

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΟΡΓΑΝΟΝ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ 8^{ος}

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1976

BYZANTINA

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΟΡΓΑΝΟΝ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΚΑΘ. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ
ΕΠΙΜΕΛΗΤΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ: Α. ΛΙΩΝΗΣ

BYZANTINA

ANNUAL REVIEW OF THE CENTER FOR BYZANTINE STUDIES
OF THE SCHOOL OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF THESSALONIKI

EDITOR: PROF. I. E. KARAYANNOPULOS

G. APOSTOLAKIS
EDITORIAL ASSISTANTS: A. LIONIS

Διάθεσις: Διὰ τὴν Ἑλλάδα πλὴν Μακεδονίας καὶ Θράκης καὶ διὰ τὸ ἐξωτερικὸν Βιβλιοπωλεῖον ΓΡΗΓΟΡΙ, Σόλωνος 73, Ἀθῆναι.

Available for all countries through the Library GRIGORIS, Solonos
Str. 73, Athens 143, Greece.

BYZANTINA

8

1976

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

I. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΙ

Σελ.

A.N. ΣΤΡΑΤΟΣ, 'Ο Πατριάρχης Πύρρος	9
H. MIHĂESCU, Torna, torna, fratre.	21
P. CHARANIS, Imperial Coronation in Byzantium : some new Evidence .	37
I. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ, 'Η ἐκκλησιαστική πολιτική τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου ἐναντί τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων	47
ΧΡ.Θ. ΚΡΙΚΩΝΗΣ, Περὶ ἐρμηνευτικῶν σειρῶν (Catena)	<u>89</u>
ΕΥΘΥΜΙΑ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ - ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ, 'Η βυζαντινὴ παράδοση σὲ τέσσερις νεοέλληνες ζωγράφους	141
ΦΑΙΔΩΝ ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, 'Ένα ἄλβανικὸ ὄνομα στὶς βυζαντινὲς πηγές . .	159
ANDRÉ GUILLOU, Οἰκισμοὶ στὴν βυζαντινὴ 'Ιταλία (ΣΤ' - ΙΑ' αἰ.) . . .	167
A. GUILLOU - L. MAVROMATIS, Μεσαιωνικὴ ἀρχαιολογία. 'Επιστημονικὴ συνάντηση στὸ Παλέρμο (Σεπτέμβριος 1974).	185
D. STEIN, Bericht über das «9th Spring Symposium on Iconoclasm» in Birmingham (22 - 24 März 1975)	191
ERA L. VRANOUSI, A propos des opérations des Normands dans la mer Égée et à Chypre après la prise de Thessalonique (1185 - 1186). De nouveau sur une source hagiographique négligée	203
E. ΚΡΙΑΡΑΣ, 'Η διγλωσσία στὰ ὑστεροβυζαντινὰ γράμματα καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν ἀρχῶν τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας	213
ΔΗΜ. Ι. ΓΕΩΡΓΙΑΚΑΣ, 'Η ἐλληνικὴ λεξικογραφία καὶ τὸ μεσαιωνικὸ λεξικὸ τοῦ Ε. Κριαρᾶ (Ένα πολυτιμότερο ὄργανο ἐρευνας)	245
ΚΩΣΤΑΣ Α. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΣ, Νεοελληνικὰ ἔτυμολογικὰ	295
V. BEŠEVLIEV, Nachrichten über den Aufstand Thomas des Slawen aus protobulgarischen Inschriften	337
ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΑΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ, 'Ο 'Ανώνυμος λόγος α' Ἐπὶ τῇ τῶν Βουλγάρων συμβάσει»	343
PETRE DIACONU, Păciul lui Soare - Vicina	407
ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ, 'Η χειρόγραφη παράδοση τοῦ χρονολογικοῦ ἔργου τοῦ 'Ιωήλ	449

II. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ, 'Η συνάντηση Συμεών καὶ Νικο- λάου Μυστικοῦ (Αὐγούστος 913) στὰ πλαίσια τοῦ βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ (B. Hendrickx)	Σελ. 465
M. ANGOLD, A Byzantine Government in Exile. Government and So- ciety under the Laskarids of Nicaia 1204-1261 (B. Νεράντζη-Βαρμάζη)	468
OTTO MAZAL, Die Prooimien der byzantinischen Patriarchenurkunden (Α. Σταυρίδου - Ζαφράκα)	471
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β. ΑΝΤΟΥΡΑΚΗΣ, 'Ο Βυζαντινὸς ναῦσκος τῆς 'Αγίας Εἰρήνης εἰς Κουρνᾶν Χανίων (N. Γ. Κοντοσόπουλος)	475
Ioannes Scylitzae Synopsis Historiarum. Editio princeps, rec. IOANNES THURN (F. Tinnefeld)	478
A. P. KAŽDAN, Kniga i pisatel' v Vizantii (= Τὸ βιβλίο καὶ ὁ συγγρα- φεὺς στὸ Βυζάντιο) (Κωνσταντῖνος Κ. Παπουλίδης)	482
NEKPOΛΟΓΙΑ Enrico Josi (Κωνσταντῖνος II. Χαραλαμπίδης)	485

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΙ

Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΠΥΡΡΟΣ

Α. Ν. ΣΤΡΑΤΟΣ/Ἀθήναι

Ὁ Πύρρος πρὶν νὰ γίνῃ Πατριάρχης ἦτο ἡγούμενος τῆς Μονῆς Χρυσουπόλεως, στὴν Μικρασιατικὴ Ἀκτὴ, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ Πατριάρχης Νικηφόρος τὸν ἀναφέρει ὡς «πρεσβύτερον τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας (δηλ. τῆς Ἀγίας Σοφίας), μοναχὸν καὶ ἄρχοντα τῶν Μοναστηρίων καὶ ἡγούμενον Χρυσουπόλεως»¹. Μετὰ ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος τῆς Ἀγίας Σοφίας καὶ ἐχρησιμοποιήθη ὡς βοηθὸς τοῦ Πατριάρχου Σεργίου. Ἦτο ἄνθρωπος μεγάλης μορφώσεως, πολὺ ἀφοσιωμένος στὸν Πατριάρχη Σέργιο καὶ ἀγαπητὸς στὸν αὐτοκράτορα Ἡράκλειον. Ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Σεργίου (638) ἐτοποθετήθη ὡς Πατριάρχης καὶ ἐχειροτονήθη στὰς 20 Δεκεμβρίου τοῦ 638².

Κατὰ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου τοῦ 641 ἔπαυσε νὰ εἶναι Πατριάρχης. Τίθεται τὸ ζήτημα ἐὰν ἀπεμακρύνθη ἀπλῶς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἢ καθρέθη ἢ ἐὰν παρητήθη. Αἱ γνώμαι διχάζονται³. Φοβοῦμαι ὅτι τὸ ὅλον ζήτημα δὲν ἔχει καλῶς μελετηθῇ. Διὰ νὰ καταλήξῃ κανεὶς σὲ κάπως ἀσφαλῆ συμπεράσματα πρέπει νὰ ἐξετάσῃ μὲ προσοχὴ τὰς Πηγὰς, χωρὶς νὰ παρασυρθῇ ἀπὸ προκαταλήψεις.

Αἱ Πηγαὶ ἐν προκειμένῳ εἶναι αἱ ἑξῆς :

1. *Σύγχρονοι μὲ τὰ γεγονότα* : Τὸ *Liber Pontificalis*, τὸ ὁποῖον ἐξέδωσεν ὁ Duchêsne. Ἐπιστολαὶ τοῦ Πάπα Θεοδώρου καὶ διαφόρων Ἐπισκόπων τῆς Ἀφρικῆς⁴. Περίπου σύγχρονον εἶναι καὶ τὸ Χρονικὸν τοῦ Ἰωάννου, Ἐπισκόπου τοῦ Νικίου Αἰγύπτου⁵.

2. *Μεταγενέστεροι χρονογράφοι* : Ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρος καὶ ὁ Θεοφάνης⁶. Καὶ οἱ δύο ἔγραψαν μετὰ 160 χρόνια περίπου ἀπὸ τὰ γεγονότα. Οἱ ἄλλοι Βυζαντινοὶ Χρονογράφοι Ζωναρᾶς καὶ Κεδρηνὸς

1. Νικηφόρου, Χρονογραφικὸν Σύντομον, ἔκδ. De Boor, Λειψία 1880, σελ. 118.

2. Grumel, V., *Les Regestes des Actes des Patriarches de Constantinople*, Παρίσι 1932, σελ. 118.

3. Grumel, op. cit., ἀρ. 279.- Brooks, *On the Lists of the Patriarchs etc. in Byz. Zeitung*, 6(1897). Οἷτοι ὑποστηρίζουν ὅτι παρητήθη. Ἀντιθέτως ὁ Ostrogorsky, *History of Byzantine State*, σελ. 114 ὑποστηρίζει ὅτι ἐξεδιώχθη.

4. Mansi, *Conciliarum amplissima collectio*, τόμ. 10ος.- Migne, *Patrologia Latina*, τόμ. 87ος.

5. Ἐκδ. καὶ γαλλικὴ μετάφρασις ὑπὸ Zotenberg, Παρίσι 1883. Ἀγγλικὴ μετάφρασις μόνον ὑπὸ R. H. Charles, Λονδῖνον 1916. Θὰ χρησιμοποίησω τὴν γαλλικὴν μετάφρασιν τὴν ὁποίαν ἄλλωστε ἔχω.

6. Χρονογραφία, ἔκδ. De Boor, Λειψία 1883.

ἔχουν ὡς κυρίαν των Πηγὴν τὸν Θεοφάνην. Θὰ ἐξετάσω πρῶτα τί γράφουν αἱ μὴ σύγχρονοι Πηγαὶ καὶ ὕστερα τὰς συγχρόνους.

Μὴ σύγχρονοι Πηγαὶ

Α'. Πατριάρχης Νικηφόρος, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι μετὰ τὴν στέψι τοῦ νεαροῦ Κωνσταντίνου Γ', υἱοῦ τοῦ Κωνσταντίνου Β', ἀπὸ τὸν θεῖον του καὶ νουνόν του αὐτοκράτορα Ἡράκλειον Β', ὁ ἐξαγριωμένος καὶ ἐπαναστατημένος ὄχλος ἐστράφη κατὰ τοῦ Πατριάρχου Πύρρου. Τὸ βράδῳ «τὸ ἀχυρῶδες καὶ ἀγροικωδέστερον τοῦ λαοῦ»⁷ εἰσῆλθε στὸ ἱερὸν τῆς Ἀγίας Σοφίας «τὸν ἱερὸν χῶρον αἰσχροῦς κατερρύπαναν» καὶ ἔσχισαν τὸ ἐπικάλλυμα τῆς Ἀγίας Τραπέζης. Ὁ Πύρρος, ὁ ὁποῖος ἔβλεπε τὸ μῖσος τοῦ λαοῦ νὰ στρέφεται ἐναντίον του, διότι οὗτος εἶχεν ὑποστηρίξει τὴν Μαρτίνα, τὴν ἐπομένην τὸ βράδῳ, πιθανότατα τὴν νύκτα τῆς 29ης Σεπτεμβρίου 641, εἰσῆλθε στὸ ἱερὸν καὶ ἀφοῦ ἡσπάσθη τὰ κειμήλια ἄφησε ἐπὶ τῆς ἱερᾶς Τραπέζης τὸ «ὠμόφορον», δηλαδὴ τὸ πάλλιον, ἔγραψε «τῆς ἱεροσύνης μὴ ἀφιστάμενος»⁸ ἀποτάσσομαι λαῷ ἀπειθεῖ. Ἀφοῦ ἐκρύβη ἐπὶ τινὰς ἡμέρας παρὰ μιᾶς εὐσεβεστάτης γυναικὸς («ἐν εὐθέτῳ χρόνῳ») μετέβη στὴν Χαλκηδόνα⁹. Στὴν συνέχεια τῆς ἀφηγήσεώς του ὁ Νικηφόρος μπερδεύει ὀλίγον τὴν ὑπόθεσιν διότι γράφει ὅτι ὅταν ἐπληροφορήθησαν τὴν ἔλευσίν του «τινὲς τῶν μοναζόντων ἀντίθετοι πρὸς τὸν μονοθελητισμὸν ἤρχισαν νὰ ἐρευνοῦν διὰ τὰς πεποιθήσεις του. Ἀλλὰ εἰς ὅλους ἦτο γνωστὸν ὅτι ὁ Πύρρος ἦτο ὁ συντάκτης τῆς «Ἐκθέσεως» εἰς τὴν ὁποίαν περιείχετο τὸ δόγμα τοῦ «Μονοθελητισμοῦ». Συνεπῶς τί εἶδους ἐρευνα ἔκαμναν; Πάντως ἐρευνα ἐπὶ τέτοιου ζητήματος δὲνμποροῦσε νὰ γίνη στὴν Χαλκηδόνα, δηλ. ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα.

Ὁ ἴδιος ὁ Νικηφόρος, στὸ Χρονογραφικὸν Σύντομον¹⁰ γράφει: Ὁ Πύρρος κλπ. «στάσεως δὲ γενομένης αὐτῷ παρητήσατο». παρ. α' «Πύρρος πάλιν ἀπεκατέστη»¹¹.

Β'. Θεοφάνης, ἔχει δύο περιέργους ἀφηγήσεις. Εἰς τὴν σελ. 341 γράφει: ἔτος κτίσεως κόσμου 6133 = 641-642, «τούτῳ τῷ ἔτει ἀπώσατο

7. Νικηφόρου, Ἱστορία Σύντομος, σελ. 30-31.

8. Εἰς τὸ Λεξικὸν Δημητράκου, λέξις «ἀφίημι», σημαίνει πλὴν τῶν ἄλλων «παραιτοῦμαι, ἐγκαταλείπω». Συνεπῶς μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς ἐξῆς: τῆς ἱεροσύνης μὴ παραιτούμενος, ἀπομακρύνομαι ἀπὸ λαὸν ἀπειθῇ.

9. Ὁ De Boor, ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε τὸν Νικηφόρον, τὸ Χαλκηδόνα τὸ μετατρέπει σὲ Καρχηδόνα καὶ τοῦτο διότι μεταγενέστερα πράγματι ὁ Πύρρος εὗρεθῇ στὴν Καρχηδόνα, ὅπου εἶχε τὴν περίφημο διένεξί του μετὰ τὸν Μάξιμον.

10. Ἐκδ. De Boor ἐν συνεχείᾳ τῆς Συντόμου Ἱστορίας, σελ. 118.

11. Ἐννοεῖ βέβαια ὅτι ἀποκατεστάθῃ ὡς Πατριάρχης μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πατριάρχου Παύλου. Ἀλλὰ ὁ παραιτηθεὶς ἀποκαθίσταται ποτέ;

(ἀπεμάκρυνε) ἡ σύγκλητος Ἑρακλωνῶν (Ἑράκλειον Β΄) ἅμα Μαρτίνῃ τῇ μητρὶ αὐτοῦ κλπ. Πύρρου δὲ ἐκβληθέντος τῆς ἐπισκοπῆς ἐχειροτονήθη Πατριάρχης Παῦλος κλπ.» Συνεπῶς συνδέει τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Πύρρου μὲ τὴν ἐκθρόνισιν ὑπὸ τῆς Συγκλήτου τοῦ Ἑρακλείου Β΄. Ὅπως ἔγραψα¹² αἱ ἡμερομηνίαι τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ Πύρρου καὶ τῆς ἐνθρονίσσεως τοῦ Παύλου, δὲν συμπίπτουν μὲ τὴν ἡμερομηνία τῆς ἐκθρονίσσεως τοῦ Ἑρακλείου Β΄. Ὁ Πύρρος ἔφυγε κατὰ τὰ τέλη Σεπτεμβρίου 641, ὁ Παῦλος ἐνθρονίσθη τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 641 καὶ ὁ Ἑράκλειος Β΄ ἐξεθρονίσθη τὸν Ἰανουάριον τοῦ 642¹³.

Ἡ ἄλλη ἀφήγησις τοῦ Θεοφάνη, στὴν σελ. 331 καὶ ἐπόμε., εἶναι σχεδὸν ἀντίθετη μὲ τὴν προηγουμένην. Διὰ τὸ ἔτος 6121 = 629 ὁ Θεοφάνης περιγράφων τὰ τῆς μονοθελητικῆς αἱρέσεως¹⁴ ἐκθέτει ὅτι: «ἡ δὲ σύγκλητος καὶ ἡ πόλις Πύρρον ὡς ἄσεβῃ σὺν τῇ Μαρτίνῃ καὶ τῷ υἱῷ αὐτῆς ἐξέωσαν». Ὁ Πύρρος ἀπεστάλη στὴν Ρώμῃ ὅπου, ἀφοῦ ἐπέδωσε στὸν Πάπαν Θεόδωρον «λίβελλον (ὑπόμνημα) ὀρθοδοξίας», ἐγένετο δεκτὸς ὑπ' αὐτοῦ. Ἀλλὰ ὅταν μετέβη στὴν Ραβέννα ἀνεκάλεσε τὸ ὑπόμνημά του. Τότε ὁ Πάπας συγκαλέσας «τὸ πλήρωμα τῆς ἐκκλησίας προέβη στὴν καθαίρεσιν τοῦ Πύρρου».

Σύγχρονοι Πηγαί

Α΄. Στὸν βίον τοῦ Πατριάρχου Θεοδώρου, ὅπως ἀναγράφεται στὸ Liber Pontificalis¹⁵ ἀναφέρεται ὅτι «κατ' αὐτοὺς τοὺς χρόνους¹⁶ ἦλθεν εἰς τὴν Ρώμην ἐκ τῆς Ἀφρικῆς ὁ Πύρρος, ποὺ ὑπῆρξε Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Οὗτος εἰσελθὼν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀποστόλων ἐπέδωσε λίβελλον ὀρθοδοξίας, τοῦ ἐπετράπη δὲ νὰ τοποθετήσῃ τὸν θρόνον του πλησίον τοῦ βωμοῦ, καὶ ὁ Πάπας τὸν ἐτίμησεν ὡς Ἐπίσκοπον τῆς βασιλικῆς πόλεως». Μετὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἀποκήρυξιν τοῦ λιβέλλου, ὁ Θεόδωρος ἀφοῦ συνεχέντρωσε ὅλους τοὺς ἱερεῖς κλπ. τὸν ἀναθεμάτισε καὶ τὸν καθήρεσε¹⁷.

12. Ἰδὲ Α. Στράτου, Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα, τόμος Γ', σελ. 213 καὶ ἐπόμε.

13. Στράτου, op. cit., τόμ. Γ', σελ. 210 καὶ ἐπόμε. καὶ σελ. 213 καὶ ἐπόμε. καὶ τόμ. Δ', σελ. 66. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Migne, P. G., τόμ. 91, 460 καὶ ἐπόμε.

14. Σημειωτέον ὅτι τότε, δηλαδὴ τὸ ἔτος κτίσεως Κόσμου 6121, δὲν ὑπῆρχε θέμα «μονοθελητισμοῦ» ἀλλὰ «μνοενεργισμοῦ». Τὸ δόγμα τῆς μιᾶς θελήσεως ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον διὰ τῆς «Ἐκθέσεως», ἡ ὁποία ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Ἑρακλείου Α' τὸ 638.

15. Liber Pontificalis, ἔκδοσις L. Duchêsne, Παρίσι 1955, τόμ. Γ' σελ. 331 καὶ ἐπόμε. Ὁ βίος τοῦ Θεοδώρου λέγεται ὅτι ἐγράφη περὶ τὰ τέλη τοῦ Ζ' αἰῶνος. Ἰδὲ καὶ σελ. 233.

16. Πιθανώτατα τοὺς τελευταίους μῆνας τοῦ 645.

17. Διὰ τοῦ L. P. ἐπιβεβαιοῦται περίπου ἡ ἀφήγησις τοῦ Θεοφάνη τῆς σελ. 331, ἀλλὰ ὁ τελευταῖος ἀποφεύγει νὰ γράψῃ ὅτι ὁ Πάπας Θεόδωρος ἐδέχθη τὸν Πύρρον ὡς νόμιμον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως.

Β'. 'Επιστολαὶ τοῦ Πάπα Θεοδώρου πρὸς τὸν Πατριάρχην Παῦλον¹⁸. 'Ο Θεόδωρος δι' ἐπιστολῆς του ἤλεγχε τὸν Πατριάρχην Παῦλον διότι κατέλαβε τὸν Πατριαρχικὸν θρόνον χωρὶς νὰ εἶναι οὗτος κενός. 'Επέμενε δὲ ὅτι τὸ ἀμῖσος τοῦ λαοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἀφαίρεσῃ ἀπὸ κανένα τὸν ἐπισκοπικὸν βαθμόν. Συνεβούλευε δὲ νὰ συγκληθῇ ἡ Σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως διὰ νὰ καθαιρέσῃ τὸν Πύρρον¹⁹. 'Ο Θεόδωρος ἔστειλε καὶ ἄλλην ἐπιστολὴν τόσον εἰς τοὺς ἐπισκόπους, οἱ ὅποιοι εἶχαν χειροτονήσῃ τὸν Πύρρον, ὅσον καὶ στὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον Γ' (Κώνσταν) ἐπιμένων ἐπὶ τῆς ἀνάγκης τῆς συγκλήσεως Συνόδου διὰ νὰ καθαιρεθῇ ὁ Πύρρος²⁰.

Γ'. 'Επιστολὴ τῶν 'Επισκόπων 'Αφρικῆς, Κολούμπου, 'Επισκόπου Νουμιδίας, Στεφάνου, 'Επισκόπου Βυζακινῆς, Ρεπαράτου, 'Επισκόπου Μαυριτανίας²¹ πρὸς τὸν Θεόδωρον διὰ νὰ τὴν μεταβιβάσῃ στὸν Πατριάρχην Παῦλον. Στὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν γράφουν διὰ μὲν τὸν Πύρρον «τοῦ ἀδελφοῦ ἡμῶν 'Επισκόπου Κωνσταντινουπόλεως», διὰ δὲ τὸν Παῦλον «τοῦ ἀδελφοῦ ἡμῶν τοῦ νῦν τὴν αὐτὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει διακατέχοντος 'Εκκλησίαν».

Δ'. 'Ιωάννης μονοφυσίτης 'Επίσκοπος τῆς πόλεως Νικίου τῆς Αἰγύπτου. Οὗτος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Πύρρος ἐξωρίσθῃ στὴν 'Αφρικὴ. 'Επειδὴ δὲ πράγματι ὕστερα ἀπὸ ὀλίγα ἔτη τὸν ἀνευρίσκουμε στὴν Καρχηδόνα, εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ὁ Πύρρος εἴτε πῆγε εἴτε ἐξωρίσθῃ στὴν 'Αφρικὴ.

Ε'. 'Ο Μάξιμος ὁ ὁμολογητής²², ὅπως ἔγραψα ἤδη στὴν μετὰ τοῦ Πύρρου διένεξί του (ἡ Ζητήσεως ὅπως γράφει τὸ ἑλληνικὸ κείμενον· τὸ λατινικὸ ἀναγράφει *disputatio*) τὸν Πύρρο τὸν ἀναφέρει ὡς Πατριάρχην. Σημειωτέον ὅτι ὁ Μάξιμος εἶναι ἡ πλέον σύγχρονη ἐξ ὅλων τῶν Πηγῶν.

Αὐταὶ εἶναι αἱ Πηγαὶ στὰς ὁποίας πρέπει νὰ στηριχθοῦμε διὰ νὰ καταλήξουμε σὲ συμπεράσματα. 'Εν πρώτοις πρέπει νὰ παρατηρήσω ὅτι καμμιά, καμμιά ἀπολύτως Πηγὴ δὲν ἀναφέρει τι περὶ παραιτήσεως τοῦ Πύρρου. Συνεπῶς ἡ παραιτήσις πρέπει ν' ἀποκλεισθῇ. Μόνον ὁ Θεοφάνης γράφει ὅτι ὁ Πύρρος ἐξεδιώχθῃ κατόπιν ἀποφάσεως τῆς Συγκλήτου καὶ τοῦτο ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι ἓνα πολιτικὸ σῶμα δὲν μπορεῖ νὰ καταργήσῃ ἓναν ἐκκλησιαστικὸν ἄρχοντα. 'Αντιθέτως ὅλαι αἱ σύγχρονοι Πηγαὶ (*Liber Pontificalis*, 'Επιστολαὶ τοῦ Πάπα Θεοδώρου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνον καὶ πρὸς τὸν

18. Εἰς Migne, P. L., τόμ. 87, σελ. 75 καὶ ἐπ'εξ.

19. Mansi, op. cit. τόμ. X, σελ. 702-705. - Jaffé Ph. Wattenbach G., *Regesta Pontificum Romanorum*, I, No 2049. Σημειωτέον ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἐγράφη καὶ ἀπεστάλη ἀπὸ τὸν Θεόδωρον, κατὰ τὸ 643, συνεπῶς πρὸ τῆς μεταβάσεως τοῦ Πύρρου στὴν Ρώμη, δταν ἀκόμη οὗτος ἐθεωρεῖτο ὡς αἰρετικός.

20. Jaffé κλπ., op. cit., No 2050, 2052. - Mansi, op. cit., X. 706 καὶ ἐπ'ομ.- Migne, P. L., τόμ. 87, σελ. 81-82.

21. Mansi, op. cit, X, 920-922. - Migne, P. L. τόμ. 87, σελ. 83-86.

22. Migne, P. G., τόμ. 91, σελ. 288.

Πατριάρχην Παῦλον, ὁ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, αἱ ἐπιστολαὶ τῶν Ἐπισκόπων Ἀφρικῆς καὶ αὐτὸς ὁ μὴ σύγχρονος Νικηφόρος) ἀναφέρουν τὸν Πύρρον ὡς Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως.

Ὑπάρχει ὁμως καὶ ἓνα ἄλλο γεγονός τὸ ὁποῖον ἐπιβεβαιεῖ ὅτι ὁ Πύρρος οὔτε παρητήθη, οὔτε ἐξεδιώχθη. Τὸ 653 ὅταν ὁ Πατριάρχης Παῦλος πέθανε, ἐτέθη ζήτημα διαδοχῆς του. Ὁ Πύρρος δὲν ἦτο πολὺ ἀγαπητὸς οὔτε στὴν Αὐλὴ οὔτε στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους λόγῳ τῆς φυγῆς του καὶ τῶν μετέπειτα παλινωδιῶν του. Οἱ Βυζαντινοὶ προσεπάθησαν τότε νὰ εὔρουν τρόπον διὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπ' αὐτόν. Ἐστάλη ἓνας ἀνώτερος αὐλικὸς ὀνόματι Δημοσθένης στὸν Μαρτῖνον (Πάπαν), ὁ ὁποῖος ἦτο τότε ἔγκλειστος στὰς φυλακὰς τοῦ Μοναστηρίου Ἀγ. Διομήδης στὴν Κωνσταντινούπολι,²³ διὰ νὰ τὸν ἐξετάσῃ διὰ τὴν στάσι τοῦ Πύρρου στὴν Ρώμη. Ἐπειδὴ ὁμως δὲν κατάρθωσαν νὰ εὔρουν ἀρκετὰ στοιχεῖα καὶ διὰ νὰ μὴν διατρέξουν τὸν κίνδυνον νὰ ἔχουν πάλι δύο Πατριάρχας στὴν Κωνσταντινούπολι, ἀποκατέστησαν τὸν Πύρρον, ὅπως γράφει ὁ Νικηφόρος «ἀπεκατέστη». Ἐὰν δὲν ἐξηκολούθει νὰ εἶναι νόμιμος Πατριάρχης, καὶ μάλιστα παραιτηθεὶς Πατριάρχης, θὰ ξαναετοποθετεῖτο στὴν ἔδραν αὐτὴν μετὰ τὴν διαγωγὴν ποὺ εἶχεν ἐπιδείξει;

Παρέθεσα ὅλας τὰς Πηγὰς διὰ νὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἐλεγχθῇ ἡ γνώμη μου ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως τοῦ Πατριάρχου Πύρρου. Κατ' ἐμὲ ὁ Πατριάρχης Πύρρος ἦτο πολὺ συνδεδεμένος μὲ τὴν Μαρτίνα καὶ τὸν υἱὸν της Ἡράκλειον Β'. Ἡδὴ ἐπὶ Κωνσταντίνου Β' εἶχεν ἔλθει σὲ κάποια ἀντίθεση μὲ αὐτόν διότι ὑπεστήριζε τὰ συμφέροντα τῆς Μαρτίνας²⁴. Κατ' ἀρχὴν εἶχεν ἀντισταθῇ στὴν ἐπίμονον ἀξίωσι τῶν κατοίκων τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ στεφθῇ ὡς συν-αυτοκράτωρ ὁ Ἡράκλειος, υἱὸς τοῦ Κωνσταντίνου Β', ὁ μετονομασθεὶς Κωνσταντῖνος Γ' (Κώνστας). Μετέπειτα δὲ πρὸ τῆς ἐκδήλου ἐξεγέρσεως τοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἠναγκάσθη νὰ εἰδοποιήσῃ τὴν Αὐλὴν ὅτι ἡ κατάστασις ἐξέφυγε τῶν χειρῶν τῆς Διοικήσεως. Ὅλη αὕτὴ ἡ στάσις καὶ διαγωγὴ τοῦ Πύρρου εἶχαν προκαλέσει ὅχι ἀπλῶς ἀντιπάθειαν ἀλλὰ μῖσος κατ' αὐτοῦ. Εἰς ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθῇ τὸ ὅτι τὸν κατηγοροῦσαν ὅτι εἶχε λάβει μέρος στὴν δηλητηρίασι τοῦ Κωνσταντίνου Β'²⁵. Βεβαίως ὁ Κωνσταντῖνος Β' δὲν δηλητηριάσθη ἀλλὰ πέθανε ἀπὸ καλπάζουσας φθίσις, τὴν δὲ διάδοσι περὶ δηλητηρίου τὴν εἶχε κάμει ὁ Φιλάργιος, ὁ κύριος σύμβουλος τοῦ Κωνσταντίνου²⁶. Τὰ περὶ δηλητηριάσεως τὰ ἐδέχθη καὶ ὁ υἱὸς του

23. Migne, P. L., τόμ. 87, σελ. 117 καὶ ἐπέκ. Peeters, Une vie grecque du pape Sain Martin I, εἰς Anal. Bollandiana, τόμ. 51/193.

24. Νικηφόρου, σελ. 28.

25. Θεοφάνης, σελ. 341.-Ζωναράς, Βιβλίον XIV, Κεφ. XVIII.-Λέων ὁ Γραμματικὸς, σελ. 155.-Μιχαὴλ ὁ Σῶρος, ἐκδ. Chabot, II. 426.-Ἀγάπιος, ἐκδ. Vasiliev, σελ. 195 καὶ 218.-Ἀνώνυμον Χρονικὸν ἔτους 1234, σελ. 203.

26. Νικηφόρου, σελ. 28-29.

Κωνσταντῖνος Γ' στήν πρὸς τὴν Σύγκλητον ἀνακοίνωσί του ²⁷. Δὲν υἱοθέτησεν ὅμως οὗτος τὴν συμμετοχὴ τοῦ Πύρρου στήν δῆθεν δηλητηρίασι τοῦ πατρὸς του ²⁸. "Ὅπως πολλὰς φορὰς ἔγραψα, ὁ Κωνσταντῖνος Β' ἦτο πολὺ ἀγαπητὸς ἀπὸ τὸν λαὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ὁ Πύρρος ὅταν εἶδε τὴν σύλλησι τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας καὶ ἀντελήφθη ὅτι λόγῳ τοῦ μίσους τοῦ λαοῦ ὑπῆρχε κίνδυνος καὶ γι' αὐτὴ τὴν ζωὴ του ἔσπευσεν, ἀποῦ ἔγραψε «τῆς ἱερωσύνης μὴ ἀφιστάμενος» (δηλ. παραιτοῦμενος) νὰ ἐξαφανισθῇ. Πιθανὸν μετ' ὀλίγον χρονικὸν διάστημα (ὁ Νικηφόρος γράφει «καιροῦ εὐθέτου») μετέβη στὸ Μοναστήρι τῆς Χρυσουπόλεως.

Στὴν Κωνσταντινούπολι ἡ φυγὴ αὐτῆ τοῦ Πύρρου προκάλεσε μεγάλες δυσκολίες. Ὁ Πατριάρχης δὲν εἶχε παραιτηθῇ ὅπως ρητῶς τὸ ἐδήλωνε στὸ ἔγγραφο ποὺ ἄφησε. Δὲν ἀνευρίσκετο ὅμως καὶ πουθενά. "Υστερα ἀπὸ κάποιον χρονικὸ διάστημα, ἄγνωστο πόσο καὶ ὅχι τὴν 1ην Ὀκτωβρίου ὅπως ὑποστηρίζεται ἀπὸ μερικοὺς, ἀπεφασίσθη νὰ συμπληρωθῇ ἡ πατριαρχικὴ ἔδρα, ἡ ὁποία δὲν μπορούσε νὰ μένῃ κενὴ καὶ διωρίσθῃ ὁ Παῦλος, πρεσβύτερος καὶ οἰκονόμος τῆς Ἀγίας Σοφίας ²⁹. Ἐρώτημα τίθεται γιὰτί δὲν καθήρσαν τὸν φυγάδα Πύρρον; Τὸ δικαίωμα τοῦτο εἶχε καὶ ὁ αὐτοκράτωρ, διότι τόσον ὁ Πατριάρχης ὅσον καὶ ὁ Πάπας ἦσαν ὑπῆκοοί του, καὶ ἡ τοπικὴ σύνοδος τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὑποθέτω ὅτι σὲ τυχὸν τέτοια εἰσήγησι θὰ ἀντέδρασεν ἡ Μαρτίνα, ἡ ὁποία ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀσκή ἐξουσίαν ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἀνγλίκου υἱοῦ τῆς Ἡρακλείου Β' (15 ἐτῶν) καὶ τοῦ ἀνγλίκου ἀνεψιοῦ τῆς Κωνσταντίνου Γ' (11 ἐτῶν). Ἡ Μαρτίνα ἔχασε τὴν ἐξουσίαν της ὅταν ἐξεθρονίσθη τὸν Ἰανουάριον τοῦ 642 ὁ υἱὸς τῆς ³⁰. Τὸ ἐρώτημα ὅμως τίθεται καὶ πάλιν. Πῶς ὁ Παῦλος δὲν ἐζήτησε, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσι τῆς Μαρτίνας, νὰ ξεκαθαρίσῃ ἡ ὅλη αὐτὴ ὑπόθεσις, ἐφ' ὅσον μετὰ τὴν ἀνεύρεσι τοῦ Πύρρου, ἡ τοποθέτησις του ὡς Πατριάρχου οὔτε κανονικὴ οὔτε καὶ νόμιμος ἦτο. Τοῦτο ἐξάγεται ἀπὸ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Πάπα Θεοδώρου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, πρὸς αὐτὸν τὸ Πατριάρχην Παῦλον καὶ πρὸς τοὺς συνοδικοὺς τοῦ Πατριαρχείου.

Δὲν εἶναι ἐπίσης γνωστὸν πότε ἐξωρίσθη ὁ Πύρρος στήν Ἀφρικὴ, ὅπως ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν Ἰωάννην τὸν Νικίον. Πάντως ἡ πρώτη πληροφορία περὶ Πύρρου, ποὺ μᾶς περιῆλθε μετὰ τὴν φυγὴν του, ἀναφέρει ὅτι οὗτος ἦτο

27. Θεοφάνης, σελ. 342.

28. Στράτου, op. cit., τόμ. Δ', σελ. 15.

29. Νικηφόρος, σελ. 118.

30. Τοῦτο ἐξάγεται ἀπὸ τὴν χρονολογίαν τοῦ Θεοφάνη, ὅπως μεταγενέστερα διορθώθη καὶ ἀπὸ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Μαξίμου πρὸς διαφόρους αὐλικοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διὰ νὰ ἐπέμβουν στήν Μαρτίνα ὑπὲρ τοῦ Ἐπαρχοῦ Καρχηδόνας. Ἰδὲ Migne, P. G. 91, σελ. 460 καὶ ἐπ. Τὰς ἐπιστολάς αὐτάς ὁ Dölger εἰς Regesten usw., ὑπ' ἀρ. 219 καὶ 222 χρονολογεῖ στὸ 642.

σὴν Καρχηδόνα ὅπου εἶχε τὴν μετὰ τοῦ Μαξίμου διένεξί του, καὶ τὸν χαρακτηρίζει ὡς «Πατριάρχην». Πιθανὸν νὰ ἐνομισθῇ ὅτι ἡ ἐξορία τοῦ Πύρρου ἦτο ἀρκετὴ διὰ νὰ τακτοποιηθῇ τὸ ζήτημα. Αἱ ἐπιστολαὶ ὅμως τοῦ Πάπα Θεοδώρου, ὁ ὅποιος ἐπέμενε νὰ καθαιρεθῇ καὶ νὰ ἀναθεματισθῇ ὁ Πύρρος διότι ἄλλως ἢ ἐνθρόνισις τοῦ Πατριάρχου Παύλου δὲν θὰ ἦτο νόμιμος καὶ κανονική, ἐδυσκόλεψαν τὴν κατάστασιν. Ὁ Παῦλος δὲν μπορούσε νὰ δεχθῇ τὸν ἀναθεματισμὸ τοῦ Πύρρου διότι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναθεματίσῃ τὸν Πατριάρχην Σέργιον καὶ τὸν . . ἑαυτὸν του, ἐφ' ὅσον καὶ αὐτὸς ὑπεστήριζε τὸν μονοθελητισμό.

Ὁ Πύρρος σὴν Καρχηδόνα εὐρέθη ἀντιμέτωπος τοῦ Κλήρου τῆς Ἐπαρχίας καὶ τοῦ Μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ, ὁ ὅποιος εἶχε καταλάβει ἐξέχουσαν θέσι σὴν μεταξὺ Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως διαμάχην. Τὸν Μάξιμον ὑπεστήριζε καὶ ὁ Ἐξάρχος Ἀφρικῆς Γρηγόριος, θεῖος τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου Γ' καὶ ἀδελφὸς τῆς μητέρας του Γρηγορίας. Πρὸ αὐτῆς τῆς ἐχθρότητος καὶ τῆς πίεσεως τοῦ Ἐξάρχου ἠναγκάσθη νὰ δεχθῇ δημοσίαν συζήτησιν, τὸν Ἰούλιον τοῦ 645 μὲ τὸν Μάξιμον τὸν ὁμολογητὴν, ἐνώπιον «τοῦ Γρηγορίου τοῦ εὐσεβεστάτου πατρικίου καὶ τῶν συνευρεθέντων αὐτῷ ὁσιωτάτων ἐπισκόπων. . .»³¹. Τὸ τί ἐλέχθη κατ' αὐτὴν τὴν συνάντησιν τὸ γνωρίζουμε μόνον ἀπὸ ὅσα διεσώθησαν ἀπὸ τὸν Μάξιμον. Δὲν μπορούμε συνεπῶς νὰ ἐλέγξωμεν οὔτε τὴν ἀκρίβειαν οὔτε καὶ τὸ ἂν ὑπάρχουν παραλείψεις. Γνωρίζουμε βάσει τοῦ κειμένου αὐτοῦ καὶ μόνον ὅτι ὁ Πύρρος παρεδέχθη ὅτι ἐσφαλὲ καὶ ἐβεβαίωσε ὅτι ἦτο ἔτοιμος καὶ ἐγγράφως νὰ ἀναπτύξῃ τὴν ὅλην ὑπόθεσιν καὶ νὰ τὴν ὑποστηρίξῃ. Τῇ προτροπῇ τοῦ Ἐξάρχου Γρηγορίου καὶ τοῦ Μαξίμου ἀπεφασίσθη ὅπως μεταβῇ ὁ Πύρρος μὲ τὸν Μάξιμον σὴν Ρώμην. Τελειώνει δὲ τὸ κείμενον : «Καὶ ταύτῃ οὖν τῇ μεγαλυνύμῳ σὺν ἡμῖν (δηλ. μὲ τὸν Μάξιμον) γενόμενος Ρωμαίων πόλει, τὴν ὑπόσχεσιν ἐπλήρωσε, κατακρίνας μὲν τὰ τῆς ἀσεβοῦς Ἐκθέσεως δόγματα. . .»³². Ποιοὶ ἦσαν οἱ λόγοι αὐτῆς τῆς μεταστροφῆς τοῦ Πύρρου δὲν εἶναι γνωστόν. Πάντως ἀπὸ τὴν μετέπειτα στάσι τοῦ ἡ μεταστροφή αὐτῇ δὲν προῆλθε ἀπὸ τὸ ὅτι ἐπίστευσε σὴν ὀρθότητα τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Μαξίμου. Νομίζω ὅτι ἐφ' ὅσον δὲν μπορούσε νὰ ἐπιστρέψῃ σὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐφοβεῖτο τὸ μῖσος ὧν ἐκείνων ποὺ ἀπηχθάνοντο τὸ μονοθελητικὸ δόγμα.

Κατὰ τοὺς τελευταίους μῆνας τοῦ 645 ὁ Πύρρος καὶ ὁ Μάξιμος ἐφθασαν σὴν Ρώμην. Βάσει τοῦ Βίου τοῦ Πάπα Θεοδώρου³³ καὶ τῆς πρώτης καὶ ἐκτὸς πάσης χρονολογήσεως ἀφηγήσεως τοῦ Θεοφάνη³⁴, ὁ Πύρρος παρέδωκε στὸν

31. Migne, P. G., τόμ. 91, σελ. 287. Ὁ εὐσεβεστάτος πατρικίος ἦτο ὁ Γρηγόριος, Ἐξάρχος Ἀφρικῆς.

32. Migne, P. G. τόμ. 91, σελ. 353.

33. Liber Pontificalis, I, σελ. 331-33.- Bedae, Chronicon, σελ. 342.

34. Θεοφάνης, σελ. 331.- Σύνοψις Σάθια, σελ. 342.

Πάπας Θεόδωρον «λίβελλον ὀρθοδοξίας»³⁵ διὰ τοῦ ὁποίου κατεδίκασεν ἐνυπογράφως ὅλα ὅσα «παρ' αὐτοῦ καὶ τῶν προκατόχων του ἐγράφησαν ἢ ἐπράχθησαν ἐναντίον τῆς ὀρθοδόξου πίστεως». Ἡ τελετὴ ἐγίνε στὴν Ἐκκλησίαν τῶν Ἀποστόλων ἐνώπιον τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ τῆς Ρώμης. Ἀμέσως ὁ Θεόδωρος διέταξε νὰ στηθῇ θρόνος κοντὰ στὸν δικό του καὶ ἐτίμησε τὸν Πύρρον ὡς νόμιμον Πατριάρχην τῆς Κωνσταντινουπόλεως³⁶.

Δὲν γνωρίζουμε πῶς οὔτε ἀκριβῶς πότε ὁ Ἐξαρχος Ραβέννας Πλάτων ἤλθε σὲ ἐπικοινωνία μὲ τὸν Πύρρον. Ἐντὸς τοῦ 646 ὁ Πύρρος μετέβη στὴν Ραβέννα, πρωτεύουσα τοῦ Ἐξαρχάτου καὶ ἀφοῦ ἐτέθη ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Ἐξάρχου, ἀνῆρσεν ἐγγράφως καὶ ἐπισήμως τὸν «λίβελλον ὀρθοδοξίας». Ὁ Θεοφάνης μάλιστα γράφει ὅτι «ὡς κύων ἐπὶ τὸ ἴδιον ἐξέραμα ἐπέστρεψεν»³⁷. Ὑποθέτω ὅτι ὁ Ἐξαρχος ἐβεβαίωσε τὸν Πύρρον ὅτι καμμιὰ δίδωσι δὲν θὰ ἐγένετο ἐναντίον του καὶ ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ἐπιστρέψῃ καὶ νὰ ζήσῃ ἀσφαλῶς στὴν Κωνσταντινούπολι. Τότε ὁ Πύρρος ἀπηλλάχθῃ ἀπὸ τὸν φόβον ποὺ εἶχε μὴ καταδιωχθῇ, ἔσπευσε νὰ ἀποκηρύξῃ τὰ ὅσα εἶχε γράψῃ καὶ νὰ ἐπανεέλθῃ στὸν μονοθελητισμό. Βέβαια αἱ πράξεις καὶ αἱ παλινωδία τοῦ Πύρρου δὲν δείχνουν ἄνθρωπο μὲ χαρακτῆρα εὐθὺ καὶ μὲ σταθερότητα πεποιθήσεων. Ὁ Πύρρος ἔφυγεν ἀμέσως διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν³⁸.

Ἡ ἀποκήρυξις τοῦ μονοθελητισμοῦ ἀπὸ τὸν Πύρρον εἶχε προκαλέσει μεγάλη ἐντύπωσι στὴν Δύσι καὶ στὴν Ἀφρική. Ἡ ἀποκήρυξις τῆς ἀποκηρύξεως προκάλεσε θύελλα διαμαρτυριῶν. Ὁ Πάπας Θεόδωρος ἀφοῦ συνεκάλεσε ὅλον τὸν κλῆρον τῆς Ρώμης ἔσπευσε νὰ τὸν ἀναθεματίσῃ καὶ νὰ τὸν καθαιρέσῃ ἀπὸ Πατριάρχην. Βεβαίως ὁ Πάπας δὲν εἶχε κανένα δικαίωμα νὰ πράξῃ τοῦτο. Κανένας νομικὸς κανὼν ἢ ἀπόφασις συνόδου δὲν ἐπέτρεπε στὸν Πάπα νὰ καθαιρῇ ἀρχηγὸν ἄλλης Ἐκκλησίας. Οὗτος ἦτο «*primus inter pares*» ἢ ὅπως ἀναφέρεται στοὺς Κανόνας τῶν Συνόδων «ἡ πρωτοκαθεδρία τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης» καὶ τὰ «ἴσα πρεσβεῖα τοῦ τῆς Νέας Ρώμης»³⁹. Τὸ ὅτι ὁμοῦς ἔστω καὶ παρανόμως προέβη σὲ καθαιρέσι, τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ Πύρρος ἐθεωρεῖτο πάντα ὡς νόμιμος Πατριάρχης. Ὁ Θεόδωρος, μετ' ὀλίγον ἔσπευσε νὰ ἀναθεματίσῃ καὶ νὰ καθαιρέσῃ καὶ τὸν Πατριάρχην Παῦλον⁴⁰. Βέβαια

35. Λίβελλος σημαίνει ἔγγραφο, ὑπόμνημα.

36. L. Pont., I, 332.-Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter*, Λειψία 1903, τόμ. II, 220.-Brooks, εἰς *Cambridge Medieval History*, II, 400.

37. Θεοφάνης, σελ. 331. Τὸ Liber Pont. στὴν ζωὴ τοῦ Πάπα Θεοδώρου, ἀναφέρει «δικὴν κυνὸς πάλιν περιέπεσεν εἰς τὸν ἴδιον αὐτοῦ ἕμετον τῆς ἀσεβείας».

38. Θεοφάνης, σελ. 331. L. Pont I, 332.

39. Parthey, Hieroclis Synecdemus etc., Βερολῖνον 1866.-Κονιδάρη, Γεν. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, σελ. 386 καὶ ἐπόμενα.

40. Lib. Pont., σελ. 333 καὶ 336.-Hefele-Leclercq, *Histoire des conciles*, III, 431.-Diehl, *Exarchat de Ravenne etc*, σελ. 405.

κάνεις στὴν Κωνσταντινούπολι δὲν ἔλαβε ὑπ' ὄψιν τοὺς περιέργους, παράνομους καὶ ἀντικανονικάς ἐνεργείας τοῦ Πάπα Θεοδώρου.

Αὕτῃ εἶναι ἡ ὅλη ἱστορία τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ Πύρρου. Οὗτος δὲν παρητήθη. Ἐπαναλαμβάνω ὅτι καμμιά Πηγὴ δὲν ἀναγράφει τοιοῦτόν τι. Ἀντιθέτως ὅλαι αἱ σύγχρονοι Πηγαὶ τὸν ἀναφέρουν ὡς Πατριάρχην. Καὶ αὕτῃ μόνον ἡ ἐνέργεια, ἡ παράτυπος τοῦ Πάπα Θεοδώρου, ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Πύρρος ἐθεωρεῖτο πάντοτε ὡς νόμιμος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον ὁ Πατριάρχης Νικηφόρος, ὁ ὁποῖος λόγῳ τῆς ιδιότητός του ἦτο δυνατόν νὰ γνωρίζῃ καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον τὰ ζητήματα τοῦ Πατριαρχείου, γράφει ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Παύλου, ὁ Πύρρος ἀπεκατέστη.

TORNA, TORNA, FRATRE

H. MIHĂESCU / Roumanie

En 586, l'armée byzantine descendait des Monts Haemus (les Balkans, Stara Planina) vers la plaine de Thrace, en direction d' *Aquae Calidae* (Miroljubovo), à l'ouest du golfe de Burgas, afin d'affronter les Avars. Elle avait dépassé les hauteurs de Calvomuntis et de Libidurgon (situées à proximité de la ville moderne d'Aïtos) lorsque, à un moment donné, «elle aperçut le khan bivouaqué non loin de là, car il avait dressé ses tentes en toute quiétude à 4 km de distance et avait permis à sa horde de se disperser à travers la Thrace. Sur ce, Comentiolus, le commandant de l'armée byzantine, rangea celle-ci en ordre de bataille, sur une seule ligne, et lui ordonna d'avancer vers l'est, de renforcer les gardes pendant la nuit et, le lendemain, de fondre comme un torrent sur le khan, passant tout au fil de l'épée. Mais un événement imprévu vint troubler la balance de la stratégie et, telle une guêpe importune dans une ruche d'abeilles ordonnées, sema le désarroi dans les plans sagement échafaudés par le commandant. En effet, après que le soleil eut toutné sa face et fut entré dans la nuit noire, que l'éclat de l'astre splendide et lumineux se fut éteint sous la puissance de l'obscurité, l'une des bêtes de somme déséquilibra et jeta de côté son fardeau. Or, celui qui avait charge de la bête marchait devant. Alors ceux qui suivaient, voyant que l'équipement de la bête était trainé en désordre, crièrent à ce soldat de revenir en arrière afin de rajuster la charge. Mais ce mouvement provoqua un grand désordre et une fuite générale, car le mot qui avait été prononcé se répandit dans la foule, mais compris de travers, dans le sens d'une incitation à la fuite, comme si un grand nombre d'ennemis était apparu et avait déclenché une attaque par surprise. Un vacarme indescriptible se produisit au sein de la troupe, suivi de panique: tous braillaient et se commandaient les uns aux autres dans la langue du pays (ἐπιχωρίῳ τῇ γλώττῃ) de rebrousser chemin, criant à tue-tête *torna, torna*, (demi-tour, demi-tour), croyant qu'ils étaient tombés dans une embuscade nocturne. Toute la bonne ordonnance de l'armée s'envola, comme l'harmonie depuis les cordes d'une lyre. C'est ainsi que le khan échappa pour la seconde fois à un grand péril, il quitta en hâte les routes fréquentées et dressa son camp ailleurs, après ce sauvetage encore plus inattendu que le précédent. Cependant, l'armée romaine s'enfuyait de son côté et sa retraite était tout aussi précipitée que la

fuite de l'ennemi, car elle avait été bouleversée et ébranlée par la frayeur sans fondement d'un danger imaginaire»¹.

Cet incident, probablement rapporté par un témoin oculaire et consigné par Théophylacte Simocatta dans son Histoire vers 630, a été relaté à nouveau par Théophan le Confesseur, dans les années 810 - 814, comme suit: «D'abord, le commandant romain Commentiolus se cacha dans les forêts de l'Haemus, puis il apparut, accompagné de Martinus, et prit le khan à l'improviste, au moment où la multitude des barbares s'était dispersée à travers la Thrace: il avança contre le khan à la première relève des gardes de nuit et il avait toutes les chances de vaincre, s'il n'avait été arrêté dans son entreprise par un événement imprévu. Une bête de somme déséquilibra son fardeau et quelqu'un cria à celui qui en avait charge de venir rajuster celui-ci, lui disant dans sa langue ancestrale (πατρίῳ φωνῇ): *torna, torna, fratre* (demi-tour, demi-tour, frère). Le soldat en question n'entendit pas ces paroles, mais d'autres les entendirent. Ils se crurent attaqués par l'ennemi et prirent la fuite, criant à tue-tête: *torna, torna* (demi-tour, demi-tour). De son côté, le khan fut saisi d'une grande frayeur et s'enfuit d'une seule traite, de sorte que l'on pouvait voir Avars et Romains s'enfuir à qui mieux, sans être poursuivis par personne»². Mentionnons que le texte de Theophanes est un peu plus court, mais qu'il comprend en plus le mot de *fratre* (ou dans certains manuscrits *frater*), cependant que *torna* apparaît dans certains manuscrits sous la forme de *retorna*. Tous ces mots d'origine latine ont laissé leur empreinte dans les langues romanes: *frater* (*fratre*) et *tornare* dans toutes les langues néo-latines, *retornare* en fr. *retourner* et it. *ri-tornare*. *Tornare*, dérivé de *tornus* (gr. τόρνος) «trépan, tour, vrille, retournement», était un terme technique passé avec le temps dans le vocabulaire militaire. *Frater* avait aussi un sens figuré, plus large que celui compris dans la notion de "parenté de sang».

Considérés comme un tout, les textes que nous venons de citer ont donné lieu à une longue controverse scientifique — parfois mêlée de sentiments étrangers à l'esprit de la véritable recherche — où l'on peut déceler au moins trois tendances ou courants d'opinion. Les historiens et philologues d'autrefois ont cru que ces textes attestent la romanisation de la Thrace, la présence de la population romanisée locale dans l'armée et les débuts de la langue roumaine. Ainsi, l'historien renommé Johannes Thunmann affirmait en 1774: «Gegen das Ende des sechsten Jahrhun-

1. Theophyl.Sim., *Historiae*, II, 15, 3 - 11.

2. Theophan., p. 257, 25 - 29 (de Boor).

derts sprach man schon in Thracien walachisch»³. Quelques années plus tard, en 1781, Franz Joseph Sulzer, adoptant cette idée, parlait de soldats roumains (walachischen Soldaten), qui se comprenaient entre eux en langue roumaine, et non pas en latin populaire (nicht in wälscher, sondern walachischer Sprache)⁴. Au début du XIXe siècle, l'érudit transylvain Gheorghe Sincai englobait l'événement dans l'histoire des Roumains⁵. Suivant Wilhelm Tomaschek, les mots *torna, torna, fratre* faisaient partie du langage de l'armée local (Sprache einer einheimischen Miliz) et constituent une preuve péremptoire de la présence de la langue roumaine (ein Musterbeispiel...der...lingua rustica Pomanisca)⁶. L'illustre Robert Roesler pensait y trouver un argument en faveur de sa théorie, à savoir que la région en question était plein de Roumains (Anwohner der Gegend, welche als eine von Vlachen erfüllte...erscheint)⁷. D'autres chercheurs, tels que J.L.Piç, J. Jung, A. Budinszky et D. Onciul, étaient plus réservés et estimaient qu'il s'agit de la langue latine, et non de la langue roumaine⁸. En échange, A.D.Xenopol soutenait catégoriquement que «ces mots sont sans conteste valaques»⁹ et constituent «un commencement de changement du latin populaire en langue roumain

3. J. Thunmann, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig, 1774, p. 341.

4. F. J. Sulzer, *Geschichte der transalpinischen Daciens, das ist der Walachey, Moldau und Bessarabiens*, vol. II, Wien, 1781, p. 22.

5. G. Sincai, *Hronica românilor si a mai multor neamuri încît au fost iale așa de amestecate cu românii, cit lucrurile, întâmplările și faptele unora fără de ale altora nu se pot scrie pe înțeles...* (Chronique des Roumains et de plusieurs peuples qui ont été si mêlés aux Roumains que les choses, les événements et les faits des uns ne peuvent être écrits intelligiblement sans ceux des autres...), vol. I, Jassy, 1843, p. 345.

6. W.Tomaschek, «Über Brumalia und Rosalia nebst Bemerkungen über die Bessischen Volksstämme», *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften*, LX (1869) 400; *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien*, XXVIII (1877) 447 - 451; «Zur Kunde der Haemus Halbinsel», *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften*, LXXIII (1882) 478 - 498; «Die alten Thraker», *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften*, CXXVIII (1893) 78 - 79.

7. R.Roesler, *Rumänische Studien; Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*, Leipzig, 1871, p. 106 - 107; «Dacier und Rumänen», *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften*, LXXXVI (1886) 55 - 56.

8. J.L.Piç, *Über die Abstammung der Rumänen*, Leipzig, 1880, p. 54; J. Jung, *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches*, Innsbruck, 1881, p. 377 - 378, 480; A.Budinszky, *Die Ausbreitung der lateinischen Sprache über Italien und die Provinzen des Römischen Reiches*, Berlin, 1881, p. 223; D. Onciul, «Teoria lui Roesler», *Convorbiri literare*, (Bucarest), XIX (1885) 432 - 433.

9. A.D.Xenopol, *Une énigme historique. Les Roumains au Moyen Age*, Paris, 1885, p. 40.

d'aujourd'hui»¹⁰. B.P.Hasdeu, pour sa part, y découvrirait un argument pour la romanisation des Thraces et les commencements du peuple roumain¹¹.

Le premier qui se soit écarté de la conception plus ou moins admise jusqu' alors fut Constantin Jireček, ancien professeur à l'Université de Vienne, un bon connaisseur du Sud - Est européen. En 1876, il avait affirmé, à l'instar de ses prédécesseurs, que les célèbres paroles représentent «die erste Spur des Rumänischen», mais par la suite il a renoncé à cette opinion: en 1893, il soutenait que *torna, torna, fratre* sont des simples termes de commande empruntés à la langue latine par les Byzantins, qui ne sauraient par conséquent attester la romanisation de la Thrace, ni la présence d'une population locale romanisée, ni les commencements de la langue roumaine¹². En effet, le traité de stratégie de l'empereur Maurice, datant du début du VIIe siècle, recommandait que les officiers sachent le latin ou le grec¹³ et les commandes étaient données en latin, ce qui montre combien puissante était encore à cette époque la tradition militaire romaine dans l'Empire byzantin. Voici quelques exemples de commandes mentionnées dans ce traité: *ad latus stringe* (102,13; 106,12), *ad scuto clina* (334,3), *adiuta* (332,1; 366,4), *aequaliter ambula* (106,11), *cede* (108,4), *clina dextra*, *clina senextra* (366,7-8), *cum ordine seque* (108,1), *curso mina* (106,30), *depone* (108,14; 334,12; 366,12-13), *derige frontem* (330,10; 364,27) *exi* (330,6), *exite* (332,20; 366,7), *intra* (334,23-24; 366,16), *iunge* (104,5; 106,2; 330,14; 366,1), *largia ad ambas partes* (334,17; 366,14), *largiter ambula* (100,19), *mandata captare* (328,2; 364,21), *move* (106,8; 334,3-5; 366,9), *muta locum* (366,6), *nemo demittat bandum suum* (364,22), *non vos turbatis* (364,21-22), *ordinem servate* (328,3; 364,22), *percute* (106,22), *rede* = *redi* (334,4; 590,20; 366,11), *reverte* (332,25), *seque* (104,23; 328,4), *sta* (106,7), *suscipe* (122,19), *torna* (108,5), *transforma* (108,19; 336,10; 366,17), *transmuta* (108,22; 136,4). Ces commandes militaires avaient été empruntées par

10. Du même, *Histoire des Roumains*, vol. I, Paris, 1896, p. 242.

11. B.P.Hasdeu. «Strat si substrat. Genealogia popoarelor balcanice» (Strate et substrat. Généalogie des peuples balkaniques), *Annales de l'Académie. Mémoires de la Section Littéraire*, s. II, vol. XIV (1892) 230.

12. C.Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, p. 112; *Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel*, Prag, 1877, p. 67; «Über die Vlachén von Moglena», *Archiv für slavische Philologie*, XV (1893) p. 98 - 99; «Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters», I.Teil, *Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften, Philos.-hist.Kl.* XLVIII (1901) 18.

13. Mauricii *Strategicon* edidit, Dacoromanice vertit, prolegomenis instruxit H.Mihăescu, Bucarest, 1970, p. 65, 30; 314, 24.

les Byzantines au latin commun ou populaire (et non pas au latin classique) et elles étaient en usage dans toute l'étendue de l'Empire romain ¹⁴. La thèse de Jireček fut adoptée chez nous par Ov.Densusianu ¹⁵, N.Iorga (dans ses ouvrages de jeunesse) ¹⁶ et D.Russo ¹⁷, tandis que la grande majorité des philologues et historiens roumains ont continué à soutenir que les mots *torna, torna, fratre* dépassaient la sphère de la terminologie militaire et étaient compris par la population locale romanisée, qui fournissait des soldats aux armées byzantines, où la langue officielle continuait à être le latin. C'est dans ce sens que s'est prononcé notamment Al. Philippide, qui a critiqué la thèse de C. Jireček, qu'il considère comme étroite, puisqu'elle est incapable d'expliquer les expressions *ἐπιχώριος γλῶττα* «la langue du pays, la langue du lieu» et *πατρίος φωνή* «la langue ancestrale» et qu'elle ne tient pas compte du mot *fratre*, qui ne pouvait être un terme de commande ¹⁸. Cette opinion a été suivie par N. Iorga (dans les ouvrages de son âge mûr) ¹⁹, G. Popa-Lisseanu ²⁰, R.Vulpe ²¹, C.C.Giurescu ²², G.I.Brătianu ²³, Al.Rosetti ²⁴, ainsi, que par les auteurs du chapitre respectif de l'*Histoire de la Roumanie* publiée par l'Académie de la République Socialiste de Roumanie ²⁵. Parmi les étran

14. H.Mihăescu, «Les termes de commandement militaires latins dans le STRATEGICON de Maurice», *Revue roumaine de linguistique*, XIV (1969) 261 - 272.

15. Ov.Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, vol. I, Paris, 1901, p. 390.

16. N.Iorga, *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, vol.I, Gotha, 1905, p. 106; *Bulletin de l'Institut pour l'étude de l'Europe sud-orientale*, II (1915) 116 - 117.

17. D.Russo, *Elenizmul în România* (L'hellénisme en Roumanie), Bucarest, 1912, p. 20, n. 1.

18. Al.Philippide, *Originea românilor*, vol. I, Jassy, 1925, p. 507 - 508; «Stiri despre limba românească pînă în sec.XIV» (Nouvelles sur la langue roumaine jusqu'au XIVe siècle), étude inédite publiée avec notes par D.Găzdaru, *Buletinul Institutului de filologie română Al. Philippide*, II (1935) 5 - 7.

19. N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, vol. II, Bucarest, 1937, p. 305.

20. G. Popa - Lisseanu, «Limba română în izvoarele istorice medievale» (La langue roumaine dans les sources historiques médiévales), *Académie Roumaine. Mémoires de la Section Littéraire*, s. III, t. IX (1938) 262 - 305.

21. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucarest, 1938, p. 378.

22. C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I, 4e éd., Bucarest, 1942, p. 253.

23. G. I. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, Bucarest, 1942, p. 91 - 92; *Privileges et franchises municipales dans l'empire byzantin*, Paris - Bucarest, 1943, p. 63 - 64.

24. Al. Rosetti, «Despre torna, torna, fratre», *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, Bucarest, 1960, p. 467 - 468.

25. G. Stefan - I. Barnea, dans *Istoria României*, vol I, Bucarest, 1960, p. 605;

gers, H. Zilliacus a souscrit à cette thèse²⁶. Pericle Papahagi a tenté de démontrer que les célèbres paroles pourraient mieux s'expliquer par le dialecte macédo-roumain²⁷. En échange, l'opinion de C. Jireček selon laquelle *torna, torna, fratre* seraient de simples termes de commande et rien de plus a été adoptée surtout par les étrangers, et tout particulièrement par les historiens, tels que P. Mutavčiev²⁸ et F. Lot²⁹.

Une brèche profonde dans l'ancienne conception s'est produite en 1938, quand le chercheur grec G. Kolias a démontré que par ἐπιχώριος γλῶττα «la langue du pays, la langue du lieu» et par πάτριος φωνή «la langue ancestrale» les Byzantins entendaient de fait la langue officielle de l'empire, c'est-à-dire la langue latine en général, et non la langue du pays ou de la région où se trouvait en 586 l'armée byzantine, c'est-à-dire la langue latine ou romane de Thrace³⁰. C'est un fait connu que l'Empire romain d'Orient a conservé le latin comme langue officielle jusqu'au début du VIIe siècle et que pendant plusieurs siècles, à partir du règne de Constantin le Grand, le grec a gagné progressivement du terrain, mais sans ravir sa primauté au latin. C'est à peine après la colonisation des Slaves qu'une rupture s'est produite entre Byzance et les populations romanisées du Bas-Danube et de l'Europe occidentale. Durant toute cette période et même longtemps après, le latin était considéré comme «la langue du pays, la langue du lieu» (ἐπιχώριος γλῶττα) ou «la langue ancestrale» (πάτριος φωνή). Les exemples cités par G. Kolias ne vont que jusqu'au VIe siècle, mais il est facile de les compléter par des témoignages ultérieurs, qui persistent jusqu'au Xe siècle:

Dion Cassius, 38,13 τὰ ἐταιρικά κολλήγια ἐπιχωρίως καλούμενα «les associations nommées dans la langue du pays *collegian*»; 49,36 τοὺς χιτῶνας τοὺς χειριδωτοὺς ἐξ ἱματίων τινῶν ἐς πάννους ἐπιχωρίως πως καὶ κατατέμνοντες καὶ προσαγορεύοντες συρράπτουσι «à partir de certains

I. Barnea, dans *Din istoria Dobrogei*, vol. II; *Romanii la Dunărea de Jos* (Les Romains au Bas-Danube), Bucarest, 1968, p. 433 - 435.

26. H. Zilliacus, *Zum Kampf der Weltsprachen im Oströmischen Reich*, Helsinki, 1935, p. 130.

27. P. Papahagi, «Quelques influences byzantines sur le macédo-roumain ou aroumain», *Revue historique du Sud - Est Européen*, II (1925) 187 - 192.

28. P. Mutavčiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays Danubiens*, Sofia, 1932, p. 150.

29. F. Lot, «La langue de commandement dans les armées romaines et le cri de guerre français au Moyen Age», *Memoires dédiés à la mémoire de Félix Grat*, I, Paris, 1946, p. 203 - 209.

30. G. Kolias, «Τόρνα, ἐπιχώριος γλῶσσα», *Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, XIV (1938) 294 - 299.

vêtements, ils coupent et ajustent les manteaux à manches que, dans la langue du pays, ils nomment *panni*» (entre 220 et 230);

Iuliani Μισοπώγων, éd. Fr. Hertlein, Leipzig, 1875, vol. I, p. 276,21 (369 B) ὥς δ' ἀνάλωτο καὶ τοῦτο, πρότερον μὲν χιλίους, ἐπτάκις χιλίους δ' ὕστερον, εἶτα νῦν μυρίους, οὗς ἐπιχωρίον ἐστὶ λοιπὸν ὀνομάζειν μοδίους, ἀνάλίσκον σίτου, πάντας οἰκοθεν ἔχων «après avoir réuni cela aussi, ils ont fait main basse d'abord sur mille, puis sur sept mille et finalement sur dix mille boisseaux de blé, nommés dans la langue du pays *modii*, et ls ont tout emporté chez eux» (autour de 362);

Hieronimi *Epist.*, p. 107 externis vitiis sermo patrius (πάτριος φωνή) sordidatur (env.400);

Priscus Panites, p. 131 (de Boor) ὁ μέδος ἐπιχωρίως καλούμενος «nommé dans la langue du pays *medus*» (448), cf. Isid. *Etym.*, XX,3,13;

Justinien, *Novella* VII,1 καὶ οὐ τῇ πατρίῳ φωνῇ τὸν νόμον συνεγράψαμεν, ἀλλὰ ταύτῃ δὴ τῇ κοινῇ τε καὶ Ἑλλάδι, ὥστε ἅπασιν αὐτὸν εἶναι γνωρίμον διὰ τὸ πρόχειρον τῆς ἐρμηνείας «ils n'ont pas écrit la loi dans la langue ancestrale, mais en grec commun, afin qu'elle soit connu par tous, puisqu'elle est accesible à l'entendement» (535); *Nov.*, CXL,pr. καὶ *bona gratia* τὴν οὕτω προϋῶσαν λύσιν τῶν γάμων τῇ πατρίῳ καλοῦντας φωνῇ «et ceux qui, dans la langue du pays, nomment cette forme de dissolution du mariage *bona gratia*» (566);

Ioann. Lyd., *Mag.*, 1,7,p.13,20 (Wuensch) τὸν δὲ θρόνον σόλιον ἐπιχωρίως ὠνόμαζον ἀντὶ τοῦ σέλλιον «pour chaise, ils disaient dans la langue du pays *solium* au lieu de *sellium*; 1,32, p. 33,9 μάππαν καὶ φακίολιν ἐπιχωρίως ὠνόμασαν «pour serviette, ils disent aussi dans la langue du pays *facioliis*»; 2,14,p. 70, 19-20 βάρκας αὐτὰς ἀντὶ τοῦ δρόμωνας πατρίως ἐκάλεσαν οἱ παλαιότεροι «les hommes d'autrefois les ont nommés dans leur langue ancestrale barques (*barcas*) au lieu de bateaux» (env.550-570);

Théoph. Sim., *Hist.*, 1,2,3 τοῦτον (δὲ Ἰωάννην) ἐπιχωρίῳ Ῥωμαῖοι φωνῇ ἀποκαλοῦσιν κυάιστορα «cet Ioannis, les Romains le nomment dans la langue du pays quæstor»; II,4,1 τὴν τε Περσικὴν ἀποσκευὴν ἐχειρώσατο, ἣν σύνηθες Ῥωμαῖοις τῇ ἐπιχωρίῳ φωνῇ τοῦλδον ἀποκαλεῖν «ils ont mis la main sur les bagages des Perses, généralement nommés par les Romains dans la langue du pays *tuldus*»; II,11,4 Σαβουλέντε δὲ Κανάλιον ὁ τόπος ὠνόμασται ἐπιχωρίῳ προσηγορία τινὶ «l'endroit s'appelle, d'après un mot de la langue du pays, *Sabulente Canalion*» (env.630);

Const. Porphy., *De cerem.*, p. 23-25 εἰς μικρά τινα μέρη κατέτεμον τὴν ἑαυτῶν ἀρχὴν καὶ τὰ τῶν στρατιωτῶν τάγματα, μάλιστα ἐλληνίζοντες καὶ τὴν πάτριον καὶ Ῥωμαϊκὴν γλῶτταν ἀποβαλόντες «ils ont partagé le pouvoir et les unités militaires en petites unités, ils les ont hellénisés encore

davantage et ils ont abandonné leur langue romaine ancestrale»(env.930);

Miracula S. Georgii, éd. J.B.Aufhauser, Leipzig, 1913, p. 33, 1-2 τὸ τοῦ θερμοῦ ἀγγεῖον ὅπερ εἶωθεν ἡ ἐπιχώριος διάλεκτος καλεῖν κουκούμιον «le pécipient pour le bain habituellement nommé dans la langue du pays *cucumium* (coquemar, petite baignoire)» (Xe siècle).

Et G. Kolias de conclure: *torna* était un term de commande entré dans la langue greque (tel, en roumain, *marș* = fr. *marche* ou *stop* = angl. *stop*); *fratre* (ou *frater*) a été inséré par les copistes ultérieurs; quant aux expressions ἐπιχώριος γλῶττα «la lague du pays» ou πάτριος φωνή «la langue ancestrale», les deux chroniqueurs byzantines ne faisaient qu'indiquer par là la provenance latine de *torna*, *torna*, *fratre*, rien de plus. D'où il résulte que les passages respectifs de Théophylacte Simocatta et de Theophanes ne constituent pas une preuve de la présence d'une population romanisée en Thrace ou dans l'armée byzantine, ni les premières manifestations de la langue roumaine. A cette conclusion ont souscrit, avec de légères modifications, les historiens M.Gyóni (Budapest) et V. Beševliev (Sofia). Le premier a ajouté que les leçons *retorna* (pour *torna*) et *fratre* (pour *frater*) sont probablement des formes altérées et donc non authentiques, qu'il conviendrait d'écarter³¹; le second a adopté l'argumentation du premier, opinant que *frater* était présent dans le grec byzantin, en tant qu'emprunté du latin, avec le sens de «camarade, compagnon d'armes» et que par conséquent les mots *torna*, *torna*, *fratre* étaient couramment employés en grec dans tout l'Empire byzantin, ne prouvant ni la romanisation de la Thrace, ni la présence d'une population romanisée dans l'armée byzantine, ni les commencements de la langue roumaine³². Ainsi, après presque deux siècles de controverses, on était arrivé à une conclusion opposée à la première, conclusion déniaut aux mots *torna*, *torna*, *fratre* toute signification historique.

Une tentative de concilier ces thèses contradictoires a été faite par P.S.Năsturel, qui a commenté les passages en question des auteurs byzantins, combiné les arguments des historiens et des philologues et essayé d'arriver à un compromis. Voici comment il s'y est pris. Le mot *torna* faisait partie du latin parlé tout en étant un terme de commande militaire entré dans le grec byzantin. La variante *retorna*, qui n'appa-

31. M. Gyóni, «Az állítólagos legrégibb román nyelvemlék» (Das angeblich älteste rumänische Sprachdenkmal), *Egyetemes Philologiai Közlöny*, LXVI (1942) 1 - 11.

32. V. Beševliev, «Über manche ältere Theorien von der Romanisierung der Thraker», *Etudes Balkaniques*, I (1964) 147 - 158; *Untersuchungen über die Personennamen bei der Thrakern*, Amsterdam, 1970, p. 100 - 103.

rait que dans les manuscrits tardifs, a probablement été introduite au Xe ou au XVIe siècle, sous l'influence du verbe italien *ritornare* ou français *retourner*. Des leçons *fratre* et *frater*, c'est la première, plus insolite (*lectio difficilior*), qui semble être celle originale. Le mot *fratre*, ajouté par Theophanes, s'explique par le fait que cet auteur a utilisé un manuscrit autre que ceux dont se sont servi les éditeurs modernes de Théophylacte Simocatta. Le soldat de Comentiolus a interpellé son compagnon d'armes en latin, c'est donc qu'il y avait dans cette armée des autochtones parlant cette langue. En conclusion, *torna, torna, fratre* sont des mots de la langue latine orientale, constituant la première manifestation connue de la langue roumaine³³. Günter Reichenkron, d'autre part, a souligné que dans le domaine de terminologie militaire il existe une grande unité et que des commandes entrées dans la langue grecque circulaient depuis plusieurs siècles dans tout l'Empire romain. C'est pourquoi les mots *torna, torna fratre*, hérités par les langues romanes occidentales, constituent un problème qui demande à être examiné dans un cadre plus large³⁴.

Aujourd'hui, ce que l'on peut affirmer en premier lieu, c'est que les mots en question ne constituent pas une preuve de la présence en Thrace de la population romanisée. Cette province se trouvait dans la sphère d'influence de la culture grecque et nous a transmis un nombre bien plus grand d'inscriptions grecques que latines. Ainsi, rien que dans l'aire correspondant à la Bulgarie actuelle du Sud, il s'est conservé environ 1645 inscriptions grecques³⁵, contre seulement 200 inscriptions latines³⁶. La romanisation a fait de grands progrès dans les provinces de Dalmatie, Pannonie, Mésie et Dacie, mais elle n'a pénétré que spora-

33. P. S. Năsturel, «Torna, torna, fratre. O problemă de istorie și de lingvistică» (Le τόρνα, τόρνα, φράτρε de Théophylacte Simocatta et de Théophan le Confesseur), *Studii și cercetări de istorie medie*, VII (1956) 179 - 188; «Quelques mots de plus à propos du "torna, torna" de Théophylacte et du "torna, torna, fratre" de Théophan», *Byzantinobulgarica*, II (1966) 217 - 222.

34. G. Reichenkron, «Zur römischen Kommandosprache bei byzantinischen Schriftstellern», *Byzantinische Zeitschrift*, LIV (1961) 18 - 27.

35. *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* edidit G. Mihailov, vol. I², III, 1, III, 2, Sofia, 1961 - 1973.

36. G. Gerov, «Untersuchungen über die westthrakischen Länder in römischer Zeit» (en bulgare), *Annuaire de l'Université de Sofia. Faculté Philologique*, LIV (1959 - 1960) 155 - 406, LXI (1967), 1 - 104; LXII (1968) 121 - 238; LXIII (1969) 1 - 54; V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964; H. Mihăescu, «Diffusion de la langue latine dans le sud - est de l'Europe», *Revue des études sud - est européennes*, XI (1973) 433 - 441.

diquement en Thrace et en Macédoine. Là, les populations autochtones se sont maintenues durant plusieurs siècles et n'ont été complètement assimilées qu'après la colonisation slave. Dans la Macédoine occidentale, leur langue s'est développée sans interruption jusque de nos jours donnant naissance à l'albanais.

Des commandes militaires du type *torna*, des mises en garde, des vœux ou des formules de politesse d'origine latine passés dans le grec byzantin sont attestés jusque vers la fin du Xe siècle et parfois même plus tard. De tels éléments persistaient surtout au sein de l'armée, mais on les rencontre aussi dans le domaine de l'enseignement, où les deux grandes langues de culture — le grec et le latin — se maintenaient côte à côte³⁷. Lors de l'intronisation de l'empereur Léon le Jeune, en 474, le peuple l'a acclamé en grec, mais l'armée en latin³⁸. Le vœu *tu vincas* ou *tu vicas* «sois vainqueur», adressé aux empereurs, est attesté du VIIe au Xe siècle³⁹. L'empereur Basile Ier (867 - 886) s'habillait à la romaine et parlait latin⁴⁰. Dans le cérémonial de la cour impériale du Xe siècle, tel que la décrit Constantin Porphyrogénète, il existait maintes réminiscences de l'histoire militaire de Rome ou du protocole de cour des empereurs romains de l'époque classique. Par exemple, on adressait à l'empereur ces vœux traditionnels en latin: *μούλτος ἔννος* = *multos annos* «longue vie», *γαύζας* = *gaudeas* «réjouis - toi», *φελικῆσιμς, φελικῆσιμς, φελικῆσιμς* = *felicissime, felicissime, felicissime* «ô bienheureux, bienheureux, bienheureux», *βίκτωρ φάτζια σέμπερ* = *victorem facias semper* «que tu sois toujours vainqueur»⁴¹. L'imperatrice était accueillie par les mots: *βαῖνε, βαῖνε, ἡ Αὐγοῦστα* = *bene, bene, Augusta* «sois la bienvenue, sois la bienvenue, maîtresse»⁴². Avant le banquet officiel, on souhaitait aux empereurs: *ἦν γαυδίῳ πρανδεῖτε* = *in gaudio prandite* «banquetez avec joie»⁴³. Celui qui attendait un ordre de l'empereur

37. *Synopsis Basilicorum* A LXVIII,3 = *Jus Graecoromanum* ed. C.E. Zachariae von Lingenthal, Leipzig, 1869, vol. V, 113 οἱ γραμματικοὶ δὲ καὶ οἱ ρήτορες ἐκατέρως παιδείας, τουτέστι τῆς τε ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς...

38. Const. Porphy., *De cer.*, I,94, p. 431, 12 - 14 καὶ ἔκραζον, ὁ μὲν δῆμος Ἑλληνιστί, προτρέποντες τὸν βασιλέα ἀνελθεῖν, οἱ δὲ στρατιῶται Ῥωμαϊστί...

39. Chron. Pasch. 626,7 - 8 Αὐγουστε Ἰουστινιανέ, τοῦ βίγκας (vers 630); Théophan., p. 249,28 Ἀναστασία αὐγούστα, τοῦ βίγκας (vers 812); Const. Porphy., *De cer.*, II,85 (76) τοῦ βίγκας.

40. Theoph. Cont., 308,13 - 14 Ῥωμαϊκῇ στολῇ καὶ γλώσσῃ χρώμενον.

41. Const. Porphy., *De cer.*, I,9; II,84; II,92.

42. II,50

43. II,84.

disait: $\delta\iota\tau$ = *dicite* «ordonnez»⁴⁴. Lorsque, au cours d'une visite dans un édifice officiel, les souverains avaient à monter ou à descendre une marche, on attirait leur attention par ces mots: $\kappa\alpha\pi\tau\acute{\alpha}\tau\epsilon$, $\Delta\acute{o}\mu\eta\eta\iota$ = *cap-tate*, *Domini* «prenez garde, nos maîtres»⁴⁵. Des formules solennelles de même nature étaient prononcées lors de l'installation des grands dignitaires. Le cortège se mettait en marche au mot d'ordre $\pi\alpha\rho\acute{\alpha}\tau\omicron\varsigma$ = *paratos* «soyez prêts» et il prenait à droite ou à gauche à la commande $\tau\rho\acute{\alpha}\nu\sigma\phi\epsilon\rho$ = *transfer* «changez de direction»⁴⁶. Avant d'être installé, le préfet de la capitale (ou éparque) était conduit vers la salle où il exercerait désormais ses fonctions administratives, laquelle était séparée du reste de l'édifice par un rideau; le lever solennel du rideau symbolisait son entrée en fonction et ne pouvait être fait que par l'éparque lui-même; au moment où celui-ci arrivait devant le rideau, le cortège s'adressait à lui par la formule consacrée: $\lambda\acute{\epsilon}\beta\alpha$, $\acute{\epsilon}\pi\alpha\rho\chi\epsilon$ $\pi\rho\omicron\phi\acute{\epsilon}\kappa\tau\omega\rho$, $\lambda\acute{o}\kappa$ = *leva*, *eparche profector*, *loc* «léve le rideau, heureux éparque, et prends place»⁴⁷. Remarquons encore que ce genre de commandes ou de vœux comprennent des éléments de la langue latine parlée, tels que: *fratre* pour *frater*, *vicas* pour *vincas*, *fatzia* pour *faciat*, *gauzas* pour *gaudeas*, *dit* pour *dicite*, *prandite* (cf. roum. *prinziți*) pour *prandete*. Le verbe *captare*, avec le sens de «faire attention, prendre garde», a survécu dans toutes les langues romanes, sauf la français: roum. *căta*, it. *cattare*, prov. esp. port. *catar*⁴⁸.

Pour mieux comprendre le sens de *torna, torna, fratre*, c'est, tout particulièrement, la signification du mot *frater* qui doit être précisée. Ce terme avait en premier lieu le sens fondamental et concret de «frère de sang», puis un sens dérivé, métaphorique ou affectif, de «être cher, ami, confrère d'activité, compatriote, collègue d'association (laïque ou religieuse)». Dans son sens initial, le mot latin *frater* n'a jamais pu entrer dans la langue grecque, où le mot $\acute{\alpha}\delta\epsilon\lambda\phi\acute{o}\varsigma$ dominait absolument. En échange, dans le sens affectif du terme, surtout au vocatif ou dans des formules de politesse, toutes faites, *frater* a pu se glisser facilement dans le langage de tous les jours ou dans le style épistolaire pour marquer

44. I,9; I,32.

45. I,10; I,36; I,37.

46. I, p. 407; II, p. 699 (éd. Bonn).

47. II,61; J. Rosenblum, «Οἱ Ῥωμαῖοι. Sur la conscience que les Byzantins ont eue et gardée d'être l'empire romain», *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1969 p. 301 - 313.

48. W.Meyer - Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, 3. Aufl., Heidelberg, 1935, n° 1661.

une nuance d'expression, avec une valeur stylistique. Ainsi, au IVe ou au Ve siècle, le poète Palladas se moquait dans ces termes de la versatilité des personnes peu reconnaissantes:

ἦν ὁ φίλος τι λάβῃ, «δόμινε φράτερ» εὐθὺς ἔγραψεν,

ἦν ὁ φίλος ἦν δ' αὖ μὴ τι λάβῃ, τὸ «φράτερ» εἶπε μόνον.

«Si cet ami avait quoi te prendre, il t'écrivait aussitôt t'appelant *domine frater* (honoré frère); mais s'il n'avait pas quoi prendre, il se contentait de *frater* (frère)»⁴⁹.

Une disposition officielle interdisait aux magistrats d'employer le mot *frater* dans les formules finales de leur correspondance avec les organes supérieurs⁵⁰. Dans les inscriptions latines de Pannonie érigées par des militaires à mémoire de leurs compagnons d'armes morts à la guerre, on rencontre souvent le mot *frater* avec le sens de «compagnon d'armes, camarade», ce qui semble indiquer qu'au sens figuré le mot circulait dans l'armée⁵¹. En revanche, on ne rencontre nulle part dans les sources antiques les mots *frater* et ἀδελφός dans le sens technique généralisé de «camarade, compagnon d'armes», dépourvu de sa valeur affective. Dès lors, nous devons mettre en doute le bien-fondé de l'opinion selon laquelle les mots *torna*, *torna*, *fratre* étaient des termes de commande et rien de plus. De fait, c'étaient des mots du langage parlé, mais *torna* — et seulement *torna* — est devenu aussi, avec le temps, terme de commande.

Il est bien connu que l'Empire byzantin s'est toujours considéré — et de fait était — le continuateur de l'Empire romain et de sa culture. On rencontre dans la littérature byzantine plus de trois mille mots d'origine latine, dont plus de deux cents ont survécu dans le grec moderne. Ces derniers revêtent une importance majeure, car ils nous aident à connaître les aspects de la culture romaine qui ont pénétré en profondeur, sont devenus populaires et se sont maintenus jusqu'à notre époque. Par la suite, certains d'entre eux se sont transmis à d'autres peuples du Sud-Est de l'Europe et se sont diffusés sur une aire très étendue. Plus de la moitié des éléments latins conservés dans le néo-grec sont des termes militaires, un quart appartiennent à la vie commerciale et un quart comprend des termes de flore, de faune, ainsi que des domaines du bâtiment et de l'administration. On ne rencontre nulle part après

49. Anthol. Pal., X, 441; F. Dölger, «Die "Familie" der Könige im Mittelalter», *Historisches Jahrbuch*, 1940, p. 397 - 420 = *Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ausgewählte Vorträge und Aufsätze*, Ettal, 1953, p. 34-69.

50. *Cod. Iust.*, I, 48, 2.

51. A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest, 1959, p. 87.

Theophanes, c'est - à - dire depuis 815 jusqu'au grec moderne, les mots *torna, torna, fratre*, circonstance qui renforce leur individualité et nous incite à les considérer comme originaux, comme une formule à la portée de gens parlant le latin, et non pas comme des emprunts au latin entrés dans la langue grecque. D'ailleurs, c'est enfoncer des portes ouvertes que d'affirmer qu'au VIe siècle le latin était la langue officielle de l'armée byzantine, où il y avait des soldats parlant cette langue. Ces mots, en échange, ne prouvent en rien la romanisation de la Thrace, car l'armée était sans cesse en mouvement.

Les mots *torna, torna, fratre* sont - ils le plus ancien document de langue roumaine? Voir dans deux ou trois mots latins un commencement de langue romane serait assurément téméraire. Le fait serait, en premier lieu, à déplorer, puisque dans les plus de 20.000 inscriptions latines du Sud - Est de l'Europe allant jusqu' au VIe siècle on trouve de nombreux autres exemples de latin populaire, qui constituent un prélude beaucoup plus juste du roumain⁵². Et puis l'on sait que, dès le IIIe siècle avant notre ère, il s'est produit dans la langue latine des changements de structure qui se sont accrus peu à peu et, au bout d'un millénaire, c'est - à - dire probablement au VIIIe et au IXe siècles de notre ère, ont abouti à un saut qualitatif, donnant naissance aux langues romanes. Dans cet océan de changements ininterrompus, les mots *torna, torna, fratre* ne constituent qu'un simple accident. Ils sont toutefois significatifs et peuvent acquérir une valeur symbolique, dans le sens d'une mise en garde pour les chercheurs, d'un appel à la prudence.

52. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman* (La langue latine dans les provinces danubiennes de l'empire romain), Bucarest 1960.

**IMPERIAL CORONATION IN BYZANTIUM:
SOME NEW EVIDENCE**

P. CHARANIS/Rutgers University - U.S.A.

A recently published Byzantine treatise relating to the deposition of the patriarch Callistus (1353)¹ contains the following passages. The emperor referred to is John VI Cantacuzenus; the patriarch is, of course, Callistus.

«Under pressure from his family, the senate and the army the emperor decided to proclaim his eldest son emperor and met privately with the patriarch to talk with him also over the matter. The latter asked that he be given a little time to reflect, but after a day or two he withdrew from the patriarchate and retreated to the monastery of St. Athanasius where he resided in private. He did not, as is required by the sacred canons, in any way inform the synod of his withdrawal from the church and the reason why and so did not instruct it or learn from it what needed to be done about the matter...»².

«The patriarch, paying no attention to the canons, resided there in the aforementioned monastery. He met with no opposition, and kept virtually [except residence at the patriarchate] all his patriarchal powers, spiritual as well as temporal: the notables, the functionaries and the notaries of the church were there near him; he drew up and signed letters and decrees and had them dispatched; he made the decisions he wished and when he wished them; he was, as patriarch, memorialized everywhere. But, despite the absolute obligation imposed on him by the canons, he refused to assemble the synod; nor did he solicit any advice about himself or the church...»³.

After the son of the emperor was, according to the customs which prevailed among them, proclaimed emperor, with the synod, whose members kept to themselves and maintained the attitude appropriate to the church, in no way at all participating in the affair, the emperor called the synod into a plenary session. He spoke saying what he wanted to say about himself and the empire, then sought to learn about what he had to do with the patriarch who had abandoned the church for so long and had refused to return to it despite our frequent urging to do so.

1. Albert Failler, *La déposition du patriarche Calliste 1e (1353)* (Paris, 1973) (= *Revue des Etudes byzantines*, 31 [1973], 5 - 163).

2. *Ibid.*, 27, lines 62 - 70.

3. *Ibid.*, 29, lines, 95 - 104.

'Since', he said, 'I did not exactly know beforehand his purpose and intent, I sought to communicate with him in a friendly manner on the subject of the proclamation of my son, for I wished to know his opinion too on the matter. As he did not honor me with any reply, not even with a few words, but withdrew himself from the church, thus separating himself from us, I left him alone and proceeded to carry out my plan. For it belongs to emperors, the senate and the army, not to patriarchs, the synod and the church in general, to proclaim emperors. All that the church can do is to accept whoever has been proclaimed, *provided he is a believer and orthodox*. Now that our project as we have conceived it has been achieved, who can deem himself right to contradict us and to meddle in the realm of imperial power and to bargain about matters which do not concern him?'⁴

«Pressed by the emperor we left, accompanied by some of the principal senators, to seek the patriarch. The senatores urged the patriarch to return to the church...We, the synod, took him aside and demanded that he make his peace with the emperor, to accept as emperor the one who had just been proclaimed by his father and the senate... For it was not possible for us to undo what has already been done; besides, it was not the role of the church to proclaim and change emperors or to fight, seek vindication or simply give accounts of such things. For the church has been freed from all these tasks by the grace of Christ from above and has no obligations at all except to intercede for peace, give its advice on matters referred to it, accept, consent, crown according to custom, and acclaim every emperor who has been proclaimed. That these things are so is confirmed by the testimony of books, of histories, of ancient practices and of custom which by the lapse of time has assumed the character of law. It is impossible to find any evidence to the contrary»⁵.

The treatise containing the above passages was discovered by P. Darrouzès and it was published at his request⁶ by Albert Failler along with a French translation and a detailed commentary. Neither the author nor the exact date of its composition is known, but on the basis of its contents Failler has correctly assumed that it must have been composed and circulated in the early months of 1355⁷. In the manuscript the treatise bears the title: *Apology of What was Done Recently by the*

4. *Ibid.*, 33 - 35, lines, 170 - 189. Italics mine.

5. *Ibid.*, 35, lines, 197 - 215.

6. *Ibid.*, 6.

7. *Ibid.*, 19ff.

Church Community in the Church and in the Empire. And this is precisely what it is, a composition written to justify the action taken by the synod in Constantinople against the patriarch Callistus I who had refused to crown Matthew, the eldest son of John Cantacuzenus, who had been proclaimed emperor by his father and his father's partisans. It was written by a member of the synod, name unknown, who no doubt aimed it as an answer to possible recrimination on the part of John V and Callistus I, both now back in power following the abdication of John VI Cantacuzennus in November, 1354. While the treatise refers to acts taken by the synod against Callistus, it is not the official text of those acts. It is rather a private composition designed to serve as a plea in the event that its author was called to account for his own role in that affair⁸.

In a general way the significance of the passages drawn from this treatise and quoted above lies in what may be inferred from them about the relations between church and state in the Byzantine empire. More specifically, however, they are important because they call for a review of the question of the meaning of imperial coronation by the patriarch. Failler saw their importance on this question and as a consequence devoted considerable space of his detailed and valuable commentary to a review of it. In general the various views expressed about the significance of imperial coronation in Byzantium by the patriarch may be reduced to two: (1) that the act was a mere formality, not essential for the full enthronement of the emperor and as a consequence implied no power for the patriarch; and (2) it was an essential act, so essential indeed that on occasions the patriarch demanded and obtained special concessions from a newly named but yet uncrowned emperor, thereby enhancing his influence in the designation of new emperors. The first of these views was given expression by W. Sickel⁹ who made the point that in crowning a newly designated emperor the patriarch represented the state not the church; the second, by the present writer in a detailed study on the subject published in 1941¹⁰. The latter looked at the matter from various angles — as an occasion used by the patriarchs to exact definite promises from newly designated emperors; as a practice strictly adhered to and, with hardly any exception, sought after by every newly designated emperor, particularly by usurpers; as an act regarded by

8. *Ibid.*, 21f.

9. W. Sickel, «Das byzantinische Krönungsrecht bis zum 10. Jahrhundert», *Byzantinische Zeitschrift* 7 (1898), 511ff.

10. Peter Charanis, «Coronation and Its Constitutional Significance in the Later Roman Empire», *Byzantion* 15 (1940 - 41), 49ff.

foreign potentates in the periphery of the empire as marking the acquisition of the imperial title; and, finally, as a ceremony whose ecclesiastical nature was and is self-evident — and concluded: «By whatever angle the usage of coronation is considered, it is quite evident that it was an ecclesiastical act, performed by the patriarch as the highest official of the Church. It is the clearest indication of the changed character of the empire. Christianity had transformed the Roman world and it was impossible for the constitution of the empire not to be affected by this transformation. This important step was taken...when the patriarch was designated to perform the coronation ceremony. Henceforth coronation by the patriarch became an institution and as such a constitutional usage of the later Roman empire. By the introduction of the patriarch in the coronation ceremony...the Church became an essential element in the constitutional system of the empire»¹¹. At the same time he sought to point out that by the term «constitution» he did not have in mind some specific document outlining the structure of the Byzantine government which was officially issued as the binding law of the land. No such document, of course, had ever been issued. This term was rather used in the sense that J.B. Bury understood it, *i.e.*, as a body of principles deriving from custom, law, political institutions and practices in Byzantium.

In his review of the question in the light of the new information Failler takes account of these two views and rejects them both. The patriarch in crowning the emperor acted in his capacity as a priest, not as representative of the state. At the same time, he had come to perform this function as a matter of course, not because of any constitutional rights which had accrued to his office. And if at times there may have been patriarchs who may have made their influence felt that was a matter of personalities and the solemnity of the occasion, not of right. Failler writes¹²:

«To the extent that the Byzantine state was conceived as an unique organism inspired by the double principle of civil and religious government, the profession of faith by the emperor had also a political importance. Condition of eligibility, orthodoxy was moreover demandable before the proclamation even if it were controlled and secured only at the time of the coronation. It is excluded, therefore, that the church would raise itself by this indirect means to the position of a fourth consti-

11. *Ibid.*, 66.

12. Failler, *op. cit.*, 153 - 54.

tutional organ in the choice of the emperor and reserve to itself the right to ratify or rendre null the election incumbent on the emperor, or the senate, the army and the people and validated by the proclamation.»

And elsewhere in his commentary ¹³:

«In this ecclesiastical ceremony the patriarch did not act as first citizen, or as representative of the electors, or the people; but neither did he act as the hierarchical chief of the Church, involving it as a body or as a social class. He acted simply as a priest and performed sacerdotal acts: prayer, benediction, anointing. *The Church crowns*, writes our author, meaning by that that she presides at imperial coronation as she assumes every liturgical function or sacramental service which is demanded of her by the faithful. But it was obviously natural that a ceremony of such importance for the life of the empire would be presided over by the priest in dignity the highest in Orthodoxy».

Failler is, of course, quite correct in rejecting the view that in crowning the emperor the patriarch acted as the first citizen or the representative of the electors. I rejected that view many years ago and I was attacked for it ¹⁴, but it has by now been generally abandoned. Failler's other point, however, that the patriarch in performing this act acted simply as a priest in no way «involving the Church as a body or as a social class» is very much open to doubt. For if the Church crowned, as we are told it did, it was committed by the act of the ecclesiastic who did the crowning and that ecclesiastic could hardly be any other than the patriarch. In any case, except for two or three instances when claimants to the throne had no access to the patriarchs, there is no coronation on record in which the ecclesiastic involved was not the patriarch ¹⁵. The church in council might, of course, call the patriarch to account for what he did or failed to do and it may be said this was exactly the case involving Callistus. Quite so. It should be noted, however, that Callistus was called to account not because he had no rights to refuse to crown the newly designated emperor, but because the condition which justified such a refusal in this case did not exist. «For it belongs to emperors, the senate and the army», declared Cantacuzenus, «not to patriarchs, the synod and the church in general to proclaim emperors... the church accepts whoever has been proclaimed *provided he is a believer and orthodox*». In other words, what Cantacuzenus was saying was

13. *Ibid.*, 155.

14. By F. Dölger, *Byzantinische Zeitschrift* 38 (1938), 240.

15. For a review of emperors crowned by patriarchs: Charanis, *op. cit.*, 54 ff.

that if the orthodoxy of the newly designated emperor had been in question then the patriarch would have had the right to refuse him coronation, but since this was not the case his refusal to crown was without any basis. It is not enough, of course, to say in a general way that orthodoxy was a condition of eligibility for in Byzantium there were often emperors who in the eyes of those who at the moment directed the destinies of the church were not considered to follow the straight path. That is the reason why ever since the fifth century when the patriarch Euphemius refused to crown Anastasius until he had obtained from him a written guarantee that he would not tamper with the doctrines of the church, patriarchs refused to crown whenever they suspected the orthodoxy as they saw it of an emperor designate¹⁶. As coronation was considered necessary to complete the enthronement of an emperor designate, this practice of refusing, under certain circumstances, to crown established the church as a factor in the transmission of the imperial title. That the church when challenged as she often was did not have the power to enforce its wishes does not in the least affect the principle involved in the question.

In a review article on imperial coronation published in 1973 but written somewhat earlier the present writer concluded with the following statement¹⁷:

«That the patriarch represented the state in the coronation of a newly-designated emperor in Byzantium is a view which, I submit, can no longer be seriously entertained. From the outset when the head of the church was introduced into the ceremony, he acted in his capacity as a churchman and he continued that role to the very end of the empire... Nor may one still seriously doubt the significance of the coronation act as an essential component in the complete enthronement of an emperor. Constantine XI, the last emperor who occupied the throne and the sole one who apparently did not receive his crown from the hands of an ecclesiastic, was regarded by a large segment of the people of Constantinople as having never officially become emperor»¹⁸.

16. *Ibid.*, 57ff.

17. Peter Charanis, «Church - State Relations in the Byzantine Empire as Reflected in the Role of the Patriarch in the Coronation of the Byzantine Emperor», *The Ecumenical World of Orthodox Civilization. Russia and Orthodoxy*: volume III. *Essays in honor of George Florovsky*. Edited by Andrew Blane and Thomas E. Bird (The Hague - Paris, 1973), 88ff. Included in this article there is a review of some of the literature on the question which appeared since 1941.

18 Charanis, «The Crown Modiolus Once More», *Byzantion* 13 (1938), 79 - 80.

«What inference can be drawn from the significance of imperial coronation by the patriarch on the important matter of church - state relations in Byzantium? No doubt the coronation of the emperors by the patriarch did have the effect of enhancing his role in the political life of the empire. Under certain circumstances the patriarch might, as actually occurred on several occasions, require that a newly-designated emperor accept certain conditions before consenting to crown him. The increasing participation of the patriarch, sometimes decisively, in the designation of new emperors may also at least in part be attributed to the role of coronator of emperors. It is not, however, in the day-to-day interactions between church and state or in the influence that the church may have consequently obtained in the affairs of the state that the real significance of patriarchal coronation lies. It is rather in the larger, conceptual realm of Church and State.

Caesaropapism is perhaps the wrong term to describe the character of church - state relations in Byzantium. There were moments in the history of the empire when the church resisted the wishes of the state, fought hard for a cause, and in the end won. But in general the church observed the laws of the state, even those which affected its personnel and regulated its life, and relied upon the state for the enforcement of its own regulations. The idea that the state should not interfere in the affairs of the church never became rooted in Byzantium, though it was advocated by some at times. Even emperors who accepted conditions of the patriarch in order to be crowned, once enthroned, were legally free to act as they saw fit. The emperor was after all the embodiment of law, and that law applied to all segments of the population, including the church. The significance of the patriarchal coronation of the emperor and the religious ceremony that accompanied it, then, lies less in the domain of practical politics than of ideas. It is one of the factors promoting and expressing the concept of the empire viewed as coterminous with Christianity, directed by two officers, each deriving his power from God, and neither conceivable apart from the other. The expression of this idea was indeed the purport of the message sent by the patriarch of Constantinople to Basil I, Grand Prince of Moscow, who seems to have viewed the Byzantine emperor with disregard:

«If we, on account of our common sins, have lost cities and lands, it does not follow from this that we have to suffer disdain from Christians...with sorrow I also learn of some words spoken by Your Nobility about my mightiest and Holy Autocrat and Emperor. It is said that you do not allow the Metropolitan to mention in the diptychs the

Holy Name of the Emperor — a thing which has never been possible before — and you say: 'We have the Church, but we have no Emperor nor wish to know him'. This is by no means good...If, with the will of God, the pagans have surrounded the possessions and the land of the emperor, *yet up to this day the Emperor has the same coronation from the Church according to the same ritual and with the same prayers; he is anointed with great consecrated oil and elected Emperor and Autocrat of the Romans, i. e., of all Christians.* If the Great Emperor, the Lord and Master of the Universe, invested with such powers, has been reduced to such straits, what might not other local rulers and small princes endure...Thus, it is by no means good, my Son, if you say that we have the Church but not the Emperor. It is impossible for Christians to have the Church, but not have the Emperor»¹⁹.

«According to this document, then, there could be no church without the emperor, and, conversely, (a point made explicitly by the patriarch) there can be no emperor without the church. The emperor and the church, wrote the patriarch, 'have much in the way of unity and community and it is not possible to separate them'²⁰. The point to notice, however, is that the emperor was not raised above the other rulers by the territorial extent of his possessions or the power of his forces, but by his coronation and consecration *at the hands of the church*. Through this act he became the universal ruler of Christendom. That politically speaking by this time the emperor had become a mere puppet in the hands of foreign rulers did not really matter. Far more profoundly, he was still at the apex of that hierarchy of princes, who, according to another Byzantine concept, ruled Chrisrendom²¹.

The new treatise including the passages quoted above and the commentary of Failler call for no revisions of this statement.

19. F. Miklosich and J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi* 2 (Vienna, 1892), 189 - 192. This document has been translated by A. A. Vasiliev, «Was Old Russia a Vassal State of Byzantium», *Speculum* 7(1932), 158 ff. The italics in the passages quoted are mine.

20. Miklosich and Müller, 191.

21. On this consult G. Ostrogorsky, «Die byzantinische Staatenhierarchie», *Seminarium Kondakovianum* 8 (1936), 41 - 61; F. Dölger, «Die Familie der Könige im Mittelalter», *Historisches Jahrbuch* 60 (1940), 397 - 420, reprinted in F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt* (Speyer am Rhein, 1953), 34 - 69; A. Grabar, «God and the 'Family of Princes' Presided over by the Byzantine Emperor», *Harvard Slavic Studies* 2 (1954), 117 - 124; G. Ostrogorsky, «The Byzantine Emperor and the Hierarchical World Order», *Slavonic and East European Review* 35 (1961), 1 - 14.

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΜΙΧΑΗΛ Η΄ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ
ΕΝΑΝΤΙ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΕΡΒΩΝ

Ι. ΤΑΡΝΑΝΙΔΗΣ/Θεσσαλονίκη

Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγος ἐξαπαρτηρίσθη ὑπὸ τῶν περὶ σσοτέρων ἱστορικῶν ὡς δεινὸς διπλωμάτης¹, διότι διὰ τῆς προσφορᾶς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνώσεως ἐπέτυχε νὰ δελεάσῃ τὴν παπικὴν φιλοδοξίαν καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐκεῖθεν προστασίαν τοῦ κράτους τοῦ ἐκ τῶν μεγάλων καὶ ἐπικινδύνων ἐχθρῶν, καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας του. Παρέλαβε τὴν ἐξουσίαν εἰς λίαν κρισίμους στιγμὰς, διότι ἡ ἀνερχομένη δύναμις τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ ἰσχυροτάτους ἀντιπάλους, τόσον εἰς τὸν στρατιωτικὸν ὅσον καὶ εἰς τὸν οἰκονομικὸν τομέα. Ἡ ἐπανασύστασις τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἐπὶ τῶν πρὸ τοῦ ἔτους 1204 ὁρίων της προϋπέθετεν ὡς πρῶτον βῆμα τὴν ἐκδίωξιν τῶν Λατίνων ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐκ τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου. Διὰ νὰ ἀνακτήσῃ δὲ τὸ κράτος τὴν προτέραν εὐρωστίαν καὶ ἰσχύν του, θὰ ἔπρεπε νὰ θέσῃ ὑπὸ τὸν ἄμεσον ἑλεγχόν του καὶ τὸ ἐμπόριον, τὸ ὁποῖον ὅμως εὗρίσκετο εἰς τὰς χεῖρας τῶν πανισχύρων Ἑνετῶν ἢ Γενουατῶν². Πλὴν τῶν ἀνωτέρω, εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσῃ καὶ τὴν κατὰ τὸ διάστημα τῆς λατινικῆς κατοχῆς αὐξηθεῖσαν δύναμιν τῶν Σλάβων, μετὰξὺ τῶν ὁποίων εἶχον καλλιεργηθῇ μεγάλαι φιλοδοξίαι. Κατὰ τὸ πρῶτον διάστημα οἱ Βούλγαροι ἐξεμεταλλεύθησαν τὴν ἀδυναμίαν τόσον τῶν Λατίνων, ὅσον καὶ τῶν διηρημένων Ἑλλήνων, καὶ παρ' ὀλίγον νὰ ἐπιβάλουν μίαν ἰδικὴν τῶν ἐπικυριαρχίαν εἰς τὸν χώρον τοῦτον. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ κραταιοῦ τσάρου Ἰωάννου Ἀσέν Β' (1218-1241) ἡ ἰσχὺς τῆς Βουλγαρίας ἐφθασεν εἰς τὸ ἀπόγειόν της, ἡ πραγματοποίησις δὲ τῆς ἀνωτέρω φιλοδοξίας ἀπεφεύχθη μόνον χάρις εἰς τὴν παnouργίαν τῶν Λατίνων καὶ εἰς τὴν ἄοκνον ἐπαγρύπνησιν τοῦ Ἑλληνος αὐτοκράτορος Ἰωάννου Βατάτζη³. Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ

1. Βλ. Α.Α. Vasiliev, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας 324-1453 (Μετάφρασις Δημ. Σαβράμη), Ἀθῆναι 1954, 723. — G. Ostrogorski, Istorija Vizantije (Sabrana Dela, knj. VI), 423, 435. — C. Chapman, Michel Paléologue restaurateur de l'empire byzantin (1261-1282), Paris 1926, 160-166. — St. Runciman, The Sicilian Vespers, Cambridge 1958, 68-69, 157-160, 186-190 καὶ Κ. Γιαννακόπουλος, Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις 1258-1282 (Μετάφρασις Κ. Πολίτη), Ἀθῆναι 1969, 111-126, ἐνθα καὶ λοιπὴ βιβλιογραφία.

2. Σχετικῶς βλ. εἰδικὰς μελέτας, W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au Moyen Age, τόμοι 2, Leipzig 1923 καὶ G. Bratianu, Recherches sur la commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle, Paris 1929, 81 κ.ε. Πρβλ. καὶ Ostrogorski, Istorija Vizantije, 420-421.

3. Ὡς γνωστόν, κατὰ τὸ ἔτος 1228 οἱ βαρῶνοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐζήτησαν τὴν προστασίαν τοῦ τσάρου Ἀσέν Β', προτείναντες εἰς αὐτὸν τὴν ἐπιτροπείαν τοῦ ἀηλίκου Βαλδουνοῦ Β', εἰς τὸν ὁποῖον θὰ ἐδίδετο ὡς σύζυγος ἡ κόρη τοῦ πρώτου Ἑλένη. Βλ. Μ. Sanuti

ἐν λόγῳ τσάρου καὶ χάρις εἰς τὰ γενικώτερα πολιτικά σχέδια τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Βατάτζη, ὁ ὁποῖος ἀπέβλεπε εἰς τὴν κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ἐν Νικαίᾳ ἐδρεῖον Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον ὑπεχρεώθη νὰ παραχωρήσῃ εἰς τὴν Βουλγαρικὴν ἐκκλησίαν κατ' ἀρχὰς μὲν αὐτονομίαν, ἀργότερον δὲ καὶ αὐτοκέφαλον, τοῦ προκαθημένου αὐτῆς τιμητικῶς ὀνομασθέντος «πατριάρχου»⁴. Παραλλήλως καὶ ἡ παρουσία τῶν Σέρβων ἐγένετο ὁλοπνὴ καὶ περισσότερον αἰσθητῇ. Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Στεφάνου Prvovenčani, ὁ ὁποῖος τὸ 1217 ἐπέτυχε νὰ στεφθῇ ἀπὸ τὸν πάπαν βασιλεὺς⁵, ἡ Σερβικὴ ἐκκλησία, ἐκμεταλλευομένη τὰς αὐτὰς δυσμενεῖς διὰ τὸ Ἀνατολικὸν βασιλεῖον συνθήκας, ἐπέτυχε τὴν ἀνεξαρτησίαν της⁶. Ὅταν λοιπὸν τὸ ἔτος 1261

Torselli, *Secreta fidelium Crucis, Hanoviae 1611*, lib. II, cap. XVIII, 72-73, 78. - Γ. Ἀκροπολίτου, *Χρονικὴ Συγγραφή*, ἐκδ. I. Bekker, Bonnae 1836, 52-53. Ἐνῶ ὅμως ἡ ἐνέργεια αὐτῆ τῶν Λατίνων ἐφαίνετο ὥσάν νὰ ἐπέσπευδε τὴν αὐτοκαταστροφὴν των, κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος ὑπεγράφετο ἐν Perugia μυστικὴ συμφωνία, ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ πάπα, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἀντιβασιλεία παρεδίδοτο εἰς τὸν βασιλέα τῆς Ἱερουσαλὴμ, Ἰωάννην τῆς Βριέννης (Jean de Brienne). C. Hopf, *Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*. Ersch und Gruber's Encyclopädie, Bd. 85, Leipzig 1867, 252 στ. 2. Πράγματι, τὸν Αὐγούστον τοῦ 1231, ἀφοῦ ἐξέλιπεν ὁ ἐκ τοῦ Θεοδώρου Ἀγγέλου κίνδυνος, ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ Ἀσέν ἀφίχθη εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ ρηθεὶς Ἰωάννης καὶ ἐστέφθη αὐτοκράτωρ. Βλ. G. Vasiljevskij, *Obnovlenie bolgarskago patriaršestva pri care Ioanne Asene II v 1235 g.*, ἐν «*Žurnal Minist. Narodnago Prosveščenija*» 238 (1885), 32-35 καὶ V.I. Zlatarski, *Istorija na bālgarskata dāržava prez srednite vekove*, t. III, Sofija 1940, 336-337, 357-358. Διὰ τὴν ἐπαγρύπνησιν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰ. Βατάτζη βλ. Γ. Ἀκροπολίτου, *Χρον. Συγγραφή*, 52 καὶ Ἀωνόμου Χρονικόν, ἐκδ. B.T. Gorjanov, *Neizdannij anonimnij vizantijskij chronograph XIV veka*, ἐν «*Vizantijskij Vremennik*» 2 (1949), 281. Πρβλ. ἀντίθετον ἄποψιν Νικ. Γρηγορά, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*, ἐκδ. I. Schopen, Vol. 1, Bonnae 1830, 29, ἔνθα ἡ πρωτοβουλία ἀποδίδεται εἰς τὸν Ἀσέν. Βλ. καὶ σχετικὰς παρατηρήσεις Ἀ. Μηλιαράκη, *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου (1204-1261)*, Leipzig 1898, 267-268.

4. Ἀκροπολίτου, *Χρον. Συγγραφή*, 50-51. — Γρηγορά, *Ρωμ. Ἱστορία*, 30 καὶ Ephraemius, ἐκδ. Angelo Maio, Bonnae 1860, 329. Πρβλ. Sinodik carja Borisa, ἐκδ. M.G. Popruženko, ἐν «*Izvestija Russkago Archeologičeskago Instituta v Konstantinopole*» 2 (1897). Prilozhenie I-II, 65-67, 75 ὡς καὶ εἰδικὰς μελέτας G. Vasiljevskij, *Obnovlenie*, 210-214 καὶ G. Cankova-Petkova, *Vosstanovlenie bolgarskago patriaršestva v 1235 g. i meždunarodnoe položenie bolgarskago gosudarstva*, ἐν «*Viz. Vremennik*» 28 (1968), 136-150.

5. Βλ. K. Jireček - J. Radonić, *Istorija Srba I*, Beograd 1952, 169 καὶ ὑποσ. 41. — M. Čorović - Ljubinković, *Pretečina desnica i drugo krunisanje Provenčanog*, ἐν «*Statar*» 5-6 (1954-1955), 105-114, ἔνθα καὶ παλαιότερα σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. καὶ παρατηρήσεις τοῦ S. Ćirković, *Pravoslavna crkva u srednjovekovnoj srpskoj državi*, ἐν «*Srpska Pravoslavna Crkva 1219-1969*» (Spomenica o 750 - godišnici autokefalnosti), Beograd 1969, 38.

6. Βλ. Domentijan, *Život svetoga Simeuna i svetoga Save*, ἐκδ. Dj. Daničić, 1865, 217-220. — Teodosije, *Život svetoga Save*, ἐκδ. Daničić, 1860, 126-132 καὶ el-

ὁ Παλαιολόγος κατέλαβε τὴν Κωνσταντινούπολιν ⁷ καὶ ἀποκατέστησε τὸν βυζαντινὸν θρόνον εἰς τὴν φυσικὴν του θέσιν, ὅλοι οἱ ἀνωτέρω λαοί, τῶν ὁποίων ἐθίγοντο ποικίλα συμφέροντα καὶ ἐτίθεντο ἐν κινδύνῳ ἢ καὶ ὀριστικῶς ἐματαιοῦντο παλαιὰ καὶ νεώτεραι φιλοδοξίαι, εὐρέθησαν ἡνωμένοι εἰς τὸ κοινὸν κατὰ τοῦ Ἑλλήνος αὐτοκράτορος μέτωπον.

Ὁ ἐκδιωχθεὶς ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως Λατῖνος αὐτοκράτωρ Βαλδουῖνος Β' ἀπετέλεσε τὸν πρῶτον πυρῆνα, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐπρόκειτο νὰ συσπειρωθοῦν οἱ ἡγεμόνες καὶ βασιλεῖς τῆς δύσεως ⁸, προκειμένου νὰ ἐπιχειρήσουν τὴν ἐπάνοδόν των εἰς τὴν Ἀνατολικὴν πρωτεύουσιν ⁹. Κύριον καὶ ἀποφασιστικὸν ρόλον εἰς τὰς κινήσεις ταύτας τῶν ἀρχηγῶν τῶν δυτικῶν κρατῶν διεδραμάτισεν ἡ παρουσία καὶ ἡ καθοδήγησις τοῦ πάπα. Εἰς πολλὰς περιπτώσεις ὑπεκίνει, ἄλλοτε συνεκράτει καὶ ἄλλοτε καθωδήγει τὰς ἐναντίον τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος ἐπιχειρήσεις τῶν δυτικῶν. Ἡ ἐκ τῆς δύσεως ἀπειλὴ κατὰ τοῦ Παλαιολόγου ἐκορυφώθη κυρίως μετὰ τὴν μάχην τοῦ Benevento, τὸ ἔτος 1266, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Κάρολος τῆς Ἀνζούης (Charles d'Anjou) ἐνίκησε τὸν βασιλέα τῆς Σικελίας Μανφρέδον (Manfred) καὶ τὸν διεδέχθη εἰς τὸν θρόνον αὐτῆς ¹⁰. Ὁ Κάρολος ἀπεδείχθη ὁ ἰσχυρότερος καὶ πλέον πεισματῶδης ἐχθρὸς τοῦ Μιχ. Παλαιολόγου. Κατὰ τὴν περίφημον συνθήκην τοῦ Viterbo, ἡ ὁποία ὑπεγράφη τὸ ἐπόμενον ἔτος, γύρω ἀπ' αὐτὸν συνεκεντρώθησαν ὁ κατ' ὄνομα αὐτοκράτωρ Κωνσταντινουπόλεως Λατῖνος Βαλδουῖνος Β', ὁ ἡγεμὼν τῆς Ἀχαΐας Γουλιέλμος καὶ ὁ πάπας Κλήμης Δ', καὶ ἔθεσαν ὡς

δικὰς μελέτας: Iv. Paljmov, Istoričeskij vzgljad na avrokefaliju serbskoj cerkvi i u-čreždenie patriaršestva v drevnoj Srbii, S. Peterburg 1891. — St. Stanojević, Sveti Sava i nezavisnost srpske crkve, ἐν «Glas Srpske Kraljevske Akademije» 161 (1934), 199-251 καὶ N. Radojčić, Sveti Sava i avtokefalnost srpske i bugarske crkve, ἐν «Glas SKA» 179 (1939), 178-258. Πρβλ. καὶ Dj. Slijepčević, Istorija srpske pravoslavne crkve, knj. I, Minhen 1962, 78-90.

7. Τὰς συνθήκας ὑπὸ τὰς ὁποίας ὁ στρατηγὸς Ἀλέξιος Στρατηγόπουλος κατέλαβε δι' αἰφνιδiasμοῦ τὴν Κωνσταντινούπολιν, βλ. Παρά Γ. Παχυμέρη, Μιχαὴλ Παλαιολόγος, ἐκδ. I. Bekker, Bonnae 1835, 139-148 καὶ θριαμβευτικὴν εἴσοδον τοῦ Παλαιολόγου εἰς τὴν Πρωτεύουσιν, 159-162. Πρβλ. Ostrogorski, Istorija Vizantije, 421.

8. Βλ. Γρηγορά, Ρωμ. Ἱστορία, 123. Περὶ τῶν περιπλανήσεων τοῦ Βαλδουίνου, μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, βλ. M. Sanuti Torselli, Fragmentum, ἐκδ. C. Hopf, ἐν «Chroniques grecoromanes», Berlin 1873, 172-173 καὶ A. Danduli, Chronica per extensum descripta aa. 46-1280 d.C., ἐκδ. E. Pastorello, ἐν L.A. Muratori, t. XII - parte I, Bologna 1941-1949, 311. Πρβλ. J. Guiraud, Les registres d'Urbain IV, Paris 1901-1929, t. II, ἀρ. 131 καὶ 133-135, 46-49 καὶ ἀρ. 231, 103.

9. Ἡδὴ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1264 ὁ Γενουάτης Podestà Γουλιέλμος Γκουέρτσιος διωργάωσε συνωμοσίαν πρὸς παράδοσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν βασιλέα τῆς Σικελίας Μανφρέδον (Manfred). Σχετικῶς βλ. Γιαννακοπούλου, Μ. Παλαιολόγος, 132.

10. Βλ. Chapman, M. Paléologue, 78-79 καὶ Γιαννακοπούλου, Μιχ. Παλαιολόγος, 147.

σκοπόν των τὴν παλινδρόθωσιν τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ¹¹. Πρὸ τοῦ σοβαρωτάτου τούτου κινδύνου, ὁ Παλαιολόγος ἀντέταξε τὴν διπλωματικὴν τοῦ ιδιοφυῆς καὶ ἐπέτυχεν, ὅχι μόνον νὰ προστατεύσῃ τὸ κράτος του, ἀλλὰ καὶ νικητὴς νὰ ἐξέλθῃ κατὰ τῆς ἐκ τῆς δύσεως ἀπειλῆς. Χαρακτηριστικὸν τῆς πολιτικῆς τοῦ Παλαιολόγου ὑπῆρξεν ἡ προσπάθεια καὶ ἡ ἐν πολλοῖς ἐπιτυχία του νὰ χρησιμοποιήσῃ πρὸς ἴδιον ὄφελος τὴν παντοδυναμίαν τοῦ εἰς τὸ ἀντίπαλον στρατόπεδον εὐρισκομένου πάπα. Διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ὅμως τοῦτο ἐχρειάσθη νὰ γίνουν βαρύταται θυσίαι εἰς βάρος τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ¹². Ἀνεξαρτήτως δὲ τῶν γενικωτέρων πολιτικῶν συνθηκῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξώθησαν τὸν Παλαιολόγον εἰς τὰς ἐνεργείας ταύτας ¹³, ἡ ἐκ μέρους του κατάργησις πάσης ἐννοίας ἐκκλησιαστικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ ἡ ὑποταγὴ πάντων τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων εἰς τὴν πολιτικὴν σκοπιμότητα ἀπετέλουν ὁπωσδήποτε καὶ μίαν ἔκφρασιν τῶν ἀπὸ αἰώνων καισαροπατικῶν ἀντιλήψεων τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς ¹⁴. Ὑπὸ τὸ πρῆσμα λοιπὸν τοῦτο

11. Σχετικὴν συμφωνίαν βλ. παρὰ G. Giudice, *Codice diplomatico del regno di Carlo I e II d'Angiò*, Naples 1863-1902, t. II, 30-33 ὡς καὶ Ducange, *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français* (Paris 1657), ἐκδ. J. Buchon, Paris 1826, t. I, 455 κ.ε. Πρβλ. Γιαννακοπούλου, *Μυχ. Παλαιολόγος*, 152-155. Τῇ παρεμβάσει τοῦ πάπα Γρηγορίου I, ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἀνωτέρω συμφωνίας ἀνεβλήθη μέχρι 1ης Μαΐου 1275. Σχετικῶς βλ. Γιαννακοπούλου, *Μυχ. Παλαιολόγος*, 185.

12. Αἱ ἐπαφαὶ τοῦ Παλαιολόγου μετὰ τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ Δ' ἤρχισαν μετ' ὀλίγον ἀπὸ τῆς εἰσόδου του εἰς τὴν βυζαντινὴν πρωτεύουσιν. Τὸ ἔτος 1263, πιεζόμενος ἀπὸ τὰς ἐκ τῆς Δύσεως ἀπειλάς, ἔγραψε πρὸς τὸν Πάπαν: «Ipsi matri nostre ecclesiae. . . . omnes gentes et patriarchales sedes. . . . ac omnes nationes ad devotionem obedientiam. . . . subjugabitur». Παρὰ Guiraud, *Les registres d'Urbain*, 357.

13. Βλ. ἐπὶ τοῦ προκειμένου σχόλια τοῦ Παχυμέρη, *Μ. Παλαιολόγος*, 367-370, 386-39 καὶ Γρηγορά, *Ρωμ. Ἱστορία*, 126-127.

14. Βλ. VI. Sokoljskij, *Ocharaktere i značeni Epanagogi. Očerok po istorii Vizantijskago prava*, ἐν «*Βυζαντινὰ χρον.*» 1 (1894), 17-54. — S. Troicki, *Državna vlast i crkvena avtokefalija*, ἀνέτ. ἀπὸ «*Arhiv*» 6 (Beograd 1933), τοῦ αὐτοῦ *Crkveno-politička ideologija Svetosavske krmčije i Vlastareve sintagme*, ἐν «*Glas SAN*» 212 (1953), 155, ἔνθα ὑποστηρίζει ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες ἐκκληρονόμησαν τὴν ἀπόλυτον ἐξουσίαν τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων, ἡ ὁποία ἐπεκτείνεται ὅχι μόνον ἐπὶ τῶν κοσμικῶν ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν θρησκευτικῶν θεμάτων· οὕτω ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως κατέστη ὑποτελής των. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ *Halkidonskij Sobor i vostočnyj papizm*, ἐν «*Vestnik Russkago patriaršeskogo Zapadnoevropejskogo Ekzarhata*» 32 (1959), 260-262. Ὁμοίως, βλ. B. Στεφανίδη, *Τὰ ὅρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς νομοθεσίας τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, ἐν «*Ἐπ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν*» 25 (1955), 12-27. I.E. Καραγιαννοπούλου, *Ἡ πολιτικὴ θεωρία τῶν Βυζαντινῶν*, ἐν «*Βυζαντινὰ*» 2 (1970), 55-61. — J.M. Petrikakis, *Interventions dynamiques de l'empereur de Byzance dans les affaires ecclésiastiques*, ἐν «*Βυζαντινὰ*» 3 (1971), 135-146. — V. Tăpkova - Zaimova, *L'idée imperiale à Byzance et la tradition étatique bulgare*, ἐν «*Βυζαντινὰ*» 3 (1971), 287-295 καὶ C. Papoulidis, *La place de l'empereur à Byzance pendant les conciles Oecuméniques*, ἐν «*Βυζαντινὰ*» 3 (1971), 123-133. Πρβλ. M. Mitard, *Le pouvoir impérial au temps*

τῆς αὐταρχικῆς ἐναντι τῆς ἐκκλησίας πολιτικῆς τοῦ αὐτοκράτορος, ἡ ὁποία ἐν ταύτῃ ἀπήχει καὶ γενικωτέρας περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀνεξαρτησίας ἀντιλήψεις τῶν Βυζαντινῶν, θὰ προσπαθῶμεν νὰ περιγράψωμεν καὶ νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν ἐναντι τῶν νοτιοσλαβικῶν ἐκκλησιῶν συμπεριφορὰν αὐτοῦ.

Τῆς διορατικότητος τοῦ Παλαιολόγου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διαφύγῃ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ρόλος τῶν γειτονικῶν σλαβικῶν κρατῶν, Βουλγαρίας καὶ Σερβίας, ἡδύνατο νὰ ἀποβῇ ἀποφασιστικὸς εἰς τὴν ἀναμέτρησίν του μετὰ τῆς Δύσεως. Διὰ τοῦτο, ἐν ἔτος μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Viterbo, ἀφοῦ πρῶτον ἐνέτεινε τὰς ἐπαφάς του μετὰ τοῦ πάπα ¹⁵, ἔθεσεν εἰς ἐφαρμογὴν ἐν διττὸν σχέδιον προσεγγίσεως τῶν λαῶν τούτων διὰ τῶν γνωστῶν εἰς τὴν διπλωματικὴν ζωὴν τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς συνοικεσίων. Σχεδὸν ταυτοχρόνως ἐκινήθη καὶ πρὸς τὰς δύο πλευράς.

Αἱ σχέσεις τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου μετὰ τῶν Βουλγάρων, ὕστερα ἀπὸ τὴν αἰφνιδιαστικὴν ἐπίθεσιν αὐτῶν περὶ τὴν Ξάνθην καὶ τὴν παρ' ὀλίγον καταστροφὴν τοῦ αὐτοκράτορος κατὰ τὸ ἔτος 1265 ¹⁶, παρέμειναν ἀκαθόριστοι. Ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Παχυμέρη λεγομένων, «ἐπὶ πολὺ δαπανωμένων τῶν στρατευμάτων τοῖς συνεχέσι πολέμοις» ¹⁷ ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ, αἱ συμπλοκαὶ συνεχίσθησαν μετὰ ταῦτα ἀνεπισημῶς καὶ εἰς περιορισμένην ἔκτασιν εἰς διάφορα σημεῖα. Ἐνώπιον ὅμως τῆς μεγάλης ἀπειλῆς ἐκ τῆς δύσεως, ὁ αὐτοκράτωρ ἐπεδίωξε τὴν εἰρήνευσιν τῆς περιοχῆς διὰ σταθερᾶς συμμαχίας μετὰ τῶν Βουλγάρων. Ἡ εὐκαιρία ἐδόθη, ὅταν τὸ ἔτος 1268 ἀπέθανεν ἡ σύζυγος τοῦ τσάρου Κωνσταντίνου Τίχου, Εἰρήνη ¹⁸. Ἡ Εἰρήνη ἦτο ἀδελφὴ τοῦ ὑπὸ τοῦ Παλαιολόγου παραγκωνισθέντος καὶ τυφλωθέντος νομίμου διαδόχου τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου Ἰωάννου Δ' ¹⁹. Αὕτη, ὡς μᾶς ἀφηγοῦνται οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ὑπῆρξεν καὶ ἡ βασικὴ πηγὴ τῆς ἐναντίον τοῦ Παλαιολόγου ἐχθρικῆς διαθέσεως εἰς τὴν αὐλὴν τῶν Βουλγάρων καὶ αἰτία τῶν ἐκείθεν ἐχθρο-

de Léon Vle le Sage, ἐν «Mélanges Charles Diehl», vol. 1: Histoire (Paris 1930), 217-223. — Αἱ. Χριστοφιλοπούλου, Ἐκλογὴ, ἀναγόμεναι καὶ στέψαι τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, Ἀθῆναι 1956. — G. Ostrogorski, Avtokrator i Samodržac, ἐν «Sabrana dela» IV, 281-364 καὶ Chapman, M. Paléologue, 99 καὶ M.M. Πέτροβιτς, Ὁ Νομοκάνων εἰς ἰδ' τίτλους καὶ οἱ βυζαντινοὶ σχολιασταί, Ἀθῆναι 1970, 107-174.

15. Βλ. A. Tautu, Acta Urbani IV, Clementis IV, Gregorii X (1261-1276), e registri Vaticani (Fontes, ser. III, vol. V, 1), Vatican 1953, ἀρ. 26, 72-73. Πρβλ. Παχυμέρη, Μ. Παλαιολόγος, 360 στ. 4-5: «εὐδοκὰ τὰ τῆς πρὸς τὸν πάπαν ἱκετείας καθίστα, καὶ ὁ Κάρουλος ἐκωλύετο».

16. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 232-235 καὶ Γρηγορά, Ρωμαϊκὴ Ἱστορία, 99-100. Πρβλ. Zlatarski, Istorija III, 514-515.

17. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 342 στ. 19-20.

18. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 342. Πρβλ. Zlatarski, Istorija III, 522-523.

19. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 191-192 καὶ Γρηγορά, Ρωμαϊκὴ Ἱστορία, 93.

πραξιῶν ²⁰. Ὁ θάνατός της, ὅθεν, ἀπήλλαξε τὸν αὐτοκράτορα ἀπὸ ἑνα μόνιμον ἐχθρὸν καὶ ἥνοιξε τὴν ὁδὸν διὰ τὴν βελτίωσιν τῶν σχέσεών του μετὰ τῶν Βουλγάρων. Κατὰ τὸ ἴδιον, λοιπόν, ἔτος ἐπρότεινεν εἰς τὸν Τίχον σπονδὰς ὑπισχνόμενος, κατὰ τὴν ἀφήγησιν πάντοτε τοῦ Παχυμέρη, «εἰς κῆδος ἐκείνῳ δοῦναι καὶ τὴν ἀδελφιδὴν αὐτοῦ Μαρίαν τὴν τῶν θυγατέρων τῆς Εὐλογίας δευτέραν» ²¹. Πρὸς ἐπιτυχεστέραν μάλιστα ἔκβασιν τῶν προτάσεών του, ὑπεσχέθη εἰς τὸν Βούλγαρον τσάρον ὅτι θὰ ἔδιδεν ὡς προῖκα εἰς τὴν Μαρίαν τὰς πόλεις Μεσημβρίαν καὶ Ἀγχιάλον ²². Πράγματι, πρὸς τὴν πλευρὰν αὐτὴν τὸ σχέδιον τοῦ αὐτοκράτορος ἐστέφθη ὑπὸ ἐπιτυχίας καὶ ὁ γάμος ἐπραγματοποιήθη «λίαν φιλοτίμως καὶ βασιλικῶς», τοῦ Παλαιολόγου καὶ τοῦ πατριάρχου προπεμφάντων τὴν Μαρίαν μέχρι Σηλυβρίας ²³.

Ἀνάλογον ἐκτίμησιν τῆς καταστάσεως εἰς τὸν βαλκανικὸν χῶρον εἶχε κάμει καὶ αὐτὸς ὁ Κάρολος τῆς Ἀνζούης. Κατὰ πληροφoρίας τοῦ C. Minieri Riccio, καὶ ὁ ἴδιος κατέβαλλεν ἐντόνους προσπαθείας, διὰ νὰ προσεταιρισθῇ ὅλους τοὺς βορείους γείτονας τοῦ αὐτοκράτορος, ἦτοι Ἀλβανούς, Σέρβους, Βουλγάρους καὶ Οὐγγρους, ὡς καὶ αὐτοὺς τοὺς Μογγόλους ²⁴. Εἰδικώτερον περὶ τῶν Ἀλβανῶν, εἶναι γνωστὸν ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ δεσπότη Μιχαήλ Β', καὶ μάλιστα ἀμέσως κατὰ Φεβρουάριον τοῦ ἐπομένου ἔτους 1272, οὗτοι συνῆψαν συμφωνίαν μετὰ τοῦ Καρόλου. Κατ' αὐτὴν οἱ Ἀλβανοὶ ἀπέκτων τὴν ἀνεξαρτησίαν των, ὁ δὲ Κάρολος ἐκέρδιζε δι' αὐτὸν καὶ τοὺς διαδόχους

20. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 210 καὶ Γρηγορά, Ρωμ. Ἱστορία, 99. Πρβλ. C. Jireček, Geschichte der Bulgaren, Prag 1876, 271.

21. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 342 στ. 1-3 καὶ Γρηγορά, Ρωμ. Ἱστορία, 130.

22. Παρ' ὅλον ὅτι ὁ Παχυμέρης ὁμιλεῖ σαφῶς περὶ τινος ἐκβιασμοῦ, ἐξασκηθέντος ἐπὶ τοῦ Τίχου διὰ νὰ ἀποδεχθῇ τὴν συμμαχίαν τοῦ Παλαιολόγου, «ὅμως δέ γε καὶ ἄκων ὁ Κωνσταντῖνος ὑπέμενε καὶ ἐσπένδeto» (Μιχ. Παλαιολόγος, 344 στ. 3-4), ὁ Zlatarski ἀπέδωσε τὴν προθυμίαν τοῦ Τίχου εἰς τὴν ἀξιόλογον προῖκα, τὴν συγκειμένην κυρίως ἐκ τῶν δύο στρατηγικῶν πόλεων Μεσημβρίας καὶ Ἀγχιάλου. Istorija III, 523. Προσεκτικῇ ὁμως ἐξέτασις τῶν πραγμάτων πείθει ὅτι συνέβησαν καὶ τὰ δύο κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν σχέσεων μεταξὺ τσάρου καὶ αὐτοκράτορος. Κατὰ τὴν ἐναρξιν τῶν ἐπαφῶν των ὁ τσάρος ἐδελεάσθη ἀπὸ τὴν προσφορὰν τοῦ Παλαιολόγου, μετέπειτα ὁμως, ὅτε διεπίστωσε τὴν ἀπάτην καὶ ἠθέλησε νὰ ἀντιδράσῃ, καθηλώθη διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος χρησιμοποίησεως τῶν Τατάρων. Ἀπῆλθον τοῦ τελευταίου τοῦτου αποτελοῦν τὰ ὑπὸ τοῦ Παχυμέρη λεγόμενα.

23. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 343. Κατὰ τὸν Zlatarski, ὁ γάμος τῆς Μαρίας μετὰ τοῦ Τίχου δὲν πρέπει νὰ ἐγένετο πέραν τοῦ ἔτους 1269. Istorija III, 523. Ἀντιθέτως, ὁ Γιαννακόπουλος τοποθετεῖ αὐτὸν εἰς τὸ ἔτος 1272. Μιχ. Παλαιολόγος, 177. Ἡ δευτέρα ὁμως χρονολογία δὲν φαίνεται νὰ συμφωνῇ μὲ τὰ γενικώτερα δεδομένα τῆς ἐποχῆς καὶ δὴ μὲ τὴν τότε σαφῶς ἀντιβυζαντινὴν στάσιν τῶν Βουλγάρων. Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς, ἡ ἐχθρότης ἐγένετο ἀπροκάλυπτος μετὰ τὴν ὑπὸ τῆς Μαρίας ἀπόκρησιν υἱοῦ, τὴν ἔλλειψιν τοῦ ὁποίου ἐπροφασίζετο ὁ Παλαιολόγος καὶ ἀνέβαλλε τὴν παράδοσιν τῶν πόλεων.

24. Alcuni fatti riguardanti Carlo I. di Angio, 1252-1270, Naples 1874, 53.

του τὸν τίτλον τοῦ βασιλέως τῆς Ἀλβανίας²⁵. Τοιοῦτοτρόπως, διὰ τῆς συνθήκης αὐτῆς ὁ Κάρολος ἔθετε μόνιμον καὶ σταθερὸν πόδα ἐπὶ τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου.

Αἱ σχέσεις μεταξὺ Παλαιολόγου καὶ Τίχου, παρὰ τὰ πρόωρα εὐνοϊκὰ βήματα διὰ τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ συνοικεσίου, δὲν εἶχον ἀνάλογον συνέχειαν. Ὁ αὐτοκράτωρ μὲ διαφόρους προφάσεις ἀνέβαλλε καὶ τελικῶς ἡρνήθη νὰ παραδώσῃ τὰς πόλεις, τὰς ὁποίας εἶχεν ὑποσχεθῇ ὡς προῖκα εἰς τὴν Μαρίαν²⁶. Ἡ παράδοσις αὐτῶν εἰς τοὺς Βουλγάρους, λόγῳ τῆς στρατηγικῆς των θέσεως ἔναντι τῆς πρωτευούσης, θὰ ἀπετέλει πλῆγμα κατὰ τῆς ἀμυντικῆς γραμμῆς τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ βορρᾶ. Στηριζόμενος λοιπόν, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν βοήθειαν τῶν Τατάρων, εἰς τὸν ἀρχηγὸν τῶν ὁποίων προσέφερε τὴν νόthon θυγάτηρα του Εὐφροσύνην ὡς σύζυγον²⁷, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν μετριοπάθειαν τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Λουδοβίκου Θ', ὁ ὁποῖος ἤτο ικανὸς νὰ ἐπηρεάσῃ εὐνοϊκῶς τὸν ἀδελφόν του Κάρολον²⁸, ὁ αὐτοκράτωρ ἐξῆλθεν ἐκ τῆς φοβεραῆς κρίσεως, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀθετήσῃ καὶ τὰς πρὸς τὸν Τίχον ὑποσχέσεις του²⁹. Εἰς τοῦτο ἀναμφιβόλως ἐβοηθήθη καὶ ἐκ τῆς κατὰ τὰ ἔτη 1268-1271 χρείας τοῦ παπικοῦ θρόνου³⁰. Οὕτω, κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη 1271-1272, αἱ σχέσεις μεταξὺ

25. L. Thallóczy, C. Jireček καὶ E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, τόμ. 1, Vienna 1913, ἀρ. 269, 77.

26. Παρόμοιαι προφάσεις ἦσαν, κατ' ἀρχάς μὲν ἡ ἀναμονὴ μέχρις ὅτου ἡ Μαρία ἀποκτήσῃ υἱόν· «ὥς ἂν καὶ κληρονόμου τούτω φανέντος ἐκ γένους Ῥωμαϊκοῦ εὐπροσωποῖτο καὶ ἡ ἀπόδοσις» (Παχυμέρη, *Μιχ. Παλαιολόγος*, 343 στ. 21-344 στ. 1), μετέπειτα δὲ ἡ ἄρνησις τῶν κατοίκων αὐτῶν νὰ ἀποδεχθοῦν τὴν ὑποταγὴν των εἰς τοὺς Βουλγάρους· «Ῥωμανίας γὰρ εἶναι μέρος ἐκεῖνας καὶ Ῥωμαίους αὐτούς, μὴ εἶναι δ' εὐλογον Ῥωμαίους ὑπὸ Βουλγάρων τελεῖν», λέγει ὁ Παχυμέρης, ἐνθ' ἄνωτ. 343 στ. 18-19. Εἰς ἕτερον δὲ σημεῖον ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς παρατηρεῖ, ὅτι μετὰ τὴν κατάληψιν τῶν πόλεων τούτων ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος, οἱ κάτοικοι «ἀπαξ γευσάμενοι τῆς μεταβολῆς, ἡγάπων ὑπὸ βασιλεῖ διαικούμενοι», *Μιχ. Παλαιολόγος*, 211 στ. 2-3.

27. Παχυμέρη, *Μιχ. Παλαιολόγος*, 180 καὶ Γρηγορά, *Ρωμ. Ἱστορία*, 149.

28. Ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πάπα Κλήμεντος Δ', τὸ ἔτος 1268, ὁ Παλαιολόγος ἀπέστειλε πρὸς τὸν Λουδοβίκον Θ' τῆς Γαλλίας ἀντιπροσωπεῖαν, διὰ νὰ διαπραγματευθῇ τὰ τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν. Παχυμέρη, *Μιχ. Παλαιολόγος*, 361. Πρβλ. L. Brehier, *Une ambassade byzantine au camp de St. Louis devant Tunis* (Août 1270), ἐν «*Mélanges offerts à M. Nicolas Jorga*», Paris 1933, 139-146 καὶ R. Souarn, *Tentatives d'Union avec Rome. Un patriarche grec Catholique au XIIIe siècle*, ἐν «*Échos d'Orient*» III (1899), 232. Τὸ ἔτος 1270 ἀφίχθη εἰς Βόσπορον πρεσβεία τοῦ Λουδοβίκου, ἡ παρουσία τῆς ὁποίας ἀνεπτέρωσε κατὰ πολὺ τὸ ἥθικόν τοῦ Ἑλλήνος αὐτοκράτορος. Γιαννακοπούλου, *Μιχ. Παλαιολόγος*, 171.

29. «Τοῦτον τοιγαροῦν (τὸν Νογᾶν) ἔχων ὁ βασιλεὺς ἔτοιμον τοῦ Κωνσταντίνου καταδραμεῖσθαι καὶ τὴν ἐκεῖνον χώραν, εἰ τοῖς τοῦ βασιλέως ἐκεῖνος ἐπίοι, οὐ Μεσημβρίας μόνον στερρῶς ἀντείχετο καὶ τῆς Ἀγχιάλου, ἀλλὰ καὶ Σωζόπολιν καὶ Ἀγαθιούπολιν καὶ Κανστρίτζιν καὶ ἄλλ' ἄττα φρούρια, ἅπερ οἱ τοῦ βασιλέως ἐπισκευασάμενοι προσεκτῶντων τῷ βασιλεῖ». Παχυμέρη, *Μιχ. Παλαιολόγος*, 348 στ. 14-19.

30. Βλ. A. Flinche καὶ V. Martin, *Histoire de l'Église X* (1950), 456.

Βυζαντίου καὶ Βουλγάρων ἦσαν λίαν τεταμέναι. Ὁ τσάρος Τίχος, προετοιμάζων μεγάλην ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ Παλαιολόγου, ἐφρόντισε νὰ ἔλθῃ εἰς συνενόνησιν μετὰ τοῦ Καρόλου³¹. Κατόπιν τούτου, Βούλγαροι ἀπεσταλμένοι ἀφίχθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1272 εἰς Νεάπολιν, εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ἀνωτέρω βασιλέως. Κατὰ τὴν ἐπιστροφήν των δὲ διήλθον διὰ Σερβίας, ὅπου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα συνεζήτησαν περὶ τῆς στάσεως τῶν Σέρβων εἰς ἐνδεχομένην κοινὴν ἐπίθεσιν Καρόλου καὶ Βουλγάρων κατὰ τοῦ Βυζαντίου³². Ἐνώπιον τῶν ἐπικινδύνων τούτων κινήσεων τῶν Βουλγάρων, ὁ Παλαιολόγος ἐπέτυχε νὰ ἀντιπαρατάξῃ μίαν νέαν ἑλληνο-ουγγρικὴν συμμαχίαν, τὴν ὁποίαν μάλιστα ἐφρόντισε νὰ παγιώσῃ διὰ τοῦ γάμου τοῦ πρεσβυτέρου υἱοῦ του, Ἀνδρονίκου, μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ Οὐγγρου βασιλέως Στεφάνου Ε', Ἀννης³³. Τοιοῦτοτρόπως ἐπέτυχε νὰ δημιουργήσῃ ἰσχυρὸν ἀντιπερισπασμὸν εἰς τὰ νῶτα τῶν Βουλγάρων.

Ἐξ ὁλοκλήρου ἀτυχῆς ὑπῆρξε καὶ ἡ πρὸς τοὺς Σέρβους ἐπιχείρησις. Ὁ Παχυμέρης μετὰ πάσης φυσικότητος μᾶς διηγεῖται ὅτι ὁ Παλαιολόγος, ἀφοῦ ἐτακτοποίησε τὴν πρώτην του θυγατέρα Εἰρήνην, «τὴν δὲ γε δευτέραν Ἀνναν ἤρεϊτο πέμπειν τῷ κρατοῦντι Σερβίας Στεφάνῳ τῷ Οὐρεσῇ ἐφ' ᾧ τῷ δευτέρῳ υἱῷ Μηλουτίνῳ... εἰς γάμον συνάπτειν»³⁴. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, μία ἀξιόλογος βυζαντινὴ πομπή, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν πατριάρχην Ἰωσήφ³⁵, ἀνέλαβε νὰ συνοδεύσῃ τὴν θυγατέρα τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνναν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ κράλη Οὐρεσῇ (Uroš I)³⁶. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἀξίον τυγχάνει τὸ γε-

31. Βλ. V. Makušev, *Istorija Bolgar v trude K. Irečeka*, ἐν «*Žurnal Minist. Narodnago Prosv.*» 197 (1878), 66-68.

32. Πρβλ. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 428 καὶ Zlatarski, *Istorija III*, 525.

33. Παχυμέρης, Μιχ. Παλαιολόγος, 317-318 καὶ Γρηγορά, Ρωμ. Ἱστορία, 109.

34. Παχυμέρης, Μιχ. Παλαιολόγος, 350 στ. 18-21.

35. Περὶ Πατριάρχου Ἰωσήφ βλ. Παχυμέρης, Μ. Παλαιολόγος, 304-305 καὶ Γρηγορά, Ρωμ. Ἱστορία, 107-108. Πρβλ. R. Souarn, *Tentatives d'Union avec Rome. Un patriarche grec Catholique au XIIIe siècle*, ἐν «*Échos d'Orient*» III (1899), 231. — Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, 393-394, 397-398, ἔνθα ὁ Ἰωσήφ φέρεται ἀνελθὼν εἰς τὸν θρόνον τὴν 28ην Δεκεμβρίου 1267. Ἀντιθέτως ὁ V. Laurent, *La chronologie des Patriarches de Constantinople au XIIIe s.* (1208-1309), ἐν «*Rev. des Études Byz.*» 27 (1969), 144, 145-146, τοποθετεῖ τὴν ἀνοδὸν αὐτοῦ εἰς τὸν θρόνον ἐν ἔτος ἐνωρίτερον. Πρβλ. τοῦ ἰδίου *Les registres des actes du patriarcat de Constantinople*, vol. I, fasc. IV, *Les actes des Patriarches*, Paris 1971, 179-210.

36. Ὁ M.C. Drinov, ἐκ λαμβασμένης ἐκτιμήσεως τῶν σχετικῶν εἰδήσεων, τοποθετεῖ τὸ γεγονός εἰς τὸ ἔτος 1271. *Väproš za Bălgarskata i Srăbskata cārkvi pred sudilišteto na Lionskij sābor v 1274 god.*, ἐν «*Săčinenija*» II, ἐκδ. V.I. Zlatarski, *Sofija* 1911, 221. Ὅρθως ὁμοῦς ὁ Jireček συνδέει τοῦτο μετὰ τῶν ἐσωτερικῶν παραχῶν ἐν Οὐγγαρίᾳ κατὰ τὰ ἔτη 1267-1268 καὶ τὴν προσπάθειαν τοῦ κράλη Οὐρεσῇ νὰ ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν κηδεμονίαν των, τῇ βοηθείᾳ τοῦ Μ. Παλαιολόγου. *Istorija Srba I*, 183. Πρβλ. καὶ V. Čorović, *Uroš I*, ἐν «*Narodna Enciklopedija Srpsko-Hrvatsko-Slovenačka*» IV, 719.

γονός, ὅτι ὡς ἀρχηγός τῆς ἐλληνικῆς ἀποστολῆς εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ κράλη τῶν Σέρβων ἐτοποθετήθη ὑπὸ τοῦ Παλαιολόγου ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Οὐδαμοῦ ἀναφέρεται, εἶναι ἡμῶς εὐκολον νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι ὁ σκοπὸς τοῦ ταξιδίου τοῦ πατριάρχου δὲν ἦτο ἀπλοῦς. Αἱ σχέσεις τῶν δύο ἐκκλησιῶν, αἱ ἐπαφαὶ μετὰ τῆς Ρώμης καὶ ἡ μελετωμένη ἔνωσις τῆς Ἀνατολικῆς μετὰ τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας, ἦτο δυνατόν νὰ ἀπετέλουν θέματα τὰ ὁποῖα ὁ πατριάρχης ἐπρόκειτο νὰ συζητήσῃ μετὰ τοῦ προκαθημένου τῆς Σερβικῆς ἐκκλησίας. Τὴν ἀποφιν αὐτὴν ἐνισχύει ὅχι μόνον ἡ στενὴ ἐπαφὴ τοῦ αὐτοκράτορος μετὰ τοῦ πάπα Κλήμεντος Δ' ³⁷, κατὰ τὴν ὁποίαν συνεζητεῖτο σοβαρῶς ἡ ἔνωσις τῶν δύο ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ προσωπικὴ τοῦ πατριάρχου Ἰωσήφ ἐπικοινωνία μετὰ τοῦ ἀνωτέρω ποντίφηκος. Τὸ ἔτος μάλιστα 1267 ὁ πατριάρχης ἀπηθύβηνεν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Κλήμεντα, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξέφραζε τὴν ἐπιθυμίαν του ὅπως ἴδῃ πραγματοποιημένην τὴν ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν ³⁸. Ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ἀνωτέρω, εἶναι δύσκολον νὰ διανοηθῶμεν ὅτι ὁ πατριάρχης, κατὰ τὴν μετάβασιν του εἰς Σερβίαν, δὲν ἐπεφορτίσθη καὶ μὲ τὴν ἐπίλυσιν γενικωτέρων ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων. Ἐτέραν περὶ αὐτοῦ ἔνδειξιν ἀποτελεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ χειρισμὸς τοῦ ὅλου θέματος, ἦτοι αἱ προκαταρκτικαὶ συζητήσεις καὶ διαπραγματεύσεις εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ κράλη, ἀνετέθησαν εἰς τὸν διακεκριμένον διπλωμάτην, χαρτοφύλακα Ἰωάννην Βέκκον, τὸν μετέπειτα πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως ³⁹. Βεβαίως, οὐδὲν τὸ συγκεκριμένον περὶ αὐτοῦ γνωρίζομεν. Καὶ τοῦτο διὰ τὸν ἐπιπρόσθετον λόγον, ὅτι ἡ ἀποστολὴ ἐκείνη οὐδέποτε ἔφθασεν εἰς τὸν προορισμὸν τῆς. Ὁ Παχυμέρης μᾶς ἀφηγεῖται περὶ τῶν δυσμενῶν συνθηκῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας ὁ πατριάρχης ἠναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν Σερβίαν καὶ μετὰ τῆς Ἀννης καὶ τῆς λοιπῆς συνοδείας του νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ⁴⁰. Τὸ ὅλον θέμα εἰς τὸν Παχυμέρην παρουσιάζεται ὡς μία ἀπροπαράσκευος ἐνέργεια, ἡ ὁποία κατέληξεν εἰς ἀποτυχίαν. Ἐν τούτοις, εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1268 ὁ Οὐρσεσης εἶχεν ἐμπλακῇ εἰς πόλεμον μετὰ τῶν Οὐγγρων, ἐκ τοῦ ὁποίου ὅχι μόνον ἐξῆλθεν ἡττημένος,

37. Γιαννακοπούλου, Μιχ. Παλαιολόγος, 155-158.

38. Laurent, Les registes IV, 180-181.

39. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 351. Περὶ τῆς ἀνάδου τοῦ Ἰ. Βέκκου εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον βλ. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 402-403 καὶ Γρηγορά, Ρωμ. Ἱστορία, 128-130. Πρβλ. καὶ Souarn, Tentatives, 232 ὑποσ. 1 καὶ Ἀλ. Ζώτου, Ἰωάννης ὁ Βέκκος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ρώμης, ὁ Λατινόφων, Μόναχον 1920. Ἐπὶ τῆς τελευταίας μελέτης βλ. ὀξυτάτην κριτικὴν V. Grumel, Un ouvrage récent sur Jean Bécros, patriarche de Constantinople, ἐν «Échos d'Orient» XXIV (1925), 26-32. Ἐπίσημα ἔγγραφα ἐκ τῆς περιόδου τῆς πατριαρχείας αὐτοῦ βλ. παρὰ Laurent, Les registes IV, 193, 212-213.

40. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 352-355.

ἀλλὰ καὶ συλληφθεὶς αἰχμάλωτος ὑπεχρεώθη εἰς ταπεινωτικὴν εἰρήνην⁴¹. Ἐὰν λοιπὸν τὸ περιστατικὸν τῆς ἀποστολῆς τῆς Ἀννης ἔλαβε χώραν κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο, εἶναι εὐνόητον διατὶ ἐματαιώθη τὸ συνοικέσιον, ἀλλὰ καὶ ἐξηγοῦνται αἱ περὶ ταραχῶν εἰς τὴν χώραν τῶν Σέρβων διηγήσεις τοῦ Παχυμέρη⁴². Πάντως, τοῦ συνοικεσίου μὴ πραγματοποιηθέντος, ἡ Σερβία παρέμεινεν εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν ἐχθρῶν τῆς αὐτοκρατορίας καὶ παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Καρόλου τῆς Ἀνζούης⁴³. Πολλῷ δὲ μᾶλλον, μετὰ τὸ γεγονὸς τοῦτο αἱ σερβο-ανδευαυϊκαὶ σχέσεις ἐγένοντο στενότεραι. Ὑπάρχουν πληροφορίαι εἰς λατινικὰς πηγὰς περὶ ἐγκαταστάσεως Σέρβων εἰς τὴν νότιον Ἰταλίαν καὶ περὶ κατατάξεώς των εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Καρόλου⁴⁴.

Ἐκ τῆς συντόμου ἱστορικῆς ἀναδρομῆς εἰς τὰ γεγονότα τῆς πρώτης δεκαετίας τῆς βασιλείας τοῦ Παλαιολόγου, εὐχερῶς δύναται νὰ διαπιστώσῃ κανεὶς, ὅτι οὗτος ἀπέτυχεν ὁλοσχερῶς εἰς τὴν ἔναντι τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων πολιτικὴν του⁴⁵. Ὁ στόχος του, νὰ προσεταιρισθῇ καὶ προφανῶς νὰ χρησιμοποίησιν τοὺς ὀρθοδόξους αὐτοὺς λαοὺς κατὰ τοῦ δυτικοῦ κινδύνου, ὅχι μόνον ἀπέτυχεν, ἀλλὰ καὶ ἐντελῶς ἀνεφάρμοστος ἀπεδείχθη. Ἀντιθέτως δὲ πρὸς τὰς προσδοκίας τοῦ Παλαιολόγου, οἱ λαοὶ οὗτοι καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς βασιλείας του καὶ μετὰ ταῦτα παρέμειναν εἰς τὸ ἀντίπαλον στρατόπεδον. Ἡ στάσις των αὐτὴ δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἄφ' ἑνὸς μὲν ὡς μία ἀντίδρασις κατὰ τῶν φιλοδόξων σχεδίων τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Παλαιολόγου, νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν εἰς τὸν παλαιὸν τῆς ἡγετικὸν ρόλον εἰς τὸν βαλκανικὸν χώρον, ἄφ' ἑτέρου δὲ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀνερχομένης ἰσχύος των, ὡς ἐξεθέσαμεν αὐτὴν ἄνωτέρω. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχίαν του αὐτὴν, ὁ Παλαιολόγος συνέλαβεν ἕτερον σχέδιον ὑπονομεύσεως τῆς ἰσχύος των. Γνωρίζων καλῶς τὴν εὐαισθησίαν τοῦ πάπα ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξαρτήσεως τοῦ Ἰλλυρικοῦ⁴⁶, ἐπεχείρησε νὰ προσβάλλῃ τὸ αὐτο-

41. Jireček - Radović, *Istorija Srba* I, 183 καὶ M. Dinić, *O ugarskom ropstvu kralja Uroša I*, ἐν *«Istoriski Časopis»* 1 (Beograd 1949), 30-36.

42. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 352, 354.

43. Βλ. Jireček - Radonić, *Istorija Srba* I, 236. — *Istorija Naroda Jugoslavije* I, Zagreb 1953, 366 καὶ Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 428.

44. Βλ. Γιαννακοπούλου, Μιχ. Παλαιολόγος, 177 καὶ ἰδιαίτερώς ὑποσ. 14, ἐνθα ἀναφέρονται ἀξιόλογοι ἐπ' αὐτοῦ πηγαί.

45. Πρβλ. F. Granić, *Vizantiska restauracija u Carigradu 1261 i crkvena unija u Lionu 1274*, ἐν *«Glasnik Srpske Prav. Crkve»* 27 (1946), 154.

46. Περὶ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἐπὶ τοῦ Ἰλλυρικοῦ μεταξὺ Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, βλ. Ἀρχιμ. Γρηγορίου, *Πραγματεία περὶ τῆς κανονικῆς δικαιοδοσίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου ἐπὶ τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν*, Κωνσταντινούπολις 1860, 8,9,96. — M. Duchesne, *L'Illyricum ecclésiastique*, ἐν *«Byz. Zeitschrift»* 1 (1892), 531-550. — S. Vailhé, *Annexion de l'Illyricum au patriarchat oecuménique*, ἐν *«Échos d'Orient»* XIV (1911), 29-36. — F. Dvornik, *La lutte entre By-*

κέφαλον τῶν ἐκκλησιῶν Βουλγαρίας καὶ Σερβίας, ὡς προῖον ἀντικανονικῆς καὶ αὐθαιρέτου πρωτοβουλίας, ἡ ὁποία δὲν εἶχε παπικὴν συγκατάθεσιν. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου, φαινομενικῶς μὲν εἰργάζετο ὑπὲρ τῶν παπικῶν συμφερόντων, εἰς τὴν οὐσίαν ὅμως προσεπάθει νὰ ὑπαγάγῃ τὰς ἐκκλησίας αὐτάς εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος. Ἄν τοῦτο ἐπετυγχάνετο, ἡ ἐπιρροή τοῦ Βυζαντίου εἰς τὰς χώρας ταύτας θὰ ἦτο πλέον ἐξησφαλισμένη.

Κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν, τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1271, ἐγένετο μίᾳ ἐναλλαγῇ εἰς τὸν παπικὸν θρόνον μεγάλης ἱστορικῆς σημασίας διὰ τὴν πολιτικὴν τοῦ Παλαιολόγου. Ὑστερα ἀπὸ διάστημα τριετοῦς ἀναζητήσεως καὶ ἀσταθείας⁴⁷, εἰς τὸν παπικὸν θρόνον ἀνῆλθεν ὁ Ἰταλὸς Γρηγόριος Ι' ⁴⁸, ὁ ὁποῖος μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης ὑπηρετεῖ εἰς Συρίαν ὡς παπικὸς λεγάτος. Ἡ καλὴ συγκυρία διὰ τὸν Παλαιολόγον ὑπῆρξεν, ὅτι ὁ νέος πάπας ἦτο διαλλακτικὸς καὶ πολὺ ἡπιώτερος⁴⁹ ἀπὸ τὸν προκάτοχόν του Κλήμεντα Δ'. Ἡ προϋπηρεσία τοῦ Γρηγορίου Ι' εἰς τὴν Συρίαν τοῦ παρέσχε τὴν δυνατότητα νὰ γνωρίσῃ καλῶς τὰ προβλήματα τῆς περιοχῆς. Μὲ τὴν ἀνοδὸν του λοιπὸν εἰς τὸν θρόνον, ἔθεσεν ὡς στόχον τοῦ τὴν ἐξυπηρετήσιν τριῶν σκοπῶν: τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν Ἀγίων Τόπων, τὴν ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τὴν μεταρρύθμισιν τῆς ἐκκλησίας. Τὰ θέματα αὐτά, διὰ τὴν ὑλοποίησιν τῶν ὁποίων ὁ Γρηγόριος Ι' ἡγωνίσθη καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς του, ἔθεσε σαφῶς καὶ εἰς τὴν κατὰ τὸς ἔτος 1274 συγκροτηθεῖσαν σύνοδον τῆς Λυῶν⁵⁰. Φαίνεται ὅτι ὁ νέος πάπας ἐπίστευεν ὅτι ἡ πραγματοποίησις τοῦ πρώτου σκοποῦ, δηλ. τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν Ἀγίων Τόπων, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιτευχθῇ παρὰ μόνον μὲ τὴν ἑλληνικὴν ὑποστήριξιν⁵¹. Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονός, ὅτι εὐθὺς

zance et Rome à propos de l'Illyricum au IXe siècle, ἐν «Mélanges Charles Diehl» 1 (1930), 61-80. Ὁ Dvornik χαρακτηρίζει τὴν ἀποστολὴν τῶν ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου μεταξὺ τῶν Σλάβων τῆς Πανονίας ὡς μέρος τοῦ ἀνταγωνισμοῦ αὐτοῦ. Πρβλ. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 72-74, 218 καὶ 223, τοῦ ἰδίου Moravska Misijsa, ἐν «Sabrana dela» IV, 70. — S. Troicki, *Spor starog Rima sa Novim na stranama Slovenske krmčije* (SAN, posebna izd. 332, Odel, društvo. nauka 34), Beograd 1960 καὶ Μαξιμου μητρ. Σάρδεων, Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐν τῇ Ὁρθοδόξῃ Ἐκκλησίᾳ, Θεσσαλονίκη 1972, 117-119, 153, 258 καὶ ὑποσ. 1.

47. Ἀπὸ τοῦ τοῦ θανάτου Κλήμεντος Δ', τὸ ἔτος 1268.

48. Βλ. L. Gatto, *Le Pontificato di Gregorio x (1271-1276)*, Roma 1959.

49. Βλ. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 369-370. — J. Guiraud, *Les registres de Grégoire X*, Paris 1892-1906. — Ch. J. Hefele - H. Leclercq, *Histoire des Conciles d'après les documents originaux*, t. VI, Paris 1914, 153-218. V. — Laurent, *La croisade et la question d'Orient sous le pontificat de Grégoire X*, ἐν «Revue historique du sud-est européen» XXII (1945), 106-137.

50. J.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, XXIV, Venetiis 1780, col. 61. — Hefele - Leclercq, *Hist. des Conciles*, VI, 159. Πρβλ. καὶ Chapman, *Mich. Paléologue*, 116.

51. Γιαννακοπούλου, Μιχ. Παλαιολόγος, 186.

ἅμα τῇ ἐκλογῇ του καὶ καθ' ὁδὸν ἐκ Συρίας πρὸς Ρώμην ἀπηύθυνεν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἑλληνα αὐτοκράτορα, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξεδήλωνε τὴν σφοδρὰν ἐπιθυμίαν του διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν⁵². Τὸ γεγονός τοῦτο ἐνεκαινιάζε διὰ τὸν Παλαιολόγον ἐν νέον στάδιον διπλωματικῶν ἀγώνων μετὰ τῆς Δύσεως. Διότι βασικὴ ἐπιδιώξις του ὑπῆρξε νὰ ἐπιτύχῃ ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα ἀνταλλάγματα ἔναντι τῆς ἐνώσεως, τὴν ὁποίαν προσέφερεν εἰς τὸν πάπαν. Τὸ ἐπόμενον ἤδη ἔτος, ὁ παπικὸς ἀπεσταλμένος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν Ἰωάννης Παράστρων⁵³ ἐπέδωκεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα ἐπιστολὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξετίθεντο αἱ παπικαὶ θέσεις καὶ ἀπαιτήσεις πρὸς ἐφαρμογὴν τῆς ἐνώσεως⁵⁴. Κατὰ τὰ τέλη δὲ τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀφίχθη εἰς Κωνσταντινούπολιν παπικὴ ἀντιπροσωπεία, ἀποτελουμένη ἀπὸ τέσσαρας Μινόριτας⁵⁵ καὶ ἐπικεφαλῆς τὸν ἀνωτέρω Παράστρωνα, διὰ νὰ ἀναγγείλῃ εἰς τὸν αὐτοκράτορα τὴν σύγκλησιν συνόδου ἐν Λυὼν κατὰ τὸ ἔτος 1274, μὲ ἀντικείμενον τὴν ὑλοποίησιν τῆς συζητουμένης ἐνώσεως.

Ἡ στιγμὴ ἐκρίθη κατάλληλος ὑπὸ τοῦ Παλαιολόγου, προκειμένου νὰ θέσῃ εἰς ἐφαρμογὴν τὰ ἔναντι τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Σερβίας σχέδιά του. Ἀπὸ ἀρκετὰς ἀμέσους ἢ ἐμμέσους μαρτυρίας τῆς ἐποχῆς, φαίνεται σαφῶς ὅτι οὗτος κατέβαλεν ἰδιαίτερας προσπάθειας διὰ νὰ περιλάβῃ εἰς τὸ σχέδιον τῆς ἐνώσεως καὶ τὰς ἀνωτέρω ἐκκλησίας. Διὰ νὰ ἔχῃ ὅμως ἀρμοδιότητα νὰ ἐκπροσωπήσῃ καὶ αὐτὰς εἰς τὸν διάλογόν του μετὰ τοῦ πάπα, ἀντελήφθη ἐνωρὶς ὅτι ἔπρεπε νὰ θέσῃ ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἀνεξαρτησίαν των, καὶ νὰ ζητήσῃ τὴν ἐπ'αὐτῶν παύσιν των εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπῆγοντο κατὰ τὸ παρελθόν. Ἀπετέλει τοῦτο εὐσχημον τρόπον ἀνταποδόσεως τοῦ πλήγματος, τὸ ὁποῖον ἠθέλησαν οἱ λαοὶ αὐτοὶ νὰ τοῦ καταφέρουν διὰ τῆς συμμαχίας των μετὰ τοῦ βασιλέως Καρόλου⁵⁶. Εἰς τὸ ἀνω-

52. «γίνεται οἱ ἐνθύμιον (ἤκουστο γὰρ ἐκεῖνῳ καὶ τῶν τοῦ βασιλέως μηνυμάτων πρὸς πάπαν ὡς τὴν εἰρήνην τῶν ἐκκλησιῶν αἰροῦτο) πέμψαι πρὸς βασιλέα, καὶ φιλικῶς μὲν τὰ πρῶτα ἐκεῖνον ἀσπάσασθαι, ἅμα δὲ καὶ δηλῶσαι τὴν κλῆσιν, καὶ ὡς τῆς εἰρήνης ἐκτόπως τῶν ἐκκλησιῶν ὀρέγοιτο». Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 369 στ. 12-17.

53. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 371. Πρβλ. Laurent, Les regestes IV, 194, N. 1399 καὶ G. Matteucci, Una lettera del 7 aprile 1274 da Leuca (Lecce) ed un «nasco-sto» unionista Constantinopolitano Giovanni Parastron (Ord. Fr. Minor), ἐν «La Chiesa greca in Italia dall' VIII al XVI secolo» III [= Italia Sacra, 22] (Padova - Antenore 1973), 971-1000.

54. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 371-372 καὶ Guiraud, Registes Greg., ἀρ. 194, 67-73. Πρβλ. Matteucci, Una lettera, 986-994.

55. Μεταξὺ αὐτῶν ἦτο ὁ Ἱερώνυμος ἐξ Ascoli, ὁ μετέπειτα πάπας Νικόλαος Δ'. Οἱ ἄλλοι ἦσαν, ὁ Γάλλος Raymond Bérengar, καὶ οἱ Ἰταλοὶ Bonagrazia καὶ Bonaventura. Βλ. Mansi, τ. XXIV, col. 69. Πρβλ. Chapman, M. Paléologue, 107, ὑποσ. 3 καὶ Matteucci, Una lettera, 987.

56. Ὁ Ostrogorski ἀπέδωσε τὰς ἐνεργείας αὐτὰς τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὴν φιλοδο-

τέρω ἐγχείρημα ἐνισχύετο καὶ ἐκ τῆς πεποιθήσεώς του ὅτι ὁ πάπας θὰ τὸ ἐδέχετο εὐχαρίστως, διότι ἐν τελευταία ἀναλύσει τοῦτο ἐξυπηρετεῖ ἀπολύτως καὶ τὰ ἰδικὰ του συμφέροντα.

Ἡ δραστηριότης τοῦ Παλαιολόγου ἐπὶ τοῦ προκειμένου διακρίνεται εἰς δύο στάδια: κατὰ τὸ πρῶτον, ἀπὸ τοῦ 1272 μέχρι τῆς συνόδου τῆς Λυών, προσεπάθει νὰ κλονίσῃ τὸ κῦρος τοῦ αὐτοκεφάλου τῶν ἀνωτέρω ἐκκλησιῶν καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν θέσιν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐξέδωκε τὸ περίφημον «Βασιλικὸν γράμμα γράφον τὰ ἱεροκύκλια τῆς ἀγιωτάτης μεγάλης ἐκκλησίας τῆς α' Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας Σερβίας καὶ λοιπῶν»⁵⁷. Τὸ δεύτερον στάδιον ὑπῆρξεν ἡ κατ' ἐντολὴν αὐτοῦ ἀνακίνησις τοῦ ζητήματος ἐνώπιον τῆς συνόδου τῆς Λυών ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας, ὡς καὶ προσωπικῇ δι' ἐπιστολῆς παρέμβασίς του κατὰ τὴν ἐν λόγῳ σύνοδον.

Ἡ ἀφορμὴ διὰ τὴν ἀνάμειξιν τοῦ Παλαιολόγου εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος καὶ τὴν ἐξ αἰτίας τοῦ γεγονότος τούτου ἔκδοσιν τοῦ ἀνωτέρω χρυσοβούλλου, ἐδόθη ἐκ μέρους τοῦ ἀρχιεπισκόπου αὐτῆς. Παρ' ὅλον ὅτι δὲν γίνεται μνεῖα τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ εἰς τὸ χρυσόβουλλον, οὗτος θὰ πρέπει νὰ ᾔτο ὁ Ἰάκωβος Προάρχιος⁵⁸, περὶ τοῦ ὁποίου ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Snegarov, ὅτι ὡς φίλος τοῦ Νικηφόρου Βλεμμύδη θὰ πρέπει νὰ ᾔτο καὶ φι-

ξίαν του νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν αὐτοκρατορίαν εἰς τὰ παλαιὰ της σύνορα. *Istorija Vizantije*, 428. Παρομοία ὅμως ἐκδοχὴ, κατὰ τὴν κρίσιν καὶ ταπεινωτικὴν ἐκείνην διὰ τὸ γόητρον τοῦ Βυζαντίου στιγμὴν, δὲν φαίνεται νὰ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα. Τὸ βασικώτερον ᾔτο, ὅτι διὰ τῶν ἐνεργειῶν του αὐτῶν προσεπάθει νὰ μειώσῃ τὴν δύναμιν τῶν σλαβικῶν κρατῶν.

57. Πλήρῃ ἔκδοσιν αὐτοῦ βλ. παρὰ Ν. V. Benešević, *Opisanie grečeskich rukopisej manastira Sv. Ekateriny na Sinaje*, t. 1, Peterburg 1911, 542-554. Τὰ σιγίλλια τοῦ Βασιλείου Β' εἶχε περιλάβει καὶ ὁ H. Gelzer εἰς τὴν μελέτην του *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche*, ἐν «*Byz. Zeitsch.*» 11 (1893), 42-46. Ὁμοίως ἑλλιπῆ ἔκδοσιν βλ. παρὰ Α. I. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμητικὴ Βιβλιοθήκη*, IV, 126-134. Σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 3. Teil, *Regesten von 1204-1282*, München-Berlin 1932, 60 ἀρ. 1992.

58. Βλ. H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902, 12 - 13, K. Κρουμβάχερ, *Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας* (Μετάφρασις Γ. Σωτηριάδου), τ. 2, Ἀθήναι 1900, 748 καὶ I. Dujčev, *Bälgarsko sredovekovie. Proučvanija političeskata i kulturnata istorija na sredovekonvata Bălgarija*, Sofija 1972, 225-241. Ἀνακριβῶς ὁ Παχυμέρης φέρει αὐτὸν ὡς στέψαντα τὸν Θεόδωρον Δούκα εἰς βασιλείαν. Βλ. Μιχ. Παλαιολόγος, 81 καὶ 137. Πρβλ. καὶ Μ. Γ. Δήμιτσα, *Τὰ περὶ τῆς αὐτοκεφάλου ἀρχιεπισκοπῆς τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρίδος καὶ Βουλγαρίας*, Ἀθήναι 1859, 66. — Ἀμασεῖας Ἀνθίμου, *Χρονολογικὸς κατάλογος τῶν πάλαι ποτὲ ἀρχιεπισκόπων τῆς Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχρίδων*, ἐν «Ἑκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» περ. Β' (1888-1889), 159 καὶ Ἀ. Μηλιαράκη, *Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας*, 164 ὑποσ. 1.

λενωτικός⁵⁹. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐξηγεῖ ἀπολύτως τὴν ἁρμονικὴν μετ' αὐτοῦ συνεργασίαν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ δικαιολογεῖ τὰς κολακευτικὰς περὶ αὐτοῦ ἐκφράσεις ἐν τῷ χρυσοβούλλῳ, «πρὶν γὰρ ἢ περιτιθῆναι τούτῳ τὸ σεμνὸν τῆς ἀρχιερατείας ἄξιωμα, τῆς περὶ ἡμᾶς τε οἰκειώσεως μακρὰν ἀπέλαυσε χρόνον. . .»⁶⁰, μετὰ δὲ τὴν χειροτονίαν του, διὰ τὴν ὁποίαν καὶ ὁ αὐτοκράτωρ προσωπικῶς συνείργησεν, ὅτι «τὸ τῆς ἀρετῆς αὐτῷ περιὸν ὀλίγους εἶναι τούτῳ παραπλησίους ποιεῖν»⁶¹. Κατὰ τὴν περιγραφὴν λοιπὸν τοῦ χρυσοβούλλου, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος, μὲ τὸ θάρρος τῆς ἀνωτέρω περιγραφομένης οἰκειότητος καὶ χαίρων τῆς ἀπολύτου ἐκτιμήσεως τοῦ αὐτοκράτορος, προσῆλθεν ἐνώπιον αὐτοῦ καὶ τοῦ ὑπέβαλε τὴν παράκλησιν νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν τὰς παλαιότερον εἰς αὐτὴν ὑπαγομένας «ἀρχιερατικὰς ἐκκλησίας» καὶ νὰ ἄρῃ οὕτω τὴν ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ὑφισταμένην εἰς βάρος του ἀδικίαν⁶². Ὁ ἀποδιδόμενος εἰς τὸν ἀνωτέρω ἀρχιεπίσκοπον τίτλος τοῦ μακαριωτάτου «τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ Βουλγαρίας πάσης»⁶³ δὲν ἦτο τυχαῖος. Ἀπετέλει συνέχειαν τοῦ τίτλου, ὡς οὗτος διεμορφώθη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ ἤρχετο νὰ συμβάλλῃ εἰς τὴν βασικὴν ἐπιδίδωξιν τοῦ αὐτοκράτορος, ὡς αὕτη σαφῶς διατυποῦται εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ χρυσοβούλλου, νὰ συνδέσῃ δηλαδὴ ἱστορικῶς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν μὲ τὴν Πρώτην Ἰουστινιανήν⁶⁴. Τοῦτο

59. Iv. Snegarov, *Istorija na Ohridskata Arhiepiskopija*, t. 1, Sofija 1924, 212. Διὰ τὰς σχέσεις Ἰακώβου-Βλεμμύδη, βλ. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 477 στ. 3-7: «πίπτει γοῦν εἰς χεῖρας ἐκείνῳ τὰ τῷ σοφωτάτῳ Βλεμμύδῃ γραφέντα πρὸς τε τὸν βασιλέα Θεόδωρον, ἀρχὴν ἔχοντα τὸ “ὁ ζητῶν ἐν οὐ καιρῷ καὶ λαμβάνων ἐν καιρῷ”, καὶ τὰ πρὸς τὸν Βουλγαρίας Ἰακώβον, τὸ “ἔστι μοι πάθος ὅπερ ἐξαγγελῶ πρὸς ἀκέστορα γὰρ ἱερὸν” προοίμιον φέροντα».

60. Benešević, *Opisanie*, 551.

61. Benešević, *Opisanie*, 552.

62. Benešević, *Opisanie*, 552. Τὴν πρωτοβουλίαν αὐτὴν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος θεωρεῖ ὑποπτον ὁ Βούλγαρος ἱστορικὸς M. Drinov. Ἀντ' αὐτῆς ὑποστηρίζει τὴν ὑπαρξίν προμελετημένου αὐτοκρατορικοῦ σχεδίου. Βλ. Tri gramoti dadeni ot imperatora Vasilij II na Bălgarskij Ohridski arhiepiskop Ioan okolo 1020 leto, ἐν «Săcinenija na M.S. Drinov» II, ἐκδ. V.I. Zlatarski, Sofija 1914, 207.

63. Benešević, *Opisanie*, 552.

64. Σχετικῶς πρὸς τὴν γένεσιν καὶ διάδοσιν τῆς ἰδέας τῆς συνδέσεως τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος μετὰ τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς, βλ. R. Ljubinković, *Tradicije Justinijane u titulaturi ohridskih arhiepiskopa*, ἐν «Starinar» XVII (1966), 61-75. Αἱ ἰδέαι αὐταὶ προεβλήθησαν κυρίως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀποδεσμεύσεως τῶν ἐκκλησιῶν Σερβίας καὶ Βουλγαρίας, ὅτε ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Δημήτριος Χωματιανὸς ἠγωνίζετο νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀντικανονικότητα αὐτῶν καὶ νὰ διατηρήσῃ τὰ δικαιώματα καὶ προνόμιά του εἰς τὸν χώρον τοῦτον. Βλ. σχετικὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ Χωματιανοῦ μετὰ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ Β', παρὰ J. Pitra, *Analecta sacra et classica spicilegio solesmensi parata. Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena*, t. VI, Romae 1891, στ. 487-498 καὶ ἐπιστολὴν αὐτοῦ πρὸς Σάβαν, ἐθ' ἀνωτ., στ. 381-390. Πρβλ. καὶ G. Ostrogorski, *Pismo Dimitrija Homatijana sv. Savi i odlomak Homatijanovog pisma patrijarhu*

θὰ τοῦ ἔδιδε τὴν δυνατότητα νὰ αὐξήσῃ τὸ κύρος αὐτῆς, νὰ ἀναμίξῃ ἐπὶ τοῦ θέματος τὸν πάπαν καὶ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀντικανονικότητα τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν εἰς τὸν χώρον τοῦτον ἄλλων ἀρχιεπισκοπῶν.

Κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ χρυσοβούλλου, ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος ἀπέ- τέλει συνέχειαν τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ θὰ ἔδει νὰ ἀπολαμβάνῃ τῶν προνομίων ἐκείνων τὰ ὅποια παρέσχεν εἰς αὐτὴν «ὁ ἐν βασιλεῦσιν αἰδίδμος Ἰουστινιανός», «ἐφ' οἷς ὁμονοοῦντα καὶ τὸν ἀγιώτατον ἐκείνον ἔσχε τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης πάπαν Βιγίλιον»⁶⁵. Ἡ εἰσαγωγὴ αὐτὴ εἰς τὸ «Βασιλικὸν γράμμα» τοῦ Παλαιολόγου, διὰ τῆς ἀναφορᾶς εἰς τὰς πρωτοβουλίας τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ, προδίδει ὅπωςδὴποτε ἀπῆλθον τῶν καισαροπα- πικῶν του ἰδεῶν. Εἰς τὸ θέμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτονομίας, τοῦ βαθμοῦ καὶ τοῦ τίτλου αὐτῆς δὲν ἀφίνει περιθώρια ἐκκλησιαστικῆς πρωτοβουλίας· «... βασιλεῖ χρεὼν πρὸ τῶν ἄλλων... τὸ πρεσβεῖον ἀπονέμειν...», γράφει⁶⁶. Βεβαίως, ἡ παράδοσις εἰς τὴν Ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν διέσωσε πάμπολλα πα- ραδείγματα αὐτοκρατορικῆς πρωτοβουλίας εἰς παρόμοια θέματα, αἱ αὐθαίρετοι ὁμως καὶ ἄνευ ἐκκλησιαστικῆς συγκαταθέσεως ἐνέργειαι τῶν αὐτοκρατόρων δὲν ἔπαυσαν νὰ εἶναι καὶ ἀντικανοναί. Τοῦτο ἐγνώριζε καλῶς ὁ Παλαιολό- γος, ὁ ὅποιος παρ' ὅλην τὴν αὐταρχικότητά του οὐδέποτε ὑπετίμησε τὴν δύ- ναμιν τῆς ἐκκλησίας. Διὰ νὰ ἀποφύγῃ δὲ τὴν ἄμεσον μετ' αὐτῆς ρῆξιν, ἐπε- δίωκε νὰ ἐπιλύῃ κάθε προκῦπτον θέμα μὲ τὸν διάλογον καὶ ἀφοῦ τελικῶς ἐπε- τύγγανε νὰ καλύψῃ μὲ κανονικὸν μανδύαν καὶ τὰς πλέον ἀντικανονικὰς του ἐνεργείας. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, ἡ ἀναφορὰ του εἰς τὴν Πρώτην Ἰουστινιανὴν ἀπέβλεπε καὶ εἰς παρομοίου εἶδους ὠφελήματα χωρὶς ἐπικιν- δύνους δεσμεύσεις. Τοῦτο ἐπετυγχάνετο διὰ τῆς ἐπικλήσεως τῆς συγκαταθέ- σεως τοῦ πάπα Βιγιλίου, εἰς μίαν ὅμως στιγμὴν παντοδυναμίας τῆς αὐτοκρα- τορικῆς ἐξουσίας, ὡς ἦτο αὕτη ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ⁶⁷. Διὰ τῆς

Germanu o Savinom posvećenju, ἐν «Sabrana dela» IV, 170-189 (Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ «Svetosavski zbornik» 2 (1938), 91-125). Ὁ Χωματιανὸς φέρει τὸν τίτλον «Δημήτριος ἐλέφ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας». Pitra, *Analecta sacra*, 381, 481. Κατὰ τὸν Παλαιολόγον, «σπουδὴν τινα προμηθείας οὐχ ὅπως καὶ λε- γθῆναι ῥαδίας περὶ τὴν ἀγιωτάτην ἀρχιεπισκοπὴν Βουλγαρίας ἐπιδειξάμενος (ἐννοεῖ τὸν Ἰουστινιανόν), ἦν δὴ καὶ Πρώτην Ἰουστινιανὴν ἐκ τῆς οἰκίας κλήσεως κατωλόμασεν». Benešević, *Opisanie*, 542. Πρβλ. καὶ E. Golubinskij, *Kratkij očerk istorii pravoslavnych cerkvej bolgarskoj, serbskoj i rumunskoj ili moldovalaskoj*, Moskva 1871, 259 κ.ἐ.

65. Benešević, *Opisanie*, 543.

66. Benešević, *Opisanie*, 542.

67. Τὴν πολιτικὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἔναντι τῆς ἐκκλησίας ἐχαρακτήρισεν ὁ Ch. Diehl, μετὰ τινος ὑπερβολῆς, ὡς «αὐτοκρατορικὴν τυρανίαν», *Justinien et la civilisation by- zantine au VIe siècle*, Paris 1901, 359. Ὁ Ostrogorski παρατηρεῖ ὅτι «ἡ ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀποτελεῖ τὸ ἀποκορύφωμα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐπιδράσεως εἰς τὴν ἐκκλησια- στικὴν ζωὴν» καὶ ὅτι οὐδεὶς οὔτε πρὸ οὔτε μετὰ τὸν Ἰουστινιανὸν «ἐπέβαλε τόσον ἀπεριό- ριστον κυριαρχίαν ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας». *Istorija Vizantije*, 96.

διπλωματικῆς του αὐτῆς ἐνεργείας, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπεδίωκε νὰ κερδίσῃ τὴν εὐνοίαν καὶ τὴν συγκατάθεσιν τοῦ πάπα, ἀφ' ἑτέρου δὲ νὰ ἐπισύρῃ τὴν προσοχὴν του καὶ νὰ κερδίσῃ τὴν σύμφωνον γνώμην του ἐπὶ τοῦ σημείου ὅτι ὅλαι αἱ μετὰ ταῦτα μεταβολαὶ εἰς τὰς ὁποίας δὲν ὑπῆρξε παπικὴ συγκατάθεσις ἐγένοντο ἀντικανονικῶς καὶ ἐπομένως ἔπρεπε νὰ ἀρθοῦν. Ἀπετέλει τοῦτο μίαν περιφρόνησιν πρὸς τὸν ρόλον τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἡ ὁποία προφανῶς δὲν ἐγένετο ἀπὸ μέρους τοῦ Παλαιολόγου ἐκ πεποιθήσεως, ἀλλὰ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν γενικωτέρων σκοπῶν τῆς ἔναντι τοῦ πάπα πολιτικῆς του. Τοῦτο ἐξ ἄλλου φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν προσπάθειάν του νὰ μειώσῃ τὴν εὐθύνην τοῦ πατριαρχείου, ἀποδίδων τὰς μεταβολὰς ταύτας εἰς τὴν σύγχυσιν ἐκ τῶν πολιτικῶν ἀνακατατάξεων εἰς τὸ Βυζάντιον, εἰς τὰς ἐχθρικὰς ἐπιθέσεις καὶ κατακτήσεις ὠρισμένων περιοχῶν, καὶ εἰς τὰς φιλοδοξίας ἐνίων μητροπόλεων νὰ ἀποκτήσουν ἀνεξαρτησίαν· «ἐνθεν καὶ ταῖς μὲν ὑπ' ἐχθροῦς ἐπεισπесоῦσι γεγονέναι συμπτώματα καὶ αὐτίκα παρ' ἐκείνων οἶονεὶ τυράννων ἐδουλαγωῦντο τῇ βίᾳ. . . ταῖς δὲ καὶ τὸ αὐτόνυμον ἡγαπήθη καὶ διὰ ταῦτα τῆς κοινῆς αὐτῶν μητρὸς διεσπάρσθησαν»⁶⁸. Ἄν καὶ δὲν κατονομάζει τὰς μητροπόλεις αἱ ὁποῖαι διεσπάρσθησαν ἀπὸ τὴν μητέρα ἐκκλησίαν, τὴν Πρώτην Ἰουστινιανήν, ἐκ τῆς ἀναφορᾶς του εἰς τὸν Βασίλειον τὸν Βουλγαροκτόνον, ὡς ἀποκαταστήσαντα τὴν τάξιν, εἶναι φανερόν ὅτι οἱ ὑπαινιγμοὶ του εἰς τὴν ἀνωτέρω παράγραφον ἀφεώρων εἰς τὰς κινήσεις τῶν Βουλγάρων⁶⁹. Ἡ ἐπαναφορὰ εἰς τὴν κανονικὴν τάξιν συνετελέσθη καὶ πάλιν ὑπὸ βασιλείας, τοῦ πορφυρογεννήτου Βασιλείου. Ἡ διατύπωσις τοῦ σχετικοῦ χωρίου, «τοῖνον καὶ ὡς αὐθις βασιλείας ἐδεῖτο εἴπερ ἔμελλέ τι πράξειν τῆς περὶ αὐτὴν ἀρχαιολογίας ἐπάξιον»⁷⁰, ὅχι μόνον συνέχειαν τῶν περὶ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μνημονευθέντων πρωτοβουλιῶν ἀπετέλει, ἀλλὰ καὶ μίαν προσπάθειαν ἐντονωτέρας προβολῆς τοῦ ρόλου τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς κανονικότητος περιελάμβανε. Δι' αὐτῆς ἐνεφανίζετο ὡς νὰ ἤθελε νὰ δικαιολογήσῃ καὶ τὸν ἑαυτόν του, διότι ἡκολούθει τὸ ἴδιον παράδειγμα.

68. Benešević, *Opisanie*, 543-544.

69. Ἡ σερβικὴ πλευρὰ οὐδὲν ἐκκλησιαστικὸν πρόβλημα ἐδημιούργησε μέχρι τοῦ 1219. Ἀντιθέτως, εἶναι γνωστὴ ἡ ἀπειθαρχία τῆς Βουλγαρικῆς ἐκκλησίας ἐπὶ τσάρου Σαμουήλ (976-1014). Σχετικῶς βλ. πρόσφατον μελέτην R. Ljubinković, *L'Illyricum et la question Romaine à la fin du Xe et au début du XIe siècle. Autour de l'église autocephale de l'état de Samuel*, ἐν «*La Chiesa greca in Italia dall'VIII al XVI secolo*» III (Padova-Antenore 1973), 927-969. Διὰ τὰς σχέσεις τῆς Βουλγαρικῆς ἐκκλησίας πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον κατὰ τὴν προηγούμενην περίοδον βλ. ἐιδικὴν μελέτην ὑπὸ P. L'Huillier, *Les relations bulgarobyzantines au IXe-Xe siècles et leurs incidences ecclésiastiques*, ἐν «*Κυρήλλω καὶ Μεθοδίω τόμος ὁρτίος ἐπὶ τῇ 1100 ἐτηρίδῳ*», μέρος 1, Θεσσαλονίκη 1966, 211-232.

70. Benešević, *Opisanie*, 544.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο παρατίθενται κατὰ σειρὰν τὰ τρία σιγίλλια τοῦ Βουλγαροκτόνου, διὰ τῶν ὁποίων καθορίζοντο τὰ ὅρια τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος μετὰ τὴν συντριβὴν τοῦ κράτους τοῦ Σαμουήλ ⁷¹.

Ἡ λεπτομερὴς παράθεσις τῶν σιγιλλίων, εἰς τὰ ὁποῖα κατωνομάζοντο καὶ ἀπαριθμοῦντο ὅλαι αἱ ἐπαρχίαι αἱ ὁποῖαι ἔδει νὰ ὑπαχθοῦν εἰς τὴν ἀνωτέρω ἀρχιεπισκοπὴν, δὲν ἦτο τυχαία. Ἐπιδιώξας τοῦ Παλαιολόγου ἦτο νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἐν λόγῳ ἀρχιεπισκοπῆς περιελαμβάνοντο καὶ αἱ ἐπαρχίαι τῶν νέων ἐκκλησιῶν Βουλγαρίας καὶ Σερβίας. Εἶναι σαφές ὅτι ὅλη ἡ προσπάθεια τοῦ Παλαιολόγου ἀπέβλεπεν εἰς ἓνα καὶ μοναδικὸν σκοπόν· νὰ παρουσιάσῃ τὰς ἐν λόγῳ ἐκκλησίας ὡς ἀντικανονικῶς ἀποσχισθεῖσας ἀπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος καὶ ἐπομένως ὡς ὀφειλούσας νὰ ἐπανέλθουν εἰς αὐτὴν διὰ νὰ ἀποκατασταθῇ ἡ προτέρα ὁμαλότης. Τοῦτο φαίνεται σαφέστερον εἰς τὴν συνέχειαν, ἔνθα ὁ Παλαιολόγος χωρίζει τὸν μετὰ τὸν Βουλγαροκτόνον διαρρέυσαντα χρόνον εἰς δύο περιόδους· τὴν πρώτην μέχρι καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Κομνηνοῦ καὶ τὴν δευτέραν ἀπὸ τοῦ Κομνηνοῦ μέχρι τῶν ἡμερῶν του. Τὸ ἀξιοπρόσεκτον εἶναι ὅτι εἰς τὴν πρώτην περίοδον, ἡ ὁποία φθάνει μέχρι τοῦ ἔτους 1180 καὶ εἶναι γνωστὸν ὅτι δὲν περιλαμβάνει σοβαρὰς ἐκκλησιαστικὰς καὶ λοιπὰς ἀνακατατάξεις εἰς τὸν χώρον τοῦτον, ἀναγνωρίζει τὰς παρομοίας μεταβολάς, ὅταν βεβαίως ἔχουν «δικαίωσιν ἐξ ἐπιγράφου διαταγῆς τινὸς τῶν αἰοδίδμων βασιλέων» ⁷². Ἀντιθέτως, εἰς τὴν ἐπομένην περίοδον ἀρνεῖται πᾶσαν κανονικότητα τῶν μεταβολῶν, διότι ὑπῆρξαν ἀποτέλεσμα συγχύσεως καὶ καιρικῆς ἀνωμαλίας· «ἐπεὶ καὶ τὰ μετ' ἐκεῖνον (τὸν Μανουὴλ Κομνηνόν) ταῖς ἐπισυμβαινουσάς ἐπηκολουθηκέναι μᾶλλον συγχύσεσι λογιζόμεθα, ὅτι καὶ μικρὸν ὁ χρόνος προέβη καὶ παρὰ τὰ τῆς βασιλίδος ταύτης ἐξώσθημεν» ⁷³. Ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτὸς τοῦ Παλαιολόγου, ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει τὰς ἐνεργείας τόσο τοῦ Θεοδώρου Λασκάρεως, παραχωρήσαντος κατὰ τὸ ἔτος 1219 μὲ σύμφωνον γνώμην τοῦ πατριάρχου ἐκκλησιαστικὴν ἀνεξαρτησίαν εἰς τοὺς Σέρβους, ὅσον καὶ ἐκείνας τοῦ Ἰωάννου Βατάτζη, ὁ ὁποῖος ἐπράξε τὸ ἴδιον διὰ τὴν Βουλγαρικὴν ἐκκλησίαν κατὰ τὸ ἔτος 1235, δὲν εἶναι ἀντί-

71. Σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden*, 1. Teil, *Regesten von 565-1025*, München-Berlin 1924, 104, No 806, 807, 808. Προσπάθειαν προσδιορισμοῦ τῶν ἐν τοῖς σιγίλλοις μνημονευομένων πόλεων καὶ ἐπισκοπῶν ἔκαμε κατ' ἀρχὰς ὁ H. Gelzer ἐν τῇ μελέτῃ αὐτοῦ *Ungedruckte und wenig bekannte Bistummverzeichnisse der orientalischen Kirche*, ἐν «Byz. Zeitsch.» 11 (1893), 42-55, μετ' αὐτὸν δὲ ὁ St. Novaković, *Ohridska arhiepiskopija u početku XI veka*. Hrisovulje cara Vasilija II od 1019 i 1020 g., ἐν «Glas SKA» 76 (1908), 1-62, καὶ ὁ J. Ivanov, *Eparhiite v Ohridskata arhiepiskopija prez načaloto na XI vek*, ἐν «Spisanie na bǎlkarskata Akademija na Naukite» 1 (Sofia 1911), 93-112.

72. Benešević, *Opisanie*, 553.

73. Benešević, *Opisanie*, 553.

θετος πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀνεξαρτησίας. Τὰ γεγονότα ἐκεῖνα ὑπῆρξαν ἀποτέλεσμα ἐκβιασμοῦ τῆς θελήσεως τῆς βυζαντινῆς ἡγεσίας καὶ ἐπομένως προσβλητέα, ὅταν αἱ συνθῆκαι θὰ τὸ ἐπέτρεπον. Τὰ αὐτὰ ἐπιχειρήματα θὰ ἐπικαλεσθῇ μετὰ ἓνα περίπου αἰῶνα καὶ ὁ πατριάρχης Κάλλιστος, διὰ τὴν ἀποδείξῃ ὅτι εἰς τὰς ἐκκλησίας αὐτὰς οὐδέποτε παρεχωρήθη κανονικὴ καὶ πλήρης ἀνεξαρτησία⁷⁴.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν προσεκτικὴν αὐτὴν σύνδεσιν καὶ αἰτιολόγησιν τῶν ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῶν ἡμερῶν του γεγενημένων, ὁ λόγος ἔρχεται καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον· «ἀλλ' ἐπειδὴ γε φιλανθρώπως θεὸς ἡμᾶς ἐπανήγαγεν εἰς τὸ πατρῶον τοῦτο καὶ βασιλεῖον ἑδαφος, τί μὴ καὶ αὐτοί, ὅσον εἰς τὴν ἡμετέραν δύναμιν ἡκεὶ διὰ τῆς ἁνωθεν χάριτος, τῇ ἀγιοτάτῃ ταύτῃ ἀρχιεπισκοπῇ κατὰ τὸν τοῦ εἰκότος συμβαλλοίμεθα λόγου, καὶ τὰ πρεσβεῖα προσαποδοίμεν τρόπον, ὃν διὰ τοῦ παρόντος χρυσοβούλλου διεξεθέμεθα»⁷⁵. Διὰ τῆς ἀποδόσεως λοιπὸν τῶν πρεσβείων εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος, ἐνταῦθα Πρώτην Ἰουστινιανήν, ἤροντο θεωρητικῶς αἱ μετὰ τὸ ἔτος 1180 εἰς βάρος αὐτῆς συντελεσθεῖσαι ἀτασθαλίαι. Βεβαίως, ἡ γενικότης διὰ τῆς ὁποίας διεξῆλθε τὰ γεγονότα, τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἀντιπαρέλθῃ τὰ ἐπικίνδυνα σημεῖα, τὰ ὁποῖα ἦτο δυνατόν νὰ προκαλέσουν τὴν παπικὴν ἀντίδρασιν. Παρόμοιον σημεῖον ἀπετέλει ἀσφαλῶς ἡ περίοδος 1204-1226 διὰ τὴν Βουλγαρικὴν ἐκκλησίαν, διότι τότε ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Τυρνόβου ὑφίστατο εἰς βάρος τῆς Ἀχρίδος ὡς ἀνεξάρτητος, ὑπὸ τὰς εὐλογίας καὶ τὴν συγκατάθεσιν τῆς Ρώμης⁷⁶. Ἐπανασυνδεθεῖσα ὅμως μετὰ ταῦτα μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἦτο κατὰ τὴν παροῦσαν φάσιν ἀπολύτως ἐκτεθειμένη ἐναντι τοῦ πάπα καὶ τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐπέτρεπεν εἰς τὸν Παλαιολόγον νὰ ἐκφράζεται περὶ αὐτῆς ὡς ἀνωτέρω, χωρὶς τὸν φόβον τῆς ἐκ τῆς Ρώμης ἀντιδράσεως. Τὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖον ἀπησχόλει τὴν στιγμὴν αὐτὴν τὸν Ἑλληνα αὐτοκράτορα, ἦτο ἡ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῶν ἀνωτέρω. Τόσον ἡ Βουλγαρία ὅσον καὶ ἡ Σερβία διέκειντο ἐχθρικῶς πρὸς αὐτὸν καὶ ἐπομένως εἰς οὐδεμίαν περίπτωσιν ἦτο δυνατόν νὰ ἐπηρεασθοῦν τὰ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῆς Ἀχρίδος σύνορα, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χρυσοβούλλου. Ἐξ

74. Βλ. «Παραίνεσιν» πατριάρχου Καλλίστου, παρὰ F. Miklosich-J. Müller, *Acta et diplomata Graeca medii aevi*, t. I, Vindobonae 1860, 436-442. Πρβλ. P. Syrku, *K istorii ispravlenija knig v Bolgarii v XIX veke*, t. I, *Vremja i žizn patriarha Evfimija Ternovskago*, S. Peterburg 1898, 278-292 καὶ A. Failler, *La déposition du patriarche Calliste Ier (1353)*, ἐν «*Revue des Études Byzant.*» 31 (1972), 5-163.

75. Benešević, *Opisanie*, 554.

76. Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Τυρνόβου ἰδρύθη ἐπαναστατικῶς τῷ τρόπῳ κατὰ τὸ ἔτος 1186 καὶ ἀνεγνωρίσθη ὑπὸ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' τὸ ἔτος 1204, ἐπὶ τσάρου Ἰωαννικίου. Σχετ. βλ. *Gesta Innocentii III*, LXXV-LXXXVI, ἐν PL 164, col. CXXVII-CXXXVIII. Πρβλ. I. Snegarov, *Kratka Istorija na sãvremennite pravoslavni cãrkvi*, t. II, Sofija 1946, 43-45 καὶ Zlatarski, *Istorija III*, 203.

ἄλλου, μία ἀσάφεια εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἦτο δυνατόν νὰ ὀδηγήσῃ τὰς ἐκκλησίας εἰς συνεχεῖς προστριβάς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν συνέφερεν εἰς τὸν Παλαιολόγον, διότι δὲν ἐγνώριζεν ἂν ἐπ' αὐτοῦ θὰ εἶχε τὴν συγκατάθεσιν τοῦ πάπα. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον, ἀφοῦ ἐνεφάνισε τὰς ἐκκλησίας αὐτάς ὡς ἀντικανονικῶς ἀπεσπασμένas ἀπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν «πάσης Βουλγαρίας καὶ Πρώτης Ἰουστινιανῆς», καὶ ἐπομένως εἰς μίαν κατάστασιν ἐκκρεμότητος ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπεν εἰς τὸ μέλλον νὰ ρυθμισθῇ, διεχώρισε πρὸς τὸ παρὸν τὰς ἐπὶ τοῦ προκειμένου εὐθύνas του· «καὶ περὶ μὲν τῶν ὑπὸ τοῦ τῶν ἁλλοτρίων μέρους κατεχομένων ἀρχιερατικῶν ἐκκλησιῶν, ἃς δὴ καὶ ταύτας τὰ προσεκτεθειμένα διαλαμβάνει σιγίλλια, οὐδὲν ἀποφαινόμεθα πλέον, ὅτι μὴδ' ὑπὸ τὴν ἡμετέραν ἀρτίως διατελοῦσιν ἀρχήν, ἣ ὅτι θεῶ μελήσει περὶ αὐτῶν»⁷⁷. Εἶναι ὁμως γνωστόν, ὅτι οὐδέποτε ἐναπέθεσεν εἰς τὴν θείαν πρόνοιαν τὴν τύχην τῶν ἐκκλησιῶν τούτων. Ἡ φράσις του αὐτὴ ἀπετέλει μόνον πολιτικὸν ἐλιγμόν, ἐν ἀναμονῇ τῆς ἀντιδράσεως τόσον ἐκ μέρους αὐτῶν τῶν ἰδίων, ὅσον καὶ ἐκ μέρους τοῦ πάπα. Ἡ εὐχὴ τὴν ὁποίαν ἐκφράζει διὰ τὰς ἐκκλησίας αὐτάς εἰς τὴν συνέχειαν, ὅπως εὐδοκήσῃ ὁ θεὸς καὶ ἐπανέλθουν εἰς τὴν κοινὴν τῶν Ρωμαίων παράταξιν, ἀπετέλεσε μετὰ ταῦτα τὸ ἀντικείμενον τῶν διπλωματικῶν του ἀγώνων καὶ τελικῶς ἓνα μέρος τῶν ἐπισήμων ἐλληνικῶν διεκδικήσεων κατὰ τὴν σύνοδον τῆς Λυών⁷⁸.

Δυστυχῶς διὰ τὴν ἔρευναν, ἐκ τῶν ὀλίγων ἱστορικῶν εἰδήσεων τῆς ἐν λόγω περιόδου δὲν δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ ὑποστηρίξωμεν ὅτι ὑπῆρξεν ἐκ μέρους τῶν ἐκκλησιῶν τούτων ἄμεσος καὶ συγκεκριμένη ἀντίδρασις. Πολὺ πιθανόν, εἰς τοῦτο νὰ συνετέλεσε καὶ ἡ ἀπ' εὐθείας ἐπικοινωνία αὐτῶν μετὰ τῆς Ρώμης, ἐκ τῆς ὁποίας ἦτο δυνατόν νὰ λαμβάνουν καθησυχαστικὰς διαβεβαιώσεις ὅτι ἡ ἑνωσις των μετὰ τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας θὰ γίνῃ ἀπ' εὐθείας καὶ ὅχι διὰ τῆς ὑπαγωγῆς των εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος⁷⁹. Πάντως εἶναι γνωστόν, ὅτι κατὰ τὸ διάστημα μετὰξὺ 1272-1274 αἱ σχέσεις των μετὰ τὸ Βυζάντιον ἐπεδεινώθησαν. Ἐπιθετικαὶ ἐνέργειαι ἐκ μέρους τῶν Βουλγάρων ἀναφέρονται ἤδη κατὰ τὸ πρῶτον ἔτος 1272⁸⁰. Διὰ τὸ ἐπόμενο δὲ ἔτος ἔχομεν τὴν πληροφορίαν ὅτι εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ βασιλέως Καρόλου ἐνεφανίσθησαν ἀπεσταλμένοι «imperatoris Vulgarorum et regis Servie»⁸⁰, ἀσφαλῶς διὰ κάποιαν ὑπόθεσιν ἀφορῶσαν εἰς τὰς σχέσεις των μετὰ τοῦ Βυζαντίου.

77. Benešević, *Opisanie*, 552.

77α. Καθ' ὃν χρόνον ἡ ἐλληνικὴ ἀντιπροσωπεῖα διεπραγματεύετο τὴν ἑνωσιν ἐν Λυών, ὁ Παλαιολόγος, ἐκμεταλλευόμενος τὰς εἰδικὰς συνθήκας ἀνακωχῆς ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου, ἀπέστειλε στρατεύματα εἰς τὴν Ἀλβανίαν καὶ ἀπώθησε τοὺς Ἰταλοὺς. Τὸ γεγονός τοῦτο ἐθορύβησε μετὰξὺ τῶν ἄλλων καὶ τοὺς Σέρβους, οἱ ὅποιοι ἐζήτησαν τὴν βοήθειαν τοῦ Καρόλου. Βλ. Chapman, M. *Paléologue*, 125-126.

78. Βλέπε κατωτέρω.

79. Βλ. Zlatarski, *Istorija* III, 524-525 καὶ 536.

80. Βλ. Jireček-Radonić, *Istorija Srba* I, 184. Zlatarski, *Istorija* III, 528.

Τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἐνώσεως, κατὰ τὰς παραμονὰς τοῦ 1274, ἐνεφανίζετο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν προπαρασκευασμένον. Ὁ Παλαιολόγος, ὅπως παρ' ὅλην τὴν μεροληψίαν των μᾶς ἐξιστοροῦν αἱ βυζαντιναὶ πηγαι⁸¹, μετεχειρίσθη πᾶν μέσον προκειμένου νὰ μεταπείσῃ τοὺς ἀντιφρονούντας ἀρχιερεῖς, τὸν κληρὸν καὶ τὸν λαόν. Ἐγνώριζε καὶ ὁ ἴδιος, ὥσως καὶ καλύτερον παντὸς ἄλλου, τὴν μεγίστην θυσίαν εἰς τὴν ὁποίαν ὑπεχρέωνε τὸν πατριαρχεῖον νὰ ὑποβληθῇ. Διὰ τοῦτο εἰς μίαν ὑσιάτην προσπάθειαν μεταστροφῆς τῆς κοινῆς γνώμης καὶ κυρίως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας, κατὰ τὴν διάρκειαν μιᾶς ἐπὶ τούτῳ συγκροτηθείσης συνάξεως, ἔλαβε τὸν λόγον καὶ ἐξέθεσεν ἐνώπιόν των τοὺς φοβεροὺς κινδύνους οἱ ὅποιοι ἡπείλουν τὸ Βυζάντιον, καὶ προσεπάθησε νὰ ἐμφανίσῃ τὴν ἐλασικότητά του εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ θέματα ὡς ἀναγκαίαν καὶ ἐπιβεβλημένην δι' αὐτὴν τὴν ὑπαρξίν τοῦ κράτους⁸². Βεβαίως, εἰς ὅλας αὐτὰς τὰς συζητήσεις καὶ τὰς ἐπαφὰς μετὰ τῶν δυτικῶν ἀπεσταλμένων ἐτονίζετο, ὅτι διὰ τῆς ἐνώσεως δὲν πρόκειται νὰ θιγῇ τὸ δόγμα καὶ ὅτι αὕτη ἀφεώρα εἰς τὸ πρωτεῖον τοῦ πάπα, τὸ ἐκκλητον καὶ τὸ μνημόσυνον αὐτοῦ⁸³. Ἐν τούτοις, μία μεγάλη μερὶς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡγεσίας μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν πατριάρχην Ἰωσήφ δὲν ἐδέχθη νὰ δώσῃ τὴν συγκατάθεσιν της. Κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Παχυμέρη, ὁ βασιλεὺς, μὴ δυνηθεὶς νὰ μεταπείσῃ τὸν πατριάρχην καὶ ἐπιθυμῶν νὰ ἀπαλλαγῇ ὅπωςδῆποτε ἀπ' αὐτόν, εὑρεν ἕτερον τρόπον νὰ τὸν ἀπομακρύνῃ. Κατόπιν συμφωνίας τῶν δύο ἀνδρῶν, ὁ πατριάρχης θὰ ἀπεσύρετο προσωρινῶς εἰς τὴν μονὴν τῆς Περιβλέπτου⁸⁴ διατηρῶν τὰ προνόμιά του, μέχρις ἀποπερατώσεως τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου τῆς Λυών. Ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς θὰ ἐξηρτᾶτο καὶ ἡ τύχη αὐτοῦ· εἰς περίπτωσιν ἀποτυχίας καὶ μὴ ὑπογραφῆς τῆς ἐνώσεως, ὁ πατριάρχης θὰ ἐπέστρεφεν εἰς τὸν θρόνον του. Εἰς τὴν ἀντίθετον ὁμῶς περίπτωσιν, τῆς ὑπογραφῆς δηλ. τῆς ἐνώσεως, αὐτὸς μὲν θὰ ἀπεμακρύνετο ὀριστικῶς, εἰς τὴν θέσιν του δὲ θὰ ἐξελέγετο ἕτερος⁸⁵. Ἀντιθέτως, ὁ Γρηγοῤῥᾶς, ὁ ὁποῖος βεβαίως εἶναι περισ-

81. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 386-387 καὶ Γρηγοῤῥᾶ, Ρωμ. Ἱστορία, 126-127. Πρβλ. Laurent, Les regestes IV, 206. Δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός ὅτι ὁ Γ. Ἀκροπολίτης, φίλος καὶ συνεργάτης τοῦ Μιχ. Παλαιολόγου, ἐπικεφαλῆς δὲ τῆς ἐλληνικῆς ἀντιπροσωπείας εἰς Λυών, οὐδὲν περὶ τούτων διέσωσεν.

82. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 386-387. Παρ' ὅλον ὅτι ὁ πάπας εἶχεν ἀποφασίσαι τὴν διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνώσεως ὑποταγὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐδέχετο ἐντόνους πιέσεις ἐκ μέρους τῶν Ἀνδεγαυῶν διὰ βίαιαν κατάληψιν αὐτῆς. Σχετικῶς βλ. ἐπιστολὴν τοῦ Γρηγορίου Ι' πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, παρὰ I. Guiraud, Les registres de Grégoire X, ἀρ. 196, 68 B.

83. «τρισὶ δὲ κεφαλαίοις καὶ μόνοις τὸ πρὸς τὴν τῶν Ῥωμαίων ἐκκλησίαν πραττόμενον περιστήσεται, πρωτείῳ ἐκκλητῷ καὶ μνημοσύνῳ». Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, σελ. 386, στ. 20-21 — 387, στ. 1.

84. Παρὰ Γρηγοῤῥᾶ, Ρωμ. Ἱστορία, 125 μονὴ «Ἀρχιστρατήγου».

85. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 385-386.

σότερον ἀπομεμακρυσμένος ἀπὸ τὰ γεγονότα, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ πατριάρχης μὴ δεχθεὶς τὴν ἔνωσιν παρητήθη ἀπὸ τὸν θρόνον⁸⁶. Πάντως, εἶναι γεγονός ὅτι ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ ἀντέστη σθεναρῶς κατὰ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἀνέπτυξεν ἀξιόλογον δραστηριότητα διὰ νὰ συγκρατήσῃ καὶ τὸ ποίμνιόν του⁸⁷.

Ἄλλα ὁμως συνέβαινον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἄλλως παρουσίαζε τὰ πράγματα εἰς τὸν πάπαν ὁ αὐτοκράτωρ⁸⁸. Ἡ ἔνωσις δι' αὐτὸν ἦτο ἡ μόνη ὁδὸς σωτηρίας, ἦτο δὲ ἀποφασισμένος νὰ τὴν πραγματοποιήσῃ προκειμένου νὰ κερδίσῃ τὰ ἐξ αὐτῆς ἀνταλλάγματα, ἀνεξαρτήτως τῶν οἰωνδήποτε ἀντιδράσεων. Κατὰ τὰς ἀρχὰς λοιπὸν τοῦ μηνὸς Μαΐου τοῦ ἔτους 1274, μία ἀξιόλογος ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεῖα ἀπὸ φιλενωτικούς, τὸν πρῶν πατριάρχην Γερμανόν⁸⁹, τὸν μητροπολίτην Νικαίας Θεοφάνην, τὸν συγκλητικὸν Γεώργιον Ἀκροπολίτην, τὸν προκαθήμενον τοῦ βεστιαρίου Πανάρετον καὶ τὸν μεγάλον διερμηνέα Βερροιώτην, ἀνεχώρει πρὸς συνάντησιν τοῦ πάπα⁹⁰. Οὗτοι ἐπεβιβάσθησαν εἰς δύο τριήρεις καὶ ἀνεχώρησαν «πρὸς Ρώμην»⁹¹. Ὅστερα ἀπὸ ἕν κοπιῶδες καὶ ἐπικίνδυνον ταξίδιον, κατὰ τὸ ὅποῖον ἡ μία τριήρης ἀπωλέσθη αὐτανδρος, ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεῖα ἀφίχθη εἰς τὴν Λυών, τὴν 24ην Ἰουνίου⁹², ἔνθα ἐγένετο ἐγκαρδίως δεκτὴ ἀπὸ τὸν πάπαν.

Πλήρῃ πρακτικὰ τῆς συνόδου τῆς Λυών, ἡ ὁποία διήρκεσεν ἀπὸ 7ης Μαΐου μέχρι 16ης Ἰουλίου τοῦ 1274, δυστυχῶς δὲν διεσώθησαν. Ἐκ τῶν σχετι-

86. Γρηγορά, Ρωμ. Ἱστορία, 125.

87. Βλ. V. Laurent, Le serment antilatin du Patriarche Joseph I (Juin 1273), ἐν «Échos d'Orient» 16 (1927), 396-407· ἀπολογίαν καὶ ὅρκον αὐτοῦ κατὰ τῆς ἐνώσεως, Laurent, Les registes IV, 194-195, ὁμολογίαν πίστεως, 199-200 καὶ ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς ἅπαντας τοὺς ἐπισκόπους, εἰς τὴν ὁποίαν ἐπίσης κατεδίκαζε τὴν ἔνωσιν, 201-202.

88. Βλ. σχετ. ἐπιστολὴν τοῦ Παλαιολόγου πρὸς τὸν πάπαν, παρὰ Guiraud, Les registres, ἀρ. 313, 120 B.

89. Περί αὐτοῦ βλ. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 278-280 καὶ Γρηγορά, Ρωμ. Ἱστορία, 95. Πρβλ. Hefele-Leclercq, Histoire des Conciles VI, 157. — Ζώτου, Ἱ. Βέκκος, 17 ὅπου. 3 καὶ Laurent, Les registes IV, 175-178.

90. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 384, 386. Παλαιότερον ἐπιστεύετο ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ἔλαβε μέρος προσωπικῶς εἰς τὴν σύνοδον, τοῦτο ὁμως δὲν ἀληθεύει. Βλ. σχετικῶς Vasiliev, Ἱστορία, 823 καὶ ὕποσ. 244.

91. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 397.

92. Hefele-Leclercq, Histoire des Conciles, 172-173. Αἱ ἑλληνικαὶ πηγαὶ ὅλως παραδόξως ἀγνοοῦν τὴν Λυών. Τόσον ὁ Παχυμέρης, ὅσον καὶ ὁ Γρηγοράς, ὡς τόπον συναντήσεως τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπεῖας μετὰ τοῦ πάπα ἀναφέρουν τὴν Ρώμην. Ἡ παράλειψις αὐτῇ εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσα, διότι ὅπωςδήποτε προδίδει κάποιαν σκοπιμότητα. Γνωστοῦ ὄντος ὅτι εἰς τὴν ἀποστολὴν τῆς Λυών εἶχον λάβει μέρος ἐξέχουσαι προσωπικότητες τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς καὶ σὺν τούτοις ὁ συγγραφεὺς Γ. Ἀκροπολίτης ὡς ἀρχηγός, δὲν ἀπομένει παρὰ νὰ ἐρμηνεύσωμεν τὴν σιωπὴν ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀντιδράσεως τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῆς ἐνώσεως.

τικῶν ἀφηγήσεων παρὰ Mansi⁹³, Hardouin⁹⁴, Coleti⁹⁵ καὶ Baronius-Raynaldi⁹⁶, δὲν ὑπάρχουν τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα τὰ ὅποια θὰ μᾶς ἐπέτρεπον νὰ γνωρίσωμεν πλησιέστερον τὰς ἐπισήμους ἢ καὶ παρασκηνιακὰς κατ' αὐτὴν συζητήσεις, καὶ ἐξ αὐτῶν νὰ ἐξαγάγωμεν ἀσφαλῆ συμπεράσματα διὰ τὴν στάσιν καὶ τὰς ἐπιδιώξεις τῆς ἐλληνικῆς ἀντιπροσωπείας. Ἐξ ἄλλου, ὡς εἴπομεν ἄνωτέρω, ἐπ' αὐτοῦ σιωποῦν παντελῶς αἱ ἐλληνικαὶ πηγαί. Εἰδικώτερον, πλῆρες σκότος καλύπτει τὰς πιθανὰς ἐπαφὰς τῶν σλαβικῶν ἐκκλησιῶν μετὰ τῆς ἐν λόγῳ συνόδου, ἃν δηλαδὴ ἀπεδέχθησαν τὴν ἔνωσιν ἢ ἀπέρριψαν αὐτήν. Ἡ σχετικὴ περὶ τὸ θέμα ἔρευνα⁹⁷ ἐστηρίχθη κεχωρισμένως καὶ κατὰ καιροὺς

93. J.D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum*, XXIV, col. 61-74.

94. P.J. Hardouin, *Conciliorum collectio regia maxima: Acta conciliorum et epistolae decretales, ac constitutiones summorum pontificum*, t. VII, col. 687-693.

95. N. Coleti, *ἐπ' ἀνέκδοσις τῆς συλλογῆς τοῦ P. Labbe, Concilia ad regiam editionem exacta, cum duobus apparatusibus*, Paris 1671-1672, ἐν Βενετίᾳ 1728, t. XIV, col. 500-508.

96. Baronius-Raynaldi, *Annales ecclesiastici*, ad ann. 1274, (Romae 1598-1607), n. 1-3.

97. Εἰδικὰς μελέτας περὶ τῆς θέσεως τῶν σλαβικῶν ἐκκλησιῶν ἔναντι τῆς οὐνίας ἢ γενικώτερα ἔργα εἰς τὰ ὅποια γίνεται σχετικὴ μνεία, βλ. Ἱερομ. Vlad. Nikoljskij, *Lionskaja Unija. Epizod iz srednevekovnoj cerkovnoj Istorii 1261-1293 g.*, ἐν «*Pravoslavnoe Obozrenie*» XXIII-XXIV (1867), passim. — M. Drinov, *Văpros za Bălgarskata i Srăbskata cărkvi*. — D. Anastasijević, *Lionska Unija*, ἐν «*Narodna Enciklopedija Sr. - Hrv. - Slov.*» 2, 571-576. — St. Stanojević, *Sv. Sava i nezavisnost srpske crkve*. — N. Radojčić, *Sv. Sava i avtokefalnost srpske i bugarske crkve*. — W. Norden, *Das Papsttum und Byzanz*, Berlin 1903, 524-530. — C. Chapman, *M. Paléologue*, 99-112. — Zlatarski, *Istorija III*, 528-537. — Granić, *Vizantiska restauracija u Carigradu 1261 i crkvena unija u Lionu* καὶ Slijepčević, *Istorija srpske crkve*, τ. I, 144-147. Γενικώτερα ἔργα περὶ τῆς συνόδου τῆς Λυόν, διὰ τῶν ὁποίων διαφωτίζεται τὸ ὅλον πλαίσιον τοῦ ἐν λόγῳ θέματος, βλ. Ἀ.Κ. Δημητρακοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Σχίσματος τῆς Λατινικῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς Ὁρθοδόξου ἐκκλησίας*, Λειψία 1867, 56-93. — Φ. Βαφείδου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Β', Κωνσταντινούπολις 1886, 210-215. — Β. Στεφανίδου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀθῆναι³ 1970, 379-396. Hefele-Leclercq, *Histoire des Conciles VI*, 153-209. — R. Souarn, *Tentatives d'Union avec Rom*, 229-237, 351-360. — F. Vernet, *Lyon (Ile concile oecuménique de)* ἐν «*Dict. de Théologie catholique*» IX, pt. 1, Paris 1926, col. 1374-1391. — V. Grumel, *Le Ile concile de Lyon et la réunion de l'église grecque*, ἐν «*Dict. de Théol. Cath.*» IX, pt. 1, col. 1391-1410. — M. Villier, *L'union des Eglises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu'à celui de Florence (1274-1438)*, ἐν «*Revue d'histoire ecclésiastique*» XVI (1921), passim καὶ XVII (1922), 20-60. — V. Grumel, *Les ambassades pontificales à Byzance après le Ile concile de Lyon (1274-1280)*, ἐν «*Échos d'Orient*» 23 (1924), 437-447, τοῦ αὐτοῦ *En Orient après le Ile concile de Lyon*, ἐν «*Échos d'Orient*» 24 (1925), 321-325. — A. Flinche, *Le problème oriental au second concile oecuménique de Lyon*, ἐν «*Orientalia Chr. Periodica*» XIII (1947), 475-485. — H. Evert-Kappesova, *La société byzantine et l'union de Lyon*, ἐν «*Byzantinoslavica*» 10 (Prague 1949), 28 κ.ἐξ. καὶ *Une page des relations byzantino-latines*, ἐν «*Byzantinoslavica*» 13 (1952-

εἰς τρεῖς μαρτυρίας: εἰς μίαν ἐπιστολὴν-ὕπόμνημα τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου πρὸς τὸν πάππαν Γρηγόριον Ι΄, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀποστέλλει περὶ τὰ τέλη τῶν ἐργασιῶν τῆς συνόδου ἢ ἀμέσως μετὰ ταῦτα καὶ εἰς τὴν ὁποίαν γίνεται λόγος περὶ τῆς τύχης τῶν σλαβικῶν ἐκκλησιῶν⁹⁸. εἰς ἐπιστολὴν τοῦ πάπα Νικολάου Δ΄, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1291, πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας Ἰωακείμ⁹⁹, καὶ εἰς ἐμμέσους τινὰς μαρτυρίας περιληφθείσας εἰς τὰς λατινικὰς μαρτυρίας τῆς μεταγενεστέρως ἐποχῆς. Αἱ ἐν λόγῳ πραγματεῖαι εἶναι, ἀφ' ἐνὸς μὲν τοῦ Πολωνοῦ Bzovius, ὁ ὁποῖος ἔζησε περὶ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου καὶ ὁ ὁποῖος συνέχισε τὰ Χρονικά τοῦ Baroni¹⁰⁰, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ Ἰσπανοῦ ἱστορικοῦ Geronimo Zurita, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τὸ χρονικὸν «de la corona de Aragon» τὸ ἔτος 1585¹⁰¹ καὶ ἐκεῖ πε-

1953), 68-92, 16 (1955), 297-317 καὶ 17 (1956), 1-18. — D. Geanakoplos, Michael VIII Paleologus and the Union of Lyons (1274), ἐν «Harvard Theological Review» 46 (1953), 79-89. — B. Roberg, Die Union zwischen der griechischen und der lateinischen Kirche auf dem II. Konzil von Lyon (1274), «Bonner Historische Forschungen» XXIV (Bonn 1964). — A. Franchi, Il concilio II di Lione (1274) secondo la Ordinatio Concilii generalis Lugdunensis. (Studi e testi francescani 33), Roma 1965. — D.M. Nicol, The byzantine reaction to the second council of Lyons 1274, ἐν «Studies in Church History», vol. 7, Councils and Assemblies (Cambridge 1971), 113-116 καὶ J. Gill, The Church union of the Council of Lyons (1274) portrayed in Greek documents, ἐν «Or. Chr. Periodica» XL/ 1 (1974), 5-45. Πρβλ. καὶ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις Πατριαρχευσάντων, in-fol., Bucarest 1715, 839-855 καὶ J. Rajić, Bezpristrastnaja istoričeskaja Povest o razdelenii Vostočnija i Zapadnija cerkvej iz dostovernih Pisatelej sostavlennaja, N. Sad 1766, 44-60. Βλ. καὶ Ἱ. Ταρνανίδη, Τὰ προβλήματα τῆς μητροπόλεως Καρλοβικίων κατὰ τὸν ΙΗ΄ αἰῶνα καὶ ὁ Jovan Rajić (1726-1801). [Παράρτημα τῆς Ἐπιστημ. Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, ἀρ. 10 τοῦ ΙΖ΄ τόμου], Θεσσαλονίκη 1972, 132-169, ἐνθα γίνεται ἡ πρώτη παρουσίαις καὶ ἐπιστημονικὴ ἀξιολόγησις τῆς Ἱστορίας τοῦ Rajić.

98. Ἐξεδόθη ὑπὸ L. Delisle, Notice sur cinq manuscrits de la Bibliothèque Nationale et sur un manuscrit de la Bibliothèque de Bordeaux contenant des recueils épistolaires de Bérard de Naples, ἐν «Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres Bibliothèques» XXVII, 1879-1885; Appendice VIII, Memoire sur la ligne de conduite que Michel Paléologue aurait voulu voir adopter par le pape dans les affaires de l'empire d'Orient, 163-165. Πρβλ. N. Radojčić. Sv. Sava i avtokefalist, 226-227.

99. Βλ. ἐπιστολὴν παρὰ Jac. Coleti, Illyrici Sacri, t. VIII. Ecclesia Scopiensis, Sardicensis, Marcianopolitana, Achridensis et Ternobensis, Venetiis 1819, 239-240. Πρβλ. καὶ ἐπιστολὴν πρὸς τσάρον Γεώργιον Τερτερῆν, ἐνθ' ἄνωτ., 328-329.

100. M. Drinov, Văpros, 223 ὑποσ. 11. Πρβλ. καὶ Ἀδ. Ζοιρνικαβίου, Περί ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς (μετάφρασις Εὐγενίου Βουλγάρου), Πετροῦπολις 1797, ἐνθα γίνεται ἐκτενὴς χρῆσις τοῦ χρονικοῦ τοῦ Bzovius. Σχετικῶς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασιν τῆς πραγματείας τοῦ Ζοιρνικαβίου (Zernikav), βλ. Ἱ. Ταρνανίδη, Τὰ προβλήματα τῆς μητροπόλεως Καρλοβικίων, 150-151.

101. Σχετικὸν χωρίον βλ. παρὰ Radojčić, Sv. Sava i avtokefalist, 224-225 καὶ ὑποσ. 1. Ἱταλικὴν παράφρασιν τοῦ χωρίου παρὰ Fr. Capececiatratro, Storia del regno di

ριέλαβε καὶ στοιχεῖα τινὰ περὶ τῆς συνόδου τῆς Λυών. Παρ' ὅλον ὅτι αἱ ἀνωτέρω εἰδήσεις εἶναι πενιχραὶ, κατὰ μέγα δὲ μέρος μονομερεῖς θίγουσιν μόνον σημεῖα τινὰ τοῦ ὅλου θέματος, πιστεύομεν ὅτι, ἐὰν ἐξετασθοῦν ἀπὸ κοινοῦ καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς νεωτέρας ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης περὶ τὴν γενικωτέραν ἱστορίαν τῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δύνανται νὰ μᾶς ὀδηγήσουν εἰς θετικά συμπεράσματα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν θέσιν τῶν σλαβικῶν ἐκκλησιῶν ἐναντι τῆς συμφωνηθείσης ἐνώσεως καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου πολιτικὴν τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Παλαιολόγου.

Κατὰ τὴν ἀφήγησιν λοιπὸν τοῦ Zurita, ἐγένετο πρότασις ἐκ μέρους τοῦ Παλαιολόγου ὅπως ἐπαναφερθοῦν εἰς τὴν προτέραν τάξιν αἱ «ἐπισκοπαὶ» τῆς Σερβίας καὶ τῆς χώρας τῆς Ζαγοράς, οἱ ὅποιοι χωρὶς τὴν ἄδειαν τοῦ ἀνωτάτου ποντίφηκος ἀνεκηρύχθησαν ἡ μὲν Σερβία εἰς μητρόπολιν, ἡ δὲ Βουλγαρία (la tierra Zagora) εἰς πατριαρχεῖον. Τοῦτο ἐγένετο εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς κανόνας καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, διότι χωρὶς τὴν συγκατάθεσιν τῆς «Ἀποστολικῆς Ἐδρας» δὲν δύναται νὰ «δημιουργηθῇ» πατριάρχης οὔτε νὰ παραχωρηθῇ οἰονδήποτε ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα. Βεβαίως, τὰ ἀνωτέρω ὑπῆρξαν καρποὶ τῆς μεγάλης ἀνωμαλίας καὶ συγχύσεως, αἱ ὁποῖα ἐπεκράτησαν μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τότε ἤλθον εἰς συμφωνίαν καὶ συνειργάσθησαν μετὰξὺ των Βούλγαροι, Σέρβοι καὶ Ἕλληνες, με σκοπὸν νὰ ἐκδιώξουν καὶ ἐξαφανίσουν τοὺς Λατίνους¹⁰². Ἡ συμμαχία αὕτη εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνάμιξιν τῶν λαῶν τούτων, ἀφοῦ καὶ κοινούς γάμους εἶχον πραγματοποιήσει¹⁰³ καὶ ἐγένοντο σχεδὸν ἐν ἀναμεμιγμένον ἔθνος. Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνάδειξιν τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς εἰς ἀρχιεπισκοπὴν (Primata), παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ κατόπιν ἐγκρίσεως τοῦ πάπα Βιγιλίου. Τμῆμα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς αὐτῆς ἀπετέλουν αἱ ἐπισκοπαὶ Σερβίας καὶ Βουλγαρίας. Καὶ καταλήγει: «καὶ εἰς αὐτὸ (τὸ θέμα) ἔδειξεν ὁ Παλαιολόγος ἐπιθυμίαν ἐπανορθώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως ἐκ μέρους τῆς

Napoli, 1840, 350-355, βλ. παρὰ Drinov, Văpros, 226 ὑποσ. 16 καὶ St. Stanojević, Sv. Sava i nezavisnost, 234 ὑποσ. 43.

102. Ἐνταῦθα ἀσφαλῶς ἐννοοῦνται αἱ ἀγαθαὶ σχέσεις Θεοδώρου Α' Λασκάρεως (1204-1222) καὶ St. Prvoženani, κράλη τῆς Σερβίας (1196-1228) καὶ ἡ συμμαχία μετὰξὺ Ἰ. Βατάτζη καὶ Ἰωάν. Ἀσέν Β' τῆς Βουλγαρίας κατὰ τὸ ἔτος 1235 ἐν Λαμψάκῳ. Βλ. Jireček-Radonić, Istorija Srba I, 162, 169-170 καὶ Zlatarski, Istorija III, 382-390.

103. Εἶναι γνωστὴ ἡ πολιτικὴ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων νὰ δημιουργοῦν ἢ ἐδραιώνουν τὰς συμμαχίας των διὰ συγγενικῶν δεσμῶν. Πρβλ. M. Laskaris, Vizantiske princeze u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd 1926. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὴν συμμαχίαν τῆς Λαμψάκου, συνειργήθη νὰ δοθῇ ἡ θυγάτηρ τοῦ Ἀσέν Β', Ἑλένη, εἰς τὸν υἱὸν τοῦ Βατάτζη, Θεόδωρον. Βλ. Γ. Ἀκροπολίτου, Χρονικὴ Συγγραφή, 52-55 καὶ Γρηγορά, Ρωμ. Ἱστορία, 30.

Ἀποστολικῆς Ἐδρας, ἵνα ἡ κατάστασις ἐπανέλθῃ εἰς τὴν προτέραν τάξιν, ὅποια ἦτο κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ»¹⁰⁴.

Ἡ παράγραφος αὕτῃ τοῦ Curita ἐνθυμίζει τὸ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1272 χρυσόβουλλον τοῦ Παλαιολόγου καὶ μάλιστα εἰς μερικὰ σημεῖα φαίνεται ὡσάν νὰ τὸ ἀντιγράφη πιστά. Παρόμοια σημεῖα εἶναι κυρίως τὰ περὶ ἀναδείξεως τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς μετὰ τὴν συγκατάθεσιν τοῦ Βιγιλίου καὶ αἱ ἀπαιτήσεις τοῦ Παλαιολόγου περὶ ἐπαναφορᾶς τῆς παλαιᾶς τάξεως, μετὰ μόνον τὴν διαφορὰν ὅτι ἐδῶ πρὸς πραγματοποιήσιν τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ ζητεῖ τὴν παρέμβασιν τῆς Ἀποστολικῆς Ἐδρας»¹⁰⁵. Ἀλλὰ καὶ τὸ ὑπόλοιπον μέρος τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Ἰσπανοῦ ἱστορικοῦ συμπίπτει κατ' ἀρχὴν μετὰ τὴν ἐπιχειρηματολογίαν τοῦ χρυσοβούλλου. Ἡ διαφορὰ ἐγκτεται εἰς τὴν ὑπερβολὴν καὶ εἰς τὴν προσαρμογὴν τῆς ἐπιχειρηματολογίας αὐτῆς πρὸς τὰς δυτικὰς ἀντιλήψεις καὶ ἐπιθυμίας. Οὕτω, ἐνῶ καὶ εἰς τὸ χρυσόβουλλον γίνεται λόγος περὶ ἀντικανονικῆς προαγωγῆς τῶν σλαβικῶν τούτων ἐκκλησιῶν, ἐδῶ προστίθεται ἡ φράσις «διότι χωρὶς τὴν συγκατάθεσιν τῆς Ἀποστολικῆς Ἐδρας δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργηθῇ πατριάρχης οὔτε νὰ παραχωρηθῇ οἰονόηποτε ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα»¹⁰⁶. Ὁμοίως, ἐνῶ καὶ εἰς τὸ χρυσόβουλλον γίνεται λόγος περὶ ἀνωμαλιῶν καὶ συγχύσεων εἰς τὸ Ἀνατολικὸν βασίλειον μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Λατίνων ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐδῶ προστίθενται τὰ περὶ συνεργασίας μεταξὺ Βουλγάρων, Σέρβων καὶ Ἑλλήνων καί, τὸ σημαντικώτερον, τὰ περὶ κοινῶν γάμων καὶ ἀναμειξέως τῶν λαῶν τούτων¹⁰⁷. Ἡ διαπίστωσις αὕτῃ μᾶς ἐπιτρέπει μετὰ βεβαιότητος νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι κάποιον ὑπόμνημα τοῦ Παλαιολόγου ἐγένετο γνωστὸν εἰς τὴν δύσιν καὶ μάλιστα ὅτι ἐτέθη ὑπ' ὄψιν τοῦ πάπα, εἴτε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συνόδου εἴτε εἰς ἄλλην στιγμήν. Διότι ἄλλως δὲν θὰ ἦτο δυνατόν μετὰ τόσης ἀκριβείας νὰ περιλάβουν εἰς τὰ συγγραμμάτα των τὰς θέσεις τοῦ Ἑλληνος αὐτοκράτορος ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου οἱ ἐν τῇ δύσει συγγραφόντες Λατῖνοι ἱστορικοί. Τὴν ἀποψιν αὐτὴν ἐνισχύουν ἀκόμη καὶ αἱ ὑπερβολαὶ τοῦ κειμένου τοῦ Curita, διότι εἰς αὐτὰς φαίνονται μὲν αἱ δυτικαὶ προσθήκαι καὶ ἀλλοιώσεις, προδίδεται ὅμως καὶ ἡ ἐξάρτησις τοῦ συγγραφέως ἀπὸ κάποιον ἄλλο κείμενον, τὸ ὅποῖον θὰ πρέπει νὰ ἦτο τὸ ὑπόμνημα τοῦ Παλαιολόγου. Πολὺ πιθανόν, τὸ ὑπόμνημα τοῦτο νὰ ἀνε-

104. Βλ. Ἰσπανικὸν κείμενον παρὰ N. Radojčić, Sv. Sava i avtokefalnost, 225. Πρβλ. καὶ ἰταλικὴν περάφρασιν Capecelatro, παρὰ St. Stanojević, Sv. Sava i nezavisnost, 234 ὑποσ. 43.

105. «y en esto mostro Paleologo dessear reformacion y remedio de la sede Apostolica». Radojčić, Sv. Sava..., 225.

106. «como sin voluntad de la Sede Apostolica, ni pudiesse ser creado Patriarcha, ni conferida dignidad Ecclesiastica alguna». Radojčić, Sv. Sava, 225.

107. «por esta causa se mezclaron aquellas nociones entre si: y siendo entre ellos comunes los matrimonios, y casi vna misma gente...». Αὐτόθι.

γνώσθῃ ἐκ μέρους τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας ἐνώπιον τῆς συνόδου τῆς Λυών.

Ὅπως εἴπομεν ὁμως ἀνωτέρω, διεσώθῃ πράγματι μία ἐπιστολή-ὕπόμνημα τὴν ὁποίαν ἀπέστειλεν ὁ Παλαιολόγος πρὸς τὸν πάπαν Γρηγόριον Ι' περὶ τὰ τέλη τῆς συνόδου ἢ καὶ ἀμέσως μετ' αὐτήν. Τὸ τμήμα τοῦ ὑπομνήματος αὐτοῦ, τὸ ὁποῖον ἀφορᾷ εἰς τὴν στάσιν τοῦ Παλαιολόγου ἐναντι τῶν σλαβικῶν ἐκκλησιῶν, ἂν καὶ ἔχει δημοσιευθῇ παρὰ τοῦ N. Radojčić, θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ τὸ περιλάβωμεν καὶ ἡμεῖς ὡς ἔχει εἰς τὸ λατινικὸν πρωτότυπον, διότι εἶναι καὶ τὸ σημαντικώτερον ἐξ ὅλων τῶν πηγῶν. Ἐξ ἄλλου, τοῦτο θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ πραγματοποιήσωμεν τοὺς ἀναγκαίους πρὸς τὰ ἀνωτέρω παραλληλισμοὺς καὶ νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν περὶ τὸ θέμα ἀλήθειαν. Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Παλαιολόγου, ὅπως μᾶς τὸ παραδίδει ἐκ τοῦ L. Delisle ὁ N. Radojčić, ἔχει ὡς ἐξῆς: «De terra Cagora et Servia, quia, sicut omnes sciunt quod sine voluntate et conscientia apostolice sedis nec patriarcha potest fieri nec ecclesiasticus honor alicui, Iustinianus vero imperator, cum rogasset sanctissimum papam Vigilium, honoravit suam patriam, videlicet Achrilam civitatem, ad primatum, dans ei in sua dyocesi Serviam et terram Cagoram; post captiomen autem Constantinopolitane civitatis, et facta fuit magna confusio rerum, concurrerunt Bulgari et Servii, et uniti sunt cum Grecis ad expugnationem Latinorum; propter justum modum contraxerunt matrimonia invicem, et honoraverunt Cagoram terram ad patriarchatum et Serviam in archiepiscopatum. Hec autem omnia facta sunt contra canones et consuetudinem ecclesiasticam. Et petimus correptionem fieri de talibus. Quomodo autem dispositi sunt predicti Servii et alii de Cagora ad presentem unionem ecclesiasticorum, littere eorum quas miserunt ad Constantinum patriarcham Joseph manifestant»¹⁰⁸.

Ἡ ὁμοιότης τοῦ τελευταίου τούτου κειμένου μὲ τὰ δύο προηγούμενα, ἦτοι τὸ χρυσόβουλλον τοῦ 1272 καὶ τὴν περικοπὴν τοῦ Çurita, εἶναι σαφὴς καὶ ἀναντίρρητος. Ἀκολουθεῖται ἡ αὐτὴ σιερά τῶν γεγονότων, ἀλλὰ ἐκεῖ ὅπου τὸ κείμενον τοῦ Çurita περιλαμβάνει τὰς ὑπόπτους λατινικὰς προσθήκας, τὸ παρὸν κείμενον εἶναι μετριοπαθέστερον καὶ δὲν ὑπερβάλλει τὰς γνωστὰς θέσεις τοῦ Παλαιολόγου. Οὕτω, καὶ ἐδῶ γίνεται λόγος διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀνάδειξιν τῆς ἰδιαιτέρας τοῦ πατρίδος εἰς ἀρχιεπισκοπὴν, μὲ τὴν συγκατάθεσιν τοῦ ἀγιωτάτου πάπα Βιγιλίου καὶ μάλιστα μὲ τὴν προσθήκην ὅτι «καθὼς ὅλοι γνωρίζουν ὅτι χωρὶς τὴν θέλησιν καὶ τὴν συγκατάθεσιν τῆς ἀποστολικῆς ἑδρας οὔτε πατριάρχης μπορεῖ νὰ γίνεσθαι οὔτε ἕτερον ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα». Ἡ φράσις αὕτη, ὅσον καὶ ἂν δὲν ἦχῃ καλῶς εἰς τὰ ὦτα τῶν

108. N. Radojčić, Sv. Sava i avtokefalnost, 226-227.

ὀρθοδόξων, δὲν ἀπετέλει ὑπερβολὴν διὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Παλαιολόγου, καθ' ἣν στιγμὴν εἶχεν ἐπισήμως δοθῇ ἡ συγκατάθεσις τῆς βυζαντινῆς ἡγεσίας διὰ τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ πρωτείου τοῦ πάπα. Ἄν δὲν περιελήφθη καὶ εἰς τὸ Χρυσόβουλλον εὐθέως, διότι ἐμμέσως ἐγένετο τοῦτο διὰ τῆς ἀναφορᾶς εἰς τὸν Βιγίλιον, ἡ αἰτία ἦτο καθαρῶς διπλωματικὴ· ἀφ' ἐνὸς μὲν τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ἦτο βεβαία ἡ ἔκβασις τῶν διαπραγματεύσεων διὰ τὴν ἔνωσιν, ἀφ' ἑτέρου δὲ μία τόσον ταπεινωτικὴ διὰ τὸ Οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον φράσις ἦτο δυνατὸν κατὰ τὴν πρόωρον αὐτὴν φάσιν νὰ προσκάλει ἀντιδράσεις ἐκ μέρους τῶν ὀρθοδόξων. Ἐξ ἄλλου, δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμεν ὅτι τὸ «Βασιλικὸν γράμμα» ἀπηρυσύνατο πρὸς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος καὶ ὅχι πρὸς τὸν πάπαν. Ἀντιθέτως, κατὰ τὸ στάδιον τῆς ἐνώπιον τῆς συνόδου καὶ τοῦ πάπα διεκδικήσεως τῶν προαναφερθέντων προνομίων τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, ἦτο ἀπολύτως ἀναγκαῖον νὰ περιληφθοῦν καὶ φράσεις αἱ ὁποῖαι θὰ ἡδύναντο νὰ κολακεύουν τὴν δυτικὴν ἡγεσίαν. Τοῦτο ἀκριβῶς ἐπεδίωκε καὶ ὁ Παλαιολόγος διὰ τῆς ἀνωτέρω φράσεως. Εἰς τὴν συνέχειαν γίνεται μὲν λόγος περὶ συγχύσεως ἡ ὁποία ἐπεκράτησε μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ περὶ συνεργασίας μεταξὺ Βουλγάρων, Σέρβων καὶ Ἑλλήνων διὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Λατίνων, ἐλλείπουν ὅμως αἱ ὑπερβολαὶ περὶ ἀναμίξεως τῶν λαῶν τούτων. Τὰ περὶ κοινῶν γάμων ἀναφέρονται ἐνταῦθα ἀσφαλῶς εἰς τὰ βασιλικά συνοικέσια¹⁰⁹ καὶ ἐνισχύουν τὴν ἔννοιαν τῆς συνεργασίας μεταξὺ τῶν κρατῶν αὐτῶν, τῆς ὁποίας ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ ἀνακήρυξις τῆς Βουλγαρίας εἰς πατριαρχεῖον καὶ τῆς Σερβίας εἰς ἀρχιεπισκοπὴν. Ἴσως αἱ τελευταῖαι αὗται φράσεις νὰ ὑπηγορεύθησαν εἰς τὸν Παλαιολόγον καὶ ἀπὸ πνεῦμα ἀντεκδικήσεως, διότι, ὡς ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω, αἱ ἰδικαὶ του προσπάθειαι ἐπὶ τοῦ προκειμένου κατέληξαν εἰς ἀποτυχίαν. Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον τυγχάνει μεγίστης σημασίας καὶ τὸ ὁποῖον δὲν περιλαμβάνεται εἰς τὴν περικοπὴν τοῦ Qurita, εἶναι ἡ τελευταία φράσις τοῦ Παλαιολόγου, ὅτι τὴν συγκατάθεσιν των διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἔνωσιν ἐδήλωσαν οἱ προμνησθέντες Σέρβοι καὶ Βούλγαροι δι' ἐπιστολῶν των, τὰς ὁποίας ἀπέστειλαν εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἰωσήφ. Ἡ σιωπὴ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τῶν δυτικῶν συγγραφέων, ἐφ' ὅσον δεχθῶμεν ὅτι ἐγνώριζόν τι σχετικῶς, δὲν εἶναι παράδοξος. Γνωστοῦ ὄντος ὅτι οὐδέποτε ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ ἀπεδέχθη τὴν ἔνωσιν¹¹⁰, δὲν ἦτο δυνατὸν οἱ δυτικοὶ συγγραφεῖς νὰ ἐπεκαλοῦντο ἐπιστολάς ἀποσταλείσας πρὸς αὐτὸν, διὰ νὰ στηρίξουν τὴν ἐπιχειρηματολογίαν των ὅτι αἱ ἐκκλησίαι αὗται ὑπετάγησαν ὁμοῦ

109. Βλέπε ἀνωτέρω.

110. Πρβλ. L. Wadding, *Annales Minorum* IV (1732), 392-394, ἐνθα γίνεται λόγος περὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ Παλαιολόγου νὰ μεταπέσῃ καὶ αὐτὸν τὸν πατριάρχην Ἰωσήφ, ὥστε νὰ ἀποδεχθῇ τὴν ἔνωσιν. Τοῦτο ἔδωκεν ἔρεισμα εἰς τὸν Radojčić νὰ ἀπορρίψῃ ὡς ἀναληθῆ τὴν πληροφορίαν τοῦ αὐτοκράτορος, ὅτι καθ' οἰουδήποτε τρόπον αἱ σλαβικαὶ ἐκκλησίαι ἀπεδέχθησαν τὴν ἔνωσιν. Sv. Sava i avtokefalnost, 227.

μετὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν πάπαν. Ἐὰν ὁμῶς δεχθῶμεν ὡς ἀληθῆ τὰ ὑπὸ τοῦ Παλαιολόγου λεγόμενα, ὅτι αἱ ἐκκλησίαι αὐταὶ ἔστειλαν ἐπιστολὰς εἰς τὸν Ἰωσήφ καὶ ἐξέφρασαν τὴν συγκατάθεσιν των ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως, τίθεται τὸ ἐρώτημα· πότε καὶ ἐξ ἀφορμῆς ποίου γεγονότος ἦτο δυνατόν νὰ προέβησαν εἰς τὴν ἐνέργειαν αὐτήν;

Εἶναι γνωστὸν ὅτι μετὰ τὴν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἄφιξιν τῆς ὑπὸ τὸν Ἰωάννην Παράστρωνα λατινικῆς ἀντιπροσωπείας, εἰς τὴν βυζαντινὴν πρωτεύουσιν ἤρχισαν ἔντονοι ζυμώσεις, συζητήσεις καὶ πιέσεις διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῶν προτάσεων τοῦ πάπα ¹¹¹. Ἡ κατάστασις αὐτὴ εἰς τὴν Ὁρθόδοξον ἐκκλησίαν δὲν θὰ πρέπει νὰ ἄφινεν ἀδιαφόρους τοὺς Σλάβους. Ἡ τύχη τῆς μητρὸς ἐκκλησίας θὰ ἦτο καὶ ἰδική των τύχη. Ἀπὸ πολιτικῆς, ἐξ ἄλλου, πλευρᾶς εἰδομεν ὅτι ὑπῆρχεν ἀπόλυτος συνεργασία μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ ἀντιπάλου τοῦ Παλαιολόγου, Καρόλου τῆς Ἀνζούης. Παραλλήλως, ἡ ἐναντί των στάσις τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἐξεδηλώθη διὰ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ Παλαιολόγου, λίαν ἐπικίνδυνος καὶ καταλυτικὴ τῆς ἀνεξαρτησίας των. Ὁ πατριάρχης Ἰωσήφ, παρ' ὅλον ὅτι τελικῶς διεφώνησε καὶ ὑπεχρεώθη νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὸν θρόνον, κατὰ τὸ στάδιον τῶν συζητήσεων ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος ¹¹² καὶ δὲν εἶναι τυχαῖον ὅτι μνημονεύεται τὸ ὄνομά του εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Παλαιολόγου. Ἐνώπιον αὐτῆς τῆς καταστάσεως οὐδὲν θὰ ἡμποδίζε τὰς ἐκκλησίας αὐτάς νὰ διαμηνύσουν εἰς τὸν Ἑλληνα πατριάρχην, ὅτι ἀποδεχόμενοι τὴν ἀπ' εὐθείας ἐνωσιν μετὰ τῆς Ρώμης οὐδεμίαν ἐπ' αὐτῶν δικαιοδοσίαν τοῦ πατριαρχείου ἀναγνωρίζουν. Δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου θὰ κατερρίπτετο καὶ τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Παλαιολόγου ὅτι ὑφίστανται ὡς ἀνεξάρτητοι ἐκκλησίαι παρὰ τοὺς κανόνας καὶ τὴν παράδοσιν τῆς ἐκκλησίας.

Ἡ τελευταία αὕτη ὑπόθεσις, παρ' ὅλον ὅτι φαίνεται φανταστικὴ καὶ ἀμφισβητήσιμος, ἐνισχύεται κατὰ μέγιστον βαθμὸν καὶ ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσαν ἐπιστολὴν τοῦ πάπα Νικολάου Δ' πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας Ἰωακείμ. Ἡ ἐπιστολὴ ἐγράφη τὸ ἔτος 1291 καὶ ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «Tenet enim probabiliter nostra credulitas, quod in iis juxta Dei, et nostrum beneplacitum prosequendis exhibebis te voluntarium, facilem atque promptum, cum tu (si tamen ille sis, qui tunc erat Archiepiscopus Bulgarorum) olim coram quondam magifico Viro Michael Paleologo Imperatore Graecorum Illustri, eo tempore Constantinopoli residente, professus fueris in palatio de Blachauria coram nobis, sicut a tua excidisse memoria non credimus, oraculo vivae vocis te Papae Romano immedia-

111. Παχυμέρης, Μιχ. Παλαιολόγος, 371 κ.έ.

112. Βλ. ἀλληλογραφίαν αὐτοῦ μετὰ τῶν παπῶν Κλήμεντος Δ' καὶ Γρηγορίου Ι', παρὰ Laurent, Les registes IV, 180-181, 201, 203-204.

te subesse; tunque ad hoc, ad quod te nunc inducimus, dispositus videbaris»¹¹³. Πράγματι, εἰς τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν ὁ πάπας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ Βούλγαρος ἀρχιεπίσκοπος ἐξέφρασε προφορικῶς τὴν συγκατάθεσίν του δι' ἀπ' εὐθείας ὑποταγὴν εἰς τὸν Ρώμη. Παρομοίαν θέσιν δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔλαβε καὶ ἡ Σερβικὴ ἐκκλησία. Πάντως, ἡ πληροφορία αὕτῃ ἐνισχύει ὅπως-δήποτε τὴν ἀνωτέρω διατυπωθεῖσαν ὑπόθεσιν. Ἐὰν δὲ εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Βούλγαρος ἀρχιεπίσκοπος ἐπεσκέφθη τὴν Κωνσταντινούπολιν, διατὶ νὰ ἀπορρίψωμεν καὶ πιθανὴν ἀλληλογραφίαν του μετὰ τοῦ πατριάρχου, ὡς ἔπραξεν ὁ N. Radojčić εἰς τὴν κατὰ τὰ ἄλλα ἀξιολογώτατην ἔρευνάν του περὶ τὸ θέμα¹¹⁴; Ἐὰν δεχθῶμεν ὡς ἀληθὴ τὰ ὑπὸ τοῦ Νικολάου Δ' διαλαμβανόμενα, περὶ συναντήσεώς του μετὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῶν Βουλγάρων Ἰωακείμ, πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀποσταλέντος εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, εὐρισκόμεθα ἀμέσως ἐνώπιον ἐνὸς σημαντικωτάτου γεγονότος, τὸ ὁποῖον χρήζει ἰδιαιτέρας προσοχῆς καὶ ἐρμηνείας. Τὸ ἐρώτημα τὸ ὁποῖον τίθεται εἶναι, πότε συνέβη τοῦτο καὶ ποῖος ὑπεχρέωσε τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἰωακείμ νὰ παρουσιασθῇ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Coleti, ὁ ὁποῖος καὶ ἐδημοσίευσεν τὴν ἀνωτέρω ἐπιστολὴν τοῦ πάπα, ἡ ρηθεῖσα συνάντησις ἐγένετο τὸ ἔτος 1277¹¹⁵. Ὡς ὅμως ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Norden, ὁ Νικόλαος—προτοῦ γίνῃ πάπας, Ἰερώνυμος—κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ὑπῆρτε εἰς τὴν Γαλλίαν¹¹⁶. Ἀντιθέτως, εἶναι γνωστὸν ὅτι εἶχε λάβει μέρος εἰς τὴν ὑπὸ τὸν Ἰωάννην Παράστρωναν λατινικὴν ἀποστολὴν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1272¹¹⁷. Μὲ βάσιν τὰ ἀνωτέρω ἡμφεσβητήθη ἡ αὐθεντικότης τῶν παρεχομένων ἐν τῇ ἐπιστολῇ εἰδήσεων¹¹⁸. Μεταγενεστέρως ὅμως ἔρευνα ὑπὸ τοῦ Grumel, σχετικῶς πρὸς τὰς παπικὰς ἀποστολάς εἰς Βυζάντιον μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Λυών, ἀπέδειξεν ὅτι ὁ Ἰερώνυμος ἦλθε διὰ δευτέραν φοράν εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸ ἔτος 1276¹¹⁹. Κατὰ τὴν δευτέραν αὐτὴν ἐπίσκεψίν του εἰς Κωνσταντινούπολιν ἦτο ἐπικεφαλῆς τῆς παπικῆς ἀντιπροσωπείας καὶ κομιστῆς προσωπικῆς ἐπιστολῆς τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Ε'. Τὸν Δεκέμβριον τοῦ ἰδίου ἔτους ἐπραγματοποιήθη

113. Coleti, *Illyrici Sacri*, 239-240. Πρβλ. Iv. Dujčev, *Bälgarsko sredovekovie*, 271-288.

114. Sveti Sava i avtokefalnost, 227.

115. Coleti, *Illyrici Sacri*, 238.

116. Norden, *Das Papsttum*, 529.

117. Βλ. Raynaldus, *Annales ecclesiastici*, ἔτος 1272 § 28. Πρβλ. Chapman, M. Paléologue, 107 ὑπ. 3. Διὰ τὴν σύνοδον ἡ ὁποία ἐπραγματοποιήθη ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἀφίξεως τῆς παπικῆς ἀντιπροσωπείας, βλ. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 371. — Hefele-Leclercq, *Histoire des Conciles*, 161. — Chapman, M. Paléologue, 107, 112.

118. Radojčić, Sv. Sava i avtokefalnost, 227. — Norden, *Das Papsttum*, 529.

119. Les ambassades pontificales à Byzance, 446.

ἐν Κωνσταντινουπόλει σύνοδος, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἀφίξεως τῆς ἀνωτέρω ἀντιπροσωπείας καὶ μὲ σκοπὸν τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ πρωτείου, τοῦ ἐκκληίτου καὶ τοῦ μνημοσύνου τοῦ πάπα ἐκ μέρους τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας¹²⁰. Βεβαίως, ἐξ αἰτίας τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἐνώσεως, εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ Βυζαντίου ἐπραγματοποιήθησαν μετὰ τὸ 1274 πολλαὶ τοπικαὶ σύνοδοι. Ἡ πλέον σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἐκείνη τοῦ ἔτους 1277, διότι κατ' αὐτὴν ἐδόθησαν ἐκ μέρους τῆς κοσμικῆς καὶ πνευματικῆς ἡγεσίας ἑγγράφοι πρὸς τὸν πάπαν διαβεβαιώσεις ἀποδοχῆς τῆς ἐνώσεως¹²¹. Ὅπως ἀπέδειξαν ὅμως ὁ Grumel, ὁ Ἱερώνυμος ἀφίχθη εἰς Κωνσταντινούπολιν ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Ἰννοκεντίου Ε' καὶ ἐπομένως ἡ ἀποφίς τοῦ Coleti δὲν εὐσταθεῖ. Οὕτω, τὴν μνημονευομένην συνάντησίν του μετὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Ἰωακείμ θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1272 καὶ 1276.

Ὁ Chapman, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ἀναμφισβήτητον τὴν ὑποταγὴν τῶν σλαβικῶν ἐκκλησιῶν εἰς τὸν πάπαν, ἀκολουθῶν τὸν ἀγνοοῦντα τὴν δευτέραν ἐπίσκεψιν τοῦ Ἱερωνύμου εἰς Κωνσταντινούπολιν Norden, ὑποστηρίζει ὅτι τὸ γεγονός τοῦτο ἔλαβε χώραν πρὸ τῆς συνόδου τῆς Λυῶν¹²². Τὰς ἀπόψεις του στηρίζει εἰς τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας ἐπιστολὰς τόσον τοῦ Παλαιολόγου, ὅσον καὶ τοῦ πάπα Νικολάου Δ'. Καὶ εἶναι μὲν σαφές, ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Παλαιολόγου ὁμιλεῖ περὶ γεγονότων τὰ ὁποῖα προηγήθησαν τῆς ἐν λόγῳ συνόδου, διότι ὡς πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν ὁποῖον αἱ σλαβικαὶ ἐκκλησίαι διεδήλωσαν τὴν συγκατάθεσίν των ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως ἀναφέρεται ὁ Ἰωσήφ. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι ὁ Ἰωσήφ ἀπεμακρύνθη μὲν προσωρινῶς πρὸ τῆς συνόδου, κατὰ τὸ ἔτος 1274, ἀντικατεστάθη δὲ μονίμως ἀμέσως μετ' αὐτὴν, ἤτοι τὴν 9ην Ἰανουαρίου τοῦ ἐπομένου ἔτους¹²³, χωρὶς νὰ ἔχη τὴν δυνατότητα κατὰ τὸ βραχὺ τοῦτο διάστημα νὰ ἀσκήσῃ καὶ ἐπισήμως τὰ καθήκοντά του. Ἀλλὰ καὶ ἂν δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Παλαιολόγου ἀπεστάλη πρὸς τὴν σύνοδον κατὰ τὸν χρόνον τῶν ἐργασιῶν της ἢ ἔστω καὶ μετ' αὐτὴν κατὰ τὸ ἴδιον ἔτος, δὲν χωρεῖ καμμία ἀμφιβολία ὅτι τὰ ἐν αὐτῇ διαλαμβανόμενα γεγονότα ἔλαβον χώραν πρὸ τῆς συνόδου. Καὶ ταῦτα μὲν ἔχουν καλῶς. Ἡ ὑπὸ τοῦ Νικολάου Δ' ὅμως ἀναφερομένη συνάντησις μετὰ τοῦ Ἰωακείμ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἄσχετος πρὸς τὰ ἀνωτέρω καὶ νὰ ἔλαβε χώραν εἰς ἄλλην εὐκαιρίαν.

120. Laurent, Les registes, 216-217, N. 1428.

121. Βλ. σχετικὰς μαρτυρίας εἰς ἐπιστολὰς τοῦ αὐτοκράτορος Μιχ. Παλαιολόγου, τοῦ Ἀνδρονίκου καὶ τοῦ πατριάρχου Βέκκου, πρὸς τὸν πάπαν Ἰωάννην ΚΑ', παρὰ Α. Theiner καὶ Fr. Miklosich, Monumenta spectantia ad Unionem Ecclesiarum Graecae et Romanae, Vindobonae 1872, 8-13 (Μιχαήλ), 15-21 (Ἀνδρονίκου), 21-28 (Βέκκου). Πρβλ. Laurent, Les registes, 218-220. Ὁμοίως βλ. J. Gill, The Church union of the Council of Lyons (1274), 7, 22-32, 34-40.

122. Michel Paléologue, 112 ὑποσ. 3 καὶ 4.

123. V. Laurent, La chronologie des patriarches, 144-146.

Διότι εἰς τὸ ὑπόμνημα τοῦ Παλαιολόγου γίνεται λόγος περὶ ἐπιστολῶν καὶ δὴ πρὸς τὸν πατριάρχην Ἰωσήφ, ἐνῶ εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ πάπα Νικόλαου Δ΄ γίνεται λόγος περὶ προφορικῆς ὁμολογίας πρὸς αὐτὸν τὸν ἴδιον. "Οἱ δὲ ἡ προφορικὴ ἐνώπιον τοῦ Νικολάου — τότε Ἱερωνύμου — συγκατάθεσις τοῦ ἀρχιεπ. Ἰωακεῖμ, δι' αὐτὴν εὐθείας ἐνωσιν μετὰ τῆς Ρώμης, ἔλαβε χώραν μετὰ τὴν σύνοδον καὶ ἐπομένως κατὰ τὴν δευτέραν εἰς Κωνσταντινούπολιν μετάβασίν του τὸ ἔτος 1276, ἐνισχύεται καὶ ἐκ τῆς θέσεως τὴν ὁποίαν κατεῖχε τότε ὁ Ἱερώνυμος. Διότι δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγῃ τῆς προσοχῆς ὅτι κατὰ τὴν πρώτην μετάβασίν του εἰς τὴν βυζαντινὴν πρωτεύουσαν ἦτο ἀπλοῦν μέλος τῆς παπικῆς ἀποστολῆς, ἐνῶ κατὰ τὴν δευτέραν ὁ ἐπικεφαλῆς, ἦτοι κύριος ὑπεύθυνος τῆς ἀντιπροσωπείας ¹²⁴. Ἐὰν λοιπὸν εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ἦτο δυνατόν νὰ ἀνταλλάξῃ ἀνεπισήμως ἢ κατ' ἐντολὴν μερικὰς ἀπόψεις μετὰ τοῦ Βουλγάρου ἀρχιεπισκόπου, κατὰ τὴν δευτέραν, ἐκπροσωπῶν αὐτὸν τοῦτον τὸν πάπαν, εἶχε τὸ κύρος νὰ διεξαγάγῃ ἐπισήμους συνομιλίας ἢ τουλάχιστον μίαν ὑπεύθυνον συζήτησιν ἐπὶ τοῦ θέματος, τὴν ὁποίαν ἐνδεχομένως θὰ ἐπιδίωξεν ὁ Βούλγαρος ἀντιπρόσωπος. Τὰ δὲ ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Νικολάου Δ΄ διαλαμβανόμενα μᾶλλον εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν προσιδιάζουσιν, διότι προδίδουν ὑπευθύνους συνομιλητάς. Ἐξ ἄλλου, ἂν πάντα τὰ ἀνωτέρω ἐλάμβανον χώραν κατὰ τὴν πρώτην ἐπίσκεψιν τοῦ Ἱερωνύμου εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅτε πατριάρχης ἦτο ὁ Ἰωσήφ, ἡ συγκατάθεσις τοῦ Ἰωακεῖμ ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως θὰ ἦτο πολὺ πρώϊμος καὶ βεβιασμένη, τῶν διαπραγματεύσεων εὐρισκομένων εἰσέτι εἰς τὸ προπαρασκευαστικὸν στάδιον. Τὸ σημαντικώτερον ὅμως γεγονός, τὸ ὁποῖον μᾶς ἐπιβάλλει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ συνάντησις μεταξὺ Ἰωακεῖμ καὶ Ἱερωνύμου καὶ ἡ συγκατάθεσις τοῦ πρώτου ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως ἐγένετο μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Λυών, εἶναι ἡ ἐν τῇ συνόδῳ σιγῇ τῶν δυτικῶν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου. Διότι, πῶς ἦτο δυνατόν, ἐὰν ὁ πάπας εἶχε λάβει τὴν συγκατάθεσιν τῆς Βουλγαρικῆς ἐκκλησίας ἢ καὶ ἀμφοτέρων τῶν σλαβικῶν ἐκκλησιῶν, νὰ μὴ ἐλάμβανε θέσιν καὶ νὰ μὴ ἔδιδε καμμίαν ἀπάντησιν εἰς τὴν τόσον πείσμονα καὶ πειστικὴν ἑλληνικὴν ἀναφορὰν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου; Εἶναι βέβαιον, ἐξ ἄλλου, ὅτι ἐὰν ὑπῆρχεν οἰαδήποτε ἐκ μέρους τοῦ πάπα σχετικὴ δῆλωσις ἢ καὶ μόνη ἀναφορὰ εἰς τὸ θέμα τοῦτο, αἱ δυτικαὶ πηγαὶ δὲν θὰ ἐσιώπων ἐπ' αὐτοῦ, πολλῶν δὲ μᾶλλον καθ' ὅσον διέσωσαν ἔστω καὶ ἡλλοιωμένας τὰς ἑλληνικὰς ἀπόψεις. Κατόπιν τούτου ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ παρουσία τοῦ Ἰωακεῖμ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔλαβε χώραν μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Λυών, καὶ μάλιστα ὅτι ὑπηγορεύθη ἐκ τῆς ἐπισήμου ἀνακινήσεως τοῦ θέματος τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς ἐκκλησίας του ἐκ μέρους τῆς ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας κατ' αὐτήν. Καταθορυβηθεὶς ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴν τῆς ἑλληνικῆς πλευρᾶς, ἡ ὁ-

124. Βλ. Guiraud, Les registres, 67-73, ἀρ. 194 καὶ Grumel, Les ambassades pontificales, 446.

ποία ἦτο δυνατόν νὰ πείσῃ καὶ τὸν πάπαν, ἔσπευσε νὰ συναντήσῃ προσωπικῶς τὸν ἐπικεφαλῆς τῆς παπικῆς πρεσβείας Ἱερώνυμον καὶ νὰ τοῦ παράσχῃ τὴν συγκατάθεσιν τῆς ἐκκλησίας του δι' ἀπ' εὐθείας ἔνωσιν μετὰ τῆς Ρώμης, ἀποτρέπων μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν τὴν ὑπαγωγὴν αὐτῆς εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος. Βεβαίως, θὰ ἡδύνατο νὰ προβληθῇ ἡ ἔνστασις· πῶς ἦτο δυνατόν νὰ συζητῇ ὁ πάπας περὶ ἐνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν καὶ νὰ ἀφίνη ἐκτὸς τῆς σφαίρας τοῦ ἐνδιαφέροντός του τὰς σλαβικὰς ἐκκλησίας; Τοῦτο πράγματι καὶ δι' ἡμᾶς θὰ ἦτο ἀδιανόητον. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονοῦμεν ὅτι ὁ πάπας εἶχεν ἰδίαν ἀντίληψιν τῶν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ συνθηκῶν. Παρ' ὅλον ὅτι ἡ θέσις τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου εἰς τὴν ἀνατολὴν δὲν ἦτο ἀνάλογος ἐκείνης τὴν ὁποίαν κατεῖχεν ὁ πάπας εἰς τὴν δύσιν, ἡ ἐκπόρθησις τοῦ ὀχυροῦ τοῦτου ἀπετέλει τὸ πρῶτον καὶ σημαντικὸν μέλημα τοῦ Λατίνου ποντίφηκος. Διότι ἡ ὑποταγὴ τοῦ πατριάρχου δὲν θὰ ἄφινε περιθώρια ἀντιστάσεως εἰς τὰς μικροτέρας καὶ θυγατρικὰς ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Σερβίας. Τὴν ἐπιδίωξιν αὐτὴν τοῦ πάπα καθιστᾷ πλέον ἡ ἐμφανὴ καὶ ἡ κατὰ τὸ μέγιστον μέρος τῶν διαπραγματεύσεων ἐπαφὴ τοῦ μετὰ τοῦ κοσμικοῦ ἄρχοντος, διότι ἐκεῖ ἀκριβῶς εὐρίσκετο ἡ δύναμις ¹²⁵. Ἡ ὑποταγὴ τῶν μικροτέρων ἐκκλησιῶν θὰ ἡκολούθει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον φυσιολογικῶς τὴν πτώσιν τῆς κοσμικῆς δυνάμεως καὶ τὴν ὑποδούλωσιν τῆς κεφαλῆς τῆς ὀρθοδοξίας, τοῦ Οἰκουμενικοῦ δηλονότι πατριάρχου. Ἐξ ἄλλου, ἂν πρὸ τῆς ὑποταγῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐστρέφετο τωτοχρόνως καὶ πρὸς τὰς σλαβικὰς ἐκκλησίας καὶ ἀπῆτει τὴν κατάργησιν τῆς καθ' οἰονδήποτε τρόπου κτηθείσης ἀνεξαρτησίας των, ὑπῆρχε κίνδυνος ἐξωθήσεώς των εἰς τὰς ἀγκάλας τοῦ Παλαιολόγου, ὁ ὁποῖος, ἐὰν εἶχε συμμάχους τοὺς Σέρβους καὶ τοὺς Βουλγάρους, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι οὔτε τὴν ἔνωσιν θὰ διεπραγματεύετο οὔτε εἰς τὴν Λυὼν θὰ ἔστελλεν ἀντιπροσώπους.

Ἐτερον πρόβλημα τὸ ὁποῖον σχετίζεται μὲ τὴν ἀνωτέρω ἐπιστολὴν τοῦ Νικολάου Δ', εἶναι ἡ ἀναγνώρισις τοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα «Ἰωακεῖμ» ἀναφερομένου ὡς ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας. Διότι, ναὶ μὲν ἡ ἐπιστολὴ ἀπηυθύνετο πρὸς τὸν Ἰωακεῖμ Γ', δὲν εἶναι ὅμως καὶ βέβαιον ἂν τὰ ἐν αὐτῇ γεγονότα ἀφεώρων εἰς τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Εἰς τὰς σλαβικὰς πηγὰς μνημονεύονται τρεῖς ἀρχιεπίσκοποι-πατριάρχαι ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο ¹²⁶, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1234 ¹²⁷ μέχρι τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν ἐγράφη ἡ ἐπιστολή. Ὁ πρῶτος ἀναφέρεται σαφῶς

125. Ὁ προκατόχος τοῦ Γρηγορίου, Κλήμης Δ', ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν ἴδιον αὐτοκράτορα, ἀπῆτει τὴν ἀποδοχὴν τῶν ὅρων πρὸς πραγματοποιήσιν τῆς ἐνώσεως· ἡ ἀρχὴ ἔδει νὰ γίνῃ ἀπὸ τὸν ἴδιον καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τὸν κληρὸν καὶ τὸν λαόν του. Βλ. Γιαννακοπούλου, Μ. Παλαιολόγος, 156-157.

126. Βλ. Popruženko, Sinodik carja Borisa, 75.

127. Βλ. εἰδήσεις περὶ τῆς πρώτης μεταβάσεως τοῦ Ἰωακεῖμ εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς χειροτονίαν, παρὰ St. Kožuharov, Neizvesten letopisen razkaz ot vremeto na Ivan Asen II, ἐν «Literaturna Misāl» XVIII, 2 (1974), 132.

εἰς τὰς πηγὰς ¹²⁸ καὶ εἶναι γνωστός, διότι ἔλαβε μέρος εἰς τὴν σύνοδον τῆς Λαμψάκου τὸ ἔτος 1235, ὅτε καὶ ἔλαβε τὸν τιμητικὸν τίτλον τοῦ πατριάρχου ¹²⁹. Ὁ δεῦτερος Ἰωακεῖμ ὑπῆρξε προκάτοχος τοῦ Ἰγνατίου, περὶ τοῦ ὁποίου γνωρίζομεν ὅτι εὕρισκετο εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Βουλγαρίας κατὰ τὰ ἔτη 1276-1277 ¹³⁰. Ἐὰν λοιπὸν δεχθῶμεν ὅτι ὁ δεῦτερος αὐτὸς Ἰωακεῖμ συνηντήθη κατὰ τὸ ἔτος 1276 μετὰ τοῦ Ἱερωνύμου, θὰ πρέπει μέχρι τέλους σχεδὸν τοῦ ἔτους τούτου νὰ κατεῖχε τὸν θρόνον Βουλγαρίας, δηλ. τοῦ Τυρνόβου. Νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του καὶ λόγῳ ἀκριβῶς τῆς φιλενωτικῆς του στάσεως ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ χαρακτηρισθέντος ὡς «στύλου τῆς ὀρθοδοξίας» ¹³¹ Ἰγνατίου; Ὁ Snegarov, παρασυρθεὶς προφανῶς ἀπὸ τὸ ἔτος συντάξεως τῆς ἐπιστολῆς ἐξέφρασε τὴν ἄποψιν ὅτι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἶχεν ἀποσταλῆ ὁ πατριάρχης Ἰωακεῖμ Γ΄, παρὰ τοῦ τσάρου Γεωργίου Τερτερῆ, μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὸν πάπαν ¹³². Τοῦτο ὁμῶς δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ ἱστορικὰ δεδομένα, διότι ὁ Τερτερῆς ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1280 ¹³³, ὅτε ἡ ἀντίδρασις κατὰ τῆς ἐνώσεως εἶχεν ἀποκορυφωθῇ καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διανοηθῶμεν ὅτι μετὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐπραγματοποιήθη συνάντησις εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς ἀποδοχὴν αὐτῆς ¹³⁴. Τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦ Ἰωακεῖμ Γ΄ ἐνισχύει καὶ ἡ ἐν τῇ ἐπιστολῇ διατυπωμένη ἀμφιβολία τοῦ πάπα περὶ τοῦ προσώπου τοῦ ἀρχιεπισκόπου ὁ ὁποῖος θὰ ἐλάμβανεν αὐτὴν: «si tamen ille sis, qui tunc erat Archiepiscopus Bulgarorum» ¹³⁵. Εἶναι, λοιπόν, δυνατὸν ὁ πάπας νὰ ἀπηύθυνε τὴν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἰωακεῖμ Γ΄ καὶ νὰ εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὸν Ἰωακεῖμ Β΄.

Ἐκ πρώτης ὄψεως, πάντα ταῦτα ἔρχονται εἰς πλήρη ἀντίθεσιν πρὸς τὴν γενικωτέραν ἀπὸ μὲν ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἐνώσεως, ἢ ὅποια ἐδημιουργήθη εἰς τὴν Ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Λυών. Κατὰ τὰς δυτικὰς πηγὰς περὶ τῆς συνόδου τῆς Λυών, ἀφοῦ ὁ πάπας ἀνέγνωσε μετάφρασιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ ¹³⁶, τοῦ συναυτοκράτορος υἱοῦ του

128. Βλ. Popruženko, Sinodik carja Borisa, 67, 75, καὶ Kožuharov, Neizvesten letopisen razkaz, 128.

129. Γ. Ἀχροπολίτου, Χρονικὴ Συγγραφὴ, 50-51 καὶ Γρηγορά, Ρωμ. Ἱστορία, 30.

130. Βλ. Zlatarski, Istorija III, 535, 600.

131. Zlatarski, Istorija III, 535 ὑποσ. 1.

132. Snegarov, Kratka Istorija II, 48.

133. Βλ. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 449 καὶ Γρηγορά, Ρωμ. Ἱστορία, 133. Πρβλ. Zlatarski, Istorija III, 575.

134. Πρβλ. Grumel, Les ambassades pontificales, 447.

135. Coleti, Illyrici Sacri, 240.

136. Mansi, Sacrorum Conciliorum, 67-74. — Hefele-Leclercq, Histoire des Conciles, 174.

Ἀνδρονίκου¹³⁷ καὶ τοῦ ἐλληνικοῦ κλήρου¹³⁸, ἡ ἐλληνικὴ ἀντιπροσωπεῖα συνειφώνησεν ἐπὶ τῶν προτάσεων τοῦ πάπα διὰ τὴν ἔνωσιν. Μετὰ ταῦτα, κατὰ τὴν ἐορτὴν τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, ἐγένετο πανηγυρικὴ λειτουργία χοροστατοῦντος τοῦ πάπα καὶ κατ' αὐτὴν τὸ εὐαγγέλιον ἀνεγνώσθη λατινιστὶ καὶ ἐλληνιστὶ, τὸ δὲ σύμβολον τῆς πίστεως ἐψάλη μετὰ τῆς προσθήκης τοῦ Filioque¹³⁹. Παρόμοιαι ἐκδηλώσεις ἐγένοντο καὶ εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τῆς ἐλληνικῆς ἀντιπροσωπεῖας, συνοδευομένης καὶ ὑπὸ ἀπεσταλμένων τοῦ πάπα¹⁴⁰. Τὴν ἐπίσημον ὁμῶς ἀνωτέρω στάσιν τῆς βυζαντινῆς ἡγεσίας ἐπηκολούθησεν ἐντονωτάτῃ ἀντίδρασις τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ. Ὁ Παχυμέρης ὁμιλεῖ περὶ μεγάλης ἀνωμαλίας, προκληθείσης ἐκ τῆς διαμάχης μετὰξὺ φιλενωτικῶν καὶ ἀνθενωτικῶν: «Ἐντεῦθεν τὰ τῆς ἐκκλησίας ἐνόσει, καὶ διεστέλλοντο ἀπ' ἀλλήλων ἄνθρωποι, καὶ ὁ μὲν ἐκοινώνει τῷδε τῶν θείων συνάξεων, οἱ δὲ "μὴ ἄψῃ μὴ θίγῃς" μέχρι καὶ ἐκπωμάτων αὐτῶν καὶ προσφωνημάτων ἀπακριβοῦμενοι»¹⁴¹. Ὁ Γρηγορᾶς εἶναι περισσότερον συγκεκριμένος καὶ ὁμιλεῖ περὶ παρατάξεων, αἱ ὁποῖαι ἀντέδρων εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ αὐτοκράτορος. Οὗτοι, ἐξαπλωθέντες «πανταχῇ τῆς Οἰκουμένης. . . ὅπη φῦλα χριστιανῶν εἶναι ἐπύθοντο» καὶ «ὀνόματα περιθέντες ἑαυτοῖς, ἄλλοι ἄλλα, οἱ μὲν Ἀρσενίου λέγοντες εἶναι τοῦ πατριάρχου καὶ τὰ ἐκείνου πρεσβεύειν, οἱ δὲ Ἰωσήφ. . . »¹⁴². Ἐνῶ ὁμῶς κάμνει λόγον περὶ ἀντιδράσεων εἰς Πελοπόννησον, Ἀχαΐαν, Θεσσαλίαν καὶ Κολχίδα, δὲν ἀναφέρει παρομοίας κινήσεις εἰς τὰς σλαβικὰς χώρας. Τὸ γεγονός τοῦτο δὲν εἶναι τυχαῖον· ὁ Γρηγορᾶς ἀντεμετώπιζεν ἐντονον τὴν εἰς τοὺς σλαβικοὺς κύκλους καλλιεργηθεῖσαν προπαγάνδαν, ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ ἐκκλησία ὑπετάγη εἰς τὸν πάπαν, τὴν ὀρθοδοξίαν δὲ διεφύλαξαν αἱ σλαβικαί¹⁴³. Διὰ τοῦτο ἐτήρησε σιγὴν διὰ τὰς εἰς τὴν Βουλγαρικὴν αὐλὴν προκληθείσας ταραχάς, αἱ ὁποῖαι ἀπεδόθησαν εἰς τὴν κατὰ τῆς ἐνώσεως ἀντίδρασιν. Ὁ Παχυμέρης, ὁμῶς, σύγχρονος ὢν πρὸς τὰ γεγονότα, δὲν ἠδύνατο νὰ προβλέψῃ ποῖα ἐκμετάλλευσις αὐτῶν ἦτο δυνατόν νὰ γίνῃ εἰς τὸ μέλλον· περιέγραψε ταῦτα συμφώνως πρὸς τὴν ἀπήχησίν των εἰς τὴν βυζαντινὴν κοινωνίαν καὶ ἀναμφιβόλως μὲ τὰ προσωπικά του κριτήρια ἀξιολογήσεως. Ἀ-

137. Raynaldus, *Annales ecclesiastici*, ἔτος 1274 § 14.

138. Mansi, *Sacr. Conciliorum*, 74. Πρβλ. Hefele-Leclercq, *Histoire des Conciles*, 176-177.

139. Hefele-Leclercq, *Hist. des Conciles*, 173 καὶ ὑπ. 2, μᾶς δίδει τὴν πληροφορίαν ὅτι ὁ μητροπολίτης Νικαίας δὲν φαίνεται νὰ ἔψαλλε κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην.

140. Παχυμέρης, *Μιχ. Παλαιολόγος*, 398-399. Πρβλ. Hefele-Leclercq, *Hist. des Conciles*, 209.

141. Παχυμέρης, *Μ. Παλαιολόγος*, 399 στ. 18-21.

142. Γρηγορᾶς, *Ρωμ. Ἱστορία*, 128 στ. 1-2, 6-8.

143. Εἶναι γνωστὸν ὅτι καὶ τοπικὴ σύνοδος ἐν Θεσσαλίᾳ ἔλαβε χώραν κατὰ τὸ ἔτος 1277, εἰς τὴν ὅποیان κατεδικάσθη ὁ πάπας, ὁ πατριάρχης καὶ ἡ ἔνωσις. Βλ. Grumel, *En Orient après le IIe Concile de Lyon*, 322-323.

ξίζει νὰ ἴδωμεν δι' ὀλίγων τὴν περιγραφὴν τοῦ Παχυμέρη, διότι ἐξ αὐτῆς θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἐξαγάγωμεν ἀσφαλῆ συμπεράσματα περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ ἀντιδράσεως κατὰ τοῦ Παλαιολόγου.

Κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ ἀνωτέρω βυζαντινοῦ συγγραφέως, τὴν κυριωτέραν ὥθησιν ἀντιδράσεως κατὰ τοῦ Παλαιολόγου ἔδωκεν ἡ ἀνεψιά του καὶ σύζυγος τοῦ τσάρου Τίχου, Μαρία¹⁴⁴. Εἶναι δύσκολον νὰ διανοηθῶμεν ὅτι εἰς τοῦτο παρεκινήθη ἐκ τῆς ἀγάπης τῆς πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν· ἡ εἰς αὐτὴν ὑπεσχymένη καὶ μήποτε ἀποδοθεῖσα προῖξ ἴσως ἐκέντρισε περισσότερον τὴν φιλόδοξον καρδίαν τῆς¹⁴⁵. Εἰς τὴν στάσιν τῆς αὐτὴν ἡ Μαρία ἐνισχύθη καὶ ἀπὸ τὴν μητέραν τῆς Εὐλογίαν, ἡ ὁποία οὐδέποτε ἐνέκρινε τὰς ταπεινωτικὰς ἐνεργείας τοῦ ἀδελφοῦ τῆς¹⁴⁶. Κατόπιν τούτου, εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Βουλγαρίας καὶ πέριξ τῆς τσαρίνης Μαρίας συνεκεντρώθησαν ἅπαντες οἱ δυσηρεστημένοι καὶ ὠργάνωσαν ὀλόκληρον ἐκστρατείαν κατὰ τοῦ Παλαιολόγου, μὲ τὸ αἰτιολογικὸν ὅτι παρεβίασε τὴν πρὸς τὸν θεὸν λατρείαν¹⁴⁷. Τὴν στιγμὴν αὐτὴν ἡ Μαρία ἐνεθυμήθη καὶ τὸν τέως πατριάρχην Ἰωσήφ, «ὃν δὴ καὶ Καθαρὸν ὠνόμαζον»¹⁴⁸, τὸν ὁποῖον ἠθέλησε νὰ χρησιμοποίησιν ὡς μεσάζοντα μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν ἄλλων πατριαρχῶν τῆς ἀνατολῆς, ὡς καὶ τοῦ σουλτάνου τῆς Αἰγύπτου. Παρ' ὅλον ὅτι ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Γρηγόριος, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀντιταχθῆ εἰς τὴν ἑνωσιν¹⁴⁹, ἔδειξε προθυμίαν διὰ νὰ βοηθήσῃ τὴν Μαρίαν, τελικῶς ὀλόκληρος ἡ προσπάθεια παρέλυσεν ἔνεκα τῆς ἀρνητικῆς στάσεως τοῦ σουλτάνου. Ὁ τελευταῖος ἐξενίσθη διὰ τὴν πρωτότυπον αὐτὴν χειρονομίαν, «μηδὲ ποτ' ἄλλοτε γενομένη τοῖς πρὸ αὐτοῦ τῆς Αἰγύπτου ἄρχουσιν»¹⁵⁰. Ἐπὶ πλέον δέ, ὑπωπτεύθη τὴν βουλγαρικὴν πρεσβείαν καὶ σιωπηρῶς τὴν ἀπέπεμψε, διότι, πάντοτε κατὰ τὸν Παχυμέρη, εἶχε τὴν ἀντίληψιν ὅτι τὸ ἔθνος τῶν Βουλγάρων δὲν ἦτο ἐξακουστὸν «ὥστε καὶ εἰς ἀρχὴν ἀνάγεσθαι»¹⁵¹. Τὸ γεγονός, πάντως, ὅτι αἱ ἐν Βουλγαρίᾳ ἀντιδράσεις κατὰ τοῦ Παλαιολόγου εἶχον ὡς κίνητρον τὰ ἑναντι αὐτοῦ συναισθήματα τῆς τσαρίνης Μαρίας καὶ ἐγένοντο ὅχι μὲ τὴν πρωτοβουλίαν ἀλλὰ μὲ ἀσήμαντον συμμετοχὴν τῆς ἐκκλησίας, δὲν

144. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 427.

145. Καὶ αὐτὸς ὁ Παχυμέρης ὡς ἀφορμὴν ἀναφέρει τὴν μῆνιν. . . τῆς Μαρίας, διότι δὲν τῆς ἀπεδόθη ἡ προῖξ· «τῆς Μαρίας κινούσης τὸν ἄνδρα πρὸς ἔχθραν ἐφ' οἷς καὶ παιδοποιησαμένων τὸν Μιχαὴλ ἐν ἀναβολαῖς τὰ περὶ τὴν Μεσέμβρειαν ἦσαν, καὶ δῆλος ἦν βασιλεὺς ἐκείνοις πλαττόμενος ἀφορμὰς τοῦ μὴ διδόναι αὐτῇ καὶ καθάπαξ διδόναι οὐκ ἦν βουλομένη ἐκείνῃ». Μιχ. Παλαιολόγος, 427, στ. 3-7.

146. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 427 καὶ Grumel, *Le IIe Concile de Lyon*, στ. 1393.

147. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 428. Πρβλ. Drinov, *Văpros*, 230.

148. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 428 στ. 3.

149. Grumel, *Le IIe Concile*, 1393 καὶ Zlatarski, *Istorija III*, 536-537.

150. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 428 στ. 18-19.

151. Παχυμέρη, Μιχ. Παλαιολόγος, 428.

μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐκλάβωμεν αὐτὰς ὡς τεκμήρια τῆς ἀντιδράσεως τῆς Βουλγαρικῆς ἐκκλησίας κατὰ τῆς οὐνίας. Τὴν ἐπίσημον στάσιν τῆς Βουλγαρικῆς ἐκκλησίας ἔναντι τῆς ἐνώσεως προδίδει σαφῶς ἡ ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Νικολάου Δ' ἀναφερομένη συμπεριφορὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου αὐτῆς 'Ιωακείμ. 'Εὰν ἡ ἀντικατάστασις τοῦ ὑπὸ τοῦ 'Ιγνατίου, ἀμέσως μετὰ ταῦτα, εἶχε σχέσιν μὲ τὴν φιλενωτικὴν διάθεσιν τὴν ὁποίαν ἐξεδήλωσεν ἐνώπιον τοῦ παπικοῦ ἀπεσταλμένου 'Ιερωνύμου εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπωςδὴποτε ἡ ἀλλαγὴ αὐτῇ θὰ πρέπει νὰ ἦτο συνέπεια τῆς γενικωτέρας πολιτικῆς μεταβολῆς, ἡ ὁποία κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν συνετελεῖτο εἰς Βουλγαρίαν διὰ τῆς συνεχῶς αὐξανομένης ἐπιρροῆς τῆς φιλοδοξοῦ Μαρίας εἰς βάρος τοῦ καταρρέοντος τσάρου Τίχου ¹⁵². Αἱ ὑπὸ τοῦ Παχυμέρη ἀναφερόμεναι ταραχαὶ ἦτο δυνατόν νὰ ἀπετέλουν προέκτασιν τῶν ἐν τῷ Βυζαντίῳ ἀντιδράσεων. 'Εξ ἄλλου, ἐκ τῆς συμμετοχῆς καὶ τοῦ ρόλου τῆς τσαρίνης Μαρίας φαίνεται σαφῶς ὅτι αἱ ἐν Βουλγαρίᾳ κινήσεις ἦσαν καιροσκοπικαί, πολιτικοῦ καὶ ὄχι τόσον ἐκκλησιαστικοῦ χαρακτῆρος.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ Βουλγαρίας καὶ Βουλγαρικῆς ἐκκλησίας. Διὰ τὴν Σερβικὴν ὅμως ἐκκλησίαν οὐδὲν σχετικὸν γνωρίζομεν· οὔτε συγκατάθεσις ὑπὲρ τῆς οὐνίας ἀναφέρεται εἰς λατινικὰς πηγὰς, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀντίδρασις κατ' αὐτῆς. Τὸ γεγονός τοῦτο ἔδωκεν ἀφορμὴν καὶ ἔρεισμα εἰς τὸν Σέρβον ἱστορικὸν Radojić νὰ ἐκφράσῃ σοβαρὰς ἀμφιβολίας περὶ τοῦ ἂν ἡ Σερβικὴ ἐκκλησία συγκατετέθη καθ' οἷονδὴποτε τρόπον εἰς τὴν ἐνωσιν ¹⁵³. Βεβαίως, δὲν δυνάμεθα μετὰ θετικότητος νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι ἡ Σερβικὴ ἐκκλησία ἔδωκε τὴν συγκατάθεσιν της ὑπὲρ τῆς ἐνώσεως. 'Αλλ' ὅπωςδὴποτε δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξαγάγωμεν καὶ ἀντίθετα συμπεράσματα ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν διεσώθη καμμία ἀντίδρασις ἐκ μέρους τῆς Ρώμης. Διότι ἡ περίπτωσις τοῦ 'Ιωακείμ Γ', ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ μὴ δέχεται τὴν ὑποταγὴν του εἰς τὸν πάπαν Νικόλαον Δ' καὶ ἐξ ἀφορμῆς τῆς στάσεώς του αὐτῆς προκαλεῖ τὴν ἀνωτέρω ἐπιστολήν, δὲν φαίνεται νὰ ἔχη κάποιαν ἀνάλογον μίμησιν καὶ εἰς τὴν Σερβίαν. Διὰ τὴν Βουλγαρίαν εἶναι γνωστὸν, ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ τσάρου Τίχου, περὶ τὰ τέλη τοῦ 1277 ¹⁵⁴, ὁ Παλαιολόγος ἐπέτυχεν νὰ ἀναμιχθῇ εἰς τὰ ἐσωτερικὰ της καὶ μάλιστα ἐνεργῶς. Τοῦτο ἐγένετο περισσότερον αἰσθητὸν μετὰ τὴν ἐξουδετέρωσιν τῆς ἀνησιᾶς τοῦ τσαρίνης Μαρίας, χήρας τοῦ Τίχου, ὁπότε κατῴρθωσεν νὰ ἀναβιβάσῃ εἰς τὸν βουλγαρικὸν θρόνον ἰδικόν του πρόσωπον. Οὗτος ἦτο ὁ υἱὸς τοῦ Μυτζῆ, 'Ιωάννης 'Ασέν Γ', εἰς τὸν ὁποῖον ὁ αὐτοκράτωρ εἶχε δώσει τὴν θυγατέρα του Εἰρήνην ὡς σύζυγον ¹⁵⁵. 'Αλλὰ καὶ ἐπὶ τῆς βασιλείας

152. Zlatarski, Istorija III, 537 κ.ἐξ.

153. Sv. Sava i avtokefalnost, 227.

154. Τοῦτον κατενίκησεν καὶ ἐφόνευσεν ὁ Λαχανᾶς (Ivajlo). Βλ. Παχυμέρη, Μ. Παλαιολόγος, 432-434 καὶ Γρηγορά, Ρωμ. 'Ιστορία, 130-131. Πρβλ. Zlatarski, Istorija III, 550-551.

155. Παχυμέρη, Μ. Παλαιολόγος, 350, 438-441 καὶ Γρηγορά, Ρωμ. 'Ιστορία, 60-61.

τοῦ Γεωργίου Τερτερῆ (1280-1292), ἡ ἐπιρροή τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν Βουλγαρίαν ἦτο ἰσχυρά, διότι ὁ τελευταῖος δὲν ἦτο παρὰ ἓνας ἀνίσχυρος βογιάρος, μὴ δυνηθεὶς νὰ ἐπιβληθῇ οὔτε εἰς τὴν χώραν του¹⁵⁶. Τελικῶς δέ, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Παχυμέρης, ἐγκατέλειψε τὸν θρόνον του καὶ κατέφυγεν εἰς τὸ Βυζάντιον¹⁵⁷. Ἦτο, λοιπόν, ἐπόμενον καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν πολιτικὴν ἀστάθειαν τῶν Βουλγάρων ἀρχόντων καὶ τὴν προσέγγισιν πρὸς τὸ Βυζάντιον, ὅπου ἀμέσως μετὰ τὴν ἄνοδον τοῦ Ἀνδρονίκου Β' εἰς τὸν θρόνον, τὸ ἔτος 1282, ἀπεκηρύχθη ἐπισήμως ἡ ἑνωσις¹⁵⁸. Ἡ ἐπιστολή, ὅθεν, τοῦ πάπα ἤρχετο ὡς ἀντίδρασις διὰ τὰ ἐν Βουλγαρίᾳ γιγνόμενα.

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ἀστάθειαν τῶν Βουλγάρων, εἰς τὴν Σερβίαν κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν ἔχομεν μίαν ἐμφανῆ ἄνοδον τῆς πολιτικῆς ἰσχύος. Εἶναι δὲ γνωστόν ὅτι καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ εἰς τὴν Βουλγαρίαν, κατὰ τὸ πρότυπον τῶν Βυζαντινῶν τὰ γενικώτερα ἐκκλησιαστικὰ θέματα καὶ κυρίως ἐκεῖνα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἐξηρτῶντο καθ' ὁλοκληρίαν ἀπὸ τὰς ἐπιδιώξεις τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας^{158α}. Κατὰ τὸν Jireček, «ἡ πολιτικὴ τοῦ Οὐρεση (Uroš I) ἐπηρεάζετο ἀπὸ τοὺς συγγενικοὺς του δεσμούς»¹⁵⁹. Ἄν τοῦτο ἀληθεύῃ, δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγῃ τῆς προσοχῆς ὅτι ἡ σύζυγός του Jelena ἦτο γαλλικῆς καταγωγῆς¹⁶⁰ καὶ παρέμεινε διὰ βίου πιστὴ εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν¹⁶¹. Κατὰ τὰ κρίσιμα διὰ τὴν ἐκκλησίαν ἔτη 1272-1276 ἀρχιεπίσκοπος Σερβίας ἦτο ὁ Ἰωαννίκιος Α', ὁ ὁποῖος καθ' ὅτι Χελανδαρινὸς ἦτο ἀφοσιωμένος εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν¹⁶². Τὸ γεγονὸς τοῦτο ὠδήγησε τὸν ἱστορικὸν τῆς Σερβικῆς ἐκκλησίας Slijepčević, νὰ ἀποκλείσῃ οὐσιαστικὰς σχέσεις μεταξὺ τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς καὶ τῆς Ρώμης¹⁶³. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ μᾶς διαφεύγῃ τῆς προσοχῆς, ὅτι εἰς τὴν Σερβίαν ἡ ὀξύτης εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν εἶχε φθάσει εἰς τὰ ἄκρα. Ἦτο δυνατόν, ὑπὸ τὴν πίεσιν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων καὶ συμμαχιῶν κατὰ τοῦ

156. Τοπικοὶ ἡγεμόνες διετήρουν ἀνεξάρτητα κρατίδια. Βλ. σχετικῶς K. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, 278-284 καὶ *Istorija Srba* I, 191-192.

157. Παχυμέρης, Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος, ἐκδ. I. Bekker, *Bonnae* 1835, 264, 266.

158. Παχυμέρης, Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος, 19-21 καὶ Γρηγορά, Ρωμ. Ἱστορία, 160. Πρβλ. καὶ Vasiliev, Ἱστορία, 829-830.

158α. Βλ. V.A. Solovjev, *Značaj vizantiskog prava na Balkany*, ἐν «*Godišnica Nikole Čupića*» 37 (1928), 95-141 καὶ N. Radojčić, *Dušanov zakonik i vizantisko pravo*, ἐν «*Zbornik šeste stogodišnjice zakonika cara Dušana*» Beograd 1951, 45-77.

159. *Istorija Srba* I, 181.

160. Arhiep. Danilo, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, ἐκδ. Dj. Daničić, Zagreb 1866, 8, 58.

161. Πρβλ. ἀλληλογραφίαν αὐτῆς μετὰ τοῦ πάπα, παρὰ Coleti, *Illyrici Sacri*, t. VII, 5₃.

162. Danilo, *Životi*, 280-285.

163. Slijepčević, *Istorija srpske crkve* I, 146-147.

Βυζαντίου, νὰ εἶχε δοθῇ μία συμβιβαστικὴ λύσις ὑψηλῆς ἐποπτείας τοῦ πάπα, χωρὶς ἀνάμειξιν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς. Ἰσως δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὰ πράγματα καὶ ἡ ἀπουσία τῆς μνείας τοῦ ὀνόματος τοῦ πατριάρχου εἰς τὸν βίον τοῦ Ἁγίου Σάβα, ὁ ὁποῖος ἐγγράφη μετὰ ταῦτα ὑπὸ τοῦ Θεοδοσίου¹⁶⁴. Τοῦτο, βεβαίως, ὠδήγησε τὸν Stanojević εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ παράλειψις ἐκείνη ἦτο σκόπιμος καὶ ἀπετέλει σαφῇ ἀντίδρασιν κατὰ τῆς ἐνωτικῆς πολιτικῆς τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου Βέκκου¹⁶⁵. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ἀπετέλει καὶ μαρτυρίαν τῆς κάποιας ὑποταγῆς τῆς Σερβικῆς ἐκκλησίας εἰς τὸν πάπαν. Διότι, ἂν ὁ Σέρβος ἀρχιεπίσκοπος ὑπεχρεώθῃ νὰ μνημονεύῃ τὸ ὄνομα τοῦ πάπα, τοῦτο ἀσφαλῶς δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἀναφερθῇ ὑπὸ τοῦ ὀρθοδόξου βιογράφου Θεοδοσίου, ἀλλ' οὔτε καὶ νὰ καλυφθῇ διὰ τῆς σκοπίμου ἀντικαταστάσεώς του ὑπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ πατριάρχου. Δι' αὐτό, πιθανῶς, ὁ Θεοδόσιος προτιμᾷ νὰ σιωπήσῃ. Ἀνεξαρτήτως ὅμως τῶν ἀνωτέρω, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον εἶναι βέβαιον καὶ δὲν ἐπιδέχεται συζήτησιν εἶναι, ὅτι περὶ τῆς Σερβικῆς ἐκκλησίας ἐγένετο λόγος κατὰ τὴν σύνοδον τῆς Λυών. Ὁ Ἕλλην αὐτοκράτωρ κατέτασεν αὐτὴν εἰς τὴν ἰδίαν μοῖραν μετὰ τῆς Βουλγαρικῆς, ὅπως τοῦτο φαίνεται σαφῶς τόσον ἀπὸ τὸ χρυσόβουλλον τοῦ 1272, ὅσον καὶ ἀπὸ τὸ ὑπόμνημά του πρὸς τὸν πάπαν Γρηγόριον Ι'. Τόσον οἱ Βούλγαροι ὅσον καὶ οἱ Σέρβοι, κατὰ τὸν Παλαιολόγον, ἀπέκτησαν τὴν ἀνεξαρτησίαν των ἐκμεταλλεύμενοι τὴν σύγχυσιν καὶ τὴν ἀνώμαλον κατὰστασιν εἰς τὸ Ἀνατολικὸν βασίλειον. Ἐξ ἄλλου, εἶναι ἀδιανόητον νὰ σκεφθῶμεν ὅτι ὁ πάπας ὑπέταξε τὴν μακρὰν εὐρισκομένην πρωτεύουσιν τῆς ὀρθοδόξιας, διεπραγματεύθη καὶ ἐν τινι μέτρῳ ἐπέτυχε τὸ αὐτὸ καὶ διὰ τὴν Βουλγαρικὴν ἐκκλησίαν, ἄφησε δὲ ἀνενόχλητον τὴν πλησιέστερον κειμένην καὶ συγκριτικῶς ὀλιγώτερον ἰσχυρὰν Σερβικὴν ἐκκλησίαν.

Ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω συμφωνοῦν ἀπολύτως καὶ τὰ ἐπακολουθήσαντα ἱστορικὰ γεγονότα. Τὸ ἔτος 1275 ὁ κράλης Οὐρσης ἐνεπλάκη εἰς τὴν περιπέτειαν τῆς καταλήψεως τοῦ Dubrovník, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἐξῆλθεν ἡττημένος¹⁶⁶. Τὸ χειρότερον δὲ δι' αὐτόν, ὁ πρεσβύτερος υἱὸς του Dragutin, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τῶν Οὐγγρων¹⁶⁷, ἐστράφη ἐναντίον του καὶ ἀφ' οὗ τὸν ἐνίκησε τὸν διεδέχθη εἰς τὸν θρόνον¹⁶⁸. Ἡ ἐξωτερικὴ ὅμως πολιτικὴ τῆς Σερβίας παρέμεινεν ἡ ἰδία.

164. Teodosije, Život sv. Save, ἐκδ. Dančić 1860, 131. Βλ. πρόσφατον ἐπ' αὐτοῦ μελέτην μετὰ πλήρους βιβλιογραφίας, D. Dačić, Monah Teodosije Hilandarac-Najraznovrsniji umetnik srednjeg veka, ἐν «Glasnik Srp. Prav. Crkve» 55 (1974), 40-45.

165. Stanojević, Sv. Sava i nezavisnost, 233.

166. Jireček-Radonić, Ist. Srba I, 185. Πρβλ. V. Čorović, Uroš I, ἐν «Narodna Enciklopedija S.H.S.» IV, 719.

167. Ὁ Dragutin εἶχε σύζυγον τὴν θυγατέρα τοῦ βασιλέως Στεφάνου Ε', Κατερίνην. Jireček-Radonić, Ist. Srba I, 182.

168. Danilo, Životi, 16-18.

ὁ Dragutin παρέμεινε σύμμαχος τοῦ Καρόλου καὶ ἐπομένως ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τῆς δύσεως καὶ ἐναντίον τοῦ Παλαιολόγου¹⁶⁹. Μάλιστα δὲ καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ Καρόλου, κατὰ τὸν «Σικελικὸν Ἑσπερινόν» ἐν ἔτει 1282¹⁷⁰, ὁ ἴδιος συνέχισε μὲ ἐπιτυχίαν τὸν πόλεμον κατὰ τοῦ Βυζαντίου¹⁷¹. Τὴν αὐτὴν καὶ μάλιστα περισσότερον δυναμικὴν ἐναντι τοῦ Βυζαντίου στάσιν ἐτήρησε καὶ ὁ ἀδελφὸς καὶ διάδοχός του Milutin (1282-1321)¹⁷². Τὸ σημαντικώτερον δὲ εἶναι, ὅτι ἐπὶ τοῦ τελευταίου αἱ σχέσεις μετὰ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας ἦσαν τόσον ἀγαθαί, ὥστε ἐγένοντο τέσσαρες συγκεκριμέναι προσπάθειαι ὑπογραφῆς τῆς ἐνώσεως¹⁷³. Τὸ γεγονὸς μάλιστα, ὅτι μία ἀπὸ αὐτὰς συνέπεσε κατὰ τὸ ἔτος 1291, ἔτος συντάξεως τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πάπα Νικολάου Δ' πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας Ἰωακείμ Γ', δικαιολογεῖ τὴν σιωπὴν του διὰ τὴν σερβικὴν πλευράν, διὰ τὴν ὁποίαν ἦτο ἡσυχος διότι δὲν ἀντιμετώπιζεν ἀντιδράσεις.

Ἐκ τῶν ὅσων ἀνωτέρω ἐξετέθησαν, καθίσταται σαφές ὅτι καὶ τὸ δευτέρον σχέδιον τοῦ Παλαιολόγου, περὶ ὑποταγῆς τῶν σλαβικῶν ἐκκλησιῶν Βουλγαρίας καὶ Σερβίας εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος, ἀπέτυχεν ὁλοσχερῶς. Τοῦτο ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα τῆς γενικωτέρας ἡττης τοῦ Παλαιολόγου, εἰς τὸν ἀγῶνα του νὰ καθυποτάξῃ τὴν ἐκκλησίαν εἰς τὰς ἰδικὰς του θελήσεις. Ἡ ἔκβασις τῆς πάλης αὐτῆς ἤρchiσε νὰ διαφαίνεται ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς, κατόπιν τῆς ἐντόνου ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἐνώσεως. Τὸ τελευταῖον βῆμα πρὸς ἄρσιν τῆς ἀνωμαλίας, τὴν ὁποίαν προεκάλεσεν εἰς τὴν ζωὴν τῆς ἐκκλησίας ἡ πολιτικὴ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, ἐγένετο ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατόν του. Μὲ τὴν ἄνοδον τοῦ Ἀνδρονίκου Β' εἰς τὸν θρόνον, κατεδικάσθη ἡ ἐνωσις, ἀπεμακρύνθη ὁ πατριάρχης Ἰ. Βέκκος καὶ ἀποκατεστάθη εἰς τὸν θρόνον του ὁ ὀρθόδοξος Ἰωσήφ¹⁷⁴. Ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος συγκατελέγη μετὰ τῶν ἐχθρῶν τῆς ὀρθοδοξίας¹⁷⁵. Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονός, ὅτι οὐδέποτε εἰς τὸ μέλλον ἐγένετο χρῆσις τῶν κατὰ τὰ ἄλλα εὐνοϊκῶν διὰ τὰς βυζαντινὰς ἐπιδιώξεις θέσεών του ἐναντι τῶν σλαβικῶν ἐκκλησιῶν.

169. Jireček-Radonić, Ist. Srba I, 187-188 καὶ Čorović, Dragutin, ἐν «Nar. Enc. S.H.S.» I, 630.

170. Βλ. Runciman, The Sicilian Vespers, ἰδιαιτ. 214-227. Πρβλ. καὶ Γιαννακοπούλου, Μιχ. Παλαιολόγος, 266-268.

171. Jireček-Radonić, Ist. Srba I, 187-188 καὶ Istorija Naroda Jugoslavije, I, 375-376.

172. Jireček-Radonić, Ist. Srba I, 191 καὶ Ist. Naroda Jugoslavije, 373-374 καὶ Čorović, Milutin, ἐν «Nar. Enc. S.H.S.» II, 782.

173. Slijepčević, Istorija srpske crkve I, 148.

174. Παχυμέρης, Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος, 15-20 καὶ Γρηγορά, Ρωμ. Ἱστορία, 160.

175. Βλ. Γρηγορά, Ρωμ. Ἱστορία, 153. — Δημητραπεοπούλου, Ἱστορία τοῦ Σχίσματος, 70-74, 78 καὶ Φ. Βαφειδίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, τ. 2, 210.

ΠΕΡΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΩΝ ΣΕΙΡΩΝ (CATENAE)

ΧΡ. Θ. ΚΡΙΚΩΝΗΣ/Θεσσαλονίκη

(Μετὰ πινάκων 1 - 26)

1. ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΩΝ ΣΕΙΡΩΝ

Ἑρμηνευτικαὶ Σειραὶ ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζωνται συλλογαὶ τινες ἢ ἀνθολόγια ἐρμηνευτικῶν σχολίων ἢ ἀποσπασμάτων ἐκ διαφόρων ἔργων τῶν μεγάλων πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἐπὶ βιβλίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Τὰ σχόλια ἢ ἀποσπάσματα ταῦτα παρατιθέμενα κατὰ συγγένειαν περιεχομένου, δίκην κρίκων, ἀπετέλουν συνεχῇ ἄλυσιν ἢ σειρὰν ὡς ἐνιαῖον ὅλον.

Ἡ ὀνομασία Σειραὶ εἶναι νεωτέρα καὶ ἐδόθη εἰς τὰς ἐν λόγῳ συλλογὰς κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους. Παλαιότερον ἢ πρώτη ὀνομασία των ἦτο ὑπογραφαί, διότι προσετίθεντο ὡς σχόλια εἰς τὸ τέλος τοῦ βιβλικοῦ κειμένου, ἥτοι ἐγράφοντο ὑπὸ. Ἐν συνεχείᾳ ἡ συνήθεια αὕτη ἐκαλλιεργήθη περισσότερο καί, ἐπειδὴ ὁ ὑποκάτω χώρος δὲν ἦτο ἐν πολλοῖς κατάλληλος πρὸς τοῦτο, ἐχρησιμοποιήθη ἡ ὥα, ἥτοι τὸ περιθώριον, ἐνθεν καὶ ἐτέρωθεν τοῦ βιβλικοῦ κειμένου, καὶ οὕτω τὰ σχόλια ὀνομάσθησαν παραγραφαί. Βραδύτερον ἐχρησιμοποιήθησαν ὀνομασίαι ἀποδίδουσαι περισσότερο τὴν μορφήν τοῦ ἔργου καὶ τὸν τρόπον ἐργασίας. Πρόκειται περὶ τῶν ὀνομασιῶν, τὰς ὁποίας ἔδωσαν εἰς τὰς ἐργασίας των οἱ ἴδιοι οἱ σειρογράφοι. Αὗται δὲ εἶναι: Ἑκλογή ἐξηγήσεων, Ἑκλογαὶ ἐξηγητικά, Συνάθροισις, Συλλογὴ ἐξηγήσεων, Συναγωγὴ ἐξηγήσεων, Συναγωγὴ Πατέρων. Ἐξ αὐτῶν προῆλθον αἱ ἀντίστοιχοι λατινικαὶ ὀνομασίαι *Excerpta*, *Collectanea*, ὅπως ἐξ ἄλλου ἐκ τῆς ὀνομασίας Σειραὶ προῆλθεν ἡ λατινικὴ λέξις *Catena*.

Βραχυγραφίαι:

BNJ	Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher.
EEBΣ	Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
GCS	Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte.
JTS	The Journal of Theological Studies.
NA	Neutestamentliche Abhandlungen.
NGG	Nachrichten der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen.
PG	Patrologia Graeca, Migne.
Röm.-Quart.	Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte.
ΘHE	Θρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια.
TU	Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur.
TU NF	Texte und Untersuchungen, Neue Folge.
ZNW	Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche.

2. ΓΕΝΕΣΙΣ ΤΩΝ ΣΕΙΡΩΝ

Αἱ ἀρχαὶ τῶν Σειρῶν δὲν πρέπει νὰ ἀναζητῶνται, κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν, εἰς τὸν ΣΤ' ἢ Ζ' αἰῶνα, ἀλλὰ πολὺ ἐνωρίτερον. Εὐρίσκονται ἤδη εἰς τὰ τέλη τοῦ Γ' αἰῶνος, ὅποτε ἔχομεν καὶ τὴν πρώτην ὀνομασίαν τοῦ εἵδους τούτου· ἐν συνεχείᾳ δὲ ἔχομεν τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διαμόρφωσιν αὐτοῦ.

Οὕτως ἡ ἀρχικὴ ἐμφάνισις τῶν ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν ἐγένετο ὑπὸ μορφὴν συλλογῆς ἀριθμοῦ σχολίων ἢ ἀποσπασμάτων κατ' ἀρχὴν ἐξ ἑνὸς ἢ δύο (καὶ σπανίως τριῶν) μεγάλων καὶ ἰδιαιτέρως ἐκτιμωμένων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκ τῆς συλλογῆς ταύτης καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ ὀργανικῆς διατάξεως αὐτῶν εἰς τρόπον, ὥστε νὰ ἀποτελέσουν ταῦτα ὠλοκληρωμένον καὶ πλῆρες σύστημα, προέκυψε τὸ σύστημα τῶν καλουμένων ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν. Ἡ σύνταξις τούτων ἐπραγματοποιεῖτο συνήθως ὅχι μόνον ὑπὸ μεμονωμένων συντακτῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοπικῶν ἢ οἰκουμενικῶν συνόδων εἰς τὰ πρακτικὰ τῶν ὁποίων ἐνίστε ἀνευρίσκονται κατακεχωρισμένοι ὑπὸ μορφὴν ἀνθολογίων. Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀποτελούντων τὰς συλλογὰς ταύτας ἀποσπασμάτων ἦτο μικρὸς, ταῦτα παρετίθεντο δι' εἰσαγωγικῶν, ἔφερον δὲ ἐπὶ πλεόν καὶ τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων ἢ τῶν ἔργων, ἐξ ὧν προήρχοντο. Τοιοῦτοτρόπως παρείχετο ἡ δυνατότης εἰς πάντα μελετητὴν νὰ ἀναγνωρίῃ ἀμέσως καὶ ἀπ' εὐθείας τὴν πηγὴν προελεύσεως τῶν οὕτω συνειρομένων ἀποσπασμάτων. Αἱ τοιαῦται ἐρμηνευτικαὶ Σειραὶ ἦσαν αἱ πλεόν ἐπιμελημένοι καὶ αἱ περισσότερον προσιταί. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸν μικρὸν ἀριθμὸν ἀποσπασμάτων καὶ τὸ περιορισμένον τῆς ἐκτάσεως, τὰ ὁποῖα καθίστων εὐχερῇ τὴν ἐπιστροφὴν εἰς τὰς πηγὰς τῶν ἀρχαίων μεγάλων πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ τὴν διάκρισιν τῶν ἀποσπασμάτων αὐτῶν διὰ τῆς ἀνευρέσεως τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους των. Τὸ τελευταῖον τοῦτο κατωρθοῦτο τῇ βοθείᾳ, βεβαίως, τῶν εἰσαγωγικῶν των καὶ τῶν λοιπῶν ὑπ' αὐτῶν φερομένων ἐνδείξεων τῆς καταγωγῆς των, διὰ τῶν ὁποίων προσδιωρίζετο ἡ προέλευσίς των.

Εἰς τὰς διὰ τοῦ τρόπου τούτου συγκροτουμένας ἐρμηνευτικὰς Σειράς τὸ ἔργον τοῦ συντάκτου συνίστατο εἰς τὴν ἐπιλογὴν τῶν πλεόν χαρακτηριστικῶν ἐρμηνευτικῶν χωρίων καὶ τὴν ἐν συνεχείᾳ παράθεσιν αὐτῶν κατὰ τὴν, εἰ δυνατόν, συγγένειαν τοῦ περιεχομένου των, ἄνευ τινὸς ἐτέρας προσωπικῆς τούτου συμμετοχῆς εἰς ταύτας. Δυσχέρεια ἦτο δυνατόν νὰ ἀνακύβουν εἰς τὰς τοιαύτας Σειράς κυρίως ἐκ τῆς ἀναγνώσεως αὐτῶν ὑπὸ ἀναγνωστῶν συνήθως μὴ ἐξοικειωμένων ἐπαρκῶς εἰς τὴν ἀνάγνωσιν χειρογράφων Σειρῶν καὶ μὴ ἐξησκημένων καλῶς εἰς τὴν διάκρισιν τῶν συντετμημένων ἐνδείξεων τῶν ὀνομάτων, τὰς ὁποίας ἔφερον ταῦτα. Συνέπεια τῶν δυσκολιῶν τούτων ἦτο ἐνίστε ἡ δημιουργία συγχύσεων ὡς πρὸς τὴν ἀναγνώρισιν τῆς πατρότητος τῶν ἀποσπασμάτων καὶ τὴν ἐξακριβῶσιν τῆς γνησιότητος τῶν ἔργων, ἐξ ὧν προήρχοντο ταῦτα.

Ἀργότερον, καὶ δὴ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΣΤ' καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ζ' αἰῶ-
νος, αἱ ἐρμηνευτικαὶ Σειραὶ ἤρχισαν νὰ ἐμπλουτίζωνται διὰ προσθήκης νέων
συνήθως ἀνωνύμων ἀποσπασμάτων. Εἰς ταῦτα, ἐφ' ὅσον δὲν ἀνεφέρετο ἡ πη-
γὴ προελεύσεώς των καὶ ἡλλοιοῦτο ἡ ἀρχικὴ μορφή των, καθίστατο πλέον
δυσχερὲς ἡ μεταξὺ των διάκρισις καὶ ἀναγνώρισις τῆς πηγῆς προελεύσεώς
των. Τοῦτο δὲ ὀφείλετο εἰς τὸ ὅτι τὰ ἀποσπάσματα ταῦτα, ἄνευ εἰσαγωγι-
κῶν ὡς καὶ οἰασδήποτε ἄλλης ἀναγνωριστικῆς ἐνδείξεως, ἐνσωματούμενα
εἰς τὸ πρωταρχικὸν σῶμα τῆς Σειρᾶς ἀπετέλουν πλέον ἐνιαῖον σύνολον. Ἡ
τοιαύτη ἀνώνυμος παράθεσις τῶν ἀποσπασμάτων, γενομένη διὰ τῶν συνή-
θων φράσεων «ὥς φασί τινες», ἢ «ἔτι φασί», ἢ «φασίν...» ἢ «τινὲς μὲν φα-
σιν... ἔτεροι δέ...» κ.ά.¹, ἦτο ἄλλοτε τυχαία καὶ ἄλλοτε σκόπιμος. Εἰς τὴν δευ-
τέραν περίπτωσιν αὕτη ὀφείλετο προφανῶς εἰς τὴν προσπάθειαν ἀποφυγῆς
παρεξηγήσεων ἀποσπασμάτων τινῶν προερχομένων ἐξ ἔργων ἢ συγγραφέ-
ων αἰρετικῶν ἢ ἡμιαιρετικῶν². Ἡ ἐνσωμάτωσις ὅμως καὶ χρῆσις καὶ τοιού-
των ἀποσπασμάτων εἰς τὰς ἐρμηνευτικὰς Σειράς ὑπὸ σειρογράφων τινῶν ἐβα-
σίζετο ἐπὶ τινος ρήσεως ἀποδιδομένης εἰς τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, ὁ ὁ-
ποῖος δὲν ἀπέρριπτεν ὅλα ὅσα προήρχοντο ἐκ τῶν αἰρετικῶν³. Τοῦτο, ἂν μὴ τι
ἄλλο, μαρτυρεῖ τοῦλάχιστον τὴν ἐκτίμησιν, τῆς ὁποίας ἀπῆλαυνον οὗτοι ὡς
καὶ τὰ ἔργα των, ὅχι μόνον κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς
μεταγενέστερους. Βεβαίως αἱ τοιαῦται ἐρμηνευτικαὶ Σειραὶ, διασώζουσαι ἐρ-
μηνευτικὸν ὕλικὸν παλαιότερων συγγραφέων καὶ ὑποδηλοῦσαι μᾶλλον ἀρχαι-
οτάτην ἐποχὴν, ἀνάγονται περίπου εἰς τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνος⁴.

Ἀλλὰ οὕτω καὶ τὰ Ἐξαπλᾶ τοῦ Ὠριγένους ἀποτελοῦν οἰονεὶ ἐρμηνευτι-
κὴν Σειράν, εἰς τὸ τέλος τοῦ κειμένου τῆς ὁποίας ὁ Εὐσέβιος ἐσημείωσεν:
«Εὐσέβιος ἐγὼ σχόλια παρέθηκεν»⁵. Τὰ σχόλια ταῦτα συνιστοῦν βεβαίως τὰς
«ὑπογραφάς». Αὐτὸ ὅμως τὸ ὅποιον ἔπραξεν ὁ Εὐσέβιος ἐπανελάβον καὶ ἄλλοι
ἀργότερον εἰς μεγαλυτέραν ἔκτασιν, ἐμπλουτίσαντες τὰς «ὑπογραφάς» ἐκ
τῶν ἔργων τοῦ Ὠριγένους ἢ καὶ αὐτοῦ τοῦ Εὐσεβίου. Ἡ πρώτη αὕτη ὥθη-
σις ἦτο ἐπόμενον νὰ εὕρῃ καὶ ἄλλους μιμητάς⁶. Ἀκριβῶς αὕτη ἡ τάσις καὶ

1. PG 95, 120, 157 κ.ά. Ἐπίσης PG 94, 873 κ.ά.

2. G. H. Turner, «Greek Patristic Commentaries on the Pauline Epistles», ἐν Dictionary of the Bible, extr. vol., ed. by J. Hastings, Edinburgh 1904, σ. 488.

3. A. Ehrhard ἐν K. Krumbacher, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, μετ. Γ. Σωτηριάδου, τόμ. I, Ἀθῆναι 1964, ἐκδ. «Πάπυρος», σ. 215. Φαίνεται ὅτι ἡ ρῆσις τοῦ Κυρίλλου, μὴ ἀνευρεθεῖσα εἰς τὰ σωζόμενα ἔργα του, ἀνήκει εἰς ἔργον του ἀπολεσθὲν ἢ ἀνέκδοτον.

4. G. H. Turner, μν. ἔργ., σ. 484 καὶ 487. Ἐπίσης H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München 1959, σ. 414.

5. Πρβλ. cod. vatic. 2125.

6. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 214. Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Ὑποδηλώσεις, ἐν Römische Quar-

ἡ ἀνάγκη τοῦ πολλαπλασιασμοῦ κατέστησε τὰς «ὕπογραφὰς» «παραγραφὰς» ἐκ τῶν ὁποίων ἐξήνθησαν καὶ προέκυψαν αἱ «Συναγωγαί», αἱ ὁποῖαι πάλιν διὰ περικοπῶν κατέληξαν εἰς τὰς Ἑπιτομὰς.

Τοῦτο κυρίως ἰσχύει ὡς πρὸς τὰ συγγράμματα τῶν πρὸ τοῦ Ε' αἰῶνος μεγάλων πατέρων, τινὰ τῶν ὁποίων, λόγῳ τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τῆς ἐκτάσεώς των, ἦσαν δύσχρηστα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ἀνεύρεσίς των καθίστατο ἐνίοτε δύσκολος ἢ σπανία. Λόγῳ ὅμως τῆς σπουδαιότητός των καὶ τοῦ ἐντόνου ἐνδιαφέροντος δι' αὐτά, κατεβλήθη προσπάθεια ἀπαλλαγῆς αὐτῶν ἐκ τοῦ δυσχρήστου ὄγκου των. Πράγματι, κατόπιν ἐπιλογῆς τῶν πλέον ἀξιολόγων ἀποσπασμάτων ἐκ τῶν σπουδαιότερων συγγραμμάτων τῶν σημαντικωτέρων τούτων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐδημιουργήθη τὸ εἶδος τοῦτο τῶν ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν.

Οὕτως αἱ Σειραὶ αὗται, μικραὶ πλέον εἰς ἑκτασιν καὶ εὐχρηστοὶ, ἐχρησιμοποιοῦντο εὐχερῶς καὶ ἀνταπεκρίνοντο καλλίτερον εἰς τὰς ἐκάστοτε παρυσιαζομένας ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας. "Οτε ὅμως ἡ ἑκτασις καὶ ὁ ὄγκος, τὸν ὁποῖον ἔλαβόν τινες ἐξ αὐτῶν διὰ τοῦ ἐμπλουτισμοῦ των δι' ἀφθόνων ἐρανισμάτων, ἀπέβη τεράστιος, τότε κατέστη ἀναγκαία ἡ σύντμησις καὶ ἡ ἐπιτομὴ αὐτῶν. Τοῦτο ἐπετεύχθη ἄλλοτε μὲν δι' ἀπορρίψεως ἢ διὰ συντμήσεως ἀποσπασμάτων τινῶν, ἄλλοτε δὲ διὰ τῆς προσθαφαιρέσεως ἐρμηνευτῶν τινων, ὡς τοῦτο ἀπεδείχθη σαφῶς ἐκ τῶν γενομένων ὑπὸ τῶν K. Staab καὶ J. Reuss ἐρευνῶν⁷. Χαρακτηριστικῶς ἀναφέρομεν ὡς παράδειγμα τὸν Προκόπιον, ὁ ὁποῖος ἐπραγματοποίησε μόνος του ἐπιτομὴν εἰς τὴν Σειράν του ἐπὶ τῆς Ὁκτατεύχου, λόγῳ τοῦ μεγάλου ὄγκου αὐτῆς. Αὕτη δὲ σώζεται τόσον εἰς τὴν λατινικὴν ὅσον καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν⁸. Παρόμοιόν τι συνέβη, ὡσαύτως, καὶ εἰς τὴν μεγάλην εἰς ἑκτασιν Σειράν τοῦ Νικητᾶ Ἡρακλείας εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον⁹. Μία σύγκρισις τοῦ κώδικος Vatic. gr. 1611 (IB' αἰ.) ἀφ' ἐνός, καὶ τῶν κωδίκων Marc. 494, Palat. 20 (ID' αἰ.), Vatic. 759 (IE' αἰ.), Monac. 33, Ottob. 100, καὶ Par. 193 (IST' αἰ.) ἀφ' ἐτέρου, οἵτινες ἀποτελοῦν ἐπιτομὴν τῆς ὡς ἄνω Σειρᾶς τοῦ κώδικος Vatic. gr. 1611, μᾶς διαφωτίζει ἐπαρκῶς ἐπὶ τοῦ προκειμένου¹⁰.

talschrift 5 (1891) 231. Ἐπίσης F. Field, Origenes hexaplorum quae supersunt I (ἐν Ὁξφόρδῃ 1875), σ. c ἐξ.

7. K. Staab, Pauluskommentare aus der griechischen Kirche, aus Katenen-Handschriften gesammelt und herausgegeben, Münster i. W. 1933, καὶ J. Reuss, Matthäus - Markus - und Johannes - Katenen, Münster 1941, σ. 148 - 150. Τοῦ αὐτοῦ, Die Evangelienkatenen im Cod. Athon. gr. Lawra B 113, ἐν ZNW 42 (1949) 221-226.

8. PG 87₁, 21 - 1220.

9. J. Sickenberger, Aus römischen Handschriften über die Lukaskatene des Niketas, ἐν Röm. - Quart. 12 (1898) 55 - 84.

10. Τοῦ αὐτοῦ, Die Lukaskatene des Niketas von Herakleia, ἐν TU NF VII, 4 Leipzig 1902, σ. 1 - 118, καὶ Χρ. Κρικιώνης, Συναγωγὴ Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐ-

Ἔνεκα τούτου ὑπεστηρίχθη ὅτι ἐκ τῶν ἐν λόγῳ Σειρῶν ἀπουσιάζει ἡ πρωτοτυπία καὶ ἡ δημιουργικὴ δύναμις¹¹, καὶ ὅτι ἀνασταλτικοὶ παράγοντες εἰς τὴν ἐλευθέραν καὶ αὐθυπόστατον ἐρμηνευτικὴν ἐργασίαν κατὰ τὴν μετὰ τὸν Ε' αἰῶνα περίοδον ἀπέβησαν: 1) Ἡ γενικῶς κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους παρατηρηθεῖσα ἔλλειψις μεγάλου ἐνδιαφέροντος τόσον διὰ τὴν Ἑρμηνευτικὴν τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ὅσον καὶ διὰ τοὺς ἄλλους κλάδους αὐτῆς, ὡς τῆς Εἰσαγωγῆς εἰς τὰς Ἀγίας Γραφάς, τοῦ καταρτισμοῦ τοῦ Κανόνος αὐτῶν, τῆς Ἀρχαιολογίας, Γεωγραφίας κ.τ.τ. 2) Ἡ ἀνυπαρξία καταλλήλων προϋποθέσεων καὶ εἰδικῶν γνώσεων προκειμένου νὰ συνταχθοῦν ἀξιόλογοι καὶ δημιουργικαὶ ἐρμηνευτικαὶ ἐργασίαι. Βεβαίως τὴν ἀδυναμίαν ταύτην ἐπέτεινον καὶ ἄλλοι λόγοι, ὡς ἡ ἄγνοια τῆς ἐβραϊκῆς γλώσσης, ἡ ἔλλειψις ἐπαρκῶν γνώσεων διὰ τὴν κριτικὴν τοῦ βιβλικοῦ κειμένου, ὁ περιορισμὸς ἀποκλειστικῶς εἰς τὸ κείμενον τῶν Ο' καὶ ὁ παραμερισμὸς τῶν ἄλλων ἐλληνικῶν μεταφράσεων κ.ἄ. 3) Ἡ ἀπουσία πλέον ἰσχυροῦ ἐξωτερικοῦ ἐρεθισμοῦ ἢ ἐσωτερικοῦ κινήτρου προκειμένου νὰ προκαλέσῃ εἰς τοὺς ἐρμηνευτὰς πρωτοτύπους δημιουργικὰς ἐργασίας. Καὶ τοῦτο, διότι διὰ τῆς ἀποσαφηνίσεως καὶ τοῦ ὀριστικοῦ καθορισμοῦ ἐν ταῖς Συνόδοις τῶν σημείων, ἅτινα προεκάλουν διαφωνίας, ἐπῆλθεν εἰρήνευσις εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας καὶ 4) Ἡ θέσπισις τοῦ 19ου κανόνος τῆς ἐν Τρούλλῳ Συνόδου (692) διὰ τοῦ ὁποίου καθωρίζετο ὀριστικῶς πλέον ὁ τρόπος πάσης νέας ἐρμηνευτικῆς ἐργασίας ἐν τῷ μέλλοντι. Ὁ παράγων μάλιστα οὗτος ἐθεωρήθη ὡς ὁ σπουδαιότερος ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων ἀνασταλτικῶν παραγόντων. Ἐπρεπε λοιπὸν κατὰ τὸν κανόνα τοῦτον πρὸ πάσης νέας ἐρμηνείας τοῦ κειμένου τῶν Ἀγίων Γραφῶν νὰ προτιμᾶται ἡ μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας γενομένη ἐρμηνεία καὶ οὐχὶ ἡ ὑπὸ τοῦ ἐκάστοτε νέου ἐρμηνευτοῦ ἐπιχειρουμένη τοιαύτη¹².

Προφανῶς διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐδίδετο ἰδιαιτέρᾳ ἔμφασις καὶ μεγάλη σημασία εἰς τὴν ἐρμηνευτικὴν παράδοσιν τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία τοῦ λοιποῦ ἐνεῖχε μεγάλην ἀξίαν διὰ τὴν ἐν γένει ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν.

Ἀλλὰ εἶναι πιθανὸν ἡ συνύπαρξις ὅλων τῶν ἀνωτέρω, θεωρουμένων ὡς ἀνασταλτικῶν παραγόντων, νὰ συνέβαλεν εἰς τὴν κάπως περιορισμένην ἀ-

αγγέλιον ὑπὸ Νικητᾶ Ἡρακλείας κατὰ τὸν κώδικα Ἰβήρων 371, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 30 - 31.

11. A. Ehrhard, μν. ἐργ., σ. 76 καὶ K. Φούσκα, Θεηγόροι Ὀπλίται, σ. 190-191.

12. Γ. Πάλλη καὶ Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Ἱερῶν Κανόνων, τόμ. II, Ἀθήνησιν 1852, σ. 346 - 347. «Ὅτι δεῖ τοὺς τῶν ἐκκλησιῶν προεστώτας. . . πάντα τὸν κληρὸν καὶ τὸν λαὸν ἐκδιδάσκειν. . . μὴ παρεκβαίνοντας τοὺς ἤδη τεθέντας ὅρους ἢ τὴν ἐκ τῶν θεοφόρων Πατέρων παράδοσιν. Ἀλλὰ καὶ εἰ γραφικὸς ἀνακινήσει λόγος, μὴ ἄλλως τοῦτον ἐρμηνεύτωσαν, ἢ ὡς ἂν οἱ τῆς ἐκκλησίας φωστῆρες καὶ διδάσκαλοι διὰ τῶν οἰκείων συγγραμμάτων παρέβητο· καὶ μᾶλλον ἐν τούτοις εὐδοκιμεῖτωσαν, ἢ λόγους οἰκείους συν-
᾿ ἄττοντες· ἵνα μή, ἔστιν ὅτε, πρὸς τοῦτο ἀπόρως ἔχοντες, ἀποπίπτουσιν τοῦ προσήκοντος. . . »

νάπτυξιν τῆς αὐθυποστάτου ἐρμηνείας τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Τὸ φαινόμενον ὁμῶς τοῦτο δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς σημειωθεῖσαν γενικώτερον καὶ εἰς τοὺς ἄλλους τομεῖς τῶν γραμμάτων τάσιν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους πρὸς κωδικοποίησιν τῆς παραδόσεως. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ εἰς τὴν Δογματικὴν. Ὁπωσδήποτε ὁμῶς ἡ ἐρμηνευτικὴ θεολογία ἐνεφάνισεν ἐξέλιξιν ἐντὸς τῆς γενικωτέρας πνευματικῆς ἀναπτύξεως, ἡ ὁποία παρετηρήθη καὶ εἰς ἄλλους κλάδους τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης¹³, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ ἐξέλιξις αὐτῆς ὑπῆρξεν εἰς ἄλλας περιπτώσεις ἐμφανῆς καὶ ἔκδηλος εἰς ἄλλας δὲ δυσδιάκριτος. Πάντως ἡ περὶ τὴν ἐρμηνείαν τῆς Ἀγίας Γραφῆς σημειωθεῖσα ἀνάπτυξις κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ὑπῆρξε μᾶλλον ἐξωτερικὴ καὶ βαθμιαία καὶ ὡς ἐκ τούτου δυσκόλως διακρίνονται τὰ στάδια ἀνελιξεως αὐτῆς. Ἄλλωστε ἐνδεικτικαὶ περιπτώσεις ἀναπτύξεως τῶν θεολογικῶν γραμμάτων, γενικώτερον, εἶναι αἱ ἀναφανεῖσαι ἐκκλησιαστικαὶ προσωπικότητες, αἱ ὁποῖαι διὰ τοῦ ἔργου των ἔδωσαν οὐσιαστικὴν ὥθησιν εἰς τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐποχῆς των. Οὕτω κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ἐνεφανίσθη ἡ καταπληκτικὴ μορφή τοῦ πολυμεροῦς ἐπιστήμονος καὶ δραστηρίου ἱεράρχου Φωτίου, κατὰ δὲ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ι' αἰῶνος ἡ προσωπικότης τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας, μεγάλως συντελέσαντος εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης. Ἐπίσης τὸν ΙΑ' αἰῶνα ἐδέσποζεν ἡ πολυμαθεστάτη φυσιογνωμία τοῦ πανεπιστήμονος καὶ μεγάλου ἀνακαινιστοῦ τῆς παιδείας Μιχαὴλ Ψελλοῦ καὶ πολλῶν ἄλλων θεολόγων κληρικῶν τε καὶ λαϊκῶν.

Συνεπῶς τὰ ὅσα ὑπεστηρίχθησαν καὶ ἐγράφησαν περὶ παρακμῆς¹⁴, μαρasmus¹⁵, κορεσμοῦ¹⁶, ἀπαγορεύσεως¹⁷, ὡς αἰτίων τῆς γενέσεως τῶν Σει-

13. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθῆναι 1970, σ. 467 - 468 ἐξ.

14. «...τὰ πρωτότυπα συγγράμματα τῶν Πατέρων ἔκαμαν εἰς πολλοὺς τὴν ἐντύπωσιν βαρέος ἄρματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐζήτουν νὰ ἀπαλλαγοῦν, περισυνάγοντες ὅσα ἐνόμιζον ἄξια σπουδῆς. Ὅταν ὁμῶς τὰ ἐρανίσματα καταντήσουν νὰ ἔχουν τόσον ὄγκον, ὅσον ἔλαβον αἱ σειραί, καθίσταται πλέον ἀναμφίβολος ἡ ἔλλειψις ζωτικῆς δυνάμεως καὶ δημιουργικῆς ἀγάπης». Α. Ehrhard, σ. 76.

15. «Αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ ὑπαρξις τοῦ κλάδου τούτου (Σειρῶν) μαρτυρεῖ περὶ τοῦ μαρasmus τῆς αὐθυποστάτου πνευματικῆς ἐνεργείας, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ ἑλληνικὴ θεολογία περιέπεσεν ἤδη κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 5ου αἰῶνος καὶ ἀπὸ τοῦ ὁποῖου ποτὲ πλέον δὲν ἀνέλαβεν ἐντελῶς. Ἐκ τούτου ἐνοοοῦμεν καὶ πότε ἐν γένει! προέκυψεν εἰς φῶς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς θεολογικῆς συγγραφικῆς». Τοῦ αὐτοῦ, σ. 208.

16. Αἱ Σειραὶ προέκυψαν «μετὰ περίοδον ἐντόνου παραγωγῆς, ὅταν εἰς τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, σχεδὸν κουρασμένον νὰ παράγῃ, προσφέρεται ἄφθονος καὶ εὐκολος συγκομιδὴ. Ἐνεφανίσθησαν οὕτως αἱ πρῶται ἐρμηνευτικαὶ Σειραὶ κατὰ τὰ τέλη τῆς χρυσοῦς πατερικῆς περιόδου καὶ ἔσχον τὴν μεγίστην ἀνθῆσιν καὶ ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν, παρὰ τοῖς Ἑλλησιν». ΘΗΕ, τόμ. 11, στ. 16.

17. «...μάλιστα διὰ τοῦ 19ου κανόνος τῆς ἐν Τρούλλῃ συνόδου (692) προσεδέθη (ἡ ἐρμηνεία) εἰς τὰ ὑπομνήματα τῶν Πατέρων. Ἡ μονομερὴς αὕτη ἐξάρτησις ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικούς Πατέρας, ἕνεκα τῆς ὁποίας ἡ θεολογία ἀπεσπάρθη ἀπὸ τὴν ζῶσαν συνάφειαν

ρῶν δὲν εὐσταθοῦν ἀπολύτως, διότι τὰ αἷτια ταῦτα, ἂν καὶ ἐπηρεάσαν τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐξέλιξιν τῶν Σειρῶν, δὲν προσεκάλεσαν τὴν γένεσιν αὐτῶν καὶ τὴν πρώτην ὥθησιν πρὸς αὐτάς.

Ἄλλωστε ἡ ἄποψις τοῦ σεβαστοῦ μου διδασκάλου Παναγιώτου Χρήστου εἶναι ἐν προκειμένῳ θεμελιώδης: «Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς θεολόγους αὐτῆς τῆς περιόδου ἔδωσαν χρήσιμα ὑπομνήματα εἰς ὁλόκληρα βιβλία ἢ ἡρμηνεύσαν κατ' ἐκλογὴν τεμάχια τῆς Γραφῆς. Ἄλλοι εἶχον ἀποτελεσματικώτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἐρμηνευτικὴν. Βασικὸν πρόβλημα τῶρα, μετὰ τὴν τόσον πλουσίαν ἐρμηνευτικὴν παραγωγὴν τῶν προηγούμενων αἰώνων, δὲν ἦτο ἡ σύνταξις νέων ἐκτενῶν ὑπομνημάτων, ἀλλ' ἡ ταξινόμησις καὶ ἀξιολόγησις τοῦ ὑφισταμένου ἐρμηνευτικοῦ ὕλικου, πολὺ περισσότερον μάλιστα, καθ' ὅσον ἡ περίοδος αὕτη ἐνασμενίζεται γενικώτερον εἰς τὴν ἀποθησαύρισιν τῆς παραδόσεως. Οὕτω προέκυψε τὸ εἶδος ἐρμηνευτικῆς ἐργασίας, τὸ ὁποῖον φέρει τὰ ὀνόματα ἐκλογὴ ἐξηγήσεων...»¹⁸. Ἀντίστοιχον φαινόμενον παρατηρεῖται καὶ εἰς τοὺς ἄλλους κλάδους τῶν θεολογικῶν γραμμάτων¹⁹.

3. ΣΥΝΤΑΚΤΑΙ ΤΩΝ ΣΕΙΡΩΝ

Ἡ πιστὴ καὶ ἀπαρέγκλιτος τήρησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως ἀποτελεῖ οὐσιῶδες χαρακτηριστικὸν γνώρισμα πάσης ἐνεργείας τῆς Ἐκκλησίας, τόσον εἰς τὰς κατὰ καιροὺς συγκληθείσας συνόδους, ὅσον καὶ εἰς τὰς ἄλλας ἐκδηλώσεις αὐτῆς κατὰ τὰς διαφόρους διαμάχας, αἱ ὁποῖαι ἤρχισαν νὰ ἐμφανίζωνται ἰδίως κατὰ τοὺς μετὰ τὸν Ε' αἰῶνα χρόνους.

Ἡ ἐξάρτησις τῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων ἐκ τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δ' καὶ Ε' αἰῶνος ὑπῆρξεν ἐμφανὲς καὶ πλειστάκις διεκηρύχθη. Χαρακτηριστικῶς δύνανται νὰ ἀναφερθοῦν τὰ ὑπὸ τῶν Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Μανουὴλ Καλέκα, Συμεῶνος Θεσσαλονίκης κ.ἄ. λεχθέντα, ὅτι τὰ ὅσα ἐκθέτουν δὲν θὰ εἶναι ἀποκλειστικῶς ἰδικὰ των, ἀλλὰ διδάγματα τῶν προγενεστέρων μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας¹. Βεβαίως ἡ ἐξάρτη-

πρὸς τὰς πνευματικὰς διακυμάνσεις τῆς ἐποχῆς καὶ κατ' ἀνάγκην ἔλαβε χαρακτῆρα ἀρχαϊστικόν, εἶναι καταφανὲς πρὸ πάντων εἰς τὴν λογοτεχνίαν τῶν σειρῶν, τῆς ὁποίας αἱ ἀρχαὶ συμπίπτουν πρὸς τὴν μετάβασιν εἰς τὴν ὑστερωτέραν βυζαντινὴν περίοδον». *A. Ehrhard*, σ. 76² πρβλ. καὶ σ. 142. Ἐπίσης *J. Reuss*, *Matthäus - Kommentare aus der griechischen Kirche*, TU 61, Berlin 1957, σ. XVI.

18. *Π. Χρήστου*, Πατέρες καὶ Θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ, τόμ. I, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 337.

19. *H.-G. Beck*, μν. ἔργ., σ. 413.

1. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, PG 94, 533. «Ἐρῶ τοιγαροῦν ἐμὸν οὐδέν· τὰ δὲ σποράδην θεοὺς τε καὶ σοφοὺς ἀνδράσι λελεγμένα, συλλήβδην ἐκθήσομαι». Ἐπίσης *Μανουὴλ Καλέκα*, PG 152, 660. «Ἀπ' ἐμαυτοῦ γὰρ οὐδὲν εἰσήνεγκα πάντως· τοῦτο δὲ μόνον, ὅτι τὰ τοῖς ἁγίοις ἐν διαφόροις ρηθέντα τόποις, αὐτὸς ἐνταῦθα συνῆψα πρὸς τὴν τῶν λεγομένων

σις αὕτη δὲν περιελάμβανεν ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς πρὸ τοῦ Ε' αἰῶνος πατέρας καὶ ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς, ἀλλὰ μόνον τοὺς σπουδαιοτέρους καὶ πλέον ἀξιολόγους ἐξ αὐτῶν. Ὡς τοιοῦτοι δύνανται νὰ θεωρηθοῦν μόνον ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι ἐπρωτοστάτησαν καὶ, καθ' οἷονδ' ἴπποτε τρόπον, εἰργάσθησαν διὰ τὴν ἐρμηνευτικὴν διατύπωσιν ἢ δογματικὴν κατοχύρωσιν τῶν ἐν τῇ Ὁρθοδόξῃ Ἐκκλησίᾳ ἀποκειμένων ἀληθειῶν, ὡς ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς καὶ τινες ἄλλοι τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων². Ἡ ἐξάρτησις δηλαδὴ περιωρίζετο εἰς ἐκείνους ἐκ τῶν πατέρων, οἱ ὅποιοι ἰδιαίτερος ἡγωνίσθησαν διὰ τε τῶν συγγραμμάτων των καὶ ἐν ταῖς συνόδοις πρὸς ἐδραίωσιν τῶν ἀληθειῶν τοῦ εὐαγγελίου καὶ τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως οἱ μετὰ τὸν Ε' αἰῶνα ἐμφανισθέντες ἐρμηνευταί, ἐπιχειρήσαντες νὰ ἐρμηνεύσουν τὰ κείμενα τῆς Ἀγίας Γραφῆς, παρουσιάζουν σχεδὸν πλήρη ἐξάρτησιν ἐκ τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ἔργου τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων μεγάλων ἐρμηνευτῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐνίοτε ὁμῶς καὶ οἱ μεταγενέστεροι προσφέρουν, ἐν τῷ μέτρῳ τῶν δυνάμεων των, καὶ ἰδικὰς τῶν ἐρμηνείας εἰς τὰ ὑπ' αὐτῶν ἐρμηνευόμενα κείμενα.

Αἱ μορφαὶ ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐμφανίζονται αἱ τοιαῦται ἐρμηνευτικαὶ ἐργασίαι εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: 1) Αἱ δι' ἰδίων ὑπομνημάτων ἐρμηνεῖται ἐφ' ἐνὸς ἐκάστου βιβλίου τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Αἱ ἐρμηνεῖαι αὗται, ἂν καὶ ἐξαρθῶνται κυρίως ἐκ προγενεστέρων πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, παρουσιάζουν ἐν τούτοις καὶ προσωπικὴν συμβολὴν τῶν συντακτῶν αὐτῶν (πίν. 1). 2) Αἱ τῶν ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν. Τῆς μορφῆς ταύτης — ἡ ὁποία εἶναι ἢ μᾶλλον ἐπικρατεστέρα εἰς πολλοὺς — οἱ συντάκται συνήπτον ἢ συνέρραπτον ἀποσπάσματα, ἐνίοτε ἄνευ συνοχῆς μεταξὺ των, λαμβάνοντες ταῦτα κατ' ἐκλογὴν ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν πρὸ τοῦ Ε' αἰῶνος μεγάλων ἐρμηνευτῶν (πίν. 2, 3 καὶ 4). Εἰς τὰς ἐν λόγῳ ἐρμηνευτικὰς Σειράς, συνήθως, οὐδεμία προσωπικὴ συμμετοχὴ τῶν συντακτῶν παρετηρεῖτο, πλὴν τῶν περιπτώσεων καθ' ἃς οὗτοι διετύπουν φράσεις τινὰς ἀποσκοπούσας εἰς τὴν ὅσον τὸ δυνατόν καλλιτέραν σύνδεσιν τῶν διὰ τοῦ τρόπου τούτου συνειρομένων ἀποσπασμάτων³. 3) Ἡ τῶν Ἑρωτήσεων καὶ Ἀποκρίσεων⁴. Ἐν αὐτῇ οἱ συντάκται διεπραγματεύοντο ἀσαφῆ τινα χωρία τοῦ κειμένου τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἢ διαφό-

βεβαίωσιν καὶ ἀλήθειαν. . .». Τοῦ αὐτοῦ, ἐν PG 152, 661: «τὰ αὐτὰ γὰρ πάλιν ἐρῶ, ὡς οὐδὲν ἄπ' ἐμαυτοῦ ἴδιον εἶπον, ἀλλὰ τὰ παρὰ τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῶν διδασκάλων τῆς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας περὶ τῆς ὑγιοῦς τῶν Χριστιανῶν πίστεως διδασκόμεθα, ταῦτα ἐξελέξαμεθα, ἃ . . . κατὰ δυνατόν ἐν τῷ παρόντι σχεδιάσαντες ἐξεθέμεθα» κ.ά.

2. Β. Στεφανίδου, μν. ἔργ., σ. 467 ἐξ.

3. K. Staab, Die Pauluskatenen nach den handschriftlichen Quellen untersucht, (Scripta Pontificii Instituti Biblici), Roma 1926, σ. 4.

4. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 467.

ρους ἀπορίας ἐπ' αὐτῶν καὶ ἔδιδον ἀπαντήσεις ἐπὶ τοῦ πραγματικοῦ νοήματος των. Ἑρμηνευτικὰ συγγράμματα τῆς μορφῆς ταύτης ἦσαν ἤδη γνωστὰ εἰς τοὺς Θεοδώρητον Κύρου, Μ. Βασίλειον, Ἀναστάσιον Σιναΐτην (πίν. 5), Μάξιμον Ὁμολογητὴν, Φώτιον, Γλυκᾶν κ.ἄ., οἱ ὅποιοι καὶ προέβησαν εἰς συγγραφὴν παρομοίων ἔργων⁵. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν ὑπῆρχον καὶ ἄλλαι ποικίλου περιεχομένου.

Ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος ὁμως καὶ ἐντεῦθεν παρουσιάζονται τοιαύτης μορφῆς ἐρμηνευτικὰ ἔργα, ἀποτελούμενα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ διαφόρων ἐρανισμάτων καὶ περιέχοντα ὅχι μόνον ἐρμηνευτικὰ ἀλλὰ καὶ δογματικά, πρακτικὰ ὡς καὶ διάφορα ἄλλα θέματα. Εἰδικώτερον ὁμως ἀπὸ τοῦ αἰῶνος τούτου αἱ ἐμφανισθεῖσαι ἐρμηνευτικαὶ Σεираὶ ἦσαν μὲν πολλαὶ εἰς ἀριθμὸν, ἀλλ' αἱ περισσότεραι ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἀνώνυμοι⁶.

Καὶ αἱ ἀνώνυμοι Σεираὶ ἀτυχῶς δὲν μᾶς παρέχουν τὴν δυνατότητα νὰ ἀσχοληθῶμεν μετὰ τοῦ ἀγνώστου συμπληρωτοῦ των, ὁ ὅποιος, σταχυολογῶν ἐκ παλαιότερων ἔργων τὰ σπουδαιότερα κατ' αὐτὸν σημεῖα, παρέθετεν αὐτὰ εἴτε κατὰ λέξιν, εἴτε συνάπτων αὐτὰ μετὰ τῶν ἰδικῶν τοῦ ἐρμηνευτικῶν σχολίων.

Ἐκ τῶν ἐπωνύμων ὁμως Σειρῶν θὰ ἀναφέρωμεν τοὺς πλέον σημαντικούς συντάκτας ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν καὶ ὑπομνημάτων ἐπὶ βιβλίων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ διὰ τῆς συντόμου ἐκθέσεως τοῦ ἐρμηνευτικοῦ — καὶ μόνον — ἔργου αὐτῶν θὰ καταστή ἴσως δυνατόν νὰ διαφανῇ ἐνδεικτικῶς ἡ ἐξέλιξις, τὴν ὁποίαν ἐπαρουσίασε τὸ ἐρμηνευτικὸν τοῦτο εἶδος κατὰ τοὺς μετὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα χρόνους.

Συντάκται ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν καὶ Ὑπομνημάτων. Μολονότι ἡ ἔρευνα ἐπὶ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν Σειρῶν δὲν ἔχει εἰσέτι πλήρως ὁλοκληρωθῇ, καὶ ὡς ἐκ τούτου πλεῖσται ὅσαι δυσχέρειαι ἀνακύπτουν κατὰ τὴν ἐξέτασιν αὐτῶν, ἐν τούτοις διὰ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν στοιχείων εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος περὶ τῶν συντακτῶν καὶ τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ἔργου των. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, μετὰ δηλ. τὴν περίοδον κατὰ τὴν ὁποίαν ἤκμασαν οἱ τελευταῖοι μεγάλοι ἐρμηνευταί, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καὶ Θεοδώρητος Κύρου, ὡς ἐκπρόσωποι τῶν δύο μεγάλων θεολογικῶν καὶ ἐρμηνευτικῶν σχολῶν, τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας, ἐμφανίζεται ὁ ἀρχαιότερος συντάκτης τοῦ ἐρμηνευτικοῦ τούτου εἵδους τῶν Σειρῶν.

1) Ὁ Προκόπιος Γαζαῖος (465/475-527/528). Οὗτος θεωρεῖται «ὁ πρῶτος καὶ ὀνομαστότερος δημιουργὸς βιβλικῶν Σειρῶν» καὶ ὁ πρῶτος «τε-

5. G. H. Turner, μν. ἔργ., σ. 512. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 144 καὶ Σ. Σάκκου, Περὶ Ἀναστασίων Σιναΐτων, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 144 ἐξ.

6. H.-G. Beck ..

σις αὕτη δὲν περιελάμβανεν ὅλους ἀνεξαίρετως τοὺς πρὸ τοῦ Ε' αἰῶνος πατέρας καὶ ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς, ἀλλὰ μόνον τοὺς σπουδαιότερους καὶ πλέον ἀξιολόγους ἐξ αὐτῶν. Ὡς τοιοῦτοι δύνανται νὰ θεωρηθοῦν μόνον ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι ἐπρωτοστάτησαν καί, καθ' οἷονδῆποτε τρόπον, εἰργάσθησαν διὰ τὴν ἐρμηνευτικὴν διατύπωσιν ἢ δογματικὴν κατοχύρωσιν τῶν ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ἀποκειμένων ἀληθειῶν, ὡς ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς καὶ τινες ἄλλοι τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων². Ἡ ἐξάρτησις δηλαδὴ περιορίζετο εἰς ἐκείνους ἐκ τῶν πατέρων, οἱ ὅποιοι ἰδιαιτέρως ἡγωνίσθησαν διὰ τε τῶν συγγραμμάτων των καὶ ἐν ταῖς συνόδοις πρὸς ἐδραίωσιν τῶν ἀληθειῶν τοῦ εὐαγγελίου καὶ τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως οἱ μετὰ τὸν Ε' αἰῶνα ἐμφανισθέντες ἐρμηνευταί, ἐπιχειρήσαντες νὰ ἐρμηνεύσουν τὰ κείμενα τῆς Ἀγίας Γραφῆς, παρουσιάζουν σχεδὸν πλήρη ἐξάρτησιν ἐκ τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ἔργου τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων μεγάλων ἐρμηνευτῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐνίοτε ὁμῶς καὶ οἱ μεταγενέστεροι προσφέρουν, ἐν τῷ μέτρῳ τῶν δυνάμεών των, καὶ ἰδικὰς τῶν ἐρμηνείας εἰς τὰ ὑπ' αὐτῶν ἐρμηνευόμενα κείμενα.

Αἱ μορφαὶ ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐμφανίζονται αἱ τοιαῦται ἐρμηνευτικαὶ ἐργασίαι εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: 1) Αἱ δι' ἰδίων ὑπομνημάτων ἐρμηνεῖαι ἐφ' ἐνὸς ἐκάστου βιβλίου τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Αἱ ἐρμηνεῖαι αὗται, ἂν καὶ ἐξαρθῶνται κυρίως ἐκ προγενεστέρων πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, παρουσιάζουν ἐν τούτοις καὶ προσωπικὴν συμβολὴν τῶν συντακτῶν αὐτῶν (πίν. 1). 2) Αἱ τῶν ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν. Τῆς μορφῆς ταύτης — ἡ ὁποία εἶναι ἡ μᾶλλον ἐπικρατεστέρα εἰς πολλοὺς — οἱ συντάχται συνῆπτον ἢ συνέρραπτον ἀποσπάσματα, ἐνίοτε ἄνευ συνοχῆς μεταξύ των, λαμβάνοντες ταῦτα κατ' ἐκλογὴν ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν πρὸ τοῦ Ε' αἰῶνος μεγάλων ἐρμηνευτῶν (πίν. 2, 3 καὶ 4). Εἰς τὰς ἐν λόγῳ ἐρμηνευτικὰς Σειράς, συνήθως, οὐδεμία προσωπικὴ συμμετοχὴ τῶν συντακτῶν παρατηρεῖτο, πλὴν τῶν περιπτώσεων καθ' ἃς οὗτοι διετύπουν φράσεις τινὰς ἀποσκοπούσας εἰς τὴν ὅσον τὸ δυνατόν καλλιτέραν σύνδεσιν τῶν διὰ τοῦ τρόπου τούτου συνευρομένων ἀποσπασμάτων³. 3) Ἡ τῶν Ἐρωτήσεων καὶ Ἀποκρίσεων⁴. Ἐν αὐτῇ οἱ συντάχται διεπραγματεύοντο ἀσαφῆ τινα χωρία τοῦ κειμένου τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἢ διαφό-

βεβαίωσιν καὶ ἀλήθειαν. . .). Τοῦ αὐτοῦ, ἐν PG 152, 661: «τὰ αὐτὰ γὰρ πάλιν ἐρῶ, ὡς οὐδὲν ἀπ' ἑμαυτοῦ ἴδιον εἶπον, ἀλλὰ τὰ παρὰ τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῶν διδασκάλων τῆς τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας περὶ τῆς ὑγιούς των Χριστιανῶν πίστεως διδασκόμεθα, ταῦτα ἐξελεξάμεθα, ἀ . . . κατὰ δυνατόν ἐν τῷ παρόντι σχεδιάσαντες ἐξεθέμεθα» κ.ά.

2. Β. Στεφανίδου, μν. ἐργ., σ. 467 ἐξ.

3. K. Staab, Die Pauluskatenen nach den handschriftlichen Quellen untersucht, (Scripta Pontificii Instituti Biblici), Roma 1926, σ. 4.

4. H.-G. Beck, μν. ἐργ., σ. 467.

ρους ἀπορίας ἐπ' αὐτῶν καὶ ἔδιδον ἀπαντήσεις ἐπὶ τοῦ πραγματικοῦ νοήματος των. Ἑρμηνευτικὰ συγγράμματα τῆς μορφῆς ταύτης ἦσαν ἤδη γνωστὰ εἰς τοὺς Θεοδώρητον Κύρου, Μ. Βασίλειον, Ἀναστάσιον Σιναΐτην (πίν. 5), Μάξιμον Ὁμολογητὴν, Φώτιον, Γλυκᾶν κ.ἄ., οἱ ὅποιοι καὶ προέβησαν εἰς συγγραφὴν παρομοίων ἔργων⁵. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν ὑπῆρχον καὶ ἄλλαι ποικίλου περιεχομένου.

Ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος ὁμως καὶ ἐντεῦθεν παρουσιάζονται τοιαύτης μορφῆς ἐρμηνευτικὰ ἔργα, ἀποτελούμενα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ διαφόρων ἐρανισμάτων καὶ περιέχοντα ὄχι μόνον ἐρμηνευτικὰ ἀλλὰ καὶ δογματικὰ, πρακτικὰ ὡς καὶ διάφορα ἄλλα θέματα. Εἰδικώτερον ὁμως ἀπὸ τοῦ αἰῶνος τούτου αἱ ἐμφανισθεῖσαι ἐρμηνευτικαὶ Σειραὶ ἦσαν μὲν πολλαὶ εἰς ἀριθμόν, ἀλλ' αἱ περισσότεραι ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἀνώνυμοι⁶.

Καὶ αἱ ἀνώνυμοι Σειραὶ ἀτυχῶς δὲν μᾶς παρέχουν τὴν δυνατότητα νὰ ἀσχοληθῶμεν μετὰ τοῦ ἀγνώστου συμπληρωτοῦ των, ὁ ὁποῖος, σταχυολογῶν ἐκ παλαιότερων ἔργων τὰ σπουδαιότερα κατ' αὐτὸν σημεῖα, παρέθετεν αὐτὰ εἴτε κατὰ λέξιν, εἴτε συνάπτων αὐτὰ μετὰ τῶν ἰδικῶν τοῦ ἐρμηνευτικῶν σχολίων.

Ἐκ τῶν ἐπωνύμων ὁμως Σειρῶν θὰ ἀναφέρωμεν τοὺς πλέον σημαντικούς συντάκτας ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν καὶ ὑπομνημάτων ἐπὶ βιβλίων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ διὰ τῆς συντόμου ἐκθέσεως τοῦ ἐρμηνευτικοῦ — καὶ μόνον — ἔργου αὐτῶν θὰ καταστῇ ἴσως δυνατὸν νὰ διαφανῇ ἐνδεικτικῶς ἡ ἐξέλιξις, τὴν ὅποιαν ἐπαρουσίασε τὸ ἐρμηνευτικὸν τοῦτο εἶδος κατὰ τοὺς μετὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα χρόνους.

Συντάκται ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν καὶ Ὑπομνημάτων. Μολονότι ἡ ἔρευνα ἐπὶ τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν Σειρῶν δὲν ἔχει εἰσέτι πλήρως ὁλοκληρωθῇ, καὶ ὡς ἐκ τούτου πλεῖσται ὅσαι δυσχέρειαι ἀνακύπτουν κατὰ τὴν ἐξέτασιν αὐτῶν, ἐν τούτοις διὰ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν στοιχείων εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ λόγος περὶ τῶν συντακτῶν καὶ τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ἔργου των. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΣΤ' αἰῶνος, μετὰ δηλ. τὴν περίοδον κατὰ τὴν ὅποιαν ἤκμασαν οἱ τελευταῖοι μεγάλοι ἐρμηνευταί, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καὶ Θεοδώρητος Κύρου, ὡς ἐκπρόσωποι τῶν δύο μεγάλων θεολογικῶν καὶ ἐρμηνευτικῶν σχολῶν, τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ Ἀντιοχείας, ἐμφανίζεται ὁ ἀρχαιότερος συντάκτης τοῦ ἐρμηνευτικοῦ τούτου εἵδους τῶν Σειρῶν.

1) Ὁ Προκόπιος Γαζαῖος (465/475-527/528). Οὗτος θεωρεῖται «ὁ πρῶτος καὶ ὀνομαστότερος δημιουργὸς βιβλικῶν Σειρῶν» καὶ ὁ πρῶτος «τε-

5. G. H. Turner, μν. ἔργ., σ. 512. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 144 καὶ Σ. Σάκκου, Περὶ Ἀναστασιῶν Σιναΐτων, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 144 ἐξ.

6. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 419.

χνίτης Σειρῶν με σπουδαῖον ὕφος»⁷. Ἀνέπτυξε κατὰ τρόπον συστηματικὸν τὸ ἐρμηνευτικὸν τοῦτο εἶδος καὶ ὑπῆρξεν «εἷς τῶν πρώτων εἰσηγητῶν» τῶν Σειρῶν, ὡς καὶ «ὁ πρῶτος μεγάλης ἀξίας συντάκτης» αὐτῶν⁸.

Κύριον χαρακτηριστικὸν τῆς ἐρμηνευτικῆς ἐργασίας τοῦ Προκοπίου εἶναι ἡ περιληπτικὴ ἀπόδοσις τῶν μεγάλων ἐρμηνευτῶν τοῦ Γ', Δ' καὶ Ε' αἰῶνος, τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ καὶ τὸ πρότυπον τῆς βυζαντινῆς ἐρμηνευτικῆς. Ὁ Προκόπιος, κατὰ τὸν Ehrhard, ἀκολουθεῖ δύο τρόπους συντάξεως ἐρμηνειῶν, τὸν τῶν Σειρῶν καὶ τὸν τοῦ συνεχοῦς ὅλου⁹, τοῦτέστιν τὸ ἐρμηνευτικὸν ἔργον του παρουσιάζεται ὑπὸ διττὴν μορφήν. Κατὰ τὴν μίαν μορφήν οὗτος ἐχρησιμοποιοῖ χωρία συλλεγέντα ἐκ διαφόρων ἀξιολόγων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐρμηνευτῶν προγενεστέρων αἰώνων, ὡς αἱ δὲ ταῦτα συνεφώνουν μεταξὺ των, παρετίθεντο κατὰ νοηματικὴν συγγένειαν καὶ κατὰ τὸν τύπον τῶν Σειρῶν, ὡς συνεχὲς ὅλον καὶ ἐκαλοῦντο Ἐκλογαί. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐπετυγχάνετο ἡ κατ' ἐκλογὴν περιληπτικὴ ἀπόδοσις ἐρμηνευτικῶν ἔργων παλαιότερων ἐποχῶν, τὰ περισσότερα τῶν ὁποίων ἐθεωροῦντο ἄλλως ὡς ἀπολεσθέντα. Κατὰ τὴν ἐτέραν μορφήν, τὰ διὰ τοῦ ἀνωτέρω τρόπου συλλεγέντα ἐρμηνευτικὰ χωρία, ὡς αἱ διεφώνουν μεταξὺ των, ἀπλῶς κατεγράφοντο, εἰς τὸ τέλος δὲ παρετίθετο σύντομος διευκρινιστικὴ ἐρμηνεία τοῦ συντάκτη καὶ ἐκαλοῦντο ἐπιτομαὶ Ἐκλογῶν.

Ἐκ τοῦ διασωθέντος ἐρμηνευτικοῦ ἔργου τοῦ Προκοπίου ἀποδεικνύεται ὅτι οὗτος, διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ αὐτοτελοῦς ὑπομνηματισμοῦ μετὰ τοῦ συστήματος τῶν Σειρῶν, ὑπῆρξεν ὄντως ἀξιόλογος ἐρμηνευτὴς καὶ ἀπέβη εἰς τῶν πρώτων καὶ ἀρχαιότερων εἰσηγητῶν τοῦ ἐρμηνευτικοῦ τούτου εἵδους¹⁰. Οἱ μεταγενέστεροι ἐρμηνευταὶ ἐχρησιμοποίησαν τὰς ὑπ' αὐτοῦ συντελεσθείσας ἐρμηνείας καὶ ἠκολούθησαν τὴν ἐρμηνευτικὴν μέθοδόν του. Οὕτω π.χ. ὁ Φώτιος, ὁ ὁποῖος ἐγνώρισε τὸ ἐρμηνευτικὸν ἔργον τοῦ Προκοπίου, ἐγκωμιάζει τὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματά του¹¹.

Ἐπειδὴ αἱ ὑπὸ τῆς χειρογράφου παραδόσεως διασωθεῖσαι ἐρμηνεῖαι τοῦ Προκοπίου ἀναφέρονται εἰς βιβλία μόνον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, εἶναι προφανὲς ὅτι οὗτος ἐσχεδίαζε τὴν σύνταξιν ἐρμηνειῶν εἰς τὰ βιβλία μόνον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης¹².

7. Π. Χρήστου, λ. «Προκόπιος», ἐν ΘΗΕ, τόμ. 10, σ. 616 - 618. Πρβλ. καὶ H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 414 - 416, ἐνθα πλείονα περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Προκοπίου, ὡς καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας αὐτοῦ.

8. Π. Χρήστου, Πατέρες καὶ Θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ, τόμ. I, σ. 337 καὶ 294.

9. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 146.

10. Ἄν καὶ ὁ Θεοδώρητος Κύρου, διαπρεπὴς ἐρμηνευτὴς τῶν μέσων τοῦ Ε' αἰῶνος, εἶχεν ἀρξίσει ἐνωρίτερον τὴν ἐρμηνείαν τοῦ εἵδους τούτου τῶν Σειρῶν. Μάλιστα ὁ Θεοδώρητος διὰ τῶν ἐρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων του ἐπὶ διαφόρων βιβλίων τῆς Ἀγ. Γραφῆς προέβαλεν ἐντόνως τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν.

11. PG 103, 676D - 677A. Βλ. καὶ K. Φούσκα, Θεηγόροι Ὁπλῖται, σ. 200 ἐξ.

12. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 145.

Οὕτως ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Προκοπίου διεσώθησαν ἐρμηνευτικαὶ Σειραὶ εἰς τὰ βιβλία τῶν Παροιμιῶν¹³, τοῦ Ἑσαίου¹⁴, τοῦ Ἀσματος τῶν Ἀσμάτων¹⁵, τῶν Ψαλμῶν, τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ καὶ τῆς Ὀκτατεύχου. Ἐπὶ τῶν Παροιμιῶν ὁμοῦς ὑπάρχει καὶ ἑτέρα Σειρὰ ψευδεπίγραφος, ἐνῷ ἡ Σειρὰ τοῦ Ἑσαίου διασώζεται μετὰ κενῶν¹⁶. Αἱ Σειραὶ εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων καὶ τοὺς Ψαλμοὺς διασώζονται ἐν ἐπιτομῇ. Ἑτέρα Σειρὰ εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων, ἀποδιδομένη εἰς τὸν Προκόπιον, δὲν ἀνήκει εἰς αὐτόν, ἀλλ' εἰς τοὺς τρεῖς πατέρας, ὑπὸ τὸ ὄνομα τῶν ὁποίων καὶ φέρεται, ἦτοι τοῦ Νείλου, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ¹⁷, ἐνῷ ἡ Σειρὰ τῶν Ψαλμῶν πιθανῶς νὰ μὴ προέρχεται ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ Προκοπίου, ἀλλ' ἐκ τινος τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντος τῶν μαθητῶν του. Ἡ εἰς τὸν Ἐκκλησιαστὴν Σειρὰ εἶναι εἰσέτι ἀνέκδοτος καὶ σχετίζεται πρὸς τὴν ἀντίστοιχον Σειρὰν τοῦ Ὀλυμπιδώρου¹⁸. Τέλος ἐκ τῶν εἰς τὴν Ὀκτάτευχον διασωθεισῶν Σειρῶν, καὶ ὑπὸ τὰς δύο μορφάς, τ. ἑ. τῶν Ἐκλογῶν καὶ τῶν Ἐπιτομῶν τῶν Ἐκλογῶν, διετηρήθησαν ἀρκετὰ ἀποσπάσματα τοῦ Προκοπίου· τὸ ἔργον τοῦτο ὡς σύνολον φέρεται ὡς ἀπολεσθὲν¹⁹. Ἐπιτομὴ εἰς τὴν Ὀκτάτευχον διασώζεται καὶ λατινιστί. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡγέρθησαν ἀμφισβητήσεις τινὲς περὶ τῆς γνησιότητος Σειρῶν τινων ἐκ τῶν ἀποδιδομένων εἰς τὸν Προκόπιον. Διὸ καὶ ἀπομένει νὰ γίνῃ περαιτέρω ἔρευνα καὶ ἐμπεριστατωμένη κριτικὴ μελέτη τῶν χειρογράφων τῶν Σειρῶν, τῶν φερομένων ὡς ὑπομνηματισθεῖσων ὑπὸ τοῦ Προκοπίου, προκειμένου νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ γνησιότης αὐτῶν.

2) Σύγχρονος τοῦ Προκοπίου εἶναι ὁ διάκονος Ἀλεξανδρείας Ὀλυμπιδώρος. Οὗτος ἐπίσης ὑπῆρξε διακεκριμένος συντάκτης Σειρῶν εἰς βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Πληροφορίας περὶ αὐτοῦ ἀρούμεθα ἐκ τοῦ Εἰς Ἑξαήμερον ὑπομνήματος τοῦ Ἀναστασίου Συναΐτου, ἐνθα οὗτος χαρακτηρίζεται ὡς φιλόσοφος καὶ προσονομάζεται «ὁ πολὺς τὰ θεῖα Ὀλυμπιδώρος» διάκονος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ²⁰.

13. PG 87₁, 1221 - 1544 καὶ λατινιστὶ PG 87₂, 1779 - 1800.

14. PG 87₂, 1817 - 2718.

15. PG 87₂, 1545 - 1780.

16. Π. Χρήστου, ἐν ΘΗΕ, τόμ. 10, στ. 617.

17. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 415 καὶ 471.

18. Αὐτόθι, σ. 415.

19. PG 87₁, 21 - 1220. Ὁ ἴδιος ὁ Προκόπιος ἀποκαλεῖ ἑαυτὸν συντάκτην τῆς Σειρᾶς εἰς Ὀκτάτευχον. Οἱ P. Wendland καὶ L. Cohn παρατήρησαν ὅτι αἱ εἰς τὴν Ὀκτάτευχον ἀναφερόμεναι Σειραὶ, τὰς ὁποίας διηρένησαν εἰς διάφορα χφφ, εἶναι ἀντίγραφα τῆς αὐτῆς ἐν Λειψία ἐκδοθείσης ὑπὸ Νικηφόρου Θεοτόκη Σειρᾶς, ἥτις εἶναι ἡ αὐτὴ μετὰ τῆς τοῦ Προκοπίου. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 213. Μάλιστα ὁ H.-G. Beck ἀναφέρει τρεῖς τύπους Σειρῶν, ἦτοι I, II, καὶ III. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 414.

20. PG 89, 937AB «Ἀνανεύει δὲ ὁ πολλάκις προρρηθεὶς φιλόσοφος ὁ τὴν Ἀλεξανδρέων τοῖς λόγοις καταφωτίσας, ὡς ταύτης διάκονος...».

Ὁ τρόπος ἐρμηνείας, τὸν ὁποῖον ἀκολουθεῖ ὁ Ὀλυμπιόδωρος εἰς τὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματά του, καὶ τὰ ὁποῖα συνήθως ἀποτελοῦνται ἐκ συντόμων σχολίων, εἶναι ὁ συνδυασμὸς ἱστορικῆς καὶ ἀλληγορικῆς ἐρμηνευτικῆς μεθόδου. Ἐκ τῶν ἐρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων τοῦ Ὀλυμπιοδώρου, τὸ ἥδη ἐκδοθὲν (εἰς τὸν Ἑκκλησιαστὴν) ²¹ δὲν ἀναφέρει τὰ πηγὰς ἐξ ὧν ἀντλεῖ οὐτε κατονομάζει τοὺς πρὸ αὐτοῦ ἐρμηνευτάς, καθιστῶν οὕτω δυσχερεστέραν τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἔρευναν. Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ Εἰς τὸν Ἑκκλησιαστὴν ὑπομνήματός του ἀναφέρεται καὶ ἀντίστοιχος ἐρμηνευτικὴ ἐργασία του εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Ἑσδρα, ἣ ὁποία ἀτυχῶς δὲν διασώζεται ²². Ἐπίσης ἐν αὐτῇ ὑπεμφαίνεται ὅτι εἰργάσθη καὶ εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Ἀσματος Ἀσμάτων, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ εἶναι βέβαιον ²³. Εἰς τὰ λοιπὰ ὑπομνήματά του ἐπὶ τῶν βιβλίων τοῦ Ἰερεμίου ²⁴, τῶν Θρήνων τοῦ Ἰερεμίου ²⁵ καὶ τοῦ Βαρούχ ²⁶, ὁ Ὀλυμπιόδωρος διαιρεῖ τὸ βιβλικὸν κείμενον κατὰ κεφάλαια καὶ πρὸ ἐκάστου τούτων παραθέτει σύντομον προθεωρίαν - εἰσαγωγὴν, διὰ νὰ καταστήσῃ σαφέστερον τὸ περιεχόμενόν των. Ἐπὶ πλεόν οὗτος προβαίνει καὶ εἰς διαφόρους ἄλλας προσθήκας ἀρυομένας ἐκ τῶν μεταφράσεων τῶν Ἀκύλα, Θεοδοτίωνος καὶ Συμμάχου, τὰς ὁποίας προφανῶς παραλαμβάνει ἐκ τῶν Ἑξαπλῶν τοῦ Ὠριγένους ²⁷. Ὁ Ὀλυμπιόδωρος συντάξεν ἐπίσης ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα - Σειρὰν εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Ἰώβ ²⁸, ἐκ τοῦ ὁποίου, ὡς ὑπὸ τῆς ἐρέυνης διεπιστώθη, ἦντλησε μεταγενεστέρως ὁ Νικήτας Ἡρακλείας ²⁹. Ὡσαύτως συντάξεν ἐρμηνευτικὴν Σειρὰν εἰς τὸ βιβλίον τῶν Παροιμιῶν, ἐκ τῆς ὁποίας ὅμως ἐλάχιστα ἀποσπάσματα ἐξεδόθησαν μέχρι τοῦδε ³⁰. Ὁ Ὀλυμπιόδωρος φαίνεται ὅτι δὲν ἐπεχείρησεν ἐρμηνείας εἰς τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης. Τὸ ὑπὸ τοῦ καρδιναλίου Α. Μαί ἐκδοθὲν μικρὸν ἀπόσπασμα ὡς τοῦ Ὀλυμπιοδώρου ³¹ καὶ ἀναφερόμενον εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον δὲν ἀνήκει εἰς τὸν Ὀλυμπιόδωρον. Πρόκειται περὶ λάθους τοῦ Α. Μαί, ὁ ὁποῖος, παρανοήσας τὴν ἐνδειξιν ἀποσπάσματος τινος τοῦ Χρυσοστόμου «πρὸς Ὀλυμπιάδα», ἐξέλαβε

21. PG 93, 477 - 628.

22. PG 93, 532C α. . . ὡς ἐν τῷ Ἑσδρα ἐσημειωσάμεθα».

23. PG 93, 477 - 480. Πρβλ. καὶ H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 416.

24. PG 93, 627 - 726.

25. PG 93, 725 - 762.

26. PG 93, 761 - 774. Πρβλ. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 416 καὶ A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 147.

27. PG 93, 56 ἐξ.

28. PG 93, 13 - 470.

29. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 416 καὶ 420 καὶ A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 147.

30. PG 93, 469 - 478 λατινιστί.

31. PG 93, 779 - 780 καὶ A. Mai, ἐν Scriptorum Veterum Nova Collectio, τόμ. IX, σ. 666 Ὀλυμπιοδώρου.

ταύτην ὡς τοῦ Ὀλυμπιοδώρου³². Τοῦτο ὠδήγησε τὸν A. Ehrhard εἰς τὴν ἐσφαλμένην ὑπόθεσιν ὅτι ὁ Ὀλυμπιόδωρος προέβη εἰς σύνταξιν ἐρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον³³.

Πάντως τὰ εἰς τὸν Ὀλυμπιόδωρον ἀποδιδόμενα χειρόγραφα ἐρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων ἐπὶ διαφόρων βιβλίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς χρήζουσιν ἔτι μεγαλύτερας ἐρεύνης καὶ κριτικῆς μελέτης ἢ τοῦ Προκοπίου.

3) Περὶ τὰ μέσα τοῦ ΣΤ' αἰῶνος ἐμφανίζεται ἡ Χριστιανικὴ Τοπογραφία *Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστου*, ἡ ὁποία εἶναι ἐρμηνεῖα εἰς τὴν Ὀκτάτευχον³⁴. Τὸ ἔργον τοῦτο ἀπὸ ἐρμηνευτικῆς πλευρᾶς δὲν παρουσιάζει τι τὸ ἀξιόλογον, διὸ καὶ κατεκρίθη ὑπὸ τοῦ Φωτίου. Ἐχει ὅμως ἐνδιαφέρον καὶ ἀξίαν ἐκ τοπογραφικῆς ἀπόψεως³⁵.

4) Τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν τοποθετεῖται καὶ τὸ ἐρμηνευτικὸν ἔργον τοῦ *Οἰκουμένιου*, περὶ τοῦ προσώπου τοῦ ὁποίου ὑπάρχει μεγάλη ἀσάφεια ὡς πρὸς τὸν χρόνον καθ' ὃν ἤκμασεν· οἱ δὲ περὶ αὐτὸν ἀσχοληθέντες δὲν ἠδυνήθησαν νὰ παράσχουν μέχρι τοῦδε λύσιν τινὰ ἀρκούντως πειστικὴν καὶ γενικῶς ἀποδεκτὴν³⁶. Ἀνεξαρτήτως πάντως τῶν διαφορῶν ἀπόψεων, αἱ ὁποῖαι ἐπικρατοῦν περὶ αὐτοῦ, αἱ εἰς τὸν Οἰκουμένιον ἀποδιδόμεναι ἐρμηνευτικαὶ Σειραὶ διασώζουσιν ἐρμηνευτικὴν παράδοσιν ἀρχαίων πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ συντελοῦν προσέτι εἰς τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τοῦ κειμένου τῶν ἐρμηνευομένων βιβλίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ὁ συντάκτης τῶν ἐρμηνευτικῶν τούτων Σειρῶν δὲν εἶναι ἀπλῶς ἐραυιστής, παραθέτων τὰς διαφοροὺς γνώμας τῶν προγενεστέρων συγγραφέων διὰ συρραφῆς χωρίων, ἀλλὰ προσφέρει καὶ ἰδικὰς του ἐρμηνευτικὰς παρατηρήσεις, χαρακτηριζομένας ἐν πολλοῖς ὡς ἐπιτυχεῖς. Οὗτος διακρίνεται διὰ τὴν σαφήνειαν καὶ τὴν ὀρθὴν ἐρμηνευτικὴν κρίσιν του³⁷.

Τὸ ὑπὸ τινων κωδίκων³⁸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Οἰκουμένιον κύριον ἐρμηνευτικὸν ἔργον εἶναι τὸ ὑπόμνημά του εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰωάννου³⁹.

32. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 147.

33. Χρ. Κρικώνη, μν. ἔργ., σ. 44 καὶ 209.

34. PG 88, 51 - 462.

35. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 416 - 417 καὶ A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 426 - 429.

36. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 417 - 418 καὶ 514. Ἐπίσης Ἡλ. Μουτσούλα, ἐν ΟΗΕ, τόμ. 9, στ. 876 - 878, A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 150 - 151, II. Χρήστου, μν. ἔργ., σ. 338 καὶ G. H. Turner, μν. ἔργ., σ. 486.

37. Θ. Φαρμακίδου, Οἰκουμένιου ἐξήγησις εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ εἰς τὰς Ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, τόμ. III - IV, ἐν Ἀθήναις 1842, σ. η' - ιγ'.

38. Cod. Coislin. gr. 224 f. 330^v καὶ Barocc. gr. 3 (I' - IA' αἱ.) ὡς καὶ Cod. Vat. gr. Pii II f. 228 (I' αἱ.).

39. Fr. Diekamp, «Mitteilungen über den neu aufgefundenen Kommentar des Oecumenius zur Apokalypse», ἐν Sitzungsberichte der K. Preuss. Akademie der Wissenschaften, 43 (1901) 1046 - 1056. Ἐπίσης PG 119, 721 - 726. Τὸ ὑπόμνημα τοῦτο, εἰς συριακὴν ὁμοίαν μετὰφρασιν, ἀνευρίσκεται ἤδη κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα.

Τὸ κείμενον τούτου, παρὰ τὰς ἀνωμαλίας τὰς ὁποίας παρουσιάζει (προσθήκας, παραλείψεις), ὁμοιάζει πρὸς τὸ ἀντίστοιχον ὑπόμνημα τοῦ Ἀνδρέου Καισαρείας. Μάλιστα τὰ ἐρμηνευτικὰ σχόλια τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Οἰκουμενίου, κατὰ τὸν Beck, εἶναι κατὰ λέξιν ἀποσπάσματα τοῦ Ἀνδρέου Καισαρείας⁴⁰. Προφανῶς τὸ ἐρμηνευτικὸν τοῦτο ὑπόμνημα εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰωάννου ἀνήκει εἰς τὸν φιλόσοφον καὶ ρήτορα Οἰκουμένιον, ὁπαδὸν τοῦ μονοφυσίτου Σεβήρου, ζήσαντα κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος⁴¹. Ἀλλὰ κατὰ τὸν Staab ὁ συντάκτης τοῦ ἐρμηνευτικοῦ αὐτοῦ ὑπομνήματος εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν ταυτίζεται πρὸς τὸν συντάκτην τῶν ἐρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων τῶν Πράξεων, τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου καὶ τῶν Καθολικῶν Ἐπιστολῶν⁴². Περὶ τούτων ὅμως ἐπικρατεῖ καὶ ἄλλη ἄποψις, ὅτι ἀνήκουν εἰς ἕτερον Οἰκουμένιον, ἐπίσκοπον Τρίκκης τῆς Θεσσαλίας, ἀκμάσαντα κατὰ τὰ μέσα τοῦ Ι' αἰῶνος⁴³. Τὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα τῶν δευτέρων τούτων βιβλίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς παρὰ τὰς διαφορὰς καὶ παραλλαγὰς, τὰς ὁποίας παρουσιάζει τὸ κείμενον εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν καὶ παρὰ τὰς ὁμοιότητάς των πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος, δύνανται νὰ ἀποδοθῶν εἰς τὸν Οἰκουμένιον Τρίκκης. Καὶ τοῦτο διότι παρουσιάζονται ὑπὸ ἐντελῶς διαφορετικὴν μορφήν, ἰδίως τὸ εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου ὑπόμνημα. Τὸ ἐρμηνευτικὸν ὕλικόν τῶν ὑπομνημάτων τούτων τοῦ Οἰκουμενίου, ἀ-

40. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 417 - 418. Ὁ Cramer εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰωάννου, τοῦ Ἀνδρέου Καισαρείας, ἐξέδωσε σχόλια ἐσφαλμένως ὡς τοῦ Οἰκουμενίου. J. Cramer, Catena Graecorum Patrum in Novum Testamentum, τόμ. VIII, Hildesheim 1967, σ. 171 ἐξ.

41. Π. Μπρατσιώτου, Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἀποστόλου Ἰωάννου, ἐν Ἀθήναις 1950, σ. 43 καὶ B. Στεφανίδου, μν. ἔργ., σ. 469. Πρβλ. καὶ N. Bees, «Zur Schriftstellerei des Antonios von Larissa», ἐν BNJ XII (1936) 317. Εἰς ἓν σχόλιον χειρογράφου τῆς Μεσσηνίας (Cod. S. Salvatoris 99 τοῦ IB' - II' αἰ.) εἰς τὸ χωρίον «ἐν τάχει» (Ἀποκ. 1, 1) ἀναφέρεται ὅτι πλέον τῶν 500 ἐτῶν παρῆλθον ἀπὸ τῆς ὁπτασίας τὴν ὁποίαν εἶδεν ὁ Ἰωάννης. Ἐκ τούτου ὁ Diekamp συνάγει ὅτι ἡ ἀληθὴς χρονολογία τοῦ Οἰκουμενίου εἶναι τὸ 600 μ.Χ., παρὰ Turner, μν. ἔργ., σ. 523.

42. K. Staab, The Complete Commentary of Oecumenius on the Apocalypse, ed. H. C. Hoskier, University of Michigan 1928, σ. 374 - 379 κ.ά. Ἐπίσης J. Schmid, «Ökumenios der Apokalypsen-Ausleger und Ökumenios der Bischof von Trikkas», ἐν BNJ XIV (1938) 322 - 330. Τὰ ὑπομνήματα εἰς τὰς Πράξεις εὐρίσκονται ἐν PG 118, 11 - 308, εἰς τὰς Ἐπιστολάς τοῦ Παύλου ἐν PG 118, 308 - 1326 καὶ 119, 10 - 452 καὶ εἰς τὰς Καθολικὰς Ἐπιστολάς ἐν PG 119, 452 - 722.

43. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 150 - 151, Π. Μπρατσιώτου, μν. ἔργ., σ. 43, B. Στεφανίδου, μν. ἔργ., σ. 469, Ἡλ. Μουτσούλα, λ. «Οἰκουμένιος», ἐν ΘΗΕ, τόμ. 9, σ. 876 καὶ 878. Ἀντιθέτως πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἀπόψεις ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ Γ. Παπαγεωργίου - Ἐρράδου, Γυμνασιάρχου, μὲ ἀξιόλογα ἐπιχειρήματα, ὅτι ὁ Οἰκουμένιος, ἐπίσκοπος Τρίκκης ἤμασε κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα. Τὰς σχετικὰς ἀπόψεις τούτου εὐρίσκομεν εἰς τὰ ἔργα του: Ὁ Ἅγιος Οἰκουμένιος, Τρίκκη 1949, καὶ Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς πόλεως Τρίκκης. Οἰκουμένιος Α' ὁ πολιοῦχος, Διονύσιος Β' ὁ ἐθνικὸς ἥρωας, Τρίκκη 1952.

ποτελούμενον ἀπὸ σχόλια ἐρανισμένα ἐκ τῶν ἐρμηνευτικῶν ἔργων τῶν μεγάλων πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, καταλέγεται μεταξύ τῶν ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν (πίν. 6 καὶ 1) καὶ τῶν αὐτοτελῶν ὑπομνημάτων⁴⁴. Εἰς τὸν συντάκτην τῶν ὑπομνημάτων τούτων ἐχρησίμευσαν ὡς ὑποδείγματα, κατὰ βάσιν, τὰ ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, κυρίως ὁμῶς ἐχρησίμευσαν αἱ ἐπὶ τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου ἐρμηνεῖαι τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου καὶ τῶν Θεοδοωρήτου Κύρου, Μ. Ἀθανασίου, Μ. Βασιλείου, Γρηγορίου Νύσσης, Γρηγορίου Θεολόγου, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Μεθοδίου, Φωτίου καὶ τινων ἄλλων, τῶν ὁποίων συνήθως μνημονεύονται οἱ τίτλοι τῶν ἔργων των ἐξ ὧν ἀντλεῖ⁴⁵.

Ἄλλ' ὅπως τῶν προηγουμένων συντακτῶν οὕτω καὶ τοῦ Οἰκουμενίου τὰ χειρόγραφα τῶν ἐρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων τῶν ἀποδιδομένων εἰς αὐτὸν χρήζουσιν περαιτέρω κριτικῆς ἐρεῦνης καὶ προσεκτικῆς μελέτης πρὸς πλήρη ἐξακρίβωσιν τῶν πραγματικῶς ἀνηκόντων εἰς αὐτὸν ὑπομνημάτων καὶ διευκρίνισιν τοῦ χρόνου κατὰ τὸν ὅποιον ἤκμασεν οὗτος, καθ' ὅσον, κατὰ τὸν Ehrhard, τὸ ὄνομα Οἰκουμένιος ἀποτελεῖ εἰσέτι αἰνίγμα διὰ τὴν ἐπιστήμην⁴⁶.

5) Κατὰ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου ἡμίσεος περίπου τοῦ ΣΤ' αἰῶνος τοποθετεῖται καὶ τὸ εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα τοῦ Ἀνδρέου Καισαρείας, ζήσαντος μεταξύ τῶν ἐτῶν 563 καὶ 614⁴⁷.

Τὸ ἐρμηνευτικὸν τοῦτο ὑπόμνημα εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰωάννου⁴⁸ συνετάγη κατὰ παράκλησιν Μακαρίου τινὸς φίλου τοῦ Ἀνδρέου καὶ μετεφράσθη εἰς τὴν Γεωργιανὴν γλῶσσαν κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα καὶ εἰς τὴν Ἀρμενικὴν κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα. Κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα ὁ Μάξιμος Πελοποννήσιος ἀπέδωκεν αὐτὸ εἰς γλῶσσαν δημώδη⁴⁹. Τοῦτο, ἐξ ὅσων τοῦλάχιστον γνωρίζομεν, εἶναι ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων ὑπομνημάτων εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν καὶ ὡς τοιοῦτον ἐχρησίμευσεν ὡς ὑπόδειγμα εἰς τοὺς μεταγενεστέρους ὑπομνηματιστάς τοῦ βιβλίου τούτου⁵⁰. Ἡ ἀξία τοῦ ἐρμηνευτικοῦ τούτου ὑπομνήματος δὲν ἔγκειται τόσον εἰς τὴν ἐρμηνευτικὴν προσφοράν του, ὅσον εἰς τὴν διάσωσιν τοῦ ἀρχαιοτέρου κειμένου τῆς Ἀποκαλύψεως, ὅπερ ἐνέχει μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου τοῦ βιβλίου τούτου (πίν. 7). Κατὰ τὴν σύνταξίν του

44. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 151 καὶ II. Τρεμπέλα, Ὑπόμνημα εἰς τὰς ἐπιστολάς τῆς Καινῆς Διαθήκης, τόμ. Ι, Ἀθήναι 1956, σ. 8 - 19.

45. G. H. Turner, μν. ἔργ., σ. 485 - 487 καὶ 523. Πρβλ. καὶ τὸ ἔργον τοῦ K. Staab, Pauluskommentare aus der griechischen Kirche., Münster 1933.

46. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 151.

47. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 418.

48. PG 106, 215 - 458.

49. H.-G. Beck, αὐτόθι.

50. B. Altaner, Patrologie, Freiburg in Br. 1958, σ. 48.

ὁ συντάκτης στηρίζεται εἰς τοὺς ἀρχαιοτέρους πατέρας καὶ συγγραφεῖς τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς ὁποίους ἐνίοτε μνημονεύει ὀνομαστί. Οὗτοι π.χ. εἶναι ὁ Παπίας Ἱεραπλῆως, Ἰουστῖνος, Εἰρηναῖος, Ἰππόλυτος, Εὐσέβιος Καισαρείας, Γρηγόριος Θεολόγος, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας κ.ἄ.⁵¹

6) Ἀξιόλογον ἐπίσης ἔργον, ἐνέχον ἰδιαιτέραν ἀξίαν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου τῆς Ἀγίας Γραφῆς, εἶναι τὸ ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ τοῦ Γρηγορίου ἐπισκόπου Ἀκραγαντίνων⁵². Ἐκ τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν συνάγεται ὅτι οὗτος ἤκμασε κατὰ τὸ δευτέρον ἡμισυ τοῦ Ζ' αἰῶνος⁵³ καὶ οὐχί, ὡς μέχρι τοῦδε ὑπεστηρίζετο ἢ συνεχίζεται εἰσέτι νὰ ὑποστηρίζεται ὑπὸ τινων, κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος⁵⁴. Τὸ ἐρμηνευτικὸν τοῦτο ὑπόμνημα τοῦ Γρηγορίου παρουσιάζει τὸ πλεονέκτημα ὅτι διασώζει κείμενον διάφορον τοῦ κειμένου τῶν Ο'. Ἐχει ὁμως τὸ μειονέκτημα ὅτι περιέχει πολλὰς ἐπαναλήψεις εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποβαίνῃ λίαν ἐκτενὲς καὶ κουραστικόν. Μάλιστα ὁ συντάκτης του, δικαιολογῶν τὴν ἑκτασίαν του ταύτην, λέγει ὅτι αὕτη ὀφείλεται εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ εἰσδύσῃ ἐσώτερον εἰς τὸ κείμενον καὶ νὰ ἀνέυρῃ τὰ βαθύτερα καὶ μυστικώτερα νοήματά του. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης παρουσιάζει καὶ ἡ γλῶσσα τοῦ ὑπομνήματος τούτου. Ὁ Γρηγόριος, ἀκολουθῶν τὸν συνήθη τύπον τῶν Σειρῶν, ἀντλεῖ ἐκ τῶν πηγῶν τῶν προγενεστέρων ἐρμηνευτῶν, τοὺς ὁποίους ἐνίοτε διορθώνει χωρὶς πάντοτε νὰ τοὺς κατονομάζῃ⁵⁵.

7) Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων συντακτῶν Σειρῶν καὶ ὑπομνημάτων εἰς τινὰ χειρόγραφα περιέχοντα Σειράς εἰς βιβλία τῆς Παλαιᾶς (Παροιμίας, Ἡσαΐαν) καὶ Καινῆς Διαθήκης (Πράξεις, Καθολικὰς Ἐπιστολάς), ἀναφέρεται ὡς συντάκτης Ἀνδρέας τις πρεσβύτερος, «ὁ ταπεινὸς πρεσβύτερος Ἀνδρέας». Ὁ Ehrhard τοποθετεῖ τὴν ἀκμὴν του μεταξὺ ΣΤ' καὶ Ι' αἰῶνος, διότι λαμβάνει ἐκ τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ († 662), *terminus post quem*, ὁ δὲ κώδιξ Coislin. 25, ὁ ὁποῖος περιέχει μίαν ἐκ τῶν Σειρῶν τούτων ἀνάγεται εἰς τὸν Ι' αἰῶνα, *terminus ante quem*⁵⁶.

Ἐξ ἄλλου ὁ Beck ἐντάσσει τὸν Γρηγόριον εἰς τὸν Ζ' αἰῶνα⁵⁷, ἐνῶ ἄλ-

51. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 149 καὶ Π. Μπρατσιώτου, μν. ἔργ., σ. 43.

52. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 467 - 468.

53. A. Χριστοφιλοπούλου, «Πότε ἐζησεν ὁ Γρηγόριος Ἀκράγαντος;» ἐν ΕΕΒΣ 19 (1949) 158 - 161.

54. Περὶ τοῦ βίου τοῦ Γρηγορίου βασικὴ πηγὴ εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Λέοντος († 688), ἡγουμένου τῆς ἐν Ρώμῃ Μονῆς τοῦ Ἀγίου Σάββα, γραφεῖσα βιογραφία του· πλεονα ἰδὲ Στ. Παπαδοπούλου, λ. «Γρηγόριος Ἀκραγαντίνων», ἐν ΘΗΕ, τόμ. 4, σσ. 827 - 828, ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐπίσης καὶ A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 147 - 148.

55. PG 98, 741 - 1182. Πρβλ. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 148.

56. Τοῦ αὐτοῦ, σ. 215.

57. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 469.

λοι τὸν ταυτίζουσιν πρὸς τὸν Ἀνδρέαν Ἀμαρτωλόν, εἰς τὸν ὁποῖον ἀποδίδεται ὁμιλία εἰς τὴν Κυριακὴν τῶν Βατῶν, ἢ πρὸς τὸν Ἀνδρέαν, σχολιαστὴν τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου⁵⁸.

Καὶ ἄλλοι τινὲς μαρτυροῦνται ὑπὸ τῶν χειρογράφων ὡς συντάσσεται Σειρῶν κατὰ τοὺς Ζ', Η' καὶ Θ' αἰῶνας, ἐκ τῶν ὁποίων μνημονεύομεν μόνον τοὺς Ἰωάννην Δρουγγάριον (Θ' αἰ.) καὶ Πολυχρόγιον Διάκονον (Θ' αἰ.).

8) Εἰδικώτερον ὅμως κρίνομεν ἀπαραίτητον νὰ μνημονεύσωμεν μεταξὺ τῶν συντακτῶν τῶν Σειρῶν κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας τὸν Ἀναστάσιον Γ' Νικαίας, ζήσαντα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Η' αἰῶνος. Οὗτος πρόεβη εἰς σύνταξιν ἐρμηνευτικοῦ ὑπομνήματος - Σειράς εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, φέροντας τὸν τίτλον «Υπόθεσις καὶ ἐρμηνεία τοῦ Ψαλτηρίου τῶν ρν' Ψαλμῶν ἀπὸ φωνῆς Ἀναστασίου μητροπολίτου Νικαίας»⁵⁹. Ἐν αὐτῷ ὁ Ἀναστάσιος ἀκολουθεῖ τὴν ἱστορικὴν μέθοδον ἐρμηνείας. Τὸ ἔργον τοῦτο εἶναι εἰσέτι ἀνέκδοτον· ἐξεδόθησαν δὲ μόνον περικοπαί τινες ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Λαυριώτου εἰς ἐρμηνευτικὰς Σειράς καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ⁶⁰. Ὁ L. Maries ἀπέδιδε τὸ ὑπόμνημα τοῦτο εἰς τὸν Διόδωρον Ταρσοῦ, ἐνῷ ὁ G. Mercati ἀπέδιδεν αὐτὸ εἰς τὸν Θεόδωρον Μοψουεστίας. Ὁ M. Jugie, ἐξ ἄλλου, ἐθεώρει τοῦτο ὡς ἔργον τοῦ Ἀναστασίου, Πατριάρχου Ἀντιοχείας⁶¹.

9) Ἡ σύνταξις ἐρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων ὑπὸ μορφήν Σειρῶν συνεχίζεται μὲ τὸ ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἀρέθᾳ Καισαρείας (850-935). Οὗτος κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ὑπομνήματος τούτου ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν του τὸ ἀντίστοιχον ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἀνδρέου Καισαρείας, τὸ ὁποῖον ἐπεξεργάσθη καὶ συνεπλήρωσε, καὶ πρὸς τὸ ὁποῖον τὸ ἰδικόν του παρουσιάζει συγγένειαν⁶². Χαρακτηριστικὸν τούτου εἶναι ἡ μνεῖα περισσοτέρων ὀνομάτων ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀκόμη καὶ μὴ χριστιανῶν, ὡς τοῦ Φίλωνος, Ὁμήρου, Ἀριστοτέλους⁶³, ὅπερ προσδίδει ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον εἰς αὐτό.

Ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΑ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς τὰ ἐρμηνευτικὰ ἔργα κατὰ τὴν μορφήν τῶν Σειρῶν ἐλάχιστα βοηθοῦν εἰς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ προβλήματος

58. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 215.

59. *Cod. Vatic. gr.* 754 (I' αἰ.) καὶ *Coistin. gr.* 275 (IA' - IB' αἰ.). Περὶ τῶν περὶ τοῦ Ἀναστασίου ἐπικρατουσῶν ἀπόψεων ἰδὲ Στ. Σάκκου, Περὶ Ἀναστασιῶν Συναϊτῶν, σ. 150 ἐξ. καὶ H.-G. Beek, μν. ἔργ., σ. 381 καὶ 419.

60. Ἀλεξάνδρου Λαυριώτου, Ἀναγραφὴ τεύχους τῆς ἱερᾶς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας», Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 12 (1892) 134 - 135, ἐνθα οἱ Ψαλμοὶ ΙΗ', ΜΕ', Ν' καὶ ΨΕ'.

61. Παρὰ H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 419 καὶ σημ. 1 - 3, ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

62. PG 106, 487 - 786.

63. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 149.

τῶν Σειρῶν λόγω παραθέσεως τῶν ἐρανισμάτων των ἄνευ μνείας τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων τοὺς ὁποίους χρησιμοποιοῦν καὶ τῶν πηγῶν-ἐργῶν ἐκ τῶν ὁποίων ἀντλοῦν ⁶⁴. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην οἱ συντάκται τῶν ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν ἐπιδιώκουν τὴν ἀνανέωσιν τοῦ συστήματος τῶν Σειρῶν, ἀλλ' οὗτοι δὲν εἶναι τόσοι πολλοὶ κατὰ τοὺς ἐπομένους αἰῶνας ὅσοι ἦσαν κατὰ τοὺς προηγουμένους. Παρὰ ταῦτα ὅμως καὶ οἱ μεταγενέστεροι σειρογράφοι, τοὺς σπουδαιότερους τῶν ὁποίων μνημονεύομεν κατωτέρω, ὑπῆρξαν ἀξιόλογοι.

10) *Νικήτας Ἡρακλείας*. Οὗτος ἤκμασε κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος καὶ διετέλεσε διάκονος, σύγκελλος, σκευοφύλαξ καὶ διδάσκαλος τῆς μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Ὁ Νικήτας, ἂν καὶ διεκρίθη καὶ ὡς γραμματικὸς συνθέσας γραμματικὰς καὶ λεξικολογικὰς ἐργασίας ὡς καὶ διάφορα ποιήματα, ἐν τούτοις παραμένει γνωστὸς ἐκ τοῦ κυρίου ἔργου του, τῆς συντάξεως ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν εἰς διάφορα βιβλία Παλαιᾶς τε καὶ Καινῆς Διαθήκης (πίν. 8, 9). Οὗτος εἶναι πράγματι ἐκ τῶν ἀξιολογωτέρων μεταγενεστέρων σειρογράφων, καὶ ἴσως ὁ τελευταῖος μέγας ἐκπρόσωπος τῶν ἐρμηνευτικοῦ τούτου εἴδους ⁶⁵.

Αἱ Σειραὶ τὰς ὁποίας συντάξεν ὁ Νικήτας δὲν ἔχουν εἰσέτι μελετηθῇ ἐπαρκῶς, λόγω μὴ ἐκδόσεως αὐτῶν, διὸ καὶ δὲν ἔχουν μέχρι τοῦδε ἐκτιμηθῇ δεόντως. Εἰς τὸν Νικήταν ἀποδίδονται ἐρμηνευτικαὶ Σειραὶ εἰς τὰ κάτωθι βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης: Πεντάτευχον, Ἰώβ, Ψαλμοὺς, Ἰσραὴλ Ἀσμάτων καὶ μείζοντας Προφῆτας, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀπολύτως ἐξηκριβωμένον ὅτι πάντα ταῦτα ἀνήκουν πράγματι εἰς τὸν Νικήταν. Διὰ τοῦτο ἀπαιτεῖται περαιτέρω ἔρευνα ἐπὶ τῶν χειρογράφων, τῶν ἀποδιδόντων Σειράς εἰς τὸν Νικήταν. Ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης ὁ Νικήτας συντάξε Σειράς εἰς τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια (Ματθαίου, Μάρκου, Λουκᾶ ⁶⁶ καὶ Ἰωάννου), ὡς καὶ εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Ὡς πηγὰς ὁ Νικήτας ἐχρησιμοποίησεν ἱστορικὰς καὶ δογματικὰς συλλογὰς τῶν Θεοδώρητου, Λεοντίου Βυζαντίου κ.ἄ. διὰ τοὺς πρὸ τοῦ Δ' αἰῶνος συγγραφεῖς· διὰ τοὺς μεταγενεστέρους ὅμως ἐχρησιμοποίησε κατὰ βάσιν κυρίως τοὺς Χρυσόστομον καὶ Κύριλλον. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἤντησεν ἐκ ποικιλωτάτων πηγῶν καὶ ὅτι διὰ λεκτικῶν τινῶν μεταβολῶν εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν ἐκλογῶν του διεμόρφωσε τὸ ὕλικόν του εἰς συνεχῆς ἔργον. Τὰ πλεῖστα ἀποσπάσματα, κατὰ τὸν Sickenberger, ἤντησεν ὁ Νικήτας ὡς

64. G. H. Turner, μν. ἔργ., σ. 487.

65. Χρ. Κρικιάνη, μν. ἔργ., σ. 17 - 23, ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐπίσης βλ. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 651 - 652.

66. Βλ. ἔργα τοῦ J. Sickenberger, Die Lukaskatene des Niketas von Herakleia, ἐν TU NF VII, 4, Leipzig 1902, J. Reuss, Matthäus- Markus- und Johannes-Katenen, Münster 1941 καὶ Χρ. Κρικιάνη, μν. ἔργ., σ. 23 - 29 καὶ 44 - 66. Εἰς τὴν Σειρὰν ταύτην ἐπιχειρεῖται διὰ πρώτην φοράν εἰς βάθος ἔρευνα τῶν χειρογράφων αὐτῆς διὰ τὴν ἐξακριβώσιν τῆς γνησιότητος τῶν λημμάτων καὶ τὴν ἀνεύρεσιν τῶν πηγῶν αὐτῶν.

ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπ' εὐθείας ἐκ τῶν ἔργων 66 συγγραφέων. Βεβαίως ἡ ἀντιγραφὴ αὕτη δὲν ἐγένετο ἀκριβῶς κατὰ λέξιν, ἀλλὰ μετὰ παραλείψεων, συντμήσεων καὶ ἀποκλίσεων ἐκ τοῦ κειμένου 67. Ἡ δὲ παράθεσις των ἐγένετο ἄλλοῦ ἐπὶ λέξει, ἄλλοῦ περιληπτικῶς καὶ ἄλλοῦ κατὰ προσαρμογὴν, ἀναλόγως πρὸς τὰς εἰδικὰς ἀνάγκας τῶν Σειρῶν του. Εἰδικώτερον ἢ Σειρὰ τοῦ Νικήτα εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον ἥσκησεν ἰσχυράν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς *Catena Aurea* τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου (πίν. 10, 11).

11) Τὴν αὐτὴν περίπτου μετὰ τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας ἐποχὴν ἀκμάζει καὶ ὁ Θεοφύλακτος Ἀχιρίδος. Τούτου τὸ λίαν ἐκτεταμένον ἐρμηνευτικὸν ἔργον ἐπεκτείνεται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἐνθα χρησιμοποιεῖ κατὰ βάσιν τὰς ἐρμηνείας τοῦ Θεοδωρήτου, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὰ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐνθα βασιζέται εἰς τὰς ἐρμηνείας κυρίως τοῦ Χρυσοστόμου, ἐκ τῶν ὁποίων σχηματίζει τὰς ἰδικὰς του ἐν ἐπιτομῇ, ὡς ἐπίσης καὶ τῶν Καππαδοκῶν, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας κ.ά. 68. Ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης διεσώθησαν ἐρμηνεῖαι του εἰς τοὺς Ψαλμοὺς 69 καὶ εἰς τοὺς ἐλάσσονας Προφῆτας, Ὡσηέ, Ἀββακούμ, Ἰωνᾶν, Ναούμ καὶ Μιχαῖαν 70. Ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης δὲ ἔχομεν ἐρμηνείας εἰς τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια 71 (πίν. 12, 13), τὰς Πράξεις 72, τὰς Ἐπιστολάς τοῦ Παύλου (πίν. 14) καὶ τὰς Καθολικὰς Ἐπιστολάς 73. Εἰς τὰ Εὐαγγέλια τοῦ Ματθαίου καὶ Ἰωάννου αἱ ἐρμηνεῖαι τοῦ Θεοφυλάκτου ἐξαρθῶνται κατὰ πολὺ ἐκ τῶν ἐρμηνειῶν τοῦ Χρυσοστόμου· μάλιστα τοῦ Ματθαίου ἐξαρθᾶται καὶ ἐκ τοῦ Ψ. Πέτρου Λαοδικείας, ἐνῷ αἱ ἐρμηνεῖαι του εἰς τὸν Μᾶρκον ἀποτελοῦν ἐπιτομὴν τῶν ἐρμηνειῶν τοῦ Βίκτωρος Ἀντιοχείας. Τὰ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην ἐρμηνευτικὰ ὑπομνήματα τοῦ Θεοφυλάκτου ἔχουν ἔντονον τὸν χαρακτῆρα τῶν Σειρῶν. Μάλιστα, λόγῳ τῆς μεγάλης ἐξαρθήσεως τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν τινὰ ἐξ αὐτῶν ἐκ προγενεστέρων ἐρμηνευτικῶν ἔργων, ἀποδίδονται καὶ εἰς ἄλλους συγγραφεῖς. Οὕτω π.χ. τὸ μακρὸν εἰς ἕκτασιν ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα εἰς τὰς Ἐπιστολάς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, ἂν καὶ διατηρεῖ μεγαλυτέραν ἀνεξαρτησίαν ἐναντι ἄλλων, ἐν τούτοις πολλάκις συμφωνεῖ πρὸς τὸ ἀντίστοιχον τοῦ Ζιγαβηνοῦ 74. Χαρακτηριστικὸν τούτου εἶναι ἡ μνεῖα τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων τοὺς ὁποίους χρησιμοποιεῖ καὶ τῶν ἔργων ἐκ τῶν ὁποίων ἀντλεῖ, ὡς π.χ. τοῦ Κλή-

67. *J. Siskenberg*, *Die Lukaskatene*. . . σ. 73. Τοῦ αὐτοῦ, *Eine Athoshandschrift*. . . , σ. 160.

68. *H.-G. Beck*, μν. ἔργ., σ. 650 καὶ *A. Ehrhard*, μν. ἔργ., σ. 152.

69. *Cod. Paris*. 147 (IE' αλ.). Εἶναι εἰσέτι ἀνέκδοτος.

70. Ταύτης ἐξεδόθησαν μόνον ἀποσπάσματά τινα, ἐν PG 126, 563 - 1190.

71. PG 123, 139 - 1348 καὶ PG 124, 9 - 318.

72. PG 125, 483 - 1132.

73. PG 125, 1132 - 1288 καὶ PG 126, 9 - 104.

74. *G. H. Turner*, μν. ἔργ., σ. 486. Πρβλ. καὶ *Π. Τρεμπέλα*, μν. ἔργ., σ. 8 ἐξ.

μεντος 'Αλεξανδρείας, τῶν Καππαδοκῶν, τοῦ Κυρίλλου κ.ἄ. Τὰ ἐρμηνευτικά δὲ ὑπομνήματα εἰς τὰς Πράξεις καὶ τὰς Καθολικὰς Ἐπιστολὰς ἀποτελοῦν περίληψιν τῶν εἰς τὸν Οἰκουμένιον ἀποδιδομένων ἀντιστοιχῶν ἐρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων.

Κατὰ ταῦτα λοιπὸν ὁ Θεοφύλακτος δὲν ἤντλει μόνον ἐκ τῶν ἐρμηνευτῶν πρὸ τοῦ Ε' αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ ἐκ μεταγενεστέρων, πρὸς τοὺς ὁποίους ἄλλοτε μὲν ἀπλῶς συμφωνεῖ, ὡς συμβαίνει μὲ τὸν Ζιγαβηνόν, ἄλλοτε δὲ ταῦτίζεται πλήρως, ὡς συμβαίνει μὲ τὸν Οἰκουμένιον ⁷⁵.

12) Εἰς τὴν συνέχειαν τούτων θὰ ᾔτο δυνατόν νὰ μνημονευθοῦν καὶ τὰ ἐρμηνευτικά σχόλια τοῦ πολυμαθοῦς Μιχαήλ Ψελλοῦ ⁷⁶ εἰς τινὰ δυσνόητα χωρία τοῦ κειμένου τοῦ Ἑσματος Ἀσμάτων. Ἡ ὀριστική διαμόρφωσις ὅμως τῆς Σειραῖς ταύτης, τῆς ὁποίας μέρος μόνον ἐξεδόθη ⁷⁷, ἀνήκει εἰς τοὺς τρεῖς πατέρας, τὸν Γρηγόριον Νύσσης, τὸν Νεῖλον καὶ τὸν Μάξιμον Ὁμολογητὴν· ἀλλὰ ἡ σειρὰ αὕτη διὰ τῶν ἐρμηνευτικῶν σχολίων τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ καὶ παλαιότερον τοῦ Θεοδωρήτου ὑπέστη ἔτι μεγαλύτεραν διεύρυνσιν κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα ⁷⁸.

13) Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΑ' αἰῶνος καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΒ' σπουδαῖος δογματικὸς καὶ ἐξηγητὴς τῶν Ἀγίων Γραφῶν ὑπῆρξεν ὁ *Εὐθύμιος Ζιγαβηνός* (πίν. 15), τὸ ἐρμηνευτικὸν ἔργον τοῦ ὁποίου παρουσιάζει στενὴν συγγένειαν πρὸς τὸ τοῦ Θεοφύλακτου, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς ὑπ' ἀμφοτέρων χρησιμοπορήσεως τῶν αὐτῶν πηγῶν.

Αἱ ἐρμηνεῖαι τοῦ Ζιγαβηνοῦ ἀναφέρονται εἰς βιβλία τῆς τε Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἡρμήνευσεν τοὺς Ψαλμοὺς ⁷⁹, χρησιμοποιοῦσας πρὸς τοῦτο κατόπιν ἐπεξεργασίας τὰς ἐρμηνείας τῶν προγενεστέρων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὡς τοῦ Μ. Βασιλείου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου κ.ἄ. Εἰς ταύτας ἐνίστε ἐκφέρει καὶ ἱδικὰς τοῦ ἐρμηνευτικὰς ἀπόψεις. Ἡ ἐρμηνευτικὴ μέθοδος, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ὁ Ζιγαβηνός, εἶναι συνδυασμὸς ἱστορικῆς καὶ ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας. Πρὸ τῆς ἐρμηνείας τῶν Ψαλμῶν ὁ Ζιγαβηνός συνέταξεν ἐρμηνευτικὰ ὑπο-

75. *K. Staab*, Die Pauluskatenen. . . , σ. 213 - 245 καὶ *J. Reuss*, Matthäus- Markus- und Johannes-Katenen. . . , σ. 220 - 237.

76. Περὶ τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ψελλοῦ βλ. ἔργον *E. Κριαρᾶ*, «Ὁ Μιχαήλ Ψελλός», Βυζαντινὰ 4 (1972) 52 - 128, ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

77. PG 122, 537 - 686.

78. *H.-G. Beck*, μν. ἔργ., σ. 653.

79. Ἐκδοσις τῶν Ψαλμῶν ἐγένετο ὑπὸ Migne, ἐν PG 128, 41 - 1326, ἐκ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τοῦ Philippo Saulo, ἐπισκόπου Brignatensi, Verona 1530. Πρβλ. *Εὐθυμίου τοῦ Ζιγαβηνοῦ*, Ἐρμηνεία εἰς τὰς ΙΔ' ἐπιστολὰς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ εἰς τὰς Ζ' Καθολικὰς, ὑπὸ Νικηφόρου Καλογερᾶ, τόμ. Ι, ἐν Ἀθήναις 1887, σ. μβ' - μγ' καὶ σημ. α' - γ'.

μνήματα-Σειράς εἰς τὰ Εὐαγγέλια, ἔνθα ἐχρησιμοποίησεν ὡς πηγὰς τοὺς αὐτοὺς συγγραφεῖς, τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποίησε καὶ εἰς τὴν ἐρμηνείαν του εἰς τοὺς Ψαλμοὺς. Τὸ ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα εἰς τὸν Ματθαῖον ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῶν ἐρμηνειῶν τῶν ἄλλων ἐρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων, ἐνῷ τοῦ Μάρκου ἡ ἐρμηνεία ἀποτελεῖται ἀπλῶς ἐκ παραπομπῶν εἰς τὰς τοῦ Ματθαίου. Τοῦ Λουκᾶ περιέχει ὑλικὸν περισσότερον τῶν δύο προηγουμένων, ἐνῷ τοῦ Ἰωάννου διαφέρει ὅλων τῶν ἄλλων, λόγῳ ἀκριβῶς τοῦ διαφορετικοῦ περιεχομένου του.

Αἱ ἐρμηνεῖαι τῶν δύο τελευταίων Εὐαγγελίων εἶναι μᾶλλον αὐθυπόστατοι ἔναντι τῶν δύο προηγουμένων, καὶ παρουσιάζουν ἀνεξαρτησίαν τινὰ ἔναντι ἐκείνων⁸⁰. Τέλος τὸ ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα εἰς τὰς Ἐπιστολάς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου⁸¹, διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ὁποίου ἐστρήχθη σχεδὸν ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς ἐρμηνείας τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἐπὶ τῶν ἐπιστολῶν τούτων⁸², παρουσιάζει σχεδὸν πλήρη συμφωνίαν πρὸς τὸ ἀντίστοιχον ὑπόμνημα τοῦ Θεοφυλάκτου εἰς τὰς αὐτὰς ἐπιστολάς. Εἰς τὸν Ζιγαβηγὸν ἀποδίδεται, ἐπίσης, ἐρμηνευτικὸν ὑπόμνημα εἰς τὰς Καθολικὰς Ἐπιστολάς, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι βέβαιον ὅτι τοῦτο εἶναι πράγματι ἰδικόν του ἔργον.

14) Εἰς τὴν αὐτὴν περίπτου ἐποχὴν μετὰ τοῦ Ζιγαβηγνοῦ δύναται νὰ ἐνταχθῇ καὶ ὁ πλέον πηγαῖος ἐρμηνευτὴς τῆς περιόδου ταύτης ὁ *Μιχαὴλ Γλυκᾶς*⁸³, ὁ ὁποῖος ἔζησεν ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Αὐτοκράτορος Μανουὴλ Α' τοῦ Κομνηνοῦ. Τὸ ἐρμηνευτικὸν του ἔργον ἀποτελεῖται ἐκ τινος μεγάλης συλλογῆς φερούσης τὸν τίτλον «Εἰς τὰς ἀπορίας τῆς Θείας Γραφῆς Κεφάλαια». Πρόκειται περὶ ἀποριῶν, τὰς ὁποίας ὑπέβαλον εἰς αὐτὸν διάφοροι φίλοι του, καὶ εἰς τὰς ὁποίας παρέχει λύσεις ὑπὸ τύπον ἐπιστολῶν⁸⁴. Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ *Μιχαὴλ Γλυκᾶ* παρουσιάζει μεγάλην πρωτοτυπίαν διὰ τὴν ἐποχὴν του.

15) Ἀλλὰ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους μαρτυροῦνται ἀπὸ τὰ χειρόγραφα καὶ ἄλλοι τινὲς συντάκται ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν, ὡς ὁ *Νικόλαος Μουζάλων* (IB' αἰ.), τοῦ ὁποίου ἐδημοσιεύθη εἰσαγωγή εἰς τὴν Σειράν τοῦ Ἡσαΐ-

80. Ἐκδόσεις τῶν Εὐαγγελίων ἐγένετο τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Θεοκλήτου Φαρμακίδου, Εὐθυμίου Ζιγαβηγνοῦ ἐρμηνεία εἰς τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια, τόμ. I καὶ II, ἐν Ἀθήναις 1842. Κατόπιν δὲ ἐγένετο ἀνατύπωσις τούτων ἐκ τῆς τοῦ Θ. Φαρμακίδου ὑπὸ τοῦ Migne ἐν PG 129, 107 - 766 τοῦ Ματθαίου, PG 129, 765 - 852 τοῦ Μάρκου, PG 129, 853 - 1106 τοῦ Λουκᾶ καὶ PG 129, 1105 - 1502 τοῦ Ἰωάννου.

81. Ἐκδοσὶν τούτων ἐπεχείρησεν ὁ *Νικηφόρος Καλογεράς*, Εὐθυμίου τοῦ Ζιγαβηγνοῦ ἐρμηνεία εἰς τὰς ID' ἐπιστολάς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ εἰς τὰς Z' Καθολικὰς, τόμ. I - II, Ἀθῆναι 1887.

82. Bl. G. H. Turner, μν. ἔργ., σ. 486 - 487.

83. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 654.

84. *Μιχαὴλ Γλυκᾶ*, Θεολογικὰ Κεφάλαια, ἔκδ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, τόμ. I, Ἀθῆναι 1906, τόμ. II, Ἀλεξάνδρεια 1914. Πρβλ. καὶ E. Τσολάκη, Βυζαντινοὶ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι 11ου καὶ 12ου αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 173.

ου⁸⁵, ὁ Νεόφυτος Ἐγκλειστος (ΙΒ' αἰ.), τοῦ ὁποίου Σειρὰ εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων εἶναι εἰσέτι ἀνέκδοτος⁸⁶ καί τινες ἄλλοι.

16) Τέλος συνεκτικῆς τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ἔργου τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας καὶ ὁ τελευταῖος μέγας σειρογράφος περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΔ' αἰῶνος ὑπῆρξεν ὁ Μακάριος Χρυσοκέφαλος, μητροπολίτης Φιλαδελφείας. Οὗτος, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἔργων του, συνέγραψεν ἀπάνθισμα πατερικῶν ἀποσπασμάτων, ἐπιγραφόμενον «Ροδώνιον». Τὸ κύριον ὁμῶς ἔργον τοῦ Μακαρίου εἶναι αἱ ἐρμηνευτικαὶ Σειραί, τὰς ὁποίας συνέταξεν ἐκ μὲν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἰς τὴν Γένεσιν, ἐκ δὲ τῆς Καινῆς Διαθήκης εἰς τὰ Εὐαγγέλια τοῦ Ματθαίου καὶ Λουκᾶ⁸⁷. Ἡ Σειρὰ εἰς τὴν Γένεσιν διαιρεῖται εἰς δύο τμήματα, τῶν ὁποίων τὸ μὲν πρῶτον ἐπιγράφεται «Κοσμογένεια», τὸ δὲ δεύτερον «Πατριάρχαι»⁸⁸. Ἄλλ' ἐπειδὴ τῆς Σειρᾶς ταύτης δὲν ἀνευρέθησαν εἰσέτι τὰ χειρόγραφα, δὲν ἔχομεν ἄλλας περὶ ταύτης εἰδικὰς γνώσεις. Ἡ Σειρὰ εἰς τὸν Ματθαῖον, λόγῳ τῆς τεραστίας της ἐκτάσεως, διαιρεῖται εἰς τρία βιβλία, ἕκαστον τῶν ὁποίων περιέχει 20 λόγους ἢ πραγματείας (τῆς Σειρᾶς ταύτης ἔχει ἐκδοθῇ μόνον ὁ πρόλογος⁸⁹), ἐνῷ ἡ Σειρὰ τοῦ Λουκᾶ, ἐξαρτωμένη ἐν πολλοῖς ἐκ τῆς ἀντιστοίχου τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας, περιλαμβάνει 24 λόγους, ἕκαστος τῶν ὁποίων ἀρχίζει κατὰ σειρὰν ἀπὸ ἐν ἕκαστον γράμμα τῆς Ἀλφαβήτου, διὸ καὶ ἐπιγράφεται «Μεγάλη ἀλφάβητος»⁹⁰. Εἰς τὴν Σειρὰν ταύτην, τῆς ὁποίας μόνον ὁ πρόλογος ἐξεδόθη⁹¹, ὁ Μακάριος διαπραγματεύεται θέματα, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν εἰς τὸν Λουκᾶν καὶ προσιδιάζου εἰς αὐτόν.

Εἰς ἀμφοτέρας τὰς Σειρὰς τῶν Εὐαγγελίων ὁ Μακάριος ἐχρησιμοποίησεν, ἐκτὸς τῶν ἐρμηνειῶν τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐπηρεάζεται ἀμέσως, καὶ ἄλλους συγγραφεῖς, ὡς τοὺς Θεοφύλακτον, Μιχαὴλ Ψελλὸν ἢ καὶ προγενεστέρους τούτων, ὡς τοὺς Ἰωάννην Κλίμακος, Μάξιμον Ὁμολογητὴν, Συμεῶνα Μεταφραστὴν κ.ἄ. Ἐπίσης ἐχρησιμοποίησεν ἐρμηνείας καὶ ἐκ τῶν μεγάλων πατέρων τοῦ Δ' καὶ Ε' αἰῶνος, ὡς καὶ ἀρχαιότερους τούτων, ὅπως τοὺς Ἰγνάτιον, Ἰουστῖνον, Εἰρηναῖον κ.ἄ. Εἶναι ἀναγκαῖον νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ Μακάριος προσήνεγκε καὶ ἰδικὰ του ἐρμηνευτικὰ σχόλια, τὰ ὁποῖα διακρίνονται τῶν ἄλλων ἐρμηνευτῶν διὰ τοῦ μονογράμματός του, τὸ ὁποῖον φέρουν.

Συμπερασματικῶς, δεόν νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τῶν συντακτῶν τῶν Σειρῶν ὡς καὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν συνταχθεῖσῶν Σειρῶν δὲν

85. PG 106, 1059 - 1062.

86. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 216.

87. Τοῦ αὐτοῦ, σ. 216 - 217 καὶ H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 790.

88. PG 150, 244B.

89. PG 150, 240 - 241.

90. PG 150, 244C.

91. PG 150, 241 - 244.

εἶναι εὐχερὲς ἄνευ προηγουμένης ἐνδελεχοῦς ἐρεῦνης καὶ κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν περιεχόντων ἐρμηνευτικὰς Σειράς χειρογράφων. Διὰ τῆς ἐκδόσεως τούτων καὶ τῆς ἐπισταμένης μελέτης των θὰ καταστῇ, ἐλπίζομεν, δυνατόν νὰ διευκρινισθοῦν πολλὰ σκοτεινὰ εἰσέτι σημεῖα.

4. ΕΙΔΗ ΚΑΙ ΤΥΠΟΙ ΤΩΝ ΣΕΙΡΩΝ

Κατ' ἀρχὴν αἱ Σειραὶ διακρίνονται εἰς δύο μεγάλας κατηγορίας, εἰς τὰς ἀνωνύμους Σειράς καὶ εἰς τὰς ἐπωνύμους. Ἀνώνυμοι Σειραὶ χαρακτηρίζονται ἐκεῖναι, τῶν ὁποίων ὁ συντάκτης ἢ ὁ συμπιλητὴς παραμένει ἄγνωστος. Θὰ ἦτο ὅμως ἀκριβέστερον νὰ ὀμιλῶμεν περὶ Σειρῶν ἀγνώστων συντακτῶν, διότι τὸ εἶδος αὐτῶν εἶναι τοιοῦτον, ὥστε νὰ ἔχη τὰς θύρας του πάντοτε ἐλευθέρας καὶ ἀνοικτάς διὰ προσθέσεις καὶ ἀφαιρέσεις, τὰς ὁποίας δύναται πᾶς τις ἀντιγραφεὺς ἢ καλλιγράφος νὰ ἐπιφέρῃ εἰς αὐτάς. Τοῦτο ἄλλωστε μαρτυρεῖ σαφῶς ἡ χειρόγραφος παράδοσις. Αἱ πλεῖσται ἐρμηνευτικαὶ Σειραὶ εἶναι ἀνώνυμοι.

Ἐπωνυμοὶ Σειραὶ εἶναι αἱ ἀναγράφουσαι τοὺς συντάκτας των, ὅπως π.χ. αἱ Σειραὶ τοῦ Προκοπίου Γαζαίου, τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας καὶ ἄλλαι. Ἡ μοναδικὴ ἄλλωστε βάσις πρὸς καθορισμὸν τῶν περιστατικῶν αὐτῶν εἶναι τὰ ἴδια τὰ χειρόγραφα εἰς τὰ ὁποῖα διασώζονται αὐταί. Ὁρθῶς, κατὰ ταῦτα, παρετήρησεν ὁ A. Ehrhard¹ ὅτι δὲν ἀντιστοιχεῖ εἰς ἕκαστον χειρόγραφον καὶ μία Σειρά, ὡς ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τινων, ὥστε νὰ γίνεται λόγος περὶ πολυαριθμῶν Σειρῶν. Ἀλλωστε αἱ συστηματικαὶ ἐργασίαι τῶν M. Faulhaber, G. Karo-J. Lietzmann, K. Staab καὶ J. Reuss ἐδικαίωσαν τὴν ἄποψιν τοῦ A. Ehrhard καὶ ἀπέδειξαν ὅτι ἡ ἀφθονία αὕτη τῶν χειρογράφων Σειρῶν δύναται νὰ ταξινομηθῇ εἰς οἰκογενείας.

Ἀλλὰ καὶ αἱ ἐπωνυμοὶ Σειραὶ ἐμφανίζουν ποικιλίαν καὶ ὡς πρὸς τὸν ὄγκον, τὸν ἀριθμὸν σχολίων καὶ τὴν ἔκτασιν λημμάτων, διότι καὶ αὗται δὲν δύνανται διὰ τῆς ἀναγραφῆς τοῦ ὀνόματος τοῦ πρώτου συντάκτου-συμπιλητοῦ των νὰ ἐμποδίζουν τὴν ἀφαίρεσιν καὶ προσθήκην ὀνομάτων καὶ λημμάτων, ἐφ' ὅσον καὶ εἰς ταύτας αἱ θύραι εἶναι πάντοτε ἀνοικταὶ εἰς πάντας.

Ἐκτὸς τῆς διακρίσεως τῶν Σειρῶν εἰς ἀνωνύμους καὶ ἐπωνύμους ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι διακρίσεις ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μορφῆς, τὴν ὁποίαν ἔχουν αἱ Σειραὶ αὐταὶ καθ' ἑαυτάς, καὶ ἐπὶ τῇ βάσει ὁμάδος χειρογράφων εἰς τὰ ὁποῖα αὐταὶ διασώζονται. Μία ἀπλὴ ἐρευνα εἰς τὰ χειρόγραφα τῶν Σειρῶν προσφέρει ἀμέσως μίαν ποικιλίαν, ἡ ὁποία, ἂν καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται τυπικὴ καὶ μορφολογικὴ, ἐν τούτοις εἶναι ἀρκετὰ οὐσιαστικὴ διὰ τὴν καλὴν ἐρευναν καὶ τὰ ὀρθὰ συμπεράσματα.

1. A. Ehrhard, *μν. ἐργ.*, σ. 213 - 214.

Ἡ ποικιλία αὕτη συνοψίζεται εἰς τέσσαρας γενικὰς μορφάς·

1) Εἰς τὰ περιθώρια κωδίκων, περιεχόντων βιβλικά κείμενα, συναντῶμεν σύντομα ἐρμηνευτικά σχόλια πρὸς διασαφήνισιν δυσνοήτων χωρίων αὐτῶν (πίν. 16). Ἐχομεν δηλαδὴ ἐξέλιξιν τῆς λεγομένης «γλώσσης», ἡ ὁποία κατὰ τινα τρόπον θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὀνομασθῇ ἡ πρωτίστη μορφή ἐρμηνευτικῶν ἢ μᾶλλον μεταφραστικῶν σχολίων².

2) Τὰ ἐρμηνευτικά σχόλια, ἄλλοτε περισσότερα καὶ ἄλλοτε ὀλιγώτερα, ἀναγράφονται πέραξ τοῦ βιβλικοῦ κειμένου, κατέχοντος τὸ κέντρον τῆς σελίδος. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὰ σχόλια γράφονται διὰ μικροτέρων γραμμάτων καὶ ἀναφέρονται εἴτε ἐφ' ὅλου τοῦ κειμένου τῆς σελίδος, εἴτε ἐπὶ τῶν πλέον σημαντικῶν ἀσφαῶν χωρίων αὐτοῦ (πίν. 1, 6, 17 καὶ 18).

3) Ἡ κατὰ παράλληλον καὶ συμμετρικὴν διάταξιν παράθεσις τοῦ βιβλικοῦ κειμένου καὶ τῶν ἐρμηνευτικῶν σχολίων ἐπὶ τῆς αὐτῆς σελίδος τοῦ χειρογράφου (ἦτοι εἰς στήλην παραπλεύρως τῆς τοῦ κειμένου) καταχωρίζονται σχόλια ἐκ διαφόρων ἐρμηνευτῶν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ὑπάρχῃ ὄχι μόνον συμμετρία ἀλλὰ καί, εἰ δυνατόν, ἀντιστοιχία μεταξὺ τοῦ ἐρμηνευομένου χωρίου καὶ τῶν ἐρμηνευτικῶν σχολίων (πίν. 19).

4) Ἡ κατὰ μικρὰς ἐνότητας ἢ στίχους παράθεσις τοῦ βιβλικοῦ κειμένου, συνοδευομένου ὑπὸ ἐρμηνευτικῶν σχολίων ἐκτεινομένων ἐφ' ὅλης τῆς ἐπιφανείας τοῦ φύλλου τοῦ χειρογράφου· ἦτοι τὸ βιβλικὸν κείμενον διαιρεῖται εἰς μικρὰς ἐνότητας ἐνὸς ἢ καὶ περισσοτέρων στίχων, τὸ ὅποῖον ἀκολουθοῦν τὰ ἐρμηνευτικά ἀποσπάσματα εἰς ἕκτασιν ἀναλόγως ἀπὸ μιᾶς ἢ δύο γραμμῶν μέχρι καὶ πολλῶν σελίδων. Τοιαύτης μορφῆς εἶναι τὸ κείμενον τοῦ κώδικος Ἰβήρων 371, περιέχοντος τὴν Σειράν τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον (πίν. 20, 21), ὡς καὶ τοῦ Vat. gr. 1611 (πίν. 22) κ.ἄ.

Οἱ G. Karo καὶ J. Lietzmann, ἐρευνήσαντες τὰ χειρόγραφα τῶν Σειρῶν, προσέφερον ἀξιόλογον ἔργον δι' ὅλους τοὺς μετὰ ταῦτα μελετητάς τῶν Σειρῶν. Οὗτοι κατέταξαν γενικῶς τὰς Σειράς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς χειρογράφου πα-

2. Ὁ M. Faulhaber εἰσηγήθη τὰ ὀνόματα «Rahmenkatene» καὶ «Breitkatene» διὰ τὰ εἶδη δύο καὶ τέσσαρα ἀντιστοίχως, ἐνῶ ὁ H. Lietzmann προέτιμωσε τὰ «Randkatene» καὶ «Textkatene». Ἐξ ἄλλου ὁ J. Sickenberger προέτεινε τὸ «Bibeltex am Rande» διὰ τὰς Σειράς, αἱ ὁποῖαι ἔχουν τὸ κείμενον εἰς τὰ περιθώρια, καὶ «Katene am Rande» διὰ τὰς Σειράς, αἱ ὁποῖαι ἔχουν τὰ ἐρμηνευτικά σχόλια εἰς τὰ περιθώρια. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ catenae juxta positae = Σειραὶ παρατεθειμέναι καὶ catenae interpositae = Σειραὶ ἐντεθειμέναι, M. Faulhaber, Die Propheten - Katenen nach römischen Handschriften, Freiburg in Br. 1899, σ. 2, σημ. 2. Ἐπίσης H. Lietzmann, «Besprechung des Faulhaber'schen Buches»: ἐν Götting. Gelehrte Anzeigen, 162 (1900) 921 καὶ J. Sickenberger, Die Lukaskatene des Niketas von Herakleia. . . , σ. 30, σημ. 1 καὶ 31, σημ. 1. Τοῦ αὐτοῦ, «Eine Athoshandschrift der Lukaskatene des Niketas», ἐν ZNW 39 (1940) 153, σημ. 4.

ραδύσεως εἰς τύπους, διακρίναντες αὐτοὺς εἰς ἐπωνύμους καὶ ἄνωνύμους³. Εἰς τὸν κατάλογον τῶν Σειρῶν των, ὁ ὁποῖος ἐπεκτείνεται ἐφ' ὅλων τῶν βιβλίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἀφιερώνουν διὰ τοὺς ψαλμοὺς περὶ τὰς 46 σελίδας καὶ γενικῶς διὰ τὰ Εὐαγγέλια περὶ τὰς 33 σελίδας· εἰδικώτερον ἀφιερώνουν περὶ τὰς 12 σελίδας διὰ τὰς Σειράς εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον⁴. Συγκεκριμένως ἐν ἀρχῇ προτάσσουν εἰσαγωγὴν περὶ τῶν γενομένων ἐκδόσεων τῶν Σειρῶν διαφόρων τύπων καὶ περὶ τῶν ἐκδόσεων ἀποσπασμάτων διαφόρων συγγραφέων. Ἀναφέρουν τὴν ἔκδοσιν τοῦ J. Cramer (τύπος I), τοῦ A. Mai (τύπος IV, μέρος τῆς Σειρᾶς τοῦ Νικήτα), ὡς καὶ τὰς ἐκδόσεις ἀποσπασμάτων 24 πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων κυρίως ἐκ τοῦ κώδικος Vat. gr. 1611 ἀλλὰ καὶ ἐκ διαφόρων ἄλλων κωδίκων. Ἐν συνεχείᾳ, διὰ τῆς κατατάξεως τῶν χειρογράφων τῶν Σειρῶν εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον, ἐμφανίζουν τοὺς κάτωθι ἐπτὰ τύπους Σειρῶν εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν: τύπος I, τοῦ Cramer, τύπος II, τοῦ Πέτρου Λαοδικείας, τύπος III, τῶν ἐπιτομῶν τοῦ Νικήτα (Pal. 20 καὶ Vat. 1933), τύπος IV, τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας, τύπος V, τοῦ Μακαρίου Χρυσοκεφάλου καὶ τύποι VI-VII, τῶν κωδίκων Vindob. 301 καὶ Bald. misc. 30 (πρόκειται περὶ ἐπιτομῆς).

Εἰς τὸν ὡς ἄνω μνημονευθέντα κατάλογον ἐπισημειοῦνται εἰς ἕκαστον τύπον τὰ ὀνόματα τῶν χρησιμοποιουμένων συγγραφέων α) δι' ἑνὸς ἀριθμοῦ, δηλοῦντος τὸν ἀριθμὸν τῶν λημμάτων, ὅταν ταῦτα εἶναι ὀλίγα, β) δι' ἀστερίσκου, ὅταν τὰ λήμματα εἶναι πολλὰ, καὶ γ) διὰ δύο ἢ τριῶν ἀστερίσκων, ὅταν ταῦτα εἶναι καθ' ὑπερβολὴν πολλὰ. Κατόπιν ἀκολουθεῖ δεῖγμα λημμάτων διὰ τῆς σημειώσεως τῆς ἀρχῆς καὶ τοῦ τέλους αὐτῶν μόνον ἐπὶ τοῦ χωρίου 8,43 τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου καὶ ἐν συνεχείᾳ μνημονεύονται οἱ κώδικες εἰς τοὺς ὁποίους διασώζεται ἡ Σειρά, διὰ δὲ τὴν Σειράν τοῦ Νικήτα χρησιμοποιοῦνται τὰ στοιχεῖα τῆς ἐρεῦνης τοῦ Sickenberger. Ἐκ τοῦ πίνακος τῶν συγγραφέων, ὁ ὁποῖος παρατίθεται ἐν τῷ καταλόγῳ των, ἐλλείπουν καθ' ὁλοκληρίαν τὰ ὀνόματα τοῦ στοιχείου K^{4a}.

Ἀκολουθοῦντες οἱ G. Karo - J. Lietzmann⁵ τὸν E. Preuschen⁶ κατέταξαν ἤδη πρὸ τοῦ J. Reuss καὶ αὐτὰ τὰ χειρόγραφα τῶν Σειρῶν εἰς τὸν Ἰωάννην εἰς ἐπτὰ τύπους, διαφόρους ἐν πολλοῖς. Παρ' αὐτοῖς ὁ J. Cramer κατέχει τὸν τύπον I καὶ ὁ B. Corderius τὸν τύπον V. Εἰδικώτερον ἡ κατὰ

3. G. Karo - J. Lietzmann, «Catenarum Graecarum Catalogus», ἐν Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 1902 (Philologische-Historische Klasse, Heft VI).

4. *Αὐτόθι*, σ. 572/132 - 583/143.

4a. *Αὐτόθι*, σ. 578/138.

5. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 584.

6. E. Preuschen, Origenes Werke IV, der Johannes Kommentar, ἐν GCS, Leipzig 1903, σ. LXXIV.

ξίς τῶν χειρογράφων εἰς τύπους ὑπὸ τῶν Karo-Lietzmann ἔχει ὡς ἀκολούθως: τύπος I, ἡ ὑπὸ τοῦ Cramer ἐκδοθεῖσα Σειρά⁷ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κώδικος Coislin. 23 (I' αἰ.), ὑποστάντος μετὰ ταῦτα διορθώσεις καὶ προσθήκας ἐκ τοῦ κώδικος Bodl. Laud. 33. (I' αἰ.). Εἰς τὴν αὐτὴν οἰκογένειαν χειρογράφων ἀνήκουν καὶ τινα ἄλλα ὡς ὁ κώδιξ Laurent. VI, 33 (IA' αἰ.), ὁ Paris. 187 (IA' αἰ.), ὁ Vat. gr. 1423 (IST' αἰ.) καὶ ὁ μετὰ παραλλαγῶν τινῶν Paris. 189 (IB' αἰ.). Τύπος II, ὁ ὑπὸ τριῶν χειρογράφων ἀντιπροσωπευόμενος, ἦτοι τῶν Mosq. 41 (I' αἰ.), Paris. Suppl. gr. 1076 (IA' αἰ.) καὶ Venet. Marc. 28 (IB' αἰ.). Τύπος III, ἡ τῶν τριῶν, ἐπίσης, χειρογράφων καλουμένη Ρωμαϊκὴ Σειρά, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα προέρχεται ἐκ δύο χειρογράφων ἀποκειμένων ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Βατικανοῦ, ἦτοι τῶν Reg. gr. 9 (IA' αἰ.) καὶ Vat. gr. 758 (1173) καὶ τρίτου, τοῦ Venet. Marc. 27 (I-IA' αἰ.). Τύπος IV, ἡ Σειρά τοῦ Νικήτα, ἀντιπροσωπευομένη ὑπὸ τῶν χειρογράφων κωδίκων Mosq. 93 (IB' αἰ.), Paris. Suppl. gr. 159 (IG' αἰ.), Vat. gr. 1996 (IB' αἰ.). Μόνον δὲ τὸ τμήμα τοῦ Ἰωάννου 6, 16 - 11, 57 περιέχουν τὰ χειρόγραφα Paris. 212 (IG' αἰ.), Taurin. 4 (b. IV. 4) (IG' αἰ.) καὶ Monac. 37 (IE' αἰ.). Τύπος V, ἡ ὑπὸ τοῦ B. Corderius ἐκδοθεῖσα Σειρά⁸, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χειρογράφου Cusan. G. 87 (IA' αἰ.). Τὰ κυριώτερα χειρόγραφα τοῦ αὐτοῦ περιεχομένου εἶναι, πάντοτε κατὰ τὸν κατάλογον τῶν Karo-Lietzmann, ὁ Paris. 209 (IA' αἰ.), ὁ Vallicell. E. 40 (I' αἰ.) καὶ ὁ Barocc. 225 (IB' αἰ.). Εἰς τὰ χειρόγραφα ταῦτα δέον νὰ προστεθῇ καὶ ὁ Matrit. nat. 4673 (IST' αἰ.). Τύπος VI, εἰδική τις Σειρά εἰς τὴν ὁποίαν τοποθετοῦν οἱ Karo-Lietzmann τὸν Vindob. 154 [29], (I' αἰ.), πιθανῶς κατὰ τὸν τύπον I τοῦ Cramer. Καὶ τέλος τύπος VII, ὁ τῶν χειρογράφων Monac. gr. 208 (I' αἰ.), Coislin. gr. 206 (I' αἰ.) καὶ Monac. Bibl. uniu. 30 (Θ' αἰ.).

Οἱ συγγραφεῖς τοῦ «Καταλόγου τῶν Ἑλληνικῶν Σειρῶν» ἐπεχείρησαν διαχωρισμὸν τῶν χειρογράφων ἐπὶ τῇ βάσει τῆς περικοπῆς τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου (5, 1-14), συμφώνως πρὸς τὰ δεδομένα τῶν. Ἀλλ' ὡς γνωστὸν ἡ πρώτη προσπάθεια ταξινομήσεως αὐτῶν ὀφείλεται εἰς τὸν E. Preuschen, ὁ ὁποῖος ὁμῶς ἀπέδωσε τὸ σχῆμα αὐτῆς εἰς τοὺς Karo-Lietzmann⁹. Κατὰ τὴν ταξινόμησιν ταύτην αἱ Ρωμαϊκαὶ Σειραὶ (III) τοποθετοῦνται εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου. Ἐξ αὐτῶν προέρχονται δύο κλάδοι· ὁ εἰς, τύπος II, εἶναι ἄνευ παρακλαδίων καὶ ὁ ἕτερος, τύπος V τοῦ B. Corderius, εἶναι ὁ πλέον εὐφορος. Ἐκ τούτου προέρχεται ὁ τύπος I, τοῦ Cramer, ἐκ

7. J. Cramer, *Catenae Graecorum Patrum in Novum Testamentum*, Hildesheim, 1967, τόμ. II, σ. 175 - 413.

8. B. Corderius, *Catena Patrum Graecorum in sanctum Johannem ex antiquissimo graeco codice Ms. nunc primum in Lucem edita* . . , Anvers 1630.

9. E. Preuschen, *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 584.

τοῦ ὁποίου πάλιν ἀναβλαστάνει ἄλλος κλάδος, ἀποτελούμενος ἐξ ἀποσπασμάτων τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐκ τῆς ταξινομήσεως ταύτης παρεμερίσθη ὁ τύπος IV τοῦ Νικήτα, καὶ παρέμειναν αἱ λοιπαὶ οἰκογένειαι ¹⁰.

Ἄλλ' εἰς τὴν νέαν ταξινόμησιν τῶν Σειρῶν τοῦ Ἰωάννου, τὴν ὁποίαν προέτεινεν ὁ Preuschen, παρατηροῦνται διαφοραὶ τινες ἀπὸ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀποδοθείσης εἰς τοὺς Karo-Lietzmann. Οὕτως ἔκ τινος ἀπολεσθείσης Urkatenne προέκυψαν τέσσαρα ἀπανθίσματα:

1. Αἱ Ρωμαϊκαὶ Σειραὶ (III), 2. Ὁ Monac. 208 (VII), 3. Ὁ Νικήτας (IV) καὶ 4. Περίληψις τις σύντομος ἀπολεσθεῖσα, ἐκ τῆς ὁποίας θὰ προήρχοντο ὁ Corderius (V), καὶ ἐξ αὐτοῦ ὁ Cramer (I) καὶ ὁ Venet. 27 μετὰ τῶν τοῦ αὐτοῦ περιεχομένου χειρογράφων (II).

Εἰς τὴν κατὰ ταξιν ταύτην ὅμως τοῦ Preuschen, ὁ Devreesse διεπίστωσεν ἓν βασικὸν σφάλμα· ὁ Preuschen δὲν προέβη εἰς ταξινόμησιν ἐπὶ τοῦ συνόλου τῶν χειρογράφων τῆς Σειρᾶς τοῦ Ἰωάννου, ἀλλ' ἐπὶ τῶν κειμένων τῶν ἀποδιδομένων εἰς ἓνα μόνον συγγραφέα, τὸν Ὁριγένη, ὅπερ ὠδήγησεν αὐτὸν εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα ¹¹. Ὁ Devreesse προέτεινε ριζικὰς μεταβολὰς. Κατ' αὐτὸν αἱ συλλογαὶ τῶν σχολίων ἐπὶ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου κατατάσσονται ὡς ἀκολουθῶς:

1. Συλλογὴ τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον ἀποτελεῖται· α) Ἐξ ἀποσπασμάτων τῶν δύο ὑπομνημάτων τῶν Ἰωάννου Χρυσοστόμου καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας. β) Ἐξ ἀποσπασμάτων ἀποδιδομένων εἰς τὸν Ὁριγένη. γ) Ἐξ ἑνὸς ἀνωνύμου ἀποσπάσματος. δ) Ἐξ ἀποσπασμάτων διαφόρου ἀριθμοῦ καὶ ἐκτάσεως, τοῦ Θεοδώρου Μοφουεστίας, τοῦ Ἀπολιναρίου Λαοδικείας, τοῦ Διδύμου Τυφλοῦ, τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, τοῦ Μ. Ἀθανασίου, τοῦ Μ. Βασιλίου, τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ καὶ τοῦ Φωτίου. Τὰ ἀποσπάσματα ταῦτα χρήζουσι περαιτέρω ἐξετάσεως.

2. Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, μετατραπὲν εἰς ἐρωταποκρίσεις· εἰς τὸ ὑπόμνημα αὐτὸ προσετέθη καὶ χωρίον τοῦ Ἡσυχίου Ἱεροσολύμων ἐπὶ τοῦ 20οῦ κεφαλαίου τοῦ Ἰωάννου.

3. Σειρὰ ἄνευ λημμάτων, ἥτις, ἐκκληθθεῖσα ὡς ὑπόμνημα τοῦ Ψ. Πέτρου Λαοδικείας, περιέχεται εἰς διαφορετικὰ χειρόγραφα, ὡς π.χ. Coislin. 20, f. 358 ἐξ., Vat. gr. 358, f. 276 ἐξ., Vat. gr. 1445, f. 136 ἐξ. Τὸ ἴδιον κείμενον μεθ' οὐγγρικῆς μεταφράσεως ἀνευρίσκεται εἰς χειρόγραφον τῆς Βουδαπέστης, ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Markfi ¹².

10. R. Devreesse, «Chânes exégétiques grecques», ἐν Dictionnaire de la Bible, Supplement τόμ. I, Paris (1928), στ. 1194 - 1195.

11. *Αὐτόθι*, σ. 1195.

12. S. Markfi, Codex graecus quatuor Evangeliorum a Bibliotheca Universitatis Pestinensis cum interpretatione Hungarica, Pestini 1860, σ. 321 - 439 (παρὰ Devreesse, σ. 1195 καὶ 1167).

4. Ἀποσπάσματα τοῦ Ἀμμωνίου, τοῦ Σεβήρου Ἀντιοχείας, τοῦ Ἰσιδώρου, τοῦ Θεοδώρου Ἡρακλείας, τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας καὶ μιᾶς προσέτι δεκάδος ἄλλων συγγραφέων, ἐν οἷς καὶ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας.

5. Μεγάλα ἀποσπάσματα τοῦ Φωτίου, προερχόμενα πιθανῶς ἐξ ἐνὸς σχολίου του ἐπὶ τοῦ Ἰωάννου.

Μετὰ τὴν κατάταξιν ταύτην ὁ Devreesse προβαίνει καὶ εἰς ἄλλας παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν οἰκογενειῶν τῶν χειρογράφων τῶν Σειρῶν, ὡς καὶ τοῦ τρόπου σχηματισμοῦ τῶν ἐνοτήτων αὐτῶν¹³.

Εἰς τὸ κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιον δὲν παραδίδεται Σειρὰ μὲ τὴν αὐστηρὰν ἔννοιαν τῆς λέξεως. Προσφέρεται μόνον ὡς ὑποκατάστατον αὐτῆς ἐν ὑπόμνημα εἰς δύο τύπους. Ὁ εἰς αὐτῶν εἶναι ὁ ἀπαρτιζόμενος ἐκ σχολίων τοῦ Ὠριγένους, τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καὶ Λεοντίου, ἐνῶ διὰ τὸν ἄλλον οὐδὲν ἕτερον εἶναι γνωστόν, πλὴν τοῦ ὅτι φέρεται ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Βίκτωρος Ἀντιοχείας. Ἡ Σειρὰ αὕτη κατὰ τὸ ἐν τρίτον ἀπαρτίζεται ἀπὸ ἐρμηνευτικὸν ὕλικόν τοῦ Χρυσοστόμου ἐπὶ τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου. Ἐν συνεχείᾳ ὅμως ὁ συμπλητῆς λαμβάνει καὶ ἐξ ἄλλων συγγραφέων ἐρμηνευτικὰ σχόλια καὶ οὕτως αὕτη ἔλαβε τὴν μορφήν Σειρᾶς κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα¹⁴.

Εἰς τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἀνήκει καὶ ἐν ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Τίτου Βόστρων (Δ' αἰ.). Τὸ ὄνομα ἐδόθη κατὰ λάθος ἐξ ἐνὸς σχολίου φερομένου ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Τίτου· ἐκτὸς ὅμως αὐτοῦ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ὀνόματα, ὡς τοῦ Χρυσοστόμου, τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καὶ τοῦ Διονυσίου Ἀλεξανδρείας¹⁵. Τὴν πλήρη διαμόρφωσίν της ἡ Σειρὰ αὕτη ἔλαβε κατὰ τὸν Η' αἰῶνα¹⁶.

Εἰς τὸν κώδικα Λαύρας ὑπ' ἀριθμ. Β 113 ἔχομεν τρεῖς διαφόρους Σειράς¹⁷.

Τέλος περὶ τῶν Σειρῶν τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας ἔχομεν τέσσαρας ὁμάδας χειρογράφων μελετηθείσας προσεκτικῶς ὑπὸ τοῦ J. Sickenberger¹⁸. Ἡ πρώτη ὁμάς, ἡ ἄλλως καλουμένη Ἱταλικὴ ὁμάς, διεμορφώθη ὑπὸ τῶν χφφ

13. *Αὐτόθι*, σ. 1195 - 1196.

14. J. Reuss, Matthäus- Markus- und Johannes- Katenen. . . , σ. 118 - 129. H. Smith, «The Sources of Victor of Antioch's Commentary on Marc», ἐν JTS 19 (1917/1918) 350 - 370 καὶ H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 421, σημ. 6. Πλείονα περὶ τῆς Σειρᾶς τοῦ Μάρκου, τοῦ τύπου τοῦ Cramer, τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Ψ. Πέτρου καὶ τῶν λοιπῶν συγγραφέων, ὧν τὰ ἀποσπάσματα ἀπαρτίζουν τὴν Σειράν, βλ. R. Devreesse, μν. ἔργ., σ. 1175 - 1181. Περὶ τῆς τοῦ Ματθαίου ἐν σ. 1164 - 1175.

15. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 421 - 422.

16. *Αὐτόθι*, σ. 471.

17. J. Reuss, Die Evangelienkatenen. . . , σ. 224 - 225.

18. J. Sickenberger, Die Lukaskatene des Niketas von Herakleia. . . , σ. 1 - 118 καὶ Χρ. Κρικιώνης, μν. ἔργ., σ. 30 - 31.

Vat. gr. 1611 (1116) καὶ τῶν Vat. gr. 1642 (IB' αἰ.) καὶ Monac. gr. 473 (ID' αἰ.) περιεχόντων μέρος τῆς Σειρᾶς. Ἡ δευτέρα ὁμάς κατὰ τὸν Sickenberger διαφέρει τῆς πρώτης διὰ τῆς προσθήκης ἀνωνύμων χωρίων, προερχομένων πιθανῶς ἐκ τοῦ Ἑσυχίου. Ἡ τρίτη ὁμάς εἶναι περίληψις τῶν προηγούμενων, εἰς τὴν ὁποίαν περιλαμβάνονται τὰ χφφ Marc. gr. 494 (ID' αἰ.), Vindob. theol. 71 (IB'-II' αἰ.) καὶ Vat. gr. 759 (IE' αἰ.). Ἡ τετάρτη ὁμάς ἀπαρτίζεται ἐκ τῶν χφφ Palat. gr. 20 καὶ Vat. gr. 1933¹⁹.

Τέλος περὶ τῆς Σειρᾶς τοῦ Μακαρίου Χρυσοκεφάλου ἐγένετο ἡδη σχετικὸς λόγος εἰς τὰ ἀνωτέρω ἐν ὀλίγοις ἐκτεθέντα περὶ αὐτοῦ.

Συστηματικώτερον καὶ ἐπιτυχέστερον διέκριναν καὶ κατέταξαν τὰς Σειράς εἰς διαφόρους τύπους οἱ K. Staab καὶ J. Reuss.

Ὁ K. Staab, ἐνδιατρίψας εἰς τὰς Σειράς τὰς περιεχούσας τὰς ἐπιστολάς τοῦ Ἀπ. Παύλου, ἀνεκάλυψε τρεῖς τύπους διὰ τὰς ἀνωνύμους Σειράς, ἦτοι τοὺς Vaticanus, Monacensis καὶ Parisinus, καὶ ἄλλους τρεῖς διὰ τὰς ἐπωνύμους, ἦτοι τοῦ Νικήτα, τοῦ Ψ.Οἰκουμένιου καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου²⁰. Ἐκ τῆς κατατάξεως ταύτης ἐπερίσσευσαν χειρόγραφά τινα.

Ὁμοίως εἰργάσθη καὶ ὁ J. Reuss εἰς τὰ Εὐαγγέλια, ἐκτὸς τοῦ Λουκᾶ, καὶ δὴ εἰς τὰς Σειράς τοῦ Ματθαίου καὶ Ἰωάννου.

Εἰς τὰς Σειράς τοῦ Ματθαίου ὁ Reuss διέκρινε τοὺς κάτωθι πέντε τύπους²¹:

I. Πρόκειται περὶ τῆς ἐν συντόμῳ ἐρμηνείας τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, εἰς τὴν ὁποίαν προστίθενται καὶ τινὰ κείμενα ἄλλων συγγραφέων. Τὸν τύπον αὐτὸν ἐμελέτησεν ὁ Reuss εἰς 22 χειρόγραφα.

II. Συλλογαὶ διαφόρων ἐξηγήσεων φερόμεναι ὡς ἔργον τοῦ Πέτρου Λαοδικείας, ἐνῷ πρόκειται περὶ λάθους, τὸ ὅποιον προσκλήθη ἐκ τῆς μνείας τοῦ ὀνόματος τοῦ Πέτρου μεταξύ τῶν ἀναφερομένων ἐξηγητῶν· τὸ ἔργον τοῦτο ἐμελετήθη εἰς 30 χειρόγραφα.

III. Ὁ τύπος οὗτος ἀντιπροσωπεύει τὴν Σειράν τοῦ Νικήτα εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον εἰς 4 χειρόγραφα.

IV. Ὁ τύπος οὗτος ἀντιπροσωπεύεται ἐκ τοῦ μοναδικοῦ χειρογράφου Paris. gr. 194 (II' αἰ.). Τὰ κείμενα τούτου ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς ἄλλους τύπους εἶναι συντετμημένα· ὁ συμπληγτής του παραμένει ἄγνωστος²².

V. Ὁ τύπος οὗτος εὐρίσκεται εἰς τὸν κώδικα τῆς Λαύρας τοῦ Ἀγίου

19. J. Sickenberger, Die Lukaskatene..., σ. 1-118, R. Devreesse, μν. ἔργ., σ. 1184 καὶ G. Karo - J. Lietzmann, μν. ἔργ., σ. 577/137.

20. K. Staab, Die Pauluskatenen..., σ. 3-5 κ.ά. Ἐπίσης πρβλ. ἔργον τοῦ αὐτοῦ, Pauluskommentare aus der griechischen Kirche, Münster 1933.

21. J. Reuss, Matthäus Kommentare..., σ. XII-XV.

22. Ὁ H.-G. Beck (μν. ἔργ., σ. 653) τοποθετεῖ τὸν τύπον IV εἰς τὸν IA' αἰῶνα, ἐπὶ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ.

“Ορους ὑπ’ ἀριθμ. Β 113²³. Διὰ τὸν τύπον αὐτόν, ἐπειδὴ συμβαίνει νὰ χρησιμοποιῇται τὸ ὄνομα τοῦ Φωτίου, ὁ Reuss συμπεραίνει ὅτι συνετάγη τὸν Ι’ αἰῶνα (terminus post quem)²⁴.

Οἱ τύποι τῶν Σειρῶν εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον εἶναι οἱ ἐξῆς ἐπτά²⁵:

I. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν I εἰς τὸν Ματθαῖον, ἥτοι ἐρμηνεία ἐν συντόμῳ τοῦ Χρυσοστόμου, μελετηθεὶς εἰς 23 χειρόγραφα, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων εἶναι πρὸ τοῦ Ι’ αἰῶνος. II. Ὁ τύπος οὗτος εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν φερόμενον εἰς τὸν Ματθαῖον ὡς τοῦ Πέτρου Λαοδικείας, μελετηθεὶς εἰς 26 χειρόγραφα. III. Τὸ χαρακτηριστικὸν γνῶρισμα τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι ὅτι προέρχεται οὐχὶ ἐξ ἐκτεταμένου πεδίου συγγραμμάτων, ἀλλ’ ἐξ ὑπομνημάτων εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον καὶ δὴ, συγκεκριμένως, τοῦ Ἀπολιναρίου Λαοδικείας, τοῦ Διδύμου Τυφλοῦ, τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ Θεοδώρου Ἡρακλείας. IV. Ἀντιπρόσωπος τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι τὸ σπουδαιότατον χειρόγραφον Vallicell. E 40 (I’-IA’ αἰ.), τὸ ὁποῖον διασώζει ἀποσπάσματα ἀπολεσθέντων ἔργων τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας. V. Τύπος τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας εἰς 5 χειρόγραφα. VI. Ὁ τύπος οὗτος ὁμοιάζει πρὸς τὸν τύπον IV. Ἀπαρτίζεται ἀπὸ μεγάλα τμήματα τοῦ Ἀμμωνίου, τοῦ Ἀπολιναρίου, τοῦ Διδύμου Τυφλοῦ καὶ τοῦ Θεοδώρου Ἡρακλείας. Ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸ χειρόγραφον Cusan. G. 87 (IA’ αἰ.) καὶ ἀπὸ ἄλλα δύο χειρόγραφα²⁶. VII. Ἀντιπρόσωπος τούτου εἶναι ὁ κώδιξ Λαύρας Β 113.

Εἰς τὰ χειρόγραφα ταῦτα ὁ Reuss προσθέτει καὶ δύο ἀκόμη χειρόγραφα μὴ ἀνήκοντα εἰς οὐδένα τύπον.

Τέλος διὰ τοὺς τύπους τοῦ Corderius καὶ τοῦ Cramer δὲν γίνεται ἰδιαίτερος λόγος, διότι οὗτοι ἐντάσσονται εἰς ἐκείνους τοὺς τύπους εἰς τοὺς ὁποίους ἀνήκουν καὶ τὰ χειρόγραφα ἢ οἱ συμπιληταί, οἱ ὁποῖοι συνέθεσαν αὐτούς.

5. ΠΗΓΑΙ ΤΩΝ ΣΕΙΡΩΝ

Πηγαὶ ἐξ ὧν ἠντλησαν οἱ διάφοροι γνωστοὶ καὶ ἄγνωστοι συντάκται ἢ συμπιληταὶ Σειρῶν ἦσαν προφανῶς τὰ πρὸ αὐτῶν συγγράμματα, ἐρμηνευτικά καὶ μὴ, μεγάλων καὶ μικρῶν πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων,

23. Ὁ J. Reuss ἐν «Die Evangelienketenen im Cod. Athon. gr. Lawra B 113», ἐν ZNW 42 (1949) 217-228 δίδει λεπτομερῆ ἀνάλυσιν εἰς τὸ ὡς ἄνω ἄρθρον τοῦ περὶ τοῦ τύπου καὶ τοῦ κώδικος τούτου.

24. *Αὐτόθι*, σ. 228.

25. J. Reuss, *Johannes-Kommentare aus der griechischen Kirche*, ἐν TU 89, Berlin 1966, σ. XI - XV.

26. J. Reuss, ἐν «Die Evangelienketenen. . .», σ. 217 - 228.

ἀκόμῃ δὲ καὶ αἰρετικῶν. Ἐξ ἄλλου τὰ εἶδη καὶ οἱ τύποι τῶν Σειρῶν μᾶς βοηθοῦν νὰ διακρίνωμεν τὰς πηγὰς τῶν καὶ νὰ παρακολουθήσωμεν τὴν ἐξέλιξιν αὐτῶν.

Οὕτως ὁ μελετῶν τὰς Ἀγίας Γραφὰς ἠδύνατο νὰ σημειώῃ εἰς τὰ περιθώρια αὐτῶν ὠρισμένα χρήσιμα ἐρμηνευτικὰ σχόλια, τὰ ὅποια ἀνεζήτηι ἀσφαλῶς, ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸν Ὠριγένη, κύριον ἐκπρόσωπον τῆς Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς καὶ ὑποστηρικτὴν τῆς ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸν Ἰωάννην Χρυσόστομον, ἐκπρόσωπον τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς καὶ ὑπέρμαχον τῆς ἱστορικῆς ἐρμηνείας. Κατὰ ταῦτα αἱ ὁμιλίαι τοῦ Χρυσοστόμου, ὡς καὶ αἱ ἐρμηνεῖαι τοῦ Ὠριγένους εἰς τὸν Ματθαῖον καὶ τὸν Ἰωάννην, ἀπετέλεσαν τὰς πηγὰς ἐξ ὧν ἤντλησαν οἱ μεταγενέστεροι συντάκται τῶν Σειρῶν εἰς τὸν Ματθαῖον καὶ Ἰωάννην¹. Ἐν συνεχείᾳ προσετέθησαν ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καὶ ὁ Θεοδώρητος Κύρου, ἐκπροσωποῦντες τὰς αὐτὰς ἐρμηνευτικὰς τάσεις ἀντιστοίχως. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἀντιπροσωπεύονται καὶ ἡ ἀλληγορικὴ καὶ ἡ ἱστορικὴ ἐρμηνεία. Εἰς τοὺς ἀνωτέρω συγγραφεῖς προσετίθεντο ὁλονὲν καὶ περισσότεροι ἐρμηνευταὶ καὶ συνεπῶς περισσότερα λήμματα καὶ διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἡ ἐρμηνευτικὴ Σειρὰ βαθμιαίως ἐξωγχοῦτο καὶ ἐλάμβανε τεραστίας διαστάσεις². Ἡ Σειρὰ π.χ. εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων, ἡ ὅποια συμπεριελάμβανεν ἀρχικῶς τρεῖς πατέρας, τοὺς Γρηγόριον Νύσσης, Νεῖλον καὶ Μάξιμον Ὁμολογητὴν, διευρυνθεῖσα διὰ τῆς προσθήκης σχολίων τοῦ Θεοδώρητου Κύρου καὶ Μ. Ψελλοῦ ἔλαβε τὴν ὀριστικὴν μορφήν τῆς κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα³. Ἀλλ' ἤδη πολὺ ἐνωρίτερον ἔχομεν παρομοίας διαμορφώσεις, διευρύνσεις καὶ συντμήσεις εἰς τὰς Σειράς τῶν Εὐαγγελίων, οὐχὶ διὰ τῆς ἐπιτομῆς χωρίων, ἀλλὰ διὰ τῆς προσθαφαιρέσεως ἐρμηνευτῶν. Τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἐγεννήθη ὁ βασικώτερος τύπος Σειρᾶς εἰς τὰ Εὐαγγέλια τοῦ Ματθαίου καὶ Ἰωάννου ἐκ τῶν ἀντιστοίχων ἔργων τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ὁ γνωστός ὡς τύπος Ι κατὰ τὸν Reuss⁴. Γενικῶς ἡ ὑπεροχὴ τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τὰς πλείστας τῶν Σειρῶν εἶναι πασιφανὴς (πίν. 23). Εἰς τὸν κώδικα τῆς Λαύρας ὑπ' ἀριθμ. Β 113 ὁ Χρυσόστομος προσφέρει 175 λήμματα, ὁ Ὠριγένης 151 καὶ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας 94 διὰ τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον. Εἰς τὸν αὐτὸν κώδικα διὰ τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον ὁ Χρυσόστομος παρέχει 135 σχόλια, ὁ Κύριλλος 65 καὶ ὁ Ὠριγένης 49⁵. Εἰς τὸν κώδικα Vat. gr. 1611, πε-

1. J. Reuss, Matthäus - Kommentare. . . , σ. IX. Τοῦ αὐτοῦ, Johannes - Kommentare. . . , σ. IX.

2. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 414 καὶ ΘΗΕ., λ. «Σειραὶ», τόμ. 11, στ. 16.

3. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 653.

4. J. Reuss, Matthäus - Markus - und Johannes - Katenen. . . , σ. 148 - 150. Πρβλ. καὶ H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 421.

5. J. Reuss, ἐν «...», Die Evangelienkatenen σ. 221 καὶ 226.

ριέχοντα τὴν Σειράν τοῦ Νικήτα Ἑρακλείας εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον εἰς 3.300 περίπου λήμματα, ὁ ἀνεξάντλητος Χρυσόστομος παρέχει κατὰ τὸν Sickenberger 877 λήμματα, ὁ Κύριλλος 575 καὶ ὁ Ὁριγένης 113. Κατὰ τὴν ἡμετέραν ὁμῶς ἔρευναν ὁ Χρυσόστομος παρέχει ἐπὶ πλέον τῶν ἀνωτέρω ἔτερα 50 λήμματα ἀνήκοντα εἰς τὸ χάσμα τοῦ ἀνωτέρω κώδικος, ὁ Κύριλλος ἔτερα 41 καὶ ὁ Ὁριγένης ἔτερα 15 κ.λ.π.⁶

Δέον νὰ σημειωθῇ ὅτι ὁ Χρυσόστομος δὲν ἔχει εἰδικὸν ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον. Ἐπιτυχέστερον θὰ ἦτο νὰ γράψῃ ὁ Ehrhard ὅτι ὁ Χρυσόστομος προσφέρει μεταξὺ ὄλων τὴν μερίδα τοῦ λέοντος καὶ ὄχι ὅτι λαμβάνει τὴν μερίδα τοῦ λέοντος⁷.

Ἐκτὸς τῶν μεγάλων ἐρμηνευτῶν χρησιμοποιοῦνται συχνὰ εἰς τὰς Σειράς καὶ μικρότεροι συγγραφεῖς ἑκατέρας τῶν σχολῶν ἢ καὶ ἀνεξαρτήτως Σχολῆς. Ἐπίσης, ἂν καὶ σπανίως, ἐμφανίζονται σχόλια καὶ ἐκ τῶν πρώτων ἐρμηνευτῶν, ὅπως τῶν Εἰρηναίου, Μελίτωνος Σάρδεων, Ἰουστίνου, Ἀμβροσίου Μεδιολάνων, Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου, Ἀστερίου Σοφιστοῦ, ἀκόμη δὲ καὶ τῶν Ἰγνατίου, Ἑρμᾶ καὶ Παπίου.

Αἱ Σειραὶ δὲν ἀντλοῦν μόνον ἐκ τῶν ἐρμηνευτικῶν ἔργων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν πάσης φύσεως ἔργων καὶ συλλογῶν, ἐκ λόγων, ἐπιστολῶν, ἱστοριῶν, συναξαρίων, ἐκ δογματικῶν, ἀπολογητικῶν καὶ πολεμικῶν ἔργων, ἐκ κατηχησεων καὶ ἀσκητικῶν, ἐκ πεζῶν καὶ ἐμμέτρων.

Οὕτω καταλαμβάνουν ἰδιαιτέραν θέσιν εἰς τὰς Σειράς, ἐκτὸς τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Κυρίλλου, λήμματα ἐκ τοῦ Εὐσεβίου, τοῦ Μ. Ἀθανασίου, τοῦ Μ. Βασιλείου, τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τοῦ Ἐπιφάνιου, τοῦ Μακαρίου, τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, τοῦ Νείλου κ.ἄ. (πίν. 24, 25).

Ἰδιαιτέρον πρόβλημα ἀπετέλεσεν εἰς τοὺς ἐρευνητὰς ὁ καθορισμὸς τριῶν πλουσίων διὰ τὰς Σειράς πηγῶν. Αἱ πηγαὶ αὗται εἶναι τὰ λεγόμενα ὑπομνήματα τοῦ Τίτου Βόστρων (πίν. 26) εἰς Λουκᾶν, τοῦ Βίκτωρος Ἀντιοχείας εἰς Μᾶρκον καὶ τοῦ Πέτρου Λαοδικείας εἰς Ματθαῖον καὶ Ἰωάννην. Ἡ ἔρευνα ἀπέδειξεν ὅτι τὰ ἔργα τῶν ἀπωλέσθησαν, τὰ ἀποδιδόμενα δὲ εἰς αὐτοὺς ὑπομνήματα εἶναι ἀνώνυμοι Σειραί, αἱ ὁποῖαι περιέχουν λήμματα ἐκ τῶν εἰρημένων συγγραφέων καὶ ὅτι τὸ ὄνομα ἐνὸς λήμματος ἐνομίσθη ὡς ὄνομα ὅλου τοῦ ὑπομνήματος⁸.

6. J. Sickenberger, Die Lukaskatenen des Niketas von Herakleia. . . , σ. 92, 96 καὶ 84 καὶ Χρ. Κρικιώνης, μν. ἔργ., σ. 58 - 59 καὶ 65.

7. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 209.

8. R. Reuss, Matthäus - Markus - und Johannes - Katenen. . . , σ. 72 - 78 καὶ 138 - 141. Τοῦ αὐτοῦ, Matthäus - Kommentare. . . , σ. XXII καὶ H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 468. Ἐπίσης πρβλ. ἔργον J. Sickenberger, Titus von Bostra, ἐν TU NF 21 VI, 1, Leipzig 1901, σ. 1-245.

Ἐν δεύτερον πρόβλημα ἀπετέλεσαν ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, ὁ Σεβήρος Ἀντιοχείας, ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας, ὁ Ἀστέριος Σοφιστής, ὁ Εὐάγριος Ποντικός καὶ ὁ Φώτιος, διότι εἰς τὰ ἔργα των δὲν ὑπάρχουν πλεῖστα λήμματα ἐκ τῶν ἀπαντώντων εἰς τὰς Σειράς. Ἡ λύσις εἶναι ἀπλὴ τόσον δι' αὐτοὺς ὅσον καὶ διὰ πολλοὺς ἄλλους συγγραφεῖς. Τὰ σχόλια ταῦτα προέρχονται ἐξ ἀπολεσθέντων ἔργων. Μάλιστα ὠρισμένα ἐξ αὐτῶν, ὡς τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας⁹ καὶ τοῦ Σεβήρου Ἀντιοχείας εὐρέθησαν εἰς ἀνατολικὰς γλώσσας. Εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν εὐρέθησαν ἐπίσης σχόλια τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας¹⁰.

Ἄξιον προσοχῆς καὶ ἐκτιμήσεως τυγχάνει τὸ γεγονός ὅτι μεταξὺ τῶν σχολίων ἐκ τῶν ἁγίων πατέρων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ὑπάρχουν οὐχὶ σπανίως καὶ σχόλια συγγραμμάτων αἵρετικῶν, ἅτινα καταχωρίζονται ἄνευ οὐδεμιᾶς προκαταλήψεως¹¹. Ἐν προκειμένῳ αὐξάνει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐρευνητοῦ τῶν Σειρῶν, διότι τὰ πλεῖστα τῶν συγγραμμάτων τούτων ἀπωλέσθησαν καὶ λείψανά τινα αὐτῶν διέφυγον τὴν καταστροφὴν μόνον διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ.

Οὕτω διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν σχόλια τῶν αἵρετικῶν Κηρίνου, Βασιλείου, Σατουρνίνου, Μοντανοῦ, Μαρκίωνος, Σαβελλίου, Παύλου Σαμοσατέως, τὰ ὅποια ὁ Ehrhard χαρακτηρίζει ὡς «πολύτιμα λείψανα»¹². Ἐπίσης ἀποσπάσματα ἀρειανῶν καὶ ἡμιαρειανῶν, ὅπως τῶν Θεοδώρου Ἡρακλείας, Εὐσεβίου τοῦ Ἐμέσης, Εὐδοξίου Κωνσταντινουπόλεως, Εὐσεβίου καὶ Ἀκακίου Καισαρείας κ.ἄ., ὡς καὶ μονοφυσιτῶν τῶν ΣΤ' καὶ Ζ' αἰώνων. Ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ ἀκόμῃ τοῦ Ὁριγένους καὶ τοῦ Διδύμου Τυφλοῦ ἐκ τῆς Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς, ὡς καὶ τοῦ Θεοδώρου Ταρσοῦ καὶ τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας ἐκ τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς ἱκανὰ ἀποσπάσματα ἔγιναν γνωστὰ εἰς ἡμᾶς μόνον διὰ τῶν Σειρῶν. Εἰς αὐτὰ προσθετέοι προσέτι οἱ Ἀπολινάριος Λαοδικείας καὶ Σεβήρος Ἀντιοχείας. Ὁ λόγος εἶναι προφανής. Τὸν διατυπώνει κατηγορηματικῶς, κατὰ τὸν Ἰωάννην Δρουγγάριον, Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας, γνωστὸς διὰ τοὺς ἀγῶνας του κατὰ τῶν αἵρετικῶν, εἰς τινα ἐπιστολὴν του πρὸς Εὐλόγιον¹³. Ἐπὶ τῆς γνώμης ταύτης τοῦ Κυρίλλου στηριζόμενος καὶ ὁ Δρουγγάριος γράφει εἰς τὸν πρόλογον τῆς Σειρᾶς του εἰς τὸν προφῆτην Ἡσαΐαν· «Μηδεὶς δὲ ὡς ἐτεροδόξων ἐρμηνείας συναγαγόντι ἐγκαλείτω, φημί δὴ Ὁριγένους καὶ Εὐσεβίου

9. H. B. Swete, Theodori Episcopi Mopsuesteni in Epistolas B. Pauli Commentarii. The Latin Version with the Greek Fragments, τόμ. II, Cambridge 1880.

10. Ph. E. Pusey, S. Patr. Nostr. Cyrilli Archiepiscopi Alexandrini in D. Joannis Evangelium, 3 Bde., Oxonii 1872.

11. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 414.

12. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 209 - 210.

13. Ἡ ἐπιστολὴ ὅμως αὕτη ἐκ τῆς ὑφ' ἡμῶν γενομένης ἐρεύνης δὲν εὐρέθη. Φαίνεται ὅτι ἡ ρῆσις αὕτη τοῦ Κυρίλλου ἀνήκει εἰς ἀνέκδοτον ἢ μὴ σωζόμενον ἔργον του.

τοῦ Καισαρείας καὶ Θεοδώρου Ἑρακλείας καὶ Εὐσεβίου Ἑμέσης καὶ Ἀπολιναρίου καὶ Θεοδωρήτου Κύρου· ἐν οἷς γὰρ μὴ περὶ τῶν ἰδίων δογμάτων διαλέγονται ἔστιν ὅτε καλῶς ἐπιβάλλονται. Καὶ τοῦτο δὲ οὐκ αὐτονόμως πεποίηκα, ἀλλ' ἀκολουθήσας τῷ ἀγιωτάτῳ ἡμῶν πατρὶ τῷ τῆς Ἀλεξάνδρου φιλοχρίστου μεγαλοπύλου ἀρχιεπισκόπῳ Κυρίλλῳ, φήσαντι ἐν τῇ πρὸς Εὐλόγιον ἐπιστολῇ· «οὐ πάντα ὅσα λέγουσιν οἱ αἵρετικοί, φεύγειν καὶ παραιτεῖσθαι χρὴ· πολλὰ γὰρ ὁμολογοῦσιν ὧν καὶ ἡμεῖς ὁμολογοῦμεν»¹⁴.

Ὁ ἄγνωστος εἰς ἡμᾶς συμπλητῆς τῆς Σειραῖς ἐν τῷ κώδικι Coislin. 20 τοῦ Γ'-ΙΑ' αἰῶνος εἰς τὸ f. 508 παραβάλλει τὸ ἔργον πρὸς τὴν ἐργασίαν τῆς μελίσης, ἥτις συλλέγει τὸ μέλι ἐκ τῶν ἀναριθμητῶν ἀνθέων καὶ βοτάνων τοῦ ἐκτεταμένου λειμῶνος. Κατὰ τὴν ἐπιμελῆ ἐργασίαν τῆς φροντίζει ἡ μέλισσα νὰ λαμβάνῃ ἐξ ὧλων μόνον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖται διὰ τὴν παραγωγὴν τοῦ μέλιτος. Οὕτω καὶ ὁ συμπλητῆς ἐκ τῶν ἀνθέων τῶν πατέρων καὶ τῶν βοτάνων τῶν αἵρετικῶν καὶ τῶν ἀποβεβλημένων τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας λαμβάνει τὸ χρήσιμον¹⁵.

Κατὰ ταῦτα λοιπὸν θὰ ᾔτο ἀσφαλῶς δύσκολον, ἐὰν μὴ ἀδύνατον, νὰ συνταχθοῦν αἱ μεγάλαι τοῦλάχιστον Σειραὶ ἐξ ὁλοκλήρου διὰ τῆς ἀπ' εὐθείας λήψεως ἐκ τῶν ἔργων τῶν Πατέρων. Εἶναι προφανές ὅτι αἱ μεταγενέστεροι Σειραὶ ἐξεμεταλλεύθησαν τὰς προηγουμένας¹⁶. Ἐπίσης εἶναι γνωστὸν ὅτι, ὅπως ὑπῆρχον κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τὰ Testimonia ἐκ χωρίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς¹⁷, οὕτως ἐδημιουργήθησαν σὺν τῷ χρόνῳ συλλογαὶ ὕλικου ποικίλης χρήσεως διὰ λόγους δογματικούς, ὡς τὰ ἀνθολόγια καὶ αἱ χρήσεις. Ταῦτα ἦσαν πολὺ ἐξυπηρετικά εἰς τὰς δογματικὰς συζητήσεις εἰς τὰς συνόδους. Συγκεκριμένως εἰς τὰ πρακτικὰ τοῦ Mansi εὐρίσκομεν πολλὰς τοιαύτας χρήσεις καὶ ἐκ μέρους τῶν αἵρετικῶν καὶ ἐκ μέρους τῶν ὀρθοδόξων. Οὕτως εἰς τὴν ΣΤ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον ἐνεφανίσθησαν ὑπὸ τῶν Μονοθελητῶν «Χρήσεις ἁγίων Πατέρων ἐν τῷ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ θέλημα διδασκόντων»¹⁸, ὑπὸ δὲ τῶν ὀρθοδόξων «Χρήσεις ἁγίων καὶ ἐγκρίτων πατέρων παριστῶσαι δύο θελήματα καὶ δύο ἐνεργείας ἐπὶ τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ»¹⁹.

Ὅμοιως διὰ τὴν πρακτικὴν χρῆσιν ἔχομεν συλλογὰς καὶ πατερικὰ ἀνθολόγια, ὡς εἶναι ἡ Φιλοκαλία τοῦ Ὠριγένης, τὰ Ἀποφθέγματα Πατέρων, ἡ-

14. Κώδιξ Ottob. gr. 452, f. 63, παρὰ *M. Faulhaber*, Die Propheten-Katenen nach römischen Handschriften, Freiburg in Br. 1899, σ. 193-194. Πρβλ. καὶ *K. Staab*, Die Pauluskatenen, σ. 1-2 καὶ σημ. 1· ἐπίσης *J. Sickenberger* Die Lukaskatene des Niketas von Herakleia. . . , σ. 73, σημ. 1.

15. Πρβλ. *J. Reuss*, Matthäus - Kommentare . . . , σ. XVIII.

16. *A. Ehrhard*, μν. ἔργ., σ. 208.

17. Πρβλ. Testimonia Κυπριανοῦ, Μελίτωνος Σάρδεων κ.ἄ., ὡς καὶ ἔργον *C. H. Dodd*, According to the Scriptures, London 1952 κ. ἄ.

18. *D. I. Mansi*, Concilia, τόμ. XI, σ. 320.

19. *Αὐτόθι*, σ. 329.

τοι τὸ Κάτοπτρον τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ἡ Μέλισσα τοῦ Ἀντωνίου Μοναχοῦ, τὰ Ἱερὰ παράλληλα τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ κ.ἄ. Δι' ἀγιολογικοὺς λόγους ἔχομεν τὸν Παράδεισον ἢ Λειμωνάριον τοῦ Ἰωάννου Μόσχου, τὸ Ἀνθολόγιον τοῦ Παύλου Εὐεργετηνοῦ καὶ πολλὰ ἄλλα.

Πάντα ταῦτα ἀπετέλουν ὁπωσδήποτε πηγὴν διὰ τὴν σύνταξιν μεταγενεστέρων ὁμοίων ἔργων ἢ ἐρμηνευτικῶν, δεδομένου ὅτι ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἶναι ἀπαραίτητος ἡ δογματικὴ καὶ ἡ ἐποικοδομητικὴ ἀνάπτυξις.

Οὕτως ὁ Sickenberger παρετήρησεν ὅτι ὁ Νικήτας Ἡρακλείας εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ συνταχθεῖσαν Σειρὰν εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον ἐχρησιμοποίησεν ὁπωσδήποτε τὰς πρὸ αὐτοῦ, γνωστὰς εἰς αὐτόν, Σειράς, καθ' ὅσον καὶ διπλᾶ ὀνόματα ὑπάρχουν εἰς ἱκανὰ σχόλια καὶ ὠρισμένα ὀνόματα τίθενται σχεδὸν πάντοτε διαδοχικῶς καὶ εἰς τὸ περιεχόμενον τῶν διαδοχικῶν σχολίων ὑπάρχει συγγένεια ²⁰. Ἦδη πρὸ αὐτοῦ ὑπῆρχον δύο-τρεῖς Σειраί. Ἰδιαιτέρως ὁμῶς πρέπει νὰ ἠντλησεν ἐκ τῆς συλλογῆς «Διδασκαλία Πατέρων περὶ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου» ²¹. Ἀλλ' ἡ ἀνεύρεσις τῶν πηγῶν τῶν Σειρῶν εἰς τὰ ἐπὶ μέρους λήμματα εἶναι ἔργον λίαν δυσχερὲς καὶ ἐπίπονον.

Ἐξ ἄλλου ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐρεῦνης, τὴν ὁποίαν διενηργήσαμεν ἐπὶ τοῦ κώδικος Ἰβήρων 371 περιέχοντος τὴν Σειρὰν τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον, διεπιστώθη ὅτι ὁ Νικήτας ἐχρησιμοποίησεν ὡς πηγὰς ἱστορικὰς καὶ δογματικὰς συλλογὰς, ὡς τοῦ Θεοδώρητου καὶ τοῦ Λεοντίου Βυζαντίου διὰ τοὺς πρὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου συγγραφεῖς, καὶ ὅτι παρέλαβε λήμματα συγγραφέων τινῶν ὅχι ὡς ἔχουν εἰς τὰ πλήρη κείμενά των, ἀλλὰ παρηλλαγμένα, ὡς ἀνευρίσκονται εἰς τὰς συλλογὰς τὰς ὑποίας ἐχρησιμοποίησεν ὁ Νικήτας ²².

Οὕτω π.χ. τὸ χωρίον τοῦ Ἰγνατίου πρὸς Ἐφεσ. 18, 5-6, τὸ ὁποῖον, ἐνῶ εἰς τὴν πηγὴν του ἔχει «ὃς ἐγεννήθη καὶ ἐβαπτίσθη, ἵνα τῷ πάθει τὸ ὕδωρ καθάρισι», ὁ Νικήτας ἐχρησιμοποίησεν ὡς εὔρεν αὐτὸ εἰς τὸν Θεοδώρητον, ἐξ οὗ καὶ ἠντλησεν αὐτό, ἥτοι «ὃς ἐγεννήθη καὶ ἐβαπτίσθη, ἵνα τὸ θνητὸν ἡμῶν καθαρῶσθῃ» καὶ συνεπῶς ὅχι ὡς ἔχει τὸ χωρίον εἰς τὴν πηγὴν του.

Ἐπίσης τὸν Ἀμβρόσιον καὶ ἄλλους Λατίνους συγγραφεῖς ἔλαβεν οὐχὶ ἐκ τοῦ λατινικοῦ πρωτοτύπου, ἀλλ' ἐξ ἐλληνικῆς μεταφράσεως ἀνευρεθείσης εἰς δογματικὰς συλλογὰς, ὡς τοῦ Λεοντίου Βυζαντίου. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐπίσης παρέλαβε τὰ λήμματα τοῦ Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου, ἐνῶ ὁλόκληρος σχεδὸν ὁ Ἀστέριος Ἀμασειας εἰς τὴν Σειρὰν τοῦ Νικήτα ἀνευρίσκεται ὡς ἔχει ἐπὶ λέξει παρὰ τῷ Φωτίῳ ²³.

20. J. Sickenberger, Die Lukaskatene des Niketas von Herakleia. . ., σ. 70 - 71.

21. Ἡ συλλογὴ αὕτη ὑπῆρξε σπουδαία πηγὴ, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τοῦ F. Diekamp, *Doctrina Patrum de Incarnatione Verbi*, Münster 1907.

22. Χρ. Κρικιάνη, μν. ἔργ., σ. 27 - 28.

23. Αὐτόθι, σ. 44 - 45, 47 καὶ 54 - 55.

6. ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΙΣ ΤΩΝ ΣΕΙΡΩΝ

Διὰ τὰ κριθῆ ἡ ἀξία ἐνὸς ἔργου, δύο τινὰ δέον τὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν· α) ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ἐγράφη τὸ ἔργον καὶ β) ὁ σκοπὸς διὰ τὸν ὁποῖον ἐγράφη. Ταῦτα λοιπὸν πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν προκειμένου νὰ γίνῃ ἀξιολόγησις καὶ τῶν Σειρῶν.

Εἰδικώτερον προκειμένου περὶ τῶν ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν διὰ τὰ μὴ καταλήξωμεν εἰς ἐσφαλμένα συμπεράσματα ὀφείλομεν νὰ γνωρίζωμεν τὸ γενικώτερον πνεῦμα καὶ τὰς ἐκκλησιαστικὰς καὶ θεολογικὰς ἀντιλήψεις, αἱ ὁποῖαι ἐπεκράτουν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐμφανίσεώς των, δεδομένου ὅτι ὑπάρχουν δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετοι ἀπόψεις περὶ τῆς ἀξίας τῶν Σειρῶν.

Οὕτω κατὰ τὴν μὲν ἡ ὑπαρξίς τῶν Σειρῶν, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον εἶναι κατ' ἐπιλογὴν συλλογαὶ ἐρμηνευτικῶν κυρίως χωρίων ἀρχαιοτέρων μεγάλων πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀποδεικνύει ὅτι μετὰ τὸν Ε' αἰῶνα δὲν ὑφίστατο πλέον αὐθύπαρκτος καὶ πρωτότυπος πνευματικὴ ἐργασία. Κατὰ συνέπειαν δὲ ἡ ποιότης τοῦ περιεχομένου των ἐξηρτᾶτο α) ἐκ τῆς πνευματικῆς συγκροτήσεως τῶν συντακτῶν των καὶ β) ἐκ τῆς καλῆς ἢ μὴ χρήσεως τῶν πηγῶν ἐκ τῶν ὁποίων οὗτοι ἤντλουν. Καὶ τοῦτο διότι κατὰ τὴν σύνταξιν των ἐνίοτε δὲν ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς πηγαὶ αὐτὰ ταῦτα τὰ συγγράμματα τῶν προγενεστέρων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὡς θὰ ἔδει, ἀλλ' ἑτεραι προϋπάρχουσαι συλλογαί. Μάλιστα εἰς τινὰ χειρόγραφα Σειρῶν διαπιστοῦται ὅχι μόνον ἀπλῇ ἐξωτερικῇ ὁμοιομορφίᾳ ἐρμηνευτικῶν σχολίων πρὸς ἀρχαιοτέρας ἐρμηνείας, ἀλλὰ πλήρης ἐπανάληψις τῶν αὐτῶν σχολίων καὶ πολλάκις κατὰ λέξιν. Ἡ ἐξάρτησις αὕτη τῶν μεταγενεστέρων συντακτῶν τῶν Σειρῶν ἐμφανίζεται ἐνίοτε τόσον δεσμευτικῇ, ὥστε νὰ μὴ καθίσταται δυνατὴ ἡ διάκρισις οὔτε τῶν νοημάτων, ἀλλ' οὔτε καὶ αὐτῶν τῶν λέξεων τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας¹. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι σχεδὸν πάντες οἱ μεταγενέστεροι ἐρμηνευταί, πλὴν ἐλαχίστων ἐξαίρέσεων, ἤντλουν ἐκ τῶν αὐτῶν πηγῶν ἢ συλλογῶν, ἀντιγράφοντες σχεδὸν κατὰ λέξιν τοὺς ἀρχαιότερους πατέρας. Διὰ τοῦτο παρατηρεῖται τὸ φαινόμενον νὰ ἐμφανίζωνται σχεδὸν ὅλοι αἱ μεταγενέστεραι ἐργασίαι ὁμοιόμορφοι καὶ πολλάκις ταυτολόγοι.

Ἄλλ' ἡ διὰ τοῦ τρόπου τούτου σύνταξις τῶν Σειρῶν ἀπέκλειε τοῦ λοιποῦ τὴν δυνατότητα παραγωγῆς οἰασδήποτε πρωτοτύπου πνευματικῆς ἐργασίας καὶ ἐλαχίστην ἄφηνεν ἐμπιστοσύνην ὡς πρὸς τὴν ἀξιολογίαν τοῦ περιεχομένου αὐτῶν, καθ' ὅτι κατὰ τὰς ἀντιγραφὰς τῶν χειρογράφων τῶν Σειρῶν παρατηροῦνται πολλάκις ἀπροσεξίαι τῶν ἀντιγραφῶν ἢ καὶ ἀδυναμίαι ἀνα-

1. Κ. Μπὸνη, Προλεγόμενα εἰς τὰς «ἐρμηνευτικὰς διδασκαλίας» τοῦ Ἰωάννου VIII Ξιφιλίνου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθῆναι 1937, σ. 12 ἔξ.

γνώσεως τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων. Τοῦτο πράγματι εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν δημιουργίαν πολλῶν καὶ ἐνίοτε βασικῶν λαθῶν, τὰ ὅποια ἐπέφερον μεγάλην σύγχυσιν. Καὶ ἐὰν μὲν ἐπρόκειτο νὰ κριθῇ τὸ ἔργον τῶν συντακτῶν τῶν τοιούτων Σειρῶν μετ' αὐστηρότητος, τοῦτο θὰ ἐχαρακτηρίζετο μόνον ὡς ἀπλοῦν συμπίλημα ἐρμηνευτικῶν περικοπτῶν ἄλλων συγγραφέων.

Κατὰ ταῦτα ἡ ἀξία τῶν οὕτω συνταχθεισῶν ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν, στερουμένων κατὰ τὸ περιεχόμενον των πάσης φιλολογικῆς ἀκριβείας, τόσον ἀπὸ λογοτεχνικῆς καὶ γλωσσικῆς, ὅσον καὶ ἀπὸ αἰσθητικῆς ἀπόψεως, εἶναι, κατὰ τοὺς ὑποστηρικτὰς τῆς ἀπόψεως ταύτης, ἀσήμαντος, καὶ ὡς ἐκ τούτου μηδεμίαν θετικὴν προσφορὰν δύναται νὰ ἀναμένῃ τις ἐξ αὐτῶν.

Ἐξ ἄλλου ἡ σημασία καὶ ἡ ἐκτίμησις τῆς ἀξίας ἐνὸς ἐκάστου συντάκτου Σειρῶν προσδιορίζεται ἐκ τοῦ κατὰ πόσον οὗτος αὐτενεργεῖ ἢ ἐξαρτᾶται δουλικῶς ἐκ τῶν πηγῶν ἢ συλλογῶν ἐκ τῶν ὁποίων ἀντλεῖ. Τοιοῦτοτρόπως καὶ αἱ ἀπόψεις περὶ τῆς ἀξίας τῶν συντακτῶν εἶναι περίπου αἱ αὐταὶ πρὸς τὰς περὶ τῆς ἀξίας τοῦ περιεχομένου τῶν Σειρῶν ἐπικρατούσας τοιαύτας. Δηλαδή οἱ συντάκται τῶν στερουμένων πάσης φιλολογικῆς ἢ γλωσσικῆς ἀκριβείας κατὰ τὸ περιεχόμενον των Σειρῶν, ὡς μηδεμίαν προσενεγκόντες οὐσιαστικὴν προσφορὰν δὲν εἶναι παρὰ ἀπλοῖ καὶ ἀδόκιμοι ἀντιγραφεῖς ἄνευ οὐδεμιᾶς βαθύτητος καί, ἐπομένως, «ὁ ἀνωφελὴς ρόλος ὃν οὗτοι ἔπαιζον ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ πρέπει ἐπὶ τέλους νὰ ὀβελισθῇ»².

Κατὰ τὴν ἐτέραν ὅμως ἄποψιν ὑποστηρίζεται ὅτι διὰ νὰ ἔχωμεν ἀσφαλεῖς περὶ τῆς ἀξίας τῶν Σειρῶν κρίσεις πρέπει νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸν σκοπὸν διὰ τὸν ὁποῖον συνετάγησαν αὗται, ὡς καὶ τὰς μετὰ τοὺς ΣΤ' καὶ Ζ' αἰῶνας ἐπικρατούσας ἐκκλησιαστικὰς καὶ θεολογικὰς ἀντιλήψεις, ἰδίως μετὰ τὴν ἐν Τρούλλῳ (692) σύνοδον. Κατ' αὐτάς, ὡς γνωστόν, αἱ ἀποφάσεις τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς ταύτας γνώμαι τῶν μεγαλυτέρων καὶ σπουδαιοτέρων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας εἶχον ἤδη ἀποκρυσταλλώσει τὰς ὀρθὰς ἐκκλησιαστικὰς καὶ θεολογικὰς ἀντιλήψεις ἐπὶ παντὸς τομέως τῆς χριστιανικῆς θεολογίας. Καὶ ὡς ἐκ τούτου σκοπὸς τῆς συντάξεως τῶν ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν δὲν ἦτο παρὰ ἡ πρόχειρος καὶ παράλληλος χρησιμοποίησις ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων τῶν ἀποφάσεων τῶν συνόδων καὶ τῶν γνωμῶν τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ ἐρμηνευτικῶν, δογματικῶν, θεολογικῶν καὶ λοιπῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων, τὰ ὅποια ἀνέκυπτον ἐκάστοτε³.

Κατὰ συνέπειαν πᾶς ἐπιθυμῶν νὰ ἐρμηνεύσῃ οἰονδήποτε βιβλίον τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ προτιθέμενος νὰ ἐκφράσῃ θεολογικὴν τινα ἄποψιν ἔπρεπεν

2. *K. Staab*, Pauluskommentare. . . , σ. VIII.

3. *K. Μπόνη*, μν. ἐργ., σ. 12 - 13 ἐξ.

ἀπαραιτήτως νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῶν ἐκπεφρασμένων ἤδη ἀποφάσεων τῶν συνόδων καὶ ἐπὶ τῶν γνωμῶν τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας.

Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ παρατηρουμένη φανατικὴ προσκόλλησις εἰς τὰ ἔργα τῶν προγενεστέρων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ φόβος τῆς ἀπομακρύνσεως ἐκ τῆς ἱερᾶς παραδόσεως αὐτῆς, ὡς αὕτη διεφυλάχθη εἰς τὰ συγγράμματα ἐκείνων. Προσέτι δὲ καθίσταται κατανοητὸν τὸ φαινόμενον τῆς δουλικῆς ἀπομιμήσεως τῆς μορφῆς καὶ ἐνίοτε τοῦ περιεχομένου τῶν ὡς ἄνω ἔργων καὶ γίνεται ἀντιληπτὸν πῶς ἔγκριτοι περὶ τὰ θύραθεν καὶ θεολογικὰ γράμματα ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες (ὡς ὁ Νικήτας Ἡρακλείας, ὁ Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, ὁ Εὐθύμιος Ζιγαβηνός, ὁ Μακάριος Χρυσοκέφαλος κ.ἄ.) οὐδὲν ἄλλο ἔπραττον ἢ συνέλεγον δι' ἐπιλογῆς ἐρμηνευτικᾶς περικοπᾶς διαφόρων ἀρχαίων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, προκειμένου νὰ προσαρμόσουν ταύτας μετὰ ταῦτα καὶ ν' ἀποτελέσουν ἐρμηνευτικὸν σύνολον, ἀνταποκρινόμενον εἰς τὰς ἀνάγκας τῶν πιστῶν τῆς ἐποχῆς των.

Πάντα ταῦτα, ὑποστηρίζεται, ἀποτελοῦν τὰς κυριωτέρας αἰτίας ἐλλείψεως πρωτοτύπου καὶ ἀνεξαρτήτου ἐρμηνευτικῆς ἐργασίας ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων.

Ἀλλὰ παρ' ὅτι δὲν ἀνευρίσκομεν εἰς τοὺς σημαντικοὺς καὶ πολλάκις δοκίμους τούτους συντάκτας ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν πρωτότυπον καὶ ἀνεξάρτητον ἔργον, ἐν τούτοις ὀφείλομεν νὰ ἀναγνωρίσωμεν εἰς αὐτοὺς ἀξιόλογον προσφορὰν. Καὶ τοῦτο διότι εἰς τὰς συλλογὰς των διεσώθησαν πολλάκις ἀποσπάσματα ἐξ ἀπολεσθέντων ἢ ἀγνοουμένων ἔργων ἀρχαίων πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ἐνίοτε ὁλόκληρα ἀποσπάσματα ἀρχαιοτέρων ἐρμηνευτῶν διεσώθησαν διὰ τῶν Σειρῶν ἢ ἀπετέλεσαν τὴν βασικὴν πηγὴν συνθέσεως καὶ ἐν πολλοῖς συμπληρώσεως τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου διαφόρων συγγραφέων, ὡς τοῦ Ὠριγένους, τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, τοῦ Τίτου Βόστρων⁴ κ.ἄ. Ἐπι μεγαλυτέραν σπουδαιότητα ἔχουν αἱ Σειραὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ θεολογικῆς παραδόσεως, ὡς διασώζουσαι ἐκ βεβαίαις ἀπωλείας συγγράμματα ἢ ἱκανὸν ἀριθμὸν ἀποσπασμάτων προγενεστέρων τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὡς καὶ αἰρετικῶν ἀρειανῶν ἢ ἡμιαρειανῶν κ.λ.π. (ὅπως τοῦ Θεοδώρου Ἡρακλείας, τοῦ Εὐσεβίου Ἐμέσης, τοῦ Ἀκακίου Καισαρείας ἢ τοῦ Θεοδώρου Ταρσοῦ, τοῦ Θεοδώρου Μοφουεστίας, τοῦ Βίκτωρος, τοῦ Ἀπολιναρίου καὶ πολλῶν ἄλλων). Βεβαίως εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὰ ἀποσπάσματα ταῦτα εἶναι πολὺ ὀλίγα ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἀντίστοιχα ἄλλων πατέρων τοῦ Δ' καὶ Ε' αἰῶνος, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν τὴν πλειονότητα εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς Σειράς. Ἐ-

4. J. Sickenberger, Fragmenta der Homilien des Cyrill von Alexandrien zum Lukasevangelium, ἐν TU 34, 1, Leipzig 1909 (1910). Τοῦ αὐτοῦ, Titus von Bostra, Studien zu dessen Lukashomilien, ἐν TU NF 21 VI, 1, Leipzig 1901.

πίσης, ὅσον ἀρχαιότεροι εἶναι οἱ συγγραφεῖς καὶ ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ἐζησαν, τόσον σπανιώτερον ἀνευρίσκονται ἀποσπάσματα ἐκ τῶν ἔργων αὐτῶν εἰς τὰς Σειράς, ὡς π.χ. τοῦ Εἰρηναίου Λυδῶνος, τοῦ Ἰουστίνου, τοῦ Ἰγνατίου κ.ἄ.⁵ Τὰ ἀποσπάσματα ὅμως τῶν συγγραφέων τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν αἰρετικῶν, ἂν καὶ ἐλάχιστα, εἶναι ἀνεκτιμῆτου ἀξίας. Ταῦτα δὲ πιθανῶς νὰ προέρχωνται ἐξ ἔργων πρὸ τῆς ἐκπτώσεώς των, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ αἰρετικῶν, ἱκανὰ ὡς ἐκ τούτου νὰ βοηθήσουν τὸν ἐρευνητὴν νὰ διίδη ἐν αὐτοῖς τὰ σπέρματα τῆς πτώσεώς των. Συνεπῶς αἱ Σειραὶ, ὡς διασώζουσαι ὑλικὸν ἀπολεσθέντων ἔργων, ἰδίως τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων, ἀποτελοῦν μοναδικὴν πηγὴν πολυτίμων πληροφοριῶν δι' αὐτούς. Οὕτω καὶ ὁ Ehrhard, κρίνων τὰς Σειράς ἐκ καθαρῶς φιλολογικῆς ἀπόψεως, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μεγαλυτέρα ἀξία τῶν Σειρῶν ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς τὴν διάσωσιν ἀποσπασμάτων ἐξ ἀπολεσθέντων ἔργων⁶.

Ἀλλὰ καὶ ἂν ἡ προσφορὰ αὕτη τῶν Σειρῶν θεωρηθῇ ὡς δευτερεύουσα, ὡς μέχρι τοῦδε ὑπὸ τινων ἐχαρακτηρίσθη, καὶ πάλιν δὲν εἶναι εὐκαταφρόνητος, διότι ὡς ὑπεστηρίχθη «ἄνω τοῦ ἡμίσεος τῆς πλουσίας καὶ ποικίλης ἐρμηνευτικῆς γραμματείας τῆς ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας ἐφθασεν ἕως ἡμῶν διὰ τῆς ὁδοῦ τῶν Σειρῶν»⁷.

Πρὸς τούτοις αἱ ἐρμηνευτικαὶ Σειραὶ συμβάλλουν εἰς τὴν ἀρτιωτέραν, ὡς πρὸς τὰ ἀποσπάσματα, κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν πατερικῶν ἔργων, λόγῳ τῆς πλουσίας χειρογράφου παραδόσεως. Οὕτως ὁ E. Klostermann εἰς τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ Ὡριγένους χαρακτηρίζει τὰ χειρόγραφα τῶν Σειρῶν (*CATENA*) διὰ τοῦ C^a⁸. Ἐπίσης ἐκ τῆς Σειρᾶς τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας ἠντλησαν ἄφθονα ἀποσπάσματα οἱ Th. Pusey, Pitra, A. Mai καὶ J. Sickenberger διὰ τὰς κριτικὰς ἐκδόσεις των ἢ δι' ἐκδόσεις ἀνεκδότων ἀποσπασμάτων, ὡς π.χ. ὁ Th. Zahn⁹.

Ὁ J. Sickenberger εἰς δημοσιευθὲν ἄρθρον τοῦ¹⁰ προτείνει, ἐπὶ τῇ βάσει στοιχείων τὰ ὁποῖα ἀρύεται ἐκ τοῦ Κώδικος Βατοπ. 457, ἱκανὰς διορθώσεις εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Hugo Gressmann γενομένην κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ Εὐσεβίου¹¹. Ὡσαύτως ὁ H.-G. Beck ἀναγράφει ὅτι 103 ἀποσπάσματα φέροντα τὸ ὄνομα τοῦ Ὑπατίου διεσώθησαν ὑπὸ τῶν Σειρῶν. Προφανῶς πρόκειται περὶ

5. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 209 ἐξ.

6. Τοῦ αὐτοῦ, μν. ἔργ., σ. 145.

7. A. Vaccari, *Catene Bibliche*, ἐν *Enciclopedia, Cattolica* τόμ. III, 1132 ἐξ. Ἐπίσης ἐν ΘΗΕ, λ. «Σειραὶ Βιβλικαί», τόμ. 11, στ. 17.

8. E. Klostermann, *Origenes Werke* XII, 1, *Origenes Matthäuseklärung* III, ἐν GCS 41, 1, Leipzig 1941.

9. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 215.

10. J. Sickenberger, *Eine Athos. . .*, ἐν ZNW 39 (1940) 159 - 160.

11. H. Gressmann, *Eusebius Werke*, ἐν GCS III, 2, Leipzig 1904, σ. 21-24.

τῆς μεγάλης ἐκείνης ἐκκλησιαστικῆς μορφῆς, τοῦ Ὑπατίου, ὁ ὁποῖος ὑπερ-
 ημύνθη τοῦ δόγματος τῆς Χαλκηδόνης καὶ διεκρίθη ὡς συγγραφεύς, χωρὶς
 ὅμως νὰ διασωθοῦν τὰ ἔργα του ¹². Τέλος θὰ ἠδύνατο νὰ παρουσιάσῃ τις τὰς
 ἐξαιρέτους καὶ πολυτίμους ἐκδόσεις Σειρῶν, ἐκ μὲν τῶν παλαιότερων τὰς ἐκ-
 δόσεις τῶν J. Cramer, B. Corderius καὶ A. Mai, μεθ' ὧν τῶν ἀτελειῶν των
 περὶ τῶν ὁποίων ἐγένετο ἤδη λόγος, ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων τὰς μνημονευθείσας
 ἤδη κριτικὰς ἐκδόσεις τῶν J. Sickenberger, J. Reuss καὶ K. Staab, διὰ τῶν
 ὁποίων μεγάλως ἐπλουτίσθη ἡ χριστιανικὴ γραμματεία καὶ δὴ ἡ ἐρμηνευτικὴ.

Ἄλλὰ καὶ περὶ τῶν συντακτῶν τῶν Σειρῶν ἡ ἀξιολόγησις δὲν δύναται
 νὰ εἶναι διάφορος. Οὕτω κατὰ τοὺς ὑποστηρικτὰς τῶν ἀνωτέρω ἀπόψεων οἱ
 συντάκται διὰ τῆς ἐργασίας των ταύτης, ἥτοι τῆς συλλογῆς πολυτιμοτάτου,
 ἐνίοτε ἀνωνύμου, προϋπάρχοντος ἐρμηνευτικοῦ ὕλικου προσφέρουν σπουδαι-
 οτάτην ἐργασίαν διασώζοντες ἀρχαιοτάτην ἐρμηνευτικὴν παράδοσιν τῆς Ἐκ-
 κλησίας. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου οὗτοι συμβάλλουν θετικῶς εἰς τὴν ἐπιστρο-
 φὴν εἰς τὰς πηγὰς τῶν μεγάλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἡ αὐθεντικότης
 τῶν ὁποίων ἐνέχει ἰδιαίτεράν σημασίαν διὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς Ἀγίας Γραφῆς.

Ἄλλωστε «διὰ τὸν ἐρμηνευτὴν. . ὅταν μάλιστα οὗτος ἐνδιαφέρηται διὰ
 τὴν παλαιὰν γενικῶς ἐρμηνευτικὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας. . αἱ διὰ τοι-
 οῦτων ἐρανισμάτων καταρτισθεῖσαι συγγραφαὶ καθίστανται τοσοῦτω μᾶλ-
 λον ἀξιολογώτεραι, ὅσῳ ἡ αὐτενέργεια καὶ πρωτοτυπία τοῦ καταρτίσαντος
 ταύτας παρουσιάζεται περιωρισμένη καὶ ἐμφανίζεται οὗτος ἀπλοῦς ἀντιγρα-
 φεὺς παλαιότερον ἀποθησαυρισθέντος ὕλικου» ¹³.

Τέλος δὲν πρέπει νὰ παραθεωρῇται ἡ ἀρχὴ κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ αὐθεντία
 τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῆς Ἀγίας Γραφῆς προϋποθέτει συλλογικὴν
 καὶ μακροχρόνιον ἐργασίαν καὶ ὅτι εἷς μόνος, ἔστω καὶ ὁ μέγιστος τῶν ἐρμη-
 νευτῶν, δὲν δύναται οὔτε θὰ δυνηθῇ ποτε νὰ ἐρμηνεύσῃ ἅπασαν τὴν θεϊαν ἀ-
 ποκάλυψιν. Ἡ ἀρχὴ αὕτη δὲν κατενοήθη πλήρως μέχρι σήμερον, ὡς θὰ ἔδει,
 διὸ καὶ ἐξεφράσθησαν κατὰ καιροὺς ὑποτιμητικαὶ διὰ τὴν ἀξίαν καὶ προσφο-
 ρὰν τῶν ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν ἀπόψεις. Ἐθεώρησαν ταύτας ὡς ἔργα παρα-
 κμῆς ἢ ἀπαγορεύσεως διὰ νέας ἐρμηνείας ἢ ἐξῆρον μόνον τὰ δευτερεύοντα στοι-
 χεῖα προσφορᾶς αὐτῶν. Ταῦτα δὲ εἶναι καθαρῶς γραμματολογικὰ καὶ ἐκδο-
 τικά, ἐνῶ ὁ καθηγητὴς Π. Χρήστου, ὡς ἤδη ἐσημειώσαμεν, διεῖδε καὶ ἐτό-
 νισε τὸν παραδοσιακὸν χαρακτῆρα τῶν Σειρῶν.

Συνεπῶς ἐκ πάντων τῶν προεκτεθέντων καθίσταται φανερόν ὅτι ἡ προσ-
 φορὰ τῶν ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν δεόν νὰ θεωρῇται πολὺ σημαντικὴ, τόσον διὰ
 τὴν ἐρμηνείαν τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν δια-

12. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 371.

13. Π. Τρεμπέλα, Ὑπόμνημα εἰς τὰς Ἐπιστολάς τῆς Κ. Διαθήκης, τόμ. I, Ἀθῆναι
 * 1956, σ. 9 ἐξ.

φόρων αἱρέσεων¹⁴ καὶ λοιπῶν προβλημάτων, τὰ ὅποια ἐνεφανίζοντο κατὰ καιροὺς εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας.

Πράγματι ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον ἔλιπεν ὀλοσχερῶς ἀπηρτισμένον ἐκ τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας τῶν πρώτων κυρίως χρόνων προσεφέρθη πλέον εἰς αὐτὴν κατὰ τρόπον ἀσφαλῆ διὰ τῶν ἐρμηνευτικῶν Σειρῶν. Ἐπὶ πλέον αἱ ἐρμηνευτικαὶ Σειραὶ διὰ τοῦ πλουσίου καὶ ἀναξιοποιήτου εἰσέτι περιεχομένου αὐτῶν συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν ἐντόνου ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσεως προσηλωμένης αὐστηρῶς εἰς τὴν αὐθεντικότητα τῆς πατερικῆς παραδόσεως καὶ διετήρησαν ἀναλλοίωτον καὶ γνησίαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν.

Ἐλπίζεται ὅτι προσεχῶς θὰ ὑπάρξῃ καὶ νέον ὕλικόν, ἡ δημοσίευσις καὶ μελέτη τοῦ ὁποίου θὰ ἐξάρῃ δεόντως τὴν ἀξίαν τῶν Σειρῶν, περὶ τῶν ὁποίων ὁ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἐντροφήςας εἰς ταύτας K. Staab ἔγραψεν εἰς ἑλλην μελέτην του: «Αἱ πλούσιαι ἐξηγητικαὶ ἐργασίαι τῶν ἄλλων μεγάλων πατέρων τῆς ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας, αἵτινες τοσούτῳ σημαντικαὶ θὰ ἦσαν δι' ἡμᾶς σήμερον, ἐνὸς Ὡριγένους, Ἀκακίου, Διοδώρου, Θεοδώρου Ἡρακλείας, Θεοδώρου Μοψουεστίας, Διδύμου, Γενναδίου, Σεβηριανοῦ Γαβάλων καὶ ἰδίᾳ ἐνὸς Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, θὰ ἐτίθεντο εἰς τὴν ἀφάνειαν καὶ λήθην καὶ θὰ κατεβιβρώσκοντο ὑπὸ τῶν σκωλήκων, ἐὰν αἱ Σειραὶ δὲν διέσωζον εἰς ἡμᾶς ἐν τοῦλάχιστον ἀπόσπασμα τῶν ἔργων των»¹⁵.

7. ΕΡΕΥΝΑ ΤΩΝ ΣΕΙΡΩΝ

Πρῶτος ὁ A. Ehrhard, πρὸ ἐνὸς περίπου αἰῶνος, διεπίστωσε, πρὸ πάσης ἐκδόσεως τῶν Σειρῶν, τὴν «κατεπείγουσαν ἀνάγκην» συστηματικῆς καὶ ἐπισταμένης ἐρεῦνης αὐτῶν, ἡ ὁποία ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του εὐρίσκετο εἰς νηπιάζουσιν εἰσέτι κατὰστασιν. Διότι οὗτος εἶχεν ὑπ' ὄψει τοῦ τὸ πλῆθος τῶν εἰς τὰς διαφόρους βιβλιοθήκας ἀποκειμένων χειρογράφων τῶν Σειρῶν καὶ τὴν χαώδη κατὰστασιν εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκοντο ἀπὸ πλευρᾶς ταξινομήσεως ταῦτα, ὥστε νὰ μὴ δύναται τις νὰ ἐξαγάγῃ οὐδὲν θετικὸν συμπέρασμα μετὰ βεβαιότητος. Πρὸς τοῦτο προέβαλεν ὡς «ἀπαραίτητον ὄρον» τὴν κριτικὴν ἔρευναν καὶ ἐξακρίβωσιν τῶν ὀνομάτων τῶν πατέρων καὶ τῶν πηγῶν τῶν Σειρῶν. Ἐπεσήμανεν ἀκόμη ὅτι ἡ ἀνέυρεσις τῶν τύπων τῶν Σειρῶν καὶ αἱ μεταξὺ των σχέσεις εἶναι ζητήματα, τὰ ὅποια δύνανται νὰ λυθοῦν μόνον ἂν διερευνηθῇ πλήρως ὅλον τὸ εἰς χειρόγραφα εὐρισκόμενον ὕλικόν¹. Ἐξ ἄλλου πρὸ 15 περίπου ἐτῶν ὁ H.-G. Beck ἔγραψεν ὅτι ἡ ἔρευνα τῶν Σειρῶν δὲν ἐπερατώθη εἰσέτι καὶ παρεδέχετο τὰς μεγάλας δυσκολίας μιᾶς τοιαύτης ἐρεῦνης².

14. Σ. Σάκκου, μν. ἔργ., σ. 227.

15. K. Staab, Die Pauluskatenen. . . , σ. 208.

1. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 145, 208 καὶ 214.

2. H.-G. Beck, μν. ἔργ., σ. 414.

Ἄλλὰ πρὸ τῶν Ehrhard καὶ Beck οἱ Corderius, Cramer, Mai καὶ τινες ἄλλοι, ἄνευ οὐδεμιᾶς ὁμῶς ἐπισταμένης ἐρεῦνης, ἐξέδωσαν Σειράς ἐκ τῶν τυχόντων εἰς χειρὰς τῶν χειρογράφων. Ἀμέσως ὁμῶς μετὰ τὸν Ehrhard ἡσχολήθησαν μὲ θέματα Σειρῶν ἢ ἡρεύνησαν χειρόγραφα Σειρῶν καὶ ἐχρησιμοποίησαν ταῦτα εἰς ἐκδόσεις ὁ Paul Wendland, ὁ Erwin Preuschen, ὁ Ludwig Eisenhofer, ὁ Erich Klostermann, ὁ Hans Achelis, ὁ C. Fr. G. Henrici καὶ ὁ Hans Lietzmann³. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν ἰδιαιτέρως τὰς σπουδαιότερας ἐκ τῶν γενομένων ἐρευνῶν σχετικῶς πρὸς τὰς ἐρμηνευτικὰς Σειράς. Οὕτως ὁ Hans Lietzmann⁴ εἰς εἰδικὴν πραγματείαν περὶ Σειρῶν μᾶς προσφέρει πολλὰ στοιχεῖα χρήσιμα διὰ τὴν μελέτην τῶν χειρογράφων, τῶν συμπλητῶν, καὶ κυρίως μᾶς παρέχει δείγματα εὐρέσεως τῶν πηγῶν ἐξ ὧν προέρχονται τὰ διάφορα ἀποσπάσματα. Ὡσαύτως εἰς τὴν ἐρευναν τῶν Σειρῶν ἡ προσφορά τοῦ G. Karo καὶ τοῦ J. Lietzmann ὑπῆρξεν ἀξιόλογος. Τὸ ἔργον τῶν κατέστη κλασσικὸν εἰς τὴν ἐρευναν τῶν Σειρῶν καὶ χρησιμοποιεῖται ὑφ' ὧν τῶν μετὰ ταῦτα ἐρευνητῶν ὡς κλείς τις καὶ ὁδηγὸς αὐτῶν⁵. Τὰ βασικὰ πλεονεκτήματα τούτου εἶναι ὅτι ἐπεκτείνεται ἐφ' ὧν τῶν βιβλίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἐπὶ τῶν ὁποίων διασώζονται ἐρμηνευτικαὶ Σειραί. Αἱ κατατάσσονται εἰς ὁμάδας, μνημονεύονται ὀνόματα λημμάτων, ἐκδόσεις αὐτῶν καὶ τὰ σπουδαιότερα χειρόγραφα. Εἰδικώτερον εἰς τὰς Σειράς τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου π.χ. ἀφιερῶνουν περὶ τὰς 12 σελίδας. Ἐν ἀρχῇ προτάσσουν εἰσαγωγὴν, ἐν τῇ ὁποίᾳ γίνεται λόγος περὶ τῶν γενομένων ἐκδόσεων τῶν Σειρῶν διαφόρων τύπων καὶ περὶ τῶν ἐκδόσεων ἀποσπασμάτων διαφόρων συγγραφέων κ.λ.π.⁶.

Ἐπίσης ὁ M. Faulhaber ἡρεύνησεν ἐπισταμένως τὰ προσιτὰ εἰς αὐτὸν χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα περιέχουν Σειράς εἰς βιβλία τῆς II. Διαθήκης⁷, ἐνῶ διὰ τὰς ἐρμηνευτικὰς Σειράς τῆς K. Διαθήκης ἀξιόλογα εἶναι τὰ ἔργα τῶν G. Gregory καὶ H. Freiherr von Soden^{7a}.

3. J. Sickenberger, «Aus römischen Handschriften über die Lukaskatene des Niketas», ἐν Röm. - Quart. 12 (1898) 55 - 56.

4. H. Lietzmann, Catenen. Mitteilungen über ihre Geschichte und handschriftliche Überlieferung, mit einem Beitrag von Prof. Dr. Hermann Userer, Freiburg in Br. 1897.

5. G. Karo καὶ J. Lietzmann, «Catenarum Graecarum catalogus», ἐν Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 1902 (Philologische - Historische Klasse Heft VI).

6. Αὐτόθι, σ. 572/132 - 583/143. Οὕτως ὡς τύπος I εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ J. A. Cramer, τόμ. II, σ. 1 - 147, ἐκδοθεῖσαι Catenae Graecorum Patrum in Novum Testamentum ὡς τύπος IV εἶναι αἱ ὑπὸ τοῦ A. Mai ἐκδοθεῖσαι Catenae Nicetae, ἐν Scriptorum Veterum Nova Collectio, τόμ. IX, Romae 1837, σ. 626 - 724.

7. M. Faulhaber, Die Propheten-Katenen nach römischen Handschriften, Freiburg 1899. Τοῦ αὐτοῦ, Hohelied-Proverbien- und Predigerkatenen, Wien 1902.

7a. C. R. Gregory, Die griechischen Handschriften des Neuen Testaments (Ver-

Κατόπιν ὁ Sickenberger περιώρισε τὴν ἔρευνάν του μόνον εἰς τὰ χειρόγραφα τῆς Σειρᾶς τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον⁸. Ἐνταῦθα δέον νὰ μνημονευθοῦν αἱ ὑπὸ τοῦ Sickenberger λαμπραὶ ἐργασίαι καὶ κριτικαὶ ἐκδόσεις τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Τίτου Βόστρων (περὶ τοῦ προσώπου καὶ τῆς συμβολῆς αὐτοῦ εἰς τὰς Σειράς παρεσχέθη δι' αὐτῶν πλούσιον φῶς εἰς τὴν ἐπιστήμην)⁹, ὡς καὶ αἱ ἐκδόσεις τῶν ἀποσπασμάτων τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας¹⁰. Καὶ μόνον ἡ σύγκρισις τῆς ὑπὸ τοῦ Mai γενομένης κριτικῆς ἐκδόσεως τοῦ Κυρίλλου, θεωρουμένης ὡς τῆς ἀρίστης ὄλων τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐκδόσεων, πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Sickenberger ἔκδοσιν, ἀποδεικνύει τὴν ἐπιμέλειαν καὶ ἀνυπέρβλητον προσφορὰν τοῦ Sickenberger, διότι ὁμολογουμένως πρόκειται περὶ ἐπιμελημένων ἐκδόσεων.

Σπουδαῖα ἐπίσης ὑπῆρξαν αἱ ἔρευναι καὶ ἐκδόσεις σχετικῶν ἔργων ὑπὸ τῆς Πρωσσικῆς Ἀκαδημίας, εἰς τὰς εἰσαγωγὰς τῶν ὁποίων εὐρίσκονται πολὺτιμα συμπεράσματα περὶ τῆς σπουδῆς τῶν Σειρῶν. Ἐπὶ πλέον δέον ὅπως μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα τὰς ἐρεύνας τῶν M. Rauer¹¹, C. Fr. G. Heirnici¹², περὶ τοῦ Βίκτωρος Ἀντιοχείας καὶ Πέτρου Λαοδικείας, τῶν ὁποίων διεσαφήνισαν πολὺπλοκα προβλήματα, τὰ ὅποια συχνάκις ἀπαντᾷ τις εἰς πᾶσαν ἐρμηνευτικὴν Σειράν.

Ἀξιόλογοι διὰ τὴν ἔρευναν καὶ μάλιστα διὰ τὴν ἐνημέρωσιν ἐπὶ τοῦ θέματος εἶναι προσέτι καὶ αἱ ἐργασίαι τῶν R. Devreesse¹³ καὶ C. H. Turner. Ὁ Turner μάλιστα ἀντιλαμβάνεται κατὰ τρόπον εὐρύτερον τὸ ὅλον θέμα τῶν Σειρῶν, ἰδίᾳ τῶν ἐπὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, ἐπιδιώκων νὰ δώσῃ μίαν ἐπισκόπησιν τῆς ὅλης ἐρμηνείας τοῦ ἔργου τοῦ Παύλου, ὡς αὕτη ἐγένετο ὑπὸ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Πρὸς τοῦτο ἐπεξεργάζεται μόνον ὅ,τι ἔχει ἐκδοθῇ, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ὅλη προσπάθεια του δὲν ἀνταποκρίνεται πλήρως

suche und Entwürfe), Leipzig 1908, τόμ. I - III καὶ H. F. Soden, Die Schriften des Neuen Testaments in ihrer ältesten erreichbaren Textgestalt, Berlin 1902/1913, τόμ. I - IV.

8. J. Sickenberger, Die Lukaskatene des Niketas von Herakleia, ἐν TU NF 22 VII, 4, Leipzig 1902, 1 - 118.

9. Τοῦ αὐτοῦ, Titus von Bostra, Studien zu dessen Lukashomilien, ἐν TU NF τόμ. 21 VI, 1, Leipzig 1901. Εἰσαγ. 1 - 142 καὶ κείμε. 143 - 245.

10. Τοῦ αὐτοῦ, Fragmente der Homilien des Cyrill von Alexandrien zum Lukasevangelium, ἐν TU 34, 1, Leipzig 1909 (1910), σ. 63 - 108.

11. M. Rauer, Der dem Petrus von Laodicea zugeschriebene Lukaskommentar, Münster 1920.

12. C. Fr. G. Heirnici, Des Petrus von Laodicea Erklärung des Matthäus-Evangeliums. . ., Leipzig 1908. Ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ, «Aus der Hinterlassenschaft des Petrus von Laodicea», ἐν Beiträge zur Geschichte und Erklärung des Neuen Testaments, Leipzig 1905, σ. 109 - 111.

13. R. Devreesse, «Chânes exégétiques grecques», ἐν Dictionnaire de la Bible, Supplement τόμ. I, Paris 1928, σσ. 1084 - 1233.

πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἐρεῦνης, καθ' ὅσον ἄνευ ἐλέγχου τῆς χειρογράφου παραδόσεως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθοῦν ἱκανοποιητικαὶ ἀπαντήσεις εἰς πλῆθος πολυπλόκων ἐρωτημάτων, τὰ ὅποια ἀνακύπτουν.

Τὸ ἄρθρον τοῦ Turner, ἐπιγραφόμενον «Ἑλληνικὰ Πατερικὰ ὑπομνήματα (σχόλια) ἐπὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου»¹⁴, ἀπαρτίζουσιν αἱ ἀκόλουθοι ἐνότητες:

I. Ὁ ἀρχικὸς ὄγκος τῆς φιλολογίας ἦτοι τὰ συγγράμματα τῆς ἀρχαίας περιόδου¹⁵· κατ' αὐτὴν διαπιστοῦται ὅτι ὅλα σχεδὸν τὰ συγγράμματα τῶν πατέρων τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων ἀσχολοῦνται περὶ τὴν Ἀγίαν Γραφήν. Αἰτίαι διὰ τὴν ἐρμηνείαν τόσοον τῆς Π. Διαθήκης ὅσον καὶ τῆς Κ. Διαθήκης ἦσαν αἱ διαφωνίαι ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τοὺς Ἑβραίους, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὰς κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τοῦ χριστιανισμοῦ ἐμφανισθείσας αἰρέσεις, ὡς καὶ οἱ ἐξ αὐτῶν προκύπτοντες κίνδυνοι διὰ τὸν χριστιανισμόν. Ὅθεν πολλοὶ πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἐπεχείρησαν νὰ ἐρμηνεύσουν τόσοον τοὺς Προφῆτας καὶ λοιπὰ βιβλία τῆς Π. Διαθήκης, ὅσον καὶ τὴν Κ. Διαθήκην, καὶ τούτων τὰ ἐρμηνευτικὰ συγγράμματα ἀπετέλεσαν τὴν ἱστορίαν τῆς πατερικῆς ἐρμηνευτικῆς.

II. *Catenae* καὶ *Συλλοгаὶ* τῆς μεταγενεστέρης περιόδου· αὗται κατὰ τὸν Turner ἀποτελοῦν συχνὰ τὴν μοναδικὴν πηγὴν πληροφοριῶν διὰ τοὺς ἀρχαιότερους συγγραφεῖς. Οὕτως ἀναφέρονται αἱ Σειραὶ τῶν Οἰκουμενίου, Θεοφυλάκτου, Ζιγαβηνοῦ, Νικήτα Ἡρακλείας, J. Cramer, A. Mai καὶ G. Karo - J. Lietzmann¹⁶.

III. *Πατέρες σχολιασταὶ* τοῦ Ἀποστόλου Παύλου· ἐνθα μνημονεύεται ὁλόκληρος σειρὰ ὀνομάτων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἐρμηνευσάντων διαφόρους ἐπιστολάς τοῦ Ἀπ. Παύλου¹⁷.

IV. *Περίληψις* τοῦ μὴ ἢ ἀνεπαρκῶς δημοσιευθέντος χειρογράφου ὑλικοῦ· τοῦτο πάλιν ἀπαρτίζουσιν τέσσαρες εἰδικώτεραι κατηγορίαι, ἦτοι:

A. Ἀνώνυμοι Σειραί, ἐνθα ἀναφέρονται ὠρισμένα χειρόγραφα Σειρῶν ὡς: 1) τὸ Παρισινὸν χειρόγραφον τοῦ κώδικος Coislin. 204 (I' αἰ.) f. 311, περιέχον τὴν ἀρχαιοτέραν ἐπὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου Σειράν. Ἐκ τοῦ χειρογράφου τούτου ἐδημοσίευσεν ὁ Cramer τὴν ἰδικήν του Σειράν ἐπὶ τῶν ἑνδεκα ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου (Γαλάτας-Ἑβραίους). Χαρακτηριστικὸν τῆς Σειρᾶς τοῦ χειρογράφου τούτου εἶναι ὅτι διασώζει ὑλικὸν πατέρων πρὸ τοῦ E' αἰῶνος. 2) Τὸ χειρόγραφον τοῦ κώδικος Vat. gr. 762 (I' αἰ.) f. 411 εἰς τὸ ὁποῖον ἐπίσης διασώζεται ὑλικὸν ἀρχαιότατον καὶ σπουδαιότατον καὶ περιέχεται

14. C. H. Turner, Greek Patristic «Commentaries on the Pauline Epistles», ἐν Dictionary of the Bible, extr. vol., ed. by J. Hastings, σ. 484 - 531.

15. *Αὐτόθι*, σ. 484 - 485.

16. *Αὐτόθι*, σ. 485 - 489.

17. *Αὐτόθι*, σ. 489 - 521.

ἡ «Βατικάνειος Σειρά». Τὴν Σειρὰν ταύτην ἐχρησιμοποίησαν ὡς κυρίαν πηγὴν τοῦ ἔργου των οἱ G. Karo - J. Lietzmann. 3) Τὸ χειρόγραφον τοῦ κώδικος Vat. gr. 692 (I'-IA' αἰ.) f. 1-93, τὸ ὁποῖον περιέχει σπουδαίαν Σειρὰν ἐπὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου (πρὸς Κορινθίους, Γαλάτας καὶ Ἐφεσίους). 4) Τὸν κώδικα 28 τῆς Μονῆς Παντοκράτορος τοῦ Ἀγίου Ὁρους (ἀναγόμενον περὶ τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰ. κατὰ τὸν Σ. Λάμπρον). Οὗτος περιέχει τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ ἐπιστολάς τοῦ Παύλου καὶ δέον νὰ ἀποτελέσῃ τὴν πλεον σπουδαίαν προσθήκην εἰς τὸν κατάλογον τῶν G. Karo - J. Lietzmann ἐπὶ τῶν Σειρῶν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου καὶ 5) Τὸ χειρόγραφον Πάτμος σζγ' (263) τοῦ I' αἰ., f. 1-119, τὸ ὁποῖον περιέχει σειρὰν σημειώσεων καὶ οὐχὶ πλήρεις ὑπόμνημα ἐπὶ τῶν Πράξεων καὶ τινων ἐκ τῶν Καθολικῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν τοιούτων τοῦ Παύλου.

B. Σειραὶ τῶν ὁποίων οἱ συγγραφεῖς εἶναι γνωστοί, ἤτοι Ἐπώνυμοι Σειραί.

Γ. Ἀρχαῖοι συγγραφεῖς διασωθέντες εἰς τὰς Σειράς, ἔνθα μνημονεύονται ὀνόματα συγγραφέων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ

Δ. Συγγραφεῖς διασωθέντες ἀνεξαρτήτως τῶν Σειρῶν¹⁸.

V. Πατέρες ἐκδότης (συντάκται) τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου¹⁹.

Ἐξ ἄλλου ὁ R. Devreesse, ὁ ὁποῖος γενικῶς ἀποδέχεται τὰ πορίσματα τῆς ἐρεῦνης τοῦ Sickenberger καὶ ἐν πολλοῖς ἀντιγράφει αὐτόν, εἰς τὸ ἄρθρον του, ἐπιγραφόμενον «Ἑλληνικαὶ Ἑβραϊκαὶ Σειραί», περιλαμβάνει τὰς κάτωθι ἐνότητες· I. Γενικότητες περὶ τῶν Σειρῶν, II. Σειραὶ ἐπὶ τῆς Γενέσεως ἕως Βασιλειῶν, III. Σειραὶ εἰς τοὺς Ψαλμοὺς καὶ ὕμνους, IV. Σειραὶ εἰς τὸν Ἰώβ, V. Σειραὶ εἰς τοὺς Προφῆτας, VI. Σειραὶ εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων, Παροιμίας καὶ Ἐκκλησιαστήν, VII. Σειραὶ εἰς τὸν Ματθαῖον, VIII. Σειραὶ εἰς τὸν Μάρκον, IX. Σειραὶ εἰς τὸν Λουκᾶν, X. Σειραὶ εἰς τὸν Ἰωάννην, XI. Σειραὶ εἰς τὰς Πράξεις, XII. Σειραὶ εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, XIII. Σειραὶ εἰς τὰς Καθολικὰς ἐπιστολάς καὶ XIV. Σειραὶ εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν²⁰.

Ἄλλ' ἐπιτυχέστεραι ὅλων ὑπῆρξαν ὁμολογουμένως αἱ ἐρευναι τῶν K. Staab καὶ J. Reuss, τοῦ μὲν πρώτου ἐργασθέντος ἐπὶ τῶν Σειρῶν εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Παύλου, τοῦ δὲ δευτέρου εἰς τὰ Εὐαγγέλια, πλὴν τοῦ Λουκᾶ. Οὗτοι, ἐρμηνεύσαντες πληθὺν χειρογράφων ἐκ πάσης περιοχῆς καὶ ἐποχῆς, διέκριναν διαφόρους τύπους καὶ διήνοιξαν τὸν δρόμον πρὸς συστηματικὴν ἐρευναν τῶν χειρογράφων καὶ ὁλοκλήρωσιν τοῦ ἔργου, πρὸς ταξινόμησιν, ἀξιολόγησιν καὶ ἀξιοποίησιν τοῦ ὕλικου τῶν Σειρῶν.

Ὁ K. Staab εἰς τὴν πρώτην του μελέτην (1926)²¹ παρουσιάζει τὰ πο-

18. *Αὐτόθι*, σ. 521 - 524.

19. *Αὐτόθι*, σ. 524 - 529.

20. R. Devreesse, *μν. ἔργ.*, σ. 1084-1233.

21. K. Staab, *Die Pauluskatenen nach den handschriftlichen Quellen untersucht* (Scripta Pontificii Instituti Biblici), Roma 1926.

ρίσματα τῆς ἐρεῦνης του ἐπὶ πλήθους χειρογράφων περιεχόντων Σειράς εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ Ἀπ. Παύλου. Τὰ χειρόγραφα του προέρχονται ἀπὸ βιβλιοθήκας τῆς Εὐρώπης, διότι δυστυχῶς ὅλοι του αἱ προσπάθειαι νὰ προσεγγίσῃ χειρόγραφα τῆς Ἀνατολῆς καὶ συγκεκριμένως τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Καίρου ἀπέβησαν μάταιαι ²². Εὐτυχῶς ὅμως τὰ ὑπ' αὐτοῦ χρησιμοποιηθέντα χειρόγραφα εἶναι τόσα πολλά, ὥστε νὰ δύναται τις νὰ στηριχθῇ εἰς τὰ γενικὰ συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα ἐξάγονται ἐξ αὐτῶν καὶ νὰ δεχθῇ τοὺς προκύπτοντας τύπους, ἥτοι τρεῖς διὰ τὰς ἀνωνύμους Σειράς (Vaticanus, Monacensis καὶ Parisinus) καὶ ἄλλους τρεῖς διὰ τὰς ἐπωνύμους Σειράς, ἥτοι τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας, τοῦ Ψευδο-Οἰκουμενίου καὶ τοῦ Θεοφυλάκτου ²³.

Εἰς τὴν δευτέραν του μελέτην (1933) προτάσσει εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ὁποίαν ὀμιλεῖ· α) περὶ τοῦ περιεχομένου τῆς ἐκδόσεως καὶ τοῦ σκοποῦ αὐτῆς, συνισταμένου ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν, ὅσον τοῦτο εἶναι δυνατόν, ὅλων τῶν κεκρυμμένων εἰς τὰ χειρόγραφα τῶν Σειρῶν ἐρμηνευτικῶν ὑπομνημάτων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν δυνατότητα νὰ καταστοῦν ταῦτα πλέον προσιτὰ εἰς τὴν περαιτέρω ἐπιστημονικὴν ἐπεξεργασίαν ²⁴.

β) Περὶ τῶν πηγῶν τῆς ἐκδόσεως. Ὡς πηγαὶ δὲ ἐλήφθησαν τὰ εἰς διαφόρους βιβλιοθήκας τῆς Εὐρώπης χειρόγραφα. Ἀλλ' ἐκ τῆς πληθώρας τῶν χειρογράφων τούτων διεπιστώθη ὅτι πολλὰ εἶναι ἀπλῶς ἀντίγραφα παλαιότερων καὶ ὥς ἐκ τούτου, μὴ ἔχοντα τόσῃ σπουδαιότητα, παραλείπονται. Παρατίθενται ὅμως χειρόγραφα ἐκ τῶν κάτωθι βιβλιοθηκῶν: 1) Ἀθηνῶν (Ἐθν. Βιβλ. 138, Ἐθν. Βιβλ. 100, Ἐθν. Βιβλ. 207, Ἐθν. Βιβλ. 490 καὶ Ἐθν. Βιβλ. 96). 2) Λονδίνου (Brit. Mus. Add. 22734, Brit. Mus. Add. 7142, Brit. Mus. Add. 39599 καὶ Brit. Mus. Arundel 534). 3) Ὁξφόρδης (Bodl. Roe 16, Bodl. Misc. 185, Bodl. Misc. 74, Bodl. Barocc. 3, Coll. Nov. 59, Bodl. Cromwell 7, Bodl. Misc. 179, Bodl. Grabe 9 καὶ Bodl. Grabe 22). 4) Ὁξφόρδης Magd. Coll. 7 καὶ Καϊμπριτζ Univ. Libr. F f. I 30, 5) Βασιλείας AN III, 11. 6) Δρέσδης A 104 καὶ 7) Βιέννης Nationalbibliothek, cod. gr. theol. 302 ²⁵.

γ) Περὶ τῆς ἀξιοπιστίας τῶν κειμένων καὶ τῆς τεχνικῆς τῆς ἐκδόσεως. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀξιοπιστίας τῶν κειμένων προβάλλεται πρὸς συζήτησιν, καθ' ὅσον πολλάκις κείμενα τῶν Σειρῶν δημιουργοῦν πολλὰς ἀντιρρήσεις καὶ μεγάλῃν δυσπιστίαν.

22. Αὐτόθι, σ. IV, σημ. 1: «Διότι ἄλλοτε ὁ βιβλιοθηκᾶριος ἦτο ἄρρωστος, ἄλλοτε ἡ κλεῖς τῆς Βιβλιοθήκης ἦτο εἰς τὴν Ἡλιούπολιν ἢ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, δὲν παρέσχον τὴν δυνατότητα νὰ ἴδῃ τὰ χειρόγραφα. Ἡ ἄρνησις πάντοτε προεβάλλετο 'μὲ φιλικούς λόγους'».

23. Αὐτόθι, σ. 3 - 5.

24. K. Staab, Pauluskomentare aus der griechischen Kirche, aus Katenen-Handschriften gesammelt und herausgegeben, Münster 1933, σ. VII-IX.

25. Αὐτόθι, σ. IX - XV.

Ἄλλὰ κατὰ τὸν Staab «ἄκριτος ἀποδοχὴ φιλολογικοῦ ὕλικου ἐκ τῶν χειρογράφων τῶν Σειρῶν πρέπει ἐπιστημονικῶς νὰ ἀπορριφθῇ, ὥπως ἐπίσης καὶ ἡ κατ' ἀρχὴν ἀπόρριψις τούτου ἄνευ περαιτέρω ἐλέγχου»²⁶. Καὶ τοῦτο διότι οἰαδῆποτε ἀπόρριψις ἀποσπασμάτων τῶν Σειρῶν θὰ ἐσήμαινε, κατ' αὐτόν, πλήρη σχεδὸν παραίτησιν ἐκ τῆς πλουσίας πνευματικῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία συνετελέσθη κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Ἄλλωστε εἶναι ἄσκοπον νὰ ἔχωμεν ἐμπιστοσύνην εἰς τὰ παλαιότερα ὑπομνήματα καὶ νὰ θεωρῶμεν τὰς Σειράς ὡς κατωτέρας ἀξίας, ἀφοῦ αὗται ὡς γνωστὸν εἰς τὸν τομέα των εἶναι αἱ μόναι πηγαί, αἱ ὁποῖαι μᾶς ὁδηγοῦν εἰς τὴν πρώτην περίοδον τῆς Ἐκκλησίας.

Καθοριστικῇ κατὰ τὸν Staab διὰ τὴν ἀξιολόγησιν τῶν ἀποσπασμάτων τῶν Σειρῶν κατ' ἀρχὴν εἶναι: I) Ἡ ποιότης τῶν χειρογράφων εἰς τὰ ὁποῖα μᾶς παρεδόθησαν ταῦτα, διότι ἔχει δημιουργηθῇ μεγάλη σύγχυσις, λόγῳ τῆς ὑπὸ τῶν ἀντιγραφῶν ἀναμίξεως τῶν Σειρῶν μεταξύ των, ὡς καὶ μετ' ἄλλων πλήρων ὑπομνημάτων. Ἐξ ἄλλου καὶ οἱ ἀσχοληθέντες μὲ τὸ φιλολογικὸν τοῦτο πρόβλημα (Mai, Cramer) οὔτε λύσεις ἰκανὰς ἐπ' αὐτῶν ἔδωσαν οὔτε τὴν ἐπικρατοῦσαν δυσπιστίαν διέλυσαν²⁷. II) Τὰ χρησιμοπονηθέντα κριτήρια κατὰ τὴν ἐπιλογὴν τῶν ἀποσπασμάτων τῶν Σειρῶν ἐκ τῶν ἀρχικῶν ὑπομνημάτων, τὰ ὁποῖα μόνον ἔν τινι μέτρῳ δυνάμεθα νὰ διαπιστώσωμεν. Γενικῶς ὅμως παρετηρήθη ὅτι παραλείπονται ὅσα εἶχον ὀλιγωτέραν ἀξίαν καὶ ὡς ἐκ τούτου εἰς τὰς Σειράς δὲν ὑπάρχουν ζιζάνια ἀλλὰ καρποφόροι στάχεις. III) Ἡ πιστότης τῶν χειρογράφων εἰς τὴν ἀπόδοσιν τόσον τοῦ κειμένου, ὅσον καὶ τῶν λημμάτων. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν πιστότητα τοῦ κειμένου ἐκ τῆς διενεργηθείσης ἐξετάσεως τῶν χειρογράφων τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε διὰ τὸν Staab γενικῶς εὐνοϊκόν, πλην ἀλλαγῶν τινων εἰς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος τῶν ἀποσπασμάτων διὰ τὴν σύνδεσιν μεταξύ των καὶ τὸν σχηματισμὸν ἐνιαίου κειμένου· ὡς πρὸς δὲ τὴν πιστότητα τῶν λημμάτων παρατηρεῖται καὶ ἐπ' αὐτῶν γενικῶς ἀξιοπιστία, πλην ἐλαχίστων λαθῶν εἰς περιπτώσεις καθ' ἃς τὰ ὀνόματα ὁμοιάζουν μεταξύ των. Καὶ ὁ Staab καταλήγει ὅτι γενικῶς ὑπάρχει ἀξιοπιστία εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς Σειρᾶς του, καὶ ὅτι ὅπου παρατηροῦνται μερικὰ λάθη σημασίαν ἔχει ὄχι εἰς ποῖον ἀνήκουν ταῦτα, ἀλλ' ὅτι οὕτως ἔχει ἐρμηνευθῇ τὸ κείμενον ὑπὸ τινος παλαιοῦ ἐρμηνευτοῦ. Διότι τὸν ἐρμηνευτὴν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι τὸ περιεχόμενον καὶ ὄχι τὸ ὄνομα²⁸.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Staab παραθέτει τὰς ἐκδόσεις τῶν ἐπὶ μέρους συγγραφῶν· συγκεκριμένως ἀναλύει ἑνδεκα συγγραφεῖς, ἀποσπάσματα τῶν ὁποίων ἐκδίδονται εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν κριτικὴν ἔκδοσίν του²⁹.

26. *Αὐτόθι*, σ. XV.

27. *Αὐτόθι*, σ. XVI.

28. *Αὐτόθι*, σ. XIX.

29. *Αὐτόθι*, σ. XIX - XLVIII ἐξ.

Κατὰ παρόμοιον τρόπον εἰργάσθη καὶ ὁ J. Reuss. Οὗτος ἐξέδωσεν ἀποσπάσματα ἔξ συγγραφέων ἐκ Σειρῶν εἰς τὸν Ματθαῖον³⁰ καὶ ἑπτὰ ἐκ Σειρῶν εἰς τὸν Ἰωάννην³¹. Εἰς ἀμφοτέρας προτάσσει, ὡς καὶ ὁ Staab, μακρὰς εἰσαγωγὰς μὲ τὴν αὐτὴν ἀπολύτως διάταξιν. Ἦδη ὁ Reuss, τῷ 1941, εἶχεν ἐκδώσει τὰ πορίσματα τῆς ἐρεύνης διὰ τὰς Σειράς τῶν Εὐαγγελίων, πλὴν τοῦ Λουκᾶ³². Βεβαίως αἱ νεώτεραι ἐκδόσεις ἀποτελοῦν βελτίωσιν τῆς πρώτης. "Ολαὶ αἱ ἔρευναὶ τοῦ ἐδικαίωσαν τὰς θέσεις τοῦ Ehrhard. Ἐν τούτοις καὶ σήμερον ἀκόμη παραμένει (ἀχανὴς μᾶζα)³³ Σειρῶν ἐπιβάλλουσα τὴν συνέχισιν τῆς ἐρεύνης. Καὶ μάλιστα ἀπαιτεῖται κατὰ τὴν ἔκδοσιν Σειρᾶς τινος ἰδιαίτερα προσπάθεια διὰ τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν λημμάτων καὶ διαπίστωσιν τῆς γνησιότητος τῶν ὀνομάτων. Δὲν πρέπει εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις νὰ ἐμπιστευώμεθα εἰς τὰ λήμματα τῶν Σειρῶν, διότι παρεισέφεραν καὶ λάθη³⁴. Βεβαίως, ὅταν ἔχουν ἀπολεσθῇ αἱ πηγαὶ ἔξ ὧν ἠντλήθησαν τὰ ἀποσπάσματα δὲν δυνάμεθα νὰ συγκρίνωμεν καὶ νὰ ἐξακριβώσωμεν τὴν γνησιότητά των, ἀλλ' αὐτὰ ταῦτα τὰ ἀποσπάσματα συλλεγόμενα καὶ κριτικῶς ἐκδιδόμενα ὑποκαθιστοῦν τὴν ἀπολεσθεῖσαν πηγὴν³⁵, μὴ αἰρομένης ὅμως τῆς ἐπιφυλάξεως καὶ ἀμφιβολίας. Ὅταν ὅμως ὑφίστανται αἱ πηγαί, προβάλλει πρὸ τοῦ ἐρευνητοῦ τὸ δύσκολον καὶ ἐπίπονον ἔργον νὰ ἀνεύρῃ πόθεν ἐλήφθησαν τὰ σχόλια ταῦτα καὶ πῶς. Διὰ τὸ πόθεν, ἀναζητεῖ τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως, τὸ σύγγραμμα καὶ τὸν τύπον ἔξ οὗ ἐλήφθη. Τὸ πῶς ἀναφέρεται εἰς τὸ ἂν τὸ λῆμμα παρατίθεται αὐτολεξεῖ, συνεχῆς καὶ ἐπακριβῶς ἢ ἐν συντμήσει καὶ διασκευῇ, ἀποτελούμενον ἐκ λέξεων καὶ φράσεων ἢ περικοπῶν ἐκ διαφόρων σημείων τοῦ ἔργου. Βεβαίως οἱ καλοὶ κώδικες ἀναγράφουν σαφῶς τὸ ὄνομα, ἔστω καὶ ἐν συντμήσει, καὶ πολλάκις καὶ τὸ ἔργον ἔξ οὗ πηγάζει τὸ λῆμμα. Ἡ σύντμησις ὅμως παρανοεῖται ἐνίοτε ἐκ χειρογράφου εἰς χειρόγραφον, ἢ ἀπαλείφεται, ἢ, ἐπεὶ δὴ συνήθως ἀναγράφεται εἰς τὴν ᾤαν, προσβάλλεται εὐκολώτερον ἐκ τῆς φθορᾶς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργῇται δυσπιστία ὡς πρὸς τὴν γνησιότητα τῶν λημμάτων. Ἐπὶ πλέον δὲ εἰς πολλοὺς κώδικας οὐδόλως ἀναγράφεται τὸ ἔργον, εἰς ἄλλους ἀναγράφεται τὸ ἔργον ἄνευ τοῦ ὀνόματος τοῦ συγγραφέως, ὥστε νὰ εἶναι ἠναγκασμένος ὁ ἐρευνητὴς νὰ ἀνατρέξῃ εἰς ὅλους ἐκεῖνους, οἵτινες συνέγραψαν ἔργον μὲ τοιαύτην ἐπιγραφὴν. Πράγματι δὲ εἰς τοὺς Ψαλμοὺς

30. J. Reuss, Matthäus - Kommentare aus der griechischen Kirche, TU 61, Berlin 1957.

31. Τοῦ αὐτοῦ, Johannes - Kommentare aus der griechischen Kirche, TU 89, Berlin 1966.

32. J. Reuss, Matthäus - Markus - und Johannes - Katenen, Münster i. W. 1941.

33. Ἐν ΘΗΕ, λ. «Σειραὶ», τόμ. ,11 στ. 16.

34. Χρ. Κρικώνης, μν. ἔργ., σ. 35 - 44, ἐνθα μνημονεύονται πολλὰ λάθη. Ἐπίσης βλ. H. - G. Beck, μν. ἔργ., σ. 414.

35. Πρβλ. J. Sickenberger, Titus von Bostra. . ., μν. ἔργ., εἰς. 1-142, κείμ. 143-245.

καὶ εἰς τὸν Ἡσαΐαν ἐρμηνείας ἔγραψαν πολλοί, γεγονὸς τὸ ὅποιον ἐνίστε προκαλεῖ παρανόησιν καὶ ἀνατρέπει τὰ πάντα. Χαρακτηριστικῶς ἀναφέρεται ὡς παράδειγμα ἡ ἔνδειξις τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς Ὀλυμπιάδα³⁶, ἡ ὁποία ἐκ παρανοήσεως τῆς ἐνδείξεως Ὀλυμπ. ἔγινε τοῦ Ὀλυμπιοδώρου, τὴν ὁποίαν μάλιστα ὁ Μαι ἐκ συγχύσεως ἐξέδωκεν ὡς λῆμμα τοῦ Ὀλυμπιοδώρου³⁷. Ἐπίσης ἡ ἔνδειξις Χρυσοστόμου εἰς Ψαλμούς ἔγινεν Ψαλμούς, Ψαλ., καὶ τέλος κατέληξεν, ἐκ παρανοήσεως, εἰς Ψελλοῦ· καὶ ἄλλα τινὰ παρόμοια³⁸.

Περὶ τῆς ἀνάγκης μιᾶς τοιαύτης ἐρεύνης πρὸς ἐξακριβώσιν τῆς γνησιότητος τῶν λημμάτων ἔγραψαν πολλοί³⁹ καὶ ἐπεχείρησαν δειγματολογικῶς, ἀλλ' οὐδεὶς ἀνέλαβε νὰ ὀλοκληρώσῃ τὸ ἔργον, ἔστω καὶ μιᾶς Σειρᾶς, ἡ ὁποία θὰ ἀπετέλει ὁδηγὸν καὶ κλειδὰ διὰ περαιτέρω ἐρευναν, ὅπως αἱ μνημονευθεῖσαι ἐργασίαι τῶν J. Sickenberger διὰ τὰ χειρόγραφα καὶ τῶν K. Staab καὶ J. Reuss διὰ τὰ χειρόγραφα καὶ τοὺς τύπους.

Τὸ ὑφιστάμενον μέχρι τοῦδε κενὸν ἐπεχειρήσαμεν, διὰ τῆς ἐρεύνης τὴν ὁποίαν διεξηγάγομεν εἰς ἐτέραν ἐργασίαν⁴⁰ εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον, νὰ πληρώσωμεν. Διὰ τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης προέβημεν εἰς ἐμπεριστατωμένην, κατὰ τὸ δυνατόν, ἐξέτασιν καὶ παρέσχομεν, ὡς ἐμφαίνεται ἐν τοῖς οἰκείοις σημείοις αὐτῆς, τὴν ἀκριβῆ ἐπισήμανσιν μετὰ τῶν ἀπαραιτήτων παρατηρήσεων τῆς πηγῆς προελεύσεως ἐπὶ τῶν πλείστων λημμάτων τῆς ὡς ἄνω Σειρᾶς. Εἰδικώτερον ἡ προσπάθεια ἡμῶν ἐστράφη κυρίως εἰς τὴν ἐξακριβώσιν τῆς γνησιότητος τῶν λημμάτων καὶ τὴν ἀνέυρεσιν τῶν πηγῶν, ἔργον ὁμολογουμένως δυσχερέστατον. Πρὸς τοῦτο κατωρθώθη ἡ ἀκριβὴς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ἐπισήμανσις τῶν πηγῶν προελεύσεως πλεον τῶν 2.700 ἐπὶ συνόλου 3.300 περίπου ἀνεξερευνητῶν λημμάτων. Ἐπίσης ἐπεσημάνθη ἀξιόλογος ἀριθμὸς ἀνεκδότων ἀποσπασμάτων καὶ παρεσχέθησαν σαφῆ στοιχεῖα περὶ τῶν πηγῶν, τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποίησεν ὁ Νικήτας⁴¹. Ἀκόμη ἐπεχειρήθη σύγκρισις τοῦ κώδικος Ἰβήρων 371 πρὸς τὸν Vat. 1611, ἐκ τῆς ὁποίας διεπιστώθησαν λάθη τινὰ καὶ ἀνακρίβειαι τῶν Sickenberger, Devreesse καὶ Mai⁴².

36. Ὁ Vatic. gr. 1611, f. 100 ἔχει «Χρυσοστόμου πρὸς Ὀλυμπιάδα». Ὁμοίως ἔχει καὶ ὁ Ἰβήρων 371 f. 245 v. Σχετικῶς Πρβλ. Χρ. Κρικῶνη, μν. ἔργ., σ. 29, σημ. 13 καὶ σ. 209 ὑποσ.

37. A. Mai, *Scriptorum Veterum Nova Collectio*, τόμ. IX Romae 1837, σ. 666. Ὅθεν ἀνετύπωσεν αὐτὸ καὶ ὁ Migne ὡς τοῦ Ὀλυμπιοδώρου. PG 93, 779 - 780.

38. Οἱ κώδικες Vatic. gr. 1611 καὶ Ἰβήρων 371 ἀποδίδουν σχόλιον εἰς τὸ χωρίον Λουκᾶ 13, 20 εἰς τὸν Ψελλόν!

39. A. Ehrhard, μν. ἔργ., σ. 210. J. Sickenberger, *Die Lukaskatene* . . ., σ. 30. J. Reuss, *Matthäus-Kommentare* . . ., σ. XIV, XX - XXI, καὶ ΘΗΕ., τόμ. 11, στ. 16 κ. ἄ.

40. Χρ. Κρικῶνη, *Συναγωγὴ Πατέρων εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον ὑπὸ Νικήτα Ἡρακλείας κατὰ τὸν κώδικα Ἰβήρων 371*, Θεσσαλονίκη 1973.

41. *Αὐτόθι*, σ. 26 - 28 καὶ 44 - 66.

42. *Αὐτόθι*, σ. 35 - 44.

**Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ
ΣΕ ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΕΣ ΖΩΓΡΑΦΟΥΣ**

(Λίγες παρατηρήσεις πάνω σ' ένα μεγάλο θέμα)

ΕΥΘΥΜΙΑ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ - ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ / Θεσσαλονίκη

(Με πίνακες **27-44**)

Τὸ ἀνανεωτικὸ κίνημα ποὺ παρατηρεῖται στὴν ἐλληνικὴ τέχνη στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα δὲν εἶναι κάτι τὸ μεμονωμένο. Ἡ ἴδια ὀρμητικὴ διάθεση ἀνακατάταξης τῶν ἀξιών, γνώσης τοῦ ἄμεσου παρελθόντος καὶ ἐδραίωσης ἐνὸς γνήσιου νεοελληνικοῦ πνεύματος ὑπάρχει τόσο στὸν πολιτικὸ, ὅσο καὶ στὸν πνευματικὸ τομέα, ὅπου ἐντάσσεται καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία.

Σὲ ἄλλους τομεῖς τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος, ἡ στροφή αὐτὴ παρατηρεῖται πιὸ γρήγορα, ἥδη στὰ τελευταῖα 30 χρόνια τοῦ 19ου αἰ., μὲ τὴ μελέτῃ τῆς λαογραφίας ἀπὸ τὸ Νικ. Πολίτη (1852 - 1921), τῆς μεσαιωνικῆς ἱστορίας καὶ φιλολογίας ἀπὸ τὸ Σπ. Λάμπρο (1851 - 1919) καὶ τὴν ἀνακίνηση τοῦ γλωσσικοῦ μὲ τὴν παρουσίαση τοῦ «Ταξιδιοῦ» τοῦ Ψυχάρη τὸ 1888¹. Εἰδικὰ οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς δημοτικῆς (μεταφράσεις ἀρχαίων κειμένων ἀπὸ τοὺς Πάλλη καὶ Ἐφταλιώτῃ, «Εὐαγγελικά» (1901), «Ὁρεσטיκά» (1903), κυκλοφορία τοῦ «Νουμᾶ» (1903), συγκροτήσεις διαφόρων συλλόγων γιὰ τὸ θέμα τῆς γλώσσας) συνδέονται ἄμεσα μ' ἕναν εὐρύτερο ἐκπαιδευτικὸ καὶ πολιτιστικὸ ἀναπροσανατολισμό. Τὸ πολιτικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, μὲ τὴν ὁδο τῶν Φιλελευθέρων καὶ τοῦ Βενιζέλου στὴν ἀρχὴ (1910), ἦταν πρόσφορο γιὰ τοὺς ἀστοὺς διανοομένους καὶ γιὰ τὴν ριζικὴ μεταρρύθμιση ποὺ ἐπιθυμοῦσαν². Πραγματικά, ἡ ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1917 ἀποτέλεσε σταθμὸ στὸ γλωσσικοεκπαιδευτικὸ πρόβλημα.

Τὸ ἥρωικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς ἀποτελοῦν οἱ ἀγῶνες στὴ Μακεδονία (1904 - 1908), οἱ Βαλκανικοὶ Πόλεμοι (1912 - 1913) καὶ ὁ Α' Παγκόσμιος Πόλεμος (1914).

Κυρίαρχη μορφή στὰ ἐλληνικὰ γράμματα ὁ Παλαμᾶς, μὲ τὸ «Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου» (1907) καὶ τὴ «Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ» (1910), ἀπηχεῖ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του, τὴ γνώση τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, ἀρχαίας, βυζαντινῆς καὶ νεώτερης, καὶ τῶν παραδόσεων. Τὸ ἔργο τῆς Πηνελόπης Δέλτα εἶναι ἡ ἔκφραση τοῦ ἀνακαινιστικοῦ πνεύματος γιὰ τὰ παιδαγωγικὰ θέματα, ἐνὸς πνεύματος στεριωμένου στὴν ἐλληνικὴ παράδοση: «Γιὰ τὴν πατρίδα» (1909), «Παραμῦθι χωρὶς ὄνομα» (1910), «Τὸν καιρὸ τοῦ Βουλγαροκτόνου» (1911), «Ζωὴ τοῦ Χριστοῦ» (1925), «Τὰ μυστικά τοῦ Βάλτου» (1937).

«Ὁ ἔλεγχος τῶν νεοελληνικῶν προβλημάτων ἐξαπλώνεται καὶ συστηματοποιεῖται σ' αὐτὰ τὰ χρόνια· συγγραφεῖς μὲ συνείδηση λογοτεχνικὴ, ἐπιστήμο-

1. Λεπτομέρειες γιὰ τὰ λογοτεχνικὰ καὶ ἄλλα συναφῆ θέματα βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, σ. 356 κ.έ.

2. Κ. Τσουκαλᾶς, Ἡ ἐλληνικὴ τραγωδία, 1974, σ. 15 - 16.

νες μὲ καλλιτεχνικὴ συνείδηση, ἐργάζονται καὶ παράγουν ἔργα ποὺ προωθοῦν τὴν ἀξιοποίηση τῆς ἔρευνας τῶν νεοελληνικῶν πραγμάτων»³. Ξεχωρίζουν οἱ προσπάθειες καὶ οἱ ἔρευνες τῶν: Ἀρ. Ζάχου (1879 - 1939), Δ. Πικιώνη (1887-1967), Ἀγγ. Χατζημιχάλη (1895 - 1965), Δ. Λουκόπουλου (1874 - 1943), Κ. Ἀμαντου (1874 - 1960), Νικ. Βέη (1887 - 1958), Στ. Κυριακίδη (1887 - 1964), Κ. Ρωμαίου (1874 - 1966), ποὺ συνδέονται ὅλοι μὲ τὴ μελέτη διαφόρων τομέων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ συνέβαλαν στὴ δημιουργικὴ σύνδεση τοῦ παρελθόντος μὲ τὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ πραγματικότητα.

Ἡ ἀλλαγὴ στὴν πορεία τῆς νεοελληνικῆς τέχνης καὶ οἱ καινούργιοι προσανατολισμοὶ τῆς ἔχουν ἄμεση σχέση μ' αὐτὸ τὸ γενικὸ ἀνανεωτικὸ κλίμα. Ἐνας παράγοντας σπουδαῖος ποὺ ἐνίσχυσε αὐτὴ τὴν ἔφεση καὶ τὴν ὁδήγησε σὲ σωστὲς βάσεις εἶναι ἡ μετατόπιση τοῦ κέντρου σπουδῶν ἀπὸ τὸ Μόναχο στὸ Παρίσι. Οἱ καλλιτέχνες ποὺ πηγαίνουν στὸ Παρίσι δὲ γίνονται μόνον κοινωνοὶ τῶν καινούργιων κατακτήσεων τῆς τέχνης. Ἡ γνωριμία τους μὲ τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἔμπρεσιονισμοῦ κι ὅλων τῶν κινήματων ποὺ ξεκίνησαν μὲ βάση τὸν ἔμπρεσιονισμό, τοὺς βοηθοῦν νὰ φθάσουν στὴν «αὐτογνωσία». Οἱ πιὸ προικισμένοι καὶ πιὸ εὐαίσθητοι ἀπ' αὐτοὺς πετυχαίνουν μιὰ προσωπικὴ «γραφὴ», συνταιριάζοντας τὰ εὐρωπαϊκὰ διδάγματα μὲ τὴν ἑλληνικὴ καταγωγή τους.

Τὰ ἡθογραφικὰ θέματα μὲ τὴν ἐπιφανειακὴ «ἐλληνικότητα» παραμερίζουν μπροστὰ στὰ οὐσιαστικὰ διδάγματα ποὺ τοὺς προσφέρει ἡ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης. «Βλέπουν τὸ πνευματικὸ στοιχεῖο ποὺ λειτουργεῖ μέσα σὲ κάθε τελείωση τῆς ἑλληνικῆς ἔκφρασης νὰ ἐπανέρχεται τώρα στὴν πνευματικὴ βάση ποὺ θέτουν γιὰ τὰ προβλήματά τους οἱ νεώτερες τάσεις. Ἀνακαλύπτουν ὅσα διδάσκουν ἀναλυτικὰ οἱ σύγχρονες σχολές, πραγματοποιημένα μέσα στὴ βυζαντινὴ, τὴ λαϊκὴ ἢ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴ τέχνη»⁴.

Εἰδικὰ στὸν τομέα τῆς ζωγραφικῆς, ἡ πείρα τῶν χιλίων χρόνων τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς εἶχε νὰ προσφέρει πολὺτιμα διδάγματα στοὺς ζωγράφους, ποὺ ὡς τώρα τὴν εἶχαν παραμελήσει ἢ παρεξηγήσει. Γιατὶ οἱ Ἕλληνες ζωγράφοι τοῦ 19ου αἰ., ἀκόμη καὶ ὅσοι ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἀγιογραφία, ὅπως ὁ Φανέλης, ὁ Λεμπέσης, ὁ Ἰωαννίδης κ. ἄ., ἀγνόησαν τὴ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ κι ἀκολούθησαν δυτικὰ πρότυπα ἢ τίς θεωρίες τοῦ Thiersch γιὰ τὴ «βελτίωση» τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς⁵. Ἀπὸ τὰ πρῶτα ὅμως χρόνια τοῦ 20οῦ αἰ. παρατηρεῖται μιὰ ἀναθεώρηση αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων καὶ μιὰ προσπάθεια ἐπανεκτίμησης καὶ ἐπανασύνδεσης μὲ τὸ καλλιτεχνικὸ παρελθόν.

Ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος (1869 - 1910), ποὺ στάθηκε ἡ προσωποποίηση τῆς ἑλληνολατρείας τῆς ἐποχῆς του, σὲ ἄρθρο του στὴν «Ἀκρόπολη» τὸ

3. Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὁ.π., σ. 439.

4. Σύγχρονοι Ἕλληνες ζωγράφοι, ἔκδ. Ζυγὸς 1961, Ἑλ. Βακαλό, Εἰσαγωγή, σ. X - XI.

5. Ἀ. Συγγρόπουλος, Σχεδιάσμα τῆς Ὁρθοκεντρικῆς Ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιν, σ. 352 κ.ἑ.

1902 γιὰ τὴ «Σύγχρονη Ζωγραφικὴ», ζητᾷ, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, τὴ μελέτη τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου καὶ τὴν ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴ σκλαβιά τῆς δουλικῆς ἀπομίμησης τοῦ «εὐρωπαϊσμοῦ». «Καὶ ἐκτὸς τῶν ὑλικῶν τὰ ὁποῖα μᾶς παρέχει (ὁ βυζαντινὸς κόσμος), διὰ παντὸς εἶδους θέματα ζωγραφικῆς, ἡ τέχνη τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, μᾶς διδάσκει καὶ μᾶς ὁδηγεῖ, διὰ τῆς θρησκευτικῆς τέχνης εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀντίληψιν τῆς ζωγραφικῆς. Ἐχει τὴν διαυγῆ γραμμὴν, τὸ διαυγέστατον καὶ λεπτότατον σχεδιάσμα παντὸς ἀντικειμένου τοῦ ζωγραφήματος, ἔχει τὰς στάσεις καὶ τὰς ἐκφράσεις τὰς ἰδικὰς μας, ἔχει τὰ ἀπλᾶ αὐστηρὰ χρώματα καὶ τοὺς συνδυασμοὺς τῶν κατὰ τὴν προηγουμένην μας αἰσθητικὴν, ἔχει τὴν αἰσθησιν καὶ τὴν τέχνην τῆς πτυχολογίας, τὴν ὁποίαν οὔτε κανεὶς εὐρωπαϊκὸς λαὸς ἐνόησε οὔτε θὰ ἐνόησῃ ποτὲ διὰ τὴν ἀναπαραστήσῃ. Ἀλλὰ αὐτὰ χρειάζονται ἐρεῦνας, ἔρωτας, ἀφοσιώσεις, ἐργασίαν, ἐργασίαν, ἐργασίαν»⁶.

Μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφή, τὸ μπόλιασμα 1.500.000 προσφύγων στὸ σῶμα τῆς κυρίως Ἑλλάδας, μὲ τίς σκέψεις καὶ τὴν τέχνη τους πρὸ ἄμεσα συνδεμένες μὲ τὴ βυζαντινὴ παράδοση, ἔγινε σὲ πρόσφορο ἔδαφος καὶ συνετέλεσε ἀποτελεσματικὰ στὴν ἐπιστροφή στὶς ρίζες τῆς φυλῆς μας.

Παράλληλα, ἡ δυσπιστία καὶ ἡ ἀμφισβήτηση ἀπέναντι στοὺς κανόνες ποὺ εἶχε καθιερώσει ἡ Ἀναγέννηση, ὁ σεβασμὸς τῆς ἐπίπεδης ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας ποὺ διακέρυτταν οἱ θεωρητικοὶ τῆς μοντέρνας ζωγραφικῆς⁷, ἔφερναν τὰ ἰδανικά τῆς σύγχρονης ζωγραφικῆς πρὸ κοντὰ σ' αὐτὰ τῆς βυζαντινῆς. Καὶ δὲν πρόκειται ἐδῶ, φυσικά, γιὰ τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα, ἀλλὰ γιὰ προβλήματα καθαρὰ ζωγραφικά. «Ἡ βυζαντινὴ ἀγιογραφία μὲ τὸ νὰ μεταπηδήσῃ ἀπὸ τὸ «ἀπτικόν» στὸ «ὀπτικόν» δὲν παραστράτησε, ἀλλὰ ἀντιθέτως ἔγινε πρὸ εἰλικρινῆς καὶ ἔμεινε στὰ ὅρια τῆς γνήσιας ζωγραφικῆς»⁸. Ἡ κατάργηση ἐπίσης τῆς ἀκαδημαϊκῆς καὶ ἐπιστημονικῆς θεμελιωμένης προοπτικῆς εἶχε σχέση μὲ τὴν ἀνυπαρξία ἢ τὴν ἰδιορρυθμία (π. χ. ἀναστροφή) τῆς προοπτικῆς στὴ βυζαντινὴ τέχνη. Μὲ τὴ γνώση τῆς λειτουργικότητος τῶν χρωμάτων καὶ τὴ σοφὴ διάταξή τους πάνω στὴ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια, οἱ βυζαντινοὶ τεχνίτες ἔδιναν τὴν ἐντύπωση τῆς πλαστικότητος καὶ τοῦ χώρου στὶς παραστάσεις τους.

ΠΑΡΘΕΝΗΣ (1879 - 1967)

Ὁ Παρθένης εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους καλλιτέχνες ποὺ συνδέονται μὲ τὴν προσπάθεια ν' ἀποκτήσῃ ἡ νεοελληνικὴ ζωγραφικὴ τὸ δικό της χαρακτήρα, ὅπου νὰ συνταιριάζονται τὰ σύγχρονα εὐρωπαϊκὰ ρεύματα μὲ τίς κατακτήσεις τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης. Οἱ σπουδές του στὸ ἐξωτερικόν, στὴ Βιέννη, ἀλλὰ κυρίως στὸ Πα-

6. Περ. Γιαννόπουλος, Ἡ ἑλληνικὴ γραμμὴ, ἔκδ. Γαλαξία, σ. 63.

7. Βλ. Μ. Denis, Du symbolisme au classicisme. Théories. Ed. Miroirs de l'art, Paris, σ. 33.

8. Π. Α. Μιχαήλ, Αἰσθητικὴ θεώρηση τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, σ. 154.

ρίσι (1909 - 1914) και ἡ εὐαισθησία του τὸν βοήθησαν νὰ δεχτῇ καὶ ν' ἀφομοίωση τὰ νεωτεριστικὰ κινήματα τῆς τέχνης.

Τὸ ἔργο του συνδέεται μὲ τὸν κύκλο τῶν nabis⁹, δηλ. μὲ ζωγραφικὴ μεταεμπρεσιονιστικὴ, συμβολικὴ, μὲ θέματα θρησκευτικὰ, μυθολογικὰ, ἱστορικὰ. Ἡ καταγωγή καὶ ἡ παιδεία του συνετέλεσαν στὸ νὰ στραφῇ, μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν Ἑλλάδα, σὲ θέματα παρμένα ἀπὸ τὴ θρησκεία, τὴ μυθολογία καὶ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου μας καὶ «νὰ νοιώσει ζωηρὰ τίς ἀλήθειες τίς φανερὲς καὶ τίς κρυφὲς ποὺ βρίσκονται στὴν ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ καὶ στὴ ζωγραφικὴ τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς»¹⁰. Ὁ Παρθένης ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα μὲ θρησκευτικὰ θέματα: «Κεφάλι Χριστοῦ» (Ἑθν. Πινακοθήκη), «Εὐαγγελισμός» (Ἑθν. Πινακοθήκη), «Εὐαγγελισμός» (Συλλ. Ἰωάν. Π. Βασιλειάδη), «Παναγία» (Συλλ. Μαρ. Α. Κουταρέλη), «Παναγία» (Δημοτικὴ Πινακοθήκη Ἀθηνῶν), «Θρῆνος» (Βιβλιοθήκη Σπ. Λοβέρδου), «Ἀνάσταση» κ. ἄ. καὶ ἔκανε ἀγιογραφίες σὲ ναοὺς τῆς Βιέννης, Καβάλας, Δράμας, Πόρου, Καῖρου καὶ Π. Φαλήρου¹¹. Γιά τίς τοιχογραφίες, τουλάχιστον τοῦ Πόρου, ἔχομε πληροφορίες¹² πὼς μελέτησε βυζαντινὰ πρότυπα, τὸ Δαφνὶ καὶ τὴ Ρωσικὴ Ἐκκλησία, δὲν ἀκολούθησε ὅμως στὴν ἀπόδοση τῶν μορφῶν τὴν τεχνοτροπία τῶν βυζαντινῶν¹³.

Ἡ ἰδιομορφία τοῦ χαρακτήρα του, ὁ μυστικισμὸς καὶ ὁ ἰδεαλισμὸς του τὸν ὀδήγησαν σὲ μὲ ἀξωπραγματικὴ, ἰδεαλιστικὴ καὶ συμβολιστικὴ διαπραγμάτευση τῶν θεμάτων του ποὺ βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸ ἰδεῶδες τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς¹⁴. Οἱ μορφές του, ἔχοντας ἐγκαταλείψει τὴ γήινη ὑπόστασή τους, ἀποπνευματωμένες, κινοῦνται στὴν περιοχὴ τοῦ Ὑψηλοῦ. Ἡ γραμμὴ τοῦ καλλιτέχνη, ἀπλὴ καὶ αὐστηρή, ὑποβάλλει τὸ σχῆμα τῆς μορφῆς, χωρὶς νὰ τὸ καθορίζῃ ἀκριβῶς. Κι ἂν ὁ Παρθένης «στοὺς ἀρχαίους ζήτησε νὰ βρῇ τὴ γραμμὴ, στὸ μεσαιωνικὸ ἑλληνισμό, στὴ βυζαντινὴ τέχνη βρῆκε ὅχι τὸ χρῶμα μὰ τίς ἀξίες ποὺ ἔχουν οἱ σχέσεις τῶν χρωμάτων. Χρησιμοποιεῖ λίγα, πολὺ λίγα καὶ λεπτὰ, λεπτότατα χρώματα, ἀντίθετα μὲ τοὺς βυζαντινοὺς, μὰ ἔχει πάρει ἀπ' αὐτοὺς τὴ σημασία ποὺ ἔχουν στὴ συνάρτησή τους τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο»¹⁵.

Πιὸ συγκεκριμένα, θὰ μπορούσαμε νὰ δοῦμε μερικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ καλλιτέχνη, ξεχωρίζοντας καὶ μελετώντας ἓνα θρησκευτικὸ του ἔργο, τὸ

9. Γιά τὴν ὁμάδα τῶν nabis βλ. M. Raynal, *Peinture moderne*, σ. 31 - 32.

10. M. Καλλιγὰς, Ἡ σημασία τοῦ Παρθένου στὴ Νεοελληνικὴ Ζωγραφικὴ, Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησης, Β', τ. 4, 1946, σ. 112.

11. St. Lydakis, *Geschichte der griechischen Malerei des 19 Jhs*, σ. 148.

12. Γράμματα καὶ Τέχνη, Πινακοθήκη Ζ' (1907 - 1908), σ. 170.

13. Βλ. τὴν εἰκόνα τῶν Προφητῶν, Πινακοθήκη, δ.π., σ. 165.

14. Jean Libert, Ἡ ἀναγέννησις τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, Πινακοθήκη Η' (1908-1909), σ. 143 - 44.

15. M. Καλλιγὰς, δ.π., σ. 113.

ΘΡΗΝΟ (εἰκ. 1), στὴ Βιβλιοθήκη Λοβέρδου. Στὴν παράσταση αὐτὴ ὅλο τὸ περιεχόμενο τῆς σκηνῆς συμπυκνώνεται στὶς μορφές τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ. Τῶν δύο ἄλλων γυναικῶν - μυροφόρων δὲν παρουσιάζονται καὶ τὰ πρόσωπα, σκυμμένα σὲ ἔκφραση πόνου, γιὰ νὰ μὴ μετατεθῇ οὔτε στὸ ἐλάχιστο τὸ κέντρο βάρους τῆς σύνθεσης. Ἀντίθετα, μὲ τίς κλίσεις τῶν σωμάτων τους τονίζουν τὰ κύρια πρόσωπα καὶ παραστέκουν βουβὰ στὸ δράμα. Ἡ Μάνα, σκυμμένη πρὸς τὸ «Γλυκὺ τῆς Τέκνο», μὲ τρυφερότητα καὶ ἀνέκφραστο πόνο, πλησιάζει τὸ πρόσωπό της πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ποὺ τὸν ἀνασηκώνει ἀπὸ τὴν πλάτη ἢ μυροφόρα. Τὴν κίνηση αὐτὴ τῆς Μαρίας ἀκολουθεῖ καὶ τὸ μακρὸ κάλυμμα τῆς κεφαλῆς της, διαγράφοντας ἔτσι μιὰ καμπύλη ποὺ τὴ συνεχίζει τὸ κεφάλι καὶ τὸ λυγισμένο σῶμα τοῦ Χριστοῦ. Ἡ Παναγία, καθισμένη στὴ γῇ μὲ τὰ πόδια ἀνοιχτά, μὲ τὴν κίνηση ν'ἀγκυλιάσει τὸ Χριστό, μοιάζει σὰ νὰ θέλῃ «νὰ δεχτῇ στὸν κόλπο της, ἀπ' ὅπου γεννήθηκε, τὸ νεκρὸ παιδί της»¹⁶. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ γιὰ μιὰ βυζαντινὴ παράσταση Θρήνου, τοῦ Nerezi (1164), ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν πίνακα τοῦ Παρθένου, παρὰ τίς ἐξωτερικὲς τυπολογικὲς ἢ καὶ βαθύτερες ἀκόμη διαφορές.

Ὁ Θρῆνος τοῦ Παρθένου, σύνθεση ὀλιγοπρόσωπη καὶ κλειστή, ἔχει περισσότερες ἀναλογίες μὲ βυζαντινὲς παραστάσεις τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ., στοὺς Ἀγίους Ἀναργύρους τῆς Καστοριάς τοῦ 11ου αἰ.¹⁷ καὶ στὸν Ἅγιο Παντελεήμονα τοῦ Nerezi τοῦ 1164¹⁸. Ἀργότερα, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰ.¹⁹, ἡ παράσταση τοῦ Θρήνου διαμορφώνεται διαφορετικὰ, τόσο στὸ Βυζάντιο, ὅσο καὶ στὴ Δύση. Στὴ βυζαντινὴ τέχνη, οἱ παραστάσεις γίνονται πολυπρόσωπες καὶ παίρνουν δραματικὸ χαρακτήρα, μὲ γυναικεῖες μορφές ποὺ θρηνοῦν μὲ σηκωμένα χέρια, ὅπως στὴ Θεσσαλονίκη, στὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸν Ὀρφανὸ (14ος αἰ.)²⁰, στὴ Βέροια, στὸ Χριστό (14ος αἰ.)²¹, στὸ Ἅγιο Ὅρος, στὴ Μονὴ Βατοπεδίου (15ος αἰ.)²², στὸ Καθολικὸ τῆς Λαύρας (1535)²³ κ. ἄ. Στὴ δυτικὴ τέχνη, ἀπὸ παραστάσεις ποὺ πλησιάζουν τίς βυζαντινές, ὅπως τοῦ Giotto στὴν

16. Ch. Delvoye, *L'art byzantin*, σ. 242.

17. Στ. Πελεκανίδης, *Καστοριά* I, πλν. 17β.

18. Παράσταση τοῦ Θρήνου τοῦ 12ου αἰ., συγγενικὴ μ'αὐτὴ τοῦ Nerezi, ὑπῆρχε στὴν Παναγία Χαλκῆων στὴ Θεσσαλονίκη, ἀλλὰ τώρα ἔχει καταστραφῇ, βλ. Α. Χυνοπούλου, *Thessalonique et la peinture macédonienne*, σ. 17.

19. Στ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, σ. 58.

20. Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγ. Νικολάου Ὀρφανοῦ Θεσσαλονίκης*, εἰκ. 58.

21. Στ. Πελεκανίδης, *Καλλιέργης*, πλν. 28.

22. G. Millet, *Monuments de l'Athos*, πλν. 83, 1, 93, 1.

23. G. Millet, *δ. π.*, πλν. 127, 4.

Capella degli Scrovegni στήν Padova (1305 - 9)²⁴ γίνεται ἀργότερα ἢ μετάβαση στή γνωστὴ παράσταση τῆς Pietà²⁵.

Πιστεύω πὼς ἡ σύλληψη τοῦ νεοέλληνα ζωγράφου βρίσκεται πιὸ κοντὰ στοὺς βυζαντινοὺς τεχνίτες τοῦ 11ου - 12ου αἰ., χωρὶς αὐτὸ νὰ προϋποθέτῃ ἄμεση γνωριμία ἀπὸ μέρους τοῦ αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν μνημείων καὶ πολὺ λιγότερο μίμησή τους. Εἶναι περισσότερο ἢ ὑπαρξὴ ἀνάλογης καλλιτεχνικῆς διάθεσης ποὺ ὀδηγεῖ σὲ παρόμοια ἀποτελέσματα.

Γι' αὐτό, συγκρίνοντας τὴν ἀντιπροσωπευτικὴ παράσταση τοῦ Nerezi (εἰκ. 2) μ' αὐτὴν τοῦ Παρθένη, θὰ ἐπιχειρήσουμε μερικὲς παρατηρήσεις. Σχετικὰ μὲ τὰ πρόσωπα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο βασικά, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ, στὸν πίνακα τοῦ Παρθένη οἱ ἀνδρικές μορφές τοῦ Ἰωάννη, Ἰωσήφ καὶ Νικοδήμου ἔχουν ἀντικατασταθῇ ἀπὸ δύο μυροφόρες. Κι ἴσως ἡ παρουσία τῶν γυναικῶν νὰ εἶναι πιὸ σύμφωνη μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Θρήνου ποὺ ἐπικρατεῖ στὸν πίνακα τοῦ Παρθένη, ἐνῶ τῶν ἀνδρῶν ἡ παρουσία σχετίζεται μὲ τὸν Ἐνταφιασμό τῆς βυζαντινῆς παράστασης. Ἐκεῖνο ποὺ διαφέρει ριζικὰ εἶναι ἡ δομὴ τῆς σύνθεσης καὶ οἱ τύποι τῶν προσώπων. Ἀντὶ τῆς ὀριζόντιας βυζαντινῆς σύνθεσης, ὁ πίνακας τοῦ Παρθένη ὀργανώνεται γύρω ἀπὸ ἓνα κέντρο, τὸ κυκλικὸ σύμπλεγμα τῆς μάνας καὶ τοῦ γιου καὶ ἀντὶ τῆς δρομικότητος, ἡ στατικότητα χαρακτηρίζει τὸ νεώτερο ἔργο. Οἱ μορφές τοῦ Παρθένη, πιὸ ἀνθρώπινες ἀπὸ τίς βυζαντινές, («κοσμικές»), θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, σὲ σχέση μὲ τίς «ιερατικές» τῆς ἁγιογραφίας, ἔχουν, ὥστόσο, ὑψηλὸ ἦθος καὶ ὁμορφιὰ ποὺ δὲν ταραζεται ἀπὸ ἑξάλλα ξεσπάσματα ἐξωτερικεύσεως τοῦ πόνου, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὴν τοιχογραφία. Σὲ μερικὲς λεπτομέρειες ἔχομε μιὰ στενότερη σχέση ἀνάμεσα στὴν ἁγιογραφία καὶ στὸν πίνακα τοῦ Παρθένη· ἔστω κι ἂν εἶναι διαφορετικὴ ἡ διαπραγμάτευση, ὁ χῶρος καὶ στὶς δύο παραστάσεις εἶναι ὁ ἴδιος, λίγο κάτω ἀπὸ τὸν Γολγοθᾶ· ὁ Χριστὸς κεῖται πάνω στὸ νεκρικὸ σεντόνι καὶ στὴν κάτω ἀριστερὴ ἄκρῃ ὑπάρχει τὸ μυροδοχεῖο.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τίς ὁμοιότητες καὶ τίς διαφορές, τὸ θετικὸ συμπέρασμα εἶναι πὼς ὁ Παρθένης πιστὸς στὸ πνεῦμα καὶ ὄχι τόσο στὶς μορφές τῆς παράδοσης, ἐπιχείρησε μ' ἐπιτυχία νὰ δώσῃ νέα πνοὴ στὰ θρησκευτικὰ εἰκονογραφικὰ θέματα.

Καὶ σὲ παραστάσεις τοῦ ὅμως ποὺ δὲν ἔχουν θρησκευτικὸ χαρακτήρα, παρουσιάζονται γυναικεῖς κυρίως μορφές ποὺ ἡ χάρη, ἡ εὐγένεια, οἱ κομψές, κάπως ἐπιτηδευμένες κινήσεις τους, τὰ πόδια τους ποὺ μόλις πατοῦν στὴ γῆ, ὅπως π.χ. ἡ Εὐδρυδικὴ στὴ σύνθεση ΟΡΦΕΥΣ ΚΑΙ ΕΥΡΥΔΙΚΗ (εἰκ. 3), στὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, μπορεῖ νὰ συγκριθῇ μὲ τίς μορφές ποὺ ἐμφανίζονται στὴ βυζαντινὴ τέχνη ἀπὸ τὸν 10ο ὡς τὸν 14ο αἰ. καὶ εἶναι διαποτισμένες ἀπὸ τὸ

24. D. Talbot - Rice, Byzantinische Kunst, σ. 267, εἰκ. 239.

25. Γιὰ παραστάσεις Θρήνου στὴν τέχνη τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Δύσης βλ. G. Schiller, Ikonographie der christlichen Kunst, τ. 2, σ. 187 - 92.

ιδανικὸ τῆς ἀρχαιότητος, σὰν τὴ «Νύχτα» ἀπὸ τὴν ΠΡΟΣΕΥΧΗ ΤΟΥ Η-ΣΑΪΑ (εἰκ. 4) στὸ Ψαλτήριον 139 τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης στὸ Παρίσι, fol. 435^v (10ος αἰ.)²⁶, τὴν ἀρχαϊκὴ μορφή ποὺ συνοδεύει τὴν Παναγία στὴν παράσταση τῆς ΕΠΤΑΒΗΜΑΤΙΖΟΥΣΑΣ στὴ Μονὴ τῆς Χώρας (14ος αἰ.)²⁷, ἢ τὴ νέα κοπέλα στὴ ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ στὸ Πρωτάτο (14ος αἰ.)²⁸.

Ἄλλες, πάλι, μορφές τοῦ Παρθένου θυμίζουν παραστάσεις ἀγγέλων ἢ νέων γυναικῶν, ποὺ διακρίνονται γιὰ τὴν κλασικὴ ὁμορφιὰ καὶ τὸ ἥθος τους, στὸ Δαφνί, στὴ Μονὴ τῆς Χώρας καὶ στὸ Ἅγιο Ὅρος.

Στὴ γνώση ἐπίσης τῆς παράδοσης, σχετικῆς ἄλλωστε μὲ τὸ θέμα, θὰ πρέπει ν' ἀναχθῇ ἡ μετωπικότητα καὶ ἡ ἰσοκεφαλία τῶν μορφῶν (τυπικὸ γνώρισμα τῆς βυζαντινῆς τέχνης) στὰ προσχέδια γιὰ τὴ φρίζα τῆς Δημοκρατίας τὸ 1924²⁹, ποὺ προοριζόταν γιὰ τὸ Δημαρχεῖο τῆς Ἀθήνας.

ΠΑΠΑΛΟΥΚΑΣ (1892 - 1957)

Τὸ ἔργο τοῦ Παπαλουκά «ἀποτελεῖ τὸν συνδυασμὸ τοῦ ἀνάμεσα στὸν Παρθένον καὶ τὰ διδάγματα τοῦ κυβισμού ποὺ ἔφερε ἀπὸ τὸ Παρίσι ὁ Χατζηκυριάκος»³⁰.

Φεύγοντας ἀπὸ τὸ Παρίσι τὸ 1917, εἶχε κάψει σχεδὸν ὅλα τὰ ἔργα του, προιόντα τῆς ἐδῶ ἀκαδημαϊκῆς παιδείας του. Στὸ Παρίσι γνώρισε νέες μορφές τῆς τέχνης καὶ ἀμφιταλαντεύθηκε πρὶν νὰ φτάσῃ σ' ἓναν προσωπικὸ τρόπο ἔκφρασης. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἐπιβεβαίωση τῶν ἐμπειριῶν του μέσα στὰ ἔργα τῆς παράδοσης, μπόρεσε ν' ἀρχίσῃ τὸ ἔργο του ποὺ δὲν σταμάτησε νὰ προωθῇ ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του.

Ἡ παραμονὴ του γιὰ ἓναν ὁλόκληρο χρόνο στὸ Ἅγιο Ὅρος, μαζὶ μὲ τὸ Στρατὴ Δούκα (ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ Νοέμβρη 1923 ὡς τὸ Νοέμβρη τοῦ 1924), τοῦ πρόσφερε μιὰ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴ βυζαντινὴ τέχνη. Χωρὶς «νὰ φιλοσοφεῖ, μελετᾷ καὶ ἀξιοποιεῖ ἀπλὰ τὴν καλλιτεχνικὴ μας κληρονομιά· ἀναζητεῖ τὰ αἰσθητικὰ τῆς στοιχεῖα σὰ νὰ θέλῃ νὰ τὴ συλλάβῃ στὴν αἰωνιότητά της»³¹. Καρποὶ τῆς περιόδου αὐτῆς ἦταν 100 πίνακες καὶ σχέδια καὶ 60 ἀντίγραφα ἀπὸ χειρόγραφα (Ψαλτήριον ἀρ. 61 Μονῆς Παντοκράτορα), εἰκονίσματα (εἰκόνες τέμπλων μὲ τὶς παραστάσεις τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ), χρυσοῦφανα (διακονικὸ ὁράριο Μονῆς Σταυρονικήτα) καὶ τοιχογραφίες (παραστά-

26. J. Ebersolt, La miniature byzantine, πίν. XXII.

27. P. Underwood, The Kariye Djami, 2, πίν. 104, 105, 106.

28. G. Millet, δ. π., πίν. 185, 1, 2.

29. Ἄγγ. Προκοπίου, Οἱ πρόδρομοι τῆς σύγχρονης τέχνης στὴν Ἑλλάδα, Νέες Μορφές, τ. 1 (Ἰαν. - Φεβρ. 1962), σ. 12.

30. Ἐλ. Βακαλό, Ἡ προσφορὰ τοῦ Παπαλουκά στὴν Τέχνη, Ζυγός, τ. 31, (Μάιος - Ἰούν. 1958), σ. 17.

31. Στρ. Δούκας, Σπ. Παπαλουκάς (1892 - 1957), Ζυγός, τ. 31 (Μάιος - Ἰούν. 1958), σ. 9.

σεις τῆς «Προδοσίας» καὶ τῆς «Ἀποκαθήλωσης» τοῦ Τζώρτζη τοῦ Κρήτα ἀπὸ τῇ Μονῇ Διονυσίου καὶ τοῦ Θεοφάνη τοῦ Κρήτα ἀπὸ τὴν Τράπεζα τῆς Λαύρας).

Μέρος τῆς δουλειᾶς αὐτῆς ἐξέθεσε στὰ τέλη τοῦ 1924 στὸ καφενεῖο τοῦ «Λευκοῦ Πύργου» στὴ Θεσσαλονίκη. Τότε σὲ μιὰ συνέντευξη προσδιόρισε τὴ θέση του ἀπέναντι στὴ βυζαντινὴ τέχνη: «Ὅταν μιᾶ γιὰ μελέτη κι ἐπίδραση Βυζαντινὴ, δὲν ἐννοῶ ἀποκλειστικὰ τὴν ἀναβίωση τῆς Ἀγιογραφίας. Ἡ μελέτη τοῦ Βυζαντινοῦ ἐκκλησιαστικοῦ διακόσμου ποὺ δὲν εἶναι παρὰ ἡ λύση αἰσθητικῶν προβλημάτων ποὺ ἀντιμετώπισε ἡ ἐποχὴ αὐτὴ τῆς ἐθνικῆς μας ζωῆς, θὰ μᾶς ἔδινε τὴν εὐκαιρίαν ν' ἀτενίσουμε τὴν ἐλληνικὴ Ἰδέαν σὲ ἓνα μεγαλύτερο βάθος. Ὅποιος δὲν καταλαβαίνει αἰσθητικὰ τὸ Βυζαντινόν, ἄς μοῦ ἐπιτρέψει νὰ νομίζω ὅτι δὲν ἐννοεῖ τὸ ἀρχαῖο. Καὶ ὅταν ἓνας καλλιτέχνης δὲν ἐννοεῖ τὸ ἐλληνικὸ παρελθόν, πῶς θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσει τὸ ἐλληνικὸ μέλλον; Ἐκεῖ ἀπάνω στὸν Ἄθω, εἶδα καθαρὰ πῶς ἡ τέχνη σὲ μίαν μεγάλη τῆς ἐποχῆς δὲν εἶναι παρὰ φ ὁ ρ μ α καὶ χ ρ ῶ μ α, ποὺ ἔπρεπε νὰ ἔχουν ἀνταπόκριση σὲ μιὰ μ ο ρ φ ἢ ποὺ πάλαι νὰ τὴ συλλάβει ἓνας ὁλόκληρος λαός. Λέγοντας μ ο ρ φ ἢ ἐννοῶ ἓνα σύνολο αἰσθητικῶν νόμων ποὺ σύμφωνα μ' αὐτὸ ἓνας λαὸς καὶ μιὰ ἐποχὴ θεραπεύουν τίς ἀνάγκες τῆς ζωῆς» ³².

Αὐτὲς οἱ ἀρχές, ἀφομοιωμένες καὶ μεταφρασμένες σὲ προσωπικὴ του γλώσσα, κυριαρχοῦν στὶς δημιουργίες τοῦ Παπαλουκά τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀγίου Ὁρους (1924) καὶ τῆς Μυτιλήνης (1925), ἀλλὰ καὶ σὲ μεταγενέστερα ἔργα του. Σ' ἓνα ἔργο του σὰν τὸν ΑΡΣΑΝΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ ³³ (εἰκ. 5), ὁ χῶρος ταυτίζεται μὲ τὴ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια καὶ τὸ «τοπίο εἶναι ἀντικείμενα σὲ διάφορες ἀποστάσεις, ποὺ χαρακτηρίζονται μὲ χρώματα, σὲ διάφορες πλοκές, ὀρίζοντες, κάθετες, διαγώνιες...» ³⁴. Μὲ τὴ χρησιμοποίηση τῶν τριῶν βασικῶν χρωμάτων: κόκκινο, κίτρινο, μπλε καὶ τὴν ἀξιοποίηση τῆς κλίμακας καὶ τῶν ἐναλλαγῶν τῶν «ψυχρῶν» καὶ τῶ «ζεστῶν» χρωμάτων πέτυχε νὰ δώσῃ ἐσωτερικὸ ρυθμὸ στὸ ἔργο του. Οἱ φόρμες ὀργανώνονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ χρῶμα καὶ ἡ πινελιὰ ἀκολουθεῖ τὰ σχήματα τῶν ἀντικειμένων. Τὰ ψυχρὰ χρώματα στὴ βάση τοῦ πίνακα ἀπομακρύνουν τὸ πρῶτο ἐπίπεδο, ἐνῶ τὰ θερμὰ χρώματα τῶν σπιτιῶν συντελοῦν στὸ πλησίασμα τοῦ δεύτερου πλάνου. Μὲ τὴν ἐλαφριά κλίση τῶν ἐπιπέδων μπροστὰ ἀπὸ τοὺς οἰκίσκους (ἀποβάθρες, βάρκες) πετυχαίνεται

32. Στρ. Δούκας, ὁ. π., σ. 8.

33. Φωτογραφία τοῦ ἔργου βλ. Ζυγός, τ. 31 (Μάιος - Ἰούν. 1958), σ. 18 μὲ τίτλο ΑΡΣΑΝΑΣ 1932 καὶ ἐπίσης Ζυγός, τ. 10 - 11 (Σεπτ. - Δεκ. 1974), σ. 22 ἔγχρωμη εἰκόνα μὲ τίτλο ΑΚΡΟΓΙΑΛΙ ΤΗΣ ΣΑΛΑΜΙΝΑΣ 1926. Πρόκειται, φανερά, γιὰ λάθος καὶ θὰ πρέπει νὰ μεταφερθῇ ἡ λεζάντα τοῦ πίνακα τῆς σ. 23 ΑΡΣΑΝΑΣ ΑΠΟ ΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ 1935 στὸν πίνακα τῆς σ. 22 καὶ ἀντίστοιχα ν' ἀποδοθῇ ὁ τίτλος τοῦ πίνακα μας στὸ ἔργο τῆς ἐπόμενης σελίδας. Παραμένει πάντα τὸ πρόβλημα τῆς διπλῆς χρονολόγησις: 1932, 1935.

34. Σπ. Παπαλουκάς, περ. Τὸ Τρίτο Μάτι, τ. 2 - 3 (1935).

ἡ ὁμαλὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ πρῶτο στὸ δεύτερο ἐπίπεδο καὶ σύγχρονα δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση τοῦ χώρου.

Ἄν θελήσωμε νὰ συγκρίνωμε τὸν πίνακα τοῦ Παπαλουκά μ' ἓνα δεῖγμα βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, ὅπως δὴποτε ἡ ἀπόπειρα θὰ θεωρηθῇ, μὲ τὴν πρώτη ματιά, περίεργη καὶ ἀρκετὰ τολμηρή. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὶς θεματολογικὰ διαφορὰς, πολλὰς ζωγραφικὰς ἀξίες παραμένουν κοινές. Σὲ μιὰ εἰκόνα π.χ. ποὺ παριστάνει τὴν ΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΛΑΖΑΡΟΥ³⁵ (εἰκ. 6) καὶ χρονολογεῖται στὸν 12ο αἰ. (Ἀθήνα, Ἱδιωτικὴ Συλλογὴ) χρησιμοποιοῦνται τὰ ἴδια βασικὰ χρώματα: κόκκινο, κίτρινο, μπλε καὶ εἶναι αὐτὰ τὰ χρώματα ποὺ σχηματίζουν τὶς φόρμες καὶ ὀργανώνουν τὴ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια. Ἐξαιτίας τοῦ θέματος, ἡ αἴσθησις τοῦ χώρου δὲ δίνεται μὲ τὴν κλίση τῶν ἐπιπέδων, ἀλλὰ μὲ τὶς κινήσεις καὶ τὶς στροφὰς τῶν σωμάτων τῶν μορφῶν.

Ὁ Παπαλουκάς ζωγράφησε καὶ πρωτότυπα θρησκευτικὰ θέματα³⁶, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀντιγραφὰς ποὺ ἔκανε στὸ Ὅρος. Τὸ πιὸ ὁλοκληρωμένο καὶ ἀντιπροσωπευτικὸ θρησκευτικὸ ἔργο του εἶναι ἡ εἰκονογράφηση (εἰκ. 7) τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελίστριας στὴν Ἀμφισσα (1926 - 1931). «Ὁ Παπαλουκάς ἐφύσηξε ἐκεῖ νέα πνοὴ στὴ μεταβυζαντινὴ παράδοση καὶ ξεπέρασε τὴν τυφλὴ ἀντιγραφὴ βυζαντινῶν προτύπων»³⁷. Τὸ ἔργο χαρακτηρίστηκε σὰ σταθμὸς στὴ νεοελληνικὴ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ καὶ οἱ Ὀρλάνδος, Παρθένης, Πικιώνης καὶ Ζάχος ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν ἐπιτροπὴ τοῦ Ὑπουργείου ἀποφάνθηκαν ὡς ἐξῆς: «Ἡ ἀξία τοῦ Παπαλουκά συνίσταται πῶς ὁ καλλιτέχνης δοκιμάζει νὰ ἐκφρασθῇ μὲ τὴ μορφή τῆς Ἑλληνικῆς παράδοσης ὅχι ἀπὸ λόγους συναισθηματικούς μὰ γιατί ὕστερα ἀπὸ μακρὰ καὶ σχολαστικὴ μελέτῃ τῆς φύσεως, φθάνοντας στὴν ἀνάγκη τῆς ἀφαιρέσεως, πῆρε μόνος συνείδηση τῆς μεγάλης Βυζαντινῆς τέχνης, ὡς τέχνης μνημειακῆς. Γιὰ νὰ ἐκφραστοῦμε πιὸ συγκεκριμένα, ἡ αἴσθησις τῆς σημασίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν σχημάτων, ἀπορρέει ἀπὸ γνῶσις πραγματικῇ τῶν αἰσθητικῶν νόμων»³⁸.

Στὸ ἔργο τοῦ Παπαλουκά δὲ γίνονται ἀμέσως φανερὰ οἱ παραδοσιακὰ καταβολὰς καὶ πιὸ συγκεκριμένα οἱ βυζαντινές, γιατί αὐτὲς ἀποτελοῦν τὴ θεωρητικὴ ὑπόδομή τῆς ζωγραφικῆς του. Τὰ διδάγματα τῆς νεώτερης ζωγραφικῆς ποὺ εἶχε γνωρίσει στὸ Παρίσι ταυτίζονταν μὲ τὸ σεβασμὸ τῆς ἐπίπεδης ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας καὶ τὴ σημασίαν τοῦ φωτὸς σὲ σχέση μὲ τὰ σχήματα καὶ τὰ χρώματα ποὺ ἀποτελοῦσαν ἀρχὲς τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Αὐτὸ τὸν βοήθησε νὰ τοποθετήσῃ τὸ ἔργο του σὲ στερεὰς βάσεις, μοντέρνες καὶ σύγχρονα παραδοσιακές.

35. Frühe Ikonen, σ. XXIV, πίν. 37.

36. Βλ. τὰ 2 σχέδια: Η ΘΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ, 1945, Ζυγός, τ. 31 (Μάιος - Ἰούν. 1958), σ. 19 εἰκ. καὶ Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΘΡΗΝΟΣ: 1946, ὁ.π., σ. 18 εἰκ.

37. Π. Α. Μιχαήλ, Σπ. Παπαλουκάς, Ζυγός, τ. 31 (Μάιος - Ἰούν. 1958), σ. 11.

38. Στρε. Δούκας, ὁ. π., σ. 28.

ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ
(1895 - 1965)

Ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Παπαλουκά, ὁ Κόντογλου δὲν ἀνακαλύπτει μόνον τὶς ζωγραφικὲς ἀξίες τῆς παράδοσης, ἀλλὰ μένει πιστὸς καὶ στὶς μορφές της.

Γιὰ τὸν Κόντογλου «ἡ παράδοσις ἀγάπη ἐστίν». «Ἡ παράδοσις λέγεται ἔτσι, ἐπειδὴ μ' αὐτὴν παραδίνονται ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ ὅσα ἀγάπησε καὶ τίμησε ὁ ἄνθρωπος καὶ τὰ ἔκανε οὐσία τῆς ζωῆς του. Ἡ παράδοσις εἶναι ἡ πνευματικὴ ἀλυσίδα ποὺ δένει τὶς ψυχές καὶ τὶς καρδιές τῶν ἀνθρώπων, τῶν ἀνθρώπων ποὺ περάσανε, τῶν ἀνθρώπων ποὺ ζοῦνε σήμερα καὶ τῶν ἀνθρώπων ποὺ θάρθουνε. Κι αὐτὴ ἡ ἀλυσίδα τεχνουργήθηκε μὲ τὴν ἀγάπη καὶ συντηριέται μ' αὐτή. Κ' ἐπειδὴ, κατὰ τὸν θαυμάσιο Παῦλο τὸν Ἀπόστολο, «ἡ ἀγάπη ἐστὶ σύνδεσμος τῆς τελειότητος», ἡ παράδοσις, εἶναι γέννημα τῆς ἀγάπης, εἶναι ὁ πιὸ θαυμαστός κ' ἱερὸς σύνδεσμος ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους»³⁹.

Ὁ Κόντογλου εἶναι ἴσως ὁ μόνος ποὺ δὲν ἀνακάλυψε τὸ Βυζάντιο «διὰ μέσου» τῆς Δύσης, ἀν καὶ ἔζησε 6 χρόνια στὸ Παρίσι, γιατί τὸ ἔφερνε μέσα του, ἐξαιτίας τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς παιδείας του.

Παρουσιάστηκε πρῶτα σὰ λογοτέχνης, τὸ 1922, μὲ τὸν «Pedro Cazas»⁴⁰. Τὸ πρῶτο αὐτὸ κουρσάρικο μυθιστόρημα τὸ ἀκολουθοῦν πολλὰ ἄλλα λογοτεχνικά ἔργα μὲ πρόσωπα παρμένα ἀπὸ τὴν ἱστορία καὶ τοὺς λαϊκοὺς θρύλους: «Βασάντα» (1923), «Ταξίδια» (1928), «Φημισμένοι ἄνδρες καὶ λησμονημένοι» (1942), «Ἱστορίες καὶ περιστατικὰ» (1944), «Μυστικὸς κῆπος» (1944), «Ἀρχαῖοι ἄνθρωποι» (1945), «Πηγὴ ζωῆς» (1951), «Τὸ Ἀἶβαλί, ἡ πατρίδα μου» (1963), «Ἀδάμαστες ψυχές» (1964), «Ἡ πονεμένη Ρωμιοσύνη» (1964) κ.ἄ. Τὸ δῖτομο ἔργο του «Ἐκφρασις τῆς Ὁρθοδόξου Εἰκονογραφίας» (1960) ἀποτελεῖ κωδικοποίηση τῶν ἀπόψεών του γιὰ τὴ σύγχρονη ὀρθόδοξη θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ.

Ἡ γραφὴ καὶ ἡ ζωγραφικὴ τοῦ Κόντογλου συνδέονται στενὰ κι ἔχουν τὸν ἴδιο χαρακτήρα. Μέσα στὰ μυθιστορήματά του διαμορφώνονται οἱ τύποι ποὺ ἀργότερα θὰ βροῦν τὸ ζωγραφικὸ τους πρόσωπο στὶς εἰκονογραφίες τοῦ Κόντογλου. Οἱ ἥρωές του, ἀπὸ κουρσάροι ἐξωπραγματικοὶ τῶν μυθιστορημάτων του, γίνονται ἔθνικοι ἥρωες στὶς τοιχογραφίες τοῦ Δημαρχείου (1939), γιὰ νὰ μεταμορφωθοῦν τελικὰ σὲ ἅγιους στὶς πολυάριθμες εἰκονογραφίες τῶν ἐκκλησιῶν ποὺ ἁγιογράφησε. Οἱ εἰκονογραφικοὶ τύποι τοῦ Κόντογλου εἶναι καὶ στὴν κοσμικὴ ζωγραφικὴ οἱ ἴδιοι μ' αὐτοὺς τῆς θρησκευτικῆς. Καὶ γιὰ τὴν ἀναπαράστασις προσώπων ἀπὸ τὴν ἀρχαία μυθολογία ἢ ἱστορία χρησιμοποιοῦν τοὺς τύπους καὶ τὰ σύμβολα τῆς χριστιανικῆς εἰκονογραφίας, ὅπως στὶς παραστάσεις

39. Φ. Κόντογλου, Ἡ παράδοσις τῆς ἁγιογραφίας, *Ζυγός*, τ. 51 - 52 (Φεβρ. - Μάρτ. 1960), σ. 5.

40. Ὁ Pedro Cazas τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Παρίσι τὸ 1919 σὲ 250 ἀντίτυπα, βλ. Γ. Χατζήνη, Φ. Κόντογλου, *Νέα Ἑστία* 78, τ. 914, 1/8/1965, σ. 1016. Τὸ 1922 ξανατυπώθηκε στὴν Ἀθήνα.

ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία στὸ Δημαρχεῖο. Ἐκεῖ π.χ. οἱ βασιλιάδες τῆς Ἀττικῆς ἔχουν τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῶν βοσκῶν στίς παραστάσεις τῆς Γέννησης, οἱ φιλόσοφοι τῶν Προφητῶν καὶ ὁ Ἀθανάσιος Διάκος (εἰκ. 10) εἶναι ἡ ἴδια ἡ μορφή τοῦ Παντοκράτορα ζωσμένη τ' ἄρματα.

Ὁ λόγος δὲν εἶναι μόνον πὼς καλλιεργώντας κυρίως τὴν Ἀγιογραφία δὲν εἶχε δυνατότητα ποικιλίας στὴν ἔκφραση, ἀλλὰ ἡ πίστη τοῦ στὴ «σημαντικὴ» τῶν εἰκονογραφικῶν τύπων τῆς Βυζαντινῆς τέχνης ποὺ σὰν τέχνη παιδευτικὴ πρέπει νὰ εἶναι συντηρητικὴ καὶ νὰ διατηρῇ ἀμετάβλητα τὰ σύμβολά της, γιὰ νὰ ἐκπληρώνη τὸ λειτουργικὸ της προορισμὸ τρέφοντας «τὸν πιστὸν μὲ πνευματικὰ ὁράματα καὶ ἀκούσματα, διυλίζουσα τὰ εἰσερχόμενα διὰ τῶν πυλῶν τῶν αἰσθήσεων, φαιδρύνουσα τὴν ψυχὴν αὐτοῦ μὲ τὸν οὐράνιον οἶνον καὶ δωρομένη εἰς αὐτὸν τὴν εἰρήνην τῆς διανοίας»⁴¹.

Ἡ συνεχὴς καὶ βαθιὰ ἐντρύφησή του στὰ εὐαγγελικὰ καὶ ἄλλα κείμενα τῆς ὁρθόδοξης Γραμματολογίας, στὰ δημοτικὰ τραγούδια, στοὺς θρύλους καὶ στίς παραδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, στίς ἐκκλησιαστικὲς τοιχογραφίες, πλούτισαν τὴ φαντασία του μὲ ὁράματα ποὺ βοῦνταν τὴν καλὴτερὴ ἔκφρασή τους στίς τοιχογραφίες του. Ὅπως ὁ ἴδιος γράφει, «ἐπιδόθηκε μὲ πάθος στὴ βυζαντινὴ τέχνη καὶ μὲ τὴ μελέτη της προσπάθησε νὰ δημιουργήσῃ ὕψος ἑλληνικὸ στὴ ζωγραφικὴ»⁴² καὶ νὰ ξαναδώσῃ στὴν ἑλληνικὴ ὁρθόδοξὴ εἰκονογραφία τὸ ἀληθινὸ της νόημα σὰν τέχνης «ιεῤῥας καὶ λειτουργικῆς».

«Ἐνας ποιητικὸς μῦθος, ὅπως ὁ δικός του, πλασμένος μὲ τὰ ὀπτικά καὶ ἀκροαματικὰ σύμβολα τῆς συλλογικῆς εὐαισθησίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, δὲν μποροῦσε νὰ βρῇ πρὸ πιστῇ ἐρμηνείᾳ ἀπὸ τὴν ἀπλὴ αὐτὴ μνημειακὴ φόρμα τῆς θρησκευτικῆς μας παράδοσης. Ἡ ζωγραφικὴ ξαναβρῆκε στίς τοιχογραφίες τοῦ Κόντογλου τὸ μεγάλο προορισμὸ της καὶ περπατᾷ πάλι στὸν ἀρχαῖο, ἡρωϊκὸ της δρόμο πρὸς τὴν ὁμαδικὴ ὄραση...»⁴³.

Ἡ δημιουργικὴ ὁμῶς ἀνάνεωση τῆς θρησκευτικῆς εἰκονογραφίας ποὺ ἐπιχείρησε, ἐνῶ ἄρχισε μὲ τίς καλὲστερες προϋποθέσεις, πρόσκρουσε τελικὰ στὸ θρησκευτικὸ φανατισμὸ του, μὲ τὴν ἄρνηση τῶν χρωματικῶν ἀξιῶν τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς καὶ τὴν τυφλὴ προσήλωση στὸ δόγμα καὶ τὴν τυπολογία.

Οἱ ἀγιογραφικοὶ τύποι τοῦ Κόντογλου ἔχουν πάντα σὰν ἀρχέτυπα παλιές εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ, τῶν Ἀγίων καὶ τῶν διαφόρων θρησκευτικῶν παραστάσεων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ «μορφώνονται αἱ νέαι εἰκόνες ἀπὸ τὰς παλαιότερας, καὶ ὄχι μὲ τὴν αὐθαίρετον ἐφεύρεσιν, τὴν ὁποίαν οἱ κοσμικοὶ ζωγράφοι τὴν ὀνομάζουν πρωτοτυπίαν»⁴⁴. Ἔτσι ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα τῆς Ὁμορφοκκλησιᾶς

41. Φ. Κόντογλου, Ἡ Ἐκφρασις τῆς Ὁρθοδόξου Εἰκονογραφίας, Α', σ. νστ'.

42. Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά, 29 (1972), σ. 314.

43. Ἀγγ. Προκοπίου, Κόντογλου, Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις Γ', τ. 5 (Σεπτ. 1947), σ. 130 - 31.

44. Φ. Κόντογλου, Ἡ Ἐκφρασις..., Β', σ. ι'.

(14ος αἰ., εἰκ. 8) πήγασαν ἑφτά τουλάχιστον παραστάσεις Παντοκρατόρων τοῦ Κόντογλου ⁴⁵ (εἰκ. 9), ποὺ σὲ μερικές περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν, μ' ἐλάχιστες παραλλαγές, καὶ γιὰ τὴν ἀπεικόνιση κοσμικῶν ἡρώων, ὅπως τοῦ Ἀθανάσιου Διάκου (εἰκ. 10), ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω.

Δείγματα κοσμικῆς τέχνης τοῦ Κόντογλου, «ἱστορημένα» κατὰ τὸ ὕφος καὶ καὶ τὸ πνεῦμα τῆς εἰκονογραφικῆς παράδοσης, εἶναι οἱ τοιχογραφίες τοῦ σπιτιοῦ του στὴν Ἀθήνα (1932) — ξεχωρίζουν οἱ θαυμάσιες προσωπογραφίες τῶν «κτητόρων» ⁴⁶, δηλ. ἡ αὐτοπροσωπογραφία του κι αὐτὲς τῆς γυναίκας καὶ τῆς κόρης του, πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ —, οἱ τοιχογραφίες τοῦ Δημαρχεῖου τῆς Ἀθήνας ⁴⁷ μὲ θέματα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μυθολογία καὶ ἱστορία ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὸ 1821, καθὼς καὶ δύο προσωπογραφίες τῆς γυναίκας του, ἡ μία τοῦ 1928 ⁴⁸ (αὐγοτέμπερα) καὶ ἡ ἄλλη τοῦ 1945 (φρέσκο, εἰκ. 11).

Ἡ χρωματικὴ του κλίμακα εἶναι φτωχιά κι αὐστηρή, γιὰτὶ πιστεύει πὼς ἀπὸ τὰ γαιώδη χρώματα ἀναδίδεται μιὰ κρυφὴ ἁρμονία ⁴⁹. Ἀπὸ τὶς λαμπερές ψηφίδες τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Δαφνιοῦ καὶ τοῦ Ὀσίου Λουκά καὶ τὰ πλούσια χρώματα τῶν βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν προτιμᾷ τοὺς παλιωμένους ἀπὸ τὸν χρόνον τόνους τῶν νεοχρωμάτων ποὺ συναντᾷ σ' ἐρημοκκλησία τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας, γιὰτὶ σ' αὐτὴν τὴν ζωγραφικὴ βρίσκει τὸ ἀσκητικόν, ὑπερκόσμιον καὶ μυστικόν πνεῦμα ποὺ ἀρμόζει, κατὰ τὴν γνώμη του, στὴν ὀρθόδοξον εἰκονογραφίαν.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν προσήλωσιν τῶν φίλων καὶ τὴν ἄρνησιν κυρίως τῶν ὀρθολογιστῶν, ἡ συμβολὴ τοῦ Κόντογλου στὴ νεοελληνικὴ τέχνη καὶ ζωὴ στάθηκε πολὺ σημαντικὴ καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀξιόλογους ζωγράφους μας, ὅπως ὁ Τσαρούχης, ὁ Ἐγγονόπουλος καὶ ὁ Κοψίδης ὑπῆρξαν μαθητὲς καὶ συνεργάτες του.

Ὁ Ἀστεριάδης στράφηκε ἀρχικὰ στὴ λαϊκὴ ζωγραφικὴ τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰ. Ἀντίγραφα τοῦ διάκοσμου τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Σβάρτς στ' Ἀμπελάκια ἀποτελέσαν τὸ ἀντικείμενο μιᾶς δημοσίευσής του τὸ 1928. Προχωρώντας λίγο ἀκόμα χρονικὰ πρὸς τὰ πίσω, ἡ ἐνασχόλησή του μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ζωγραφικὴ τὸν ἔφερε κοντὰ στὴ βυζαντινὴ τέχνη. Ἐκανε ἀντιγραφὰς βυζαντινῶν χειρογράφων στὸ Ἅγιον Ὅρος, τοιχογραφίες ἐκκλησιῶν καὶ συντηρήσεις βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν ⁵⁰.

45. Φ. Κόντογλου, ὁ.π., Β', πίν. 3 - 4.

46. Φ. Κόντογλου, ὁ.π., Β', πίν. 210.

47. Φ. Κόντογλου, ὁ.π., Β', πίν. 213 - 227. Ἐκεῖ δούλεψαν ἐπίσης ὁ Παρθένης καὶ ὁ Γουναρόπουλος.

48. Σύγχρονοι Ἕλληνες Ζωγράφοι, ἔκδ. Ζυγὸς 1961, εἰκ. 12.

49. Φ. Κόντογλου, ὁ.π., Β' σ. ιβ'.

50. Πλήρης κατάλογος τῶν ἀγιογραφῆσεών του ὡς τὸ 1970 ὑπάρχει στὴν ἔκδοση τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου Ὁρα Ἀ' Ἀγῆνων Ἀστεριάδης, 1970, σ. 59 - 60.

Τὰ διδάγματα, τόσο τῆς βυζαντινῆς ὅσο καὶ τῆς λαϊκῆς τέχνης, ὑπῆρξαν ἀποφασιστικὰ στὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικῆς ζωγραφικῆς τοῦ καλλιτέχνη. Ἡ ἀπασχόληση ἐπίσης μὲ τὸ παιδικὸ σχέδιο ἀπὸ τὸ 1933⁵¹ καὶ οἱ εἰκονογραφῆσεις παιδικῶν βιβλίων ἔχουν σχέση μετὰ τὶς δύο αὐτὲς μορφὲς τέχνης. Ἄν στὴν ἀγάπη τοῦ Ἀστεριάδη γιὰ τὴν παράδοση προστεθῇ ἡ «ἀπλοϊκότητα» ποὺ χαρακτηρίζει τὰ παιδικὰ σχέδια καὶ ἀπηχῆσεις ἀπὸ τὰ μηνύματα τοῦ κυβισμού καὶ τοῦ υπερρεαλισμοῦ, θὰ ἔχωμε τὰ κύρια συστατικὰ, ἀπόλυτα ἀφομοιωμένα, στὴ διαπραγμάτευση τῶν ζωγραφικῶν θεμάτων ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη.

Ἀπόδειξη ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ ἐμπειρίες τοῦ ζωγράφου εἶναι ζωντανὰ του βιώματα, ἀποτελεῖ ἡ συνύπαρξη στὴν ἴδια ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια τῆς διάθεσης γιὰ σχηματοποίηση σ' ἓνα τμῆμα τοῦ πίνακα ἢ ἡ παράθεση μιᾶς μορφῆς καθαρὰ «βυζαντινῆς», μαζί μὲ μιὰ ἐξωπραγματικὰ νατουραλιστικὴ ἀπόδοση τῆς φύσης ἢ μιᾶς σκηνῆς στὸ ὑπόλοιπο τμῆμα· π.χ. στὴν ΠΑΡΓΑ⁵² τὰ σχηματοποιημένα βράχια στὸ ἀριστερὸ τμῆμα θυμίζουν ἀνάλογες βυζαντινὲς ἀποδόσεις καὶ στὸ ΣΚΟΠΕΥΤΗΡΙΟ (εἰκ. 13) ἡ μορφή τοῦ νέου ἀριστερὰ στὸ πρῶτο ἐπίπεδο, γιὰ τὸν τρόπο τῆς ἀπόδοσης τοῦ προσώπου, μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ «βυζαντινὴ», σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ὑπόλοιπες διακοσμητικὲς φιγούρες.

Ἐκεῖ ὅμως ποὺ ἡ ἐξάρτηση τοῦ Ἀστεριάδη ἀπὸ βυζαντινά, ἢ σωστότερα μεταβυζαντινά, πρότυπα γίνεται ὀλοφάνερη, εἶναι τὸ τρίπτυχο τοῦ ΣΕΙΣΜΟΥ (εἰκ. 14). Στὸ Ἅγιο Ὅρος, στὴν Τράπεζα τῆς Μονῆς Διονυσίου (1582, εἰκ. 15)⁵³ καὶ στὴ Μονὴ Ξενοφώντα (1633 - 1654)⁵⁴ εἰκονογραφοῦνται μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο σκηνὲς ἀπὸ τὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη: τὰ ἴδια διαλυμένα οἰκοδομήματα, παρόμοια ἀναποδογυρισμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη στὰ δύο πλάγια φύλλα τοῦ τρίπτυχου καὶ στὴν πάνω δεξιὰ γωνία τοῦ δεξιοῦ φύλλου ἡ ἀντίστοιχη παράσταση τοῦ ἡλίου. Στὸ κεντρικὸ φύλλο εἶναι πιδὲ ἐμφανῆς ἡ προσωπικὴ συμβολὴ τοῦ Ἀστεριάδη: μιὰ ομάδα γυναικῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη εἶναι γονατιστή, προσεύχονται μπροστὰ στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας· ἡ διάταξη τῶν γυναικῶν τυπολογικὰ θυμίζει τὶς βυζαντινὲς παραστάσεις τῆς Ἐγερσης τοῦ Λαζάρου, ἀλλὰ μόνον τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γυμνά μέλη τῶν δύο παιδιῶν, κάτω δεξιὰ, ποὺ φαίνονται σὰ νὰ ξέφυγαν ἀπὸ βυζαντινὴ Βαῖοφόρο, ἀποδίδονται μὲ «σαρκώματα».

Ἐνας ἄλλος μεγάλος πίνακας τοῦ Ἀστεριάδη, τὰ ΜΕΤΕΩΡΑ (εἰκ. 16),

51. Σὲ συνεργασία μὲ τὸν Σπ. Βασιλείου ἐξέδωσαν τὰ «Παιδικὰ Σχέδια». Κατάλογος τῶν ἐκδόσεων ποὺ ἔχει ἐπιμεληθῇ, ἀνάμεσα σ' αὐτὲς οἱ περισσότερες γιὰ παιδικὰ βιβλία, ὑπάρχει β.π., σ. 61.

52. β.π., σ. 550, εἰκ. κάτω.

53. P. Huber, Athos, σ. 367, εἰκ. 213 καὶ G. Millet, Monuments de l'Athos, πίν. 207, 2, ὅπου καὶ ἡ χρονολόγηση 1547.

54. G. Millet, β. π., πίν. 185, 1.

θὰ μπορούσε νὰ συγκριθῇ μὲ τίς ἀπεικονίσεις τῶν ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΤΟΠΩΝ (εἰκ. 17) τοῦ κώδικα 139 τῆς Μονῆς Γρηγορίου (1680)⁵⁵.

Στὴ βυζαντινὴ παιδεία τοῦ Ἀστεριάδη ὀφείλονται καὶ οἱ γνώσεις τῆς λειτουργικότητος τῶν χρωμάτων πάνω στὴ ζωγραφικὴ ἐπιφάνεια καὶ ἡ χρῆση μιᾶς ιδιόρρυθμης προοπτικῆς. Μὲ τὴν ἀντιπαράσταση τῶν χρωμάτων δημιουργοῦνται οἱ ἐντυπώσεις τῶν ἀποστάσεων, χωρὶς τὴ χρησιμοποίησιν τῆς «ὀρθόδοξης» προοπτικῆς. Στὴν περίπτωσιν τοῦ Ἀστεριάδη θὰ μπορούσε ν' ἀναφερθῇ ὅ,τι ὁ Μιχαὴλ γράφει γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τὴν προοπτικὴν: «Ζωγραφίζουσι συνήθως ἐξ ἀπόπτου, καὶ συχνὰ τολμοῦν νὰ φέρουν στὸ πρῶτον πλάνον ὅ,τι ἀποκρύβει ἡ πραγματικὴ θέα. Ζωγραφίζουσι δηλ. ὅπως ζωγραφίζουσι οἱ πρωτόγονοι καὶ τὰ μικρὰ παιδιὰ «μὲ τὸ μυαλό τους», γιὰ νὰ δείξουν ἀπὸ τ' ἀντικείμενα ὅ,τι ξέρουν, εἴτε τὸ παρατήρησαν ἄλλοτε, καὶ ὅχι μόνον ὅ,τι βλέπουν τώρα ἂν μένουν καρφωμένοι σ' ἓνα σημεῖον καὶ τὰ κοιτοῦν μὲ τὰ μάτια... Ζωγραφίζουσι σὰ νὰ μετακινοῦνται καὶ φανερώουν ὅ,τι θεωροῦν σημαντικόν»⁵⁶. Αὐτὸ παρατηρεῖται σὲ μεγάλους κυρίως πίνακες μὲ παραστάσεις πόλεων: ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ (1954 τέμπερα 0,54×1,40, εἰκ. 18), ΠΟΛΙΤΕΙΑ (1,65×2,70)⁵⁷.

Ὅσο γιὰ τίς ἀγιογραφίες τοῦ Ἀστεριάδη, στηρίζονται στὴ γνώσιν τῆς παράδοσης, χωρὶς νὰ μιμοῦνται τοὺς παλιοὺς τύπους καὶ μὲ τὴν ἀπλούστευσιν τῶν μορφῶν ἐπιδιώκεται μιὰ σύγχρονη καὶ προσωπικὴ ἐρμηνεία τῶν θεμάτων (εἰκ. 12).

Ἀνακεφαλαιώνοντας, θὰ μπορούσαμε νὰ διαγράψωμε ἔτσι περίπου τίς σχέσεις ἀνάμεσα στὸ ἔργο τῶν τεσσάρων νεοελλήνων ζωγράφων ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν:

Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τοὺς εἶναι ἡ στροφή στὸ παρελθὸν καὶ ἡ μελέτη τῆς καλλιτεχνικῆς μας παράδοσης, κυρίως τῆς πιὸ πρόσφατης, λαϊκῆς, μεταβυζαντινῆς, πάντα μέσα στὰ πλαίσια τῆς ἐποχῆς τοὺς καὶ τῆς προσπάθειας ποὺ παρατηρεῖται γιὰ «ἐπιστροφή στὶς ρίζες» καὶ ἀνάδειξιν τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτήρα τῆς φυλῆς· ἐπίσης καὶ οἱ τέσσερις ἀσχολήθηκαν μὲ θρησκευτικὰ θέματα καὶ ἔκαναν ἀγιογραφίες ναῶν ἢ ἀντέγραψαν βυζαντινὲς ἀγιογραφίες.

Προοδευτικὰ παρατηρεῖται μιὰ μεγαλύτερη ἐξοικείωσιν μὲ τίς μορφές τῆς βυζαντινῆς τέχνης· ἔτσι ἀπὸ τὴ μυστικιστικὴ καὶ ἰδεαλιστικὴ διαπραγματεύσιν τῶν θεμάτων τοῦ Π α ρ θ ἔ ν η ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸ Ὑψηλὸ τῆς βυζαντινῆς τεχνολογίας, μὲ τὸν Π α π α λ ο υ κ ᾱ οἱ ἀξίες τῆς βυζαντινῆς τέχνης μπαίνουν σὰ βάσεις γιὰ τὸ ξεκίνημα τῆς νεοελληνικῆς ζωγραφικῆς· μὲ τὸν Κ ό ν -

55. Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἀγίου Ὁρους. Εἰκονογραφημένα Χειρόγραφα, τόμ. Α', εἰκ. 470 - 498.

56. Π. Α. Μιχαὴλ, Αἰσθητικὴ Θεώρησις τῆς Βυζαντινῆς Τέχνης, σ. 178.

57. «Ἀγὴνωρ Ἀστεριάδης», σ. 14 - 15 εἰκ.

το γ λ ο υ ἐπιχειρεῖται ἡ ἀναβίωση τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς σὰν τῆς μοναδικῆς ἑλληνικῆς καλλιτεχνικῆς ἔκφρασης καὶ στὸν Ἀσπεριὰδην ἔχομε τέλεια ἀφομοιωμένα διδάγματα ἀπὸ τῆ βυζαντινῆ τέχνη στὴ διαπραγμάτευση καθημερινῶν θεμάτων καὶ σὲ μιὰ ἁρμονικὴ συνύπαρξιν (τοπικὴ καὶ χρονικὴ) μὲ ἀπηχήσεις μοντέρνων τάσεων.

ΛΒΑΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ ΣΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΦΑΙΔΩΝ ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ/ Münster - Westf.

Ἐξιστορώντας τὰ γεγονότα τοῦ πρώτου χρόνου τῆς σύντομης βασιλείας τοῦ Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078 - 1081), μᾶς διάσωσε ὁ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης ἓνα μικρὸ ἐπεισόδιο ποῦ, μὲ μιὰ λεπτομέρεια παραπάνω περιγράφεται καὶ στὴ Συνέχεια τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ συγγραφέας τῆς Συνέχειας χρησιμοποιεῖ σὰν πηγὴ τοῦ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀτταλειάτη¹. Παραθέτω τὰ χωρία ὅπως ἔχουν στὶς παραπάνω πηγές:

«Τοῦ χρόνου δὲ προϊόντος, ἐπεὶ καὶ κατὰ τοῦ λεγομένου Λέκα τοῦ τοῦς Πατζινάκου ἐνσείοντος (Ῥωμαῖος γὰρ ὢν ἐξ ἐπιγαμβρείας αὐτοῖς ἡτομόλησε) καὶ κατὰ τοῦ τὴν ἐν μεσημβρίᾳ διακυκῶντος Δοβρομηροῦ γῆν στρατιὰν ἐπαιφεῖναι ὁ βασιλεὺς ἔμελλε, δέισαντες οὗτοι τὸ τοῦ βασιλέως εὐσθενὲς καὶ ἀπρόσμαχον... τῷ δουλικῷ ζυγῷ τοὺς αὐχένους ὑπέκλιναν, καὶ προσῆλθον ἰκέται τὴν σωτηρίαν αὐτῶν ἐξαίτουμένοι².

«Λέκας δὲ τις ἀπὸ Παυλικιάνων Φιλιππουπόλεως ὠρμημένος ἐξ ἐπιγαμβρίας ἡτομόλησε τοῖς Πατζινάκοις, καὶ τούτοις συμφρονῶν τῇ Ῥωμαίων ἡτείλει τὰ φοβερῶτατα· ἀλλὰ καὶ Δοβρομηρός τις ἐν Μεσημβρίᾳ διακυκῶν. Καὶ τῷ βασιλεῖ ἀντᾶραι μελετῶντες, δέισαντες καὶ τοῖς τῶν ἄλλων σωφρονηθέντες κακοῖς πρὸ τῆς πείρας δουλικῷ ζυγῷ τοὺς αὐχένους ὑπέκλιναν καὶ προσῆλθον ἰκέται αὐτόμολοι. Τότε δὴ ὁ Λέκας τὸν ἐπίσκοπον Σαρδικῆς Μιχαὴλ τὰ τοῦ βασιλέως φρονούντα καὶ τὴν πόλιν αὐτὸ τοῦτο ποιεῖν παραινούντα ἀνεῖλε, τὴν θείαν καὶ ἱερατικὴν στολὴν ἀμπεχόμενον»³.

Αὐτὰ μᾶς μαρτυροῦν οἱ πηγές γιὰ ἓνα ἐπεισόδιο ποῦ, γιὰ τοὺς σύγχρονους τοῦ Ἀτταλειάτη θὰ παρουσίαζε ἐνδιαφέρον ἀνάλογο μ' ἐκεῖνο ποῦ μᾶς κινοῦν σήμερα οἱ εἰδήσεις τῶν μέσσα σελίδων τῆς ἐφημερίδας ποῦ μόλις περνοῦμε πεταχτά: μιὰ μικροταραχὴ σὲ κάποια ἐπαρχία τῆς Αὐτοκρατορίας χωρὶς συνέπειες. Κάτι τὸ σχεδὸν καθημερινὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ του.

1. Πρβ. ὅσα ἀναφέρει σχετικὰ ὁ Ε. Τσολάκης στὴν εἰσαγωγὴ τῆς ἐκδόσεως τῆς Συνέχειας τοῦ Ι. Σκυλίτση (Ε. Τσολάκης, Ἡ συνέχεια τῆς χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 61 κ.έ.

2. Μιχ. Ἀτταλειάτης, ἔκδ. Βόννης, 302 1-9.

3. Συνέχεια Ἰωαν. Σκυλίτση, ἐνθ. ἀνωτ., 184, 13-21.

Διαφορετική ωστόσο είναι η έντύπωση μερικῶν σημερινῶν μελετητῶν. Τὴν «ἐπανάσταση» τοῦ Λέκα θέλουν νὰ τὴν ἐξετάζουν στὰ πλαίσια μιᾶς γενικώτερης κίνησης: τῆς *résistance* τοῦ βουλγαρικοῦ λαοῦ ἐναντίον τοῦ «βυζαντινοῦ κατακτητοῦ» κάτω ἀπὸ τὴν καθοδήγηση μιᾶς *élite* ἐπαναστατῶν ποὺ διαπνέονταν ἀπὸ μιὰ αἰρετική ἰδεολογία. Σὲ μιὰ πρόσφατη μελέτη περὶ Βογομίλων τὸ ἐπεισόδιο ποὺ περιγράφουν τὰ παραπάνω χωρὶα παρουσιάζεται ἔτσι:

«Στὰ 1078 ξέσπασαν τοπικὲς ἐξεγέρσεις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Σαρδικῆς (Σόφιας) καὶ τῆς Μεσημβρίας. Ἐπὶ κεφαλῇ τῆς ἐξέγερσης στὴ Σόφια μπῆκε κάποιος Λέκας... Ἀγνωστο κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθήκες ἐμφανίστηκε στὴ Σόφια καί, ὕστερα ἀπὸ δική του προτροπή, ξεσηκώθηκε ὁ ἐκεῖ πληθυσμὸς ἐναντίον τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ σκότωσε (σημ. κατὰ τὸν μελετητὴ: ὁ λαὸς τῆς Σόφιας, κατὰ τίς πηγές: ὁ Λέκας Φ.Μ.) τὸν ἐπίσκοπο Μιχαὴλ τὴν ἴδια στιγμή πού, ντυμένος μὲ ὅλα του τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἄμφια, πάσχιζε νὰ πείσῃ τὸ λαὸ νὰ παραμείνῃ πιστὸς στὸν Αὐτοκράτορα. Ὁ φόβος τοῦ ἐπισκόπου — ἀνώτατου ἐκπρόσωπου τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας καὶ θεματοφύλακα τῆς Ὁρθοδοξίας — δείχνει καθαρά ὅτι ἡ ἐξέγερση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Σόφιας εἶχε ἐνισχυμένο ἀντικλησιαστικὸ χαρακτῆρα καὶ εἶχε τίς βάσεις της στὴν αἰρετική, στὴν ἀντίθετη στὸ ὀρθόδοξο δόγμα προπαγάνδα ποὺ καθοδηγοῦσε ὁ Λέκας. Στὴν ἐξέγερση αὕτῃ ἔλαβαν μέρος ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς πόλης ποὺ εἶχαν αἰρετικὲς τάσεις, δηλ. πρὶν ἀπ' ὅλους οἱ Βογόμιλοι καὶ οἱ Παυλικιανοί. Πρέπει νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι ἤδη τὴν χρονικὴ αὕτη περίοδο ὁ ἀριθμὸς τῶν Βογομίλων στὴ Σόφια θὰ πρέπει νὰ ἦταν σημαντικὸς»⁴.

Στις παρακάτω γραμμὲς δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν παρόμοιες ἐρμηνεῖς ποῦ — κατὰ τὴ γνώμη μου — ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ γράμμα πηγῶν, ἀλλὰ μόνο τὸ πρόσωπο τοῦ ἥρωα τῆς «ἐξέγερσης». Θὰ ἤθελα συγκεκριμένα νὰ συζητήσω τὴ γλωσσικὴ προέλευση τοῦ ὀνόματος Λέκας.

Ἀπ' ὅ,τι γνωρίζω, κανεὶς ἀπ' ὅσους ἀσχολήθηκαν μὲ χωρίο τοῦ Ἀτταλειάτη δὲν σταμάτησε στὴν ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος μὲ μόνη ἐξαίρεση τὸν κ.

4. D. Angelov, *Bogomilstvoto v Bulgarija*, Σόφια 1969, σ. 380. Ὁ κατάλογος τῶν ἔργων ποῦ, λίγο-πολύ, ἐκφράζουν ἀνάλογες ἀπόψεις εἶναι ἐκτενής. Παραπέμπω πρόχειρα στὴ μελέτη τοῦ G.G. Litavrin, *Bolgarija i Vizantija v XI-XII vv.* Μόσχα 1960, σ. 415 στὴν *Istorija na Bulgarija*, T. I, Σόφια 1961, σ. 161 καθὼς καὶ στὸ πολωνικὸ «Λεξικὸ Σλαβικῶν ἀρχαιοτήτων» (*Slownik starozitnosci slowianskich*, τ. III. Βρότσλαβ, Βαρσοβία, Κρακοβία 1967) στὸ λῆμμα *Leka*. Πολὺ διστακτικώτερος γιὰ τὸ ἂν οἱ Βογόμιλοι ἦταν πράγματι ἐστία ἀντιστάσεως κατὰ τοῦ «βυζαντινοῦ κατακτητῆ» εἶναι ὁ M. Loos στὴν πρόσφατη μελέτη του *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Πράγα 1974, σ. 79. Πβ. ἐπίσης καὶ D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Λονδῖνο 1948, σ. 189-190: ὁ ἥρωας τοῦ ἐπεισοδίου ὀνομάζεται *Lecus* (sic). Γιὰ λόγους τοῦς ὁποίους δὲν ἐξηγεῖ, χρονολογεῖ ὁ I. Dujčev τὸ ἐπεισόδιο στὰ 1074 (πβ. τοῦ ἴδιου, *Quelques observations à propos des courants dualistes chez les Bulgares et a Byzance aux XIIIe-XIVe siècles*, ἐν *Studi Veneziani* 12 (1970) 117-118).

Dujčev πού γράφει: «Le nom de Lekas est, fort probablement, d'origine byzantinogrecque: une forme populaire du nom Alexios, en usage jusqu'ici»⁵.

Ἄς σταματήσουμε ὥστόσο πρωτύτερα γιὰ λίγο στὴ διαφορούμενη, γιὰ μένα τουλάχιστον, φράση: «Ρωμαῖος γὰρ ὢν ἐξ ἐπιγαμβρείας αὐτοῖς ἡτομόλησε» τοῦ Ἀτταλειάτη⁶. Οἱ μέχρι τώρα μελετητὲς παίρνουν τὴν πρόθεση ἐξ σὰν αἰτιολογικὴ καὶ ὑποθέτουν ὅτι ὁ Λέκας, πού ἦταν Ρωμαῖος, πῆγε μὲ τὸ μέρος τῶν Πετσενέγων ἐπειδὴ εἶχε πάρει γυναῖκα ἀπὸ τὴν φυλὴ τους. Ὡστόσο εἶναι δυνατὴ καὶ μιὰ διαφορετικὴ ἐρμηνεία τοῦ χωρίου: ὅτ. δηλ. ὁ Λέκας ἦταν Ρωμαῖος ὄχι natu ἀλλὰ «ἐξ ἐπιγαμβρίας». Μιὰ τέτοια ἐρμηνεία θὰ εἶχε σὰν συνέπεια νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ ἐθνικὴ καταγωγὴ τοῦ Λέκα δὲν ἦταν «ρωμαϊκὴ», δηλ. ἑλληνικὴ, ἀλλὰ ξένη.

Διστάζω ὅμως νὰ ἐπιμείνω σ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, πού ἀπὸ πλευρὰ φιλολογικῆς ἐρμηνείας τοῦ χωρίου εἶναι πιθανή, ἀφ' ἑνὸς ἀναπάντητο τὸ ἐρώτημα ἂν τὸ «ἐξ ἐπιγαμβρίας» ἔχει ἐδῶ θέση ἐνὸς terminus technicus. Ὅπως εἶναι γνωστὸ στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ «γαμβρός» σημαίνει κατὰ κύριο λόγο τὸν σύζυγο τῆς ἀδελφῆς ἢ τῆς κόρης, ἀλλὰ καὶ τὸν ξενικῆς ἐθνικότητος πού παντρεύτηκε μὲ μιὰ στενὴ συγγενῇ τῆς οἰκογενείας. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ σημασία τοῦ ρ. «ἐπιγαμβρεῖν» καὶ τοῦ οὐσ. «ἐπιγαμβρία». Μοῦ εἶναι ὥστόσο ἀδύνατο, μιὰ καὶ μοῦ λείπουν ἀνάλογα παραδείγματα, νὰ ὑποστηρίξω ὅτι πραγματικὰ τὸ «ἐξ ἐπιγαμβρείας» ἔχει ἐδῶ θέση τεχνικοῦ ὅρου καὶ ποιά εἶναι ἡ πιθανὴ ἔννοιά του ἀπὸ πραγματικῆς πλευρᾶς⁷.

5. Dujčev, ἐνθ. ἄνωτ., σ. 118, σημ. 37.

6. Στὴν προγοῦμενη ἐκδοσὴ τῆς Συνεχείας τοῦ Σκυλίτση (ἐκδ. Βόννης) διατηρήκε ἡ ἀμαρτημένη γραφὴ τοῦ χφ., «Ἐπιγαμβρία», πράγμα πού ἔκανε πολλοὺς νὰ θεωρήσουν τὴν ἀνύπαρκτη Ἐπιγαμβρία σὰν πόλη καταγωγῆς τοῦ Λέκα (πβ. π.χ. τὸν Litavrin, ἐνθ. ἄνωτ.). Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὴν «Μεσημβρία» τοῦ Scyl. Cont., ἐνθ. ὁ Ἀτταλειάτης μιλά γιὰ τὴν «ἐν μεσημβρίᾳ γῆν» = terra australis. Πρῶτος ἐπέστησε τὴν προσοχὴ στὴν ἀντίφραση αὐτὴ τῶν δύο κειμένων· ὁ V. Zlatarski, Istorija na bulgarskata duržava prez srednite vekove, τ. II, 1, Σόφια 1934, σ. 495-496. Ὁ ἴδιος γράφει ἐπίσης ὅτι δὲν εἶναι σωστὸς ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Δοβρομηροῦ σὰν «σλάβου Βογομιλου», μόνον καὶ μόνον ἐπειδὴ εἶχε σλαβικὸ ὄνομα. Ἡ σωτὴ αὐτὴ παρατήρηση τοῦ μεγάλου Βουλγάρου ἱστοικοῦ ἐξακολουθεῖ ὥστόσο νὰ ἀγνοῇται ἀπὸ πολλοὺς, Σλάβους ἰδίως, μελετητὲς (πβ. π.χ. Slow-nik, ἐνθ. ἄνωτ., τ. 1 στὸ λῆμμα Dobromir-boljar καὶ Dujčev, ἐνθ. ἄνωτ., σ. 118).

7. «Γαμβρός», ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἔχει καὶ τὴν σημασία αὐλικοῦ τίτλου στὸ Βυζάντιο, ὥστόσο ἡ σημασία του σὰν τέτοιον εἶναι περιορισμένη: «γαμβρός τοῦ Βασιλέως» καὶ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸ ζήτημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ. Σχετικὰ μὲ τὸν αὐλικὸ αὐτὸ τίτλο πβ. L. Stiernon, Notes de Titulature et de prosopographie byzantines. Sébaste et Gambros, ἐν: Rev. Et. Byzantines XXIII (1965) 222-243, ἰδιαίτερα σ. 232 κ.ε. Πβ. ἐπίσης καὶ St. Binon A propos d' un prostagma inédit d' Andronic III Paléologue, ἐν BZ 38 (1938) 377-407, ἰδιαίτερα σ. 388-394. Στὴ σ. 392, nota 5 σημειώνει χαρακτηριστικὰ: «nous ne dirons rien de composés de γαμβρός comme ἐπιγαμβρία, σύγγαμροι, dont le sens se devine».

*Αν, ύστερα από αὐτά, ἡ ξενικὴ καταγωγή τοῦ Λέκα παραμένει ἀπλῆ ὑπόθεση, γιὰ τὴν μὴ «ρωμαϊκὴ» προέλευση τοῦ ὀνόματός του ὑπάρχουν νομίζω ἰσχυρότερα ἐπιχειρήματα. Ἐπιστρέφοντας στὴν ἐτυμολογία τοῦ κ. Dujčev θὰ σημειώσω ὅτι εἶναι σωστὴ μόνο κατὰ τὸ ἥμισυ: ἡ *forme populaire* τοῦ ὀνόματος Ἑλέξιος στὴ Νέα Ἑλληνικὴ εἶναι βέβαια Ἑλέξης. Τὸ ὄνομα Λέκας δὲν εἶναι σπάνιο σὰν νεοελληνικὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα, ὥσπὸς δὲν εἶναι ὁ ὑποκοριστικὸς τύπος τοῦ Ἑλέξανδρος, ἀλλὰ ξένο, δανεισμένο ἀπὸ τὰ ἀλβανικά⁸.

Χωρὶς νὰ ἔχω πρόθεση νὰ ἐπεκταθῶ στὴν ἐτυμολογία τοῦ ἀλβανικοῦ ὀνόματος Lekë (Leka εἶναι ὁ ἑναρθρος τύπος τοῦ ὀνόματος μὲ τὸ ὀριστικὸ «ἄρθρο» ποὺ στὰ ἀλβανικά, ὅπως στὰ βουλγαρικά καὶ τὰ ρουμανικά μπαίνει στὸ τέλος τοῦ ὀνόματος ποὺ προσδιορίζει (Postposition) «Leka» = «ὁ Λέκας») μεταφέρω ἐδῶ ὅσα σχετικὰ σημείωσε ἕνας γνώστης τῆς ἀλβανικῆς ὅπως ὁ *M. Lambertz*: Τὸ ὄνομα Lekë δὲν εἶναι στὰ ἀλβαν. καὶ ὑποκοριστικὸ τοῦ Aleksándri (Ἑλέξανδρος, γιὰ τρεῖς λόγους: α) εἶναι ἀπίθανο ὁ τύπος Aleksándri νὰ ἀπέβαλε τὸ τονισμένο καὶ νὰ διατήρησε μόνο τὸ ἄτονο μέρος του σὰν ὑποκοριστικό, β) τὸ ὄνομα τοῦ Μεγάλου Ἑλεξάνδρου δὲν ἔχει ἀφήσει ἕννη οὔτε στὴ λαϊκὴ παράδοση οὔτε στὰ τραγούδια τοῦ ἀλβανικοῦ λαοῦ, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Τραϊανοῦ καὶ τοῦ Διοκλητιανοῦ, γ) τὸ ὄνομα ἀπαντᾷται κατὰ κύριο λόγο στὴν βόρειο Ἀλβανία. Τὸ ὄνομα Lekë εἶναι κληρονομιά στὴν ἀλβανικὴ ἀπὸ τὴν γλῶσσα τῶν Ἰλλυριῶν: Lekë < Ἰλλυρ. Licaius, Licaus, Liccaeus, Liccaius, Liccavus, Licco, μὲ ἐναλλαγὴ τῶν φθόγγων i/e ποὺ εἶναι συχνή στὴν ἀλβανικὴ⁹.

Τὸ γεγονός ἐξ ἄλλου ὅτι ἀκριβῶς στὸν Ἀτταλειάτη βρίσκουμε τὶς πρώτες σίγουρες καὶ ἀναμφισβήτητες εἰδήσεις γιὰ τοὺς Ἀλβανούς¹⁰, ἔρχεται νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ὑπόθεση γιὰ τὴν ἀλβανικὴ προέλευση τοῦ ὀνόματος τουλάχιστον τοῦ παυλικιανοῦ «ἐπαναστάτη». Ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 11ου αἰῶνα καὶ με-

8. Ὁ Α. Μπουτουράς, Τὰ νεοελληνικά κύρια ὀνόματα ἱστορικῶς καὶ γλωσσικῶς ἐρμηνευόμενα, Ἀθῆναι 1912, σ. 35, ἀναφέρει τοὺς τύπους Λέκος, Λέκας (Ἡπειρος) καὶ Λούκης σὰν ὑποκοριστικὰ τοῦ Ἑλέξανδρος.

9. Πβ. *M. Lambertz*, *Zwei Albanica*, ἐν *Indogermanische Forschungen* 60 (1952) 306-307, 308. Τὴν παραπομπὴ αὐτὴ τὴν χρωστῶ στὸν καθηγητὴ κ. Claus Haebler, διευθυντὴ τοῦ Σπουδαστηρίου Ἰνδοευρωπαϊκῆς Γλωσσολογίας τοῦ Παν/μίου τοῦ Μύνστερ, τὸν ὁποῖο θερμὰ εὐχαριστῶ. Ὁ κ. Haebler, συγγραφέας τῆς Γραμματικῆς τῆς ἀλβανικῆς διαλέκτου τῆς Σαλαμίνας, εἶχε τὴν καλοσύνη στὴ σχετικὴ μου ἐρώτηση νὰ σημειώσῃ τὰ ἑξῆς: «Λέκας zu alban. n. pr. Lekë, det. Leka. Der histor. Vergleich mit «antiken» (latein.) Namen, die von Krahe (ἐννοεῖ *H. Krahe*, *Lexicon altillyrischen Personennamen*, Χαϊδελβέργη 1929, σ. 66 κ.ἑ. Φ.Μ.) als illyrisch in Anspruch genommen werden, bietet sich zwar formal an, ist jedoch nicht mehr als «möglich», keinesfalls «sicher». Dies meine Auffassung».

10. Ὑστερα ἀπὸ τὴν πρόσφατη λεπτομερῆ πραγματεία τῆς Ἑ. Βρανούση, *Οἱ ὄροι «Ἀλβανοὶ» καὶ «Ἀρβανίται» καὶ ἡ πρώτη μνεία τοῦ ὁμωνύμου λαοῦ τῆς Βαλκανικῆς εἰς τὰς πηγὰς τοῦ 11ου αἰῶνος*, ἐν *Σύμμεικτα* 2 (1970) 207-254 τὸ θέμα αὐτὸ ἔχει πλέον ἐξαντληθῇ.

τά γίνεται συχνότερα μνεία για τόν μικρό αυτό λαό που, σιγά - σιγά, αναδύεται από την άχλύ της ιστορίας και παίρνει τη θέση του κοντά στους γείτονές του στην Χερσόνησο του Αίμου.

Σάν επίμετρο αξίζει να σημειώσουμε έδω, ότι ή επόμενη μνεία του όνόματος Leka στις πηγές θα γίνη τρεις όλόκληρους αιώνες αργότερα: στα 1387 θα έγγυηθούν με γράμμα τους στους εμπόρους της Ραγούζας οι άδελφοί Leka και Pavle άρχηγοί της αλβανικής οικογενείας των Dukagjini έλεύθερη δίοδο από εκείνη την περιοχή της βόρειας Άλβανίας που ήταν κάτω από την έξουσία των δύο άδελφών ¹¹.

11. Το γράμμα, γραμμένο στην παλαιoserβική, έχει περιληφθή στο Corpus serbickwv διπλωμάτων του Novaković (πβ. St. Novaković, Zakonski spomenici Srpskich država srednjega veka, Βελιγράδι 1912, σ. 205-206). Για την αλβανική οικογένεια των Dukagjini πβ. I. Božić, O Dukdjinima, έν Zbornik Filozofskog Fakulteta, VIII/2 (Βελιγράδι 1964) 385-424. Στην ίδια οικογένεια άνηκε και ο Leka III Dukagjini, σύγχρονος και αντίπαλος του Σκενδέρμπεη, που ή παράδοση τόν θέλει να είναι ο πρώτος που συνέλεξε τους κανόνες του άγραφου έθιμικοῦ δικαίου των όρεινών αλβανικών φυλών (πβ. πρόχειρα H. Barić, έν Enciklopedija Jugoslavije, τ. 3, Ζάγκρεμπ 1953, στο λήμμα Dukadžina Leke kanun και S. Pupovci, Gradjanskopravni odnosi u zakoniku Leke Dukadžina, Πρίστινα 1968. Στους επόμενους αιώνες ή μνεία του όνόματος Leka για πρόσωπα αλβανικής καταγωγής στα Βαλκάνια γίνεται συχνότερη· στη Βλαχία π.χ. τόν 16. αί. αναφέρονται Άλβανοί άξιωματούχοι με το όνομα αυτό (πβ. N. Stoicescu, Dicționar al marilor dregatori din țara Româneasca și Moldova, sec XIV-XVII, Βουκουρέστι 1971, σ. 80-81 και 234).

ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΙΤΑΛΙΑ (ΣΤ΄ -ΙΑ΄ ΑΙ.)

ANDRÉ CUILLOU / Paris

Ἡ πρὸς ἐξέταση γεωγραφικὴ περιοχὴ περιλαμβάνει τὴν Ἰστρία, τὰ δουκάτα τῆς Περούτζια, τῆς Φερράρα, τῆς Ρώμης, τῆς Καλαβρίας, τῆς Πεντάπολης καὶ τὸ Ἑξαρχάτο καθ'αυτὸ, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ βυζαντινὸ ἑξαρχάτο τῆς Ἰταλίας μετὰ τὴν ἀπώθησιν τῶν Γότθων, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΣΤ' αἰ. μέχρι τὰ μέσα τοῦ Η' αἰ., ὁπότε ἡ Ραβέννα καταλαμβάνεται ἀπὸ τοὺς Λομβαρδοὺς· περιλαμβάνει ἀκόμα τὴν Σικελία, ἡ ὁποία ἦταν αὐτοκρατορικὴ ἐπαρχία διοικητικὰ ἀνεξάρτητὴ ἀπὸ τὸ ἑξαρχάτο μέχρι τὴν ἀραβικὴ κατάκτησιν στὰ τέλη τοῦ Θ' αἰ., τῆς ὁποίας τὰ τρία θέματα, Λογγοβαρδία, Λουκανία καὶ Καλαβρία, θ' ἀποτελέσουν ἓνα κατεπανᾶτο μέχρι τὴν ἔλευσιν τῶν Νορμανδῶν λίγο μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΑ' αἰ. Ἡ βυζαντινὴ παρουσία στὴν Ἰταλία ἐπὶ πέντε αἰῶνες σημαίνει γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν τὴν εἴσοδον τῶν περιοχῶν αὐτῶν στὸν πολιτικόν, κοινωνικόν καὶ πολιτιστικόν βυζαντινόν κόσμον. Προσπάθησα μέχρι τώρα σὲ πολλές ἐργασίες μου νὰ ἐννοήσω πῶς μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια οἱ δυτικὲς ἐπαρχίες μπόρεσαν ν' ἀποκτήσουν δική τους ταυτότητα πρὶν ἐγκαταλείψουν τὴν αὐτοκρατορία ἢ μὲ ἄλλα λόγια πῶς μπορούσε κανεὶς νὰ εἶναι βυζαντινὸς στὸ ἑξαρχάτο ¹, στὴν Σικελία ² καὶ στὸ κατεπανᾶτο ³. Τὸ ἴδιον ἐρώτημα ἀπευθύνω τώρα σὲ μιὰ τόσο βασικὴ πηγὴ ὅπως ὁ οἰκισμός, πηγὴ στοιχειώδης γιὰ τὸν ἱστορικὸ τοῦ πολιτισμοῦ. Τὴν ἐρευνά μου ξεκίνησα ἀπὸ μερικὰ γνωστὰ ὕλικά ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα καὶ θὰ προσπαθίσω νὰ ἐρμηνεύσω μετὰ τὴν βοήθειαν τῶν κειμένων.

ΟΙ ΠΗΓΕΣ

Φαίνεται ὅτι οἱ ἀγροτικοὶ οἰκισμοὶ στὰ βόρεια τοῦ ἑξαρχάτου τῆς Ἰταλίας ἦσαν διασπαρμένοι καὶ ὄχι συγκεντρωμένοι στὸν Η' αἰ. Ἐνας κληρικὸς, γυνὸς ἐνὸς μεγαλοῦδιοκτητῆ, τοῦ δουκὸς τῆς Ραβέννας, δωρίζει τὸ 752 στὸ μοναστήρι τῶν Βενεδικτίνων Ἀγιοὶ Ἀπόστολοι στὴν Νονάντολα, τριακόσια ἀγροκτή-

1. Βλ. *Régionalisme et indépendance dans l'empire byzantin au VIIe siècle. L'exemple de l'Exarchat et de la pentapole d'Italie* (Istituto storico italiano per il medio evo. *Studi storici*, 75 - 76), Roma 1969.

2. *La Sicile byzantine. Etat de recherches*, ἐν *Actes du 2e symposium byzantinon. Colloque international des historiens de Byzance* (Strasbourg 1973) *Byzantinische Forschungen*, (ὕπὸ ἐκτύπωσιν).

3. *Studies on Byzantine Italy*, London 1970, XIII.

ματα βρισκόμενα ανάμεσα στὸ Πανάρο, στὴν Φερράρα καὶ στὴν Μπόλωνα, καὶ ποὺ βρίσκονταν στὴν ἐξῆς κατάσταση: εἰκοσιπέντε κατοικίες γιὰ τοὺς ἰδιοκτῆτες καὶ τριακόσια σπίτια χωρικῶν χωρισμένα σὲ κόρτες, σὲ φούνδοι καὶ σὲ κασάλια ⁴. Ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ ἀκριβὴς ἐρμηνεία τῶν τριῶν αὐτῶν μορφῶν τῶν ἀγροκτημάτων, πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὰ σπίτια ἦσαν διασκορπισμένα στὴν ὑπαιθρο καὶ πὼς ὁ καλλιεργητὴς ζοῦσε κοντὰ στὴν γῆ τὴν ὁποία ὤφειλε νὰ δουλέψῃ. Τὸ κείμενο τῆς δωρεᾶς προσθέτει πὼς τὰ σπίτια εἶχαν ὅλα ἓνα ὄροφο. Τέτοια σπίτια περιγράφει γιὰ τὸ Ρίμινι μὴ συλλογὴ τίτλων ἰδιοκτησίας πρὸς τὰ τέλη τοῦ Ζ' καὶ τίς ἀρχές τοῦ Η' αἰ. Ἕνας Ἰωάννης, βικάριος τοῦ *numerus* τοῦ Ρίμινι, νοικιάζει μέσα στὴν πόλη — ἀνάμεσα στὸ 603 καὶ τὸ 709 — ἓνα μικρὸ σπίτι ἀποτελούμενο στὸ ἰσόγειο ἀπὸ μία ἀποθήκη (*canafa*) καὶ ἓνα φούρνο (*caldarium*): στὸν πρῶτο ὄροφο ὑπάρχει ἓνας χῶρος ὑποδοχῆς (*triclinium*) καὶ δύο ὑπνοδωμάτια (*cubicula*). Τὸ σπίτι διαθέτει μία αὐλὴ, ἓνα λαχανόκηπο καὶ ἓνα πηγάδι καὶ βλέπει ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ σὲ μιὰ πλατεῖα κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη στὸν κῆπο μιᾶς μονῆς. Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, οἱ δύο κόρες κάποιου Τριμπουνάκου, ἡ Μπόνα καὶ ἡ Σουζάννα, νοικιάζουν ἓνα λίγο πιὸ μεγάλο σπίτι ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία δωμάτια καὶ εἶναι κτισμένο κατὰ μῆκος τῶν τειχῶν τοῦ Ρίμινι. Τὸ σπίτι εἶναι καθ' ὅλα ὅμοιο μὲ τὸ προηγούμενο, ἀλλὰ φούρνος δὲν μαρτυρεῖται. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ὁ *magister militum* Μαυρίκιος καὶ ἡ σύζυγός του Πετρώνια νοικιάζουν, στὸ Ρίμινι πάντα, ἓνα μεγάλο σπίτι ποὺ περιλαμβάνει στὸν πρῶτον ὄροφο ἓναν χῶρο ὑποδοχῆς καὶ πέντε δωμάτια, καὶ στὸ ἰσόγειο μία ἀποθήκη, δύο καταστήματα καὶ μία κουζίνα, μία αὐλὴ, ἓνα κῆπο κι' ἓνα πηγάδι. Τὸ σπίτι βλέπει στὴν ἀγορὰ, στὴν πλατεῖα καὶ σὲ κήπους ⁵. Σπίτια ποὺ προορίζονται γιὰ τοὺς πλουσίους ἐνὸς ἀγροτοαστικοῦ κέντρου, ἔχουν ξύλινους τοίχους καλυμένους μὲ τοῦβλα, ὅπως συμβαίνει συχνὰ καὶ μὲ τὴν σκεπὴ. Μποροῦν νὰ ἔχουν φούρνο γιὰ τὸ ψωμί κι' ἓνα περίπτερο γιὰ τοὺς φιλοξενούμενους ⁶. Ἡ διάταξή τους εἶναι ὅμοια μ' αὐτὴν τῶν σπιτιῶν τῶν χωρικῶν, παρὰ τὴν διαφορὰ τάξεων ποὺ τοὺς χωρίζει: μία ἀποθήκη (γιὰ τὰ ἀγροτικὰ ἐργαλεῖα, τὰ ζῶα καὶ τὰ δημητριακὰ), μία κουζίνα στὸ ἰσόγειο καὶ ὑπνοδωμάτιο στὸν πρῶτο ὄροφο. Οἱ γεωγράφοι θεωροῦν ὅτι ἡ διάταξη αὕτῃ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν πιὸ ἀρχαῖο τύπο κατοικίας στὴν Ἰταλία ⁷.

Στὴν ἀπέναντι ὁχθὴ τῆς Ἀδριατικῆς, στὸ Σπλίτ, ἀνακαλύφθηκαν ἐδῶ καὶ εἴκοσι χρόνια στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τεραστίου ἀνακτόρου τοῦ Διοκλητιανοῦ, κατασκευμένο τὸν Η' αἰ. ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες τῶν Σαλῶνων, μερικὰ σπίτια χτισμέ-

4. Βλ. Α. GUILLLOU, *Régionalisme*, σελ. 53.

5. Βλ. αὐτόθι, σελ. 53 - 54.

6. Βλ. J.O.TJÄDER, *Die nichtliterarischen lateinischen Papyri Italiens aus der Zeit 445 - 700* (*Acta instituti Romani regni Sueciae, ser. in 4°, XIX: 1*), Lund 1955, παπ. n° 21 (ἔτος 625), στίχος 5, σελ. 356.

7. Βλ. Α. GUILLLOU, *Régionalisme*, σελ. 53, σημ. 23.

να μὲ λίθους τοποθετημένους κατὰ ποικίλους τρόπους (τὸ λατομεῖο ἦταν πολὺ κοντὰ), καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ σπίτια αὐτὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συλλάβωμε τὴν ἐξῆς διάταξη: ἰσόγειο γιὰ ἀποθήκη, πρῶτος ὄροφος ἀπὸ ἓνα μόνον δωμάτιο, δεύτερος ὄροφος μὲ κουζίνα, στενὰ παράθυρα χωρὶς πλαίσια σὲ τοξοειδὲς σχῆμα ποὺ βλέπουν στὴν πρόσοψη, ὅπου ἡ εἴσοδος. "Ἐνα ξύλινο κλιμακοστάσιο στὸ ἐσωτερικὸ ἐπιτρέπει τὴν ἐπικοινωνία τῶν δύο ὁρόφων⁸. Μέχρι τὴν εἰσαγωγή τοῦ βορείου τύπου σπιτιοῦ, τὰ οἰκήματα στὸ Σπλίτ θὰ ἀκολουθήσουν αὐτὸ τὸ πρότυπο. "Αν ἐξαίρεσωμε τὰ παράθυρα καὶ τὴν κουζίνα, τὸ σπίτι ποὺ περιέγραψα ἔχει τὴν ἴδια διάταξη μὲ τὸ σπίτι στὸ Ρίμινι⁹.

Στὴν Σικελία κανένα ἀστικὸ κέντρο δὲν ἀπετέλεσε μέχρι σήμερα ἀντικείμενο ἔρευνας ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ράγουσα στὰ νοτιοανατολικά τῆς νήσου, χτισμένη στὴν κορυφὴ ἐνὸς λόφου καὶ περιβαλλόμενη ἀπὸ ἰσχυρότατες ὀχυρώσεις. Σχεδὸν στὴν κορυφὴ ἀνακαλύφθηκαν πολλὰ χωριά. Ἐπίσης ἀνάμεσα στὴν Ράγουσα καὶ τὴν θάλασσα, μέσα στὴν κοιλάδα τοῦ Μπουττίνο βρέθηκαν ἓνας οἰκισμοί, ἀποτελούμενος ἀπὸ ὀρθογώνια οἰκήματα διαχωρισμένα μεταξὺ τους, καὶ περὶ ποὺ πενήντα πηγάδια¹⁰. Ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια γίνονται συστηματικὰ ἀνασκαφές — ποὺ τίς δυσκολεύουν οἱ σύγχρονες θερινὲς ἐγκαταστάσεις — σ' ἓνα λιμάνι, τὸ ὁποῖο ἕνας χρονογράφος τοῦ ΣΤ' αἰ. ἀποκαλεῖ *χωρίον*^{10α} (ὅρος γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ἀκόμη μιλήσει), *χωρίον* λοιπὸν λεγόμενο *Καυκάνα* στὴν νοτιοανατολικὴ ἀκτὴ τῆς Ραγούσης. Ἡ τοποθεσία εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τίς πηγές ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς βυζαντινῆς ἀπόβασης τοῦ ΣΤ' αἰ. μέχρι τὴν νορμανδικὴ περίοδο τοῦ ΙΑ' αἰ. Ἡ ἀρχαιολογία ἐπέτρεψε νὰ χρονολογηθῇ ὁ πρῶτος οἰκισμός: ὄχι ἀργότερα ἀπὸ τὸν Δ' αἰ. Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς περιλαμβάνει μία λιμενικὴ ἐγκατάσταση, ποὺ μπορεῖ καὶ σήμερα νὰ δῇ κανεὶς ἀποτελούμενὴ ἀπὸ πολυώροφα καταστήματα διαχωρισμένα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ ποὺ βρίσκονται στὴν ἄκρῃ τῆς σημερινῆς παραλίας, ἓνα σύνολο ἀπὸ κατοικίες ποὺ μαρτυροῦν πολλὲς φά-

8. Βλ. T. MARASOVIĆ, *Razvoj stambene kuća u Splitu od ranog srednjeg vijeka do danas*, *Zbornik društva inženjera i tehničara Split*, 1958, σελ. 98 - 99; εὐχαριστῶ τὴν Katia Tchérémissinoff γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἔργου, Βλ. τοῦ ἰδίου συγγραφέα *La viviedra altomedieval en Spalato*, ἐν *Seminario de estudios de arte y arqueología* (Universidad de Valladolid), 1965, σελ. 35 - 39 καὶ εὐχαριστῶ τὸν φίλο Noel Duval ὁ ὁποῖος μοῦ προμήθευσε τὸ δυσεὔρετο αὐτὸ ἔργο.

9. Δὲν ἀντιλαμβάνομαι πῶς ὁ M. CAGIANO DE AZEVEDO, *Edifici altomedievali della costa adriatica settentrionale*, ἐν *Aquileia nostra*, 43 (1972), σελ. 142 ὁμιλεῖ γιὰ ἓνα τύπο οἰκίας «barbariche», προκειμένου γιὰ τὸ Rimini καὶ τὴν Ravenna, καὶ γιὰ ἓνα τύπο βυζαντινῆς οἰκίας (στὸ Split).

10. Βλ. B. PACE, *Arte e civiltà della Sicilia antica*, t. IV, *Barbari e Bizantini*, Roma - Napoli - Città di Castello 1949, σελ. 166 - 167· A. GUILLOU, *Studies on Byzantine Italy*, London 1970, XIII, σελ. 457.

10α. Προκόπιος, *De bello Vandalico*, I, 14, ἐκδ. J. HAURY, Leipzig (Teubner) 1962, σελ. 373.

σεις άνοικοδόμησης, προάστεια γνωστά από τὶς ἐκκλησίες τους, τὸ ὅλο ἐκτεινόμενο σὲ μιὰ ἐπιφάνεια 6 περίπου ἑκταρίων. Τὰ σπίτια ποὺ ἀνακαλύφθηκαν μέχρι σήμερα κατοικήθηκαν τουλάχιστον ἀπὸ τὸν Δ' μέχρι τὸν Ζ' αἰ. καὶ ὑπέστησαν πολλές διαρρυθμίσεις. Πρόκειται γιὰ μονοκατοικίες ἐνὸς ἢ δύο ὁρόφων συχνὰ μὲ κλιμακοστάσια μὲ δύο κιγκλιδώματα, καὶ μὲ δωμάτια διατεταγμένα γύρω ἀπὸ μιὰ αὐλὴ καλυμένη, — ὄχι πάντοτε, — μὲ ὁροφὴ ἀψιδωτὴ ¹¹. Ἄλλα τέτοια κέντρα μᾶς εἶναι γνωστά στὰ Σοφιανά, βόρεια ἀπὸ τὴν Γέλα ¹², στὸ Μιμιάνι κοντὰ στὴν Καλτανισέττα ¹³, ὅπου βρέθηκε ἕνα ἀκόμη κέντρο ¹⁴, ἕνα ἀκόμη στὰ Μπούτερα βορειοδυτικὰ τῆς Γέλας ¹⁵, γιὰ ν' ἀναφερθῶ μόνο στὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Ἡ καταγραφὴ ἐν τούτοις δὲν ἔχει τελειώσει ¹⁶. Ἡ Σικελία εἶχε πολλὰ κατωκημένα κέντρα χτισμένα στὰ βράχια, γιὰτὶ ὁ πῶρος εὐνοεῖ τέτοια κτίσματα. Τὰ ἀγροτικὰ αὐτὰ κτίσματα ἦσαν ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τὰ ἀστικά κέντρα, ὅπως μᾶς ἀποδεικνύουν οἱ ἐπιγραφές καὶ τὰ ἴδια τὰ εὐρήματα ¹⁷.

Ἕνας μόνο χῶρος ἔχει μελετηθῇ, ὄχι συστηματικὰ, ἡ Παντάλικα στὰ νότια τοῦ Λεντίνι, ἔδρα βυζαντινῆς ἐπισκοπῆς. Ἡ ἀρχαία πόλη, ἐγκαταλελειμένη ἤδη κατὰ τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴν ρωμαϊκὴ περίοδο, ξαναζωντάνεψε γύρω στὸν Ζ' αἰ. ¹⁸ ὑπὸ τὴν μορφή τριῶν οἰκιστικῶν συγκροτημάτων σκαμμένων μέσα στὸν λόφο. Τὸ πιὸ μεγάλο περιελάμβανε ἑκάτὸν πενήντα περίπου χώρους καὶ ἕνα πα-

11. Paola PELAGATTI, *Scavi e ricerche archeologiche nella provincia di Ragusa*, ἐν *Archivio storico siracusano*, 12 (1966), σελ. 23 - 29 μὲ τὰ σχεδιαγράμματα τῶν οἰκιῶν.

12. Βλ. D. ADAMESTEANU, *Nuovi documenti paleocristiani nella Sicilia centro - meridionale*, ἐν *Bollettino d'Arte*, 48 (1963), σελ. 259 - 273; τὸ ἀγγεῖο μὲ τὴν ἐπιγραφὴ πάνω στὸ λαίμυρ' Κύριε βοήθη τοῦ δούλου σου Χρυσ[], εὐρημα τοῦ κάστρου τοῦ Butera καὶ ἐκτεθειμένο στὸ μουσεῖο τῆς Gela, μπορεῖ νὰ χρονολογηθῇ παλαιογραφικὰ στὸν Ζ' αἰῶνα. Βλ. ἐπίσης M. BONAVIA, *Le città sepolte di Caltanissetta*, ἐν *Sicilia*, 29 (1961), σελ. 2 - 6 καὶ *Fasti archeologici*, 16 (1964), ἀρ. 2680.

13. Βλ. B. PACE, δ. π., σελ. 183, 195, 196.

14. Αὐτόθι, σελ. 364. Δὲν πρόκειται γιὰ «λαῦρα», ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ συγγραφέας ἀλλὰ γιὰ χωριὸ μὲ ἐκκλησίαν κ.λ.π.

15. Βλ. E. DE MIRO, *Agrigentum. Scavi 1959 - 1963 in località S. Nicola*, ἐν *Fasti archeologici*, 17 (1962), ἀρ. 2619; ID., *I recenti scavi sul poggetto di S. Nicola in Agrigento*, ἐν *Cronache archeol. Stor. Arte*, 2 (1963), σελ. 62 - 63, ποὺ νομίζει λανθασμένα ὅτι πρόκειται γιὰ «λαῦρα»: βλ. ἐπίσης B. PACE, δ. π., σελ. 269.

16. Βλ. Félix BOURQUELOT, *Voyage en Sicile*, Paris 1848, σελ. 164 - 170· M. AMARI, *Storia dei Musulmani de Sicilia*, ἔκδ. C.A. NALLINO, t.I, Catania 1933, σελ. 444, σημειώσεις 3.

17. Ὅπως πολὺ ὀρθᾶ παρατήρησε ὁ G. MANGANARO, *Nuovi documenti magici della Sicilia orientale*, ἐν *Rendiconti Accad. Naz. Lincei. Classe sc. mor., stor. e filol.*, ser. VIII, 18 (1963), σελ. 57 - 74. Βλ. B. PACE, δ. π., σελ. 264 - 269; G. AGNELLO, *Santuari rupestri bizantini della Sicilia*, ἐν *Atti della Pontificia accad. romana di archeologia. Rendiconti*, 42, 1970, σελ. 245 - 265.

18. Καὶ ἡ χρονολογία τῶν τελευταίων εὐρημάτων τοῦ θησαυροῦ: βλ. B. PACE, δ. π., σελ. 440.

ρεκλήσι γνωστὸ σήμερα σὰν San Micidario ἢ San Micirario, διαστάσεων 5,75 ἐπὶ 4, 96 μ. Τὰ δύο ἄλλα, μικρότερα, ἔχουν τὸ δικό τους παρεκκλήσι καὶ μιὰ δεξαμενὴ, καὶ εἶναι γνωστὰ σὰν San Nicolicechio (εἴκοσι περίπου σπίτια) καὶ ὁ Ἑσταυρωμένος. Τὰ σπίτια ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα ἢ περισσότερα μεγάλα ὀρθογώνια ἢ τραπεζοειδῆ δωμάτια ποὺ ἔβλεπαν πρὸς τὰ ἔξω μὲ εἰσόδους ἀπὸ μεγάλες παραστάδες ἐντοιχισμένες καὶ ποὺ ἔκλειναν μὲ ξύλινες πόρτες. Μεγάλα ἀνοίγματα χρησίμευαν γιὰ ἐρμάρια, ἐνῶ ἄλλα μικρότερα προορίζονταν γιὰ τὰ οἰκιακὰ σκευή, τοὺς δαυλοὺς καὶ τίς εἰκόνες. Μπροστὰ στὴν εἴσοδο κάθε σπιτιοῦ ὑπῆρχε μιὰ δεξαμενὴ λαξευμένη σὲ σχῆμα κώνου καὶ ἐπιστρωμένη μὲ κεραμίδια. Κοντὰ στὴν δεξαμενὴ ὑπῆρχε μιὰ πέτρινη στέρνα. Τὰ δωμάτια εἶναι χτισμένα διαδοχικὰ τὸ ἓνα πάνω ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ ἐπικοινωνοῦν μέσω ἑνὸς κλιμακοστασίου, ἢ ἄλλοτε εἶναι συνεχόμενα καὶ ἐπικοινωνοῦν μέσω ἑνὸς διαδρόμου. Οἱ ἀρχαιολόγοι βρῆκαν πολλὰ ἔχνη ἀπὸ ξύλινα χωρίσματα ἀνάμεσα στὰ δωμάτια ¹⁹.

Στὴν Παντάλικα ὅπως καὶ στὴν Ματορίνα, κοντὰ στὸ Κομίσο, δυτικὰ τῆς Ραγούσης συναντοῦμε ἓνα πιδ ἐξελιγμένο τύπο λαξευτῶν σπιτιῶν. Πρόκειται γιὰ σπίτια μὲ 5 δωμάτια, ἐπιφανείας 70 περίπου τετραγωνικῶν μέτρων, διατεταγμένα γύρω ἀπὸ μιὰ αἴθουσα ποὺ φθάνει τὰ 8 ἐπὶ 4 μ. Στὴν Παντάλικα μιὰ δεξαμενὴ εἶχε λαξευθῇ σὲ ἓνα εἶδος ἐξώστη πάνω ἀπὸ μιὰ χαράδρα (^{19α}). Ἡ διάταξη αὐτὴ μᾶς ἐπαναφέρει στὸ σχέδιο τῶν σπιτιῶν στὰ Καυκάνα.

Γνωρίζομε τὰ ὀνόματα τῶν ἀστικῶν κέντρων, ἐπειδὴ ἦσαν ἑδρες ἐπισκοπῶν. Συρακοῦσα, Λεοντῖνοι, Κατάνη, Ταορμίνια, Μεσσήνη, Τίνδαρι, Παλέρμο, Λιλυβαῖον ἢ Μαρσάλα, Τρόκαλις, Λίπαρι, Μάλτα, Θέρμαι (Τέρμινι Ἰμερέσει) καὶ Μῦλαι. Ὑποτίθεται ὅτι ἡ Συρακοῦσα, ὑποχωρημένη στὴ νῆσο Ὀρτιγία, ἦταν ἀκόμη ὠχυρωμένη καὶ ὅτι τὰ προάστειά της εἶχαν παρεκκλήσια καὶ μοναστήρια. Ὑποτίθεται ὅτι ἡ Ράγουσα εἶχε ἕκτοτε τὸ σημερινό της τεῖχος, ὅτι τὸ Παλέρμο, ἐντὸς τῶν ἀναστηλωμένων τειχῶν, διετήρησε τὴν ἑκταση ποὺ εἶχε ἀπὸ τὴν φοινικικὴ καὶ τὴν ρωμαϊκὴ περίοδο ἀλλὰ παραμένουν ἄγνωστες ἡ διάταξη καὶ ἡ σύνθεση τῆς πόλης. Ἴσως θάπρεπε νὰ λάβωμε ὑπόψη ὅτι κατὰ τὴν πρώτη βυζαντινὴ περίοδο οἱ πόλεις εἶχαν, ὡς καὶ οἱ πιδ μεγάλες, χάσει τὴν παλὰ τους μορφολογία καὶ ὅτι εἶχαν περιέλθει σὲ ἀγροτικὴ κατάσταση. Ἡ Γέλα ἐξαφανίσθηκε ἀλλὰ ἡ ὑπαίθρος γύρω της ἦταν πολὺ κατοικημένη, ὁ Ἀκράγας ὑποδιαιρέθηκε σὲ χωριὰ γύρω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη, τῆς ὁποίας ὁ ναὸς μετετράπη σὲ ἐκκλησία, ἡ ἀρχαία Μοτσία ἔλαβε τὸ ὄνομα τοῦ ἑλλήνα ἀγίου καὶ ἱατροῦ Παντελεήμονα καὶ τὸ Ἀκιρεάλε χωρίστηκε σὲ χωριὰ ²⁰. Τὸ ἴδιο φαινόμενο ἐπισημάνθηκε γιὰ ἄλλες πόλεις χάρη στὴν ἀνεύρεση νεκροταφείων. Κοντολογίς, ἐλάχιστα μεγάλα ἀγροτοαστικά κέντρα, ἐλάχιστα πολίχνια καὶ πάμπολλα χωριὰ καὶ σπίτια διασκορπισμένα.

19. Βλ. B. PACE, δ. π., σελ. 154 - 156.

19a. Βλ. B. PACE, δ. π., σελ. 264 - 269, ὅπου τὸ σχέδιο τοῦ σπιτιοῦ.

20. Βλ. B. PACE, δ. π., σελ. 144 - 199.

Στὸ κατεπανᾶτο τῆς Ἰταλίας, στὴν Λογγοβαρδία, στὴν Καλαβρία καὶ στὴν Λουκανία μπορούμε νὰ διακρίνωμε τὸν λίθινο ἀγροτικὸ οἰκισμὸ ἀπὸ τὸν λαξευτό. Κατ' ἐμέ, κανένα λίθινο σπίτι ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ περίοδο δὲν διατηρήθηκε στὴν μεσημβρινὴ Ἰταλία, ἀλλὰ τὰ κείμενα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συλλάβωμε μερικοὺς τύπους σπιτιῶν, ὅπως λόγου χάριν στὸ Μπάρι, ὅπου στὰ τέλη τοῦ Ι' αἰ. μαρτυροῦνται σπίτια ποὺ ἔχουν τὸ ἰσόγειο γιὰ ἀποθήκη, τὸν πρῶτο ὄροφο γιὰ κατοικία ἐνῶ ἡ ὀροφὴ χρησιμεύει καὶ ὡς ἐξώστης. Κάθε ὄροφος διέθετε ἴσως ἓνα εὐρὺ περιστύλιο. Ὁρισμένα πάλι σπίτια εἶχαν ἓνα μόνο δωμάτιο. Χτισμένα μὲ πέτρες καὶ ἀσβέστη διέθεταν σύστημα ἀποχετεύσεως τῶν ὑδάτων. "Αλλὰ ἔχουν δική τους αὐλὴ ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅλα τὰ σπίτια εἶναι συγκεντρωμένα γύρω ἀπὸ μιὰ κοινὴ αὐλὴ μὲ μιὰ λίθινη σκάλα γιὰ τὴν πρόσβαση στὰ ψηλότερα διαμερίσματα καί, βέβαια, ἔχουν πηγάδι. Οἱ πλάγιοι τοῖχοι τῶν σπιτιῶν στηρίζονται στοὺς γειτονικοὺς, ἡ μιὰ ὀψὲς βλέπει στὸν δρόμο καὶ ἡ ἄλλη στὴν αὐλὴ. Δευτερεύοντα χτίσματα μικρῶν διαστάσεων, λίθινα καὶ χωρὶς θεμέλια, ξυλοσκέπαστα χρησίμευαν γιὰ ἀποθήκες. Πότε πότε ἡ αὐλὴ τέμνεται ἀπὸ ἓνα μικρὸ τοῖχο ²¹. Τέλος ἀγνοοῦμε τὴν διάταξιν τῶν σπιτιῶν μέσα στὴν πόλιν.

Ἀντίθετα, ξέρομε καλύτερα τὴν διάταξιν τῶν λαξευτῶν χωριῶν τῶν ὁποίων ἔχει ἀρχίσει ἡ συστηματικὴ ἀποτύπωση. Ἐνα ἀπὸ αὐτά, βρισκόμενο στὴν περιοχὴ τὴν λεγόμενὴ Σάσσι στὸ Ματέρα ἀποτελεῖται ἀπὸ λαξευμένα σπίτια εἴκοσι διαδοχικῶν ὀρόφων πάνω στὴν πλαγιά. Κλιμακωτὲς ὁδοὶ ὀδηγοῦν ἀπὸ τὴ μιὰ μικρὴ πλατεῖα στὴν ἄλλη. Κάθε σπίτι περιλαμβάνει ἓνα χωρὶς ὑποδοχῆς ὁ ὁποῖος εἶναι εὐάερος χάρις πρὸς μιὰ μεγάλη πόρτα καὶ δυὸ στενὰ παράθυρα, ἓνα δωμάτιο μὲ ἀνοίγματα λαξευτὰ στὰ τοιχώματα ποὺ χρησίμευαν ταυτόχρονα γιὰ ἐρμάρια, μιὰ καπνοδόχο λαξευμένη στὴν ὀροφὴ τῆς κουζίνας. Στὴν πίσω μεριὰ λαξεύτηκαν σταῦλοι καὶ καταστήματα ²². Παρόμοιοι οἰκισμοὶ βρέθηκαν στὸν San Nicola all' Ofra κοντὰ πάλι στὰ Ματέρα, πολυώροφοι κι' αὐτοί, στὸ χωριὸ τὸ λεγόμενο Sarraceno, πάντοτε στὴν ἴδια περιοχὴ, ὅπου ἔχουμε ἐξήντα περίπου σπηλιεῖς σκαμμένες στὸν βράχο καὶ ποὺ κάθε μιὰ διέθετε ἀπὸ μιὰ μικρὴ δεξαμενὴ, στὴν ὁποία ἀπέληγαν τὰ νερὰ ποὺ μαζεύονταν στὶς κεντρικὲς δεξαμενὲς μέσω μικρῶν πωρίνων ἀγωγῶν ²³.

Ὁ ἴδιος τύπος οἰκισμοῦ βρέθηκε στὴν Santa Maria della Scala ἀκόμη

21. Βλ. F. NITTI DI VITO, *Le costruzioni edilizie di Bari nei secoli X - XII. Appunti da documenti del tempo*, Ἀνάτυπο ἀπὸ «La paglia tecnica», I, 12, Bari 1901, 27 σελίδες (Bibl. nazionale di Bari, Busta A, 191/36). Δὲν καταλαβαίνω πὼς προκειμένου γιὰ ἓνα ἔγγραφο ἀπὸ τὸ Μπάρι τοῦ 981, ὁ M. CAGIANO DE AZEVEDO, *Problemi archeologici dei Longobardi in Puglia e Lucania*, ἐν *Vetera Christianorum*, 8 (1971), σελ. 347, δὲν γνωρίζει τὸ τελευταῖο ἄρθρο (βλ. πρὸ πάντων) ἐξάγει συμπεράσματα διάφορα ἀπὸ τὰ δικὰ μου (τὰ σπίτια θὰ ἦταν λομβαρδικοῦ τύπου!).

22. Βλ. K. SUTER, *Wohnhöhlen in Süditalien*, ἐν *Geographia Helvetica*, 18 (1963), σελ. 204 - 206.

23. LA SCALETTA, *Le chiese rupestri di Matera*, Roma 1966, σελ. 249 - 250.

κοντά στα Ματόρα ²⁴, στην Μασσάφρα ²⁵ όπου παρέμεινε κατοικούμενος ως τὸν ΙΔ' αἰ., ὁπότε ὁ πληθυσμὸς ἀναγκάσθηκε νὰ φύγῃ ἐξ αἰτίας μιᾶς σημαντικῆς κατολίσθησης: οἱ κάτοικοι ἔκτισαν ἕνα παρόμοιο οἰκισμό ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ λόφου ἀκολουθώντας τὴν ἴδια ἀκριβῶς τεχνικὴ ²⁶. Στὸ Κασαλρόττο, κοντὰ στὴν Μόττολα, τὸ χωριὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ τριάντα περίπου σπίτια ἀρκετὰ καλὰ συντηρημένα ²⁷. Ἀξιοσημείωτο χαρακτηριστικὸ εἶναι πὼς τὸ χωριὸ διαθέτει μύλο, ἐλαιοτριβεῖο καὶ μιὰ κοινὴ ἀποθήκη γιὰ τὰ δημητριακὰ, κοινὰ κι' αὐτά, νομίζω, γιὰ κάθε δεκαπέντε σπίτια, δηλαδή γιὰ ἐβδομήντα ἢ ὀγδόντα ἄτομα.

Τέλος ἔρχονται οἱ οἰκισμοὶ οἱ λαξευμένοι στὴν πλευρὰ χαράδρας σχηματισμένης ἀπὸ χειμάρρους ²⁸. Συναντοῦμε τέτοια παραδείγματα στὸ μέσο καὶ στὸ κάτω Σίνι στὴν Λουκανία. Στὴν Λογγοβαρδία βρέθηκαν δύο στὸ Petruscio ²⁹, κοντὰ στὴν Μόττολα καὶ στὴν Lama d'Antico κοντὰ στὸ Φασάνο. Στὴν Lama d'Antico ³⁰ βρέθηκαν μιὰ ἐκκλησία μὲ τροῦλλο μὲ φροντισμένη κατασκευή, μιὰ μικρότερη, ἕνα νεκροταφεῖο, ἕνα ἐλαιοτριβεῖο, δεκατρία πηγάδια, σκάλες γιὰ τὴν πρόσβαση στὶς καλλιεργήσιμες γαῖες, σύνολο εἴκοσι περίπου σπίτια μὲ ἕνα ἢ περισσότερα δωμάτια, προσωρισμένα ἄρα γιὰ ἑκατὸ περίπου ἄτομα. Ὁ χειμάρρος παρεῖχε τὸ νερό, ὅταν εἶχε, καὶ τὸ νερὸ τῆς βροχῆς συλλεγόταν ἀπὸ ὑδρορροές. Ἐνα ἀνώνυμο ἐλληνικὸ νόμισμα τοῦ ΙΑ' αἰ. ποὺ ἀνακαλύφθηκε κοντὰ στὴν μεγάλη ἐκκλησία μαρτυρεῖ πιθανῶς ὅτι τὸ χωριὸ ἐκατοικεῖτο ἀκόμη στὸν ΙΑ' αἰ. Ἡ δομὴ φυσικὰ τῶν λαξευτῶν αὐτῶν οἰκισμῶν εἶναι ἀπλούστατη· μιὰ αἵθουσα ὑποδοχῆς, ἕνα στοιχειῶδες κολίωμα δωματίου, μιὰ ἀποθήκη γιὰ τοὺς σπόρους, τὰ ξηρὰ λαχανικὰ καὶ τὸ λάδι τῆς οἰκογένειας, μιὰ μικρὴ δεξαμενὴ γιὰ τὸ νερό. Στὴν μεσημβρινή 'Ιταλία ὑπῆρχαν πολλὰ τέτοια χωριά καὶ ἴσως τὸ κάθε ἐκκλησιάκι ποὺ σήμερα συναντοῦμε ἀπομονωμένο νὰ εἶναι πιθανόν τὸ τελευταῖο κατάλοιπο ἐνὸς λαξευτοῦ χωριοῦ ποὺ ἐξαφανίσθηκε.

Οἱ οἰκισμοὶ αὗτοι εἶναι προφανῶς ἀνοχύρωτοι, ἂν καὶ ἀμυντικοὶ πύργοι

24. Αὐτόθι, σελ. 254 - 255.

25. Αὐτόθι, σελ. 233· K. SUTER, δ. π., σελ. 208.

26. Βλ. A. PRANDI, *Aspetti archeologici dell' eremitismo in Puglia, ἐν L' eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII, Atti della seconda Settimana internazionale di studio, Mendola, 1962 (Pubblicazioni dell' Università cattolica del sacro cuore - Miscelanea del centro di studi medioevali, IV)*, Milano 1965, σελ. 447, σημ. 28.

27. Rita RAIMONDI, *Descrizione archeologica dell' insediamento rupestre di Casalrotto*, χειρόγραφη διατριβὴ ποὺ εὐγενῶς μοῦ διετέθη ἀπὸ τὸν καθ. Cosimo Fonseca.

28. Βλ. L. RANIERI, *Basilicata (Le regioni d'Italia. Coll. dir. da R. ALMAGIÀ 15)*, Torino 1961, σελ. 196.

29. Βλ. A. GUILLOU, *Italie méridionale byzantine ou Byzantins en Italie méridionale? ἐν Byzantion*, 44 (1974), σελ. 161.

30. Βλ. A. CHIONNA, *Il villaggio rupestre di Lama d'Antico*, Fasano, Grafischena, s.d.[1973] καὶ τὴν εἰκονογράφηση ποὺ συνοδεύει τὸ ἄρθρο μου ἐν *Byzantion* (βλ. ὑποσημείωσιν 29).

μαρτυρούνται σποραδικά από τὰ κείμενα εύρισκόμενοι σὲ μικρὴ απόσταση ἀπὸ τοὺς οἰκισμούς. Γιὰ νὰ συμπληρωθῇ ἡ παροῦσα προσπάθεια ταξινόμησης τῶν οἰκισμῶν πρέπει νὰ διακρίνωμε αὐτὸν τὸν τύπο λαξευτοῦ οἰκισμοῦ ἀπὸ τὸν τύπο ποὺ βρέθηκε στὶς ὄχθες τῶν ποταμῶν τῆς Λουκανίας, δηλαδὴ οἰκοδομὲς χτισμένες στὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς κοντὰ σὲ χώρους στρατηγικῆς σημασίας. Τὰ κεραμικὰ εὐρήματα ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ οἰκισμοὶ αὐτοὶ εἶχαν κατοικηθῇ πρὶν τὸ ἔτος χίλια. Στὴν σημερινή τους κατάσταση, ποὺ εἶναι αὐτὴ τοῦ IB' αἰ., περιβάλλονται ἀπὸ ἀμυντικὴ τάφρο. Στὴν βυζαντινὴ περίοδο θὰ εἶχαν ἓνα τεῖχος διότι μνημονεύονται στὶς πηγὲς σὰν καστέλλια ἢ κάστρα³¹. Τὰ ὑπολείμματα ἐνὸς ἀπ' αὐτὰ τὰ τεῖχη διατηροῦνται ἀκόμη στὴν Μόττολα, στὸ θέμα τῆς Λογγοβαρδίας.

Αὐτὴ εἶναι ἡ εἰκόνα, καθόλου πλήρης, ποὺ μπορῶ νὰ παρουσιάσω γιὰ τὸν ἰταλιωτικὸ οἰκισμό κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδο, ἀλλ' ἡ εἰκόνα αὐτὴ ἀποτελεῖ, πιστεῦω, ἤδη μιὰ εὐγλωττὴ ἱστορικὴ πηγὴ.

ΣΧΟΛΙΑ

Ἡ ἐξαφάνιση τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ ἡ ἐπέκταση τῶν οἰκισμῶν στὴν βυζαντινὴ Μεσόγειο καὶ στὴ Δύση, ἴσως στὸ ἐξαρχάτο, ἀσφαλῶς στὴν Σικελία κατὰ τὸν Ζ' αἰ., εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης ποὺ ἀρχίζει τὸν Γ' αἰ., ὅπως μαρτυροῦν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα μετὰ τὴν δημογραφικὴ κρίση τοῦ ΣΤ' αἰ. Μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου, πάπα τῆς Ρώμης, μᾶς διαφωτίζει σημαντικά. Ὁ ποντίφηξ, ὁ ὁποῖος ἦταν τότε ταυτόχρονα διαχειριστὴς γιὰ λογαριασμό τοῦ κράτους ἐνὸς μεγάλου τμήματος τῆς βυζαντινῆς Σικελίας, γράφει τὸν Ἰούλιο τοῦ 592 στὸν ῥέκτορα Πέτρο:

31. Εὐχαριστῶ τὸν D. ADAMESTEANU ποὺ διέθεσε τίς φωτογραφίες (ἀεροφωτογραφίες) ὠρισμένων τοποθεσιῶν ποὺ μνημονεύω: Heraclea Policoro, Timmari (O Matera), Satriano (SO Potenza), Melfi. Βλ. D. ADAMESTEANU, *Scavi e scoperte paleocristiani in Basilicata*, ἐν *Atti del 2º congresso nazionale di archeologia cristiana*, Roma 1971, σελ. 20 - 22. Τὸ βυζαντινὸ στρώμα - ἂν ὑπάρχει ἓνα - μετὰ ἀπὸ σχετικὲς ἀνασκαφὲς πρέπει νὰ βρεθῇ κάτω ἀπὸ αὐτὸ ποὺ δημοσίευσε ὁ J.S.P. BRADFORD, *The Apulia expedition: an Interim Report*, ἐν *Antiquity*, 24, 1950, σελ. 84 - 94, D. WHITEHOUSE, *Medieval painted Pottery in south and central Italy*, ἐν *Medieval archeology*, 10 (1966), σελ. 30 - 44, J. HURST, *Red - painted and glazed Pottery in Western Europe from the 8th to the 12th Century*, ἐν *Medieval archaeology*, 13 (1969), σελ. 134 - 140, D.B. WHITEHOUSE, *The eastern mediterranean painted Pottery*, ἐν J. G. HURST, *Red - painted and glazed Pottery*, ἐν *Medieval archaeology*, 13 (1969), σελ. 145 - 146, D. WHITEHOUSE, *Excavations at Satriano: A deserted medieval Settlement in Basilicata*, ἐν *Papers of the British School at Rome*, 38 (1970), σελ. 188 - 219, M.A. COTTON, J. F. CHERRY, *A Trial Excavation at Monte d'Irsi, Basilicata*, ἐν *Papers of the British School at Rome*, 39 (1971) σελ. 168 - 170.

«Οἱ ἀγελάδες ποὺ ἔφθασαν στὴν ἡλικία τῆς στείρωσης καὶ τὰ ἄχρηστα βόδια πρέπει νὰ πωληθοῦν ὥστε νὰ σωθῇ τουλάχιστον τὸ κέρδος ἀπὸ τὴν πώληση. Οἱ ἄχρηστες φοράδες πρέπει νὰ ὑποστοῦν τὴν ἴδια τύχη καὶ δὲν θὰ κρατήσης παρὰ μόνον ἓκατὸ νεαρές γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή, μία γιὰ κάθε *condoma*, διότι δαπανοῦμε ἐξῆντα νομίσματα γιὰ φύλακες κοπαδιῶν ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν κερδίζομε οὔτε ἐξῆντα δεκάρες... Στεῖλε τοὺς φύλακες στὰ κτήματα, ὥστε νὰ μᾶς χρησιμεύουν σὰν καλλιεργητὲς τῆς γῆς. Ὅλα τὰ κοπάδια τῆς Ἐκκλησίας στὴν περιοχὴ τῆς Συρακούσας καὶ τοῦ Παλέρμου πρέπει νὰ διαλυθοῦν πρὶν τὰ ζῶα φοφήσουν ἀπὸ γερατειά»³². Στὰ τέλη τοῦ ΣΤ' αἰ. ἡ Σικελία στρέφεται ὀριστικά πρὸς τὴν γεωργία ἐγκαταλείποντας τὴν κτηνοτροφία³³. Εἶναι ἴσως ἐκπληκτικὸ τὸ φαινόμενο ὅταν θυμηθοῦμε ὅτι στὴν Σικελία παράλληλα μὲ τὴν κτηνοτροφία ὑπῆρχε ἐκτεταμένη καὶ ἀποκλειστικὴ ἡ σιτοκαλλιέργεια. Θὰ ἐπικαλεσθῶ καὶ γι' αὐτὴν τὴν περίπτωση τὴν δημογραφικὴ κρίση καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐξευρεθοῦν ἐργατικά χέρια γιὰ τὴν γεωργία. Πρέπει ὅμως νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ στὶς ἀλλαγές τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴν Παλαιστίνη καὶ στὴν Αἴγυπτο καὶ ἀσφαλῶς στὴν βυζαντινὴ Δύση, πρὶν βέβαια ἀπὸ τὴν ἐπαρχιωτοποίησή της. Ἡ μονοκαλλιέργεια τοῦ σίτου στὴν προκειμένη περίπτωση, ἀντικαθίσταται ἀπὸ ποικιλία στὶς καλλιέργειες, δηλαδὴ ἀμπέλια, ζωοτροφές, λαχανικά, ἐληές. Σημαντικὴ θέση παραχωρεῖται καὶ στὴν πτηνοτροφία καὶ στὴν κτηνοτροφία (γουρούνια, βόδια, πρόβατα, ἄλογα, κ.τ.λ.). Εἶναι ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ Αἴγυπτος ἐπεκτείνει καὶ τελειοποιεῖ τὸ ἀρδευτικὸ τῆς δίκτυο μὲ δεξαμενές καὶ ἀγωγούς αὐξάνοντας σημαντικὰ τὴν παροχὴ νεροῦ στὰ ἀγροκτῆματα (δύο ὡς τέσσερα ἐκτάρια) καὶ στὶς καλλιέργειες τῶν λαχανικῶν καὶ τῶν ὀπωροφόρων δένδρων, ἀγροτικὴ οἰκονομία ποὺ θὰ υἱοθετηθῇ ἀργότερα ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ κόσμο³⁴. Τὸ σικελικὸ χωριὸ ἀνταποκρίνεται στὸ ἐπίπεδο ἥδη αὐτῆς τῆς νέας ἀγροτικῆς γεωγραφίας, ὅπως λίγο ἀργότερα καὶ τὸ κατεπανᾶτο.

Ἡ δομὴ τοῦ ἀγροτικοῦ οἰκισμοῦ, προερχόμενου ἴσως τόσο στὴ Δύση ὅσο καὶ στὴν Ἀνατολὴ τὸν Ε' αἰ. ἀπὸ τὴν εὐτυχισμένη *βίλλα*, συσπειρωμένου γύρω ἀπὸ τὴν γῆ του καὶ τὸν τόπο λατρείας, κοντὰ σὲ μιὰ πηγὴ νεροῦ, δὲν ἀντιστοιχεῖ, πιστεύω, πρὸς κανένα πρότυπο, ἀλλὰ ἀνταποκρίνεται στὴ συνεχῆ προσπάθεια τῶν ἀνθρώπων νὰ συγκεντρῶνται γύρω ἀπὸ τίς βασικὲς πηγές ζωῆς. Αὐτὸ καταδεικνύει ἡ τυπολογία πάμπολλων χωριῶν τῆς Βόρειας Συρίας ὅπου ἔχομε «ἀριστοκρατικά» χωριά ἀποτελούμενα ἀπὸ ὠραῖες *βίλλες* τὴν μιὰ διπλά στὴν ἄλλη (παραδείγματος χάριν στὴν Ρεφάδα, στὴν Μπατούτα καὶ στὴν Σουρκανία), χωριά κατοικούμενα ἀπὸ μικροὺς γεωργοὺς (παραδείγματος χάριν Τάκλέ), μεικτὰ χωριά ὅπου οἱ κάτοικοι εἶναι πλούσιοι γαιοκτῆμονες καὶ μικροὶ

32. Βλ. A. GUILLOU, *La Sicile byzantine*, ὑπὸ ἐκτύπωση.

33. Gregorio Magno, *Registrum Epistolarum*, t. I. ἐκδ. P. EWALD, L.M.HARTMANN (*Mon. Germ. Hist.*, t. I), Berlin 1891, σελ. 134 - 135.

34. Βλ. A. GUILLOU, *La civilisation byzantine*, Paris (Arthaud) 1974, σελ. 249.

γεωργοί (παραδείγματος χάριν Κατούρα), έκτεταμένα χωριά με άγροκτήματα διασπαρμένα τὰ ὁποῖα ἔχουν τὶς ἀπαραίτητες ἐγκαταστάσεις τους καὶ ἓνα μεγάλο πύργο, τέλος χωριά ποὺ ἀποτελοῦν σταθμὸ ἀνάμεσα στὴν ὁδὸ καὶ τὸ βουνὸ ἢ στὰ σταυροδρόμια με ἀφθονὰ ἐμπορικὰ καταστήματα. Δὲν ὑπάρχει πολεοδομικὸ σχέδιο ἀλλὰ μόνον ἡ τομὴ τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς φύσης.

Μποροῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε ἓνα παράδειγμα γιὰ τὸν Ε' καὶ τὸν ΣΤ' αἰ. : τὸ χωριὸ Μπετο κοντὰ στὸ Καλμπλόζε στὴν Βόρεια Συρία. Τὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ μικρά, φτωχικὰ σπίτια, ἄτακτα διατεταγμένα. Περιβάλλονται ἀπὸ τὰ ἀγροκτήματα τῶν μικροῖδιοκτητῶν καὶ πιδ μακριά, ἀπομονωμένες, οἱ βίλλαι τῶν μεγαλοῖδιοκτητῶν. Στὴν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ λίγο πρὶν τοὺς ἐλαιῶνες (μονοκαλλιέργεια) βρίσκονται τὰ ἐλαιοτριβεῖα. Τὴν ἴδια δομὴ συναντοῦμε στὸ Κιρχμπίζε, πρὸς βορρᾶν τοῦ Καλμπλόζε ³⁵.

Ἡ ἀνάγκη τῶν χωρικῶν νὰ εἶναι κοντὰ στὰ μέσα παραγωγῆς, ἀνάγκη τὴν ὁποία ὑπογράμμισα προκειμένου γιὰ μιὰ ζώνη μονοκαλλιέργειας, φαίνεται στὴν περίπτωση τοῦ νεροῦ. Διεπίστωσα ὅτι στὶς περιοχὲς ποὺ ἐπέτυχαν τὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, παραδείγματος χάριν τὸ κατεπανᾶτο τῆς Ἰταλίας ³⁶, τὸ πρότυπο τοῦ ὀχυρωμένου ἢ ὄχι χωριοῦ συνίσταται ἀπὸ τρεῖς κύκλους ποὺ περιβάλλουν ἓνα κέντρο πυκνοκατοικημένο. Οἱ ὁμόκεντροι κύκλοι αὐτοὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ τοὺς κήπους οἱ ὁποῖοι προορίζονται γιὰ τὴν οἰκιακὴ κατανάλωση, ἀπὸ τὶς καλλιεργήσιμες γαῖες, τὰ ἀμπέλια, τὶς μουριές καὶ τὰ ὀπωροφόρα δέντρα, τέλος ἀπὸ τὶς βοσκὲς καὶ τὰ δάση τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ κοινὸ μετὰ τὰ γειτονικὰ χωριά. Αὕτῃ εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴν ὁποία στὸ Σάλεντο ὠρισμένα χωριά βρίσκονταν ὄχι γύρω ἀπὸ τὴν πηγὴ τοῦ νεροῦ ἀλλὰ σὲ κοντινὴ ἀπὸ αὐτὴν ἀπόσταση, ὅπως ἡ περίπτωση ποὺ προηγουμένως ἀνέφερα γιὰ τὴν κοιλάδα τοῦ Μπουττίνο στὴν περιοχὴ τῆς σικελικῆς Ράγουσας ³⁷. Τὰ οἰκογενειακὰ πηγὰδια βρίσκονταν ἀνάμεσα στὸν οἰκισμὸ καὶ στοὺς κήπους, ἐπιτρέποντας ἔτσι τὸ πότισμα τῶν λαχανικῶν καὶ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τοῦ σπιτιοῦ σὲ νερὸ πόσιμο. Ἐρμηνεύεται ἔτσι ἡ ὑπάρξη τῶν λαξευτῶν οἰκισμῶν ἀνάμεσα στὸ ποτάμι καὶ στὴν καλλιεργήσιμη γῆ σὲ περιοχὲς ὅπου κυριαρχεῖ ἡ δενδροκαλλιέργεια (μουριά καὶ ἀργότερα ἑλῆα).

Ἡ ἴδια φροντίδα τοῦ νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ ζωὴ ὑπὸ τὶς καλύτερες φυσικὲς δυ-

35. Βλ. G.TCHALENKO, *Villages antiques de la Syrie du Nord* (Institut français d'archéologie de Beyrouth. Bibliothèque archéologique et historique, 50), Paris 1953, σελ. 267 - 272 καὶ πίνακες CXVI, CXVII, CXXI, CXXII, CXXVII, CXXVIII, CXXX, CXXXIV. Τὸ ἔργο τοῦ T.K.JIROVA, *Il problema della casa bizantina*, ἐν Felix Ravenna, 102 (1971), σελ. 263 - 302, δὲν περιέχει καμμία νεώτερη πληροφορία ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει μιὰ νέα προσπάθεια ταξινόμησης τῶν σπιτιῶν.

36. Βλ. A.GUILLOU, *L'Italie byzantine du IXe au XIe siècle*, ἐν E. BERTAUX, *L'art dans l'Italie méridionale*, Supplément, IV, ὑπὸ ἐκτύπωση.

37. Βλ. ἐδῶ, σελ. 173.

νατότητες ἐξηγεῖ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ χώρου καὶ γιὰ ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ ἀγροτικῶν ἢ ἀστικῶν κέντρων, εἴτε ἀπὸ παλαιότερες ἐποχὲς εἴτε πρόσφατα στὸν βορρᾶ τῆς βυζαντινῆς Ἰταλίας τὸν ΣΤ' καὶ τὸν Ζ' αἰ. "Ἐπρεπε πρῶτα νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ ἐλώδεις περιοχὲς καὶ δεῦτερο νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ παρουσία τοῦ νεροῦ σὰν μέσου ἐπικοινωνίας καὶ ἄρδευσης. Οἱ νεοαφικόμενοι πληθυσμοί, ὅπως παραδειγματος χάριν οἱ Σλάβοι, δὲν ἔκαμαν λάθος στὴν ἐπιλογὴ³⁸. "Ἐτσι μόνον ἐξηγεῖται ἡ ὑπαρξὴ χωριῶν στὴν Καλαβρία καὶ στὴν Λουκανία τὸν Θ' καὶ τὸν Ι' αἰ. σὲ ὑψόμετρο κυμαινόμενο ἀνάμεσα στὰ 300 καὶ 1000 μ., στὰ ὅρια δηλαδὴ ἀνάμεσα στὴν καστανιά καὶ στὶς μικτὲς καλλιέργειες, ἀνάμεσα καὶ στὶς βοσκές, τόσο τὶς θερινὲς ὅσο καὶ τὶς χειμερινές. Δὲν ὑπάρχει ἄλλη ἐξήγηση γιὰ τὰ πολυάριθμα λιμενικὰ κέντρα τῆς Λογγοβαρδίας. Ἡ καταγραφὴ ὅλων αὐτῶν τῶν χώρων προχωρεῖ. "Όταν ὁλοκληρωθῇ θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ προτείνουμε τὴν ὀριστικὴ τυπολογία τῆς ἀνθρώπινης γεωγραφίας τοῦ οἰκισμοῦ γιὰ τὴν βυζαντινὴ Ἰταλία καὶ τὴν βυζαντινὴ Σικελία.

Ἀλλὰ ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἀποδοτικότητά τῆς ἐκλεγόμενης τοποθεσίας δὲν εἶναι συνδεδεμένη μόνο μὲ τὶς βιωτικὲς ἀνάγκες τῶν κατοίκων. Γιὰ ὅλους τοὺς Βυζαντινοὺς, τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ καλὺτερη δυνατὴ συγκομιδὴ συνδέεται μὲ τὴν καταβολὴ στὸ Βυζαντινὸ κράτος, τὸ ὁποῖο εἶναι ἰδιοκτῆτης τοῦ ἐδάφους, τοῦ φόρου ἐπὶ τῆς παραγωγῆς³⁹. Κάθε γῆ ἱκανὴ νὰ παράγῃ ὅτιδήποτε καταχωρεῖται στὸ κτηματολόγιο πλάι στὸ ὄνομα ἑνὸς προσώπου ἢ ἑνὸς θεσμοῦ, ὑπευθύνων γιὰ τὸν φόρο. Νομεῦς δὲν εἶναι παρὰ αὐτὸς ποὺ καταβάλλει τὸν φόρο καὶ μὲ αὐτὴ τὴ βάση τὰ ὄργανα τῆς διοίκησης καθορίζουν τὴν περιοχὴ κάθε ἀστικοαγροτικοῦ χώρου καθορίζοντας ταυτόχρονα δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις, διότι ἡ εὐθύνη ἔναντι τοῦ φόρου εἶναι συλλογική. Ὁ ἴδιος ὅρος, χωρίον, σημαίνει χωριὸ νοούμενο σὰν κατοικούμενο κέντρο, σὰν ἀγροτικὴ κοινότητα καὶ σὰν φορολογικὴ ἐνότητα. "Ἐνα σαφὲς παράδειγμα ἀφορᾷ μιὰ ὠχυρωμένη πολίχνη, τὸ κάστρον τῆς Τρόϊας (Τρωάς), στὰ βόρεια τῆς βυζαντινῆς Λογγοβαρδίας⁴⁰. Ἡ οἰκονομικὴ ἐπέκταση τοῦ κατεπανάτου εἶχε σὰν συνέπεια, ὅπως προηγουμένως ἀνέφερα, τὴν σύσταση πολλῶν ἀγροτοαστικῶν κέντρων στὴν Λογγοβαρδία καὶ στὴν Καλαβρία. Ἡ Τρόϊα οἰκοδομήθηκε στὸν χώρῳ τῆς ἀρχαίας Aecae στὴν πλαγιά ἑνὸς λόφου ποὺ δεσπόζει στὸ Ταβολιέρε ἐπὶ τῆς ἀρχαίας Via Trajana ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ Μπενεβέντο στὸ Μπρίντζι. Ἡ ἐπέμβαση τοῦ κράτους φαίνεται ὅταν περὶ τὸ 1019, μὲ ἀφορμὴ τὰ παράπονα τῶν κατοίκων ἑναντίον τῶν γειτονικῶν πόλεων ὅτι καταπατοῦσαν τὶς γαῖες των, ὁ κατεπάνω τῆς Ἰταλίας στέλνει ἐπὶ τόπου μιὰ ἐπιτροπὴ ἢ ὁποία καὶ καθορίζει ἐγγράφως τὰ ὅρια τῆς

38. Bl. A. CUILLOU, *Régionalisme*, σελ. 58 - 59.

39. *Production and profits in the Byzantine province of Italy (tenth to eleventh centuries): an expanding Society*, ἐν *Dumbarton Oaks Papers*, 28 (1974), σελ. 172 - 173.

40. Bl. Fr. TRINCHERA, *Syllabus graecarum membranarum*, Napoli 1865, σελ. 18 - 20.

περιοχής, συντάσσοντας ένα κείμενο, τὸ ὁποῖο ἀρχίζει ὡς ἑξῆς: «Οἱ Λομβαρδοὶ οἱ ὁποῖοι ἀπὸ δική τους πρωτοβουλία ἀποσπάσθησαν ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ κόμματος τοῦ Ἀριάνο (30 περίπου χιλιόμετρα στὰ Νοτιανατολικά τῆς Τρόιας) καὶ κατέφυγαν στὴν περιοχὴ τοῦ ἁγίου καὶ θεοῦ αὐτοκράτορος καὶ οἱ ὁποῖοι χάρη στὸν δικόν μας ζῆλο καὶ τὴν δική μας φροντίδα ἐγκαταστάθηκαν στὸ κάστρο τὸ ὁποῖο ἦταν ἀπὸ μακροῦ κατεστραμμένο καὶ τὸ ὁποῖο ἐμεῖς ξαναχτίσαμε καὶ ὠχυρώσαμε κ.τ.λ.». Ἀκολουθεῖ ἕνας περιορισμός, δηλαδὴ ἡ ἐπίσημη περιγραφὴ τῶν ὁρίων, οἱ γαῖες κοινὲς γιὰ τὴν βοσκὴ τῶν ζώων τόσο γιὰ τὴν Τρόια ὅσο καὶ γιὰ τὴν γειτονικὴ πολίχνη τῆς Vaccareccia μὲ μνεῖα τοῦ κοινοῦ δικαιώματος τῶν δύο πολιχνίων νὰ εἰσπράττουν τέλη ἀπὸ τοὺς ξένους ποὺ θὰ ὠδηγοῦσαν γιὰ βοσκὴ ἐκεῖ τὰ κοπάδια τους. Ἡ ἔδρα ἐπίσημη διαδικασία σίγουρα ἀκολουθήθηκε ὅταν κτίσθηκε ἡ Ἀγία Ἀγαθή, πρωτεύουσα τῆς βυζαντινῆς τούρμας τῆς Καλαβρίας περὶ τὸ 1014. Ἕνας ὁλόκληρος πληθυσμὸς ἀπὸ τὰ νότια τοῦ θέματος μεταφέρθηκε καὶ ἔδωσε τὸ ὄνομα τῆς παλιᾶς του πόλης στὴν καινούργια (ἡ παλιὰ εἶχε καταστραφῇ ἐξ αἰτίας μιᾶς ἀραβικῆς ἐπιδρομῆς). Τὸ καινούργιο κάστρο κτίσθηκε στὸν χώρὸ τοῦ ἀρχαίου Ὀππιδὸ καὶ ἔτσι πῆρε τὸ διπλὸ ὄνομα Ἀγία Ἀγαθὴ καὶ Ὀππιδὸ ⁴¹.

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κράτους νὰ ἐλέγχει τὴν δημιουργία νέων κέντρων καὶ οἰκονομικῶν κοινοτήτων ὑπογραμμίζεται ἀπὸ ἕνα κείμενο στὸ ὁποῖο ὁ μῦθος δὲν πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Πρόκειται γιὰ τὸ χρονικὸ τῆς Ταβέρνα ⁴². Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου (1042-1055) ἕνας στρατηγὸς τῆς Καλαβρίας, ἀντιπρόσωπος δηλαδὴ τοῦ κατεπάνω τῆς Ἰταλίας, ἀπεφάσισε νὰ ἐνώσει μιὰ σειρὰ χωριῶν ὑπὸ τὴν προστασία μιᾶς πόλης. «Ἀλλὰ αὐτός», γράφει τὸ χρονικὸ, «δὲν τόλμησε νὰ πραγματοποιήσει τὸ σχέδιο χωρὶς αὐτοκρατορικὸ διάταγμα». Ἔστειλε λοιπὸν ἀγγελιαφόρους στὴν Κωνσταντινούπολιν οἱ ὁποῖοι ζήτησαν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα τὴν ἄδεια νὰ χτίσουν μιὰ πόλιν προτείνοντας τρεῖς τοποθεσίες τῶν ὁποίων παρουσίασαν τὰ ἔσοδα καὶ τὴν περιγραφὴ τῆς ὕδρευσης καὶ τῶν δασῶν. Ὁ αὐτοκράτωρ κατένευσε καὶ ἐπέλεξε τὸ Κατανζάρο, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ ἑλληνικὴ πρόθεση καὶ ἕνα ἀραβικὸ οὐσιαστικὸ, *ανζαρ*, ποὺ σημαίνει ὁροπέδιον ⁴³.

Εἶναι σημαντικὸ νὰ δοῦμε πῶς μέσα σ' αὐτὰ τὰ κρατικὰ πλαίσια ἡ οἰκογένεια, ὁ βασικὸς θεσμὸς τῆς αὐτοκρατορίας, οἰκοδομεῖ τὸ σπῆτι της. Προσπά-
θησαν πρόσφατα ν' ἀποδείξουν ὅτι τὰ σπῆτια τῆς περιοχῆς Ἐξαρχάτου - Πε-

41. Βλ. Α. GUILLOU, *La Théotokos de Hagia-Agathè (Oppido) (Corpus des actes grecs d'Italie du Sud et de Sicile)*, 3, Città del Vaticano 1972, σελ. 18 - 20.

42. Ed. E. CASPAR, *Die Chronik von Tres Tabernae in Calabrien*, ἐν *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 10 (1907), σελ. 36 - 37.

43. Βλ. G. ROHLFS, *Dizionario toponomastico e onomastico della Calabria*, Ravenna 1974.

ντάπολη, γνωστὰ ἀπὸ τὰ κείμενα, εἶναι γερμανολομβαρδικῆς καταγωγῆς ⁴⁴, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο χρονολογικὰ φαίνεται δύσκολο δεδομένου ὅτι τὰ πρῶτα κείμενα τὰ ὁποῖα χρησιμεύουν σὰν πηγὲς εἶναι προγενέστερα τοῦ τέλους τοῦ Ζ' αἰ., ἄρα προγενέστερα τῆς κατὰκτησης τῶν βυζαντινῶν περιοχῶν ἀπὸ τοὺς Λομβάρδους. Εἶπαν ἀκόμῃ πὼς ὑποστηρίζω ὅτι τὰ σπίτια αὐτὰ ἦσαν βυζαντινά, πρᾶγμα ἐπίσης ἄτοπο, διότι ἀπέδειξα ὅτι ὁ πολιτισμὸς τῆς περιοχῆς αὐτῆς εἶναι λατινικὸς καὶ δυτικὸς. Πρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε ὅτι τὸ κτηματολόγιο τῆς ἐκκλησίας τῆς Ραβέννας, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖται σὰν πηγὴ, συντάχθη τὸν Ι' αἰ. ⁴⁵ καὶ συνεπῶς οἱ ὅροι τοὺς ὁποίους περιέχει καὶ ἀναφέρονται σὲ σπίτια τοῦ Ζ' αἰ. δὲν μποροῦν νὰ βοηθήσουν στὴν ἀκριβῆ χρονολόγησι. Ἄς θυμηθοῦμε ὅτι τὸ πρότυπο τῶν σπιτιῶν αὐτῶν, μὲ ἓνα ἰσόγειο - ἀποθήκη ἀκατοίκητο ⁴⁶, ποὺ ἀπαντᾷται στὴν Δαλματία στὶς ἀρχὲς τοῦ Μεσαίωνα καὶ στὸν Μυστρά τὸν ΙΔ' αἰ. ⁴⁷ δὲν εἶναι οὔτε ρωμαϊκὸ οὔτε βυζαντινόν. Δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ θεωροῦμε ὅτι οἱ τύποι αὐτοὶ ἦσαν ἀποκλειστικοὶ γιὰ τὴν βυζαντινὴ Δύση. Στὴν Ἀντιόχεια τὸν Ε' καὶ ΣΤ' αἰ., ὅπως στὴν Ἀθήνα τὸν Θ' καὶ τὸν Ι' αἰ. κ.τ.λ., τὰ σπίτια τῶν εὐπόρων ἔχουν τετράγωνο περίπου σχῆμα μὲ αὐλὴ μὲ περιστύλιο πρὸς τὸ ὁποῖο βλέπουν τὰ δωμάτια. Εἶναι ἡ δομὴ τοῦ Ε' αἰ. καὶ τῶν προηγούμενων αἰώνων τοῦ ἀνατολικοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἀλλὰ τὰ φτωχικὰ σπίτια ἀποτελοῦνται ἀπὸ τρία ἢ τέσσερα δωμάτια παράλληλα διατεταγμένα σύμφωνα μὲ μιὰ ἀρχιτεκτονικὴ πού πῆρε τὸ ὄνομα «ἀρχιτεκτονικὴ en clapiers (τῶν κλωβῶν)» ⁴⁸. Στὴν ὑπαιθρο τῆς Συρίας στὸν Ε' αἰ., στὸ χωριὸ Σέργιλλα, τὰ λίθινα σπίτια εἶναι διατεταγμένα ἀνὰ δύο σὲ ὀρθὴ γωνία καὶ βλέπουν σὲ αὐλὴ. Ἐχουν σὲ κάθε ὄροφο δύο ὡς τρία δωμάτια ποὺ βλέπουν σὲ μιὰ στοὰ καὶ ἓνα πύργο ὁ ὁποῖος συχνὰ βρίσκεται στὸ ἄκρο τῆς αὐλῆς ἢ στὸ ἄκρο τοῦ ὅλου συγκροτήματος. Τὰ παράθυρα σπανίζουν καὶ δὲν ἐμφανίζονται νωρίτερα ἀπὸ τὸν ΣΤ' αἰ. Στὸ χωριὸ Behyo γιὰ τὸ ὁποῖο μίλησα πρὶν λίγο, οἱ βίλλαι τῶν προυχόντων, σμιλευμένες σὲ πέτρα, ἔχουν σὰν κέντρο τὴν αὐλὴ γύρω ἀπὸ τὴν ὁποίαν διατάσσονται ἡ κατοικία τοῦ ἰδιοκτήτη, οἱ ἀποθήκες, τὰ καταστήματα, οἱ χῶροι γιὰ τοὺς ἐργάτες. Τὰ ἀγροκτήματα τῶν μικροῖδιοκτητῶν ἔχουν τὴν ἴδια διάταξη, ἀλλὰ οἱ χῶροι εἶναι μικρότεροι. Τὰ σπίτια τῶν φτωχῶν εἶναι χτισμένα ἀπὸ μικροὺς λίθους καὶ εἶναι ταπεινότερα. Τὸ ἀρχαῖο περιστύλιο ὅπως καὶ στὴ βυζαντινὴ Ἰταλία

44. M. CAGIANO DE AZEVEDO, *Le case descritte dal Codex traditionum ecclesiae Ravennatis*, ἐν *Atti della Acc. nazionale dei Lincei. Rendiconti* (1973), σελ. 159 - 160; ἡ ἴδια ἰδέα ἀνεπτύχθη στὸ ἔργο του *Edifici...*, ἐν *Aquileia nostra*, 43, 1972, σελ. 134 - 146.

45. Βλ. A. GUILLOU, *Régionalisme*, σελ. 112 - 114 χ.π.

46. Βλ. T.K. JIROVA, *art. cit.*, ἐν *Felix Ravenna*, 102 (1971), σελ. 285 - 287.

47. Βλ. R. KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture (The Pelican History of Art, ἐκδ. N. Peusner, Z24)*, Baltimore (Penguin Books) 1965, σελ. 51, 105, 107, 108, 249.

48. Αὐτόθι, σελ. 107 - 108.

δὲν ὑπάρχει πιά. "Ολα εἶναι κλειστά πρὸς τὰ ἔξω, μιά μόνο πόρτα, μὲ ἡ χωρὶς πύργο, ἐπιτρέπει τὴν ἔξοδο πρὸς τὸ δρόμο. Στοιὲς ἐπιτρέπουν τὴν ἐπικοινωνία ἀπὸ δωμάτιο σὲ δωμάτιο καὶ λίθινα ἢ ξύλινα κλιμαχοστάσια ἐπιτρέπουν τὴν ἄνοδο στὰ δωμάτια ⁴⁹. 'Ο τύπος αὐτὸς ποὺ ἀνακαλύφθηκε καὶ στὸ Μπάρι (I'-IB' αἰ.), υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ μοναστήρια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κέλλια στὴν Αἴγυπτο ⁵⁰ ὡς τὸν "Οσιο Μελέτιο στὴν Ἀττική (IA' αἰ.) ⁵¹ καὶ τὸ Ἀγιον Ὅρος ⁵². Ἀλλ' ἂν προκειμένου γιὰ μονᾶς ὁ τύπος παίρνει χαρακτηριστὰ ἀμυντικὸ ἀπὸ ἀποψη ὕλική καὶ πνευματική, γιὰ ἰδιωτικὰ σπίτ α, ἀποδίδει, νομίζω, τὴν ἔννοια ποὺ εἶχε γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς ἡ οἰκογένεια, μονάδα ταυτόχρονα ὕλική καὶ πνευματική.

Παράλληλα μὲ τὴν ἱεράρχηση τῶν ἐπισήμων κοινοτήτων (ἐθνότητες, συντεχνίες, πόλεις, ἀγροτικές κοινότητες, κ.τ.λ.) οἱ ὁποῖες εἶχαν νὰ κάμουν μὲ τὸ κράτος, ἡ οἰκογένεια συνιστᾷ μιὰ ὁμάδα ξεχωριστή, ἀνεξάρτητη καὶ αὐτάρκη, βασισμένη στὸν θεσμὸ τοῦ γάμου ὁ ὁποῖος καθαγιάζει τὴν ἀναπαραγωγὴ καὶ ἀποδίδει κύριο ρόλο στὴν γυναικα, σώζοντάς τὴν ἀπὸ τὸ προπατορικὸ ἀμάρτημα. Ἡ οἰκογένεια ἀποτελεῖ τὸ κύτταρο τοῦ ἐπιγείου οἴκου, εἰκόνα τοῦ ἐπουρανίου οἴκου. Οἱ χαρὲς καὶ οἱ θλίψεις κοινὲς ὅσο κοινὲς καὶ οἱ φροντίδες, γιὰτὶ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια προέρχεται ἡ εὐμάρεια τοῦ οἴκου, ὅρος ποὺ ὀφείλει νὰ νοῆται σὲ ὅλες του τίς σημασίες, τὴν συναισθηματική, τὴν κοινωνική καὶ τὴν οἰκονομική. Ἡ βυζαντινὴ οἰκογένεια ἀντιπροσωπεύει τὴν φροντίδα γιὰ τοὺς ἀπογόνους, τὴν ἀνατροφή τους ἀλλὰ καὶ ἕνα κατὰστιχο λογαριασμῶν καθημερινῶν καὶ ἀκόμη τὴν ἀφοσίωση ἀνάμεσα στὰ ἀδελφία — ἐδῶ εὐρύνεται ἡ ἔννοια οἰκογένεια — διότι τὸ σπίτι ὀφείλει νὰ θεωρῆται σὰν πόλη μὲ τείχη ὅταν τὰ ἀδελφία ἀλληλοβοηθοῦνται καὶ πρέπει νὰ καταβάλλεται κάθε προσπάθεια νὰ μὴν χάνωνται τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας καὶ νὰ ἐγκαθίστανται σὲ ἄλλο τόπο.

"Ἐξω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια δὲν νοεῖται συγκατοίκηση ἢ συνεταιρισμός. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς οἰκογένειας τὴν εὐθύνη τῆς διαχείρισης τὴν ἔχει ὁ σύζυγος ἀλλὰ κατοχυρώνονται ὅλα τὰ ἀτομικὰ δικαιώματα. "Ἐτσι, ὅλοι ὅσοι ἔχουν νόμιμο δικαίωμα ὑπογράφουν στὰ ἔγγραφα ποὺ ἀφοροῦν μεταφορὰ τίτλων ἰδιοκτησίας, τὰ τέκνα δικαιοῦνται τὴν μερίδα τους, ὅπως καὶ ἡ μητέρα, ὅταν πεθάνῃ ὁ πατέρας. Ἡ βυζαντινὴ οἰκογένεια εἶναι αὐτὸ τὸ σύνολο.

Κάθε μέλος τῆς βυζαντινῆς οἰκογένειας συμβάλλει ὥστε νὰ διατηρῆται ἡ

49. Βλ. G. TCHALENKO, δ. π.

50. Βλ. F. DAUMAS - A. GUILLAUMONT, *Kellia I Kom 219 (Fouilles I.F.A.O., τ. 28)*, Le Caire 1969, πίναξ V.

51. Βλ. R. KRAUTHEIMER, δ. π., εἰκόνα 97, σελ. 249.

52. Βλ. *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, στὸ λῆμμα Athos.

ἐνότητα τοῦ ἐπιγείου σύμπαντος τὸ ὁποῖο δὲν ἀποτελεῖ παρὰ μέρος τοῦ ἐπουρανίου⁵³.

Τὸ Ἀνατολικὸ σπίτι ποὺ περικλείει μέσα στὴν αὐλὴ τὴν δική του μερίδα ἀπὸ τὸν κοινὸ γιὰ ὅλους ἥλιο, ἀγκαλιάζει, νομίζω, αὐτὸ τὸ ὁποῖο θὰ ὠνόμαζα συλλογικὴ ἀτομικότητα τῆς οἰκογένειας τὴν ὁποία αὐτὸ τὸ ἴδιο σπίτι στεγάζει.

Θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ κάμω ἓναν ἐπίλογο γιὰ τὸν οἰκισμό, τὸν πολιτισμὸ καὶ τὶς πολιτικὲς του ἐκφάνσεις στὴν βυζαντινὴ Ἰταλία, ἀλλὰ τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἔχομε στὴν διάθεσή μας εἶναι ἀκόμη περιορισμένα. Τὸν λόγο τὸν ἔχουν οἱ ἀρχαιολόγοι τοῦ Μεσαιῶνα οἱ ὁποῖοι ὀφείλουν νὰ δώσουν στοὺς ἱστορικοὺς τὸ ὕλικὸ ποὺ τοὺς λείπει, μιὰ καὶ τὰ κείμενα δὲν τοὺς ἐπιτρέπουν νὰ ἀπαντήσουν στὰ καίρια αὐτὰ ἐρωτήματα. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ μέλλον τῆς ἱστορίας τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ βρίσκεται στὰ χέρια τῶν ἀρχαιολόγων.

53. Βλ. Α. GUILLLOU, *Le système de vie enseigné au VIIIe siècle dans le monde byzantin*, ἐν *Settimane di studio del centro italiano di studi sull' Alto Medioevo*, 20 (1973), σελ. 360 - 364.

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Ἐπιστημονικὴ συνάντηση στὸ Παλέρμο
(Σεπτέμβριος 1974)

A. GUILLOU - L. MAVROMATIS/ Paris

Τὸ πιὸ δύσκολο πρᾶγμα στὴν ἱστορία τῶν πολιτισμῶν εἶναι νὰ συλλάβῃ κανεὶς τὴν ὕλική τους ὑπόστασι· στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ ἱστορικὸς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγο. Γιὰ πολὺν καιρὸ ἡ ἀρχαιολογία ἀκολούθησε τὸν δικὸ της δρόμο στὴν ἔρευνα τελειοποιώντας τις μεθόδους της καὶ φθάνοντας βαθμιαῖα ἓνα σημαντικὸ ἐπίπεδο εἰδίκευσης. "Ὅμως τὰ εὐρήματα ποὺ ἔρχονταν στὸ φῶς δὲν μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἄμεσα ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ τὰ ἐρμηνεύσῃ. "Εἴτσι ἡ ἱστορία τῶν πολιτισμῶν στὴν Εὐρώπῃ ἔμεινε ἡ ἱστορία τῶν πόλεων καὶ τῶν μνημείων τους. 'Ο τομέας τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς παρέμενε ἄγνωστος ἀλλὰ οἱ ἀνάγκες τῆς ἀνθρώπινης γεωγραφίας καὶ τὰ προβλήματα τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας — ἡ ὁποία δὲν ἔχει στὴν διάθεσή της γραπτὲς πηγές — ὠδήγησαν σιγὰ - σιγὰ στὴν σύγκριση ἐνδιαφερόντων ἀρχαιολόγων καὶ ἱστορικῶν. "Εἴτσι, προκειμένου νὰ ἀνταποκριθῇ στὶς ὁλοένα αὐξανόμενες ἀπαιτήσεις τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας, γεννήθηκε ἡ μεσαιωνικὴ ἀρχαιολογία, ἡ ὁποία ἀναπτύχθηκε κυρίως στὴν Πολωνία, στὴν Ἀγγλία, στὴ Γερμανία, στὴ Γαλλία καί, πρόσφατα, στὴν Ἰταλία.

Σὲ μιὰ συνάντηση, ὠργανωμένη ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν, Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν τοῦ Παλέρμο, ἐπιστῆμονες ἀπὸ τις παραπάνω χῶρες ἐξέτασαν τὰ πρῶτα ἀποτελέσματα καὶ τις προοπτικὲς αὐτοῦ τοῦ νέου τομέα ἔρευνας. Ἡ συνάντηση αὐτὴ εἰδικευμένων ἀρχαιολόγων καὶ ἱστορικῶν χωρίστηκε σὲ πέντε σεμινάρια:

α) Τὸ πρῶτο σεμινάριο «*Ἀπολογισμὸς τῆς προσφορᾶς τῆς ἀρχαιολογίας*» περιέλαβε τις εἰσηγήσεις τοῦ N. Bonacasa («*Κλασσικὴ καὶ μεσαιωνικὴ ἀρχαιολογία: μέθοδοι ἔρευνας καὶ ἱστορικὲς προοπτικὲς*»), τοῦ J. M. Pesez ἐπικεφαλῆς τῆς ὁμάδας Ecole des Hautes en Sciences Sociales (Παρίσι) γιὰ τὸν παραδοσιακὸ οἰκισμὸ καὶ τὸν ὕλικὸ πολιτισμὸ τοῦ ἀγροτικοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἀναφέρθηκε στὶς ἀνασκαφές τοῦ χωριοῦ Brucato (Σικελία) τις ὁποῖες διευθύνει, μίλησε γιὰ τὸν πολιτισμὸ τοῦ χωριοῦ στὴν μεσαιωνικὴ Σικελία· ἡ ὁμιλία τῶν P. Delogu καὶ S. Tabaczynski στράφηκε γύρω ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο Capaccio (Καμπανία) καὶ ὁ L. Leciejewicz μίλησε γιὰ τὴν γένεση πόλεων στὴν ἐλῶδη περιοχὴ τῆς Βενετίας πρὶν ἀπὸ τὴν σύστασι τῆς καθαρῆς πόλης μετὰ βάση τις ἀνασκαφές τοῦ Torcello. Τέλος οἱ P. Guichard καὶ A. Bazzana παρουσίασαν τὴν ἔρευνά τους γιὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς οἰκισμοὺς τῆς Ἰσπανικῆς Ἀνατολῆς.

β) Στὸ δεῦτερο σεμινάριο ποὺ εἶχε τὸν τίτλο «*Ὁ μεσαιωνικὸς οἰκισμὸς καὶ τὰ ἱστορικὰ του προβλήματα*» ὁ W. Hensel περιέγραψε τὴν συγκριτικὴ ἐξέλιξη τῶν πόλεων στὶς σλαβικὲς χῶρες καὶ στὴ Μεσόγειο, ὁ A. Guillou ἀναφέρθηκε στοὺς οἰκισμοὺς τῆς βυζαντινῆς Ἰταλίας (ΣΤ' - ΙΑ' αἰ.) προσπαθών-

τας να όρίση μιὰ πρώτη τυπολογία με βάση πολιτισμικά κριτήρια, ενώ ο N. Cilento παρουσίασε τήν καταγραφή τών χαμένων αρχαίων αστικών κέντρων καθώς και τών νέων κέντρων στην μεσαιωνική Καμπανία. "Άλλες ανακοινώσεις αναφέρθηκαν σε μερικώτερα θέματα: «Ή νέα Καπούη στο Volturmo» (I. D. Resta), «Chardaia, μεσαιωνική πόλη στο M'Zab (Άλγερία) και ή ιστορική της εξέλιξη» (L. Golvin), «Termini Imerese, από τόν ρωμαϊκό στόν μεσαιωνικό οικισμό» (P.M. Dentici Buccellato), «Ή αρχαιολογική έρευνα για τόν σικελικό οικισμό (IB' - IE' αϊ.)» (H. Bresc), «Πληθυσμικά προβλήματα στην Λιγουρία» (M. Quaimi), «Υλικό για τήν έρευνα του προαραβικού οικισμού στην βορειοανατολική Σικελία» (A. M. Fallico).

γ) Ή τρίτη σειρά εισηγήσεων, «Υποθέσεις έρευνας και έρωτήματα» άρχισε με τήν ανακοίνωση του C. Trasselli για τα «Προβλήματα τής μεσαιωνικής αρχαιολογίας στην Σικελία και στην μεσημβρινή Ίταλία» με επίκεντρο τρία τοπογραφικά σύνολα στην Σαρδηνία, ή έρευνα τών όποιων έχει προχωρήσει σε σημαντικό βαθμό: ο νομαδικός οικισμός (J. Day), ή τοπογραφία (M. Tancheroni) και δύο χωριά S. Isidoro και S. Petro Paradiso (A. Boscolo, G. Sorgia). Ακολούθησαν ανακοινώσεις για τήν Μάλτα, οικισμοί και τοπωνύμια (A. Luttrell, G. Wettinger), για τήν Ίσπανία, οι κατοικίες, οι ανθρωπόμορφοι τάφοι, οι άγροτικοί οικισμοί τής Καταλανίας (M. Riu, A. Del Castillo, J. Cabestany) και τέλος ανακοινώσεις για τήν Ίταλία, οι μεμονωμένες άγροτικές κατοικίες στο Cuneo, στην βόρειο Ίταλία (R. Comba), ή τεχνική τής κατεργασίας του ξύλου (T. Manoni), ή στρατιωτική αρχιτεκτονική στην Καμπανία (P. Peduto), οι άνασκαφές στο Gangivocchio στην Σικελία (P. Beck, R. M. Dentici Buccellato, B. Maccari, J. - M. Poisson), ο οικισμός στο Άμάλφι (G. Sangermano), το Castrum Puteolanum (G. Russo Mailer) και ή εξέλιξη του οικισμού στην Σικελία από τήν ρωμαϊκή villa στόν μεσαιωνικό οικισμό.

δ) Ή τέταρτη σειρά ανακοινώσεων άφιερώθηκε στόν υλικό πολιτισμό: ο D. Moreno αναφέρθηκε στην μεσαιωνική αρχαιολογία και στην ιστορία τής υλικής έκφρασης του πολιτισμού, ο G. Demians d'Archimbaud στην παραγωγή τής άγροτικής βιοτεχνίας στην Προβηγκία, ο E. Tabaczynski σε ώρισμένες αρχαιολογικές απόψεις τής μεσαιωνικής βιοτεχνίας, ή Françoise Piponnier στο υλικό που άπεκάλυψαν οι άνασκαφές τής Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales στο Brucato, ο G. Bautier - Bresc στόν πολιτισμό του ξύλου στην Σικελία και ο A. Giuffrida στο έργαστήριο του βιοτέχνη στις σικελικές πόλεις κατά τόν IE' αϊ.

ε) Τό τελευταίο σεμινάριο άσχολήθηκε με τα κεραμικά που συνιστούν τόν κύριο όγκο τών άνασκαφικών εύρημάτων τών μεσαιωνικών χωριών και άρχισε με τήν εισήγηση του F. D'Angelo για τήν «Κεραμική στην μεσογειακή Ίταλία και τήν μεσογειακή κεραμική». Στην συνέχεια παρουσιάστηκαν τα άποτελέσματα τεσσάρων άνασκαφικών συνόλων, δηλαδή του Brucato (A. Geslan),

τοῦ Cappaccio στὴν Καμπανία (G. Maetzke), τῆς Λιγουρίας (A. Gardini) καὶ τῆς Καταλανίας (φαιὰ κεραμική τοῦ IB' καὶ IΓ' αἰ., M. Riu).

Ἀνάλυση τῆς συλλογικῆς συνείδησης, ἡ συνάντηση αὐτῇ γιὰ τὴν μεσαιωνικὴ ἀρχαιολογία τῆς πόλης ἀλλὰ κυρίως τοῦ χωριοῦ, ἔδειξε πόσο αὐτὸς ὁ νέος τομέας τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας μπορεῖ νὰ πλουτίσῃ τὴν ἱστορικὴ μας γνώση ἂν δὲν θέλομε νὰ ἀποφασίσωμε ὅτι οἱ ὑλικές ἐκφάνσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς στὸν Μεσαιῶνα θὰ μείνουν ἄγνωστες. Πράγματι ἡ συγκομιδὴ τῶν πρώτων ἀποτελεσμάτων — ἡ ἱστορία τοῦ μεσαιωνικοῦ χωριοῦ μὲ τίς περιόδους ἀνάπτυξης καὶ παρακμῆς του, ἡ δομὴ τοῦ οἰκισμοῦ, ἡ καταγραφὴ οἰκιακῶν σκευῶν καὶ ἀγροτικῶν ἐργαλείων, οἱ ὅροι ζωῆς καὶ οἱ δραστηριότητες — μᾶς πείθει ὅτι ἤλθε ὁ καιρὸς νὰ γραφτῇ ἡ ἱστορία τῆς ὑλικῆς ἐκφράσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πολιτισμοῦ. Μένει νὰ εὐχρηθοῦμε ὅτι ἡ μεσαιωνικὴ αὐτὴ ἀρχαιολογία¹, ἡ ὁποία μπορεῖ σὲ σημαντικὸ βαθμὸ νὰ συμπληρώσῃ τὴν πενιχρὴ εἰκόνα ὅπως τὴν παρουσιάζουν οἱ λεγόμενες «φιλολογικὲς» πηγὲς μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῇ καὶ γιὰ ἄλλες πολιτιστικὲς σφαῖρες καὶ ἰδιαιτέρως γιὰ τὸν βυζαντινὸ κόσμον.

1. Εἶναι εὐλόγο ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπαιτοῦνται ἡ συμμετοχὴ εἰδικευμένων ἀρχαιολόγων πλασιωμένων ἀπὸ ἱστορικούς, καὶ ἐπίσης ἡ συνεργασία ἐπιστημόνων εἰδικευμένων στὴν ἐπεξεργασία ἀρχεῖακοῦ καὶ μουσειακοῦ ὑλικοῦ καὶ ἀκόμη τεχνικῶν εἰδικῶν γιὰ τὰ ὑφάσματα, τὸ ξύλο, τὸ μέταλλο, τὸ γυαλί, τὰ δημητριακὰ, τὴν κεραμική, τὰ νομίσματα κλπ. Βλ. π.χ. *Archéologie du village déserté*, 1, *Cahier des Annales*, E.P.H.E. — Ἰνστιτούτον τῆς Ὑλικῆς Ἱστορίας τῆς Πολωνικῆς Ἀκαδημίας ἐπιστημῶν, 27 (Paris 1970) σχ. 40, 203 σελ. καὶ τόμο ἀπὸ πῖνακες. Γιὰ τὴν βυζαντινὴ σφαῖρα μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀφετηρία τὸ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ Χ. ΜΠΟΥΡΑ, *Κατοικίες καὶ οἰκισμοὶ στὴν βυζαντινὴ Ἑλλάδα. Οἰκισμοὶ στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1974, σ. 30-52.

**BERICHT ÜBER DAS
«9th SPRING SYMPOSIUM ON ICONOCLASM»
IN BIRMINGHAM (22 - 24 MÄRZ 1975)**

DIETRICH STEIN/ Deutschland

Vom 22. - 24. März 1975 fand zum neunten Mal in Birmingham das Spring Symposium des «Committee for Byzantine Studies» statt, eine ursprünglich auf den anglikanischen Raum beschränkte Veranstaltung für Byzantinisten und Mediävisten, die aber im Laufe der Jahre hinsichtlich der aktiven und passiven Teilnehmer schon fast internationales Gepräge gewonnen hat. Die Besonderheit und der Reiz dieses jährlichen Symposiums liegen vor allem in dem Versuch, einer breiten Interessentengruppe geschlossene Bereiche der Byzantinistik durch Referate, Diskussionen etc. vorzustellen und somit einen guten Überblick über das jeweilige Thema zu geben, was nicht zuletzt Verdienst des Direktors des Institute of Byzantine Studies *Dr. Anthony Bryer* ist, der auch dieses Symposium leitete zusammen mit *Dr. J. N. Birdsall*, Reader in New Testament - Birmingham University, und *Prof. Dr. C. Mango*, Bywater and Sotheby Professor of Byzantine and Modern Greek Language and Literature Oxford University.

Das diesjährige Symposium hatte den Ikonoklasmus zum Gegenstand, der in 18 Spezialreferaten vor- und dargestellt wurde. Überblickt man die Themen in ihren fast verwirrenden Vielzahl, so lassen sich doch gewisse Schwerpunkte aufzeigen, nach denen im folgenden die Referate aufgeteilt werden:

I. Ikonoklasmus und «verwandte» Tendenzen:

1. Byzantine and European Iconoclasm (*Dr. D. Freedberg* - Westfield College, London)
2. Monophysitism and Iconoclasm (*Dr. S. Brock* - Woolfson College, Oxford)
3. The Paulicians and Iconoclasm (*Dr. L. Barnard* - University of Leeds)
4. Islam and Iconoclasm (*Prof. O. Grabar*, Harvard University)

II. Ikonoklasmus und «verwandte» Tendenzen in ihrer Auswirkung auf die Kunst:

1. (Islam and Iconoclasm, cf. 1. 4)
2. Monophysite Church Decoration (*Ms M. Mundell* - Curtauld Institute, London)

3. The «Iconoclast» Churches in Cappadocia (*Dr. A. Eppstein* - University of Birmingham)
4. Arts in the Age of Iconoclasm (*Dr. R. Cormack* - Courtauld Institute, London)
5. The Icons after Iconoclasm (*Dr. R. Cormack*)
6. The Byzantine Psalter: Before and after Iconoclasm (*Prof. A. Cutler* - The Pennsylvania State University)

III. Die Epoche des byzantinischen Ikonoklasmus:

1. The Geography of the Iconoclast world (*Prof. H. Ahrweiler* - Université de Paris I)
2. War, Society and Institution in the Age of Iconoclasm (*Dr. J. Howard - Johnston*, Corpus Christi College, Oxford)
3. Iconoclasm and the West (*Dr. P. Llewellyn* - University College of North Wales, Bangor)
4. Iconoclast Reform: The Achievement of Leo III and Constantine V (*Dr. J. Herrin* - Dumbarton Oaks, Harvard University)
5. Schooling in the Iconoclast Centuries (*Dr. A. Moffatt* - The Australian National University, Canberra)
6. Hagiography of the Iconoclast Period (*Prof. I. Sevchenko* - Harvard University)
7. Iconoclasm and the Patriarch Ignatios (*Dr. P. Karlin - Hayter* - Bruxelles)
8. The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios (*Prof. C. Mango* - Exeter College, Oxford)

Eine ausführliche Wiedergabe und Wertung der einzelnen Referate kann und soll nicht Aufgabe dieses kurzen Berichtes über das Symposium sein. Es sei stattdessen versucht, einige aufgeworfene Fragen und vorgelegte Antworten in den Referaten im Rahmen der drei vorgeschlagenen Unterthemen kurz zu beleuchten.

Der Ikonoklasmus als Phänomen in der Geschichte läßt sich nicht allein für die Zeit von 726 - 842 reservieren, es greift zeitlich sowohl nach vorwärts als auch nach rückwärts darüber hinaus, wenn auch die Prägung des Begriffes dem byzantinischen Ikonoklasmus zu verdanken ist. *Dr. D. Freedberg* versuchte in seinem Referat über byzantischen und europäischen Ikonoklasmus Gemeinsamkeiten und Unterschiede in den historischen Manifestationen von Ikonoklasmus an ausgewählten Beispielen aufzuzeigen (in Byzanz, im Italien Savonarolas, im reformatorischen

England, Holland und Deutschland). Dieser Beitrag war der stringente Versuch einer Phänomenologie des Ikonoklasmus, er machte aber auch deutlich, daß sich durch eine Phänomenologie die jeweilige historische Manifestation nicht zureichend erklären läßt. Über eine Konstatierung des Phänomens wird schwerlich hinauszukommen sein. Die drei anderen Referate gingen von dem nun schon bald uralten Problem der Erforschung des Ikonoklasmus aus, inwieweit oder ob überhaupt Zusammenhänge zwischen dem Ikonoklasmus des 8. und 9. Jh. einerseits und dem Islam, dem Monophysitismus und Paulikianismus auf der anderen Seite bestehen. Die Antwort auf die Frage nach ideologischen Zusammenhängen mit dem Ikonoklasmus war bei allen drei Referaten ein klares Nein. Im weiteren ist allerdings zu differenzieren. *Dr. S. Brock*, der hauptsächlich den syrischen Monophysitismus vorstellte, suchte einerseits die These *G. Ostrogorskys* von den monophysitischen Neigungen Konstantins¹ zu entkräften und zeigte andererseits auf, daß es sowohl hinsichtlich der Stellung zu den Bildern als auch der Christologie keine Gemeinsamkeiten zum Ikonoklasmus gibt. Die Denunzierung eines Severus von Antiochien und Philoxenos von Mabbug als Ikonoklasten, wie sie das Konzil von 787 vornahm, läßt sich anhand erhaltener Texte dieser beiden großen Monophysiten des 6. Jh. als schlichte Falschinterpretation erweisen, wie die von früheren Historikern und Theologen aufgestellte Behauptung, die Monophysiten sein Gegner der Bilderverehrung gewesen, von Unkenntnis monophysitischer Religiosität zeugt. Allein schon die Verehrung der Abgar-Ikone in Edessa widerlegt solche Thesen. Nach *S. Brock* wurde die christologische Argumentation überhaupt erst später in die Diskussion um die Bilderverehrung eingetragen, sie ist nicht von Anfang an mit dem Ikonoklasmus verbunden — eine Behauptung, die sich allerdings nur mehr unzureichend verifizieren läßt. Daß auch die Paulikianer nicht zu den Vätern des Ikonoklasmus gerechnet werden können, zeigte das Referat von *Dr. L. Barnard*. Interessant seine These, daß umgekehrt im 9. Jh. die Paulikianer aus dem Ikonoklasmus eine gewisse Verstärkung empfangen.

Verbindungen zwischen Ikonoklasmus und Islam sind ebenfalls nicht zu entdecken. *Prof. O. Grabar* wies daraufhin, daß das immer wieder zitierte Vorbild des Bildersturms eines Kalifen Yazid II. auf grund der nicht vorhandenen Bestätigung in frühen arabischen und syrischen Quellen überhaupt in seiner Historizität sehr fragwürdig ist. Auch die ideolo-

1. *G. Ostrogorsky* stellte diese These auf in seiner 1929 in Breslau erschienenen Habilitationsschrift «Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites», Repr. Amsterdam 1964.

gischen Voraussetzungen zeigen keine Parallele auf, der Ikonoklasmus oder besser «aniconism» des Islam geht von der Unmöglichkeit konkreter Abbildung überhaupt aus. «In conclusion, the explanation of a phenomenon like Iconoclasm does not lie either in immanent formal changes or even in specific philosophical positions, but rather in the coexistence of two equally potent attitudes toward the visual world, that which concerns itself with the relationship between the thing made and its subject, and the other, which emphasizes the relationship between works of art and their viewers and users»².

Aus den unter dem Thema «Ikonoklasmus und "verwandte" Phänomene in ihrer Auswirkung auf die Kunst» zusammengefaßten Referaten seien zwei Fragestellungen kurz aufgeführt. Zum einen die Frage: Lassen sich die in kleinasiatischen, syrischen und palästinischen Bauten vorhandenen anikonischen Dekorationen durch ikonoklastische Tendenzen erklären? Hinsichtlich der frühislamischen Kunst ist diese Frage zu verneinen, sie geht in ihrem Hang zur Abstraktion von anderen Voraussetzungen aus, wie *Prof. O. Grabar* zeigte (s. o.) und erfaßte später, von ihren ideologischen Voraussetzungen befreit, gerade durch ihr Abstraktionsvermögen und verinnerlichten Symbolismus auch andere Kulturbereiche. Auch die in vornehmlich monophysitischen Kirchen der vorikonoklastischen Periode vorhandenen anikonischen Dekorationen sind nicht auf ikonoklastische Vorstellungen zurückzuführen, zumal hier im gesamten Bereich des Monophysitismus durchaus anikonische und ikonische Dekorationen nebeneinander bestehen können wie etwa im syrischen Raum. «Aniconic decoration is not incompatible with the use of icons, but the simple decoration of many eastern churches may have greater relevance to the decoration of Islamic shrines in Syria than to Byzantine Iconoclasm»³. Sogenannte «ikonoklastische» Kirchen in Kappadokien wie St. Basilios in der Nähe von Sinassos, St. Stephanos bei Cemil, Niketas Stylites bei Ortahisar, Joachim und Anna in Kizil Cükür sowie die Kapelle III in Mavrucan sind wohl in die Umgebung des 10. Jh. zu datieren und ihre ikonographischen Programme sind nicht vom Ikonoklasmus beeinflusst (Referat *Dr. A. Epstein*).

Zum anderen die Frage: Welchen Einfluß hat der Ikonoklasmus auf die byzantinische Kunst gehabt? Generell läßt sich dazu sagen, daß der Ikonoklasmus sich nicht durch neue Kunstvorstellungen sondern durch die Forcierung bestimmter bereits vorhandener Kunstrichtungen auf die

2. Zit. nach dem Informationspaper zum Referat.

3. Zit. nach dem Informationspaper zum Referat *M. Mundell*.

Kunst auswirkte, etwa durch die Bevorzugung symbolischer Dekoration, wozu an erster Stelle natürlich das alte Symbol des Kreuzes zählt. Die Kunst nach dem Ikonoklasmus knüpft bewußt an präikonoklastischen Traditionen an. «The second half of the 9th century is a retrogressive period in the history of art, and the desire to re - create a past period is confirmed by texts, e. g. the *Vita Basilii*»⁴.

Auch aus den unter Punkt drei subsummierten Referaten seien hier nur einige Schwerpunkte herausgegriffen. Schon von der Themenstellung her interessant war das Referat von *Prof. H. Ahrweiler* über die Geographie der ikonoklastischen Welt, das in seiner, wie die Referentin betonte, provozierenden Diktion allerdings über eine bloße Geographie hinausgriff. Sicher lassen sich einige grobe Feststellungen machen über die geographische Verbreitung der Ikonoklasten und Ikonodulen wie die, daß der Westen mehr ikonodulisch, der Osten des Reiches (die kleinasiatischen Provinzen) mehr ikonoklastisch gesinnt war. Eine soziale «Geographie» zeigt die Gruppe der Mönche als Ikonodulen, die Armee als mehr ikonoklastisch gesinnt, aber mit diesen Aussagen läßt sich relativ wenig anfangen, zumal im gesamten Reichsverband — den italienischen Westen ausgenommen — Ikonoklasten und Ikonodulen durchaus nebeneinander lebten. *H. Ahrweiler* machte von den Ergebnissen der geographischen Untersuchung her den Vorschlag, den Ikonoklasmus als eine Ausdrucksform kaiserlicher Zentralisationspolitik zu betrachten, deren Annahme oder Ablehnung sich in einer entsprechend positiven oder negativen Haltung Einzelner und Gruppen zu dieser Politik äußert. Unter dieser Betrachtungsweise werden die Reaktionen des papistischen Italien Ausdruck einer Los - von - Konstantinopel - Bestrebung, während die repräsentativen Maßnahmen ikonoklastischer Kaiser gegenüber ikonodulisch gesinnten Gruppen und Individuen als der Versuch zu sehen sind, jede antikaiserliche und damit auch dezentralistische, für sich zentrifugale Kraft zurückzudrängen. Das Ergebnis letzterer Politik ist die Schaffung einer — wenn man so will — neuen Reichspolitik, die zugunsten eines christlich-nationalen Byzanz die universale Romidee aufgibt und so instandgesetzt wird, das Reich zu festigen. Daß unter solchem Nationalismus nicht an die nationalen Ideen eines 19. und 20. Jh. gedacht ist, betonte *H. Ahrweiler* in der anschließenden Diskussion. Der byzantinische Nationalismus ist im wesentlichen vom christlichen Glauben in Verbindung mit einem Heimatgefühl — der Soldat des 8 Jh. verteidigt sein eigenes Land — bestimmt.

4. Zit. nach dem Informationspaper zum Referat *R. Cormack*.

Es seien zu diesen Ergebnissen des Referats einige eigene Überlegungen angestellt: Hier wie auch in den meisten anderen auf dem Symposium gehaltenen Referaten zeigt sich eine neue oder, wenn man so will, wieder neue Tendenz in der Byzantinistik hinsichtlich der Erforschung des Ikonoklasmus. Man ist von dem Versuch abgerückt, den Ikonoklasmus als theologisches Phänomen zu erklären, und beschäftigt sich stattdessen mehr mit politischen, sozialen, wirtschaftlichen, literarischen u. a. Einzelproblemen, die bislang vernachlässigt worden waren. Das sollte aber nicht dazu führen, daß man jetzt den Ikonoklasmus von diesen Frahestellungen her — je nach Ausgangspunkt — wieder grundsätzlich erklärt, was m. E. auch nicht ausreicht, weil die Gefahr der Pauschalisierung zu groß ist. Es sei denn, man stellt sich auf den Standpunkt eines *Gottfried Arnold*, daß «in allen solchen Religionsstreitigkeiten meist die Erfüllung des eigenen Willens, eitle Ehre, Rachgier und andere Affecten das Hauptwerk sind»⁵.

Sicher ist es zutreffend, daß in Byzanz eigentlich durchweg jede Bewegung sich theologisch zu legitimieren suchte. Aber solche theologische Abstützung dürfte auf die jeweilige Bewegung doch auch Rückwirkungen gehabt haben. Das theologische Bekenntnis zum Ikonoklasmus oder zur Bilderverehrung als individuelle Angelegenheit möglichst der oberen Bildungsschichten abzutun, hilft da auch nicht. Waren nicht Ikonoklasmus und Bilderverehrung wesentlich kollektive Bewegungen, so sehr sie auch ihre hervorragenden einzelnen Führer und Denker hatten, seien es ein Konstantin V. oder ein Theodoros Studites? Um den byzantinischen Ikonoklasmus in seinen Erscheinungsweisen verstehen zu können, bedarf es auch ausführlicher Untersuchung seiner theologischen Seite. In ihrer Ausklammerung zeigte sich gewisse Einseitigkeit des Symposiums, die allerdings durch den Informationsgehalt seiner Spezialreferate und die zahlreichen Anregungen, die die Teilnehmer gewinnen konnten, voll aufgewogen wurde.

Das Referat von *Dr. J. Howard - Johnston* behandelte die Epoche des 7. - 9. Jh. in ihren Auswirkungen auf Kriegführung, Gesellschaft und Institutionen und suchte ihr Proprium herauszustellen. Zwei Themen seien herausgegriffen, das der Kriegführung und das der Gesellschaft. Vor allem anhand der Abhandlung *Περὶ παραδρομῆς πολέμου* (Über den Guerilla - Krieg), in Auftrag gegeben von Nikephoros Phokas, wurde gezeigt, daß die Kriegführung um eine neue Taktik bereichert wird, die Gueril-

5. *G. Arnold*, Unparteyische Kirchen = und Ketzerhistorie von Anfang des Neuen Testaments bis auf das Jahr Christi 1688, 1699.

lataktik. In die Zeit der «dark ages» fällt auch die Umwandlung der spätantiken Stadtgesellschaft in eine Gesellschaft, in der die Institution des Dorfes — etwa als Soldaten - Produktions - Institution und als wirtschaftlicher Faktor — und das Kastron als Garnison und neuer Siedlungsmittelpunkt kleiner Städte, sogenannter towns, bestimmend wird. Eine Ausnahme in dieser Umformung der Gesellschaft bilden die weiterhin bestehenden Großstädte Konstantinopel und Thessaloniki, deren Eliten und Bevölkerung aber auch der Veränderung ausgesetzt sind.

Die Hagiographie als Quelle des «Zeitgeschehens» wird seit langem in der Byzantinistik geschätzt und auf sie besonders häufig in der modernen Forschung rekurriert, was auch die Verwendung hagiographischer Texte in den Referaten dokumentierte. *Dr. A. Moffatt* baute ihr Referat über Erziehungswesen im Zeitalter des Ikonoklasmus vornehmlich auf hagiographischen Texten auf. Ausschließlich mit der Hagiographie der ikonoklastischen Periode beschäftigte sich das Referat von *Prof. I. Ševčenko*. Ihm ging es u.a. darum, einige Grundsätze zur literarischen Klassifizierung der erhaltenen Viten aufzustellen, sowie eine Rekonstruktion ikonoklastischer Hagiographie zu versuchen, letzteres ein ziemlich schwieriges Unterfangen, da eigentliche ikonoklastische Heiligenviten scheinbar nicht mehr erhalten sind. Der dennoch gewagte Versuch der Rekonstruktion beruhte auf zwei Grundlagen: zum einen auf den erhaltenen Texten der beiden ikonoklastischen Konzile von 754 und 815 — hier besonders Texte, die sich mit der Verehrung der Heiligen befassen —, zum anderen auf den Texten zweier Heiligenviten - die des Georg von Amastris von Ignatios Diakonos und die des Philaretos des Barmherzigen von Niketas von Amnia —, deren Autoren *I. Ševčenko* als Mitläufer des zweiten Ikonoklasmus und deren beide Viten in dieser Zeit entstanden sieht. Besonders am Beispiel der Vita des Georg von Amastris suchte *I. Ševčenko* das Schema ikonoklastischer Hagiographie zu verifizieren. Es ist zu hoffen, daß dieses weit mehr als einen Denkanstoß darstellende Referat zu einer ausführlichen Beschäftigung mit einem bislang nicht untersuchten Gebiet der Literaturgeschichte in der Byzantinistik führen möchte.

Das abschließende Referat auf dem 9th Spring Symposium wurde von *Prof. C. Mango* gehalten, der besonders die Beziehungen des Patriarchen Photios gegenüber dem Ikonoklasmus untersuchte. Nach *C. Mangos* Ansicht hat Photios' Insistieren auf der Bekämpfung des Ikonoklasmus, der er die Konzile von 816 und 867 widmete sowie einen Großteil seiner Schriften, persönliche und kirchenpolitische Gründe. So hatte Photios einerseits enge familiäre Beziehungen zu hervorragenden Gegnern des

Ikonoklasmus wie zu dem Patriarchen Tarasios, zu Sergios Confessor — dem mutmaßlichen Vater von Photios —, aber auch zur Familie der Kaiserin Theodora und Sergios Niketas, Initiatoren der Bilderrestauration. Ein zweiter Grund für Photios, sich im Gefolge seiner Verwandtschaft als Bekämpfer des Ikonoklasmus hinzustellen, ist die Profilierung gegenüber dem Patriarchen Ignatios, der in der Zeit des Ikonoklasmus keine Rolle in der bilderfeindlichen Opposition gespielt hatte. Hier wie früher schon bei dem Patriarchen Methodios spiegelt sich der Konflikt zwischen weltlichem Klerus und Mönchtum wieder. Ersterer hatte zusammen mit der Hofpartei den Ikonoklasmus endgültig beseitigt, so wie der Hof es war, der den Ikonoklasmus inszeniert hatte. Obwohl die Studitenmönche die Opposition unter den ikonoklastischen Kaisern geführt hatten, waren sie an der offiziellen Beseitigung des Ikonoklasmus nicht maßgeblich beteiligt worden und hatten auch nicht den ersten orthodoxen Patriarchen gestellt. Erst mit Ignatios übernahm ein Vertreter der Mönche das Patriarchat, um es später wieder an Photios, den Vertreter des weltlichen Klerus und der Hofpartei, abzugeben. Um seine Position zu stärken, streicht Photios die Bekämpfung des Ikonoklasmus als sein und seiner Partei Verdienst heraus und eben nicht als Verdienst der Mönchspartei, die ihrerseits wieder mit allen Mitteln den eigenen Beitrag an der Bekämpfung des Ikonoklasmus hervorhebt, auch um den Preis einer Geschichtsfälschung, wenn sie den Patriarchen Ignatios zum Confessor zu machen oder den Studitenmönchen das Hauptverdienst an der Wiedereinsetzung der Bilderverehrung unterzuschieben versucht.

Soweit zu den Referaten im einzelnen. Ich habe versucht, einige Punkte hervorzuheben, die nur sehr punktuell das widerspiegeln, was auf diesem Symposium an Erkenntnissen, Thesen, Meinungen und Anregungen zum Thema Ikonoklasmus gesagt wurde, die aber in ihrer subjektiven Auswahl und Wiedergabe vielleicht einen Eindruck von der Fülle an Material geben, das den Teilnehmern vorgeführt wurde. Einen wertvollen Informationsbeitrag leistete auch die an die Teilnehmer verteilte Symposiumsmappe, die neben einer vorzüglichen Textauswahl aus Quellen zum Ikonoklasmus die wichtigste Bibliographie bot. Das Symposium, das laut Liste 233 Teilnehmer versammelt hatte, schloß mit einem byzantinischen Essen, zusammengestellt unter Leitung von *Dr. M. Alexiou* — University of Birmingham — nach den Essensvorschriften für den Monat März aus der Abhandlung über Ernährung des Hierophilos Sophistes (12. Jh.).

Es ist zu wünschen, daß die Absicht der Symposiumsleitung, die vorgetragenen Referate in Buchform (im Verlag Elek and Rutgers) zu veröf-

fentlichen, so bald wie möglich verwirklicht wird. Zum einen würde dadurch die Diskussion auf breiterer Ebene möglich, zum anderen hätte man so einen guten Überblick über den gegenwärtigen Forschungsstand zum Thema vorliegen.

Das 10th Spring Symposium of Byzantine Studies findet unter dem Titel «THE BYZANTINE UNDERWORLD: Heroic poetry and popular tradition» vom 20. - 22. März 1976 in Birmingham statt. Folgende Themen werden unter diesem Titel behandelt werden:

1. *Heroic Poetry*: a panel on the definition and interpretation of heroic poetry in general and an examination of *Digenis* in particular.
2. *Popular Tradition*: in Byzantine literature, music, hagiography, costume and belief.
3. *The transmission and survival of «The Byzantine Underworld»*: problems of transmission and survival after 1453, a panel on Byzantine and later literacy, sessions on Cretan drama and the popular tradition in modern Greek poetry.

Die Teilnehmerzahl ist auf 250 beschränkt. Für Interessenten sei noch die Kontaktadresse angegeben: Byzantine Studies, The University Birmingham, P.O. Box 363, Birmingham B 15 2TT.

**A PROPOS DES OPÉRATIONS DES NORMANDS
DANS LA MER ÉGÉE ET A CHYPRE
APRÈS LA PRISE DE THESSALONIQUE
(1185-1186)**

De nouveau sur une source hagiographique négligée

ERA L. VRANOUSI/Athènes

Saint-Christodule*, fondateur du couvent de l'île de Patmos, mourut en 1093¹. Sa vie et les miracles qu'il a faits avant et après sa mort sont exposés dans son synaxaire², deux éloges³ et une relation de miracle de l'an 1280⁴. Le synaxaire de Saint-Christodule et le premier enkomion ont été rédigés au cours des premières décennies du XIIe siècle⁵. Un autre éloge, qui fera l'objet du présent article, a été écrit par un certain

* Le présent article a fait l'objet d'une communication présentée au XIIIe Congrès d'Études byzantines (Oxford, 1966). Ces communications n'ayant pas été publiées, elle est restée jusqu'à présent inédite. D'autre part, j'ai entre-temps fait circuler mon livre sur les textes hagiographiques de Saint-Christodule et leurs renseignements historiques dont elle forme un chapitre (Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου, ἱδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς - Φιλολογικὴ παράδοσις καὶ ἱστορικαὶ μαρτυρίαι, Athènes 1966, p. 140-167). - Si je publie cet article actuellement c'est parce que les chercheurs ayant étudié depuis lors les opérations de la flotte normande après le sac de Thessalonique ont passé sous silence les renseignements repris dans cet Enkomion de Saint Christodule. Je pense notamment au livre de *Ch. Brand*, *Byzantium confronts the West*, Cambridge Mass. 1968, et à l'article récent de *Th. Vlachos*, 'Ο τύραννος τῆς Κύπρου Ἰσαάκιος Κομνηνός (1189-1191), *Βυζαντινά* 6 (1974), p. 169-177, etc.

1. *Vranoussi*, "Ὁσιος Χριστόδουλος, p. 124. - J'ai été surprise de constater, un an et demi après la parution de mon livre, la publication dans la *Revue des Études Byzantines* (25, 1967, p. 235-238) d'un article signé par *P. Gautier* sur la date de la mort de Saint Christodule et sur des problèmes historiques s'y référant, comme si je n'avais pas épuisé le sujet. Ce qui est plus étonnant encore c'est que les arguments de son article suivent tacitement de près les miens. . . L'auteur connaissait pourtant mon travail qu'il cite au début de son article (sans plus jamais y renvoyer), de sorte que le lecteur de *P. Gautier* risque d'avoir l'impression que j'ai publié une simple édition de textes hagiographiques, alors que ce n'est nullement le cas; je prépare l'édition de ce dossier.

2. *Ibid.*, p. 36-37.

3. *Ibid.*, p. 58-66 et 66-80. - Je prépare une nouvelle édition du dernier qui paraîtra dans la série des publications de l'*Istituto di Studi Bisantini e Neellenici* de Palerme avec traduction du texte en italien par le prof. *V. Rotolo*. - Le prof. *B. Lavagnini*, présent à Oxford lorsque j'y avais présenté pour la première fois cette communication, a récemment publié un article intitulé: *I Normanni di Sicilia a Cipro e a Patmo* (1186), dans *Byzantino-Sicula* II (= *Miscellanea G. Rossi Taibbi*), Palerme 1974, p. 3-16.

4. *Ibid.*, p. 81-84 et 168-181.

5. *Ibid.*, p. 54 et 62.

moine du couvent de Patmos, appelé Théodose Goudélis, originaire de Constantinople, peu après 1191, et nous est transmis par un manuscrit du XIIIe siècle. Bien qu'il ait été édité dès 1884 par le savant grec Jean Sakkelion, on l'a pratiquement ignoré jusqu'à nos jours⁶.

Cet enkomion se compose de deux parties. Dans la première, le panégyriste relate brièvement la vie du saint et ses fuites à travers les centres monastiques de la Palestine et de l'Asie Mineure, à savoir Latros, Strovilos, puis Kôs, Patmos et l' Eubée, où le saint mourut — fuites motivées par l'avance ininterrompue des Turcs. Cette première partie ne présente pour nous aucun intérêt particulier, puisqu'elle résume ce qui avait été déjà exposé dans la «vie» de Saint-Christodule, écrite 70 ans plus tôt. La seconde partie de l'enkomion de Théodose est intitulée: *Relation (δὲλησις) des miracles que le Christ a faits au temps du pieux empereur sire Isaac Comnène* [Ange].

Il n'est pas difficile de constater, en lisant cet éloge, que le synaxariste fut un témoin oculaire des événements qu'il relate dans cette seconde partie. Comme nous allons le voir plus bas, il est très exact et digne de foi. On doit noter qu'il fournit des indices chronologiques très précis et détaillés: l'an, l'indiction, le mois, parfois même le jour et l'heure exacte de l'événement cité. C'est pourquoi, à mon avis, l'enkomion de Théodose constitue un des textes hagiographiques les plus importants.

Les événements relatés par l'enkomion sont datés de 1186 à 1191 et se rapportent principalement aux miracles accomplis pendant cette période par Saint-Christodule, et notamment chaque fois que des incurseurs ont voulu nuire aux moines et enlever les reliques du saint du couvent de Patmos.

Notons que le panégyriste insiste sur un miracle de 1186, comme nous allons voir, tandis qu'il nous fournit des renseignements très brefs sur des événements contemporains connus par plusieurs sources, des années 1187, 1188 et 1191 — tels que la prise de Jérusalem par Saladin, la troisième Croisade, etc. — et finit par un miracle de Saint-Christodule de l'an 1191, lorsque le roi Philippe Auguste, se rendant de Palestine en France, séjourna à Patmos et essaya d'emporter la main du saint.

La relation commence par les faits de l'an 1186 et contient des pages dignes d'un vrai historien. Elle nous fait apprendre que le tyran de Sicile, à savoir Guillaume II, a envoyé Margarit⁷, l'amiral bien connu et

6. *Ibid.*, p. 70 et suiv.

7. Notons que notre Enkomion connaît le vrai nom de cet amiral, à savoir le

redoutable de la flotte normande, dans toutes les îles grecques, en vue d'en percevoir des impôts, tout en les ravageant. Margarit se dirigea en premier lieu à Chypre, où il vint secourir le rebelle Isaac Comnène contre l'armée impériale d'Isaac Ange. Je rappelle qu'Isaac Comnène, petit neveu de l'empereur Manuel Comnène, s'était enfui à Chypre à l'époque d'Andronic Comnène pour y fonder un royaume. Le moine Théodose décrit les étapes diverses de cette guerre qui finit, comme nous le savons, par la défaite totale de l'armée et de la flotte impériales et par la capture des chefs byzantins.

Ces événements nous sont, plus ou moins, connus⁸. Le synaxariste nous donne évidemment quelques nouveaux aspects de cette guerre. Mais la valeur de cet éloge consiste en ce qui suit: il nous fournit des renseignements complètement nouveaux et très importants sur l'activité de la flotte normande dans la Mer Égée en 1186⁹:

Après sa victoire à Chypre, Margarit se dirige avec sa flotte et ses prisonniers vers les îles de l'Archipel, d'une part pour percevoir, comme il était prévu, des impôts, et, d'autre part, pour emporter les reliques de Saint-Christodule.

Le 11 octobre de l'an 1186, un samedi après midi, à trois heures¹⁰, la flotte normande mouilla dans le port de Patmos. Suit la narration d'événements peu importants: de longues tirades de Margarit et des moines, des conflits entre eux, au cours desquels le saint trouve l'occasion de sauver le couvent et l'île de Patmos, etc., c.à d. des épisodes dépourvus d'intérêt pour nous. Mais de cette relation, rédigée avant tout pour faire l'éloge de Saint-Christodule, on peut dégager quelques renseignements historiques que je cite rapidement:

1°) Margarit propose aux moines de Patmos, de la part du roi de Sicile, de leur céder une grande île, à savoir la Crète ou l'Eubée, s'ils consentent à lui donner les reliques du saint.

2°) La flotte normande, utilisant Patmos comme centre d'opération, parcourt la Mer Égée et visite les îles en vue de percevoir des impôts et d'obliger leurs habitants à reconnaître leur soumission aux Normands.

nom *Μαργαρίτης*, bien qu'il insiste sur sa soi-disante origine de *Μέγαλα-Μεγαρείτης*. Par contre Choniates ne connaît que le nom *Μεγαρείτης*. - Sur sa personnalité, sa carrière et ses titres cf. *Vranoussi*, op. cit., p. 148, n. 2 et 160-161.

8. Cf. les renseignements, les sources et la bibliographie que j'ai rassemblés dans mon livre *Ὁσιος Χριστόδουλος*, p. 140 et suiv., surtout p. 148-154. - Le récent article de *Th. Vlachos*, op. cit., n'ajoute, pour ma part, rien à nos connaissances.

9. *Vranoussi*, *Ὁσιος Χριστόδουλος*, p. 154-167.

10. Sur la précision de cette date fournie par l'Enkomion (§ 18') voir *Vranoussi*, op. cit., p. 154-155.

On ne peut pas évidemment être certains que les Normands, ayant toujours pour base Patmos visitent toutes les îles de l'Archipel. Il s'agit, sans doute, d'une exagération du moine Théodose qui, résidant à Patmos, regarde les choses de ce point de vue.

De toute la narration il ressort: en premier lieu, les Normands agissent comme des maîtres légitimes vis-à-vis de sujets—au moins pas comme des incurseurs envers des ennemis; puis, ils sont certains de revenir régulièrement ou de passer par les îles de l'Archipel.

Pour mieux saisir le caractère de cette ronde de la flotte normande à travers la Mer Égée en 1186, il faut voir de près un passage de l'Enkomion. J'en donne la traduction libre avec quelques éclaircissements:

D'aucuns ont exprimé dans le temps le désir d'enlever les reliques de Saint-Christodule: Italiens, Byzantins, barbares, Francs, Anglais, etc.; «mais plus que tous les autres, le tyran de Sicile [Guillaume II] qui, en 6694 [=1186], envoya le chef de ses opérations navales Margarit ravager toutes les îles byzantines et réclamer les impôts habituels aux habitants, devenus ses parèques, qui avaient l'air de les lui verser à bon gré». Le panégyriste explique aussi comment les habitants des îles étaient devenus des parèques de Margarit: «le maître de Margarit [à savoir le roi de Sicile Guillaume II] les lui avait cédés»¹¹.

De ce passage on conclut:

1°) qu'à un certain moment, avant octobre 1186, les îles de l'Archipel avaient passé sous la domination normande; notamment l'amiral de la flotte normande Margarit en devint le maître — renseignement qu'on ignorait jusqu'à présent.

2°) que Margarit vint en octobre de l'an 1186 percevoir des impôts en sa qualité de maître des îles.

Il n'est pas difficile d'expliquer comment les îles de l'Archipel ont été assujettis à Margarit. On sait par des sources occidentales qu'avant la prise de Thessalonique en 1185, la flotte normande avait occupé Corfou, Céphalonie et Zante dans la Mer Ionienne, et que, par la suite, le roi de Sicile céda ces îles à Margarit. Il paraît que la domination de Margarit sur ces îles dura assez longtemps. Benedictus de Peterborough témoigne qu'en 1191 les îles *Serfent*, *Chefeleine* et *Jagent* appartiennent à Margarit et que Corfou versait des impôts à l'empereur byzantin¹²; cela veut dire qu'elle avait été reprise par les Byzantins. No-

11. Enkomion, § ια'. - Vranoussi, op. cit., p. 143 et suiv.

12. *Gesta regis Henrici Secundi Benedicti abbatis*, éd. W. Stubbs, vol. II, Lon-

tons, par ailleurs, que dans les *Annales Placentini Gibellini* Margarit est mentionné comme *Rex Epirotarum*¹³.

Quelque chose d'analogue arriva très probablement aussi dans les îles de la Mer Égée. Il paraît qu'un peu avant ou après la prise de Thessalonique en août 1185, Margarit occupa les îles byzantines. L'enkomion parle au commencement de toutes les îles byzantines, mais il énumère ensuite seulement Patmos, Ikaria, Samos, Mykonos, Makri, et peut-être la Crète¹⁴ et l'Eubée.

On ne peut pas savoir sous quelles conditions les îles de l'Archipel se sont soumises à l'amiral de la flotte normande. Peut-on supposer, que les habitants des îles, effrayés par les incursions fréquentes de pirates, et, après avoir appris la marche victorieuse des Normands, aient accepté volontairement (ὡς ἐξ ἐκόντων, dit l'enkomion) de verser des impôts aux Normands qui pourraient éventuellement les protéger contre les pirates. On sait d'ailleurs qu'au cours des périodes de désagrégation de l'Empire byzantin telles que l'époque des Anges, les percepteurs d'impôts byzantins devenaient de véritables fléaux pour les contribuables. C'est pourquoi en 1147, p.ex., les habitants de Corfou se soumirent de plein gré aux Normands¹⁵. D'après ces nouvelles données, on peut voir maintenant d'un autre oeil le passage de Robertus Autissiodorensis passé inaperçu jusqu'à présent:

*Margaritus, dux classis regis Sycciliae [...] contra imperatorem Constantinopolis potenter agit et aliquantas eius insulas vastat et occupat. . .*¹⁶.

On n'est pas à même de fixer combien de temps dura cette soumission des îles de l'Archipel aux Normands. D'après l'enkomion, les Normands, revenus en 1186, repartent après un séjour d'environ 20 jours;

dres 1867, p. 199: *deinde quasi per centum militaria a rupe est insula quae dicitur Serfent, quae est Margariti: Et aliae duae insulae ibi sunt, quarum una dicitur Chefeleine et altera Jagent et utraque est Margariti. . .* (cf. Vranoussi, "Ὁσιος Χριστόδουλος, p. 145). Et plus bas (*Gesta. . .*, p. 204) que *Cuverfu* (= Corfou) versait en 1191 à l'empereur de Constantinople *singulis annis quindecim quintallos auri purissimi de redditu annuo et pondus quintalli est pondus centum librarum auri. . .*

13. *MGH SS*, vol. 26, p. 468.

14. Vranoussi, 'Ιστορικές μαρτυρίες για την Κρήτη τὸν ΙΒ' αἰῶνα ἀπὸ πατμιακὰς πηγὰς, Πραγμὰ Β' Διεθνὸς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, vol. III, Athènes 1968, p. 15.

15. *Nicetas Choniates*, éd. de Bonn, p. 97.

16. *MGH SS*, vol. 26, p. 249.

mais ils espèrent y revenir bientôt. Des sources occidentales et arabes¹⁷ nous font connaître qu'en 1187 et 1188 Margarit, en sa qualité de chef de la flotte normande, fait la ronde dans la Méditerranée orientale (Syrie, Palestine, etc.). Il aurait dans ce cas là, la possibilité de visiter entre-temps ses possessions de la Mer Égée. Mais il est d'autre part probable, que le traité de 1187¹⁸, en mettant fin aux hostilités byzantino-normandes, a restitué les îles de l'Archipel à l'Empire byzantin. De toute façon, il est certain que la soumission des îles aux Normands ne fut pas de longue durée. Autrement elle aurait été rapportée également par d'autres sources que notre enkomion.

Recapitulons:

Il est certain que le récit de l'enkomion ne se rapporte pas à une nouvelle incursion des Normands en 1186 dans la Mer Égée. Par contre il relate une visite régulière du maître légitime de ces îles, Margarit, pour la perception d'impôts. Cette «visite» a été, sans doute, assez dure pour être qualifiée d'incursion dévastatrice.

Quoi qu'il en soit, les témoignages fournis par cet éloge de Théodose sont dans la plupart uniques et dignes de foi. Ils sont vérifiés par le fait que d'autres événements contemporains, déjà connus par plusieurs sources, tels que la prise de Jérusalem par Saladin, la troisième Croisade, etc., sont mentionnés par notre enkomion avec exactitude et des indices chronologiques très corrects¹⁹. C'est pourquoi, à mon avis, l'enkomion de Théodose constitue une source historique de tout premier ordre.

Avant de finir je me permets d'insister sur un autre point: notre panégyriste connaît bien la cour byzantine. Peut-être appartenait-il à la fameuse famille des Goudélis; il est d'ailleurs considéré comme originaire de Constantinople. De plus, il éclaircit des problèmes de prosopographie de son temps²⁰. Je cite, à titre d'exemple, un certain Alexis qu'il compte parmi les chefs de la flotte byzantine à Chypre et qui fut capturé par Margarit. Ce même Alexis, aveuglé par Andronic Comnène, est également mentionné par Nicétas Choniates dans son récit des opérations de Chypre, mais là comme Alexis Comnène, tout court. Notre éloge ajoute qu'il était fils du *sébastocrator* Jean et cousin de l'

17. Cf. Vranoussi, "Οσιος Χριστόδουλος, p. 147, n. 5 et 6.

18. MGH SS, vol. 26, p. 253.

19. Vranoussi, op. cit., p. 165-167.

20. Ibid., p. 161-164.

empereur régnant Isaac Ange. Ces détails m'ont menée à formuler l'hypothèse qu'il serait un fils, jusqu'à présent inconnu, du *sébastocrator* Jean Doukas, et, par conséquent, un frère aîné et ignoré du soi-disant *despote* d'Épire Michel ²¹.

21. Cette identification a été admise par D. Polemis, *The Doukai. A Contribution to byzantine Prosopography*, Londres 1968, p. 88.

Η ΔΙΓΛΩΣΣΙΑ
ΣΤΑ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ
ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Ε. ΚΡΙΑΡΑΣ/Θεσσαλονίκη

Ἡ μελέτη πού ἀκολουθεῖ παρουσιάστηκε σέ γαλλική γλώσσα ὡς μιὰ ἀπὸ τὶς εἰσηγήσεις πού ἔγιναν στὸ δέκατο τρίτο διεθνὲς βυζαντινολογικὸ συνέδριο τῆς Ὁξφόρδης τὸ φθινόπωρο τοῦ 1966 καὶ τυπώθηκε πλουτισμένη μὲ τὶς ἀπαραίτητες ὑποσημειώσεις στὰ Πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου τούτου πού κυκλοφόρησαν τὸ 1969¹. Ἀργότερα ἡ μελέτη αὕτη σὲ κάπως συντομυμένη μορφή ἀνακοινώθηκε σὲ ἰταλική γλώσσα στὰ πλαίσια συνεδρίου Ἰταλῶν γλωσσολόγων πού συνῆλθε στὸ Παλέρμο τῆς Ἰταλίας τὸ 1967 μὲ θέμα «Γλώσσα τῆς ὁμιλίας καὶ γραπτὴ γλώσσα». Τὸ κείμενο τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς, συνοδευμένο καὶ πάλι μὲ τὶς ἀπαραίτητες ὑποσημειώσεις, καταχωρίστηκε στὰ Πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου αὐτοῦ². Ἀργότερα τὸ γαλλικὸ κείμενο τῆς εἰσηγήσεως παρουσιάστηκε μεταφρασμένο σὲ ρουμανικὴ γλώσσα ἀπὸ τὸν ἐκλεκτὸ νέο βυζαντινολόγο κ. Nicolae-Șerban Tanasoca στὸ σύμμεικτο τόμο *Literatura bizanțului Studii*, πού κυκλοφόρησε τὸ 1971 στὸ Βουκουρέστι καὶ ὅπου συγκεντρώθηκαν μελετήματα πάνω σὲ γενικότερα θέματα παλαιότερων καὶ σύγχρονων βυζαντινολόγων. Σήμερα παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ κείμενο τῆς γαλλικῆς εἰσηγήσεως τῆς Ὁξφόρδης σὲ ἐλληνικὴ γλώσσα.

1. Ἡ κληρονομημένη διγλωσσία

Ἦδη ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ἱστορίας του τὸ Βυζάντιο εἶχε γνωρίσει μιὰ διάσπαση στὸν πνευματικὸ καὶ τὸ γλωσσικὸ τομέα. Ἦδη πολλοὶ συγγραφεῖς τῆς πρώτης περιόδου σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ τέταρτου αἰῶνα (σ' αὐτοὺς ὀφείλεται ἡ συμπίλιψη τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος μὲ τὸν ἀρχαῖο κόσμος) εἶχαν χρησιμοποιήσει ὡς γλωσσικὸ τους ὄργανο τὴν ἀρχαία ἐλληνική, ὁ καθένας κατὰ τὸ βαθμὸ τῆς ἐλληνομάθειας πού εἶχε ἀποκτήσει³. Ἄλλοι ὅμως συγγραφεῖς πού καλλιεργοῦσαν γραμματικὰ εἶδη περισσότερο προσιτὰ στὸ μεγάλο κοινὸ κατέφευγαν ὄχι βέβαια στὴν πραγματικὴ λαϊκὴ γλώσσα, πού ἦταν ἀκό-

1. Thirteenth International Congress of Byzantine Studies, Oxford 1966, σ. 283 κέ.

2. *Bilinguismo degli ultimi secoli di Bisanzio: Nascita della letteratura neocellenica* (Atti del convegno di studi su lingua parlata e lingua scritta [=Bolletino del Centro di studi filologici e linguistici siciliani 11, 1970, σ. 223-46]).

3. Γιὰ τὸν «ἀττικισμόν» τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων γενικὰ καὶ γιὰ τὴ σχετικὴ ὀρολογία τοὺς βλ. G. Böhlig, *Untersuchungen zum rhetorischen Sprachgebrauch der Byzantiner*, Βερολίνο 1956, σελ. 17.

μη ἀδιαμόρφωτη, ἀλλὰ σὲ μιὰ γλῶσσα ποὺ πολλὰ τῆς στοιχεῖα τὴν ἔκαναν νὰ προσεγγίξῃ στὴ γλῶσσα ποὺ μιλοῦσαν οἱ λαϊκὲς μάζες στὸ Βυζάντιο.

Παραδείγματα καὶ παλαιότερων συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου καὶ τοῦ πνευματικοῦ του περιβάλλοντος δὲν μπόρεσαν νὰ βροῦν μιμητὲς στοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν. Μὲ τὴν ἀνθρώπινη τῆς παιδείας στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, ποὺ κυριαρχεῖται ἀπὸ ἓναν ἑκδηλὰ κλασικιστικὸ προσανατολισμό, ἰδίως μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, σημαντικοῦ συγγραφέα, ἡ διστακτικὴ πάντα τάση νὰ χρησιμοποιηθῇ μιὰ ἀπλούστερη γλωσσικὴ μορφή ἐξαφανίζεται. Καλλιιεργεῖται τώρα ἓνας ἄκρατος ἀρχαϊσμός ποὺ ὁδηγεῖ σὲ διάσπαση ἀνάμεσα στὴν ἐπίσημη βυζαντινὴ διανόηση καὶ τῇ λαϊκῇ ἀμόρφωτῇ μάζῃ. Ὅμως καὶ μετὰ τὸν Ψελλὸ παρουσιάστηκαν συγγραφεῖς ποὺ αἰσθάνθηκαν τὴν ὑποχρέωση νὰ χρησιμοποιοῦσαν ἀπλούστερη γλῶσσα, ἀπειθάρχητη ἀσφαλῶς σὲ αὐστηροὺς γλωσσικοὺς κανόνες, ἀπομακρυσμένη πάντως ἀπὸ τὴ γλῶσσα ἐκείνη ποὺ συνειδητὰ ἢ ὄχι ἀκολουθοῦσε τὸ παράδειγμα τοῦ Ψελλοῦ⁴. Ἐξαιτίας τῶν γεγονότων αὐτῶν δὲν εἶναι καθόλου περίεργο ὅτι στοὺς τρεῖς ἢ τέσσερις αἰῶνες μετὰ τὸν Ψελλὸ προβάλλει τώρα πῶς ὑπογραμμισμένο τὸ φαινόμενο τοῦ διχασμοῦ τοῦ βυζαντινοῦ πνευματικοῦ βίου⁵. Μὲσα σ' αὐτὸν τὸν ἀχαλίνωτον ἀρχαϊσμό, ποὺ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὰ δυσμενῆ τοῦ ἀποτελέσματος, δὲν πρέπει νὰ παραξενεύεται κανεὶς ποὺ κάμποσα χρόνια μετὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τῶν σπουδῶν στὰ χρόνια τοῦ Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου, καὶ μάλιστα μὲ τὴν προσπάθεια τοῦ Ψελλοῦ⁶, ἡ Ἄννα ἢ Κομνηνὴ, ἀρχαῖστρια ἀδιάλλακτη, κατακρίνει τὴ γραπτὴ γλῶσσα τῆς ἐποχῆς τῆς⁷ καθὼς τὴ χρησιμοποιοῦν σύγχρονοὶ τῆς συγγραφεῖς ὅπως ὁ Ἰωάννης ὁ Ἰ-

4. Γιὰ τὴ βυζαντινὴ γλῶσσα γενικότερα βλ. τὴ μελέτη τοῦ R. M. Dawkins, *The Greek Language in the Byzantine Period*. [Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization] by N. H. Baynes and H. St. L. B. Moss, Ὁξφόρδη [1953], σ. 252-67].

5. Γιὰ τὴν τελευταία φάση τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ βλ. τὸ ὁμώνυμο τμῆμα τοῦ βιβλίου τοῦ Hans-Wilhelm Haussig, *Kulturgeschichte von Byzanz*, Στουτγάρδη [1959], σ. 485-542.

6. Πόσο θαυμάζεται ὁ Ψελλὸς ὡς χειριστὴς τοῦ λόγου δείχνει ἡ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία ἀναφέρεται τὸ ὄνομά του σὲ κείμενα ὅπως ἡ «Δύναμις ρητορικῆς» τοῦ Ἰωσήφ ἢ τὸ «Περὶ τεσσάρων μερῶν τοῦ τελείου λόγου», ἔργο ἀωνύμου (Walz, *Rhetores graeci*, III, σελ. 572²⁹, 573⁸ καὶ 24).

7. Χαρακτηριστικὸ εἶναι πῶς ἐκφράζεται ἡ Ἄννα γιὰ τὸν Ἰωάννη τὸν Ἰταλὸ (ἐκδ. Leib, βιβλ. V, VII, 6): «Πρὸς δὲ τὰς ἄλλας τέχνας τῶν λόγων οὐ πᾶν τι εὐφυῶς εἶχεν, ἀλλὰ περὶ τε τὴν γραμματικὴν ἐχώλεσε τέχνην καὶ τοῦ ρητορικοῦ νέκταρος οὐκ ἐγεύσατο· οὐδ' ἐκεῖθεν ὁ λόγος τούτῳ ἐφήρμοστο καὶ εἰς κάλλος ἀπέβηστο. Ἐνθεν τοι καὶ τοῦ χαρᾶς εἶχε στρυφνῶς καὶ τὸ πᾶν ἀνεμπεριβόλως. Καὶ συνενεύκει ὁ λόγος αὐτῷ τὰς ὁφρὺς καὶ διόλου ἀπέπνει δριμύτητος».

ταλός. Ἡ ἴδια ἡ Ἄννα, μολοντί μιμεῖται τὸ Θουκυδίδη καὶ τὸν Πολύβιο, ἔχει παράλληλα δεχτῇ τὴ δυσμενῆ γι' αὐτὴν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ βυζαντινὸ βίον γενικότερα, ἐπίδραση συγγραφῶν παλαιότερων ὥπως ὁ Θεοφύλακτος ὁ Σιμοκάττης (α' μισὸ τοῦ ἑβδομοῦ αἰώνα). Γιατὶ τὸ ὕφος της εἶναι καὶ τεχνητὸ καὶ ἄψυχο⁸. Ἐπιδιώκει νὰ μιμηθῇ τὸ Θουκυδίδη, ὅμως δὲν κατορθώνει οὔτε τὴ σύνταξιν οὔτε τὸ ὕφος τοῦ νὰ ἀκολουθήσῃ.

Εἶναι βέβαιον ὅτι ἔχομε καὶ συγγραφεῖς ποὺ δὲν εἶναι ὅσο ἡ Ἄννα ἀδι-ἀλλακτοὶ στὸν ἀρχαϊσμὸν τοὺς. Ὁ ἄντρας της λ.χ. ὁ ἱστορικὸς Νικηφόρος Βρυένιος (1062-1137) δὲν κατορθώνει νὰ ἀρχαίῃ στὸ βαθμὸ ποὺ ἐκείνη ἀρχαίῃ. Πράγματι ὁ ἄκρατος ἀρχαῖσμός, ποὺ λίγο-πολύ ἐπικρατοῦσε στὴ γλωσσικὴ πράξι, ἄφηνε κάποιον περιθώριον γιὰ μιὰ κάπως ἀπλούστερη καὶ φυσικότερη γλώσσα.

Ὁ H.-G. Beck παρατηρεῖ⁹ ὅτι ὁ γλωσσικὸς ἀρχαῖσμός στὸ Βυζάντιον θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ δικαιολογημένος τὸ πολὺ ἕως τὸ δέκατον αἰώνα. Ἀργότερα ὅμως ὅταν ἡ μεσαιωνικὴ δημώδης γλώσσα ἔχη ὀριστικότερα διαμορφωθῇ, δημιουργεῖται ἓνα ὑπερβολικὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸ Βυζαντινὸ διανοούμενον καὶ τὴ λαϊκὴ μάζα· ἓνα χάσμα ποὺ ἔδινε στὸ λόγιον τὴν ψευδαίσθησιν καὶ στοὺς ἄλλους τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ λόγιος αὐτὸς συμπεριφέρεται καὶ αἰσθάνεται ὡς Ἀθηναῖος τῶν χρόνων τοῦ Περικλῆ ἢ ἔστω σὰ βιβλιοθηκῆριος τῆς αὐλῆς τῶν Πτολεμαίων (γιὰ νὰ ἀκολουθήσω καὶ πάλι τὴ σκέψιν τοῦ Beck)¹⁰. Ἡ μίμησις ἐξάλλου ἔχει μόνον τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν μορφῶν τῆς ἀρχαίας γραμματείας, ἀλλὰ καὶ τῆς γλωσσικῆς μορφῆς τῶν παλαιῶν ἔργων, συντελοῦσε στὴ δημιουργίαν ἐνὸς πανηγορισμοῦ ἔχει μόνον στὰ καθαυτὸ λογοτεχνικὰ ἔργα, ἀλλὰ καὶ σὲ οἰοδῆποτε ἄλλο γραπτὸ κείμενον. Ὁ πανηγορισμός αὐτὸς δὲν ἄφηνε περιθώριον γιὰ μιὰ εἰλικρινέστερη ἔκφρασις τοῦ αἰσθηματος. Ἔτσι ἡ προσήλωσις στὸν ἀρχαῖστικὸν τύπον ἀπομάκρυνε τὸ συγγραφέα ἀπὸ κάθε συνάφεια μὲ τὴ λαϊκὴ γλώσσα καὶ τὸν ἐμπόδιζε νὰ δημιουργήσῃ προσωπικότερον ὕφος καὶ νὰ καλλιεργήσῃ μιὰ δημιουργικότερη λογοτεχνία.

8. Γιά τὸ «ρητορικόν» ἀρχαῖσμὸν τῶν Βυζαντινῶν βλ. τὸ βιβλίον τῆς G. Böhlig, *Untersuchungen zum rhetorischen Sprachgebrauch der Byzantiner mit besonderer Berücksichtigung der Schriften des Michael Psellos*, Βερολίνο, 1956, σ. 1-17, ὅπου καὶ βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τὴ γλώσσα πολλῶν κειμένων τοῦ μεταγενέστερου καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ. Βλ. καὶ Fr. Dölger, *Die byzantinische Literatur in der Reinsprache. Ein Abriss*. 1. Die byzantinische Dichtung in der Reinsprache, Βερολίνο 1948, σ. 9-10.

9. Theodoros Metochites, *Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert*, Μόναχο 1952, σ. 133.

10. Αὐτ., σ. 56.

2. Ἡ ἀρχαῖστικὴ τὰς τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων

Δὲν ἔχω τὴν πρόθεσιν νὰ κάμω ἀναλυτικότερο λόγο γιὰ τὸ βαθμὸ καὶ τὸν τρόπο ἀρχαϊσμοῦ κάθε ἀρχαῖστῃ συγγραφέα τῆς τελευταίας βυζαντινῆς περιόδου. Οὔτε βέβαια θὰ ἀναπτύξω τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ καθένας ἀκολουθεῖ τῇ μιᾷ ἢ τῇ ἄλλῃ κατεύθυνσιν¹¹. Ὁ Κίνναμος λ.χ. (μετὰ 1143- περ. 1230) ἐπηρεάζεται στὸ ὕφος του ἀπὸ τὴ νοοτροπία τοῦ στρατιωτικοῦ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ στρατιωτικὰ πράγματα. Ὁ ἀρχαῖσμός ἐξάλλου τοῦ Νικητὰ Χωνιάτῃ (μέσα 12ου αἰῶνα-1313), ποὺ εἶχε ἐκκλησιαστικότερο χρῶμα, ὀφείλεται στὸ ὕφος τοῦ ἀδελφοῦ του Μιχαὴλ Χωνιάτῃ (1138-1222), πνευματικοῦ του κηδεμόνα κατὰ τὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του. Ὁ θρησκευτικὸς ρητορισμὸς, συνδυασμένος μὲ τὸ πατριωτικὸ πάθος, εἶναι φανερός μέσα στὸ ἱστορικὸ του ἔργο.

Ὅτι ὁ ἀρχαῖσμός καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ὕφος ὡδηγοῦσαν πολὺ συχνὰ στὸ περίτεχνο καὶ τὸ σκοτεινὸ μᾶς τὸ δείχνει ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο γράφει ὁ σοφὸς μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (†πιθ. μετὰ τὸ 1197). Ὁ λαμπρὸς αὐτὸς ἱερωμένος καὶ φιλόλογος δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ καλαίσθητος χειριστὴς τοῦ ἀρχαῖστικοῦ λόγου, ποὺ τόσο τὸν ἐπιτηδεύεται. Λατρεῖ τὴν περίφραση—ἀδυναμία πολλῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων—καὶ ἐπαινεῖ ἰδιαίτερα τὴν ἄττικὴ γλῶσσα. Αὐτὴν ἄλλωστε καὶ ἐγνώριζε καὶ ἐδίδασκε στοὺς μαθητὲς του¹². Κάνει πράγματι διάκριση ἀνάμεσα σ' ἐκείνους ποὺ μιλοῦν «εὐγενῶς»¹³ καὶ σ' ἐκείνους ποὺ χρησιμοποιοῦν τὴ δημῶδη γλῶσσα. Γράφει κάπου τὴ λαϊκὴ λέξη «κόντος» (=κόμης) καὶ σπεύδει ἀμέσως νὰ σημειώσῃ: «τὸ συνηθέστερον (=τὸ καθιερωμένο στοὺς λογίους) κόμης», προσ-

11. Βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τὴ γραμματικὴ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς ἢ καὶ μεμονωμένων Βυζαντινῶν συγγραφέων ἀρχαῖστικῆς ἢ δημωδέστερης κατεύθυνσης ἔχει συγκεντρώσει ὁ St. Kapsomenos, Die griechische Sprache zwischen Koine und Neugriechisch. [Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten — Kongress, Μόναχο 1958], σ. 14. Βλ. καὶ F. Dölger, Vom Altertum zum Mittelalter στὸν τόμο «Παρασπορά», Buch - Kunstverlag, Ettal, σελ. 54-72. (Ἡ μελέτη πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1956 στὸ συλλογικὸ τόμο: Aus dem Bildungsgut der Antike, Klass. Reihe, τόμ. 1, σελ. 135-153). Ἐδῶ (σελ. 55-63) παρέχονται χαρακτηριστικὲς περιπτώσεις ὅπου μεσαιωνικὰ ἢ καὶ νεοελληνικὰ λαϊκὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα βοηθοῦν στὴν καλύπτερη κατανόηση χωρίων σὲ ἀρχαῖα κείμενα καὶ ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ ἐπακόλουθα ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχη ἡ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη ὀρισμένων λέξεων.

12. Ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης σημειώνει («Τὰ Σωζόμενα», ἐκδ. Σπ. Λάμπρου, Ἀθήνα 1880, 1, 299) ὅτι ἡ ρητορικὴ «χλιδᾷ δι' ἐκείνων» (=καμαρώνει) καὶ καλεῖ καὶ τὴ γραμματικὴ νὰ θρηνησῇ κι' αὐτὴ ὅπως καὶ ἡ ρητορικὴ γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτῃ.

13. Eustathii Commentarii in Odysseam, 1748, 52.

θέτοντας μάλιστα ὅτι «μισεῖ τὸ ἀκράτως βάρβαρον»¹⁴. Πρέπει ὅμως νὰ εὐγνωμονοῦμε τὸ σοφὸ ἱεράρχη γιὰ τοῦτο: ὅτι, μολοντί περιφρονοῦσε τὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα τῆς ἐποχῆς του, ὅμως ἄπειρες καὶ πολὺτιμες συχνὰ πληροφορίες μᾶς δίνει γιὰ τὶς γλωσσικὲς συνήθειες τῶν χρόνων του. Ὁθοῦσε τὸν Εὐστάθιο στὴν καταγραφὴ γλωσσικῶν φαινομένων καὶ γεγονότων τοῦ σύγχρονου λαϊκοῦ βίου ἢ ἐπιθυμία του νὰ κάμῃ σαφέστερα ὅσα ἤθελε νὰ ἐρμηνεύσῃ σχολιάζοντας ὡς φιλόλογος παλιότερα κείμενα. Ὅπως εἶπα, δὲ συμπάθοῦσε καθόλου τὴ δημώδη γλῶσσα τῆς ἐποχῆς του. Τὴν ὀνομάζει, γιὰ νὰ περιοριστῶ στοὺς ἀκόλουθους μόνο χαρακτηρισμούς, «συρφετώδη», «χυδαίαν ὁμιλίαν», «παραφθειρούσαν»¹⁵, «πεδινὰ λαλοῦσαν»¹⁶. Ὁ Εὐστάθιος ἦταν συστηματικὸς ἀρχαῖστής. Σχετικὴ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ μαθητῆ του Μιχαήλ Χωνιάτη, ποὺ γράφει τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὸ δάσκαλό του: «οὔτε δεχόταν νὰ μὴν κάνῃ κομψὴ καὶ γλαφυρὴ τὴν κοινὴ ὁμιλίαν καὶ τὰ λιτὰ νὰ μὴν τὰ ἐμφανίζῃ μὲ πολυτέλεια καὶ τὰ ἀσήμαντα μὲ μεγαλοπρέπεια καὶ σεμνότητα»¹⁷. Κατὰ τὰ πορίσματα ἐξάλλου τῶν ἐρευνῶν τοῦ Hedberg¹⁸ ἀττικίζοντας ὁ Εὐστάθιος ἀναμειγνύει τὶς διαλέκτους (κυρίως τὴν ἰωνικὴ) μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν Ἀριστοφάνη, τοὺς τραγικοὺς καὶ τὸν Ὅμηρο. Ὅπως ἔχει πάλι παρατηρηθῇ, ἡ γλῶσσα του εἶναι σκοτεινὴ καὶ δυσνόητη¹⁹. Διαπιστώθηκε ἀκόμη ὅτι ὁ Εὐστάθιος χρησιμοποιεῖ καὶ λαϊκὲς ἐκφράσεις, ἂν τοῦ εἶναι ἀπαραίτητο, ὅμως τὸ πρᾶγμα γίνεται σπανιότερα ἀπ' ὅσο ὑποστηρίχτηκε²⁰. Ὡς πρὸς τὸ λεξιλόγιό του πάλι, ἀκόμη ἀμελέτητο συστηματικὰ, θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθῇ²¹ ὅτι σημαντικὸ τμῆμα του δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα τῶν δόκιμων χρόνων, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ γλῶσσα τῆς μεταγενέστερης καὶ τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς—πρᾶγμα ποὺ συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς περισσότερους Βυζαντινοὺς ἀρχαῖστὲς συγγραφεῖς.

14. Eustazio di Tessalonica, *La espugnazione di Tessalonica. Testo critico, introduzione, annotazioni di Stilpon Kyriakidis*, proemio di Bruno Lavagnini, versione italiana di Vincenzo Rotolo, Παλέρμο 1961, σ. 110¹⁷.

15. Βλέπε τὸ σύνολο τῶν χαρακτηρισμῶν μὲ τὶς σχετικὲς παραπομπὲς στοῦ Φ. Κουκουλέ, Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης *Τὰ γραμματικά*, Ἀθήνα 1953, σ. 15· πβ. καὶ G. Böhlig, δ.π., σελ. 2.

16. Καθὼς σωστὰ παρατρεῖ ὁ Φ. Κουκουλές, Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης *Τὰ γραμματικά*, σ. 15 σημ. 2, ἄτοπα ὁ Πέτρος Παπαγεωργίου (*Byzantinische Zeitschrift* 19, 1910, 12) διόρθωσε τὸ «πεδινὰ λαλοῦσαν» σὲ «ταπεινὰ λαλοῦσαν». Βλ. καὶ X. Χαριτωνίδη (*Byzantinische Zeitschrift* 29, 1929-30, 197).

17. Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, *Κατήχησις*, ιθ' (Νέος Ἑλληνομνήμων 13, 361).

18. Eustathios als Attizist, 1935.

19. σ. XXXI - XXXII.

20. Βλ. E. Κριαρᾶ (*Μακεδονικά* 5, 1963, 483-5).

21. Βλ. E. Κριαρᾶ (*Μακεδονικά* 5, 1963, 494).

Πρὶν ἀφήσω τὸν αἰῶνα τοῦ Εὐσταθίου, θέλω νὰ σημειώσω ὅτι καὶ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης²² καὶ ὁ Ἰωάννης Τζέτζης, ὅπως βέβαια καὶ ἄλλοι, δὲν ἐκφράζονται μὲ εὐμένεια γιὰ τὴ λαϊκὴ γλῶσσα²³.

Οἱ συγγραφεῖς τῶν λόγιων μυθιστορημάτων τοῦ δωδέκατου αἰῶνα καὶ σὲ ἄλλα καὶ στὸ ὕφος καὶ στὴ γλῶσσα ἀκολουθοῦν τὸ παράδειγμα τῶν παλιῶν σοφιστικῶν μυθιστορημάτων²⁴. Ἕνας ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς αὐτοὺς, λ.χ. ὁ Εὐστάθιος Μακρεμβολίτης, χρησιμοποιεῖ ἀλλόκοτη καὶ ἀκαλαίσθητη συχνὰ φράση ἀκολουθώντας τὸν Ἀχιλλέα Τάτιο²⁵.

Στὸ δέκατο τρίτο αἰῶνα ὁ σημαντικὸς λόγιος καὶ διδάσκαλος Νικηφόρος Βλεμμύδης (1197-1272) καλλιιεργεῖ μιὰν ἐπιτηδευμένη ρητορικὴ κατασκευάζοντας τολμηρὲς νεόκοπες φράσεις καὶ χρησιμοποιοῦντας συνάμα τὴν παλαιὰ ἐπικὴ διάλεκτο.

Ὁ ἱστορικὸς καὶ διδάσκαλος τοῦ ἴδιου αἰῶνα Γεώργιος Ἀκροπολίτης (1217-82), ἀξιοπρόσεκτος γιὰ τὴ σοβαρότητά του, χρησιμοποιεῖ μᾶλλον εὐνόγητη γλῶσσα²⁶, παρ' ὅλη τὴ δυσκινήσια καὶ τὴ χαλαρότητα τοῦ λόγου του. Καὶ αὐτὸς ἀποφεύγει ἢ διορθώνει λέξεις τοῦ καθημερινοῦ λόγου, κατορθώνει ὁμως τὸ ὕφος του νὰ εἶναι σαφὲς καὶ ἀκριβολόγο.

Ὁ στόμφος στὴ γλῶσσα τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη (1242- περίπου 1310) προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν κλίση του νὰ πραγματευεῖται μὲ ὑπερβολικὴ ἀνάπτυξη ἐπικαίρα θεολογικὰ θέματα. Ἡ ποικίλη ἐξάλλου σοφία του ἐξηγεῖ τὸ μὴ ἐνιαῖο ὕφος του. Αὐτὸ τὸν κάνει νὰ συνδυάζῃ στὸ λόγο του ἀρχαίους φραστικούς τρόπους μὲ ὅρους τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας. Ὁ ἄκρατος λ.χ. κλασικισμὸς του τὸν ὀδηγεῖ, ὅταν κἀνῃ λόγο γιὰ τοὺς μῆνες, νὰ χρησιμοποιοῖ τὶς ἀττικὰς ὀνομασίες τους. Ἔτσι ἡ ἐπιτήδευση στὴν ἐκθεση τῶν γεγονότων συνταιριάζεται συχνὰ καὶ μὲ τὴ χρησιμοποίησιν νεόπλαστων, καθὼς καὶ σπώνων καὶ ἀσυνήθιστων λέξεων. Κάποια ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἄκρατὴ ἐπιτήδευση στὴ γλῶσσα καὶ στὸ ὕφος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Ἀκροπολίτη, πραγματοποιεῖ ὁ Γρηγόριος Κύπριος (1241 - περ. 1290), ἀξιόλογος ἀνθρωπιστής. Αὐτὸς μᾶς ἔφησε καὶ αὐτοβιογραφία ἀξιοπρόσεκτη, ποὺ ξεχωρίζει μὲ τὴν κάποια ἀπλότητα τῆς διήγησής²⁷.

22. Μιχαὴλ Ἀχομνάτου τοῦ Χωνιάτου, Τὰ σωζόμενα, ἔκδ. Σπ. Λάμπρου, Ἀθήνα 1880, τ. 2, σελ. 44.

23. Βλ. πρόχειρα Φ. Κουκουλέ, ὁ.π., σ. 14.

24. Βλ. Fr. Dölger, ὁ.π., σ. 20-1.

25. Βλ. A. Heisenberg (Rhein. Museum für Philologie 58, 1903, 427), ποὺ ταυτίζει τοὺς δύο Εὐσταθίους.

26. Γιὰ τὴ γλῶσσα τοῦ Γεωργίου Ἀκροπολίτη παρέχει «Indicem grammaticum» ὁ ἐκδότης τοῦ συγγραφέα τούτου August Heisenberg, Λειψία 1903, στὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἀκροπολίτη, τόμ. 2, σ. 116-7.

27. W. Lameere, La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, Βρυξέλλες - Ρώμη 1937.

Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ποὺ ἐφιλολόγησαν στὸ τέλος τοῦ δέκατου τρίτου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου τέταρτου αἰώνα, ὅπως ὁ Μάξιμος Πλανούδης (1255-1305) καὶ ποὺ ἔχουν πραγματικὲς συγγραφικὲς ικανότητες, ὁδηγοῦνται σὲ ἓναν τεχνητὸ κλασικισμὸ. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Θεόδωρου Μετοχίτη (1270-1332), ἐνῶ ἄλλος συγγραφέας τῆς ἴδιας κατηγορίας, ὁ Νικηφόρος Χοῦμνος, χρησιμοποιεῖ ὕφος σφιχτὸ καὶ συνεπτυγμένο, ποὺ μάλιστα ὁ Krumbacher τὸ χαρακτηρίζει «ἀντάξιο τῶν καλῶτερων χρόνων τῆς λογοτεχνίας», χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀποσιωπᾷ ὅτι δὲ λείπουν ἀπὸ τὸ ἔργο του καὶ περιπτώσεις «σχολειακῆς ρητορικῆς».

Τὴν προσοχὴ τοῦ μελετητῆ δὲν πρέπει νὰ διαφεύγῃ τὸ γεγονός τοῦτο: ὅτι στὸ Βυζάντιο δὲν ὑφίσταται γλωσσικὸ ζήτημα σὰν αὐτὸ ποὺ ἐταλάνισε καὶ ταλανίζει τὴ Νέα Ἑλλάδα. Τέτοια ἦταν ἡ παιδεία τοῦ Βυζαντινοῦ, τέτοια ἡ πνευματικὴ του διαμόρφωση καὶ συγκρότηση ποὺ δὲν τοῦ περνοῦσε ἀπὸ τὸ μυαλὸ ἡ σκέψη ὅτι ἦταν δυνατὸ νὰ διατυπώσῃ τὰ διανοήματα καὶ τὰ αἰσθήματά του σὲ ἄλλη γλώσσα ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ — στὴ μορφὴ βέβαια ποὺ τοῦ τὴν εἶχε κληροδοτήσει ἡ ἀρχαῖστικὴ γλωσσικὴ παράδοση τῶν μετακλασσικῶν ἐλληνικῶν χρόνων. Φυσικὰ κάθε λόγιος ἀρχαίζε στὸ βαθμὸ ποὺ τοῦ ἐπέτρεπε ἡ ἀρχαιομάθειά του. Τὸ μόνο ποὺ ἀπασχολοῦσε τοὺς λογίους ἦταν τὸ ζήτημα ποιοὶ γενικότεροι κανόνες σύνθεσης καὶ ὅρους ἔπρεπε νὰ τηρηθοῦν γιὰ νὰ βρισκεται ἐκεῖνος ποὺ ἔγραφε στὰ πλαίσια τοῦ παραδεγμένου καὶ καθιερωμένου καὶ νὰ μὴν προκαλῇ ἀντίδραση. Ὑπῆρχαν γι' αὐτὸ «ἐγχειρίδια ρητορικῆς» ποὺ ἀκολουθώντας παλιότερα πρότυπα ἐδίδασκαν τὴ «σωστὴ» χρῆση τῆς γλώσσας. Ἐχρησιμοποιοῦσαν τὴ δημοδέστερη ἢ τὴ μεικτὴ γλώσσα μόνο ὅσοι δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ χρησιμοποιήσουν τὸν ἀρχαῖστικότερο λόγο. Γι' αὐτὸ καὶ σπάνια ἀπαντοῦμε συγγραφεῖς ποὺ ἠβελημένα καὶ γιὰ χάρη ἐνὸς εἰδικοῦ σκοποῦ χρησιμοποιοῦν ἀπλούστερη γλώσσα ²⁸.

Ὅρισμένοι Βυζαντινοὶ ἐνδιαφέρθηκαν νὰ ἀντιγράψουν καὶ ἐν μέρει νὰ ἀνασυνθέσουν ἢ καὶ νὰ σχολιάσουν ἀπλῶς παλιότερα ἐγχειρίδια «ρητορικῆς», ὅπως τοῦ Ἑρμογένη καὶ τοῦ Ἀφθονίου, ποὺ εἶχαν ἰδιαίτερο κύρος ²⁹. Καὶ ὁ Ἰωάννης Τζέτζης (περ. 1100-1185) καὶ ὁ Ἰωσήφ Φιλόσοφος (περ. 1270-1330) καὶ ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος (1415-1487) ἐσύνθεσαν μικρότερες ἢ

28. Κάπως διαφορετικὸ εἶναι τὸ ζήτημα τῶν μεταγλωτισέων, τῆς μεταφορᾶς δηλ. ἐνὸς κειμένου ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη ἐλληνικὴ γλωσσικὴ μορφὴ, ὅπως εἶναι λ.χ. ἡ περίπτωση τῆς μεταφορᾶς τοῦ Εὐαγγελίου σὲ ὁμηρικὴ διάλεκτο ἀπὸ τὸ Νόννο ἢ τῆς μεταφορᾶς σὲ ἀρχαῖστικότερο λόγο βίων ἀγίων ἀπὸ τὸ Συμεὼν τὸ Μεταφράστη. Γιατὶ ἡ γλώσσα τῆς μετάφρασης δὲν ὑποδιγλάνει πάντα ὀρισμένη ἀποψη τοῦ μεταφραστῆ γιὰ τὴ γλώσσα ποὺ πρέπει νὰ χρησιμοποιῆται κοινότερα ὡς γραφομένη γλώσσα.

29. Τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἑρμογένη ὑπῆρξε προσφιλὲς ἀνάγνωσμα στὰ βυζαντινὰ χρόνια. Ἐξεῖ ἐκδοθῇ ἀπὸ τὸν H. Rabe (1913). Παλιότερα εἶχε ἐκδοθῇ ἀπὸ τὸν Chr. Walz, *Phetores graeci*, III (1834), 1-445.

μεγαλύτερες τεχνικές συγγραφές με ἀφετηρία τὰ παλιότερα αὐτὰ ἐγχειρίδια ρητορικῆς ἢ καὶ ἀνάλογα ἔργα τοῦ Λιβανίου.

Πράγματι ὁ Ἰωσήφ Φιλόσοφος στὴν «Σύνοψιν ρητορικῆς» ποὺ ἔγραψε διαχωρίζει τὸ λεκτικόν, «τὴν λέξιν», ὅπως λέει, σὲ σαφῆ καὶ σὲ «σεμνὴν καὶ ἐπηρμένην»· σὲ «καλὴν» καὶ «γοργήν». Ξεχωρίζει ἀκόμα λέξιν «ταπεινότεραν» καὶ «ἐγκυροτέραν». Ἡ «ταπεινότερα» εἶναι «καθαρά καὶ σαφές». Ὁ Ἰωσήφ συνιστᾷ³⁰: «Ἐσὺ καὶ σ' αὐτὰ νὰ φανερώνης καὶ νὰ προτιμᾷς τὴ μέση ὁδὸ καὶ νὰ ἀγαπᾷς τὴν ἀνάμειξη καὶ μὲ τὰ ὑψηλὰ νὰ ἀναμειγνύης τὰ ταπεινὰ ὅταν πρέπη καὶ ὅσο πρέπει ἀποφεύγοντας τὸ πολὺν ἄδρὸ καὶ τὸ ἰδιότροπον· καὶ ἔτσι θὰ εὐδοκιμήσης». Ξεχωρίζει ἐπίσης τὴ λέξη σὲ «κομψή» καὶ σὲ «φυσικὴ». Ἡ φυσικὴ λέξη ἀπαντᾷ στὴ φιλοσοφία· ἡ «κομψή» καὶ «τροπικὴ» στὴ ρητορικὴ. Γράφει σχετικῶς³¹: «Ἐσὺ λοιπὸν στὴν κατάλληλη περίπτωσι νὰ δέχεσαι τὰ κομψὰ καὶ τὰ φυσικά. Καλύτερα ὅμως εἶναι ἂν δέχεσαι σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ τὰ φυσικά. Καὶ πάλι ἂν ἐκείνος ποὺ γράφει χρησιμοποιῇ σὲ μεγάλῃ κλίμακα τὶς λέξεις καὶ συσσωρεύει πολλὰ γιὰ μιὰ ἔννοια, ἐσὺ καὶ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις νὰ ἐπιζητῇς τὴ μέση ὁδόν, χωρὶς νὰ στοιβάξης τὶς λέξεις τὴ μιὰ πάνω στὴν ἄλλη καὶ χωρὶς νὰ εἶσαι πενιχρὸς στὸ λεξιλόγιό σου».

Ἄλλ' ἀκόμη καὶ λόγιοι ποὺ δὲν ἔχουν ὡς κύριο ἔργο τους τὴ θεωρία περὶ «ρητορικῆς», ὅπως ὁ Νικηφόρος Χοῦμνος³², μαθητὴς τοῦ Γρηγορίου Κυπρίου, στὴ μικρὴ του πραγματεία «Περὶ λόγων κρίσεως καὶ ἐργασίας τίνι τούτων εἶδει καὶ ὅπως προσεκτέον καὶ τίνος ἀφεκτέον»³³, καθὼς καὶ σὲ μιὰ ἄλλη ποὺ ἀκολούθησε («Πρὸς τοὺς δυσχεραίνοντας ἐπὶ τοῖς ἐλέγχοις τῶν ἀσαφῶς καὶ κακοτέχνως ρητορευόντων...»)³⁴ ξεχωρίζει τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς καλῆς εὐγλωττίας, τῆς καλῆς «ρητορικῆς». Αὐτὴ πρέπει νὰ βασίζεται στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ πρότυπα. Οἱ συγγραφεῖς τῶν προτύπων αὐτῶν ἀποτελοῦν τὴ λυδία λίθο γιὰ τὴν κρίση τῆς ἀξίας τῶν νεώτερων συγγραφέων· καὶ εἶναι αὐτοὶ ὁ Πλάτωνας, ὁ Δημοσθένης, ὁ Αἴλιος Ἀριστείδης. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς χρειάζεται ἰδιαίτερη προσοχὴ στὸ χειρισμὸ τῆς γλώσσας καὶ τὴ χρησιμοποίησιν τοῦ ὅρου ποὺ τὴν κάθε φορὰ ταιριάζει.

Ξεκινώντας ἀπὸ τέτοιες ἀντιλήψεις ὁ Χοῦμνος καταφέρεται ἐναντίον ὀρισμένης κατηγορίας σύγχρονων του λογίων. Γι' αὐτοὺς γράφει τὰ ἀκόλουθα: «Ἀφοῦ μὲ ἐπιτήδευση παρουσιάσουν ὅση μποροῦν ἀπέραντη ἀσάφεια στὰ γραπτὰ τους καὶ ἀφοῦ δημιουργήσουν νοήματα ζοφώδη καὶ θαμπά, αὐτὰ τὰ

30. Walz, *Rhetores Graeci*, III, 526.

31. Walz, *Rhetores Graeci*, III, 527.

32. J. Verpeaux, Nicéphore Choumnos, homme d'état et humaniste byzantin, Παρίσι 1959, σ. 109.

33. Boissonade, *Anecdota Graeca*, III, 356-65.

34. Boissonade, *Anecdota Graeca*, III, 365-91.

νοήματα, ἐνῶ εἶναι σκοτεινὰ καὶ κάθε ἄλλο παρὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, τὰ περιτριγυρίζουν μὲ σκοτεινὲς φράσεις, ποὺ δὲν εἶναι καθόλου σαφεῖς καὶ γνώριμες, διαβάλλοντας ἔτσι τοὺς παλαιοὺς ἐκείνους ἀφοῦ σύμφωνα μ' αὐτοὺς ρητορεύουν»³⁵. Καταφέρεται ἀκόμη ἐναντίον ἐκείνων ποὺ πιθηκίζουν προσπαθώντας νὰ μιμηθοῦν χωρὶς ἐπιτυχία τὸ Θουκυδίδη, ποὺ ἔτσι τὸν διαβάλλουν. Γράφει, καθὼς ἀποτείνεται σ' αὐτοὺς³⁶: «τὰ κινήματα τῶν πιθήκων καὶ τὰ πηδήματα τῶν βατράχων τὰ βάζετε στὴν ἴδια μοῖρα μὲ τὰ σκιρτήματα ἐκείνων».

Τὸ ἴδιο ἐπιτίθεται καὶ ἐναντίον ἐκείνων ποὺ μάταια ζητοῦν νὰ μιμηθοῦν τὸ θαυμαστὸ δάσκαλό του Γρηγόριο Κύπριο: «Ὁμορφιὰ καὶ χάρη βρῖσκονταν στὴ γλώσσα ἐκείνων», γι' αὐτὸ καὶ «ἐπειδὴ δὲν μπόρεσαν καμιά ἀπὸ τίς ἄλλες ὑπερφνεῖς ἀρετὲς του νὰ καταλάβουν οὔτε νὰ ζηλέψουν καὶ νὰ μιμηθοῦν, ἐντελῶς ἐξέπεσαν στὸ νὰ συγκεντρώνουν ἀπλῶς λέξεις καὶ μάλιστα λέξεις ἀκατάλληλες καὶ ὅχι εὐγενικὲς καὶ ποὺ δὲν ἀνταποκρίνονται καθόλου πρὸς τὰ πράγματα»³⁷.

Τί ζητοῦν τώρα ἐκεῖνοι ποὺ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὰ κλασσικὰ πρότυπα; Ἀποτείνεται σ' αὐτοὺς ὁ Χοῦμνος καὶ τοὺς λέει³⁸: «Ἀπὸ φόβο πρὸς τίς ἰδιοτροπίες τῆς γραμματικῆς συνιστᾶτε νὰ ἀποφεύγωμε καὶ τίς περιττὲς καὶ τίς μακρὲς καὶ τίς σύνθετες κατασκευὲς στὸ γράψιμο, μήπως πιαστοῦμε στὰ δίχτυα τους».

Ὁ Χοῦμνος συνιστᾷ στοὺς συγχρόνους του νὰ ἀκολουθοῦν τὰ ἀρχαῖα πρότυπα³⁹: «Εἶναι γιὰ μᾶς ἀκριβεῖς ἀποκρυσταλλώσεις καὶ τύποι τὰ πρότυπα ἐκείνων»⁴⁰ καὶ σὰ ζωντανὲς ζωγραφιὲς καὶ ἔργα ποὺ καὶ μιλοῦν καὶ διδάσκουν». Καὶ ὅποιος ἀκολουθεῖ τὸ παράδειγμά τους «αὐτὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ δὲν ξεπέφτει ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη καὶ πραγματικὰ εὐδαιμονεῖ μὲ τὰ γράμματα καὶ δὲν ἀποκτᾷ τυχαῖα δόξα ψεύτικη»⁴¹. Ὁ Χοῦμνος συνιστᾷ ἀκόμη κατὰ τὴ μίμηση τῶν ἀρχαίων⁴² «πάνω ἀπ' ὅλα καὶ κατὰ προτίμηση νὰ φροντίζη καὶ νὰ ἐπιδιώκη τὴ σαφήνεια καὶ τὴν καθαρότητα, γιατί τὸ ἀντίθετο σχετίζεται περισσότερο μὲ τὴ βαρβαρικὴ παρὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα. . ., ἐνῶ ἐμεῖς εἴμαστε Ἕλληνες. . .».

Ἐπιμένει ἰδιαίτερα στὴ γλωσσικὴ καθαρότητα ὁ Χοῦμνος καὶ γι' αὐτὸ

35. Boissonade, *Anecdota Graeca*, III, 370.

36. Αὐτ. σ. 373.

37. Αὐτ. σ. 368.

38. Αὐτ. σ. 371.

39. Αὐτ. σ. 357.

40. =τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων.

41. Αὐτ.

42. Αὐτ. σ. 359.

συμβουλευεί⁴³: «Ἐσύ, ὃν θέλῃς νὰ σωθῇς καὶ νὰ ἀριστεύῃς στὰ γράμματα, νὰ δοθῇς ὁλόκληρος στὴν ἐπιστήμην καὶ σὲ ὅσα ἐκείνη μᾶς ἔδωκε καὶ μᾶς ἐνομοθέτησε. . . καὶ νὰ ἀκολουθήσῃς τὴν ὁμίλιαν καὶ τὴν γλῶσσαν τῶν ἀρίστων ἐκείνων καὶ μεγάλων παλαιῶν ἀνδρῶν, ποὺ τίποτα μεγαλότερό τους δὲν ὑπάρχει. Καὶ γιὰ νὰ ἐπιτυχαίνῃς, κάθε λέξη σου νὰ εἶναι ἀκριβῶς ἀττική καὶ σύμφωνα μὲ ἐκείνους σωστά συνταγμένη καὶ νὰ ἀνταποκρίνεται ὁμαλὰ καὶ γνήσια πρὸς τὸ πρᾶγμα».

Ὁμολογεῖ μάλιστα ὁ Χοῦμνος ὅτι στὸ σύγγραμμά του «Περὶ ἀρετῆς λόγων καὶ κακίας» (=«Γιὰ τὰ πλεονεκτήματα καὶ τὰ μειονεκτήματα τοῦ λόγου») τίποτε ἄλλο δὲν ἐπιδίωξε παρὰ νὰ πετύχῃ ὥστε ἐκεῖνοι ποὺ «ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ γράμματα» «καὶ ἄριστα καὶ πολὺ ὥραϊα νὰ συντάσσουν καὶ νὰ δημιουργοῦν χρησιμοποιοῦντας ὅρους καὶ κανόνες ποὺ τοὺς δίνει ἡ ἐπιστήμη καὶ καταβάλλοντας κάθε προσπάθεια καὶ κάθε ζῆλον πρὸς τοὺς παλαιούς ἐκείνους θαυμαστοὺς ρήτορες καὶ διδασκάλους τῶν γραμμάτων»⁴⁴. Οἱ ἀρχαῖοι «Ἕλληνες «καὶ ρητὰ ποιητῶν ἐπίσης εἰσάγουν. . . ἔχεις κ' ἐσύ στὴ διάθεσὶ σου καὶ μπορεῖς νὰ παίρνῃς κατὰ τὶς ἀνάγκες σου ἀπὸ τὶς ἱερὲς Γραφεὲς καὶ τὰ ἱερὰ βιβλία, καμιά φορὰ καὶ μὲ τὶς ἴδιες τὶς λέξεις» συμβουλευεὶ ὁ Χοῦμνος, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται «τὸ νὰ μεταποιῇ κανεὶς καὶ νὰ ἀλλάξῃ»⁴⁵.

Μὲ ἀφορμὴ τὴν πολεμικὴν ποὺ κινεῖ ὁ Χοῦμνος ἐναντίον τοῦ σύγχρονου τοῦ Θεόδωρου Μετοχίτη καὶ ἄλλων λογίων πρέπει νὰ παρατηρηθοῦν τὰ ἀκόλουθα: Πρῶτα-πρῶτα ὅτι ἡ σύγκρουση τουλάχιστον μεταξὺ Χοῦμνου καὶ Μετοχίτη εἶχε καὶ προσωπικὰ ἐλατήρια· ἔπειτα ὅτι ὁ Χοῦμνος, ὅταν καταφέρεται κατὰ τῶν σύγχρονων τοῦ λογίων, δὲν κακίζει λογίους γιατί ἀκολουθοῦσαν οὐσιαστικὰ διαφορετικὴ ἀπ' αὐτὸν κατεύθυνση, ἀλλὰ κατακρίνει συγγραφεῖς ποὺ ρέπουν καὶ αὐτοὶ πρὸς τὸ ἴδιο γλωσσικὸ ἰδανικόν, ποὺ ἀπὸ ἀδυναμία ὁμῶς δὲν μποροῦν νὰ τὸ πραγματώσουν. Γι' αὐτὸ καὶ νομίζω ὅτι δὲν ἔχει δίκιο ὁ Verpeaux⁴⁶ παραλληλίζοντας τὴν διαμάχην αὐτὴν μεταξὺ Βυζαντινῶν λογίων τῶν ἀρχῶν τοῦ δέκατου τέταρτου αἰῶνα μὲ τὴν «Querelle des anciens et des modernes», τὴ γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῶν γαλλικῶν γραμμάτων.

Ἀντιλήψεις παράλληλες μ' ἐκεῖνες ποὺ ἔχει διατυπώσῃ ὁ Χοῦμνος βρίσκουμε καὶ σὲ ἔργα καὶ τοῦ Ἰωάννη Τζέτζη, ποὺ ἔγραψε ἐπιτομὴ τῆς «ρητορικῆς» τοῦ Ἑρμογένη⁴⁷, καὶ τοῦ Ἰωάννη Γλυκεὸς («Περὶ ὁρθότητος συντάξεως»). Ὁ τελευταῖος αὐτός, ποὺ πραγματεύτηκε περὶ σολοικισμοῦ καὶ βαρ-

43. Αὐτ. σ. 360.

44. Αὐτ. σ. 367.

45. Αὐτ. σ. 363.

46. J. Verpeaux, ὁ.π., σ. 32.

47. J. A. Cramer, Anecdota Oxoniensia, IV, 1837, 1-148, Chr. Harder, Byz. Zeitschrift 4, 1895, 314-8.

βαρισμοῦ, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ Γρηγορᾶ⁴⁸ «κατ' ἐξοχὴν σοφὸς καὶ πιστὸς κάτοχος τῆς εὐγενικῆς ἐκείνης ἀπήχησης τῶν Ἀθηναίων καὶ τηρητῆς τοῦ ὑποδείγματος ἐκείνου καὶ τοῦ τρόπου σὰ νὰ εἶναι θεῖο ἀρχέτυπο».

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης ἐνδιαφέρθηκε περισσότερο νὰ μελετήσῃ γραμματολογικὰ θέματα παρὰ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαία γλῶσσα, μολονότι ὁ ἴδιος σὲ ἀνέκδοτο ποίημά του⁴⁹ βεβαιώνει τὸ ἀντίθετο. Κάνοντας ὅμως λόγῳ ὁ Μετοχίτης γιὰ «ἐλληνικὴ γλῶσσα» καὶ γιὰ «ἀττικὴ διάλεκτος» ἐννοεῖ ἀσφαλῶς τὰ κείμενα τὰ γραμμένα σ' αὐτὴ τὴ γλῶσσα. Πάντως τόσο ἐξεζητημένα εἶναι ἡ γλῶσσα καὶ τὸ ὕφος τοῦ Μετοχίτη πού συχνὰ γίνονται δυσνόητα τὰ κείμενά του. Καὶ ὁ ἴδιος μάλιστα καυχᾶται ὅτι ἔγραψε ἔργα ἀρμονικῆς ρητορείας. Αὐτὰ ὅμως εἶναι μαρτύρια ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο ρητορικῶν ἀσκήσεων, πού ἐκφράζουν εὐχάριστους στοχασμούς⁵⁰, ἐνῶ, καὶ πάλι κατὰ τὰ λόγια του⁵¹, ἀπὸ ἔργα του πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴ φιλοσοφία «ἀπομάκρυνε κάθε ἔκφραση ἀνθηρῆ, θελκτικὴ πού θὰ μπορούσε νὰ στολίσῃ τὸ ὕφος του, ὅπως ἡ ἀνοιξή στολίζει μὲ ἀνθὴ τὴ γῆ». Ὅπως δὲποτε στὸ ὕφος τοῦ Μετοχίτη παρουσιάζεται ἐξεζητημένη σκοτεινότητα καὶ καλλωπισμένος ἀρχαϊσμός μὲ στοιχεῖα ἀντλημένα χωρὶς διάκριση ἀπὸ διάφορες ἀρχαῖες διαλέκτους, καθὼς καὶ μιὰ ὑπερβολικὴ χρησιμοποίηση νεόπλαστων λέξεων⁵².

Τὸ ὕφος τοῦ Μετοχίτη χαρακτηρίζεται⁵³ «ἀχώνευτο» καὶ τὰ ἔργα του «αστερημένα ἀπὸ φόρμα»⁵⁴. Μιμεῖται τὴ δευτέρη σοφιστικὴ χωρὶς νὰ ἐπιτυγχάνῃ ὅ,τι ἐκείνη κατορθώνει. Γεμίζει τὰ γραπτὰ του μὲ δάνεια ἀπὸ τὰ ἱερὰ κείμενα καὶ μὲ κουραστικὰ ἀνθηρότητες κατὰ τὴν παρατήρηση ξένου μελετητῆ, τοῦ M. Treu⁵⁵. Ἀγαπᾷ τοὺς νεολογισμοὺς κατασκευάζοντας σύνθετα μὲ διάφορες προθέσεις ὡς πρῶτο συνθετικὸ⁵⁶. Κατορθώνει νὰ ἀποφεύγῃ τοὺς δημοτικισμοὺς διαψεύδοντας στὸ σημεῖο αὐτὸ τὴ σχετικὴ γνώμη πού εἶχε διατυπώσει γι' αὐτὸν ὁ Χοῦμνος. Γιατὶ ἐντελῶς σπάνια μεταχειρίζεται

48. Ἐκδ. Βόννης, 1, 270, 8 κέ.

49. Τὸ σημειώνει σὲ ποίημά του ἀνέκδοτο (βλ. R. Guiland, Etudes byzantines, σ. 198-199).

50. R. Guiland, ὁ.π. σ. 182.

51. Αὐτ. σ. 182-183.

52. Εὐπερίτροπος, προενοικεύζω, περίδοξος, καταπροπίνω κλπ. Βλ. H. - G. Beck, Theodoros Metochites, Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert, Μόναχο, 1952, σ. 24.

53. Βλ. J. Sevcenko, Etudes sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos, Βρυξέλλες 1962, σ. 35.

54. Γιὰ τὴ δυσμενῆ ἐπίδραση τῆς ρητορικῆς στὴ διαμόρφωση τῆς βυζαντινῆς ποίησης βλ. ὅσα ἐσημείωσε ὁ Dölger, ὁ.π., σ. 13 κέ.

55. Byz. Zeitschrift 8, 1899, 32.

56. Sevcenko, ὁ. π., σ. 39.

λέξεις στὸ δημοτικὸ καὶ ὄχι στὸ ἀρχαῖο τους νόημα (χρόνος = ἔτος, οὐδὲν = δὲν, κλπ.)⁵⁷.

Ἴδου τί γράφει ὁ Θεόδωρος Μετοχίτης δείχνοντας τὴν ἀποστροφή του πρὸς ὅ,τι θὰ μπορούσαν νὰ καταλάβουν οἱ πολλοί⁵⁸: «Τὸ ἐπαναλαμβάνω, τίποτα τὸ μεγαλειῶδες καὶ θαυμαστὸ δὲν εἶναι δουλειὰ τοῦ μεγάλου κοινοῦ καὶ δὲν εἶναι προσιτὸ στὸν καθένα ὅπως ἐκεῖνα τὰ φτηνὰ τρόφιμα πὺν ἐκθέτουν οἱ πωλητὲς στὰ σταυροδρόμια. Καὶ ἂν μερικοὶ κάνουν μιὰ σοβαρὴ προσπάθεια γιὰ νὰ ἀπομακρύνουν τὰ γραπτὰ τους ἀπὸ τὴν ἐπαφή τους μὲ τὴ μάζα ντύνοντάς τα μὲ ἓνα πλατειαστικὸ ὕφος — εἶναι αὐτὸ ὁ ἀρχαῖος τρόπος πὺν χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ἕλληνες (ἐννοεῖ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες) στὴν εὐγενῆ καὶ ὠραία τους γλώσσα. Αὐτοὺς ἀκριβῶς ἐμεῖς, πὺν ἀνήκομε, ὅπως τὸ εἶπα, θυμοῦμαι, καὶ ἄλλοι, σ' αὐτὴ τὴ μεταγενέστερη ἐποχῇ, μὲ προσοχὴ ἐμεῖς τοὺς ἀντικρίζομε ὡς ὑπόδειγμα. . . Προσπαθοῦμε νὰ διαμορφώσωμε τοὺς ἑαυτοὺς μας κατ' εἰκόνα τους μελετώντας τους κατὰ βάθος. Ἀλήθεια, ἐξαίρετοι φίλοι, γιὰ ἀνθρώπους σωστά πληροφορημένους καὶ ὄχι γιὰ κείνους πὺν ἢ ἀμάθειά τους τοὺς παραπλανᾷ, τὸ κάθε πράγμα ἔχει τὴ θέση του. Ὑπάρχουν περιπτώσεις πὺν ὀφείλει κανεὶς νὰ εἶναι κατηγορηματικὸς, ἄλλοτε χρειάζεται νὰ χρησιμοποιηθῇ ἓνας ἐπίσημος πλατειασμὸς καὶ νὰ κρυφτῇ κανεὶς ἀπὸ τὴ μάζα μὲ τὰ στολίδια τῆς τέχνης. Ὅσο γιὰ μᾶς, ἐπίμονα τηροῦμε αὐτὴ τὴν ἀρχὴ καὶ χωρὶς νὰ ζηλεύομε, τὸ ὁμολογοῦμε εἰλικρινά, ὅσο κι' ἂν αὐτὸ μπορῇ νὰ σᾶς στενοχωρήσῃ ἐσᾶς, πὺν βέβαια δὲν ἔχετε καμιὰν ἱκανότητα κριτικῆς καὶ πὺν δὲν ἔχετε κατανοήσει οὔτε τοὺς ὀρισμοὺς οὔτε τοὺς νόμους τοῦ ὠραίου ὕφους».

Μὲ ἀνάλογο τρόπο σκέπτεται ὁ Μετοχίτης καὶ ὅταν γράφῃ τὰ ἀκόλουθα⁵⁹: «Ἄν τόσο σᾶς συνεπαίρῃ ἡ σαφήνεια μὲ κάθε θυσία, ἡ λαϊκὴ ἔκφραση καὶ ὅσα καταλαβαίνουν ἀμέσως οἱ μάζες, γιατί δὲ σπεύδετε στίς δημόσιες πλατεῖες πὺν μυρμηκιάζουν ἀπὸ κόσμος καὶ δὲν ἀνακατενεύετε μὲ τοὺς χασομέρηδες τῶν τρίστρατων; Ἐκεῖ θὰ συναντήσετε τὴ γλώσσα πὺν σᾶς ἀρέσει καὶ δὲν παρουσιάζει καμιὰ δυσκολία στὴν κατανόηση».

Τὸν ἀρχαῖσμός καὶ μάλιστα τὸν ἀττικισμό ἐξυπηρετοῦσε καὶ ὁ Θωμᾶς Μάγιστρος (13-14 αἰ.) μὲ τὸ ἔργο του «Ἐκλογή ὀνομάτων καὶ ρημάτων ἀττικῶν», μὲ τὸ ὅποιο καὶ ὡδηγοῦσε στὴ σωστὴ χρησιμοποίησιν τῆς «ἀττικῆς» γλώσσας. Οἱ Βυζαντινοὶ πάντως κάνοντας λόγος γιὰ «ἀττικούς» ἐννοοῦσαν γενικότερα ὅλους τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὄχι μόνο ὅσους ἐχρησιμοποιοῦσαν τὴν ἀττικὴν διάλεκτο. Καμιὰ φορὰ μάλιστα καὶ τὸ ἐπίθετο «ρητορικὸς»,

57. Sevcenko, ὁ.π., σ. 39, σημ. 5.

58. Sevcenko, ὁ.π., σ. 202-3 (πρ. καὶ σελ. 56). Παραθέτω τὴ μετάφραση ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Sevcenko, σ. 202.

59. Sevcenko, ὁ.π., σ. 206.

τὸ χρησιμοποιοῦσαν ὡς ἰσοδύναμο τοῦ «ἀττικὸς» στὴ σημασία ποὺ εἶδαμε⁶⁰. Ἔτσι συγγέονταν συχνὰ τὸ ἀττικόν, τὸ δόκιμο, τὸ κλασσικὸν μὲ τὸ μετεγενέστερο. Ἡ κλασσικὴ ἀρχαιότητα καὶ ἡ δευτέρη σοφιστικὴ, ὅπως γράφει ἡ Böhlig⁶¹, εἶχαν συμπέσει. Στὴν ἀντίληψη τοῦ Βυζαντινοῦ ὁ κλασσικὸς καὶ ὁ κλασσικιστὴς οὐσιαστικὰ δὲ διέφεραν ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον.

Ἐπόμενον ἦταν τέτοια κηρύγματα νὰ ὁδηγήσουν κατὰ τὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων⁶² στὴν ἀποκορύφωση τῆς «ρητορικῆς», τῆς κούφιας δηλ. ἀρχαϊστικῆς τάσης. Συγγραφεῖς ἀρχαϊστές, ὁ Προκόπιος Γάζης, ὁ Συμεὼν Μεταφράστης, ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, ἀποτελοῦσαν γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς λογίους «λαμπρά» πρότυπα, ποὺ ἔπρεπε νὰ τὰ ἀκολουθήσουν, χωρὶς μὲ τοῦτο νὰ ξεχειοῦνται καὶ ἀκόμη παλιότερα πρότυπα, ὅπως ὁ Λιβάνιος, ὁ Ἰμέριος, ὁ Λύλιος Ἀριστείδης, ὁ Θεμιστιος, ὁ Συνέσιος, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἡλιόδωρος καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς Τάτιος. Ὁ Ἰωσήφ Φιλόσοφος μάλιστα συνιστοῦσε καὶ τὸν Πλούταρχο καὶ τὸ Λουκιανὸν καὶ τὸ Γρηγόριο Ναζιανζηνὸ καὶ τὸ Γρηγόριο Νύσσης⁶³. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς καὶ ἄλλων αἰώνων, ἀλλὰ ἰδίως τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων, κατέληγαν νὰ πραγματεύωνται τεχνητὰ καὶ ἀσήμαντα συχνὰ θέματα, ποὺ συγκροτοῦσαν ἓνα στεῖρο, ἀλλὰ καθαγιασμένον ρητορισμό, στὸν ὁποῖο ὅλοι ἔπρεπε νὰ θυσιάσουν. Παραδείγματα τοῦ εἶδους αὐτοῦ ἀποτελοῦν πολλοὶ λόγοι τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤᾤ ἀπὸ κείνους ποὺ ἀπευθύνονται σὲ αὐτοκράτορες ἢ σὲ συγγενεῖς τους, καθὼς καὶ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς βίους ἀγίων ποὺ ἔγραψε.

Ἀλλὰ τὸν ἀρχαϊσμὸ τὸν ἐνίσχυε, ἐνῶ παράλληλα καὶ αὐτὴ ἐνισχυόταν ἀπὸ τὸν ἀρχαϊσμό, καὶ ἡ πρόοδος τῆς φιλολογικῆς ἀπασχόλησης στὰ χρόνια τῶν πρώτων ἰδίως Παλαιολόγων. Πράγματι ξεχωριστὴ ἀρχαϊστικὴ ὥθηση ἔδωσαν τὰ γραμματικὰ ἐγχειρίδια τοῦ Πλανούδη καὶ τοῦ Μοσχόπουλου καὶ τὰ λεξικά τοῦ Θωμᾶ Μάγιστρου ἢ καὶ ἄλλα τεχνικότερα ἔργα. Σημειώνω ἀκόμη ὅτι οἱ «γραμματικοὶ» τῆς ἐποχῆς αὐτῆς περισσότερο προσέχουν τὸ μορφολογικὸ στοιχεῖο τῆς γλώσσας παρὰ τὴ σύνταξη, ὅπου ἡ ἐπιτυχία θὰ ἦταν πρὸς δύσκολη. Εὐκόλο δὲν ἦταν ἐξάλλου ἡ μετάφραση μὲ τὴν ὁποία συχνὰ συνόδευσαν τὶς ἐκδόσεις ἀρχαίων κειμένων (ἡ «ψυχαγωγία»), μολονότι σὲ γλώσσα ποὺ καμιά φορὰ θύμιζε τὴν ὁμιλουμένην, νὰ ὠθήσῃ τὸ μαθητὴ στὴ χρῆση ἀπλούστερης γλωσσικῆς μορφῆς.

Ἀξιοσημεῖωτα εἶναι — γιὰ νὰ καταλάβωμε καλύτερα τὴν ἀρχαϊστικὴν

60. Βλ. πρόχειρα G. Böhlig, δ.π., σ. 2-3.

61. Ὁ.π., σ. 16.

62. L. Bréhier, Le monde byzantin, III. La civilisation byzantine, Παρίσι 1950, σ. 337.

63. R. Guillard, Essai sur Nicéphore Grégoras, L'homme et l'oeuvre, Παρίσι 1926.

προσπάθεια τῶν χρόνων αὐτῶν — ὅσα γράφει ὁ Ἰωάννης Γλυκὺς ⁶⁴ γιὰ ὅσους θέλουν νὰ νεωτερίσουν στὸ ὕφος (έννοεῖ νὰ δημοτικίσουν). Κατὰ τὴ γνώμη του ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸ σωστὸ καί, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβουν, ἀπὸ τοὺς κανόνες ποὺ καθιέρωσαν οἱ ἀρχαῖοι. Ἔτσι, προσθέτει, τὸ ὕφος τοὺς ἀπομακρύνεται πολὺ ἀπὸ τὸ σημεῖο στὸ ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ βρίσκεται. Κάνει μάλιστα ὁ Γλυκὺς ⁶⁵ καὶ παρατηρήσεις πᾶνω στοὺς σολοικισμοὺς ποὺ πρέπει οἱ συγγραφεῖς νὰ ἀποφεύγουν ἐπιζητώντας «τοὺς ὠραιότερους ιδιωματισμοὺς τοῦ ἀττικισμοῦ».

Σχετικὰ τώρα μὲ τὸ Γρηγορά πρέπει νὰ παρατηρήσω ὅτι γράφοντας κάτω ἀπὸ δυσμενεῖς συνθῆκες δὲν ἔχει πάντοτε ὅση ἄνεση χρειάζεται γιὰ νὰ ἐπιμεληθῇ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος του, μολονότι θέτει ὡς πρότυπό του τὸν Πλάτωνα. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἱστορικὸ του ἔργο δὲ διακρίνεται οὔτε γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ, οὔτε γιὰ τὴ λεκτικὴ του συμμετρίαν καὶ διέπεται ἀπὸ ἓναν ἀρχαϊσμὸ μᾶλλον ὑπερβολικόν. Αὐτὰ συμβαίνουν καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι ὁ Γρηγορᾶς δέχτηκε ἀμέριστη τὴν ἐπίδραση τῆς «δεύτερης σοφιστικῆς» καθὼς καλλιεργεῖ μιὰ γλώσσα τεχνητὴ καὶ πλαστὴ ἀκολουθώντας συνάμα τὸ παράδειγμα τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ. Δὲν πρέπει πάντως νὰ ξεχνοῦμε ὅτι τὰ περισσότερα ἔργα του τὰ ἔγραψε στὰ νεανικά του χρόνια· καὶ αὐτὸ μᾶς ἐξηγεῖ πιθανῶς καὶ τὴν ἀγάπη του πρὸς τὸ ρητορισμὸ. Πολλὲς φορὲς ὅμως ἐκδηλᾷ ἀποφεύγει τὴ χρησιμοποίησιν πομπωδῶν φράσεων καὶ ξένων λέξεων. Μετὰ τὸ 1350 μάλιστα κατὰ τὸν Guillard ⁶⁶ γράφει ἐπιστολὰς λιγότερο ρητορικές, ὅπου δὲ λείπει ὁ ἀπλὸς καὶ σοβαρὸς λεκτικὸς τόνος. Καμιά φορὰ μᾶς προβάλλει καὶ μιὰ διάθεση εἰρωνικὴ καὶ ἀστεία. Πάντως περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἐπιστολὰς του ποὺ εἶναι συστατικὲς ἢ τοῦ δίνουν τὴν εὐκαιρίαν νὰ διατυπώσῃ προσωπικότερες ἰδέες. Ἐπίσης εὐχάριστη ἐντύπωση μᾶς ἀφήνουν ζωντανὲς περιγραφὰς σκηνῶν ἢ ἀνεκδότων ἢ καὶ περιγραφὰς φυσικῶν τοπίων ποὺ ἀπαντοῦν στὸ ἱστορικὸ ἰδίως ἔργο του καὶ στὸ διάλογό του «Φλωρέντιο».

Ὁ Καντακουζηνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος χρησιμοποιεῖ βέβαια λιγότερο ἀρχαιοπρεπῆ γλώσσα ἀπὸ ἐκείνην τοῦ Γρηγορά, ὅμως ὑπερβολικὴ εἶναι ὁπωσδήποτε ἡ γνώμη τοῦ Krumbacher ⁶⁷ ὅταν χαρακτηρίζῃ τὸ ἱστορικὸ του ἔργο ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶιμα μνημεῖα τῆς δημώδους πεζογραφίας.

Λαμπρὴ χρῆσις τοῦ ἀρχαίου λόγου κάνει ὁ ἀνθρωπιστὴς Δημήτριος Κυδωνῆς (± 1324-1397/8), ποὺ μὲ ἐπιτυχία μιμεῖται τὸν Πλάτωνα ⁶⁸. Ἐνα ἀπὸ

64. Joannis Glycae opus de vera syntaxeos ratione, ἐκδ. Α. Jahnus, Βέρνη 1849, σ. 58.

65. Αὐτ., σ. 35.

66. R. Guillard, Nicéphore Grégoras, σ. 268-9 (πβ. καὶ σ. 294).

67. K. Krumbacher, Geschichte der Byz. Litteratur ², σ. 300.

68. K. Krumbacher, ὁ.π. σ. 487.

τὰ ἀξιόλογα κείμενά του εἶναι ἐπιστολή του ὅπου περιγράφεται ἡ ἀνοιξή στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ περιγραφή δὲ στερεῖται ἀπὸ γραφικότητα⁶⁹. Ἀνάλογη ἐντύπωση ἀπὸ ἄποψη λογοτεχνικοῦ ποιοῦ ἀφήνει καὶ ὁ Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγος (+ 1425) ὅταν μᾶς περιγράφη τάπητα τοῦ Λούβρου ποὺ παρουσίαζε τὸ ξύπνημα τῆς φύσης στὴν ἀνοιξή⁷⁰. Ἡ γλώσσα του, ἀρχαϊστικὴ βέβαια, ἐπαινεῖται γιὰ τὴν καλαισθησία της.

Στὸν ἴδιον αἰῶνα, τὸ δέκατο τέταρτο, ὁ Θεόδωρος Ὑρτακηνός (τέλος 13. αἰ. - 14. αἰ.) κοντὰ σὲ χωρία ὁμηρικὰ, ποὺ κατὰ κόρον παραθέτει, ἀδυνατεῖ νὰ ἀποφύγῃ σολοικισμούς, γλωσσικὴ ἀκαλαισθησία καὶ λεκτικὴ ἡχηρότητα⁷¹.

Τὸν ἀρχαϊσμό, σὲ γλώσσα μάλιστα ἀσαφῆ καὶ δύσκαμπτη, ποὺ ὀδηγεῖται συχνὰ στὴ μονοτονία, καλλιεργεῖ καὶ ὁ ἱστορικὸς Λαόνικος Χαλκοκονδύλης (1423 - 1490).

Τὸν ἄλλον ἀττικιστὴ ἱστοριογράφο τῆς ἐποχῆς, τὸν Κριτόβουλο τὸν Ἰμβριο, τὸν χαρακτηρίζει ἡ τάση νὰ χρησιμοποιοῖ φράσεις ἀντλημένες ἀπὸ δόκιμους Ἑλλήνες συγγραφεῖς, ἰδίως τὸ Θουκυδίδη. Ἔτσι τὸ ὕφος του γίνετα ἑλάχιστα πρωτότυπο⁷².

Δὲν πρέπει, νομίζω, νὰ δώσωμε ἰδιαίτερη σημασία στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἀρχαῖστὴς βέβαια Βησσαρίων ἀποφασίζει νὰ ἀπευθύνῃ γράμματα σὲ λαϊκὴ γλώσσα⁷³ στὸν παιδαγωγὸ τῶν παιδιῶν τοῦ τελευταίου δεσπότη τῆς Πελοποννήσου στὴν Ἀγκώνα Θωμᾶ Παλαιολόγου⁷⁴.

Δύο ἄλλοι συγγραφεῖς, ποὺ γράφουν «χρονικά» στὸ δέκατο πέμπτο αἰῶνα, βρίσκονται σὲ κάποια ἀντίθεση ἀναμεταξύ τους. Ὁ ἓνας, ὁ Ἰωάννης Ἀναγνώστης, ἀρχαῖζει χωρὶς ρητορισμούς σὲ ὕφος κάπως σφιχτό, ἐνῶ ὁ ἄλλος, ὁ Ἰωάννης Κανανός, ἔχει τὴν τάση νὰ χρησιμοποιοῖ τὸ λαϊκὸ ἰδίωμα, κατορθώνει ὅμως στὸ τέλος νὰ δημιουργήσῃ ἓνα κράμα τεχνιτῆς - ἀρχαῖστικῆς καὶ λαϊκῆς γλώσσας.

69. G. Camelli, Démétrius Cydonès, Correspondance, «Les Belles Lettres» 1930, ἐπιστ. 42-3.

70. Migne, P.G. 156, 577-80. Βλ. καὶ Hans - Georg Beck, Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert, σ. 21.

71. L. Bréhier, ὁ.π., σ. 330.

72. Γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὸ ὕφος τοῦ Κριτόβουλου βλ. Ν. II. Ἀνδριώτη, Κριτόβουλος ὁ Ἰμβριος καὶ τὸ ἱστορικὸ του ἔργο (Ἑλληνικά 2, 1929, 185-8).

73. Εἶναι δημοσιευμένο στὸ Ν. Ἑλληνομνήμονα 5, 1908, 19 κέ.

74. Κατὰ ὅμοιο τρόπο δὲν πρέπει νὰ δίνωμε ἰδιαίτερη σημασία στὸ γεγονὸς ὅτι συγγραφεῖς τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας ποὺ προτιμοῦν στὰ γραπτά τους τὴ δημοτικὴ ἢ δημοτικίζουσα γλώσσα, ὅταν γράφουν γράμματα σὲ συγχρόνους των, χρησιμοποιοῦν ἀρχαῖστικὴ γλωσσικὴ μορφή. Πρέπει νὰ δεχοῦμε ὅτι τὴ χρῆση τῆς δημοτικῆς ἢ τῆς δημοτικίζουσας τοὺς τὴν ὑπαγόρευε ἡ ἀνάγκη εὐκολώτερης πνευματικῆς ἐπαφῆς μὲ τὸ ἀναγνωστικὸ τους κοινόν, ἐνῶ ἡ ἐπαφή μὲ τοὺς σύγχρονους ἀλληλογράφους των, ποὺ ἦταν καὶ αὐτοὶ τίς περισσότερες φορὲς λόγιοι, ἦταν δυνατὴ καὶ σὲ ἀρχαῖστικὴ γλώσσα.

3. Ἡ δημωδέστερη τὰση τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων

Ἰδιάζουσα θέση ἀνάμεσα στὰ κείμενα τῆς τελευταίας βυζαντινῆς περιόδου στὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖται κατὰ κάποιον τρόπο λαϊκότερο, δημωδέστερο ἰδίωμα κατέχουν τὰ βυζαντινὰ ἱπποτικά μυθιστορήματα⁷⁵. Τὸ παλαιότερο ἴσως ἀπ' αὐτά, «*Καλλίμαχος καὶ Χρυσορρόη*», σχετίζεται ἰδιαίτερα μὲ τὸ νεοελληνικὸ παραμυθικὸ κόσμον καὶ δὲν καθρεφτίζει, ὅπως συμβαίνει μὲ ἄλλα μεταγενέστερά του ἱπποτικά μυθιστορήματα, τὸν ἑλληνοφραγκικὸν κόσμον ποὺ δημιουργεῖται στὶς βυζαντινὲς περιοχὲς μετὰ τὴ φραγκικὴ κατάρκτηση. Γι' αὐτὸ καὶ στὴ γλῶσσα του δὲν ἀπαντοῦμε καθόλου φραγκικὰ στοιχεῖα. Θὰ λέγαμε ὅτι ἡ γλῶσσα του ἀκολουθεῖ τὸ τυπικὸ τῆς ἀρχαϊστικῆς γλωσσικῆς τάσης χωρὶς ὑπερβολὴ καὶ ἀκαλαισθησία. Τὸ ὕψος εἶναι μᾶλλον ἀπαλὸ καὶ τρυφερό, οὔτε ἀπαντοῦμε ἐδῶ βαρβαρισμοὺς καὶ σολοικισμοὺς, ποὺ δὲν εἶναι σπάνιοι στὴ γλῶσσα τῶν ἄλλων ἱπποτικῶν μυθιστορημάτων. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἔχει μπροστὰ του μιὰ καθαρεύουσα ἀπλὴ στὴ σύνταξιν, ὅμως ἀρχαϊστικῶς ὡς πρὸς ὀρισμένους τύπους καὶ μόρια ποὺ δὲν τὰ χρησιμοποιεῖ ἡ σημερινὴ ἀπλὴ καθαρεύουσα — μολονότι δὲν εἶναι ἄγνωστες μέσα στὸ κείμενον καὶ λέξεις δημοτικότερες, βυζαντινὲς ἢ νεώτερες.

Μιὰ γλωσσικὴ ἐξέλιξιν πρὸς δημοτικότερη γλῶσσα καὶ δημοτικότερον ὕψος διαπιστώνομε ἂν προχωρήσωμε στὸ ἀσφαλῶς μεταγενέστερον ἀπὸ τὸν «*Καλλίμαχον*» μυθιστόρημα τοῦ «*Βελθάνδρου καὶ τῆς Χρυσάντζας*». Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς⁷⁶, μολονότι ἀναγνώριζε ὀρισμένους «*εὐτυχίες*» στὸ μυθιστόρημα τοῦτο, ἐχαρακτήριζε ἀρκετὰ τὴ γλῶσσα του «*διὰ τὴν μείξιν καὶ γεινίασιν πολλῶν ἀρχαίων λέξεων καὶ φράσεων ἑλληνικῶν μὲ πολλὰς λέξεις καὶ φράσεις τῆς ἐσχάτης ὑποστάθμης, εἰς ἓνα λόγον διὰ τὸν ἀηδέστατον μακαρονισμόν*». Ἡ παρατήρησις τοῦ Κοραῆ δὲν εἶναι δικαιολογημένη. Βέβαια ἡ γλῶσσα τοῦ μυθιστορήματος δὲν εἶναι οὔτε ὁμοιογενής, οὔτε ὁμαλή. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε συμβαίνει μὲ πάμπολλα κείμενα τῆς μεσαιωνικῆς δημώδους γραμματείας. Ἡ γενικὴ ὅμως γλωσσικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ ἔργου εἶναι δημοτικὴ ἢ αἰσθητικῶς δημοτικίζουσα.

Μὲ τὰ μυθιστορήματα τοῦ «*Φλώριον καὶ Πλάτζια - Φλώρας*» καὶ τοῦ «*Ἰμπέριον καὶ Μαργαράνας*» βρισκόμαστε σὲ ἀτμόσφαιρα δημοτικότερου λόγου. Καὶ τὸ λεξιλόγιον εἶναι ἀκόμη δημοτικότερον καὶ οἱ δημοτικοὶ τύποι εἶναι ἀφθονώτεροι καὶ ἀδολώτεροι.

Περισσότερον ἰδιάζουσα εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ μυθιστορήματος «*Λίβιστρος*

75. Ε. Κριαρά, Βυζαντινὰ ἱπποτικά μυθιστορήματα, Ἀθήνα 1955.

76. Ἀτακτα, τ. Β', σ. ζ'.

καὶ *Ροδάμνη*»⁷⁷. Ἡ παράδοση τοῦ κειμένου σὲ πολλὰ χειρόγραφα, ποὺ ἀποτελοῦν χωριστὲς διασκευές, μᾶς ἐμποδίζει νὰ ἀποφανθοῦμε ἀπερίφραστα γιὰ τὴ γλωσσικὴ μορφή τοῦ γνήσιου κειμένου. Πάντως καὶ ἐδῶ ἡ γλῶσσα εἶναι δημοτικὴ μὲ ἀποκλίσεις πρὸς ἀρχαϊστικοὺς τύπους καὶ ἀρχαϊστικὲς κατσκευές⁷⁸.

Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ κάμῃ κανεὶς λόγο γιὰ τὴ γλῶσσα τῶν παραλλαγῶν τοῦ ἔπους τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα συνολικά⁷⁹. Ἀπὸ τὶς παραλλαγὰς αὐτὲς ἡ καθεμιὰ παρουσιάζει λίγο - πολὺ διαφορετικὸ γλωσσικὸ χρῶμα. Ὅλες πάντως κινοῦνται ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἰδιότυπη μεικτὴ γλωσσικὴ μορφή καὶ τὴ γλῶσσα τῶν βυζαντινῶν ἱπποτικῶν μυθιστορημάτων.

Ἐκδηλότερα δημοτικὸ χρῶμα ἔχουν ἡ γλῶσσα καὶ τὸ ὕφος τῶν κειμένων τοῦ «*Χρονικοῦ τοῦ Μορέως*» παρ' ὅλο ποὺ καὶ ἐδῶ δὲ λείπουν γλωσσικὰ ἀρχαϊστικὰ παραγεμίσματα ἢ καὶ ἀρχαϊστικὲς λέξεις καὶ μόρια καὶ μολονότι καὶ στὸ κείμενο αὐτὸ χρησιμοποιοῦνται δημοτικὲς λέξεις μὲ ἀρχαϊστικὲς καταλήξεις⁸⁰.

Πάμπολλα εἶναι τὰ ποικίλης ἑκτασης καὶ σημασίας κείμενα ποὺ γράφονται τὰ χρόνια αὐτὰ σὲ λίγο - πολὺ λαϊκὴ γλῶσσα, ποὺ βέβαια δὲν ἔχει κόψει τοὺς δεσμοὺς τῆς μὲ τὴν ἀρχαϊστικότερη γλωσσικὴ μορφή τῆς ἐπίσημης γραμματείας. Ἡ γλῶσσα ὅλων αὐτῶν τῶν κειμένων δὲν ἔχει ἀκόμα ἀναλυτικότερα μελετηθῇ. Θὰ χρειάζονταν προηγουμένως ἀπακριβωμένες κριτικὲς ἐκδόσεις τῶν κειμένων αὐτῶν, ποὺ γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστον, ἐκτὸς ἀπὸ μοναχικὲς περιπτώσεις, δὲν τὶς διαθέτομε. Οὔτε εἶναι δυνατὸ στὴ σύντομη τούτῃ ἑκθεσὴ νὰ γίνῃ πλατύτερος καὶ ἀναλυτικότερος λόγος. Γιὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ ὑπονοῶ ἰσχύει ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ γλῶσσα τους συχνὰ εἶναι ἓνα κράμα, στὸ μορφολογικὸ ἰδίως πεδίο, ἀρχαϊσμοῦ καὶ δημοτικισμοῦ χωρὶς νὰ παύῃ νὰ κινῆται μέσα στὸ πνεῦμα τῆς λαϊκῆς γλώσσας.

Ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ τὰ *Προδρομικὰ ποιήματα*⁸¹, καθὼς ἐγράφηκαν παλαιότερα, ἔχουν γλωσσικὸ χαρακτῆρα συντηρητικότερο μέσα στὸ δημοτι-

77. Γιὰ τὴ γλῶσσα τοῦ «*Διβίστρου καὶ Ροδάμνης*» βλ. ὅσα ἐσημείωσε ἡ ἐκδότρια τοῦ κειμένου J. A. Lambert, Amsterdam 1935, σ. 330-435.

78. Βλ. M. I. Μανούσασκα, L'édition des romans byzantins, «*Actes du Premier Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Etudes Classiques*, Παρίσι 1951, σ. 245 κέ. καὶ Vincenzo Rotolo, Libistro e Rodamne, romanzo cavalleresco bizantino [Κείμενα καὶ μελέται νεοελληνικῆς φιλολογίας. Διευθ.: Γ. Θ. Ζώρας, ἀρ. 22], Ἀθήνα 1965.

79. Βλ. St. Kyriakidis, Forschungsbericht zum Akritas-epos [Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, Μόναχο 1958].

80. Τὸ *Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, εἰσαγωγή, ὑποσημειώσεις, ἐπεξεργασία Π. Καλονάρον, Ἀθήνα 1940.

81. D. C. Hesselings καὶ H. Pernot, Poèmes prodromiques en grec vulgaire, Amsterdam 1910.

κισμό τους ἐν σχέσει μὲ ἄλλα ποιήματα τῆς ἴδιας κατηγορίας ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν: τὴν «*Ἀχιλλίδα*»⁸² καὶ τὰ «*Ἐρωτοπαίγνια*»⁸³. Ἡ «*Ἀχιλλίης*» καὶ τὰ «*Ἐρωτοπαίγνια*» θὰ λέγαμε ὅτι κινουῦνται σὲ σχεδὸν ἀπαράλλακτη γλωσσικῇ ἀτμόσφαιρᾳ.

4. Ἡ μεσάζουσα γλωσσικὴ τάση
ὀρισμένων συγγραφέων
τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων

Ἀνάμεσα στὶς δύο μεγάλες αὐτὲς διαφορετικὲς γλωσσικὰς κατηγορίες κειμένων τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου συγκροτεῖται μιὰ τρίτη ποὺ τὴν ἀποτελοῦν κείμενα γραμμένα σὲ ἀπλούστερη γλώσσα, χωρὶς αὐτὴ νὰ εἶναι οὔτε λίγο - πολὺ δημοτικὴ, οὔτε νὰ μπορῇ νὰ θεωρηθῇ ἰδιαίτερα ἀρχαϊστικὴ. Στὴν κατηγορίᾳ αὕτῃ μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν κείμενα ὅπως τοῦ Ἰωάννη Ζωναρᾶ (α' μισό τοῦ δωδέκατου αἰῶνα), τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ († 1187), τοῦ Μιχαὴλ Γλυκᾶ († πρὶν ἀπὸ τὸ 1204) καὶ τοῦ Θεόδωρου Μελιτηνιώτη καὶ ἄλλων. Πράγματι ἡ γλώσσα τοῦ Ζωναρᾶ εἶναι ἀρκετὰ ἀρχαϊστικὴ, ὅμως ἀπέριτη στὴν κατασκευὴ τῆς φράσης, χωρὶς καὶ νὰ εἶναι σταθερὰ ὁμοιογενὲς ἐξαιτίας τῶν ποικίλων πηγῶν τοῦ ἱστοριογραφικοῦ του ἔργου. Πάντως ὁ Ζωναρᾶς, ὅπως ξεπερνᾷ τοὺς παλιότερους χρονογράφους ὡς πρὸς τὴν ἀντιμετώπιση τῶν γεγονότων, τὸ ἴδιο δείχνεται ἀνώτερός τους καὶ ὡς πρὸς τὸ χειρισμὸ τοῦ γλωσσικοῦ του ὀργάνου.

Χαρακτηριστικὰ τῆς γλώσσας τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ εἶναι ἡ καλ-
λωπιστικὴ του τάση, ἡ χρησιμοποίηση ἀφθονων ἐπιθέτων, παρομοιώσεων καὶ περιγραφῶν, ποὺ ὅμως δὲν ὀδηγοῦν τὸ συγγραφέα σὲ ἀξιόλογα καλλιτε-
χνικὰ ἀποτελέσματα.

Ὡς πρὸς τὸ Μιχαὴλ Γλυκᾶ τώρα, στὸ ἱστορικὸ του ἔργο καὶ στὶς ἐπιστο-
λές του προβάλλει κάποια τάση πρὸς τὴ φυσικότητα, ἐνῶ στὸ ἱκετευτικὸ του
ποίημα γίνεται χρῆση τοῦ δημοτικοῦ λόγου⁸⁴.

Στὴ γλώσσα ἐξἄλλου τοῦ Θεόδωρου Μελιτηνιώτη χρησιμοποιοῦνται
σύνθετα ἀνάλογα μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἀπαντοῦν στὰ ἱπποτικὰ μυθιστορήματα. Τὸ
πράγμα ἄλλωστε δὲν εἶναι περίεργο, ἀφοῦ ὁ Μελιτηνιώτης ἔγραψε μεγάλο

82. D. C. Hesselting, *L' Achilléide byzantine*, Amsterdam 1919. Γραμματικὸ
διάγραμμα τῆς γλώσσας τοῦ κειμένου παρέχεται στὶς σελίδες 24-41.

83. D. C. Hesselting καὶ H. Pernot, *Ἐρωτοπαίγνια* (*Chansons d'amour*), Παρίσι -
Ἀθήνα 1913. Γραμματικὸ διάγραμμα τῶν κειμένων δίνουν οἱ ἐκδότες στὶς σελίδες 156-
75 τῆς ἐκδόσεώς τους.

84. Μιχαὴλ Γλυκᾶ, *Στίχοι οὗς ἔγραψε καθ' ὃν κατεσχέθη καιρόν*, ἐκδ. Ε. Τσολάκη,
Θεσσαλονίκη 1959.

ἐγκυκλοπαιδικὸ ποίημα μὲ πολλὰς περιγραφὰς («ἐκφράσεις»), ποὺ δίνονται μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς πορείας ποὺ σὲ ὄνειρο πραγματοποιεῖ ὁ ποιητής.

Ἰδιαίτερη θέση μέσα στὴν κατηγορία αὐτὴ κατέχουν ἀπὸ γλωσσικὴ ἄποψη τὰ ἱστοριογραφικὰ ἔργα δύο συγγραφέων τοῦ δέκατου πέμπτου αἰῶνα, ποὺ τοὺς συνδέει ἄρκετὰ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ἀντικρίζουν τὸ γλωσσικὸ τοὺς ὄργανο. Ἐννοῶ τὸ Δούκα καὶ τὸ Γεώργιο Σφραντζῆ.

Ὁ Δούκας (1400 - 70) ἐπραγματεύτηκε πρῶτα - πρῶτα μᾶλλον σὲ μορφὴ χρονολογικοῦ καταλόγου παγκόσμια ἱστορία ἕως τὸ 1204, ἔπειτα τὴν ἐπέκταση τῶν Ὁσμανλήδων καὶ τῇ βασιλείᾳ τῶν τριῶν τελευταίων Παλαιολόγων. Τελειώνει τὸ ἔργο του μὲ τὴν ἄλωση τῆς Λέσβου ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1462). Κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Krumbacher⁸⁵ εἶχε ἀποπειραθῆ νὰ πλάσῃ γραπτὴ γλῶσσα χρησιμοποιοῦντας μιὰ μεικτὴ γλωσσικὴ μορφή. Εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι ἡ διήγησή του μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν κερδίζει σὲ ζωντάνια, καθὼς εἶναι ἀπλὴ καὶ ἡ κατασκευὴ τῶν προτάσεών του. Ἐνδιαφέρον εἶναι σ' αὐτὸν τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ ἀκριβεία μεταγράφει τουρκικὰ ὀνόματα ποὺ παρεμβάλλονται στὴ συγγραφὴ του.

Τὴν ἴδια περίπου γλωσσικὴ κατεύθυνση ἀκολουθεῖ στὸ ἔργο του καὶ ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς (1401 - μετὰ 1478). Τάσσομαι μὲ τοὺς μελετητὰς ἐκείνους ποὺ τοῦ ἀποδίδουν τὴ συγγραφὴ τοῦ «Μικροῦ Χρονικοῦ», ποὺ μᾶς σώθηκε σὲ λαϊκότερη γλῶσσα⁸⁶.

5. Ἰδιοτυπίες τῆς Βυζαντινῆς Ἀνατολῆς στὴ λογοτεχνικὴ καὶ τὴ γλωσσικὴ πορεία

Ἡ παραπάνω ἐκθεση μᾶς ὀδηγεῖ στὴ διαπίστωση τῶν ἀκόλουθων γεγονότων: Ἀπὸ τὸν ἐνδέκατο αἰῶνα, ἐνῶ συνεχίζεται ἡ ἀρχαϊστικὴ γλωσσικὴ τάση ποὺ ὥρες - ὥρες καὶ ἐπιτείνεται, βρισκόμαστε παράλληλα μπροστὰ σὲ λογοτεχνήματα σὲ ἀπλούστερη, δημοτικότερη γλῶσσα. Ἡ χρησιμοποίησις τῶν δύο αὐτῶν γλωσσικῶν μορφῶν, μολονότι δὲν τίς χωρίζει ἀδιαπέραστο τεῖχος, ὀδηγεῖ στὴ δημιουργία δύο κόσμων πνευματικῶν· τοῦ ἑνὸς ἡ ὑπαρξὴ εἶναι συνειδητὴ μέσα στὴν πνευματικὴ ζωὴ, ὁ ἄλλος κόσμος ὑφίσταται χωρὶς μιὰ βαθύτερη αὐτοσυναίσθησις τῆς παρουσίας του. Τὸ τελευταῖο γεγονὸς εἶναι ἡ αἰτία ποὺ δὲ δημιουργήθηκε «γλωσσικὸ ζήτημα» στὸ Βυζάντιο. Εἴμαστε ἀκόμη μακριὰ ἀπὸ τὸ δέκατον ἑκτον αἰῶνα, μέσα στὸν ὁποῖο φωτεινοὶ λόγιοι τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ διακηρύσσουν τὴν ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιηθῇ ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ στὴ λογοτεχνία, τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὸν πνευ-

85. K. Krumbacher, δ.π., σ. 306.

86. Βλ. τὴ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα βιβλιογραφία τοῦ G. Moravcsik, Byzantinoturcica, I, 1958, σελ. 287-8· πβ. καὶ σελ. 283.

ματικό βίο γενικότερα και επιχειροῦν νὰ ἐφαρμόσουν στὰ γραπτὰ τους τίς ἀπόψεις τους⁸⁷.

Ἡ ἀπασχόληση μὲ τὴ συγγραφὴ ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ ποὺ εἶχαν κάποια μόρφωση, κάποιο λογοτεχνικὸ τάλαντο συντελεῖ ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν μὲ τὸν καιρὸ οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς νεωτερικότερης λογοτεχνίας. Ἡ λογοτεχνία αὐτὴ ἀπαλλάσσεται ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ ἀπὸ τὴν κατὰ παράδοση λογοτεχνικὴ γλῶσσα καὶ ἀπὸ τὰ κατὰ παράδοση γραμματικὰ καὶ λογοτεχνικὰ εἶδη. Ἡ διαμόρφωσή της γίνεται ἀργὰ καὶ μὲ πολλὰ ἐμπόδια ποὺ τὰ προβάλλει ἡ ὑφὴ τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς χώρας. Ἡ νέα αὐτὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, δὲ διαμορφώνεται ὅμως κατὰ τὸν τρόπο ποὺ διαμορφώθηκαν στοὺς νεώτερος ρωμανικοὺς λαοὺς οἱ λογοτεχνίες τους⁸⁸. Στὴ ρωμανικὴ Δύση ἡ λατινικὴ γλῶσσα τῶν λαῶν ποὺ γεννιοῦνται δίνει τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀναπτυχθοῦν οἱ νεώτερες ρωμανικὲς γλῶσσες. Ἡ καθεμιὰ ἀπὸ τίς γλῶσσες αὐτὲς ἔχει τὴ δική της φυσιογνωμία, τὰ ἰδιαιτέρα γλωσσικά της χαρακτηριστικά, ἐνῶ παράλληλα ὅλες μαζί ἀποτελοῦν ἓνα σύστημα γλωσσῶν μὲ κοινὴ καταγωγὴ⁸⁹. Στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ ἐξαιτίας τῆς ὑπαρξῆς ἐνὸς μόνο λαοῦ ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὡς μητρικὴ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα⁹⁰, ἐξαιτίας ἀκόμη τῆς γνωστῆς συντηρητικότητος τῆς γλώσσας αὐτῆς, δὲν ἐπέρχεται διάσπαση τῆς ἑλληνικῆς. Τὸ μόνο ποὺ συντελεῖται εἶναι ἡ διαμόρφωση διαλέκτων καὶ ἰδιωμάτων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας⁹¹ ποὺ μερικὰ τους ἀργότερα χρησιμοποιοῦνται ὡς λογοτεχνικὰ ὄργανα τοπικῶν ἑλληνικῶν γραμματειῶν.

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι στὸ Βυζάντιο ἀνάμεσα στὸ γλωσσικὸ ὄργανο

87. Μ. Τριανταφυλλίδη, Νεοελληνικὴ Γραμματική, I, Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή, Ἀθήνα 1938.

88. Βλ. Ε. Κριαρά, Die Besonderheiten der letzten Periode der mittelalterlichen griechischen Literatur (Jahrbuch der Oesterreichischen Byzantinischen Gesellschaft 8, 1959, 69-85).

89. Τὴ βιβλιογραφία τὴ σχετικὴ μὲ τὸν παραλληλισμὸ τῆς ἐξέλιξης τῶν ρωμανικῶν γλωσσῶν καὶ τῆς μεσαιωνικῆς δημόδους βλ. Α. Heisenberg, Dialekte und Umgangssprache im Neugriechischen, Μόναχο 1918, σ. 57, σημ. 27.

90. Γενικὴ ἐκθεσις γιὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴν κοινὴ στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα μᾶς ἔδωσε ὁ St. Kapsomenos, δ.π., σ. 17-8. Εἰδικότερα γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς κοινῆς μεσαιωνικῆς καὶ τὰ γνωρίσματά της βλ. Α. Heisenberg, δ.π., σ. 16 καὶ 43, καθὼς καὶ Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Νεοελληνικὴ Γραμματική, Α': Ἱστορικὴ Εἰσαγωγή, Ἀθήνα 1938, σ. 33-6. Συγκεντρωμένη τὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα στοῦ St. Kapsomenos, δ.π., σ. 15.

91. Γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς διαλεκτικῆς διαφοροποίησης τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς ὁμιλουμένης ὑποστηρίχτηκαν κατὰ καιροὺς διαφορετικὲς ἀπόψεις. Τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, καθὼς καὶ τίς ἀπόψεις ποὺ διατυπώθηκαν, στοῦ St. Kapsomenos, δ.π., σ. 15, 23. Βλ. ἐπίσης καὶ Α. Heisenberg, δ.π., σ. 20, 55 σημ. 23.

τῶν καθιερωμένων γραμματειακῶν εἰδῶν τῆς συντηρητικῆς βυζαντινῆς λογοτεχνικῆς παραγωγῆς καὶ τῆς γλωσσικῆς μορφῆς ποὺ προτιμοῦν οἱ λιγότερο μορφωμένοι συγγραφεῖς, καλλιεργώντας νεωτερικότερα γραμματειακά εἶδη, δὲν ὑπάρχει πάντοτε σημαντικὴ διαφορὰ. Γι' αὐτὸ καὶ ὑπάρχουν περιπτώσεις ποὺ διερωτᾶται ὁ μελετητὴς σὲ ποιά γλωσσικὴ μορφὴ εἶναι συνθεμένο τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο λογοτέχνημα ποὺ τὸν ἀπασχολεῖ. Ἔτσι ὄχι μόνον τὰ γλωσσικὰ ὅρια ἀνάμεσα σὲ ἀρχαίζουσα βυζαντινὴ γλῶσσα καὶ σὲ δημοτικίζουσα νεοελληνικὴ γίνονται καμιά φορά ἀσαφῆ, ἀλλὰ καὶ δὲν μπορεῖ εὐκολὰ νὰ διακριθῇ ἡ κατὰ παράδοση βυζαντινὴ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ παραγωγὴ ἀπὸ τὴ νεωτερικότερη· δὲ διαχωρίζεται εὐκολὰ ἡ καθαυτὸ μεσαιωνικὴ, ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνία ἀπὸ τὴν πραγματικὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνικὴ δημιουργία. Ἔτσι πολὺ συχνὰ μέσα σὲ κείμενα τῆς ἀρχαίζουσας γραμματειακῆς κατεύθυνσης διαπιστώνομε χαρακτηριστικὰ νεοελληνικά — καὶ δὲν ἐννοῶ μόνον τὰ νεοελληνικά γλωσσικὰ στοιχεῖα — ὅπως ἀντίστοιχα σὲ κείμενα ποὺ θὰ τὰ χαρακτήριζε κανεὶς ἐκδήλως νεοελληνικά ἐξαιτίας τῆς γλῶσσας τοὺς διαπιστώνομε τὴν παρουσία στοιχείων ποὺ μᾶς ὁδηγοῦν στὸν καθαυτὸ βυζαντινὸ μεσαίωνα. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἔχω ὑποστηρίξει ὅτι ἡ μεταβατικὴ λογοτεχνικὴ περίοδος ποὺ περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στὸ 1100 καὶ τὸ 1650 περίπου πρέπει νὰ ὀνομάζεται «ὑστερομεσαιωνικὴ» περίοδος τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων καὶ συνάμα «πρωτονεοελληνικὴ»⁹².

6. Κρίσεις πάνω στὴ διγλωσσία τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων

Ἡ διγλωσσία τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων εἶχε τὰ δυσάρεστα ἐπακόλουθα ποὺ κάθε διγλωσσία ἔχει στὸ λαὸ μιᾶς ὁμόγλωσσης περιοχῆς. Γιατὶ ἐδημιουργοῦσε χάσμα ἀνάμεσα σὲ μιὰ τάξη λίγο - πολὺ μορφωμένων καὶ καλλιεργημένων ἀνθρώπων καὶ σὲ μιὰ τάξη ἀμόρφωτων, μισομορφωμένων ἢ καὶ ἀκαλλιέργητων, ποὺ ἀσφαλῶς καὶ αὐτοὶ εἶχαν δικαίωμα σὲ ἓνα μερίδιο πνευματικότερου βίου. Ἡ τάξη αὐτὴ τῶν ἀμόρφωτων, μισομορφωμένων καὶ ἀκαλλιέργητων ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ περιορίζῃ τὴν πνευματικὴ της ἀναζήτησι σὲ ὀρισμένα μόνον γραμματειακά εἶδη, ἀκαλλιέργητα ἀκόμη ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις. Αὐτὰ δὲν ἦταν ἱκανὰ νὰ παράσχουν ὅσα ἓνας λαὸς περιμένει ἀπὸ μιὰ ὀλοκληρωμένη γραμματεία.

Τὸ φαινόμενο τῆς διγλωσσίας εἶχε στὸ Βυζάντιο ἐντελῶς δικό του χαρακτήρα. Ἄν ἀποβλέψουμε στὴ νεοελληνικὴ λ.χ. διγλωσσία, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο δύο γλωσσικὲς μορφές εἶναι στὴ διάθεσι τοῦ Ἑθνους· τὴν καθεμιὰ τοὺς τὴ χρησιμοποιεῖ σὲ διαφορετικὴ περίσταση· καρ-

πώνεται κατὰ ἓνα τουλάχιστο ποσοστὸ καὶ ἀπὸ τὶς δύο γλωσσικὲς μορφές - καὶ μένει μόνο νὰ διαπιστωθῇ ἕως ποῦ σημεῖο εἶναι βλαβερὴ ἢ ὑπαρξὴ τῶν δύο αὐτῶν γλωσσικῶν μορφῶν γιὰ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια τοῦ ἑλληνικοῦ συνόλου. Στὸ Βυζάντιο ἡ κατάστασις ἦταν, νομίζω, διαφορετικὴ. Θὰ ἔλεγα ὅτι τὸ κοινὸ στὸ ὁποῖο ἀπέβλεπαν ὅσοι ἐχρησιμοποιοῦσαν τὴν ἀρχαῖστικὴ γλῶσσα ἦταν διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο ποῦ ἐντρυφοῦσε — ὅσο ἐντρυφοῦσε — στὰ ποικίλα σὲ λαϊκότερη γλῶσσα γραμματεϊακὰ δημιουργήματα. Ἡ καθεμὶ ἀπὸ τὶς δύο γραμματεῖες εἶχε τοὺς δικούς της συγγραφεῖς καὶ τὸ δικό της κύρος. Ἡ ἐπίσημη, ἡ ἀρχαῖστικὴ γραμματεία ἀγνοοῦσε τὴν ὑπαρξὴ τῆς νεωτερικότερης· ἡ νεωτερικότερη ἀκολουθοῦσε τὰ δικά της πεπρωμένα χωρὶς νὰ νοιάζεται γιὰ τὴν προκοπὴ τῆς ἀρχαῖστικῆς. Αὐτὸς ἦταν καὶ ὁ λόγος ποῦ δὲ δημιουργήθηκε «γλωσσικὸ ζήτημα» στὸ Βυζάντιο. Θὰ μπορούσε ἴσως νὰ διαπιστώσῃ κανεὶς κάποια ἐπίδρασις τῆς ἀρχαῖστικῆς γραμματείας πάνω στὴ νεωτερικὴ, ὅμως μιὰ τέτοια ἐπίδρασις δὲν μπορούσε παρὰ νὰ εἶναι ἐπιφανειακὴ καὶ ἐπιπόλαιη καὶ νὰ μὴν ἔχῃ σοβαρότερα ἀποτελέσματα. Ἦταν ἐπιφανειακὴ ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν περιορίζονταν στὴ γλωσσικὴ μορφή.

Ἀκριβῶς ὅμως ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε καὶ δὲν μπορούσε νὰ ὑπάρξῃ ἡ ἀπόλυτη μονοκρατορία τῆς μιᾶς γλωσσικῆς μορφῆς, στὴν περίπτωσή μας τῆς ἀρχαῖστικῆς, δινόταν ἡ εὐκαιρία κάποιας λογοτεχνικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνανέωσης μὲ τὴν παρουσίαν καὶ τοῦ δεύτερου σκέλους τοῦ γλωσσικοῦ καθεστῶτος. Καὶ ἐδῶ προβάλλει ἡ ὠφέλιμη — ἂν μπορούμε νὰ ποῦμε — πλευρὰ τῆς βυζαντινῆς διγλωσσίας. Ἡ καλλιέργεια καὶ τῆς λαϊκότερης γλώσσας καὶ τῶν γραμματεϊακῶν εἰδῶν στὰ ὁποῖα ἡ χρῆσις της ἀποδείχονταν εὐπρόσδεκτη βοήθησε ὥστε νὰ δημιουργηθοῦν σιγὰ - σιγὰ οἱ βασικὲς προϋποθέσεις ποῦ ἀπέτελεσαν τὶς ρίζες, τὶς ἀρχές τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας μέσα στὸ Βυζάντιο. Καὶ δὲν ἔμεινε παρὰ νὰ ἀποκορυφωθοῦν οἱ προσπάθειες αὐτὲς στὴν Κύπρο καὶ στὴν Κρήτη γιὰ νὰ δώσουν τὰ πρῶτα σημαντικὰ λογοτεχνικά δημιουργήματα τῶν νέων ἑλληνικῶν γραμμάτων.

7. Ἡ λογοτεχνικὴ δημιουργία στὴν Κύπρο καὶ τὴν Κρήτη

Στὴν Ἀνατολὴ λοιπὸν ἡ διαμόρφωσις τῶν λογοτεχνικῶν πραγμάτων συντελεῖται κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: Ἡ βυζαντινὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ μὲ τὰ πιδὺ οὐσιαστικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς συνεχίζεται ὄχι μόνο ἕως τὸ μοιραῖο χρόνον τῆς Ἀλωσης, ἀλλὰ, ἐνισχυμένη ἀπὸ τὴν ἐκδηλῆ πάντα συντηρητικότητά τοῦ Ἑλλήνα διανοουμένου, ἐπιβιώνει καὶ μετὰ τὴν πτώσιν τῆς Πόλης. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως ἱστορικὰ αἰτία ὁδηγοῦν ἀναγκαστικὰ στὴ δημιουργίαν τοπικῶν λογοτεχνιῶν μὲ ὀρισμένα κέντρα πνευματικῆς ἀκτινοβολίας. Στὴν ἀπομακρυσμένη καὶ ἐπὶ αἰῶνες ἀποκομμένη ἀπὸ τὸ βυζαντινὸν

κορμό, ἑλληνικὴ ὅμως πάντα Κύπρο, ὅπου ἡ συντηρητικὴ πνευματικὴ παράδοση τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας δὲν μποροῦσε νὰ ἀσκήσῃ ἰδιαίτερη γοητεία⁹³, δημιουργεῖται μιὰ τοπικὴ καὶ διαλεκτικὴ γραμματεία. Ἡ γραμματεία αὕτῃ δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ εὐθύς ἀμέσως γραμματειακὰ ἔργα ἢ λογοτεχνήματα περιωπῆς. Τὸ κυπριακὸ ἰδίωμα⁹⁴, ἀκαλλιέργητο ἀκόμη, χρησιμοποιεῖται στὴν ἀρχὴ σὲ κείμενα νομικά, ποὺ τὰ συγκροτοῦν μεταφράσεις στὴ λαϊκὴ, τὴν ἰδιωματικὴ γλῶσσα κειμένων ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνουν προσιτὰ καὶ κατανοητὰ σὲ πλατύτερο κοινό· ἐννοῶ τις «Ἀσσίζες τοῦ βασιλείου Ἱεροσολύμων καὶ Κύπρου». Ἀργότερα γράφονται ἔργα χρονολογικά, ὅπως τοῦ Λεόντιου Μαχαιρᾶ καὶ τοῦ Γεώργιου Βουστρώνιου, ποὺ σὲ γλῶσσα διαλεκτικὴ πάλι, ἀλλὰ πιδ ἐξομαλισμένη καὶ σὲ ὕφος αὐθόρμητο, ἀλλὰ περισσότερο λογοτεχνικό, μᾶς παρέχουν τὴν παλιότερη καὶ τὴ σύγχρονη ἱστορία τῆς Κύπρου. Τέλος, στὰ μέσα τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα ἡ κυπριακὴ λογοτεχνία, ἀνεβαίνοντας σὲ ἐπίπεδο ἀληθινῆς περιωπῆς, μᾶς δίνει ἔμμετρα κείμενα, τὰ «Κυπριακὰ ἐρωτικὰ ποιήματα», τὰ περισσότερα μεταφράσεις ἢ καὶ μιμήσεις ποιημάτων τοῦ Πετράρχη καὶ πετράρχικων Ἱταλῶν ποιητῶν⁹⁵, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ τιμήσουν ὅποιαδήποτε προχωρημένη γραμματεία.

Θὰ ἔλεγα ὅτι ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τῶν κειμένων αὐτῶν ὁ Λεόντιος Μαχαιρᾶς, γράφοντας στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ δέκατου πέμπτου αἰῶνα τὴν «Ἐξηγησιν τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου» ἀκούσια ἔρχεται νὰ δημιουργήσῃ νεοελληνικὴ δημοτικὴ πεζογραφία. Στὸ ἔργο του, ὅπου πραγματεύεται κυρίως γεγονότα τῶν ἐτῶν 1359 - 1432, δέχτηκε ἀφθονα φραγκικὰ καὶ ἱταλικά γλωσσικά στοιχεῖα. Θαυμαστὰ ἐξᾴλλου ἀποδίδει τὸ γνήσιο κυπριακὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα.

Ἄν ἐξαιρέσουμε λίγα ποιήματα ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῶν «Κυπριακῶν ἐρωτικῶν ποιημάτων», ἐννοῶ ὅσα ξεχωρίζουν μὲ τὴν ἠθικολογικὴ τους τάση καὶ τὴν κάπως λογιότερη γλῶσσα τους, τὰ ἄλλα ποιήματα τῆς συλλογῆς διακρίνονται ὅχι μόνο μὲ τὴν ἐξομαλισμένη κυπριακὴ τους γλῶσσα, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ ἐξάιρετα λογοτεχνικά τους προσόντα. Ὁ συγγραφέας τῶν «Κυπριακῶν ἐρωτικῶν ποιημάτων», λόγιος ὡς ἓνα βαθμό, ἦταν ἐνημερωμένος στὶς ἱταλικὲς ἰδίως ποιητικὲς συνήθειες τοῦ καιροῦ του. Χειρίζεται μὲ τόση ἄνεση, κομ-

93. Γιὰ τὸν πρωτεύουσιάνικο χαρακτῆρα τῆς βυζαντινῆς γραμματείας γενικότερα βλ. ὅσα ἐσημείωσε ὁ Franz Dölger, Die Byzantinische Literatur in der Reinsprache Ein Abriss. I. Die byzantinische Dichtung in der Reinsprache, 1948, σ. 8-9.

94. Βιβλιογραφία γιὰ τὴν κυπριακὴν διάλεκτο βλ. στοῦ S. G. Kapsomenos, Die griechische Sprache zwischen Koine und Neugriechisch [Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress, Μόναχο 1958], σελ. 17-8 καὶ K. Χατζηιωάννου, Τὰ ἐν διασπορᾷ, σ. 321-420.

95. Th. Siaphkaras - Pitsillides, Le Pétrarquisme en Chypre, Poèmes d'amour, Ἀθήνα 1952, β' ἐκδ. Παρίσι - Ἀθήνα 1975.

φόρητα και λεπτότητα τὸ ἰδίωμα τοῦ τόπου του ποὺ κατορθώνει νὰ τὸ ἀνυψώσῃ σὲ ἐξαίρετο λογοτεχνικὸ ὄργανο.

Δίπλα στὴν κυπριακὴ αὐτὴ λογοτεχνία θὰ τοποθετούσαμε ὀρισμένα ὄχι τόσο ἀξιόλογα κείμενα ποὺ ἐγράφηκαν στὴν πιὸ κοντινὴ στὴν Κύπρο ἐλληνικὴ περιοχὴ, τὰ Δωδεκάνησα, ποὺ ἡ γλῶσσα τους συγγενεῖ αἰσθητὰ μὲ τὴν κυπριακὴν.

Ἐνὰ ἄλλο ὅμως κέντρο σημαντικῆς λογοτεχνικῆς δημιουργίας εἶναι ἡ Κρήτη. Στίς μέρες μας ἀποδεικνύεται ὁλοένα καὶ περισσότερο ὁ σύνδεσμος ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ λογοτεχνικὴ αὐτὴ παραγωγὴ καὶ τὴν καθαυτὴ βυζαντινὴ καὶ ὡς πρὸς τὴν χρονικὴν ἀλληλουχία. Τὰ πρῶτα λογοτεχνικὰ κείμενα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ποὺ κατέχομε ἀνάγονται στὸ δέκατο τέταρτο αἰῶνα. Εἶναι τὰ ἔμμετρα ἔργα τοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα⁹⁶, ποὺ δὲν ἔχουν ὅμως ἀκόμη διαμορφώσει τὸ γλωσσικὸ διαλεκτικὸ τους ὄργανο. Ὅπως ξέρομε, δὲν εἶναι εὐκόλο ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη νὰ διατυπωθῇ γραπτὰ μιὰ ἄγραφη γλωσσικὴ μορφή εἴτε καθρεφτίζει τὴν κοινὴ μορφή μιᾶς γλῶσσας, εἴτε ἀντιπροσωπεύει μιὰ τοπικὴ διάλεκτο. Ὁ κανόνας αὐτὸς ἔσχυσε καὶ γιὰ τὴν Κρήτη. Μόνο σιγὰ - σιγὰ μὲ τὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς πρώτης κυρίως πενηκονταετίας τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα διαμορφώνεται σὲ στερεώτερες βάσεις καὶ στὰ χέρια ἐκάντερων δημιουργῶν τὸ γλωσσικὸ τοπικὸ ὄργανο⁹⁷ ἔτσι ποὺ στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα ἡ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ στὴν Κρήτη νὰ μπορῇ νὰ μᾶς δώσῃ δημιουργήματα τῆς σημασίας τῶν ἔργων τοῦ Χορτάτση («Ἐρωφίλη», «Πανώρια», «Κατζοῦρμπος») καὶ ἀργότερα τὸν «Ἐρωτόκριτο», τὴ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» καὶ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ κρητικοῦ θεάτρου.

Ἄλλ' ἂς δοῦμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὰ κείμενα αὐτὰ τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Ἀφοῦ ἐπὶ ἓνα καὶ πάνω αἰῶνα ἐκαλλιεργήθηκε προπαρασκευαστικά, θὰ λέγαμε, ἡ λογοτεχνία στὴν Κρήτη, ἀλλὰ καὶ σὰ συνέχεια τῆς δημοτικῆς βυζαντινῆς γραμματείας, ἥδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ δέκατου ἔκτου αἰῶνα τὸ λογοτεχνικὸ ποιοτὶ τῶν ἔργων αἰσθητὰ ἀνεβαίνει. Μὲ τὸ παράδειγμα σημαντικῶν συχνὰ ἔργων τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης⁹⁸ καὶ μὲ τὴν ἐμφυτὴ τάση τῆς κρητικῆς ψυχῆς πρὸς τὸ ζωντανὸ καὶ τὸ αὐθόρμητο ἐπιτυγχάνουν οἱ Κρητικοὶ λογοτέχνες νὰ διαμορφώσουν λογοτεχνικὸ ὄργανο ὅπου καθρεφτίζεται πολὺ ἐπιτυχημένα τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ νησιοῦ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ διευκολυνόταν ἀπὸ τὸ ὅτι στὴν Κρήτη ὁ ἀνθρωπισμὸς τῶν λογίων παρουσιαζόταν μὲ ἰδιόζυσες συνθῆκες καὶ γι' αὐτὸ λίγο μπορούσε νὰ ἐπηρεάσῃ τὴ γλωσσικὴ νοο-

96. Βλ. *Μ. Ι. Μανούσκα*, Περὶ ἀγνώστου Κρητὸς ποιητοῦ πρὸ τῆς Ἀλώσεως. Ὁ Λεονάρδος Ντελλαπόρτας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 29 [1954], 32-44.

97. Βιβλιογραφία γιὰ τὴν κρητικὴν διάλεκτο βλ. στοῦ *St. Kapsomenos*, ὁ.π., σ. 19.

98. *Ε. Κριαρά*, Ἰταλικὲς ἐπιδράσεις σὲ παλιότερα ἐλληνικὰ κείμενα (Ἐποχὴς 4, Ἀθγ. 1963, σ. 9-22).

τροπία τῶν λογοτεχνικῶν δημιουργῶν. Ἐδῶ οἱ λόγιοι διαμορφώνονταν ἀντλώντας καὶ ἀπὸ τῆ βυζαντινῆ λόγια, θρησκευτικῆ κυρίως, παράδοση καὶ ἀπὸ τὸν ἰταλικὸ ἀνθρωπισμὸ μὲ τὸν ὁποῖον ταξιδεύοντας στὴν Ἰταλία ἦ καὶ μένοντας στὴν Κρήτη βρίσκονταν σὲ ἐπαφή. Ἡ συχνὴ ἢ καὶ μόνιμη διαμονὴ καὶ δραστηριότητα τῶν λογίων αὐτῶν ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη δὲ βοηθοῦσε τὴν ἀσκήση ἰδιαίτερης ἐπίδρασης ἀπὸ μέρος τους ἐπάνω στὴ διαμόρφωση τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Ὁ γλωσσικὰ συγχρονισμένος ἐν μέρει κρητικὸς αὐτὸς ἀνθρωπισμὸς τῶν πρώτων μεταβυζαντινῶν αἰώνων μᾶς θυμίζει τὸ γαλλικὸ ἀνθρωπισμὸ τῆς Ἀναγέννησης. Στὴ Γαλλία κατὰ τὴν παρατήρηση τοῦ Gonzague de Reynold ⁹⁹, «l'humanisme abandonna très vite les humanistes pour aller se diffuser dans la langue et dans les vers, dans la littérature et dans la poésie. On se mit à l'école des humanistes juste le temps nécessaire». Καὶ στὴν Κρήτη οἱ ἀνθρωπιστὲς mutatis mutandis διάλεξαν ζωντανότερο δρόμο παρὰ οἱ προγενέστεροί τους ἀνθρωπιστὲς κ' ἔτσι οὔτε βρέθηκαν σὲ μεγάλη ἀντίθεση μὲ τοὺς Κρητικὸς λογοτέχνες, οὔτε ὁμοῦ καὶ τοὺς ἐπηρέασαν πρὸς ἓνα ἔστω καὶ κάπως μετριοπαθῆ ἀρχαϊσμὸ. Τὸ γεγονός αὐτὸ διευκόλυνε τὸν Κρητικὸ λογοτέχνη νὰ διαμορφώσῃ τὸ δημοτικὸ γλωσσικὸ ὄργανο καὶ ἐξαίρετα νὰ ἀποτυπώσῃ σ' αὐτὸ τὸ αἶσθημα καὶ τὴ σκέψη του. Ἔτσι προβάλλουν συγγραφεῖς πρώτης σειρᾶς ὅπως ὁ Κορνάρος καὶ ὁ Χορτάτσης, καθὼς καὶ ἄλλοι, γνωστοὶ ἢ ἀνώνυμοι, ποὺ μὲ τὴν ἐπίδραση ἰταλικῶν συχνὰ προτύπων, ποὺ καὶ τὰ ξεπερνοῦν ἐνίοτε, ἐδημιούργησαν μιὰν ἀξιόλογη τοπικὴ γραμματεία ¹⁰⁰.

Ὁ Βιτσέντζος Κορνάρος στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἑβδόμου αἰῶνα ἔγραψε τὸ γνωστὸ ἐπικολυρικὸ ἔργο «*Ἐρωτόκριτος*». Στὸ οὐσιαστικὰ πρωτότυπο αὐτὸ ποίημα διαλάμπει ἡ φαντασία καὶ ἡ παραστατικὴ δύναμη ἀληθινοῦ δημιουργοῦ. Ὡς γνήσιος ποιητὴς ὁ Κορνάρος δὲ μᾶς ἔδωσε μόνον τὸ βαθύτερο εἶναι του, ἀλλὰ καὶ κατὰ τρόπο θαυμαστὸ ἐκαθρέφτισε στὸ ἔργο του καὶ τὴ γλῶσσα καὶ τὴν ψυχὴ τῆς πατρίδας του, τῆς Κρήτης.

Ὁ Γεώργιος Χορτάτσης, ποὺ σήμερα τὸν ξέρουμε ὡς ἀναμφισβήτητο συγγραφέα τριῶν ἔργων, μιᾶς τραγωδίας: τῆς «*Ἐρωφίλης*», ἐνὸς ποιμενικοῦ δράματος: τῆς «*Πανώριας*» (δηλ. τοῦ παλίου «*Γύπαρη*») ¹⁰¹ καὶ μιᾶς κωμωδίας: τοῦ «*Κατζούρμπου*» ¹⁰², εἶναι ποιητὴς τὸ ἴδιο, θὰ λέγαμε, προικισμένος μὲ

99. L' hellénisme et le génie européen [Fribourg 1944], σ. 231-2.

100. Μ. Ι. Μανούσκα, Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1965.

101. Ε. Κρίαρος, Der Beitrag einer neuen Handschrift zur endgültigeren Wiederherstellung des Gyparistextes von G. Chortatsis (Zeitschrift für Balkanologie 2, 1964, 88-112) καὶ Γεωργίου Χορτάτση Πανώρια, κρητικὴ ἔκδοση, σχόλια, γλωσσάριο Ε. Κριαρᾶ, Θεσσαλονίκη 1975 [Βυζαντινὴ καὶ νεοελληνικὴ βιβλιοθήκη, 2].

102. Γεωργίου Χορτάτση Κατζούρμπος, κωμωδία. Κρητικὴ ἔκδοση, σημειώσεις,

τὸν Κορνάρο. Μπορεῖ νὰ βρῖσκεται κοντύτερα αὐτὸς στὰ πρότυπά του, ὅμως κατορθώνει μὲ τὴν ποιητικὴ του ἱκανότητα νὰ προβάλλῃ κατὰ διαφορετικὸ παρὰ ὁ Κορνάρος τρόπο τὸ ἰδίωμα τῆς πατρίδας του, πού καὶ αὐτὸς πάντως μὲ πιστότητα τὸ χρησιμοποιεῖ στὰ ἔργα του. Ἄν στὰ χέρια τοῦ Κορνάρου τὸ ἰδίωμα αὐτὸ διατηρῇ μιὰν ἀρρενωπότητα καὶ κάποια τραχύτητα, στὰ χέρια τοῦ Χορτάτση γίνεταί ἀναμφισβήτητα λυρικότερο καὶ μουσικότερο.

Ἐξάλλου ἡ «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ», πού ἐσπευσμένα ἀποδόθηκε στὸ Βιτσέντζο Κορνάρο¹⁰³, εἶναι κι' αὐτὴ γραμμένη στὸ γνήσιο κρητικὸ ἰδίωμα καὶ σὲ ὕφος ἀπλό, τρυφερὸ καὶ ἀληθινό. Ὁ δημιουργὸς τῆς «Θυσίας» μπόρεσε νὰ ξεπεράσῃ τὸ ἰταλικὸ του πρότυπο, τὸν «Isach» τοῦ Luigi Groto (1580) καὶ νὰ ἀναπτύξῃ νέες εἰκόνες, νέες ἰδέες, νέα αἰσθήματα καὶ νὰ δώσῃ ἔργο μὲ δική του καλλιτεχνικὴ ἀξία.

8. Διαλεκτικὰ γλωσσικὰ ὄργανα καὶ νεοελληνικὴ κοινὴ

Ἡ λογοτεχνικὴ αὐτὴ δραστηριότητα, ἐκφρασμένη σὲ δύο διαλέκτους, τὴν κυπριακὴ καὶ τὴν κρητικὴ, συγκροτεῖ τὶς πρῶτες ἀξιόλογες προσπάθειες γιὰ νὰ δημιουργηθῇ πεζὸς καὶ ποιητικὸς λόγος σὲ ὁρισμένες τουλάχιστον ἐλληνικὲς νησιωτικὲς περιοχὲς πού ἄργησαν κάπως νὰ ὑποταχθοῦν στὸν Τοῦρκο δυνάστη. Ἀλλὰ τί εἶναι ἐκεῖνο πού ὀδήγησε τὶς τοπικὲς αὐτὲς γραμματεῖς νὰ ἐκφραστοῦν σὲ τοπικὰ διαλεκτικὰ ἰδιώματα καὶ ὄχι σὲ κοινότερη ἑλληνικὴ; Αἰτία, νομίζω, ἦταν ἡ ἔλλειψη ἀποκρυσταλλωμένης γλωσσικῆς παράδοσης στὰ δημοτικὰ λογοτεχνικὰ κείμενα τῆς παλιότερης ἐποχῆς. Πράγματι ἡ προγενέστερη νεωτερικὴ γραμματεία δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ διαμορφώσῃ τὸ ὀριστικὸ γλωσσικὸ τῆς ὄργανο ἔτσι πού νὰ ἐκφράζῃ μὲ ἱκανοποιητικὸ τρόπο τὴν κοινὴ ὁμιλουμένη γλῶσσα. Τὴ γλωσσικὴν ἐνότητα τῆς λαϊκότερης γλώσσας πού ἐχρησιμοποιόταν σὲ ὁρισμένα κείμενα τὴν ἐματαίωνα καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στὰ τελευταῖα βυζαντινὰ χρόνια καὶ στὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας οἱ πολιτικὲς συνθήκες περισσότερο τὴν ἀποκέντρωση ἐνίσχυναν παρὰ τὸ συγκεντρωτισμὸ, πού θὰ ὀδηγοῦσε σὲ μιὰ κοινότερη ὁμιλουμένη καὶ σὲ μιὰ κοινὴ γραπτὴ γλῶσσα. Πρέπει βέβαια νὰ δεχτοῦμε ὅτι κατὰ τὰ βυζαντινὰ χρόνια στὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα καὶ σὲ ὁρισμένα ἀπ' αὐτὴν ἐξαρτημένα ἐπαρχιακὰ κέντρα μιλοῦσαν μιὰ κοινότερη γλῶσσα¹⁰⁴. Ἀργότερα στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρα-

γλωσσάριο *Λίνου Πολίτη*, Ἡράκλειο Κρήτης 1964 [Ἑταιρεία Κρητικῶν Μελετῶν, Κρητικὸν Θέατρον, 1].

103. Ε. Κριαρά, Χρονολογικά, μεθοδολογικά καὶ ἄλλα ζητήματα «Θυσίας» καὶ «Ερωτοκρίτου» [Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου, Ἀθήνα 1960, σ. 353-69].

104. Βλ. σημ. 90 τοῦ δημοσιεύματος τούτου.

τίας διατηρήθηκε ὡς ἓνα βαθμὸ ἡ τάση γιὰ μιὰ κοινότερη ὁμιλουμένη χωρὶς νὰ ὑποχωρήσουν οἱ διαλεκτικὲς κατὰ τόπους διαφορές. Ἐτσι, καθὼς δὲν ἔβρισκαν λογοτεχνικὰ διαμορφωμένο τὸ γλωσσικὸ τοὺς ὄργανο ¹⁰⁵, οἱ ποιητὲς καὶ πεζογράφοι τῶν περιφερειακῶν αὐτῶν γραμματειῶν ἔπρεπε μόνοι τοὺς νὰ διαπλάσουν τὸ γλωσσικὸ τοὺς ὄργανο, ποὺ δὲν μπορούσε νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴ διάλεκτο ποὺ μιλοῦσαν οἱ συντοπίτες τοὺς. Καὶ καθὼς ὑπῆρξαν ἀνάμεσά τοὺς ἀρκετοὶ προικισμένοι μὲ λογοτεχνικὸ τάλαντο, μπόρεσαν αὐτοὶ νὰ διαμορφώσουν ἱκανοποιητικὰ τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα ποὺ ἐχρησιμοποίησαν στὰ ἔργα τοὺς.

Ἄς ἐξετάσωμε τώρα ἓνα ἄλλο θέμα: εἶχε ἄραγε ἓνα ἀπὸ τὰ δύο τοῦτα διαλεκτικὰ ἰδιώματα τὴ δυνατότητα νὰ γίνῃ κοινὴ γραπτὴ γλῶσσα τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς πνευματικῆς γενικότερα ζωῆς τοῦ νέου ἑλληνικοῦ ἔθνους; Ἡ διάλεκτος τῆς ἐντελῶς ἀπομακρυσμένης ἀπὸ τὴν ἄλλην Ἑλλάδα Κύπρου δὲν ἦταν, νομίζω, δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθῇ σὲ ἓνα τέτοιο σκοπὸ. Ἐμενε ἡ διάλεκτος τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας. Μολονότι προκειμένου γι' αὐτὴν οἱ συνθήκες ἦταν εὐνοϊότερες, ὅμως ἔλειπαν καὶ ἐδῶ οὐσιώδεις προϋποθέσεις ὥστε ἡ ἀξιόλογη αὐτὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ νὰ βοηθήσῃ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος νὰ λύσῃ τὸ γλωσσικὸ του ζήτημα — ἓνα ζήτημα ποὺ εἶχε προβάλει ἀπὸ τὸ δέκατον ἔκτον αἰῶνα μὲ ὅσα εἶχαν διατυπώσῃ σχετικὰ μὲ τὴ γραπτὴ γλῶσσα τοῦ ἔθνους ὀρισμένοι λόγιοι τῆς ἐποχῆς καὶ ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑφίσταται ἕκτοτε σὲ λανθάνουσα, ἔστω, κατάστασι. Ἐπρεπε πρῶτα - πρῶτα ἡ κρητικὴ λογοτεχνία, ἡ ἀνδρωμένη ἥδη στὰ 1600, νὰ εἶχε κατορθώσῃ νὰ ἀκτινοβολήσῃ καὶ πέρα ἀπὸ τὰ τοπικὰ πλαίσια ποὺ τὴ γέννησαν. Ὅμως μιὰ τέτοια ἀκτινοβολία δὲν ἦταν κατορθωτὴ. Οὔτε ὅλα τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας ἐπαιρναν τὸ δρόμο πρὸς τὸ τυπογραφεῖο, οὔτε, καὶ ἂν ἐτυπώνονταν, μπορούσαν τὰ περισσότερα νὰ φτάσουν τὰ πλατύτερα λαϊκὰ στρώματα. Ἐπειτα, στὴν Ἑλλάδα ὁ αἰώνας ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ἀκμὴ τῆς κρητικῆς γραμματείας, ὁ δέκατος ὀγδοος, εἶναι τὸ περισσότερον αἰώνας λογίων καὶ ὄχι λογοτεχνῶν, καὶ μάλιστα λογίων ποὺ κυριαρχοῦνται ἀπὸ ἀξεπέραστες συχνὰ γλωσσικὲς καὶ ἄλλες προκαταλήψεις, κι' αὐτὸ δὲν ἀποτελοῦσε καλὸν οἰωνὸ γιὰ τὴν «ἀποδοχὴ» τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς γλώσσας τῆς. Ἄς θυμηθοῦμε μόνο τὴ στάσι τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραΐ, τοῦ φωτισμένου πνευματικοῦ ἡγέτη, ἀπέναντι στὴν «Ἐρωτόκριτο» ¹⁰⁶ καὶ τὰ ἄλλα δημοτικὰ γραμματειακὰ δημιουργήματα. Τὰ κρητικὰ λογοτεχνικὰ ἔργα βρῆκαν ἀπήχηση μόνο στὰ Ἐφτάνησα, ὅπου μάλιστα εἶχαν καταφύγει πολλοὶ Κρητικοί, ἰδίως μετὰ τὴν ἄλωσι τῆς πατρίδας τοὺς ἀπὸ

105. Πβ. καὶ Ε. Κριαρᾶ, Ὁ λαϊκότερος χαρακτήρας τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας, οἱ λογοτεχνίαι τῆς Ἀναγέννησις καὶ ἡ βυζαντινὴ δημοτικὴ παράδοσι (Κρητικὰ Χρονικὰ 7, 1953, 311).

106. Β. Κορνάρου, Ἐρωτόκριτος, ἐκδ. Σ. Ξανθοῦδιδῃ, Ἡράκλειο 1915, σ. CXL - CXLI.

τούς Τούρκους. Ἡ μισοσβησμένη λογοτεχνική φλόγα, μεταφερμένη στὰ Ἑφτάνησα καὶ ἐνισχυμένη ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς γειτονικῆς Ἰταλίας, διατηρήθηκε μέσα σ' ὁλόκληρο τὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα καὶ συντέλεσε ὥστε νὰ προβάλλουν ἀξιοπρόσεκτες καμιά φορὰ λογοτεχνικὲς καὶ θεατρικὲς δοκιμὲς (Πέτρος Κατσαίτης)¹⁰⁷ τοπικοῦ καὶ πάλι χαρακτῆρα καὶ διαλεκτικῆς λίγο-πολὺ γλωσσικῆς μορφῆς. Ἀλλ' αὐτὲς ἀπλῶς συντηροῦσαν κάποιον ἐνδιαφέρον καὶ ἐδημιουργοῦσαν τὴν ἐλπίδα καὶ τὴ δυνατότητα μιᾶς μελλοντικῆς λογοτεχνικῆς ἀνανέωσης. Σημειῶνω ἀπλῶς ὅτι ἀκριβῶς ἡ διατηρημένη πνευματικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν κρητικὴ λογοτεχνία, καθὼς καὶ ἄλλοι βέβαια παράγοντες, εὐκλόλυναν τὸ Σολωμὸ στὶς ἀρχὲς τοῦ δέκατου ἑνταίου αἰῶνα νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα τοῦ ἔθνους του (ζήτημα πνευματικὸ καὶ ἐθνικὸ συνάμα)¹⁰⁸ καὶ νὰ διατυπώσῃ, μάταια ἔστω καὶ χωρὶς οὐσιαστικὴ ἀπήχηση, τὸ γλωσσικὸ του κήρυγμα γιὰ λογοτεχνικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνανέωση.

9. Συμπερασματικὰ

Προσπάθησα περιληπτικὰ — καὶ γι' αὐτὸ μὲ ἐλλείψεις ἀναμφισβήτητες — νὰ δώσω εἰκόνα τῆς βυζαντινῆς διγλωσσίας στὴν τελευταία περίοδο τῶν βυζαντινῶν γραμμάτων, καθὼς καὶ τῆς διαμόρφωσης τῶν ἀρχῶν τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Τὸ θέμα εἶναι ἀπέραντο καὶ ὡς τὴν ὥρα ὅχι ἐπαρκῶς μελετημένο. Θέλω νὰ πιστεύω ὅτι στὴν εἰσήγησή μου τονίστηκαν τὰ οὐσιαστικότερα φαινόμενα καὶ οἱ βασικότερες πνευματικὲς καὶ λογοτεχνικὲς τάσεις. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ ἔχη διαπιστωθῇ εἶναι τοῦτο, νομίζω: ὅτι ἡ βυζαντινὴ διγλωσσία τῶν τελευταίων βυζαντινῶν αἰώνων, μολοντί βλαβερὴ γιὰ τὸν πνευματικὸ βίον καὶ ἀνασταλτικὴ κάθε σοβαρότερης ἐπιτυχίας στὸ λογοτεχνικὸ τομέα, δὲν εἶχε ἀπασχολήσει ὡς οὐσιαστικὸ πρόβλημα τοὺς Βυζαντινοὺς· ὅτι ἡ διγλωσσία αὐτῇ, παρ' ὅλο ποὺ ἀποτελέσει ἀργότερα βαρεῖα κληρονομιά γιὰ τὴ νεώτερη πνευματικὴ Ἑλλάδα, εἶχε καὶ ἓνα, ἀρνητικὰ ἔστω, εὐεργετικὸ ἐπακόλουθο γιὰ τὸ νεώτερο ἑλληνικὸ πνευματικὸ βίον: ὅτι ἐδημιούργησε τὶς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ νὰ τεθοῦν τὰ πρῶτα θεμέλια τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἥδη μέσα στὰ βυζαντινὰ χρόνια· καὶ ἀκόμη ὅτι ὁδήγησε σιγὰ - σιγὰ μὲ τὴν παράλληλη καλλιέργεια λαϊκότερων γλωσσικῶν μορφῶν στὴν ἀνύψωση ὀρισμένων νεοελληνικῶν διαλέκτων σὲ ἀξιόλογα λογοτεχνικὰ γλωσσικὰ ὄργανα περιφερειακῶν γραμματειῶν, τῆς κυπριακῆς καὶ τῆς κρητικῆς, πού, ἂν καὶ δὲν ἄσκησαν ἄμεση καὶ σοβαρὴ ἐπίδραση στὸν κατόπιν πνευματικὸ βίον τοῦ νέου ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὅμως διαμόρφωσαν μιὰν ἐποχὴ λογοτεχνικῆς ἀκμῆς μέσα στὴν πορεία

107. E. Κριαρά, Τὰ βασικὰ ἰταλικά πρότυπα τῶν τραγωδιῶν τοῦ Πέτρου Κατσαίτη (Νέα Ἑστία, τ. 69, 1961, σ. 169-71).

108. Βλ. συνοπτικὰ γιὰ τὸ θέμα E. Κριαρά, Διονύσιος Σολωμός, Θεσσαλονίκη 1957.

τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων. Ἐμελλε ὅμως νὰ χρειαστοῦν σοβαρὲς πρόσθετες προσπάθειες γιὰ νὰ μπορέσῃ ὁ ἐλληνικὸς λαὸς νὰ βρῇ τὸ γνήσιον ἑαυτοῦ καὶ νὰ βάλῃ τὰ θεμέλια γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν μὲ ὄργανο τὴ λαϊκὴ τοῦ γλώσσα ἡ καθαυτὸ νεοελληνικὴ ποίηση, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ καὶ τῆς ἐπτανησιακῆς σχολῆς ¹⁰⁹, καὶ ἡ νεοελληνικὴ πεζογραφία, ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ κήρυγμα τοῦ Ψυχάρη, ἀπὸ τοὺς μαθητὲς καὶ τοὺς διαδόχους τοῦ ¹¹⁰.

109. Νέα Ἑστία, τεῦχος 899, Χριστούγεννα 1964.

110. *Ε. Κριαρῶ*, Ψυχάρης, Θεσσαλονίκη 1959.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΑ
ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ
ΤΟΥ Ε. ΚΡΙΑΡΑ

(ένα πολυτιμότεο ὄργανο ἔρευνας)*

ΔΗΜ. Ι. ΓΕΩΡΓΑΚΑΣ/North Dakota

Α. ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΚΑ ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Είναι γεγονός ότι αξιόλογη λεξικογραφική δραστηριότητα έσημειώθηκε μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Θα μπορούσε κανείς ν' αρχίσει με τη μυκηναϊκή γλώσσα, για την οποία δεν διαθέτουμε ακόμη ένα λεξικό πλήρες, έχουμε όμως δυο τρία λεξικογραφικά έργα¹. Εμπρόσδεκτα είναι τα δύο έτυμολογικά λεξικά, του Frisk και του Chantraine, που και τα δύο τους αναφέρονται κατά το πλεϊστον στην κλασική αρχαιοελληνική και την Κοινή και αλληλοσυμπληρώνονται και από άποψη ύλικού και ιδιαίτερα μεθόδου. Το δεύτερο έχει συντελεσθῇ κατά τα 3/4· το τρίτο μέρος έδημοσιεύθη μετά το θάνατο του Chantraine και το όλο έργο θα συμπληρωθῇ². Ειδικά λεξικά είναι το Λεξικό του πρώιμου έλληνικού έπους, που έθεμελιώθηκε από τον καθηγητή Snell³, του Bauer *Λεξικό τῆς Καινῆς Διαθήκης* σέ νέες εκδόσεις⁴ και το

*Το παρόν άρθρο είναι περαιτέρω έπεξεργασία βιβλιοκρισίας που έδημοσιεύθηκε πρό τριετίας στο περιοδικό *Orbis* 22 (1973), 404-408: *Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς έλληνικῆς δημόδους γραμματείας* του καθηγητού Ε. Κριαρά, αλλά με αρκετές αλλαγές και προσθήκες.

1. J.P. Olivier, L. Godart, C. Seydel, C. Sourvinou, *Index généraux du Linéaire B*. (Incunabula Graeca, vol. LII). Roma, Edizioni dell' Ateneo, 1973; *Michael Ventris and John Chadwick*, *Documents in Mycenaean Greek*. Cambridge University Press, 1973 [Mycenaean glossary, pp. 527-594; list of place names at Knossos and Pylos, 146-150]; J. Chadwick and L. Baumbach, *The Mycenaean Greek Vocabulary*, Glotta 41 (1963), 157-271.

2. Hjalmar Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch* (3 τόμοι, Heidelberg 1954-1972); Pierre Chantraine [1899 - 30.6.1974], *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* (τεύχη 1-3: Α-Π. Paris, 1968, 1970, 1975) [ό συγγρ. παρακολουθεῖ και το λεξιλογικό θησαυρό τῆς νεοελληνικῆς ως σημασιολογική εξέλιξη τῆς αρχαιοελληνικῆς· ἡ φροντίδα αὐτῇ υπῆρξε μάλλον εκτεταμένη στη Γαλλία για μισόν αἶώνα με τη σχολή του διακεκριμένου Antoine Meillet. Εὐτυχῶς το ὑπολειπόμενο Λεξικό του Chantraine εἶχε συνταχθῇ κατά τα 75% (Ρ-Υ) και το τέλος του (Φ-Ω) θα συμπληρωθῇ από φίλους και μαθητάς του, όπως εἶχε διευθετήσει το πράγμα ό συγγρ. πρό του θανάτου του (πληροφορίες από τον καθηγητή κ. Louis Robert με γράμμα του τῆς 16.10.1974 και λεπτομερέστερες από τον καθηγητή κ. Olivier Masson μ' ἐπιστολή του τῆς 30.1.1975)].

3. *Lexikon des Frühgriechischen Epos*. Lieferungen 1-7: ἄ - Ἀριστᾶιος. Göttingen, 1955-1973 [Σε μεγάλο σχῆμα, ὥστώρα 1280 στῆλες = 640 σελ. Το ειδικό τοῦτο λεξικό προχωρεῖ δυστυχῶς με βραδύ ρυθμό].

4. *Walter Bauer*, *Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur*. Berlin: W. de Gruyter, 5η έκδ. 1958· ἀνατύπωση 1963 (με ἀναθεώρηση του στερεοτύπου κειμένου) και 1971. Ἡ ἀμερικανική ἀγγλική έκ-

σπουδαῖο Ἑλληνικὸ λεξικὸ τῶν Πατέρων (1968), ποὺ ἐξεδόθη ὁλόκληρο μέσα σὲ μιὰ δεκαετία⁵. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα ἔργα, ὅπως τὸ πρόσφατο τοῦ καθηγητῆ κ. Ν. Ἀνδριώτη⁶.

Πρόοδος ὅμως σημειώνεται μὲ νέα προγράμματα στὴν ἐλληνικὴ λεξικογραφία κατὰ τὴν τελευταία εἰκοσαετία. Ἕνα νέο μεγάλο λεξικογραφικὸ πρόγραμμα γιὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ (μὲ ἀποκλεισμὸ τῆς μυκηναϊκῆς) καὶ τὴν Κοινὴ, περίπου 800 π.Χ. ὡς 200 μ.Χ. μπῆκε σ' ἐνέργεια ἀπὸ τὸ 1972 στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖς τῆς Ἀμερικῆς, στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Irvine τῆς Καλιφόρνιας⁷. Τὸ ἴδιο ἔτος ἄρχισε ἐργασία στὴν Ἀγγλία σ' ἓνα πρόγραμμα ὀνοματολογικοῦ λεξικοῦ: *Lexicon of Greek Personal Names*. Ἐπιτροπὴ,

δοσὴ τοῦ *W. F. Arndt* καὶ *F. W. Gingrich*, *A Greek-English Lexicon of the New Testament* (Chicago, 1957); βλ. *D. J. Georgakas*, βιβλιοκρισία τῆς τελευταίας, *Classical Philology* 53 (1958), 58 κ.έ.

5. *A Patristic Greek Lexicon*, edited by *G. W. H. Lampe*, Prof. of Divinity at Cambridge, σὲ πέντε τεύχη. Oxford: Clarendon Press, 1961-1968. - Ἡ σύνταξις καὶ ἐκδόσις τοῦ γλωσσικοῦ θησαυροῦ τῶν ἐλληνικῶν πατερικῶν κειμένων (περίπου 200 μ.Χ. ἕως περίπου 826 μ.Χ.), ἔργο ἐπείγοντως ἀναγκαῖο, συνετελέσθη γιὰ πρώτη φορὰ. Εἶναι συμπλήρωμα τῆς λεξικογραφίας τῆς Κοινῆς καὶ ταυτοχρόνως ἀπαραίτητος ἄμεσος πρόδρομος τοῦ βυζαντινοῦ ἐλληνικοῦ λεξικοῦ.

6. Ἡ ἐργασία *Nikolaos Andriotis*, *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialecten*. Wien: Verlag der Oesterreich. Akad. d. Wiss., 1974, εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς Κοινῆς, τῆς βυζαντινῆς καὶ μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς, ὅπως καὶ τῆς νεοελληνικῆς.

7. Τὸ νέο πρόγραμμα ἐνὸς *Thesaurus Linguae Graecae* ἄρχισε τὸ 1972 στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Καλιφόρνιας, Irvine, Calif. ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητοῦ Theodore F. Brunner. Τὸ φιλόδοξο καὶ τολμηρὸ αὐτὸ ἐγχείρημα προβλέπεται νὰ πραγματοποιηθῇ σὲ δύο φάσεις: 1) συλλογὴ 20 ἑκατομμυρίων χωρίων σὲ ἱσάριθμα δελτία ἀπὸ κείμενα μιᾶς σχεδὸν χιλιετίας (750 π.Χ. ἕως 200 μ.Χ.) καὶ 2) συλλογὴ 70 ἑκατομμυρίων χωρίων τῆς ἐπομένης περιόδου 329 ἐτῶν (201-529 μ.Χ.). Οἱ ἀριθμοὶ σ' ἑκατομμύρια φυσικὰ ὑπολογίζονται κατὰ προσέγγιση. Τεχνολογία μὲ ὑπολογιστὲς ἐχρησιμοποιήθηκε ἤδη γιὰ τὴν πρώτη φάση καὶ ἐξακολουθεῖ.

Ἡ ἐργασία κατὰ τὴν ἐκθεσὴ τῶν πεπραγμένων 1973-1974, τὴν ὁποία ἔκαμε ὁ κ. Brunner σὲ colloquium μετὰ συναδέλφους τὴν 30.XII.1974 (στὸ ὁποῖο ἔλαβα μέρος) κατὰ τὸ ἐτήσιο συνέδριον τῆς Ἀμερικανικῆς Φιλολογικῆς Ἑταιρίας (*American Philological Association*), ἔχει ἀποδώσει ἤδη 13 ἑκατομμύρια δελτία. Καὶ ὁ ἄμεσος σκοπὸς τοῦ προγράμματος εἶναι ἡ δημιουργία μιᾶς τράπεζας ὑλικοῦ (*data bank*) ὡς βάσεως γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση πολλὰπλῶν ἐρευνητικῶν ἐργασιῶν κλασικῶν φιλολόγων καὶ οὐμανιστῶν. Περίπου δύο χιλιάδες (γιὰ τὴν ἀκρίβεια 1855) συγγραφεῖς θ' ἀντιπροσωπεύονται μὲ ὑλικό, ἐπίσης ἐπιγραφές καὶ ὧλων τῶν ἐποχῶν πάπυροι. Ἱατρικοὶ συγγραφεῖς (ὡς τὸν 7ον αἰῶνα μ.Χ.) ἀποδελτιώνονται καὶ θ' ἀποδώσουν 1 ἑκατομμύριο δελτία. Οἱ πάπυροι κατὰ τὰ δύο ἔτη 1975-1977 ἀναμένεται ν' ἀποδώσουν 6 ἑκατομμύρια δελτία. Ἐργάζονται τώρα συνολικῶς περίπου δεκαπέντε συνεργάτες.

Τὸ τελευταῖο δελτίο τοῦ ThLG (4 Δεκ. 1975) συνοδεύεται μὲ παρέμβλημα, δηλ. κατάλογο συγγραφῶν καὶ ἔργων μεταξύ 1. 7. 1973 καὶ 30. 6. 1975. Ἡ *data bank* περιεῖχε πάνω ἀπὸ 18 ἑκατομμύρια δελτία τὸ Δεκ. 1975.

ὀρισμένη ἀπὸ τῇ Βρεταννικῇ Ἀκαδημίᾳ (British Academy) καί, προεδρευομένη ἀπὸ τὸν κ. P. M. Fraser (All Souls College), ἀνέλαβε τὴν προπαρασκευαστικὴν ἐργασία γιὰ ἓνα νέο λεξικὸ τῶν κυρίων ὀνομάτων ὄλων τῶν περιόδων ἀπὸ τὰ πρῶιμα κείμενα ἕως τῇ βυζαντινῇ περιόδῳ (ἔτσι θ' ἀντικατασταθῇ τὸ διτομο ἔργο τῶν Pape καὶ Benseler, Wörterbuch der griechischen Eigennamen, ποὺ δημοσίευσε ὁ Pape γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1842)⁸.

Εἰδικότερα παρατηρεῖται πρόοδος στὴ λεξικογραφίᾳ τῶν μετακλασικῶν περιόδων. Εἶναι καλὸς οἰωνὸς ὅτι πρόσφατα (τὸ 1971) ἓνα σχεδιαζόμενο ἐκτεταμένον λεξικογραφικὸ πρόγραμμα ἔφτασε στὸ στάδιο σοβαρῆς μελέτης: ἓνα Βυζαντινὸ ἑλληνικὸ λεξικόν, ποὺ θὰ καλύψῃ πιθανῶς τὸ λεξιλογικὸ θησαυρὸ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας τῆς περιόδου ἀπὸ τὸν 4ον ἢ μᾶλλον 6ον αἰ. μ.Χ. ὡς τὸ 15ον αἰ. καὶ θὰ περιλάβῃ ὕλκ ἀπὸ διάφορες πηγές: ἐπιγραφές, παπύρους καὶ φιλολογικὰ (λογοτεχνικὰ) ἔργα. Ἡ ἐπιτροπὴ, ποὺ συγκροτήθηκε στὸ 14ο Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν στὸ Βουκουρέστι, ἐξουσιοδοτήθηκε νὰ προγραμματίσῃ καὶ νὰ προετοιμάσῃ τὸ δρόμο πρὸς τὴν ὑλοποίησιν τοῦ τόσο ἀναγκαιοῦντος καὶ ἀξιολόγου αὐτοῦ προγράμματος⁹. Ἡ προεργασία, ἡ σύν-

8. Βλ. τὴν ἀνακοίνωσιν στὴν BZ 67, 1 (1974), 310 κ. ἐ. - Τὸ ὀνομαστικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἐποχῆς παρεμερίσθη συνειδητὰ στὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ. Βλ. Λεξικὸ 1, σ. ιγ' καὶ πιδ' κατω, σ. 12.

9. Ἡ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνικοῦ Λεξικοῦ, ἡ ὁποία ὀρίσθηκε ἀπὸ τὸ βυζαντινολογικὸ συνέδριον στὸ Βουκουρέστι (τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1971), ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἐξῆς ἑπτὰ μέλη: Paul Lemerle (Collège de France), πρόεδρος, Anastasius C. Bandy (University of California, Riverside), Ἑμμανουὴλ Κριαρᾶς (Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης), Robert Browning (England), J. Grosdidier de Matons (Γαλλία), Johann Irmscher (Universität, Ἀνατολικὸν Βερολίνο) καὶ Giuseppe Schirò (Università di Roma). Οἱ κκ. Bandy καὶ Κριαρᾶς ὑπέβαλαν χωριστὲς ἐκθέσεις περὶ τοῦ Βυζαντινοῦ Λεξικοῦ κατὰ τὴ συνέδριον τῆς Διεθνoῦς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ποὺ συνῆλθε στὴ Χίο 21-25 Μαΐου 1973 (πληροφορίες ἀπὸ τοὺς κκ. Lemerle, Κριαρᾶ καὶ Bandy). Οἱ δύο ἐκθέσεις ἔγιναν δεκτὲς καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ Λεξικοῦ ἐνεκρίθη.

Μὲ βάση τὴν ἀγγλικὰ συνταγμένη ἐκθεσιν τοῦ Anastasius C. Bandy (14 Μαΐου 1973), ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν Πρόεδρον τῆς Association Internationale des Études Byzantines, Διονύσιον Α. Ζακυθινόν, τὴν ὁποία ἀνέγνωσε ὁ καθηγητὴς I. Ševčenko (ἐπειδὴ ὁ Bandy δὲν ἦταν παρὼν) κατὰ τὴ συνέδριον τῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἀντίγραφο τῆς ὁποίας ἔθεσε εὐγενικὰ στὴ διάθεσίν μου ὁ Bandy, δίνω σύνοψιν τῶν περιεχομένων της:

Χρονικὰ ὅρια τοῦ Λεξικοῦ προτείνονται 6ος - 15ος αἰ. καὶ περίοδος τῆς προπαρασκευῆς προβλέπεται μία εἰκοσαετία ὑπὸ τὸν ὅρον ὅτι πολλοὶ συνεργάτες θὰ ἐργασθοῦν καὶ ἐπαρκὲς χρηματοδότηση θὰ τεθῇ στὴ διάθεσιν τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Λεξικοῦ. - Ὑλὴ τοῦ Λεξικοῦ: μόνον παραπομπές καὶ βελτιώσεις θὰ γίνονται στὰ Λεξικὰ Liddell-Scott-Jones, γιὰ τὴν περίοδον τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰ., τοῦ Lampe καὶ τοῦ Κριαρᾶ, ἀλλὰ ἡ κυρία ὕλη τῶν αἰώνων 6ου - 15ου θὰ περιλαμβάνῃ πρωτεύοντα καὶ δευτερεύοντα κείμενα, ὅπως καὶ ἔγγραφα, ἐπιγραφές, παπυρολογικὰ κείμενα, κανονικοῦ δικαίου, τοῦ διοικητικοῦ, ἐμπορικοῦ καὶ ἄλλων τομέων. - Ἐκτασιν τοῦ Λεξικοῦ: Τὸ ἔργο γιὰ νὰ πραγματοποιηθῇ μέσα σὲ εἴκοσι χρόνια θὰ βασιζέται σὲ ὑπάρχοντα λεξικά, εὐρετήρια λέξεων, concordances, βυζαντινὰ κείμενα, ἔγγρα-

ταξη και ή εκδοση εξάλλου ενός μεγαλύτερου μεσαιωνικοῦ ἑλληνικοῦ λεξικοῦ, πού θά περιελάμβανε όλόκληρο τὸ θησαυρὸ τῆς γλώσσας τῶν δημω-

φα καὶ τὰ ὅμοια. Τὸ μέγεθος τῆς ἀρχικῆς ἐκδόσεως προβλέπεται νὰ εἶναι περίπου ἀνάλογο τοῦ μεγέθους τοῦ Πατερικοῦ λεξικοῦ τοῦ Lampe μετὰ τὴν ἰδέα τῆς δυνατότητος ἐνδεχομένης ἐπεκτάσεως τοῦ σχεδίου ἢ μιᾶς δευτέρας ἐκδόσεως. Ὁ Bandy ἀναφέρει τὸ λεξικὸν μετὰ τὸν τίτλο *Le Nouveau Ducange*. - Ὡς γλώσσα ἐρμηνείας τοῦ λεξικοῦ προτείνεται μιὰ ἀπὸ τῆς νέας δυτικοευρωπαϊκῆς γλώσσας, κυρίως ἡ ἀγγλικὴ ἢ ἡ γαλλικὴ, ἢ ἡ νεοελληνικὴ. - Ὡς κέντρο τῆς λεξικογραφικῆς ἐπιχειρήσεως προτείνεται Ἰδρυμα πού κατέχει πλούσια βυζαντινὴ βιβλιοθήκη, ὅπως *Dumbarton Oaks*, Παρίσι, Ὁξφόρδη, Βατικανόν, Ἀθήνα, Θεσσαλονίκη. - Χρηματοδότηση τῆς ἐπιχειρήσεως: πηγὲς χρηματοδοτήσεως πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν σύντομα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ προγράμματος καὶ μεγάλα ποσὰ χρημάτων ἀπαιτοῦνται κατ' ἔτος. Κάθε μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Λεξικοῦ θὰ ἐργάζονταν στὸ Κέντρο ἐπὶ ἓνα ἔτος ἢ καὶ λιγότερο (χωρὶς ὅμως ἄλλες ἀκαδημαϊκῆς ὑποχρεώσεις) καὶ βυζαντινολόγοι, ἐκδότες βυζαντινῶν κειμένων καὶ ἄλλοι εἰδικευόμενοι σὲ ἰδιαιτέρους κλάδους θὰ ἀπασχολοῦνταν μ' ἐπαρκῆ ἀμοιβή. - Ἡ *Association Internationale des Études Byzantines*, ἡ ὁποία ἔχει τὴν πρωτοβουλία καὶ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη τοῦ προγράμματος, πρέπει μετὰ τὴν ἐπίσημη υἱοθέτησίν του, ν' ἀναζητήσῃ χωρὶς χρονοτριβὴ τὴν οἰκονομικὴ στήριξιν τοῦ προγράμματος. Παραθέτονται τὰ ὀνόματα διαφόρων ἰδρυμάτων, ἀκαδημιῶν, κλπ., πρὸς τὰ ὅποια προτείνεται νὰ γίνουν διαβήματα. - Τὸ μεγαλύτερον πρόβλημα εἶναι ἡ χρηματοδότηση καὶ ὡς δεῦτερον ἔρχεται ἡ ἀπόφασις νὰ ὀρισθῇ ἡ βάση, ὅπου θὰ ἐγκατασταθῇ τὸ πρόγραμμα τοῦ Λεξικοῦ (ἡ τελευταία αὕτη δήλωση ἀπὸ γράμμα τοῦ κ. Bandy, 6.1.1975).

Ἡ γαλλιστὶ ἐκθεσις τοῦ Κριαρᾶ συνοψίζεται ἐδῶ μετὰ βάσιν ἀντίγραφο, πού εὐγενικὰ ἔθεσε στὴ διάθεσίν μου ὁ συγγραφέας τῆς:

Χρονικὰ ὅρια: Ἀρχή: 2ος αἰώνας (Schirò), τρίτος (Bandy), τέταρτος (Κριαρᾶς, Irmscher, Browning), 450 ἢ 500 μ.Χ. (Westerink, Grosdidier). Τέλος: ἡ πλειοψηφία τῆς ἐπιτροπῆς (Κριαρᾶς, Bandy, Grosdidier, Westerink) 1000 ἢ 1100 μ.Χ. ἕνας (Browning) 1204 καὶ δύο (Irmscher, Schirò) τὸ 1453. - **Πηγές:** Φιλολογικὰ κείμενα καὶ πρακτικὰ (acta) καὶ δημῶδη κείμενα. — **Θησαυρός:** Browning· ἄλλοι ὄχι. — **Λεξικὸν** πού θὰ περιεῖχε 1) τὸ ὕλικόν πού περιέχουν ὑπάρχοντα λεξικά καὶ 2) νέο ὕλικόν μετὰ συστηματικὴ ἀποδελτίωση α) εὐρετηρίων λέξεων νέων ἐκδόσεων βυζαντινῶν κειμένων, β) φιλολογικῶν καὶ κριτικῶν μελετῶν, γ) φιλολογικοῦ λεξιλογίου ὀρισμένων κειμένων. — **Λήμματα τοῦ λεξικοῦ:** Ν' ἀκολουθηθῇ ὡς πρότυπον τὸ λεξικὸν Liddell-Scott-Jones (κατὰ τὴ γνώμην τοῦ Schirò ἡ διαπραγμάτευσις τῶν ἄρθρων νὰ γίνῃ κατὰ τμήματα σύμφωνα μετὰ τὴ σημασίαν πού ἀνήκει σὲ κάθε καθορισμένη πολιτιστικὴ περιοχῇ). — **Συνεργάτες:** Ὑπὸ τὴ διεύθυνσιν κατευθυντήριας ἐπιτροπῆς (comité de direction) οἱ συνεργάτες θὰ ἐμισθοδοτοῦντο (κατὰ τὸν Browning οἱ συνεργάτες θὰ ἦταν καὶ ἐθελοντὲς καὶ μισθοδοτούμενοι· οἱ τελευταῖοι θὰ ἐπεξεργάζονταν τὸ ὕλικόν). - **Φάσεις ἐνεργειῶν κατὰ τὸν Κριαρᾶ:** 1) δημιουργία Κέντρου βυζαντινῶν λεξικογραφικῶν μελετῶν, ἐγκαταστημένου σὲ πρωτεύουσα χώρας πού ἐνδιαφέρεται γιὰ τῆς βυζαντινῆς σπουδῆς· τὸ Κέντρο θὰ ἐλάβαινε τὴν ἀπαραίτητην χρηματοδότησιν γιὰ τὴ δημιουργίαν βιβλιοθήκης ἀναγκαίας γιὰ τὴ λεξικογραφικὴ ἐργασία καὶ γιὰ τὴ μισθοδοσίαν ἀρμοδίου προσωπικοῦ· 2) ἐπιλογὴ προσωπικοῦ κατὰ τὸ δυνατόν μονίμου διευθύνου προελεύσεως μ' ἐπικεφαλῆς διακεκριμένον εἰδικόν· 3) ἐπεξεργασία ὁδηγοῦ ἐργασίας τοῦ Κέντρου γενικῶς καὶ τῆς κατευθυντήριας ἐπιτροπῆς· Κριαρᾶς καὶ Browning συμφωνοῦν ὅτι ὕλικοι πόροι πρέπει ν' ἀναζητηθοῦν μετὰ τὴ λήψιν ὀριστικῶν ἀποφάσεων ὡς πρὸς τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴν ἔκτασιν τοῦ Λεξικοῦ. - **Διάρκεια συντάξεως τοῦ Λεξικοῦ:** ἡ ἐργασία θὰ

δῶν μεσαιωνικῶν κειμένων, ὁραματίζονται ἀπὸ τὸν κ. Ε. Κριαρᾶ¹⁰ ὡς μιὰ μελλοντική, μᾶλλον μακρινή, ἀλλὰ χωρὶς ἄλλο εὐπρόσδεκτη πρωτοβουλία τῶν ἐρευνητῶν τῆς μεσαιωνικῆς γλώσσας καὶ φιλολογίας τοῦ ἐπομένου αἰῶνα.

Ἐν' ἄλλο, περισσότερο εἰδικὸ καὶ ἀκριβῶς καθορισμένο, πρόγραμμα, τοῦ θὰ καταλήξῃ σὲ σημαντικὸ ὄργανο ἐρευνας, βρίσκεται σ' ἐντατικὴ προπαρασκευὴ ἀπὸ τὸ 1962 καὶ ἀναμένεται νὰ περατωθῇ ὡς τὸ 1979: Anastasius C. Bandy, *Lexicon of Latin Loanwords in Greek*, 1st cent. B.C. to 6th cent. A.D.¹¹

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ μνημονεύσω τὸ πρόγραμμα τοῦ Λεξικοῦ τῆς νέας ἑλληνικῆς, τὸ ὁποῖο ἀνελήφθη ἀπὸ τὸν γράφοντα τὸ 1960 καὶ ἡ σύνταξι τοῦ ὁποίου ἄρχισε τὸ 1971 καὶ συνεχίζεται μὲ προοπτικὴ νὰ περατωθῇ σὲ μιὰ ἀκόμη δεκαετία¹².

Τὸ μεγαλύτερο ἑλληνικὸ λεξικογραφικὸ ἐγχεῖρημα εἶναι τὸ *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*, κυρίως τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων, τοῦ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ διάφορα ἐπιστημονικὰ κέντρα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, καὶ ἄρχισε τὸ 1908, εἶναι γνωστὸ στοὺς εἰδικούς, πρὸς τοὺς ὁποίους καὶ ἀπευθύνεται. Ἐλπίζουμε ὅτι θὰ ξαναρχίσῃ ἡ δημοσίευση τοῦ ἔργου σύντομα, διότι

ἐπαίρει μιὰ πολυετὴ περίοδο καὶ ἡ σύνταξι μιὰ εἰκοσαετία. - Γλώσσα ἐρμηνείας: ἡ λατινικὴ (Browning, Grosdidier, Schird), ἀγγλικὴ ἢ γαλλικὴ ἢ ἰταλική· ὁ Κριαρᾶς προτιμᾷ τὴ γαλλικὴ. - Ἐπείγουσα ἐργασία: Ὁ Κριαρᾶς προτιμᾷ λεξικὸ μόνον τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, δηλαδὴ μετὰ τὸ 4ου αἰ. (ἢ λίγο ἀργότερα) καὶ τοῦ 1100, ὥστε νὰ ἐξαντληθῇ μιὰ κατηγορία κειμένων, τῶν λογοτεχνικῶν. Ἡ ἐργασία αὕτη θὰ προλαβαίνει συγχρόνως τὴν ὁδὸ πρὸς τὸ εὐκταίον μεγάλο βυζαντινὸ λεξικόν.

Ἡ ἐργασία τῆς ἐνάρξεως τοῦ ἐγχευρήματος θὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ βαριά, λέγει ὁ Κριαρᾶς.

Ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1971, ὅταν ὁρίσθηκε ἡ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Λεξικοῦ, ἔχουν παρέλθει τεσσαράμισι χρόνια. Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι μετὰ τὴ μελέτη σύντομα θ' ἀρχίσουν οἱ κύριες ἐνέργειες γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ λεξικοῦ. Ἐπειδὴ δὲν πρόκειται νὰ γίνῃ thesaurus, τὸ ἔργο εἶναι πραγματοποιήσιμο, ἀλλὰ ἡ ἔκτασι του κατ' ἀνάγκην θὰ εἶναι, νομίζω, τρεῖς ἢ μᾶλλον τέσσερες φορές μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἔκτασι τοῦ λεξικοῦ τοῦ Lampe, ἀφοῦ θὰ καλύπτῃ τὴ γλώσσα μιᾶς σχεδὸν χιλιετίας. Ἡ ἐπιτροπὴ πρέπει νὰ ὑπολογίζῃ εἴκοσι χρόνια γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ ὕλικου καὶ δέκα ἢ καὶ περισσότερα γιὰ τὴ σύνταξι τοῦ λεξικοῦ, συνολικὰ τριάντα πέντε χρόνια. Ὅσοι θὰ συλλέξουν τὸ ὕλικὸν δὲν θὰ εἶναι κατ' ἀνάγκην καὶ οἱ συντάκτες τοῦ λεξικοῦ.

10. Κριαρᾶς, *Λεξικὸν* 1 (1969), σελ. ιβ'.

11. Οἱ πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν ἐρευνητὴν Bandy. Τὸ ἀναμενόμενο πλούσιο λεξικὸν θὰ προωθήσῃ σημαντικὰ τὴν ἐρευνα στὴν ὀψιμὴ Κοινὴ, τὴ βυζαντινὴ ἑλληνικὴ καὶ τὴ μεταβυζαντινὴ, ὅπως ἀκριβῶς θὰ βοηθήσῃ τὴν ἐρευνα τῆς λατινικῆς γλώσσας τῆς περιόδου αὐτῆς τῶν ἐπτὰ αἰώνων καὶ τῆς πολιτιστικῆς ἐπιδράσεως τῆς Ρώμης στὸν ἑλληνισμό.

12. Βλ. D. J. Georgacas, *Modern Greek-English Dictionary; Introductory Note and Guide; A section of Edited Entries: ἀκόντιο-ἀκούραστος, Orbis* 22 (1973), 389-403.

θὰ συμβάλῃ στὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας ὅλων τῶν περιόδων τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας.

Ἄς σημειωθῇ ὅτι τὸ ἔργο, ποὺ ἔδωσε ἀφορμὴ στὴν παροῦσα ἀνασκόπηση ἐλληνικῶν λεξικογραφικῶν ἔργων καὶ προγραμμάτων, εἶναι τὸ *Λεξικὸ Κριαῖ*, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται μακρὸς λόγος στὸ 2ο μέρος τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ.

Β. ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΕΞΙΚΟΓΡΑΦΙΑ

Ἐπειδὴ μερικοὶ ἀπὸ τοὺς κριτικοὺς τοῦ Λεξικοῦ Κριαῖ, ποὺ παραπάνω μνημόνευσα, μιλοῦν περὶ Ὡθησαυροῦ τῆς Ἑλληνικῆς, ἀλλὰ χωρὶς βαθύτερη γνώση τῆς λεξικογραφίας, παρεμβάλλω ἐδῶ σύντομη συζήτηση τοῦ πράγματος. Πρὶν πέντε ἐτῶν (1971) ἐδημοσιεύθη ἓνα σημαντικὸ ἔργο ἀπὸ τὸν καθηγητὴ L. Zgusta, *Manual of Lexicography*¹³, τοῦ ὁποῖου ἓνα κεφάλαιο (σελ. 197-221) ἀφιερώνεται στοὺς τύπους λεξικῶν, τὰ μονόγλωσσα γενικὰ λεξικά τῆς ἐθνικῆς γλώσσας καὶ τὰ δίγλωσσα, καὶ ἐπίσης στὸν τύπο τοῦ λεξικοῦ-θησαυροῦ. Ὑπογραμμίζει ὁ συγγρ. τὴν ἀρχὴν ὅτι κατὰ τὸν προγραμματισμὸ τῆς προπαρασκευῆς ἐνὸς λεξικοῦ εἶναι ζωτικῆς σημασίας ν' ἀποφασισθῇ ὅσο νωρίτερα γίνεται τί τύπο θὰ ἔχῃ τὸ σχεδιαζόμενον λεξικὸ ἀπ' ὅλες τὶς πλευρές.

Ὡς πρὸς τὸν τύπο τοῦ Λεξικοῦ-Θησαυροῦ, ποὺ εἶναι τὸ μεγάλο πολύτομο λεξικόν, ποὺ τείνει νὰ εἶναι ἐξαντλητικόν, εἶναι μόνον μιὰ πεπερασμένη πλήρης συλλογὴ κειμένων μιᾶς ἀρχαίας γλώσσας ποὺ ἐξέλιπε (π.χ. ἡ χεττιτική, ἡ τοχαρική, ἡ ἐτρουσκική μποροῦν ν' ἀποκτήσουν τὸ θησαυρὸ τους) καὶ ποὺ μπόρεῖ νὰ μελετηθῇ, ἀναλθῇ καὶ νὰ παρουσιασθῇ στὸ σύνολό της. Ὁ θησαυρὸς μιᾶς τέτοιας γλώσσας εἶναι θεωρητικὰ δυνατὸς (ἐδῶ κάθε χρῆση λέξεως, ἀπόχρωση σημασίας, ἅπαξ λεγόμενα κ.ο.κ. εἶναι σημαντικά· ὅλες οἱ λεξικὲς μονάδες (λέξεις) καὶ οἱ ἐμφανίσεις των (ἢ ὅλες οἱ σημαντικὲς) μὲ παραθέματα τῶν σχετικῶν συμφραζομένων ἀναφέρονται¹⁴. Ἀντιθέτως γιὰ γλώσσες ποὺ μιλοῦνται ἀλόμῃ ἢ ἀρχὴ τοῦ θησαυροῦ περὶ ἐξαντλητικότητος ἢ πληρότητος δὲν εἶναι ἐφαρμόσιμη.

Ἡ μόνη ἐξαίρεση εἶναι θησαυροὶ ἀτομικῶν συγγραφέων ποὺ ἔχουν γράψῃ σὲ ζωντανὲς γλώσσες. Μπορεῖ νὰ δημιουργηθῇ θησαυρὸς τῶν ἔργων τοῦ Goethe ἢ τῶν ἔργων τοῦ Σαίξπηρ ἢ στὴ νέα ἐλληνικὴ τῶν ἔργων τοῦ Κωστῆ

13. Βλ. τὴν ἐκτενῆ βιβλιοκρισίαν μου στὸ περιοδικὸ *Orbis* (προσεχῶς).

14. Ὁ θησαυρὸς τῆς χεττιτικῆς χρονικὰ ἐκτείνεται μετὰ 1800-1200 π.Χ. Ἐχει ἀρχίσει ἡ δημοσίευση τέτοιου θησαυροῦ: *Annelies Kammenhuber, Materialien zu einem Hethitischen Thesaurus*. Heidelberg: C. Winter. 35 Lieferungen (δύο τεύχη ἤδη δημοσιευμένα). Περίπου 3500 σελ. συνολικά.

Παλαμᾶ ἢ τοῦ Καβάφη ἢ τοῦ Σικελιανοῦ ἢ τοῦ Καζαντζάκη ἢ τοῦ Σεφέρη κ.ο.κ., καὶ τοῦτο γιατί ἡ ἀρχὴ τῆς ἐξαντλητικότητος εἶναι ἐφαρμοσμένη στὴν πεπερασμένη πλήρη συλλογὴ κειμένων, τὰ ὁποῖα ἔγραψε καὶ μᾶς κληροδότησε ἕνας συγγραφέας.

1. Ἑλληνικὸς θησαυρὸς

Τὸ ὑψηλὸ ἰδεῶδες ἐνὸς ἐνοποιημένου θησαυροῦ ὕλης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τῆ μυκηναϊκῆ ὡς τῆ νεοελληνικῆ τῆς σημερινῆς ἐπαχῆς σὰν τὸ λεγόμενο Μεγάλον Λεξικὸ τοῦ ἐκδότῃ Δημ. Δημητράκου μνημονεύεται ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Τωμαδάκη ὡς ἡ ὀρθὴ σύλληψις τοῦ Γ. Χατζιδάκι καὶ ὁ Τωμαδάκης θλίβεται ὅτι τέτοιο ἐγχείρημα εἶναι τώρα πιά ἀδύνατον νὰ πραγματοποιηθῇ¹⁵.

Ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἐλληνικὴ γλώσσα εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ γλωσσικὴ μονάδα ἀπὸ τῆ μυκηναϊκῆ μέχρι σήμερα (ἀληθινὴ μόνον ὡς πρὸς τὴ γεωμετρικὴ ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς ἀπὸ τὴν Ἰνδοευρωπαϊκὴν) εἶναι μῦθος σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ γλώσσα ὡς μέσον ἐπικοινωνίας ὅλων αὐτῶν τῶν περιόδων. Ἡ ἀντίστοιχη ρομαντικὴ ἀνάγκη ἐνὸς κολοσσιαίου λεξικοῦ ὅλων τῶν περιόδων ἀπὸ τὸ 1400 π.Χ. ὡς τὸ 2000 μ.Χ. εἶναι τελείως φαντασιώδης καὶ ὡς τέτοια ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα καὶ συνεπῶς ἔξω ἀπὸ κάθε σοβαρὴ ἐπιστημονικὴ συζήτηση. Τέτοιο πρόγραμμα θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἕνα ὀγκώδη θησαυρὸ μὲ τὴν πιὸ ἄνιση ἀντιπροσώπευση τῶν διαφορῶν περιόδων: ἐλάχιστο γλωσσικὸ ὕλικὸ τῆς μυκηναϊκῆς καὶ ὁμηρικῆς ἐλληνικῆς, περισσότερον μὲ αὖξιντα ποσὰ τῆς κλασσικῆς περιόδου καὶ τῶν ἀρχαίων διαλέκτων (ἐπιγραφικῶς), ἄφθονο ὕλικὸ τῆς Κοινῆς (στοὺς παπύρους), καὶ ἀκόμη πιὸ πολὺ τῆς μεσαιωνικῆς καὶ νέας ἐλληνικῆς καὶ τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων, ἔτσι ὥστε ἡ δυσανάλογη ἀντιπροσώπευση τῆς γλώσσας τῶν διαφορῶν περιόδων θὰ κατέληγε σ' ἕνα τελείως ἀσύμμετρο ἔργο. Λιγότερον ἀπὸ τὸ μισὸ ἔργο θὰ ἐκάλυπτε τὴν περίοδο 2500 ἐτῶν (1400 π.Χ. - 1100 μ.Χ.) καὶ τὸ ἄλλο μεγαλύτερον μισὸ τὰ ὑπόλοιπα 900 χρόνια (1100 - 2000 μ.Χ.). Ἡ νεοελληνικὴ τῶν τελευταίων ὀλίγων ἑκατονταετιῶν θὰ ἀποτελοῦσε ἐνδεχομένως τὰ δύο τρίτα τοῦ ἔργου! Κι ἀκόμη τοῦτο, ἡ ἀνάμιξις ἑτεροκλήτου γλωσσικοῦ ὕλικου καὶ διαφορετικῶν περιόδων θὰ εἶχε ἀνεπιστημονικὸ ἀποτέλεσμα. Τὸ κολοσσιαῖον λεξικὸν θὰ ἦταν πολὺ ἐνοχλητικὸν καὶ δύσκολον νὰ χρησιμοποιηθῇ γιὰ ὁποιοδήποτε σκοπὸ καὶ σπάνια θὰ τὸ συμβουλευόνταν ἀκόμη καὶ εἰδικοί ἐρευνητές. Ἀλλὰ πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἕνα τέτοιο τερατῶδες ἔργο δὲν θὰ ἦταν πραγματοποιήσιμο. Πάντως εἴμαστε τυχεροὶ ποὺ κανένας σήμερα δὲ σκέφτεται τέτοια περιττὴ σπατάλη ἐπιστημονικῶν προσπαθειῶν καὶ ὕλικῶν πόρων.

Ἐνα παράλληλον θὰ ἦταν λεξικὸν ποὺ θὰ συγκέντρωνε τίς ἰταλικὰς δια-

λέκτους (όσκινη, όμβρική, φαλισκική, κλπ.), τήν άρχαία λατινική, τήν κλασική λατινική, τή μεσαιωνική λατινική και τήν παλαιά ιταλική, τήν ιταλική και όλες τics ιταλικές διαλέκτους και όλα αυτά σ' έναν λεξιλογικό κολοσσό.¹⁶

2. Τό λεξικό Δημητράκου

Μερικοί Έλληνες φιλόλογοι έρευνήτες έπαινοϋν τό έννεάτομο Μέγα Λεξικόν τοϋ Δημητράκου. Π.χ. ό Α. Πολίτης τό άποκαλεί «ένα από τά καλύτερα χρηστικά λεξικά»¹⁷, αλλά ό έπαινος είναι υπερβολικός. 'Ο Κριαρής με έξιούτο ευγενική κατανόηση δηλώνει ότι για τό Λεξικό τοϋ Δημητράκου, πού είναι τό πρώτο στο είδος του ως λεξικό όλόκληρης τής ελληνικής γλώσσας, δέν ήταν εύκολο νά περιλάβει βυζαντινοελληνικό ύλικό, δηλ. λέξεις πού δημιουργήθηκαν κατά τή βυζαντινή περίοδο κατ' άρχαίστικά πρότυπα¹⁸. Με τήν ίδια έννοια, ό Ν. Τωμαδάκης¹⁹ μνημονεύει ότι τό Λεξικό Δημητράκου δέν περιέχει βυζαντινές λέξεις. Όμως παραβλέπεται, όπως βλέπω, τό ουσιώδες δεδομένο, ότι τό Λεξικό τοϋ Δημητράκου δέν είναι τίποτ' άλλο από ένα συμπλήμα ή άντιγραφή τεσσάρων λεξικών σέ ένα, δηλ. τοϋ Liddell-Scott, τοϋ Preisigke, τοϋ Sophocles και τοϋ Ducange, με τήν εισδοχή μερικοϋ νεοελληνικοϋ ύλικοϋ (μαζί και διαλεκτικοϋ). Έργάστηκαν στο λεξικό Δημητράκου για ένα διάστημα ό Β. Φάβης, ό Ίω. Σταματάκος, ό Ν. Άνδριώτης, ό Ε. Κριαρής, ό Θ. Τζανετάτος και άλλοι νεώτεροι, όπως μοϋ υπενθυμίζει ό Κριαρής. Άλλά δέν είχε προγραμματισθί σοβαρή προσπάθεια νά άποδελτιωθί ύλικό από τics πηγές. Τό όλο πρόγραμμα ήταν άπλως μιά προσπάθεια για ένα θησαυρό τής ελληνικής γλώσσας χωρίς έπιστημονικό σχεδιασμό και εϋθύνη. Συμφωνώ έτσι με τόν Jean Darrouzès πού παρατήρησε σωστά για τό ίδιο λεξικό : «Le dictionnaire de Dimitrakos de son côté n'est pas une oeuvre scientifique; la compilation manque d'assises et ne constitue pas

16. Friedrich Ritschl ήταν ό πρώτος πού πρότεινε τόν Thesaurus Linguae Latinae τό 1857, έπειτα τό πρόγραμμα έτέθηκε σ' ένέργεια από πέντε Άκαδημίες. Σοβαρή έργασία συντελείται από τό 1884 και ό πρώτος τόμος, πού περιλαμβάνει τό Α-, έδημοσιεύθηκε τό 1900. Έη έργασία συνεχίζεται πάνω από 100 χρόνια και ό θησαυρός είναι ακόμη μακριά από τήν άποπεράτωσή του. - 'Ο ThLL, έπειδή δέν περιλαμβάνει τics άρχαίες ιταλικές διαλέκτους (όσκινη, όμβρική, φαλισκική κλπ.), τή μεσαιωνική λατινική ούτε τή ρωμανική άφετηρία τών νεολατινικών γλωσσών ούτε τή σημερινή λατινική τής Καθολικής Έκκλησίας, δέν είναι Thesaurus Linguae Latinae Universalis. 'Ο διακεκριμένος Γάλλος Άκαδημαϊκός Louis Robert, πού διάβασε τή βιβλιοκρισία μου τοϋ Λεξικοϋ τοϋ Κριαρή στο Orbis, συμφωνεί μαζί μου (έπιστολή του 16.10.1974).

17. Α. Πολίτης, 'Ιστορία τής νέας ελληνικής λογοτεχνίας (1969=1971), 131.

18. Κριαρής, Λεξικό 1, σ. ιζ'.

19. Ν. Τωμαδάκης, 'Αθηνά 71 (1970), 451.

un instrument de travail définitif»²⁰. Ἡ δικαιοσύνη πάντως ἀπαιτεῖ νὰ παρδεχτοῦμε ὅτι μὲ τὴν παντελῆ ἔλλειψη ἐνὸς καθαρὰ ἐπιστημονικοῦ ἔργου τὸ Λεξικὸ Δημητράκου ὑπηρετεῖ χρήσιμο σκοπὸ γιὰ τὶς ἀνάγκες γυμνασιακῶν Ἑλλήνων διδασκάλων, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὡς μονόγλωσσοι δὲν μποροῦν νὰ χρησιμοποιήσουν ἄλλα λεξικά, ὅπως Liddell-Scott-Jones, Preisigke, Sophocles, Ducange, κλπ.

3. Γενικὸς ἑλληνικὸς θησαυρὸς καὶ εἰδικὰ λεξικά

Ἐνας γενικὸς ἑλληνικὸς θησαυρὸς συνεπῶς δὲν εἶναι ἡ λύση τοῦ προβλήματος, ὅπως δὲν ὑπάρχει γενικὸς λατινικὸς θησαυρὸς²¹. Ἡ λύση βρίσκεται στὰ εἰδικὰ λεξικά. Στὴ δική μας ἀκριβῶς ἐποχὴ ὁ καθηγητὴς Bruno Snell (Ἀμβούργο) διεῖδε τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ τὴν πρακτικὴ ἀνάγκη τῶν εἰδικῶν λεξικῶν κατ' εἶδη καὶ ἐθεμελίωσε τὸ Lexikon des Frühgriechischen Epos. Τὸ λεξικὸ τοῦτο καὶ ἄλλα κατ' εἶδος λεξικά θ' ἀποτελοῦσαν κάποτε ὡς τμήματα τὸν Thesaurus Linguae Graecae. Τώρα ἡ ἰδέα τοῦ ἑλληνικοῦ θησαυροῦ, ὅπως φαίνεται, θὰ ἀναμμένη περαιτέρω ἐξελίξεις ἀπὸ τὸ ἐγχείρημα στὸ Irvine τῆς Καλιφόρνιας.

Βυζαντινολόγοι ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρὸ ἐκδηλώνουν τὴ θλίψη τους γιὰ τὸ γεγονός ὅτι ἓνα λεξικὸ τῆς ὀψίμης Κοινῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς καὶ μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς ἀπὸ τὸ 300 μ.Χ. ὡς τὸ 15ον αἰ. ἢ ἀκόμη ὡς τὸν 18ον αἰ. μ.Χ. δὲν ἐπιχειρήθηκε ποτέ. Ἀλλά, ἔχοντας τὴν ἐμπειρία παρομοίων ἐγχειρημάτων, ὅπως ὁ Thesaurus Linguae Latinae τῶν γερμανικῶν Ἀκαδημιῶν (μὲ ἔδρα του τὸ Μόναχο), κατανοοῦμε ὅτι ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἄποψη τοῦ προβλήματος καὶ χωρὶς νὰ συνυπολογίσωμε δύσκολες οἰκονομικὰς συνθῆκες, ἓνα τέτοιο κολοσσιαῖο πρόγραμμα, πού θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἓνα εἰκοσάτομο θησαυρὸ μεγάλου σχήματος, δὲν εἶναι πραγματοποιήσιμο μέσα στὴ χρονικὴ περίοδο μιᾶς ἢ δύο γενεῶν λεξικογράφων. Ἄν ἡλεκτρονικὰς συσκευὲς θὰ τὸ κάμουν κατορθωτὸ εἶναι ζήτημα ὑποθέσεων πού ἀφοροῦν τὸ ἀπώτερο μέλλον²².

Ἡ σύνταξη λεξικῶν κατὰ περιόδους εἶναι ἡ μόνη ἐνδεδειγμένη λύση στὴν περίπτωσι γλωσσῶν μὲ μακρὰ ἱστορικὴ ἐξέλιξη, ὅπως ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα μὲ τὴ μυκηναϊκὴ, τὶς ἀρχαιοελληνικὰς διαλέκτους, τὴν Ἀττικὴν, τὴν Κοινὴν, τὴ γλῶσσα τῶν πατερικῶν κειμένων, τὴ βυζαντινὴν ἑλληνικὴν, τὴ μεσαιωνικὴν ἑλληνικὴν, τὴ νέα ἑλληνικὴ καὶ τὶς διαλέκτους τῆς²³. Στὰ κατὰ περίδους λεξικά ἐμπέπτει καὶ τὸ ἐπόμενο.

20. Jean Darrouzès, *Revue des études byzantines* 29 (1971), 337.

21. Πβ. παραπάνω σ. 253-4 μὲ σημ. 16.

22. Πβ. παραπάνω σ. 249-251 μὲ σημ. 9 καὶ 10.

23. Στὴν ἄποψη τῆς συμβιβαστικῆς λύσεως (a compromise solution) δὲ συμφωνῶ μὲ τὸν Κ. Μητσάκη (JHS 90 [1970], 267α).

ΜΕΡΟΣ 2 : ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ ΚΡΙΑΡΑ

Α. ΓΕΝΙΚΑ

Μέγα όμως γεγονός συνέβη στις ελληνικές σπουδές τα τελευταία λίγα χρόνια. Τα έτη 1969, 1971, 1973 και 1975 μπορούν να χαρακτηρισθούν ιστορικά για τις ελληνικές σπουδές γενικά και για τις μεσαιωνικές και νεοελληνικές μελέτες ειδικότερα. Τύχη αγαθή ένα μέγα έργο εισήλθε στην περίοδο καρποφορίας από το 1969, τρεις τόμοι του έχουν ήδη κυκλοφορήσει, καθώς και ο τέταρτος, που μόλις έδημοσιεύθη κατά το τέλος του 1975. Το βοηθητικό, συμβουλευτικό και καθοδηγητικό αυτό έργο θα χρησιμοποιείται από τους παντοειδείς έρευνητές και από όλους όσους ενδιαφέρονται για την ελληνική γλώσσα, τη γραμματεία και τους συγγενικούς επιστημονικούς κλάδους για πολλές μελλοντικές γενεές, ένδεχομένως πάνω από έναν αιώνα ή ακόμη μερικούς αιώνες (άν σκεφθούμε την μοναδικότητα του λεξικού του Du Cange [έζησε 1610 - 1688], το οποίο έχει χρησιμοποιηθεί από το 1688 ως σήμερα, δηλαδή σχεδόν επί τριακόσια χρόνια). Εύχόμαστε μόνον η δημοσίευση του μακρόπνοου αυτού έργου που επήγασε από τους επίμονους μόχθους του όνομαστού συγγραφέα και όμοτιμου καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης Έμμανουήλ Κριαρά να συνεχισθεί με την ώστώρα όρμη και ταχύτητα ως την ολοκλήρωσή του και υπό άμετάβλητη διεύθυνση. Θ' αποβή μνημειώδες έργο για την ποιότητα και το όγκώδες μέγεθός του, αφού ύπολογίζονται να το αποτελέσουν πλέον από μια δωδεκάδα τόμοι με το σημερινό του σχήμα.

Είναι το πρώτο επιστημονικό λεξικό ελληνικής γλώσσας που έγινε από έναν Έλληνα λεξικογράφο στην Ελλάδα από την εποχή της ελληνικής ανεξαρτησίας και που προχωρεί στη δημοσίευση χωρίς διακοπές. Το γεγονός αποτελεί σταθμό αξιοσημείωτο.

Για το συγγραφέα Κριαρά, την επιστημονική του σταδιοδρομία και τα δημοσιεύματά του δεν είναι ανάγκη να κάμω λόγο. Ό λόγος έδω είναι για το Λεξικό του, που συμπληρώνει τον κύκλο των παραπάνω λεξικογραφικών έργων που έγιναν και γίνονται τις τελευταίες δύο δεκαετίες και το οποίο είναι ή κορωνίδα πολλών άλλων έργασιών του ²⁴. Ίδου ό τίτλος του Λεξικού του :

24. Για τα έργα του συγγραφέα παραπέμπω τον αναγνώστη σε πρόσφατη βιβλιογραφία του: 'Αναγραφή δημοσιευμάτων Έμμανουήλ Κριαρά, 1932-1972, με την επιμέλεια μαθητών του. Θεσσαλονίκη, 1972. Σελ. 31 [218 τίτλοι]. - Ίσως είναι από παραδρομή του καθηγητή H. Hunger ότι μεταξύ των βυζαντινών προγραμμάτων το Μεσαιωνικό Λεξικό του Κριαρά, που ήταν σε δράση για τις δύο τελευταίες δεκαετίες στη Θεσσαλονίκη, έμεινε άμνημόνευτο· βλ. H. Hunger, Bemerkungen über aktuelle Probleme der Byzantinologie, Βυζαντινά 5 (1973), 451-456.

Ἑμμανουὴλ Κριαρᾶς, *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημόδους γραμματείας* [ὁ ὅρος *γραμματεία* σὲ ἔννοια εὐρύτερη ἀπὸ τὸν ὅρο *λογοτεχνία*], 1100 - 1669. Θεσσαλονίκη. Τόμ. 1, 1969· τόμ. 2, 1971· τόμ. 3, 1973· τόμ. 4, 1975. Σελ. ε'-ρνγ' (= 5 - 156) καὶ 1 - 252 (προσθήκες καὶ παροράματα, 249 - 252), ζ' - ης' (= 7 - 96), 1 - 381 (προσθήκες, ἐπανορθώσεις, παροράματα, 371 - 381), θ' - ιδ' (= 9 - 14), 1 - 430 (προσθήκες, κλπ., 426 - 430).

Ὁ πρῶτος τόμος ἐκυκλοφόρησε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1969, ὁ δεύτερος τὸ Μάιο τοῦ 1971, ὁ τρίτος τὸν Αὐγουστο τοῦ 1973, ὁ τέταρτος τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1975. Ὁ 1ος τόμος περιέχει τὰ λήμματα α-ἄμαξοτροχός, ὁ 2ος ἀμάραντον-ἄπνους, ὁ 3ος ἀπό-ἀώρως, ὁ 4ος βάα-δείχτω²⁵. Τὰ προλεγόμενα στοὺς τρεῖς τόμους²⁶ εἶναι θεμελιώδη καὶ οὐσιώδη γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῆς δομῆς καὶ τῶν λεπτομερειῶν τοῦ ἔργου, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότερη χρῆση τοῦ ἴδιου τοῦ λεξικοῦ ἀπὸ ἐκείνους, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται.

Ἐποικοδομητικὲς ὑποδείξεις ἀπὸ βιβλιοκριτὲς τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου τόμου ἐλήφθησαν εὐσυνείδητα ὑπόψη ἀπὸ τὸ συγγραφέα στὸ δεῦτερο καὶ τρίτο τόμο ἀντιστοιχῶς²⁷. Τὸ βιβλίον ἔχει κριθῆ ἀπὸ πολλοὺς ἐπιστήμονες καὶ ἀκόμη περισσότερες βιβλιοκρισίες πρόκειται νὰ δημοσιεύωνται μὲ τὴν ἐμφάνιση κάθε νέου τόμου. Καταχωρίζονται σὲ σημείωσι²⁸ βιβλιοκρισίες ποὺ μοῦ ἔγιναν προσιτές.

25. Ὁ πέμπτος τόμος, ποὺ θὰ περιλαμβάνῃ τὸ ὑπόλοιπο Δ καὶ μέρος τοῦ Ε, θὰ κυκλοφορήσῃ ἐντὸς τοῦ 1976, ὅπως ἐλπίζει ὁ Κριαρᾶς ἀπαντώντας σὲ σχετικὴ ἐρώτησή μου.

26. Προλεγόμενα, Λεξικὸ 1, σελ. ε'-ιθ'· 2, σελ. ζ'-ι'· 3, σελ. θ'-ιδ'.

27. Βλ. Λεξικὸ 2, σελ. 371-381 (Προσθήκες, ἐπανορθώσεις, παροράματα)· 3, σελ. 426-430 (Προσθήκες, ἐπανορθώσεις, παροράματα).

28. Καταλέγω ἐδῶ βιβλιοκρισίες κυρίως τῶν δύο πρώτων τόμων τοῦ Λεξικοῦ τοῦ Κριαρᾶ, ποὺ ἔχω δεῖ ὁ ἴδιος.

H. Eideneier, BZ 64, 1 (1971), 103-106 [ἐνθουσιώδης καὶ οὐσιώδης]· ὁ ἴδιος, Südost-Forschungen 29 (1970), 496 κ.έ.

Βασ. Δ. Φόρης, Ὁ προάγγελος ἐνὸς σπουδαιότητος λεξικοῦ, Νέα Ἑστία 88 (1970), 1557-1567 [γενικά, 1557-8· στὰ Προλεγόμενα, 1558β-1559β· βιβλιογραφία, 1559β· γιὰ τὰ τμήματα τῶν λημμάτων (τύποι, ἔτυμο, σημασιολογία), 1560-1561α· ὀρθογραφία, 1561β· διασταυρούμενες παραπομπές, 1561β κ.έ· ἀξιολόγησι τοῦ ἔργου, 1560α, 1562α· ἔτυμολογικὲς παρατηρήσεις, 1562α-1565α· σημασιολογικά, 1565α κ.έ· συμπέρασμα, 1566β· δεκαεννέα σημειώσεις κλείνουν τὴν παρουσίασιν τοῦ ἔργου. Εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς καλύτερες βιβλιοκρισίες τοῦ Λεξικοῦ· ὁ Φ. κάνει μερικὲς καλὰ παρατηρήσεις].

H. Mihăescu, RESEE = Revue des études sud-est-européennes [Éditions de l'Acad. de la République Socialiste de Roumanie] 8 (1970), 550 κ.έ. [βραχεῖα κρίσις τοῦ πρώτου τόμου, μιὰ σελίδα καὶ κάτι]· 12 (1974), 429 f. [κρίσις γιὰ τὸν 3ο τόμο μὲ παρατηρήσεις γιὰ τὰ δάνεια ἀπὸ τὴ λατινική, τίς δυτικὰς ρωμανικὰς γλώσσας κλπ.].

K. Mitsakis [Μητσάκης], JHS 90 (1970), 267-269 (εὐνοϊκὴ μ' ἐπιφυλάξεις καὶ ἐπικριτικὰς παρατηρήσεις καὶ μὲ μερικὲς ὑποδείξεις. Ὁ κριτὴς μιλεῖ περὶ συντακτῶν τοῦ Λεξικοῦ ἢ τῶν λημμάτων· ὁ ὑπεύθυνος συντάκτης δμως εἶναι ὁ Κριαρᾶς [βλ. κατωτέρω, σ. 9]).

Κριτική του Λεξικοῦ τοῦ Κριαρᾶ εἶναι εὐχάριστη ἀσχολία γιὰ μένα, διότι τὸ Λεξικό του εἶναι σὰ χέρια μου σχεδὸν καθημερινῶς τὰ τελευταῖα ἔξι χρόνια, ὅχι μόνον γιὰ νὰ συμβουλευώμαι εὐκαιρικὰ μερικὰ λήμματα, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ἔχω ὀργώσει πολυάριθμα ἄρθρα του γιὰ τὸ δικό μου λεξικογραφικὸ ἔργο. "Εἴτσι ἀπόκτησα ἄμεση ἀντίληψη τῆς ἐργασίας καὶ ἐνημερώθηκα ἀπειθείας στὴ δομὴ καὶ τὶς ἀρετὲς τοῦ καρποῦ τῆς μακρᾶς αὐτῆς ἐργασίας του.

Ὁ Κριαρᾶς εἶναι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ «ὁ γενικῶς ὑπεύθυνος γιὰ τὸ ἔργο»²⁹

N. B. Τωμαδάκης, Ἀθηνᾶ 71 (1970), 450-453 [ἐπαινετικὴ μὲ τρεῖς ἀντιρρήσεις καὶ ἀδικαιολόγητες, ὅχι εὐγενικὲς, παρατηρήσεις πρὸς μὴ "Ἕλληνες βυζαντινολόγους].

Γ. Σπυριδάκης, Μικρασιατικὰ Χρονικὰ 14 (1970), 535-540 [ἐπαινετικὴ μὲ λίγα σχόλια].

Κ. Δημαρᾶς, Ἡ μεσαιωνικὴ μας γλῶσσα, ἐφημ. Βῆμα (Ἀθηνῶν) 26.6.1970 [ἐπαινετικὴ παρουσίαση τοῦ πρώτου τόμου]. 19.11.1971 [τοῦ δευτέρου τόμου] [ἐπαινετικὰ σχόλια].

B. Lavagnini, Rendiconti delle sedute dell'Accademia Nazionale dei Lincei, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, seduta dell'11 aprile 1970 (Presentazioni di libri), σελ. 143 κ.ἑ. [παρουσίαση τοῦ πρώτου τόμου].

Δ. Λουκάτος, Λαογραφία 27 (1971), 399-402· ὁ ἴδιος, Μεσαιωνικὲς ρίζες, ἐφημ. Τὸ Βῆμα (Ἀθηνῶν) 3.9.1973.

M. Leroy, Byzantion 42, 1 (1971), 281-284 [γιὰ τοὺς δύο πρώτους τόμους· βραχεῖα ἀλλὰ οὐσιαστικὴ].

E. Trapp, JÖBG 19 (1970), 271-274 [ὁ κριτικὸς ἐπαινεῖ τὸ ἔργο ὡς «dieses grossartige lexikographische Werk» καὶ «die grösste gegenwärtige Leistung auf dem Gebiet der byzantinischen Gräzität». Παρουσιάζει καὶ προσωπικὲς κριτικὲς παρατηρήσεις, ἀν καὶ ὑπερκριτικὲς ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις: ζητώντας τὸ ἄριστο καὶ τὴν ἀπόλυτη τελειότητα προκαλεῖ κανεὶς ἐπιφυλάξεις γιὰ ἀπαραίτητα, ἀναγκαῖα καὶ χρήσιμα ἔργα καὶ τὴν καθυστέρηση προόδου ἀκριβῶς στὴ λεξικογραφικὴ περιοχὴ ποὺ ἔχει τόσο πολὺ ὑπολειφθῇ. "Αν τὸ ἔργο τοῦ Κριαρᾶ εἶναι ἀληθινὰ ὑπέροχο καὶ τὸ μέγιστο τωρινὸ ἔργο, ὅπως ὁ κ. Trapp σωστὰ τὸ ἐπευφημεῖ, τότε μερικὲς ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις του εἶναι κατ' ἀνάγκην περιττές. Ἡ δημοσίευση, ποὺ ἄρχισε μόνον ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια, θὰ βελτιώνεται σταθερά, ὅπως ἔχουν ἤδη καταδείξει προσθῆκες καὶ διορθώσεις στοὺς τρεῖς πρώτους τόμους].

V. Rotolo, Studi bizantini e neellenici 8/9 (1971-72), 323-332 [ἐκτενὴς καὶ δίκαιη κριτικὴ].

Δ. Βαγιανάκος, ΕΕΒΣ 38 (1971) [ἐδημοσιεύθη τὸ 1972], 437-470 [μὲ παρατηρήσεις σὲ λεπτομέρειες· ὁ Κριαρᾶς δημοσιεύει ἀντιπαρατηρήσεις του, Λεξικογραφικά, στὰ : Φίλτρα, Τιμητικὸν τόμο Σ. Γ. Καψωμένου (Θεσσαλονίκη, 1975), σελ. 365-374.

Nicolas Contossopoulos, La Linguistique (Paris) 6,1 (1970), 142-144 [σύντομη παρουσίαση τοῦ πρώτου τόμου.]

Θανάσης Κωστάκης, Λαογραφία 29 (1974), 417-9 [βιβλιοκρισία τοῦ τρίτου τόμου].

W. F. Bakker, Ἑλληνικά 27 (1974), 167-181 [βιβλιοκρισία τῶν τόμων 1-3].

Πολλὲς ἀκόμη βιβλιοκρισίαι βρῖσκει ὁ ἀναγνώστης μνημονευμένες στοὺς τόμους τοῦ Λεξικοῦ 2, 3 καὶ 4.

29. Πβ. Λεξικὸ 1, σ.ιγ'.

καὶ ἀρχισυντάκτης τοῦ λεξικοῦ, ἡ ψυχὴ καὶ ὁ διευθύνων νοῦς τοῦ ἐγγχειρήματος. Ἡ ἀπόφασί του νὰ ἐτοιμάσῃ καὶ νὰ φέρῃ τὸ λεξικὸ του στὸ εὐτυχὲς στάδιο τῆς δημοσιότητος εἶναι ἀξιοθαύμαστη καὶ ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὸ ἐνεργητικὸ του. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ τὸν ἔφερε στὸ προσκήνιο καὶ στὴν πρώτη διεθνῶς γραμμὴ κορυφαίων ἐπιστημόνων στοὺς κλάδους τῆς βυζαντινῆς καὶ μεσαιωνικῆς φιλολογίας καὶ λεξικογραφίας. Ἡ πρωτοβουλία, ἡ ἀποφασιστικότητα, τὸ θάρρος καὶ ἡ μεγάλῃ ἀντοχὴ ἐνὸς ἱκανοῦ ἐπιστήμονα στὴν Ἑλλάδα ἐπισκιαίζουν κάθε προηγουμένη πρωτοβουλία καὶ ἀνάλογο πρόγραμμα ἀκόμῃ καὶ ὀργανωμένων μὲ μακρὰ ζωὴ ἰνστιτούτων³⁰. Τὸ λεξικὸ τοῦ Κριαρᾶ εἶναι θαυμάσιο μνημεῖο τῆς δυνάμεως τῆς θελήσεώς του, τῆς ἐπιμέλειας, τοῦ μόχθου καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς του ἰδιοφυΐας. Γενεὲς ἐπιστημόνων θὰ χρωστοῦν διαρκῆ εὐγνωμοσύνη γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἐργαλείου αὐτοῦ τόσο ἀπαραιτήτου γιὰ τὶς ἔρευνές των. Ἡ λαμπρὴ του ἐργασία ὡς ὀργανωτῆ καὶ πραγματοποιοῦ τοῦ σχεδίου καταδεικνύεται ἀπὸ τὸ σοφὸ καθορισμὸ τοῦ προγράμματος. Τὸ καλὰ προκαθορισμένο σχέδιο ἦταν ἐξαρχῆς νὰ οἰκοδομήσῃ ἓνα λεξικὸ τῆς γλώσσας ποὺ ἀντικατοπτρίζεται στὰ φιλολογικὰ (λογοτεχνικὰ) καὶ ἱστοριογραφικὰ κείμενα τῆς περιόδου 1100 - 1669³¹. Ἡ σωστὴ αὕτὴ ἀπόφαση ὑπαγορεύτηκε πιθανῶς ἀπὸ τὴν πρόβλεψη γιὰ πραγματοποίηση καὶ ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου μέσα στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς ἐνὸς ἀνθρώπου. Ἄν δὲν εἶχε ἐνεργήσῃ ἔτσι, ἡ ἀποδελτίωση τῶν ἀναρίθμητων ἄλλων κειμένων (ἀγιολογικῶν, νομικῶν, τεχνικῶν, ἰδιωτικῶν ἐγγράφων, κλπ.) θὰ εἶχε πάρει διπλὸ ἢ τριπλὸ ἀκόμῃ χρόνον καὶ τὰ ἀνακλύποντα προβλήματα, οἰκονομικὰ καὶ ἄλλα, καὶ οἱ σχετικὲς δυσκολίες θὰ εἶχαν γίνῃ πρᾶγματι ἀνυπέρβλητες γιὰ ἓναν ἐπιστήμονα καὶ θὰ τὸν ἐπέεζαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ ἐγχεῖρημα. Οἱ σκέψεις αὐτὲς μᾶς ὑποβάλλουν τὴ βεβαιότητα ὅτι τὸ νὰ ἀσχολούμεθα σὲ μιὰ βιβλιοκρισίᾳ³² μὲ ἐπικρίσεις ἀσήμαντων λεπτομερειῶν ἢ μὲ λεπτολογίες ἰσοδυναμεῖ μὲ ὑποτίμηση τοῦ καταπληκτικοῦ, πελώριου μόχθου σ' ἓνα ἔργο ὅπως εἶναι αὐτὸ τοῦ Κριαρᾶ.

Ἡ σπουδαιότητα τοῦ ἔργου καὶ ἡ ἀνάλογη ἐκτίμηση καὶ ἀξιολόγησή του συμβαδίζουν. Δὲν μπορεῖ νὰ ὑπερβάλλῃ κανεὶς τὴν ἀξία τοῦ περιεχομένου, γιὰτὶ εἶναι ὅπωςδὴποτε μεγάλη.

Πρῶτον, τὸ ὕλικὸ τῶν κειμένων ποὺ καλύπτονται ἐκτείνεται σὲ ἔξι σχεδὸν αἰῶνες (1100 - 1669) καὶ εἶναι ἀφθονο ἀκριβῶς διότι τὰ κείμενα εἶναι

30. Ἔτσι *H. Eideneier*, BZ 64, 1 (1971), 103.

31. Ὁ Γ. Σπυριδάνης (*Μικρασιατικά Χρονικά* 14, 537) θὰ προτιμοῦσε τὸ ἔτος 1000 μ.Χ. ἀντὶ 1100 ὡς τὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου τοῦ Λεξικοῦ. Ἡ πρότασις εἶναι ὅσο λογικὴ θὰ ἦταν ἄλλη ποὺ θὰ εὐνοοῦσε τὸ ἔτος 1050.

32. Ἐποικοδομητικὲς συζητήσεις καὶ διορθώσεις σὲ λήμματα τοῦ Λεξικοῦ Κριαρᾶ ἔχουν πάντα τὴ θέση τους σὲ ἀρθρα ἐρευνητῶν καὶ ὁ λεξικογράφος τὰ δέχεται μὲ ἀναγνωρίσῃ εὐγνωμοσύνης.

πολυάριθμα. Ἐπειδὴ θὰ ἐξυπηρετήσῃ τὴ μελέτῃ τῆς γλώσσας καὶ τῶν κειμένων τῆς περιόδου αὐτῆς, θὰ εἶναι στὸ σύνολό του ἓνα ἐξαιρετικὰ πλούσιο ὄργανο, ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ἰδίων καὶ ἄλλων κειμένων. Μὲ τὴ σειρά του θὰ βοηθήσῃ στὴν προετοιμασία νέων, καλυτέρων ἐκδόσεων τῶν ἰδίων καὶ ἄλλων κειμένων τῆς περιόδου 1100 - 1669, ἀκόμη καὶ κειμένων τῆς περιόδου πρὸ τοῦ 1100 καὶ ἐκείνης μετὰ τὸ 1669. Βλ. καὶ προσθήκη κατωτέρω, σ. 294.

Δεύτερον, τὸ περιλαμβανόμενο λεξιλογικὸ ὕλικὸ ἀνήκει στὴν ἐλληνικὴ γλώσσα ἐκείνης τῆς γλωσσικῆς περιόδου, ἡ ὁποία συνδέει τὴν Κοινὴ (στὸ παρελθόν) μὲ τὴ νέα ἐλληνικὴ (πρὸς τὰ ἐμπρός). Τὸ ἴδιο τοῦτο ὕλικὸ ἔχει γι' αὐτὸ μεγάλη σημασία γιὰ τὴ μελέτῃ ἀμφοτέρων τῶν γλωσσῶν, τῆς Κοινῆς καὶ τῆς νεοελληνικῆς. Γιὰ τὴ νεοελληνικὴ τῆς δικῆς μας ἐποχῆς σημαντικώτατη πηγὴ εἶναι ἡ περίοδος ἡ χρονικῶς στενὰ καὶ ἄμεσα γειτονικὴ πρὸς τὴ σημερινὴ νεοελληνικὴ, δηλαδὴ ἡ περίοδος 1100-1800 (ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, τὸ λεξιλόγιό τῆς τουρκοκρατίας ὡς τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰ., δηλαδὴ 1453-1830, ἔχει ἐξίσου ἀποφασιστικὴ σχέση). Ἡ γλώσσα τῆς ὕψιμης μεσαιωνικῆς καὶ τῆς μεταμεσαιωνικῆς περιόδου εἶναι ἡ ἄμεση προγονικὴ γλώσσα τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων (φυσικὰ δὲν εἶναι ἡ ἀττικὴ διάλεκτος, ὅπως θεωροῦμενοι σοφοί, ἀλλὰ ἀγλωσσολόγητα ἰσχυρογνώμονες ἄνδρες εἶχαν πιστέψει κατὰ τὶς τελευταῖες ἑκατονταετίες). Ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἐπομένως τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας τῆς νεοελληνικῆς ἡ σπουδαιότητα τοῦ Λεξικοῦ Κριαρᾶ εἶναι ἀδύνατο νὰ τονισθῇ ἄρκετὰ ἔντονα : προμηθεύει ἓνα ὄργανο ἔρευνας, ποὺ πολὺ ἀναγκαιοῖ καὶ ὡστῶρα ἔλειπε, προορισμένο νὰ βοηθήσῃ ὥστε νὰ διευρυνθῇ καὶ νὰ ἐκλεπτυνθῇ στὶς λεπτομέρειες ἡ σπουδὴ τοῦ λεξιλογίου καὶ γενικῶς τῆς γλώσσας. Παραδείγματος χάρι στὴ δική μου ἐργασία ἐνὸς λεξικοῦ τῆς νέας ἐλληνικῆς, ὁμιλουμένης καὶ καλλιεργημένης³³, τὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ εἶναι ἀπαραίτητο, ὅπως εἶναι γιὰ κάθε ἐτυμολογικὴ ἐργασία στὴ νεοελληνικὴ.

Τρίτον, ἡ ἔρευνα τῶν γλωσσικῶν ἀμοιβαίων σχέσεων στὸ λεξιλόγιό καὶ ἀκόμη στὴ γραμματικὴ καὶ συντακτικὴ ἀνάμιξη μεταξὺ τῆς ἐλληνικῆς ἀφενὸς καὶ ἐξἄλλου καθεμιᾶς ἀπὸ τὶς ἄλλες βαλκανικὲς γλῶσσες (ἀλβανικῆς, σερβοκροατικῆς, βουλγαρικῆς, τουρκικῆς καὶ ρουμανικῆς) θὰ προωθηθῇ σημαντικᾶ. Πολυάριθμες λέξεις σὲ ὅλες ἢ μερικὲς ἀπὸ τὶς γλῶσσες αὐτὲς θὰ διευκρινισθοῦν καὶ δάνειες λέξεις εἴτε στὴν ἐλληνικὴ εἴτε στὶς ἄλλες βαλκανικὲς γλῶσσες θὰ βροῦν τὴν ὀρθή τους ἐρμηνεία.

1. Τὸ πολύτομο λεξικὸ καὶ τὰ λήμματα του

Ἀφοῦ δεδομένα ἡλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ δὲν εἶναι στὴ διάθεσή μας γιὰ τὰ περιεχόμενα τοῦ Λεξικοῦ Κριαρᾶ, θὰ ἐπιτραπῇ ἴσως νὰ κάμωμε δο-

33. Βλ. σημ. 12.

κιμαστικούς ὑπολογισμούς (ποὺ ὑπόκεινται σὲ ἀναθεώρηση) μὲ βάση τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν 4891 λημμάτων περίπου (ἢ, ἂν συνυπολογίσωμε τίς διασταυρούμενες παραπομπές λημμάτων, περίπου 6451 λημμάτων) στοὺς τρεῖς πρώτους τόμους τοῦ Λεξικοῦ ποὺ περιλαμβάνουν τὸ Α, δηλαδὴ τὸ 1/5 τοῦ Λεξικοῦ, καὶ ἐξάλλου μὲ βάση τὸν ἀριθμὸ σελίδων ποὺ καλύπτονται ἀπὸ τὰ τυπωμένα αὐτὰ λήμματα (1063 σελ. γιὰ τοὺς τρεῖς πρώτους τόμους καὶ 5315 σελίδες γιὰ ὅλο τὸ λεξικόν· ἐπαναλαμβάνω σελίδες μὲ λήμματα, χωρὶς προλόγους, προλεγόμενα, κλπ.). Μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι οὔτε τὸ πλαίσιο τοῦ λεξικοῦ θὰ μεταβληθῇ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συντακτικῆς καὶ ἐκδοτικῆς ἐργασίας οὔτε τὸ σχῆμα τῶν ἐπομένων τόμων καί, ἀφήνοντας κάποιον περιθώριον γιὰ ἐνδεχόμενα σφάλματα, μπορεῖ κανεὶς μὲ πολλαπλασιασμό τοῦ δείκτη ἀποτέρων τῶν ποσοτήτων (τῶν λημμάτων καὶ τῶν σελίδων) νὰ ἐπιτύχῃ τὸ προσωρινὸ ἀποτέλεσμα: ὁ ἀριθμὸς τῶν λημμάτων ἴσως φτάσῃ κατὰ προσέγγιση τίς 25.000 (μὲ ἀποκλεισμὸ τῶν διασταυρουμένων παραπομπῶν ὡς λημμάτων) καὶ τὸν ἀριθμὸ πιθανῶς 15 καὶ ἐνδεχομένως 16 τόμων. Ἀνακοινώσα τοὺς κατὰ προσέγγιση ὑπολογισμούς μου αὐτοὺς στὸν Κριαρᾶ καὶ βρίσκει ὅτι προσεγγίζουν ἀρκετὰ τοὺς δικούς του ὑπολογισμούς.

Ἀπὸ γενικὴ ἀποψη λοιπὸν τὸ ἔργο ζωῆς τοῦ συγγραφέα θ' ἀποβῇ ἀσφαλῶς ἓνα ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ὄργανο ἐπιστημονικῆς ἐρευνας.

2. Βιβλιογραφία

Ἡ βιβλιογραφία στοὺς δύο πρώτους τόμους καλύπτει 209 σελίδες (156 στὸν πρῶτο, 53 στὸ δεύτερο), εἶναι ἀνάλογη πρὸς τὸ πρόγραμμα καὶ ἀληθινὰ ἐντυπωσιακὴ. Συνολικὰ 2072 τίτλοι καταλέγονται στοὺς δυὸ πρώτους τόμους (1479 στὸν πρῶτο, 593 στὸ δεύτερο καὶ προσθῆκες στὸν τρίτο τόμο). Μόνο τὰ ἀποδελτιωμένα κείμενα ἀνέρχονται σὲ παραπάνω ἀπὸ 500 τίτλους (399 στὸν πρῶτο τόμο καὶ 110 στὸ δεύτερο). Λεξικά, περιοδικὰ καὶ *Festschriften* καταγράφονται ἰδιαιτέρως, ἀλλὰ δὲν ἀριθμοῦνται. Ὁ λεπτομερὴς πίνακας εἶναι συστηματικὸς καὶ πράγματι ἄριστος κατὰ τοῦτο, ὅτι εὐκολύνει τὸ χρήστη στὴ γρήγορη εὑρεση οἰοῦδήποτε καταγεγραμμένου τίτλου³⁴. Ἐνα

34. Στὴ βιβλιογραφικὴ κατάταξη συμβουλευτικῶν ἔργων, ὅπως τὰ λεξικά, δὲ χωρεῖ σκέψη ὅσον ἀφορᾷ οἰκονομία χώρου. Διαφωνῶ λοιπὸν στὸ σημεῖο τοῦτο μὲ τὸν *H. Mihăescu* (*RESEE* 8 [1970], 3, σ. 551), ποὺ προσθέτει ὅτι οἱ ἀριθμοὶ 329, 367 καὶ 1460 στὴ βιβλιογραφία τοῦ Κριαρᾶ, ἀναφερόμενοι στὸν ἴδιον τίτλο, ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα τὴ σπατάλη χώρου. Στὴν πραγματικότητά οἱ δύο πρῶτοι ἀπὸ τοὺς ἀριθμοὺς ἀντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικὰ κείμενα, ὁ δὲ τρίτος ἀριθμὸς ἀναγράφει τὴν ἐκδοση τοῦ *Στρατηγικοῦ* τοῦ Κεκαυμένου κατὰ τὸ πρῶτο τῶν ὀνομάτων τῶν δύο ἐρευνητῶν-ἐκδοτῶν.

λεξικογραφικὸ βοήθημα, πού λείπει στὸν πίνακα λεξικῶν, δίνεται παρακάτω (σελ. 283, σημ. 52).

3. 'Υλικὸ πὸν ἀποκλείσθηκε καὶ ὑλικὸ πὸν περιελήφθηκε

Κύρια ὀνόματα προσώπων καὶ τόπων δὲν περιελήφθηκαν ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ προγραμματισμοῦ καὶ λείπουν ἀπὸ τὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ. Αὐτὸ ἦταν ἐσκεμμένη ἀπόφαση καὶ ἡ βάσιμη σκέψη πίσω ἀπ' αὐτὴν ἦταν ὅτι εἰδικὸ λεξικόν, 'Ονομαστικόν, πρέπει νὰ συνταχθῇ μετὰ τὴ συλλογὴ τοῦ σχετικοῦ ὑλικοῦ, ὅπως εἶχε δεῖ μὲ διορατικότητα καὶ εἶχε προτείνει πρὸ 76 ἐτῶν ὁ Paul Kretschmer³⁵.

Βασικὸ γεγονὸς σ' ἓνα λεξικὸ μιᾶς γλώσσας τοῦ παρελθόντος εἶναι ὅτι βασίζεται στὸ ὑλικὸ πὸν περιλαμβάνουν τὰ κείμενα καὶ πὸν ἀποδελτιώθηκε ἀπ' αὐτά. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὅλο τὸ λεξιλόγιό πὸν ἦταν κατὰ τὴ δεδομένη περίοδο σὲ χρῆση, προφορικὴ ἢ γραπτὴ, ἔχει ἐπιβιώσει καὶ ὅτι ἔχει ἀποδοθῇ στὸ συντεταγμένον ἀντίστοιχο λεξικόν. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο στοὺς τρεῖς ὥστώρα τόμους τοῦ Λεξικοῦ Κριαρᾶ, καὶ βέβαια καὶ στὸ σύνολό του, κοινὲς λέξεις πὸν ἦσαν σὲ χρῆση στὴν ἀρχαιοελληνικὴ, στὴν Κοινὴ καὶ στὴ νεοελληνικὴ πρὸ τοῦ 1100 καὶ μετὰ τὸ 1669, λείπουν. Τὸ ἐνδεχόμενον συμπέρασμα ὅτι πολλὰς ἀπ' αὐτὰς τίς κοινόχρηστες λέξεις δὲν καταγράφηκαν στὰ παραδομένα φιλολογικὰ κείμενα εἶναι πιθανόν, ὅταν λάβῃ κανεὶς ὑπόψιν τὸν περιορισμένον ἀριθμὸ ἀποδελτιωμένων κειμένων καὶ τὸν ὁμοιογενῆ χαρακτῆρα φιλολογικῶν καὶ ἱστοριογραφικῶν ἔργων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὑλικὸ ἔχει ἐπιλεχθῇ. Ἄν ἦταν δυνατὸν νὰ συμπεριληφθοῦν ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη κειμένων, ὅπως ἐμνημονεύθηκε ἡδὴ (σ. 259), περισσότερον λεξιλογικὸ ὑλικὸ θὰ εἶχε παρθῇ, ἐνδεχομένως τριπλὸ σ' ἑκτασιν, ἀλλ' αὐτὸ εἶναι πρόβλημα μελλοντικῶν λεξικογραφικῶν προσπαθειῶν. Μιὰ ἄλλη πλευρὰ πὸν πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψιν εἶναι ὅτι ἡ ἀποδελτίωσις κοινῶν λέξεων ἀπεκλείσθη γιὰ τὸ λόγῳ ὅτι εἶναι κοινὲς χωρὶς νὰ παρουσιάζουν κανένα εἰδικὸν ἐνδιαιφέρον· ἡ ἀρχὴ αὐτὴ υἱοθετήθηκε καὶ ἀκολουθήθηκε κατὰ τὴν προπαρασκευαστικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν ἀποδελτιωμένων κειμένων (καὶ τὴν ἐπισήμανσιν τῶν παραληπτέων χωρίων) γιὰ τὸ λεξικόν.

Γιὰ νὰ διαφωτισθοῦν τὰ παραπάνω λεγόμενα, ἃς πάρωμε τρεῖς λέξεις: ἀγράμματος, ἀθῶος καὶ αἰσθημα, πὸν καὶ οἱ τρεῖς εἶναι γνωστὲς καὶ χρησιμοποιοῦνται στίς περιόδους πρὸ τοῦ 1100 καὶ μετὰ τὸ 1669. Ἡ πρώτη ἔχει καταγραφῇ στὸ διαφοροποιημένον τύπον ἀγραμματοῦς, ἀλλὰ ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι τῶρα ἀνύπαρκτος καὶ ὁ μόνος σήμερα γνωστὸς τύπος εἶναι ἀγράμματος, στὴν κοινὴν προφορικὴν χρῆσιν, σὲ διαλέκτους καὶ γραπτῶς ὁ ἴδιος τύπος ἐχρησιμοποιήταν στὴν περίοδο 1100-1669, ἀλλὰ δὲν δίνεται στὸ λεξικὸ Κριαρᾶ. Τὸ ἐπίθετο

35. P. Kretschmer, Byzantion 5 (1930), 433.

ἀθῶος λείπει στὸ ἴδιο λεξικό, ἀν καὶ ἦταν σὲ χρῆση πρὸ τοῦ 1100 καὶ εἶναι σήμερα κοινὴ (καὶ διαλεκτικὴ καὶ λογοτεχνικὴ), ἄρα ἐχρησιμοποιόταν καὶ στὴν περίοδο 1100-1669. Ὁ τρίτος ὅρος, αἴσθημα, πρέπει νὰ ἦταν σὲ χρῆση ὡς λόγιος· ἀν ἐφοδιάζαμε τὸν γραπτὸν ὄρο μὲ ἀστερίσκο ὡς ὑποθετικὸ γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ, θὰ ἦταν ἀνακριβές. Ἡ νέα ἑλληνικὴ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔχη παραλάβει τὴ λέξη αἴσθημα κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν Εὐριπίδῃ ἢ τὸν Ἀριστοτέλῃ ἢ τὸ Φιλόδημο (1ος αἰ. π.Χ.) ἢ τὸν Πλωτῖνο (3ος αἰ. μ.Χ.). ἐδῶ τὰ λεξικά (παπυρολογικά, πατερικά, Sophocles καὶ Κριαρᾶς) μᾶς ἀφήνουν στὰ κρύα τοῦ λουτροῦ. Ἡ ἀποδελτίωση δὲ φταίει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, γιὰτὶ μιὰ προηγουμένως θεωρημένη ἔγκυρη ἀρχὴ τοῦ διευθύνοντος τὸ πρόγραμμα προέβλεπε ὅτι κοινὲς λέξεις ποὺ δὲν παρουσιάζουν εἰδικὸ ἐνδιαφέρον δὲν ἐπιλέγονται ἀπὸ τὰ ἀποδελτιωτέα κείμενα. Ὁ Κριαρᾶς, ποὺ συμφωνεῖ μὲ τίς παραπάνω παρατηρήσεις, ἐξήγησε ἐπαρκῶς τὸ πρᾶγμα: «Στὸ ἀρχικὸ στάδιο ἀποδελτίωσης δὲν ἐνδιαφερόμαστε γιὰ τίς ἀρχαῖες ἐκεῖνες λέξεις ποὺ διατήρησαν καὶ στὴν περίοδο τῶν κειμένων μας καὶ στὴ νέα ἑλληνικὴ τὴν ἀρχαίαν τους σημαίαν. Ἀργότερα ὅμως τὸ θεωρήσαμε πολὺ χρήσιμο νὰ μὴν ἀγνοήσωμε τίς λέξεις τῆς κατηγορίας αὐτῆς. Γι' αὐτὸ ἔγραψα ὅ,τι λέγεται στὰ Προλεγόμενα τοῦ Β' τόμου, σελ. ζ'. Πάντως τέτοιες λέξεις θὰ διέφυγαν τὴν προσοχὴ μας στὸ πρῶτο στάδιο καὶ θὰ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ τίς προσθέσωμε ἀργότερα σὲ προσθήκες».³⁶

Τὸ πρόγραμμα καθορίσθηκε μὲ σαφήνεια καὶ ἐσχεδιάσθηκε ἀπὸ τὸν διευθυντὴ του. Δὲν ἐπρόκειτο γιὰ Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς δημῶδους γλώσσας, ἀλλὰ γιὰ ἓνα λεξικὸ τῶν λίγο-πολὺ δημῶδων κειμένων τῆς περιόδου 1100-1669. Πολλὰ ἀπὸ τὰ κείμενα εἶχαν γραφῇ σὲ γλώσσα ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς μικτὴ, ἀποτελούμενη ἀπὸ δημοτικὰ στοιχεῖα καὶ λόγια, δηλ. ἀπὸ λέξεις τῆς Κοινῆς καὶ ἀπὸ βυζαντινὲς λέξεις (οἱ τελευταῖες αὐτὲς εἶναι ἐν μέρει νέα παράγωγα ἢ δάνεια ἀπὸ ξένες γλώσσες (Λεξικὸ 1, σ. ιδ' καὶ ιζ')). Ἀφετέρου, τὸ σῶμα τοῦ λεξιλογίου, ποὺ περιλαμβάνει τὸ ὕλικὸ τῶν φιλολογικῶν καὶ ιστοριογραφικῶν κειμένων τῆς περιόδου 1100-1669, ἀποδελτιώθηκε ὅχι στὸ σύνολό του, ἀλλὰ μὲ ἐσκεμμένη ἐπιλογὴ τῶν λέξεων ἐκείνων ποὺ παρουσίαζαν εἰδικὸ ἐνδιαφέρον, μορφολογικὸ καὶ σημασιολογικὸ (Λεξικὸ 1, σ. ιβ'). Λέξεις (στὰ ἴδια κείμενα) ποὺ εἶναι ἐπιβιώσεις ἀπὸ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ συμπεριελήφθηκαν στὸ ἀποδελτιωμένο ὕλικὸ μόνον ἀν παρουσίαζαν ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον εἴτε στὸν τύπο εἴτε στὴ σημασίαν (Λεξικὸ 1, σ. ιγ'). Οἱ σημασίες ἀρχαίων λέξεων, ὅχι ἀπλῶς παραδεδομένες, ἀλλὰ ἐκτεταμένης δημῶδους χρήσεως κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Λεξικοῦ, παραλαμβάνονται (παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ παραδιδόμενες σημασίες εἶναι ἀρχαῖες). Ὅμως τὰ παραθέματα ποὺ διασαφηνίζουν τέτοιες σημασίες κρατοῦνται σὲ περιορισμένον ἀριθμὸ (Λεξικὸ 2, σ. ζ'). Ἔτσι τὸ λεξικὸ τοῦτο

«ὥς ἓνα βαθμὸ θὰ ἔπαιζε καὶ τὸ ρόλο Λεξικοῦ τῆς ἀρχαιστικῆς γραπτῆς γλώσσας τῆς ἐποχῆς, ἀφοῦ μέσα στὰ δημῶδη ἢ δημοτικίζοντα κείμενα τῆς περιόδου ὑπάρχουν καὶ ἀρχαῖστικά γλωσσικά στοιχεῖα ἄξια νὰ μελετηθοῦν» (Λεξικό 1, σ. ι').

Ὑλικὸ προερχόμενο ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ (πρὸ τοῦ 1100) ἀποδελτιώθηκε ἀπὸ κείμενα ὡς βοηθητικὸ ὕλικό, δηλαδή μὲ σκοπὸ νὰ βοηθήσῃ τὸ ὕλικό τῆς περιόδου τοῦ Λεξικοῦ (1100-1669)· π.χ. γιὰ μιὰ παλιότερη μνεῖα καὶ χρῆση μιᾶς δεδομένης λέξεως τῆς περιόδου 1100-1669 καὶ γιὰ τὴ μορφολογικὴ καὶ ἐτυμολογικὴ ἐξήγηση τῆς λέξεως (Λεξικό 1, σ. ια' κ.έ.).

Ἡ θέση μου εἶναι ὅτι πρέπει νὰ σεβώμαστε τὸ σχέδιο τοῦ συγγραφέα ὡς συνετό : νὰ περιορίσῃ τὴν ἐργασία καὶ νὰ τὴν καταστήσῃ πραγματοποιήσιμη. Γιατὶ ἓνα παράγγελμα ἰσχύει στὴ λεξικογραφία ὅπως καὶ γενικότερα : πληρότητα καὶ ἀπόλυτὴ τελειότητα εἶναι ὁ ἄσπονδος ἐχθρὸς τοῦ ἀναγκαιοῦντος καλοῦ ἔργου. Κανένας ἐπιστήμονας ἐρευνητής, ποὺ ὕστερ' ἀπὸ πολλὰ χρόνια δραστηριότητος ἔγινε πεπειραμένος λεξικογράφος, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχῃ μιὰ δεύτερη ζωὴ νὰ τὴν ἀφιέρωσῃ σ' ἓνα πολὺ μακρὸ πρόγραμμα ἐρευνας καὶ νὰ τὸ παρακολουθήσῃ ἀληθινὰ ὡς τὴν ἄκρη, χωρὶς τὸν κίνδυνον νὰ τὸ ἀφήσῃ ἡμιτελές σὲ ἄλλους ἢ, ἀκόμη χειρότερα, νὰ ἐγκαταλειφθῇ ὁλότελα καὶ ἔτσι νὰ σπαταληθοῦν ἐπιστημονικοὶ μόχθοι καὶ οἰκονομικοὶ πόροι χωρὶς ἐπιστημονικὸ κέρδος. Ἀκόμη καὶ ἰνστιτούτα μὲ σημαντικὸν ἀριθμὸ διαδοχικῶν ἐρευνητῶν σπανίως φθάνουν τὸν ἐπιθυμητὸ στόχο σὲ ὅσο χρονικὸ διάστημα ἐλπίζεται ἢ ἀναμένεται.

4. Συζήτηση λεπτομερειῶν τοῦ λεξικοῦ

Τὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ ἀντιπροσωπεύει τὴ δημῶδη μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ ὅπως αὐτὴ καθρεφτίζεται στὴ δημῶδη λογοτεχνία. "Ὅλο τὸ ὕλικό ποὺ ἔχει ἀποδελτιωθῇ ἀπὸ τὴ δημῶδη λογοτεχνία ἔχει περιληφθῇ στὸ λεξικὸ καὶ ἔτσι ἔπρεπε νὰ γίνῃ.

Διάφοροι βιβλιοκριτικοὶ διατύπωσαν ἀντιρρήσεις στὸ σχέδιο τοῦ Κριαρᾶ γιὰ τὸ ὕλικό ποὺ ἀποφάσισε νὰ περιλάβῃ.

Διαφωνώντας μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Κ. Μητσάκη στὸ ζήτημα τοῦτο βρῶσκω τὴ μέθοδο τοῦ Κριαρᾶ γενικὰ ἀρίστη στὴν ἐπιλογὴ τῶν λεξιλογικῶν στοιχείων ποὺ ἀποδελτιώθηκαν γιὰ τὸ Λεξικό.

Ὁ Β. Φόρης νομίζει ὅτι τὸ ὕλικό ποὺ ἔχει περιληφθῇ στὸ Λεξικὸ δὲν περιορίζεται στὸ καθαυτὸ μεσαιωνικὸ ἑλληνικὸ λεξιλόγιο παρὰ περιέχει λεξιλόγιο καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαία, τὴν Κοινὴ καὶ τὴ βυζαντινὴ (4ος-11ος αἰ.).³⁷ Κατὰ τὴ γνώμη μάλιστα τοῦ Μητσάκη τὸ πρόγραμμα τοῦ λεξικοῦ Κριαρᾶ

37. Β. Φόρης, Νέα Ἑστία 88 (1970), 1559α-β.

«has finally become a lexicon of post-classical Greek also enriched with many erudite and demotic Byzantine words»³⁸. Καὶ οἱ δύο, ὁ Μητσάκης καὶ ὁ Τωμαδάκης³⁹, θὰ ἤθελαν τὰ λόγια στοιχεῖα νὰ ἔμεναν ἔξω ἀπὸ τὸ λεξικό. Στὸ πρόβλημα τοῦτο ὅμως μοῦ φαίνεται ὅτι παραβλέπουν ἀπαράγραπτες ἀρχές τῆς ἐπιστήμης τῆς γλώσσας καὶ τῆς λεξικογραφίας.

Ὅποιαδήποτε περίοδος κάθε γλώσσας δὲν ἀποτελεῖται 100% ἀπὸ λαϊκὰ (δημῶδη) στοιχεῖα, ἀλλὰ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς παραδόσεώς της στὸ χρόνον καὶ χωρὶς προκατάληψη κληρονομεῖ λόγια στοιχεῖα ἀπὸ τὰ προηγούμενα στάδιά της στὴ λογοτεχνία, τὴ διοίκηση, τὸ σύστημα δικαιοσύνης, τὴν παιδεία, τὴν ἐκκλησία, τὴ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία, κλπ., καὶ τὰ κληρονομημένα αὐτὰ λόγια στοιχεῖα δὲν τῆς εἶναι ξένα, ἀλλὰ ἀναπόσπαστο μέρος τῆς γλώσσας τῆς δεδομένης περιόδου, καὶ συνάμα ἀποδεικνύουν τὴ συνέχεια ἀπὸ τὴ μιὰ περίοδο στὴν ἐπομένη. Ἄν ρίψωμε ἓνα βλέμμα ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος, π.χ., καμμιά περίοδος τῶν ρομανικῶν γλωσσῶν καὶ λογοτεχνιῶν (ἰταλικῆς, γαλλικῆς, ἰσπανικῆς, ρουμανικῆς, κλπ.) δὲν ἦταν ποτὲ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ λόγιες λατινικὲς λέξεις. Αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ περίπτωση καὶ στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα.

Ἕνας λεξικογράφος ποὺ ἔχει ἀποδελτιώσει λεξιλογικὰ στοιχεῖα ἀπὸ δημῶδη κείμενα καὶ τὰ ἔχει χρησιμοποιήσει κατὰ τὴ σύνταξη λεξικοῦ πληροφορεῖται ἀπὸ πρῶτο χέρι καὶ ἀποτελεσματικὰ γιὰ τὸ θέμα πόσο πολυάριθμες λέξεις, ποὺ ἐξωτερικῶς φαίνονται ὅτι εἶναι ἀποκλειστικὰ λόγιες, δηλαδὴ ξεσηκωμένες ἀπὸ ἀρχαῖα κείμενα, εἶναι στὴν πραγματικότητά κοινὲς καὶ γι' αὐτὸ ἀπαντοῦν στὴ δημῶδη λογοτεχνία καὶ ὀφείλουν ἐπομένως νὰ καταχωρίζονται στὸ ἀρμόδιο λεξικὸ τῆς δημῶδους λογοτεχνίας. Στὸ πρόγραμμα τοῦ λεξικοῦ τῆς νεοελληνικῆς, ὁμιλουμένης καὶ καλλιεργημένης (λεξικοῦ ὅχι τῆς καθαρῆς), ποὺ συντάσσω, πολλὰς λόγιες λέξεις συμπεριλαμβάνονται⁴⁰.

38. K. Mitsakis, *JHS* 90 (1970), 267.

39. N. Τωμαδάκης, Ἀθηνᾶ 71 (1969-70), 451 κ.ε.

40. Παραδείγματα λόγιων στοιχείων τῆς νεοελληνικῆς:

ἀβρός καὶ ἀβρό- τητα	ἀδέσποτος	ἀκύμαντος	ἀνταύγεια
ἀβυσσαλέος	ἀδηφάγος	ἄλωση	ἄξενος
ἀγαλλίαση	ἀδρός	ἀναβρῦζει	ἀπεχθάνομαι
ἀγαλμα καὶ ἀγαλ- μάτιο	ἀένσας	ἀναλσχυντος	ἀπύθμενος
ἀγέρωχος	αἶγλη	ἀναλῆτος	ἀτίθασος
ἀγμα	αἰδημοσύνη	ἀναχωρητής	αὐθεντία
ἀγλαῖζω καὶ ἀγλαί- σμα	αἰδῖος	ἀνέκκλητος	αὐλικός
ἀγωνιῶ	αἰδοῖο	ἀνεξίτηλος	αὐχένας
ἀδάμαστος	αἰδῶς	ἀνία	ἀφήγηση, -γητής
ἀδελφάτο	αἶνος	ἀνιάρδος	ἀφηνιάζω
	αἰωνόβιος	ἀνιχνεύω	ἀφιξη
	ἀκατονόμαστος	ἀνίχνευση, -ευτής, -ευτικός	ἀχανής
	ἀκινήτω		βάνυσος

Οἱ λέξεις αὐτὲς εἶναι φυσικά λόγια καὶ δὲ βρίσκονται σὲ δημοτικά τραγούδια καὶ σὲ λαϊκὰ παραμύθια, ὅμως οἱ ἴδιες αὐτὲς λέξεις ὡς λογοτεχνικές, ἐπιστημονικές, κλπ. μαρτυροῦνται μὲ ἀφθονία στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, ἡ ὁποία δὲν εἶναι διόλου καθαρευουσιάνικη.

Ὁ Μητσάκης παραθέτει 118 παραδείγματα λόγια προέλευσης ἀπὸ τὸ λεξικὸν Κριαρᾶ, μετὰξὺ τῶν ὁποίων καὶ αὐτές:

ἀγαπητός, ἀγιοσύνη, ἄγκυρα, ἄγνος, ἀγόρασμα, ἄγραφος, ἀγρυπνία, ἀγωνιστής, ἀδιαφορία, ἀδύναμος, ἄθλιος, ἀθόλωτος, αἰρετικός, αἰχμαλωτεύω, ἀκοίμητος, ἀκαπίαστος, ἀληθεύω, ἀλύπητος, ἀλυσιδωτός⁴¹. Ἀλλὰ ὅλες αὐτὲς οἱ λέξεις εἶναι καὶ κοινὲς δημώδεις λέξεις· ἂν ὅχι, πῶς θὰ ἐκφραζόταν ἡ ἐννοια ἀγαπητός ἢ ἄγραφος, κλπ. στὴν κοινὴ γλῶσσα τῆς περιόδου 1100-1669;

βίωμα	θαλπωρῇ	ὀδεύω	σαρκικός
γαλαξίας	τὸ θάμβος	ὀδύνη	σέβας
γδοῦπος	θεαματικός	οἶκος	σεβάσμιος
γλοιώδης	θηλῇ	οἶκτος	σῆμα
γόητρο	θυρωρὸς	οἰκτρὸς	σκαῖος
δαίδαλος	ἱκεσία	οἰστρός	σκήνωμα
δαμάζω	ἱκέτης	ὀπτασία	σκήτη
δάπεδο	ἱλιγγώδης	ὀρόσημο	σμήνος
δέος	ἱλιγγος	οὐράνιο (τόξο)	στέρνο
δραπέτης	ἱταμός	ὀφθαλμαπάτη	στυγνός
δύω	καγχάζω	πανικός	συρφετός
ἐγκαλῶ	κατακλύζω	πανσπερμία	σφαδάζω
ἐθιμοτυπία	κατάνυξη	πανύψηλος	τελετουργικός
ἐκθειάζω	κελαρύζει (τὸ νερό,	παρυφή	υάκινθος
ἐκπτωτος	τὸ ρυάκι)	παφλάζει	υδάτινος
ἐξαίσιος	κενός	παφλασμός	υπόδικος
ἐξαλλος	κλαγγή	πάχνη	υποδύομαι
ἐξαρση	κλοιός	πειθήνιος	υποζύγιο
ἐξαψη	κράσπεδο	πεινιχρὸς	υποκλίνομαι
ἐξουθένωση	κτηνώδης, -ωδία	τὰ πεπραγμένα	υπόκλιση
ἐξυμνῶ	λικνίζομαι	πηγαῖος	υπόκωφος
τὸ ἔπακρο	λίκνο	πλαδαρὸς	υπόσταση
ἐπίκληση	λυκαυγὲς	πτέρυγα	φευγαλέος
ἔριδα	λυκόφως	πτυχή	φθίνω
ἐσθήτα	μακροθυμία	πυρετώδης	φλοῖσβος
ἐστία	μανθίας	ράμφος	χιμαιρικός
ἐγλωττος	μέγαιρα	ρόγχος	χλωρίδα
ἐυφροσύνη	μειράκιο	ρόπτρο	χρεμετίζει (τὸ ἄλογο)
ἐφιάλτης	μομφή	ρόχθος (τῶν κυμάτων)	ὠδίνες
ζοφερός	νόστος		
ἥνια	νυσταλέος		

καὶ χιλιάδες ἄλλες λέξεις.

41. K. Mitsakis, JHS 90, 267.

Ἡ γλῶσσα κάθε περιόδου δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῇ ὡς αποτελούμενη ἀπὸ στοιχεῖα ἐπιλεγμένα κατὰ τὴν ιδιότροπη κρίση τοῦ ἀποδελτιωτῆ· ὅχι. Αὐτὸ θὰ ἦταν ἀμεθοδία. Ὅποιαδήποτε γλῶσσα εἶναι ἓνα συνολικὸ σύστημα ὁλοκλήρου τοῦ λεξιλογίου, ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τοὺς λαλοῦντες καὶ τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς (στοὺς τελευταίους φυσικὰ δὲν συμπεριλαμβάνονται οἱ καθαρολόγοι [les puristes] ἢ οἱ παπαγαλίζοντες τὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ, ποὺ ἀποτελοῦν εἰδικὴ τάξη συγγραφέων τῆς λογιόσυνης).

Ὅταν ὁ πεπειραμένος λεξικογράφος ἀποδελτιώνει τὴ λογοτεχνικὴ γλῶσσα αὐτῶν τῶν κειμένων, ἔχει συνείδηση τοῦ καθήκοντός του, ὅτι ὀφείλει νὰ ἐξορύξῃ ἀπὸ κάθε κείμενο ὅλο τὸ πολῦτιμο μέταλλο καὶ νὰ ἀφήσῃ καταμέρους τὸν ἐρασιτεχνικὸ τρόπο τῆς ἐπιλογῆς μερικῶν λέξεων ἐδῶ κ' ἐκεῖ καὶ νὰ ἐγκαταλείπῃ τὸ ὑπόλοιπο λεξιλόγιο ἀνέπαφο. Τὰ τρία τέταρτα τῆς λεξικογραφικῆς ἐργασίας συνίστανται στὴν ἐξαντλητικὴ ἀποδελτίωση τοῦ ὕλικου, διότι τὸ ὕλικὸ εἶναι ποὺ προσφέρει στὸ λεξικογράφο τίς λύσεις σ' ὅλα τὰ ἐπιμέρους προβλήματα· οἱ ἀpriori ἰδέες καὶ οἱ θεωρίες ποὺ διατυπώνονται χωρὶς πλούσιο ὕλικὸ δὲ λύνουν κανένα πρόβλημα. Ἄν υἱοθετοῦνταν ἡ πρακτικὴ ποὺ συνιστᾶται ἀπὸ τὸ Μητσάκη καὶ τὸν Τωμαδάκη, θὰ εἴχαμε στὴν περίοδο 1100-1669 ἓνα σκελετωδὲς καὶ γι' αὐτὸ ἀνεπαρκὲς δημῶδες λεξικὸ ἢ μᾶλλον δῆθεν λεξικὸ τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων, ποὺ θ' ἀποτελοῦσε καθολοκληρίαν ἐσφαλμένη καὶ ἀνεπιστημονικὴ λύση.

Οἱ ἐπικρίσεις τοῦ Φόρη, τοῦ Μητσάκη καὶ τοῦ Τωμαδάκη στὸ ζήτημα τῆς ἐνσωματώσεως ἢ τοῦ ἀποκλεισμοῦ λέξεων στὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προλήψεως 1) ὅτι ὑπῆρχαν δύο γλῶσσες (στὴ γραμματικὴ δομῇ) στὴ χρῆση ὅχι μόνον στὸ συνηθισμένο λόγο (πρᾶγμα ποὺ δὲν συνέβαινε), ἀλλὰ καὶ στὴ δημῶδη δημιουργικὴ λογοτεχνία, καὶ 2) ὅτι ὑπῆρχε μιὰ αὐστηρὴ διχοτόμηση στὸ λεξιλόγιο, ὃ ὁποία θ' ἀπέκλειε τίς πιὸ πολλές λογοτεχνικὲς λέξεις. Ὅμως ἐξ ὁρισμοῦ λογοτεχνικὰ κείμενα, ἀκόμη καὶ δημῶδη, περιέχουν λογοτεχνικὸ λεξιλόγιο, ποὺ συμπεριλαμβάνει καὶ λέξεις κληρονομημένες ἀπὸ προηγούμενη λογοτεχνία (δηλ. λόγιο λεξιλόγιο) καὶ ξένες λέξεις, ὅπως ἰταλικές, ἀπὸ τὰ λογοτεχνικὰ μέσα ἐκφράσεως ποὺ χρησιμοποιοῦνται στὰ ξένα τοὺς πρότυπα. Καὶ θὰ ἦταν παράλογο νὰ περιμένωμε λεξιλόγιο τοῦ ξένου προτύπου, ποὺ χρησιμοποιήθηκε, καὶ ὅχι λεξιλόγιο προσερχόμενο ἀπὸ ἑλληνικὲς πηγές. Οἱ δύο γλῶσσες, καθαρεύουσα καὶ δημοτικὴ, ἦταν εὐδιάκριτες στὴ γραμματικὴ τους δομῇ, ἡ πρώτη χρησιμοποιούμενη ἀπὸ λίγους καὶ ἡ δευτέρα στὴν προφορικὴ χρῆση ὅλων καὶ στὴ γραπτὴ χρῆση πολλῶν· λεξιλόγιο τῆς Κοινῆς καὶ λόγιο λεξιλόγιο δὲν ἦταν ἀποκλειστικὸ προνόμιο τῆς καθαρεύουσας. Ἡ γλῶσσα εἶναι ἓνα ὁλοκληρωτικὸ καὶ συμπαγὲς σύστημα ἐπικοινωνίας καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο περιλαμβάνει κάθε εἶδος λεξιλογικὰ στοιχεῖα (μαζί καὶ τὰ λόγια), τὰ ὁποῖα ἐξυπηρετοῦν τοὺς σκοποὺς μιᾶς ἐπιτυχημένης ἐπικοινωνίας.

Πρέπει να απορριφθῇ ἡ βασικὴ παρεξήγηση ὅτι ὑπῆρχε πάντοτε πο-
φορικὴ διγλωσσία καὶ ὅτι λεξιλόγιο τῶν δύο γλωσσῶν διαχωρίζονταν μὲ δι-
χοτόμηση καὶ ὅτι τὸ λεξιλόγιο ἦταν διπλῆς μορφῆς: λεξιλόγιο καθαρεύου-
σας καὶ δημοτικὸ λεξιλόγιο. Γεγονὸς εἶναι ὅτι οἱ περισσότερες λέξεις στὰ κεί-
μενα τῆς δημόδους γραμματείας τῆς περιόδου 1100-1669 ἀποτελοῦσαν — ἅς
πῶ — τὸ νόμιμο λεξιλόγιο τῆς περιόδου. Καὶ ὁ λεξικογράφος ἔχει τὸ χρέος
νὰ θεωρῇ τὸ λεξιλόγιο ἐκεῖνο στὸ σύνολό του, ὅχι νὰ τὸ κατατέμνη καὶ νὰ τὸ
διαμελίῃ. Τέτοια ἐνέργεια δὲν θὰ ἦταν λεξικογραφία.

Οἱ Φόρης, Μητσάκης καὶ Τωμαδάκης δὲν μπόρεσαν νὰ κατανοήσουν
τοὺς λόγους ὑπὲρ καὶ κατὰ, τοὺς ὁποίους ὁ Κριαρᾶς ἐζύγισε σχεδιάζοντας τὸ
λεξικογραφικὸ του πρόγραμμα (ὁπότε εἶχε τὰ δεδομένα μπροστά του) καὶ
θεμελιώνοντας τὴν κρίση του καὶ τὶς ἀποφάσεις του στὴν πλούσια πείρα ποὺ
εἶχε συσσωρεύσει καὶ πρὶν καὶ ἀρχίσῃ τὸ πρόγραμμα τοῦ λεξικοῦ καὶ κατὰ
τὴ διάρκεια τῆς εἰκοσαετοῦς ἐργασίας του σ' αὐτό⁴². Ὡς προστεθῇ ὅμως ὅτι
ἐπιφέρει βελτιώσεις καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συντακτικῆς ἐργασίας καὶ ἐκ-
δόσεως τοῦ Λεξικοῦ.

Συνοψίζω : τὸ ὕλικό ποὺ περιελήφθη στὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ ἀπὸ τὰ δημόδη
λογοτεχνικά καὶ ἱστοριογραφικά κείμενα τῆς περιόδου 1100-1669 σωστά

42. Ὁ Τωμαδάκης ἔχει δύο ἀκόμη ἀντιρρήσεις γιὰ τὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ: 1) νεολογι-
σμοὶ πρέπει νὰ σημειώνονται ὡς τέτοιοι καὶ 2) ὁ καθορισμὸς τῶν ὁρίων τοῦ λεξιλογικοῦ
ὕλικου ἐντὸς τῆς περιόδου 1100-1669 γιὰ τὸ Λεξικὸ τοῦτο ἔχει κακὴ ἐπίδραση στὸ ὅτι δια-
κόπτει τὴ συνεχῆ ἀκολουθία τοῦ ἑλληνικοῦ λεξιλογικοῦ πλούτου ('Αθηνᾶ 71.451 κ.έ.). Οἱ
ἀντιρρήσεις ὅμως αὐτὲς βρίσκονται σὲ ὀλισθηρὸ ἔδαφος. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐνδειξὴ γιὰ ὀρι-
σμένες λέξεις ὅτι εἶναι νεολογισμοὶ ἢ ἀπαξ λεγόμενα, μόνο ἂν μπορούσε νὰ εἶναι ἀπόλυτα
βέβαιος στὴν κάθε περίπτωσι, θὰ μπορούσε ὁ λεξικογράφος νὰ χαρακτηρίσῃ νεολογισμοὺς
ἢ ἀπαξ λεγόμενα ὡς τέτοια. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι ἄλλες περιοδοὶ τῆς γλώσσας, ὅπως ἡ βυζαν-
τινὴ (300-1100) καὶ μεταμεσαιωνικὴ (1453-1821), δὲν ἀντιπροσωπεύονται ἀκόμη σ' ἐ-
παρκῆ νεώτερα λεξικά καὶ ἀκόμη ὅτι εἰδικὲς μελέτες γιὰ νεολογισμοὺς καὶ ἀπαξ λεγόμενα
δὲν ἔχουν γίνεῃ ὡς τώρα. Τὸ θέμα αὐτὸ δὲν εἶναι ἔργο γιὰ τὸ λεξικογράφον Κριαρᾶ. Ὅμως
μὲ βάση τὸ λεξικὸ Κριαρᾶ δεκάδες τέτοιες μελέτες θὰ γίνουν πραγματοποιήσιμες στὸ μέλ-
λον.

Ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸ τῶν ὁρίων τοῦ ὕλικου ἐντὸς τῆς περιόδου 1100-1669, στὸν
ὁποῖο διαφωνεῖ ὁ Τωμαδάκης, διακρίνω ὅτι δύο εὐδιάκριτα πράγματα συγχέονται ὡς ἓνα,
δηλαδὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ ἡ συνέχειά της, ἀφενός, καὶ ἡ δημιουργία, ἀφ'
ἐτέρου, ὁργάνων ἔρευνας ὅπως λεξικά, προορισμένα γιὰ τοὺς εἰδικούς ὡς βοηθήματα στὶς
μελέτες των στὴ γλώσσα, φιλολογία κλπ. Ὁ εἰδικὸς λεξικογράφος, ὁ Κριαρᾶς στὴν περί-
πτωσή μας, δὲν ἀποσυνδέει ἡ διακόπτει τίποτε, ἀλλὰ δημιουργεῖ ἓνα εἰδικὸ ὄργανο διεθνούς
ἐπιστημονικῆς ἔρευνας γιὰ χάρη τῶν συναδέλφων του ἐπιστημόνων. Καὶ μὲ τὸ γεγονὸς αὐτὸ
ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα (ποὺ ἐχρησιμοποιήθηκε στὸ παρελθόν) δὲ διατρέχει κανέναν ἀπολύ-
τως κίνδυνον νὰ ὑποστῇ οἰαδήποτε διάσπαση τῆς ἱστορικῆς της συνέχειας.

συμπεριελήφθη εἴτε πρόκειται νὰ χαρακτηρισθῇ τὸ ὕλικό αὐτὸ ὡς δημῶδες εἴτε ὡς λόγιον. Συγχαίρω ἀνεπιφύλακτα τὸν Κριαρᾶ γιὰ τὴ σοφὴ λύση ποὺ υἱοθέτησε, διότι εἶναι ἡ μόνη ἐπιστημονικὴ καὶ συγχρόνως πρακτικὴ λύση καὶ δὲν ὑπάρχει ἄλλη καλύτερη. Εἶχα ἀντιμετωπίσει τὸ ἴδιο πρόβλημα στὸ Λεξικὸ τῆς Νεοελληνικῆς καὶ τὸ ἔλυσα κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο, ὅπως ἀνέφερα παραπάνω (σελ. 265 μὲ σημ. 40).

5. Χρονολογία τῶν κειμένων

Ὅπως ὁ Κριαρᾶς εἶχε τὴν καλὸσύνη νὰ μοῦ ἀνακοινώσῃ ⁴³ προσεχῆς δημοσίευσμά του, «Χρονολογικοὶ πίνακες τῆς λογοτεχνίας ἀπὸ τὸ 1100 μ.Χ. ὡς σήμερα», ὅπου μεταξὺ ἄλλων παρέχει χρονολογικὰ δεδομένα, ποὺ ἀναφέρονται στὰ φιλολογικὰ κείμενα, τ' ἀποδελτιωμένα γιὰ τὸ λεξικὸ του (ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ ἔγινε ὡς ἀπάντηση σ' ἐρώτησή μου γιὰ τὴν ἀπουσία τῆς χρονολογίας στὸ λεξικόν).

Εἶναι γνωστὴ ἡ σημασία, ποὺ ἔχουν τὰ χρονολογικὰ δεδομένα γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἱστορίας τῶν λέξεων καὶ τὴν παρακολούθηση τῶν μεταβολῶν καὶ τῆς ἐξελίξεως στὸ χρόνο ⁴⁴. Ἡ πρακτικὴ τοῦ νὰ παρέχωνται τέτοια δεδομένα σὲ λεξικά εἶναι πολὺ γνωστὴ: στὸν Thesaurus Linguae Latinae, στῶν Liddell-Scott-Jones A Greek-English Lexicon, στοῦ E. A. Sophocles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (146 B.C.-1100 A.D.), ἀκόμη υἱοθετήθηκε στοῦ Δημ. Δημητράκου τὸ Μέγα Λεξικὸν καὶ (σ' ἐνὸς ἄλλου τύπου συμβουλευτικὸ ἔργο) στοῦ Gyula Moravcsik τὰ Byzantinoturcica, καὶ σὲ ἄλλα ἔργα. Τὸ Patristic Greek Lexicon, ἐκδ. Lampe, δίδει γιὰ κάθε συγγραφέα τὸ ἔτος τοῦ θανάτου ἢ, ὅταν λείπουν ἀκριβῆ δεδομένα τὸν αἰῶνα στὸν ὁποῖο ἔζησε. Στὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ ὁμως ἡ περίοδος ἢ ἡ χρονολογία (γνωστὴ ἢ ὑποτιθέμενη), κατὰ τὴν ὁποία ἐδημιουργήθηκε καθένα ἀπὸ τὰ ἀποδελτιωμένα κείμενα, δὲ δηλώνεται στὸ βιβλιογραφικὸ κατὰλογο τῶν κειμένων ἢ στὸν πίνακα τῶν βραχυγραφιῶν. Ἡ παροχὴ χρονολογικῶν δεδομένων εἶναι βεβαίως ἀναγκαία γιὰ ἓνα μεσαιωνικὸ ἐλληνικὸ λεξικὸ ποὺ καλύπτει τὴν περίοδο ἑξὶ σχεδὸν αἰώνων, μάλιστα χάριν τῆς ἱστορίας κάθε λέξεως καὶ γι' αὐτὸ συνιστῶ στὸν Κριαρᾶ νὰ ἀκολουθήσῃ τὸ παράδειγμα τῶν προαναφερομένων λεξικῶν καὶ νὰ συμπεριλάβῃ τοὺς χρονολογικοὺς αὐτοὺς πίνακες στὸ λεξικὸ τὸ ἴδιο. Θὰ ἦταν περαιτέρω εὐπρόσδεκτο νὰ δίδεται σὲ κάθε λῆμμα μαζί μὲ κάθε τύπο μιᾶς δεδομένης λέξεως ἡ χρονολογία τῆς πρώ-

43. Κριαρᾶς σὲ γράμματα 20.7.1971 καὶ 8.1.1975. Δὲν εἶναι βέβαιος γιὰ νὰ προσδιορίσῃ χρόνον γιὰ τὴ δημοσίευσή τῶν «Χρονολογικῶν Πινάκων».

44. Ὅπως βλέπω, ὁ Mihăescu (RESEE 8 [1970], 551) καὶ ὁ Leroy (Byzantion 42 [1972], 282) ἔκαμαν τὴν ἴδια παρατήρηση. Ὁ Mihăescu μάλιστα ἐπανέρχεται στὸ θέμα στὴ βιβλιοκρισίᾳ του τοῦ 3ου τόμου τοῦ Λεξικοῦ Κριαρᾶ (RESEE 12 [1974], 430).

της έμφανίσεώς της στην περίοδο 1100-1669. Είναι σαφές ότι ή χρησιμότητα του έργου θα αύξανε σημαντικά. "Όπως μου αναφέρει ο Κριαράς (με γράμμα, 8.1.1975), οι παραπομπές στον κάθε τύπο του λήμματος γίνονται κατά την (πιθανή βέβαια) χρονολογική ακολουθία των κειμένων.

Ό Κριαράς έχει τους λόγους του και μου έγραψε ότι αντίθετα με τους κλασικούς συγγραφείς, τους συγγραφείς της Κοινής και τους βυζαντινούς (τους πρό του 1100) «στην περίοδο 1100-1669 πολλά κείμενα είναι ανώνυμα και άχρονολόγητα. Θέλησα ν' αποφύγω κατηγορηματική μνεία χρονολογίας που θα ήταν συχνά αμφίβολη και ριψοκίνδυνη». Γενικά έχει πράγματι δίκιο και τὸ παραδέχομαι (μάλιστα αν λάβη κανείς υπόψη του ότι σὲ 50 χρόνια τέτοιες χρονολογίες θα έχουν αλλοιωθῇ λόγω νέων αποτελεσμάτων στην έρευνα), αλλά πάλι πιστεύω ότι ένας αριθμός κειμένων είναι χρονολογημένα και σὲ άλλα θα μπορούσαν νά δοθοῦν τουλάχιστο κατά προσέγγιση χρονολογίες (π.χ. περίπου 1400) ή ὁ αἰώνας (13. αἰ., 14. αἰ., κλπ.) και τέλος άλλα μπορούν νά συνοδεύονται με έρωτηματικό. (Οἱ Liddell-Scott-Jones ἄφησαν άχρονολόγητα πολλά κείμενα μή χρονολογητά, αλλά πάντως δίνουν τὰ υπόλοιπα χρονολογημένα).

Β. Η ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ

"Όπως αναμένεται από βοηθητικό έργο μόνιμης αξίας, αὐστηρότατη μέθοδος κρατεῖ στο λεξικό Κριαρά (με αναφορά στους τέσσερεις πρώτους τόμους που είδαν τὸ φῶς): μέθοδος στη γενική ὀργάνωση και οἰκονομία του έργου, στις βιβλιογραφίες, στο σύστημα διασταυρουμένων παραπομπῶν που διευκολύνει για τὸ χρήστη τὴν ἀσφαλῆ εὐρεση τῆς ζητουμένης πληροφορίας (στοὺς τρεῖς πρώτους τόμους περίπου 24 % τῶν λημμάτων είναι διασταυρούμενες παραπομπές). Μέθοδος και συνέπεια παρατηρεῖται επίσης στα τρία τμήματα κάθε λήμματος.

Κάθε λῆμμα ἀποτελεῖται από τὰ μέρη :

- 1) τύποι τῆς λέξεως με παραπομπές στα κείμενα,
- 2) ετυμολογικές και γραμματικές ἐξηγήσεις με σχετικές παραπομπές,
- 3) - τὸ ἐκτενέστερο τμήμα - σημασιολογικό και χρήσεις (με χωρία ἀνολογημένα από κείμενα).

1. Μορφολογικό

Τὸ λῆμμα δίνεται με μαῦρα στοιχεῖα και οἱ τύποι τῆς λέξεως με κυρτά. Θά ἔλεγα σχετικῶς με τὸ τμήμα τοῦτο, ὅπως ἔκαμαν ἤδη ἄλλοι κριτές, ότι οἱ τύποι μιᾶς συχνά μαρτυρουμένης λέξεως χάνονται μέσα στο πυκνὸ δάσος

τῶν πολυπληθῶν παραπομπῶν, ἐπειδὴ δὲν ἐξαίρονται ἔντονα, ἔτσι ὥστε ὁ χρήστης δυσκολεύεται στὴν εὕρεση τῶν διαφορῶν τύπων τοῦ λήμματος· βλ., π.χ., τὰ λήμματα ἀγαπῶ, ἀγροικῶ, ἄγω, ἀκούω κλπ. Μὲ τὸ δεῦτερο τόμο ὁμως τὸ σημεῖο τοῦτο ἐτακτοποιήθηκε μὲ τὴν ἀπόφασιν ὅτι ἀφήνεται διάστημα μεταξὺ τῶν παραθεμάτων ἐνὸς (σὲ κυρτὰ) τύπου καὶ τοῦ ἐπομένου (σὲ κυρτὰ) τύπου καὶ ἀπὸ τὸν τέταρτο τόμο οἱ διάφοροι τύποι τοῦ λήμματος γίνονται μὲ ἀραιὰ στοιχεῖα γιὰ διευκόλυνση τοῦ χρήστη.

Ἀνώμαλοι γραμματικοὶ τύποι δὲν παρατίθενται ἰδιαίτερος παρὰ ἐντελῶς σπάνια, ὅμως τέτοιοι τύποι βρίσκονται δοσμένοι στὰ παραθέματα στὸ 3ο τμήμα (πβ. Λεξικό, 1, σ. ιε'). Ὁ συγγρ. ἴσως ἔχει ἰσχυρὸ λόγο γιὰ τὴν ἀπόφασίν του νὰ μὴν περιλάβῃ γραμματικὰς ἐνδείξεις. Ἡ πρακτικὴ τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἴσως ὑπῆρξε τὸ πρότυπο ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆς, ἀν καὶ ὁμολογῶ ὅτι δὲν μ' ἐλκύει ὡς ἡ καλὴτερη λύση γιὰ τὸν ἐξῆς λόγο: ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει γραμματικὴ τῆς γλώσσας τῆς περιόδου 1100-1669 (ἐκτὸς ἐκείνης τοῦ Στ. Ψάλλη γιὰ τοὺς ἱστοριογράφους) καὶ δὲν ἀναμένεται καμιά, δὲν ὑφίσταται σχεδὸν ἄλλη ἀσφαλὴς πηγὴ γραμματικῶν πληροφοριῶν στὰ χέρια τοῦ χρήστη (καὶ μελετητῆ τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς γλώσσας) γιὰ νὰ τῇ συμβουλευθῇ μὲ κάποιο αἶσθημα ἀκρίβειας. Ὅπωςδήποτε πληροφορίες τέτοιες δίνονται ἐνίοτε στὸ τρίτο τμήμα τοῦ λήμματος, ὅπως εἶπα πρὶν ἀνω.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς σύνταξης καὶ ἐκδόσεως τοῦ δευτέρου τόμου ἀπεφασίσθη ἡ ἀλφαβητικὴ καὶ ὄχι γενετικὴ διάταξις (ὅπως γινόταν ὡς τότε) ἐκείνων τῶν λημμάτων ποὺ περιέχουν πολλοὺς τύπους. Τὸ δὲ μοναδικὸ κριτήριον τῆς μεταβολῆς ἦταν ἡ διευκόλυνση τῆς γρήγορης εὕρεσης τοῦ τύπου ποὺ ἐνδιαφέρει τὸν χρήστη (Λεξικό, 2, σ. η').

2. Ἑτυμολογικὸ

Τὸ ἐτυμολογικὸν τμήμα κάθε λήμματος στὸ λεξικὸ εἶναι σύντομο. Δίνει τὸ ἔτυμον (ἢ ἀπόπειρες ἐτυμολογίας) τῆς λέξεως καὶ πληροφορεῖ ἂν πρόκειται γιὰ ἐπιβίωση λέξεως προηγουμένων σταδίων τῆς ἐλληνικῆς, ἀν πρόκειται γιὰ παράγωγόν της ποὺ συνεχίζεται ὡς τῇ σημερινῇ νεοελληνικῇ. Ἡ σημαντικὴ αὐτὴ πληροφορία παρέχει τὸν ἄμεσο πρόδρομον τῆς νεοελληνικῆς λέξεως καὶ εὐκολύνει τὴν ἐτυμολόγησιν τοῦ λεξιλογίου τῆς σημερινῆς ἐλληνικῆς. Πράγματι εἶναι φανερόν ὅτι δὲν εἶναι ποτὲ κατορθωτὴ ἡ πραγματοποίησις ἐνὸς ἐπαρκῶς καλοῦ ἐτυμολογικοῦ λεξικοῦ τῆς νεοελληνικῆς χωρὶς τὴν σημαντικὴν βοήθειαν ἐπιστημονικῶν καλῶν λεξικῶν τῶν ἀμέσως προηγουμένων περιόδων. Καὶ προβλήματα ὑπάρχουν ὅχι μόνον σὲ λέξεις μὲ σκοτεινὴν ἐτυμολογίαν· π.χ. ἡ νεοελληνικὴ λέξις ἄνθρωπος παράγεται ἀπὸ τὸν ἄμεσο πρόγονόν της, ποὺ εἶναι τὸ ὄψιμον μεσαιωνικὸν ἄνθρωπος, τὸ τελευταῖον πάλιν ἀπὸ τὸ βυζαντινὸν ἄνθρωπος, τοῦτο πάλιν ἀπὸ τὴν Κοινὴν καὶ τὸ τελευταῖον ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν. Κάτω ἀπὸ

τὸν ἀπαράλλακτο ὀρθογραφικὸν τύπο *ἄνθρωπος* κρύβεται τελείως διαφορετικὴ προφορὰ μεταξύ τῆς ἀττικῆς λέξεως καὶ τῆς νεοελληνικῆς ⁴⁵.

Ὅταν ἡ λέξη ἐνὸς δεδομένου λήμματος ἀπαντᾷ στὴ νέα ἑλληνικὴ (τῇ νεοελληνικῇ κοινῇ ἢ τίς διαλέκτους), δίδεται ἡ ἔνδειξις «ἡ λ(έξη) καὶ σήμ(ερα)» καὶ παρατίθεται παραπομπὴ στὸ ΙΛ (= 'Ιστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς). Ἐπειδὴ ὅμως τὸ δημοσιευμένο ὕλικὸ στὸ ΙΛ σταματᾷ στὴ λ. *γάργαρος*, μετὰ τὸ λῆμμα ἐκεῖνο ὁ συγγρ. δὲν μπορεῖ νὰ παραπέμπῃ σὲ διαλεκτικὰς λέξεις, ἀλλὰ μόνον στὴν κοινὴν καὶ γλωσσάρια ⁴⁶.

Τὸ ἐτυμολογικὸ τμῆμα στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ δίνει τὴν ἱστορίαν τῆς λέξεως καὶ ἀπ' αὐτῇ τὴν ἄποψιν τὸ Λεξικὸν Κριαρᾶ μᾶς προσφέρει μεγαλύτερη βοήθεια ἀπὸ δύο ἄλλα βοηθητικὰ ἔργα ⁴⁷.

Συγκρίνοντας τίς γλωσσικὰς περιόδους ἐντὸς τῆς ἑλληνικῆς βρίσκουμε,

45. Τὸ μεθοδολογικὸ αὐτὸ σημεῖο, ποὺ διατύπωσα ἄλλοτε, μνημονεύει ὁ Φόρης στὴ βιβλιοκρισίαν του (Νέα Ἑστία 88, σ. 1557β). Μερικοὶ μὴ γλωσσολογικῶς πληροφορημένοι ἐπιστήμονες θεωροῦν τὸ ζήτημα τοῦτο ἀσήμαντο, ἐπειδὴ δὲν φαντάζονται τίς οὐσώδεις διαφορὰς προφορᾶς κάτω ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὰ ἀπαράλλακτο τύπο γραφῆς: *ἄνθρωπος* / προφορὰ: *ἀνήτρο:πος* / γιὰ τὴν κλασικὴν περίοδον καὶ *ἄνθρωπος* / *ἀνήτροπος* / γιὰ τὴ μεσαιωνικὴν καὶ νῆαν ἑλληνικὴν.

46. Ὁ *Eideneier* (BZ 64 [1970], 103) παρατήρησε «τὴν πολυετὴ χειμερία νάρκη» (*langjähriger Winterschlaf*) τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ (ὅστερ' ἀπὸ 20 χρόνια μετὰξὺ τῆς ἐκδόσεως τοῦ πρώτου τόμου [1933] καὶ τοῦ τελευταίου ἡμιτόμου [1953] ἀκολούθησαν 22 ἔτη σιγῆς 1953-1975). "Ἄς ἐλπίσουμε ὅτι ὑπάρχει ἡ δυνατότητα γιὰ τὸν Κριαρᾶ μὲ τὴ βοήθειαν συνεργάτη του νὰ θεωρήσῃ ἀνέκδοτον ἀρχαϊκὸν ὕλικόν τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ, ὥστε νὰ εἶναι σὲ θέσιν νὰ συνεχίσῃ παρόμοιες παραπομπὰς σὲ διαλεκτικὰ στοιχεῖα.

47. Τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι: 1. Ν. Ἀνδριώτης, Ἐτυμολογικὸν λεξικὸν τῆς νεοελληνικῆς κοινῆς ²(1967) [ἡ δευτέρα ἐκδοσις εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴν 1η τοῦ 1951· τὸ βιβλίον πάντως εἶναι ἀκόμη ἀπογραφή ἐτυμολογιῶν καὶ παραπομπῶν σ' ἐτυμολογίας, οἱ δὲ ἐτυμολογικὰς ἐρμηνεῖες στὰ λήμματα ὡς ἀποτέλεσμα γίνονται σ' ἐλάχιστην διατύπωσιν· τὸ ἔργο λοιπὸν δὲν δίδει τὴν ἱστορίαν τῶν λέξεων. Συμπληρωματικῶς, τὸ νέο ἔργο τοῦ Ν. Ἀνδριώτη, *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten* (1974), εἶναι πολὺ χρήσιμο (βλ. σημ. 6)]. 2. Ἀναδημία Ἀθηνῶν, Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, 3 ½ τόμοι (1933-1953). Τὸ σημαντικὸν αὐτὸ ἐγχείρημα εἶχε σχεδιασθῇ καὶ προοριζόταν νὰ παρουσιάσῃ τὸ λεξιλογικὸν θησαυρὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς ἀπὸ τὸ 1800 ὡς σήμερον καὶ τῶν διαλέκτων τῆς μετὰ πληθώρα παραδειγμάτων ἀπὸ τὴ σύγχρονη χρῆσιν (Κριαρᾶς, Λεξικὸν 1, σ. ιζ'). Ὅμως πρέπε νὰ λεχθῇ ὅτι πολὺ ὕλικόν ἀπὸ τὴν ἀφθονὴν λογοτεχνικὴν καὶ ποιητικὴν, καὶ ἄλλη γραφομένη γλῶσσα ἀπὸ τὸ 1800 δὲν ἔχει ἀποδελτιωθῇ. Ἔτσι χιλιάδες λέξεις καὶ ἐκφράσεις ποὺ χρησιμοποιοῦνται λείπουν ἀπὸ τοὺς δημοσιευμένους τόμους (γιὰ τοῦτο ὁ ὑπερβολικὸς ἀριθμὸς ἀμαρτῶν τύπων καὶ ὑποθετικῶν λέξεων [ὑποδηλωμένων μὲ ἀστερίσκον] στὸ ἐτυμολογικὸν μέρος δὲν ἱκανοποιεῖ). Εἶναι καιρὸς νὰ χαρακτηρισθῇ τὸ Ἱστορικὸν Λεξικὸν ὡς λεξικὸν κυρίως τῶν νεοελληνικῶν διαλέκτων, ἀφοῦ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καλύψῃ τὸ τεράστιον ὕλικόν τῆς καλλιεργημένης καὶ διαρκῶς καλλιεργουμένης νέας ἑλληνικῆς σ' ὅλους τοὺς κύκλους τοῦ νεοελληνικοῦ βίου καὶ πολιτισμοῦ ἰδίως ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ μεσοπολέμου καὶ ἀπὸ τὸ δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον, ὅποτε βλέπουν τὸ φῶς χιλιάδες ἔντυπα γραμμένα στὴν νῆαν γλῶσσαν.

νομίζω, ὅτι ἡ μελέτη κάθε νέου ἐπιγραφικοῦ ὕλικου στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή, σημιτικοῦ καὶ ἀσιανικοῦ ὕλικου, θὰ βοηθήσῃ χωρὶς ἀμφιβολία τὴν ἐρμηνεία ἀρχαιοελληνικοῦ λεξιλογικοῦ ὕλικου, ὅπως ἐτονίσθηκε πρόσφατα⁴⁸. Πάντως, μυκηναϊκὴ καὶ κλασικὴ ἑλληνικὴ, τόσο ἀπαραίτητη γιὰ τὶς ἰνδοευρωπαϊκὲς συγκριτικὲς γλωσσικὲς ἔρευνες, εἶναι μικρότερη σὲ ὄγκο παραδεδομένου ὕλικου ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴν Κοινὴ. Πράγματι ἡ ἰσχὺς τῆς ἐτυμολογικῆς ἔρευνας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας βρίσκεται στὰ μαζικὰ, ἀκόμη ἀμελέτητα ὕλικά τῆς χρονικῆς περιόδου μετὰ τὴν πρώτην Κοινὴν (περίπου 300 π.Χ.) καὶ τοῦ ἐσχάτου τύπου τῆς νεοελληνικῆς (τέλος τοῦ 20οῦ αἰ. μ.Χ.). Μέρος τοῦ ὕλικου αὐτοῦ μᾶς δίνεται συστηματικὰ στὸ νέο Λεξικὸ Κριαρᾶ. Σὲ γενικὴ σύγκριση μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς γλώσσες εἶναι γεγονός ὅτι ἡ ἀγγλική, ἡ γερμανικὴ, ἡ γαλλικὴ, ἡ ἰσπανικὴ, ἡ ἰταλικὴ καὶ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς γλώσσες ἔχουν τὰ ἐτυμολογικά (καὶ ἡ καθεμιά ὅχι μόνον ἓνα) λεξικά τους: οἱ λέξεις τους χρονικῶς ἀνάγονται στὴ μεσαιωνικὴ τους περίοδο, παράλληλη μὲ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ περίοδο, ὅχι παράλληλη μὲ τὴν ἀρχαία (καὶ Κοινὴ) ἑλληνικὴ.

3. Σημασιολογικὸ καὶ χρῆση

Τὸ σημασιολογικὸ μέρος καὶ μαζὶ τὸ μέρος τῆς χρήσεως, τὸ ἐκτενέστερο ἀπὸ τὰ τρία, κατατάσσει τὶς ἔννοιες, δευτερεύουσες ἔννοιες καὶ ὑποσημασίες μὲ τὴν προσπάθεια πρὸς τὴ διάταξή τους κατὰ τὴν ἱστορικὴ (γενετικὴ) ἐξέλιξιν τῶν σημασιῶν, ὅσο τοῦτο γίνεται δυνατόν μὲς ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὕλικὸ καὶ ἀπὸ τὰ βοηθητικὰ ἔργα προηγουμένων περιόδων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἀφθονὴ τεκμηρίωσις τῆς χρήσεως παρέχεται μὲ τὴν παράθεσις πλήρων ἐνοτήτων ἀπὸ χωρία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτει ἀβίαστα ἡ ἐκάστοτε σημασία τοῦ δεδομένου λήμματος. Προτιμῶνται χωρία γιὰ τὴ σαφήνειά τους, ἐνῶ ἄλλα λιγότερο σαφῆ μένουν ἔξω. Ὅρισμένα χωρία, ποὺ παρατίθενται, διορθώνονται ἀπὸ τὸ λεξικογράφο, ὁ ὁποῖος ἔχει τὸ προνόμιον νὰ θεωρῇ καὶ ὕλικὸ πλουσιότερο ἀπὸ ὅ,τι ὁ τελευταῖος ἐκδότης τοῦ σχετικοῦ ἔργου καὶ νὰ διαθέτῃ συστηματικὴ καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῆ καὶ πλουσιότερη γνῶσις τῆς γλώσσας λόγῳ τῆς ἐιδικότητάς του (τοῦτο εἶναι εὐπρόσδεκτο, διότι ἡ πείρα καὶ ἡ προσοχὴ τοῦ συντάκτη ἐγγυᾶται τὴν ποιότητα τῶν βελτιώσεων ποὺ προτείνει). Συνώνυμα προσθέτονται, ὅπουδῆποτε εἶναι δυνατόν, γιὰ κάθε σημασία ἢ ὑποσημασία.

Σὲ περίπου 25 λήμματα τῶν δύο πρώτων τόμων (φυσικὰ καὶ σὲ ἄλλα τοῦ τρίτου τόμου, τὰ ὁποῖα δὲν ἀριθμήθηκαν) τὸ σημασιολογικὸ μέρος παραλείπεται γιὰ τὸ λόγο ὅτι οἱ σημασίες των ταυτίζονται μ' ἐκεῖνες τῆς ἐκάστο-

48. O. Szemerényi, *Gnomon* 43 (1971), 647 κ.έ.

τε αντίστοιχης αρχαιοελληνικῆς λέξεως. "Ομως, ἐπειδὴ τὸ λεξικὸ τοῦτο δὲν εἶναι διόλου προσάρτημα ἄλλου λεξικοῦ (τῆς ἀρχαίας ἢ τῆς Κοινῆς ἢ τῆς βυζαντινῆς ἑλληνικῆς), ἀλλὰ ἐντελῶς αὐτοτελές γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ, ὑποβάλλω τῇ γνώμῃ ὅτι ἡ σημασία ποὺ ἀρμόζει στὸ σχετικὸ χωρίο (ἢ χωρία) πρέπει νὰ δίνεται πάντοτε. 'Ο λόγος εἶναι ὅτι λέξεις τῶν χρονικῶς προηγουμένων γλωσσικῶν περιόδων συνήθως ἔχουν ὄχι μόνον μιὰ, ἀλλὰ περισσότερες ἀπὸ μιὰ σημασίες, καὶ περαιτέρω μποροῦν νὰ ὑπόκεινται σημασιολογικῆς ἀποχρώσεως στὶς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς λέξεις. Προσθέτως, ἄλλες δέκα λέξεις εἶναι εἴτε ἄγνωστες εἴτε δύσκολες: ἄβυχοι, ἀγαθυμός, ἀδυνεύω, αἰδοῦ, ἄκκο, ἀλασμάρι, ἀλικούκιον, ἀνούρα, ἀντίχνημα, ἀντίχνη. Γιὰ νὰ ἐξηγηθοῦν περιπτώσεις ὅπως οἱ τελευταῖες αὐτές, θεώρηση νεοελληνικοῦ διαλεκτικοῦ ὕλικου στὸ ἀρχεῖο τοῦ 'Ιστορικοῦ Λεξικοῦ θὰ ἦταν εὐπρόσδεκτη καὶ εἶναι πραγματικὰ ἀναγκαῖα.

Στὴν παράθεση στίχων ἀπὸ ποιήματα στὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ ὁ τυπογραφικὸς χωρισμὸς δύο διαδοχικῶν στίχων ἐπιτυγχάνεται μὲ λευκὸ διάστημα (ποὺ ἰσοδυναμεῖ μὲ τέσσερα διαστήματα ἀπὸ τὸ τελευταῖο γράμμα τῆς προηγουμένης λέξεως στὸ ἀρχικὸ τῆς ἐπομένης). Μὲ τὴ γνώση ὅτι σ' ἓνα μεγάλο λεξικὸ ἡ οἰκονομία χώρου εἶναι μεγάλης σημασίας ἀποφάσισα νὰ χρησιμοποιοῦν στὸ δικό μου λεξικὸ τὴν κάτω κάθετη γραμμὴ (|) ὡς διαχωριστικὴ γραμμὴ στίχων καὶ διπλὴ κάθετη γραμμὴ (||) ὡς διαχωριστικὴ στροφῶν. Τοῦτο μοῦ φαίνεται πρακτικότερο καὶ οἰκονομικότερο μέσο.

Στὸ ζήτημα τῆς ὀρθογραφίας, ποὺ υἱοθετήθηκε γιὰ τὰ κείμενα καὶ χρησιμοποιεῖται στὸ Λεξικὸ, ἀκολουθοῦνται λογικῆς ἀρχῆς καὶ πρακτικὴ μέθοδος (Λεξικὸ 1, σ. ι').

4. Καλλιεργημένη νεοελληνικὴ ὡς μέσο ἐρμηνείας τοῦ Λεξικοῦ

Εἰδικὴ μνεῖα καὶ ὑπογράμμιση ἀξίζει ἓνα γεγονός ποὺ τείνει νὰ μείνῃ ἀπαράτηρητο ἐκμέρους μερικῶν ἐπιστημόνων: Εἶναι ὁ ἱστορικὸς σταθμὸς τῆς καθιερώσεως τῆς νέας ἑλληνικῆς ὡς τοῦ καταλλήλου γλωσσικοῦ ὀργάνου τοῦ τόσο ἐκτενοῦς καὶ τόσο σπουδαίου ἐπιστημονικοῦ (καὶ μάλιστα λεξικογραφικοῦ) ἔργου. 'Η σύνταξι τοῦ ἔργου καὶ ἡ ἐρμηνεία τῶν λέξεων συντελεῖται στὴ γνήσια καὶ σφριγηλὴ νέα ἑλληνικὴ, ὅπως νέα εἶναι καὶ ἡ λογοτεχνία τῆς περιόδου 1100-1669. 'Ο καθηγητὴς Κριαρᾶς πρέπει ἀληθινὰ νὰ εἶναι ὑπερήφανος γιὰ τὸ ὅτι πρῶτος αὐτὸς ὡς μεῖζων λεξικογράφος ἐνὸς πολυτόμου ἔργου καθιέρωσε στὸ πρόγραμμα τοῦτο τὴ γλώσσα, τὴν ὁποία ἐμεῖς οἱ μελετητὲς τῆς νέας ἑλληνικῆς λατρεύομε ὡς τὸ ἀντικείμενο τῶν ἐρευνῶν μας. (Μακάρι νὰ εἶχε ἐφαρμοσθῇ τοῦτο πρὸ δεκαετηρίδων ἀπὸ τὸν κατὰ τὰ ἄλλα μεγάλο γλωσσολόγο Γεώργιο Ν. Χατζιδάκι). 'Εκτὸς τῆς δικῆς του ἀποδοτικότητος στὶς ἐπιστημονικῆς ἐξελλίξεις στὴν 'Ελλάδα, εἶναι μεγάλη καὶ ἡ ὑ-

πηρεσία τοῦ Κριαῖ ὅτι χρησιμοποιεῖ τὴ νέα γλῶσσα σ' ἓνα μεγάλο λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς, ἐνῶ τὰ ἄλλα λεξικά ποὺ βρίσκονται στὰ χέρια τῶν ἐρευνητῶν εἶναι στ' ἀγγλικά (Sophocles), στὰ λατινικά (Ducange) καὶ στὴν καθαρεύουσα (μέτριας ἀξίας ἑλληνοελληνικά λεξικά). Ὑπάρχουν βέβαια πολλὰ ἄλλα παραδείγματα δημοσιευμάτων κατὰ τὸ τελευταῖο ἡμισυ τοῦ 20οῦ αἰῶνα, στὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖται ἡ νέα γλῶσσα, ἀλλὰ δὲν εἶναι τόσο ἐκτενῆ καὶ πολύτομα, ὅπως αὐτό, καὶ δὲν εἶναι λεξικογραφικά. Ἡ περίπτωσις τοῦ Λεξικοῦ Κριαῖ δὲν ἀποτελεῖ μόνο τὴ χρυσή τομὴ στὸ σημεῖο τοῦτο, ἀλλὰ καὶ γίνεται ὑπόδειγμα καὶ ἀρχὴ ἐπίδρασης στὸ γλωσσικὸ παρυσίασμα ἐπιστημονικῶν ἔργων.

Οἱ πλεῖστοι Ἕλληνες κριτὲς τοῦ ἔργου δημοσίευσαν τίς βιβλιοκρισίες τους στὴν καθαρεύουσα, ἀλλὰ μὴ Ἕλληνες κριτὲς φαίνονται νὰ συμφωνοῦν μὲ τὸ γλωσσικὸ τύπο ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Κριαῖς στὰ προλεγόμενα καὶ στὴ διαπραγμάτευση τῶν λημμάτων τοῦ Λεξικοῦ του. Μιὰ παράφωνη νότα βασιζέται σὲ ἄλλους λόγους⁴⁹. Ἀλλά, ἀφοῦ ἡ νεοελληνικὴ εἶναι ἡ γλῶσσα ἀπὸ τὰ 1100 μ. Χ. περίπου, ἡ γλῶσσα ὑπὸ μελέτῃ εἶναι ἑλληνικὴ, ὁ λεξικογράφος καὶ οἱ συνεργάτες του εἶναι ἑλληνόφωνοι καὶ Ἕλληνες καὶ τὸ ἔργο πραγματοποιεῖται στὴν Ἑλλάδα, δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω μὲ τὴ γνώμη ὅτι μιὰ πρόσθετη νέα γλῶσσα, ὅπως ἡ γαλλικὴ, χρησιμοποιοῦμενη στὸ Λεξικόν, θὰ ἐξυπηρετοῦσε τοὺς σκοποὺς τῶν ἐρευνῶν μας καλύτερα ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ ὡς τὸ μόνο ὄργανο τοῦ Λεξικοῦ αὐτοῦ· ἀντίθετα θὰ συντελοῦσε ἴσως στὴ ματαίωσις τοῦ ἔργου μὲ τὸν πρόσθετο ὄγκο, ποὺ θὰ ἐπέβαλλε, καὶ μὲ τίς ὑψηλότερες δαπάνες, ποὺ θὰ συνεπαγόταν.

49. Ἡ γνώμη τοῦ H. Mihăescu (δπου παραπάνω) ὅτι οἱ σημασίες τῶν λημμάτων στὸ Λεξικόν θὰ ἔπρεπε νὰ δίνονται καὶ σὲ γαλλικὴ μετάφρασις πρὸς ὄφελος τῶν ξένων ἐπιστημόνων ἐρευνητῶν εἶναι ἀντιρεαλιστικὴ. Ἄλλος ἐρευνητὴς θὰ προτιμοῦσε τὰ γερμανικά καὶ τρίτος τὰ ἀγγλικά. Κοινὸ πεδίο συναντήσεως θὰ ἦταν ἡ λατινικὴ, ποὺ ὅμως θὰ μᾶς πηγαινε πίσω στὸν Ducange. Ὑπάρχουν δύο σοβαροὶ λόγοι, μού φαίνεται, ἐναντίον μιᾶς τέτοιας λύσεως. Ὁ πρῶτος εἶναι πρακτικὸς: Ἐνῶ ἡ προσθήκη τῶν σημασιῶν σὲ ἄλλῃ γλῶσσῃ θὰ ἦταν εὐπρόσδεκτη σὲ μιὰ εἰδικὴ μελέτῃ ἢ σὲ γλωσσάριο, στὴν περίπτωσις λεξικογραφικοῦ ἔργου θὰ μετέτρεπε τὸ λεξικὸ σὲ διγλωσσόν καὶ, ἂν κρίνωμε ἀπὸ τὴν πείρα ποὺ ἔχομε ἀποκτήσει, θὰ εἶχε δύο ἀντίξοα ἀποτελέσματα: θὰ αὔξαινε τὸν ὄγκο τοῦ ἥδη πολύτομου βιβλίου καὶ θὰ τὸ ἔκανε πολὺ δαπανηρό. Ἡ προτεινόμενη λύσις εἶναι ἀντιπαραγωγικὴ.

Ἡ ἄλλη ἀποψὴ εἶναι ὅτι οἱ βυζαντινὲς καὶ μεσαιωνικὲς ἐρευνες βασίζονται στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ οἱ ὁρισμοὶ πρέπει ἐπομένως νὰ δίνονται ἑλληνιστὶ στὰ ὑπάρχοντα λεξικολογικά μέσα. Εἶναι ἐπομένως προτιμότερο γιὰ ὅλους τοὺς σκοποὺς κατὰ τὴ γνώμη μου οἱ βυζαντινολόγοι καὶ μεσαιωνολόγοι ὁποιασδήποτε ἐθνικότητος νὰ γίνονται περισσότερο ἐγκρατεῖς τῆς νεοελληνικῆς καὶ νὰ βαθύνουν τίς γλωσσικὰς γνώσεις των (πιδ εὐεργετικὲς τότε στὰ ἐπιστημονικά τους ἐπιτεύγματα, ποὺ ἐμφανίζονται ἐπενδυμένα στὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο εὐρωπαϊκὸ γλωσσικὸ ὄργανο) παρὰ νὰ εἶναι τὸ μεσαιωνικὸ ἑλληνικὸ λεξικὸ τους διγλωσσόν ἢ πολὺγλωσσόν.

Γ. ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΟΥ ΛΕΞΙΚΟΥ

‘Ο σκεπτόμενος χρήστης τοῦ λεξικοῦ θὰ ἀντιληφθῇ τὶς περιπλοκὲς τῆς λεξικογραφικῆς ἐργασίας, ἂν μπορέσῃ νὰ διαισθανθῇ τὶς λεπτολόγες λεπτομέρειες, τὴν ἐπίμοχθῃ ἐργασία ποὺ κάνει ὁ λεξικογράφος γιὰ τὴν παρουσίαση τοῦ ἴδιου τοῦ ὕλικου μὲ κατανοητὸ καὶ περιεκτικὸ τρόπο. ‘Ο ἀναγνώστης τῆς βιβλιοκρισίας αὐτῆς, ἀντὶ νὰ δεχθῇ ἀφηρημένες γενικεύσεις, πρέπει νὰ ὀδηγηθῇ μὲ ἀνάλυση μερικῶν συγκεκριμένων δειγμάτων λημμάτων τοῦ λεξικοῦ στὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ τρόπου τῆς δομῆσεως τοῦ λεξικοῦ καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀποτελεσματικῆς χρήσεώς του.

Πρῶτα μερικές γενικὲς παρατηρήσεις: Τὸ μέγεθος (τῇ ἢ ἔκτασι) καθενὸς ἀπὸ τὰ λήμματα στοὺς τρεῖς τόμους κυμαίνεται μεταξὺ μιᾶς γραμμῆς σὲ διασταυρούμενες παραπομπὲς καὶ τεσσάρων σελίδων⁵⁰. Ἐκτὸς τῶν 59 λημμάτων τῶν πρῶτων δύο τόμων (ποὺ καταλέγονται στὴ σημ. 50), ὅλα τ’ ἄλλα εἶναι συντομώτερα ἀπὸ μιὰ σελίδα τὸ καθένα. Ἐπέλεξα δώδεκα δείγματα ἀπὸ τὰ πιὸ μεγάλα, κατ’ ἀναλογία πέντε ἀπὸ τὸν πρῶτο τόμο (ποὺ περιέχει 1170 λήμματα) καὶ ἑπτὰ ἀπὸ τὸ δεύτερο (μὲ 1733 λήμματα), γιὰ νὰ δείξω κάπως λεπτομερῶς τὴ δομὴ τῶν λημμάτων τοῦ λεξικοῦ καὶ τὰ προβλήματα ποὺ ἀνακύπτουν σ’ αὐτά, ἀφοῦ τὰ βραχύτερα ἄρθρα παρουσιάζουν λιγότερα καὶ λιγότερο περίπλοκα προβλήματα γιὰ τὸ λεξικογράφο στὴν ἀντιμετώπισή τους καὶ γιὰ τὸ χρήστη γιὰ νὰ τὰ συμβουλευθῇ ἀποτελεσματικά. Ἰδοὺ τὰ λήμματα: ρήματα ἀγροικῶ καὶ ἀναπαύω οὐσιαστικά ἀγάπη καὶ ἀνθρωπος ἐπιθετὰ ἀκριβὸς καὶ ἀνοικτός ἀντωνυμία ἄλλος ἐπιρρήματα ἅμα καὶ ἀντάμα πρόθεση ἀντὶ σὺνδεσμοὶ ἄν (καὶ ἀνίσως) καὶ ἀπῆς (καὶ ἀπῆτις)

[Βραχυγραφίες ποὺ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὸν ἐκθέτοντα στὰ παρακάτω δείγματα: αἰτ(ιατικὴ), ἀντων(υμία), ἀπαρ(έμφατο), γρ(αμμή, -ές), ἐ-

50. Καταλέγονται ἐδῶ 59 λήμματα τῶν δύο πρῶτων τόμων σὲ κλιμακωτὰ μειωνόμενη ἔκταση (σὲ σελίδες τοῦ λεξικοῦ): 4 σελίδες· ἀγροικῶ· $3\frac{1}{2}$: ἀλλάσσω· σχεδὸν 3: ἀκολουθῶ· $2\frac{2}{3}$ · ἀναπαύω· $2\frac{1}{2}$: ἀνάπαυση· $2\frac{1}{3}$: ἄλλος, ἅμῃ, ἀνοίγω· λίγο πᾶνω ἀπὸ 2 σελίδες: ἀγαπῶ, ἀνεβαίνω, ἀνθρωπος· 2 σελ.: ἀγάπη, ἀκριβός, ἄν, ἀπλώνω· σχεδὸν 2 σελ.: ἀκουμπίζω, ἀναγκάζω, ἀντάμα· $1\frac{1}{2}$ σελ.: ἀκμήν, ἄκρα, ἁμαρτία, ἀπαντῶ, ἀπεκεῖ· $1\frac{1}{3}$ σελ.: ἀναμένω, ἀναμέσον, ἀξιάζω· $1\frac{1}{4}$ σελ.: ἀνοικτός· 1 σελ. καὶ κάτω: ἀγανακτῶ, ἀγριώνω, ἀλήθεια, ἀλλήλως, ἀνάγκη, ἀνάπτω, ἀνασπῶ, ἀνίσως, ἀντί, ἀξιῶνω, ἀπαντέχω, ἀπέσω, ἀπῆτις, ἀπικεύω· μόλις 1 σελ.: αἶμα, ἀκέραιος, ἀναρίθμητος, ἀναφέρω, ἀνδρεία, ἀνεβάζω, ἀνιστορῶ, ἀντιμεῶ, ἀντιστέκω· σχεδὸν 1 σελ.: ἀγάλη, ἀγανάκτησις, ἅμα, ἀναίσθητος, ἀνθῶ, ἀνταμοιβή, ἀντίκρυ, ἀξία, ἀπῆς.

πίρρ(ημα, -ηματικός), ἔτυμολ(ογία), ἔτυμολογ(ικόν, -ός), μετχ(=μετοχή), οὐδ(έ-τερο), παθητ(ικός), παραπ(ομπή, -ές), πρόθ(εση), σελ(ίδα, -ες), σημασιολ(ο-γία), σημασιολογ(ικός), σύνδ(εσμος), τύπ(ος, -ου, -οι), φρ(άση)].

1. ἀγροικῶ, ἐγροικῶ, γροικῶ: κείμενο 52 γρ. (ψιλά) δίνει τὶς πολυπλη-θεῖς (πάνω ἀπὸ 350) παραπ. ἀπὸ τὰ Τρωϊκὰ (12ος αἰ.) ὡς τὸν Τζάνε (17ος αἰ.). δύο γρ. ἔτυμολ. ἀκολουθοῦν· 117 γρ. ποὺ καλύπτουν 2 1/2 σελ. ἐκθέτουν ση-μασιολ. καὶ χρήση· 32 σημασίες καὶ ὑποσημασίες. Ἡ ἔκταση τῶν κυρίων ἐννοιῶν ἀντιπροσωπεύεται στὴν ἐξέλιξή τους, ἡ ὁποία τηρεῖται ὅσο πιστὰ ἐπιτρέπουν τὸ ὕλικὸ καὶ ἐπίσης τὰ συνακλόουθα προβλήματα. Ἡ ἐξῆς ἀπλο-ποιημένη διάταξη σημασιῶν περιγράφει τὴν ταξινόμηση:

Ι καταλαβαίνω, ἔχω τὴν ἐκνότητα νὰ κρίνω· παίρνω εἴδηση· κρίνω, θεωρῶ, νομίζω

II αἰσθάνομαι· διαισθάνομαι, προαισθάνομαι

III ἀκούω· κάνω κάποιον νὰ ἀκούσῃ· ἀκούω, πληροφοροῦμαι.

Οἱ 32 σημασίες διασαφηνίζονται σὲ 77 παραθέματα ἀπὸ κείμενα τῆς περιό-δου, ποὺ ἐκτείνεται σὲ πάνω ἀπὸ πέντε αἰῶνες. Μεταξὺ τῶν χωρίων εἶναι διε-σπαρμένες ἑννέα παραπ. σὲ εἰδικές μελέτες ὡς βοηθήματα γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῆ διασάφηση τῶν σημασιῶν καὶ τῆς χρήσεως.

2. ἀναπαύω, ἀναπαύγω, ναπαύω, ἀνεπαύω, νεπαύω, ἀναπεύω, ἀναπεύ-γω, ἐναπαύομαι (παθητ. μετχ. ἀναπαυμένος, ἀναπαμένος, ἀναπαυμένος)· 39 γρ. περιλαμβάνουν τὶς παραπ. ἀπὸ τὸν Σπανέα στὸν Τζάνε· 1 1/2 γρ. καλύ-πτουν τὸ ἔτυμολογ· 85 γρ., ποὺ πιάνουν σχεδὸν δύο σελ., ἐκθέτουν σημασιολ. καὶ χρήση. Οἱ 19 σημασίες καὶ ὑποσημασίες ταξινομοῦνται κατὰ τὸν ἐξῆς τρόπο:

A 1α, β, γ, δ, ε, ζ· 2· 3·

B 1α, β, γ· 2· 3· 4· 5· 6· 7· 8· 9.

Ἡ ἔκταση τῶν κυρίων ἐννοιῶν καθρεφτίζεται στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη ταξι-θετημένη ὡς ἐξῆς:

A 1 ξεκουράζω· ἀνακουφίζω· ἀπαλλάσσω (ἀπὸ φροντίδες)· ἐξασφαλίζω· φρον-τίζω, περιποιοῦμαι· ἱκανοποιῶ·

2 σταματῶ (κάτι)· παρέχω μεταθανάτια μακαριότητα·

B 1 (μέση φωνή): μένω ἡσυχος (ἀδρανής), ἀδρανῶ· χαίρομαι τὴν ἡσυχία, εἶμαι ἡσυχος· εἶμαι γαληνιαῖος (γιὰ τὴ θάλασσα)

2 εἶμαι ἐγκαταστημένος, ἔχω τὴν ἔδρα μου (κάπου)· 3 ἐπαναπαύομαι·

4 ἀπαλλάσσομαι (ἀπὸ κάτι)· 5 σταματῶ· 6 διαμένω, παραμένω· 7

ξαπλώνω (γιὰ νὰ ξεκουραστώ)· 8 κοιμοῦμαι· 9 πεθαίνω.

Τὰ 19 αὐτὰ ἐρμηνεύματα ταξινομοῦνται σὲ ὁμάδες μαζὶ μὲ 67 χωρία ἀπὸ κεί-μενα καὶ μὲ 20 ἐπεξηγηματικὲς παραπ.

3. ἀγάπη (μοναδικὸς τύπ.)· 34 γρ. κειμένου δίνουν τὶς παραπ. ἀπὸ τὰ Τρωϊκὰ (12. αἰ.) ὡς τὸν Διακρούση (1667), ἐνῶ τὰ προσθετά προσάγουν τρεῖς ἀκόμη στὸν Ἑρωτόκριτο· ἡ βραχεία ἔτυμολογ. ἐνδειχὴ καλύπτει μιὰ γρ.

καὶ κάτι· τὸ σημασιολογ. τμήμα καὶ χρήσεων παρουσιάζει τὶς ἀκόλουθες 15 ἔννοιες τῆς λέξεως :

1 α ἀγαθὰ, φιλικὰ αἰσθήματα· β ἔρωτικό αἶσθημα· γ (πληθυντικός) ἔρωτικά ἐνδιαφέροντα· δ ἐκδήλωση ἔρωτικοῦ αἰσθήματος· ε πόθος (ἔρωτικός)·

2 ὁμόνοια, σύμπνοια, φιλική κατανόηση

3 ξεχωριστὴ ἀγάπη, εὐνοια

4 χάρη (πού γίνεται σὲ κάποιον), χατίρι

5 α φιλικὸς τρόπος, προσήνεια· β εἰρηνικὸς τρόπος

6 συμφιλίωση, συνθηκολόγηση, εἰρήνη

7 προτίμηση

8 α ἐπιθυμία· β ὄρεξη (γιά δράση)

9 εὐεργεσία

Τὰ 15 ἑρμηνεύματα διαφωτίζονται μὲ τὴ βοήθεια 31 χωρίων ἀπὸ κείμενα, ἐνῶ 7 παραπ., πού ἐπέξηγοῦν σημεῖα ἑρμηνείας, βρίσκονται διασπαρμένες ἀνάμεσά τους.

4. ἄνθρωπος, ἄνθρουπος, ἄθρωπος· 35 γρ. μὲ παραπ. ἀπὸ τὸν Σπανέα στὸν Τζάνε· βραχεία ἑτυμολογ. ἐνδειξη 1^{1/2} σελ. περιλαμβάνει παραπ. σὲ ἐπιγραφικὸ ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο τοῦ τύπ. ἄνθρωπος (3. αἰ. μ. X.)· τὸ σημασιολογ. τμήμα ἔχει τὴν ἐξῆς διάταξη τῶν συγκεντρωμένων 17 σημασιῶν καὶ ὑποσημασιῶν :

1 α ἀνθρώπινο ὄν· ἄνθρωποι, ἀνθρώπινο γένος· ἀνθρώπινο πλῆθος· ἄνθρωπος ὡς (ἄνθρωπος πού εἶναι κάτι)· κάτοικος· ἱκανός, κατάλληλος (γιά κάτι) β κάποιος· (μὲ ἄρνηση) ὄχι κανεῖς, οὔτε ἕνας· ὁποιοσδήποτε, καθένας· (μὲ ἄρνηση) ὄχι κανεῖς ἀπολύτως

2 ἀνθρωπινὸ πρόσωπο, ἀληθινὸ ἀνθρώπινο ὄν

3 κάτοχος, κυρίαρχος

4 ἀρσενικὸ ἀνθρώπινο ὄν, ἄνδρας· γενναῖος ἄνδρας, παλληκάρι

5 βοηθός, ὑπηρέτης

6 ὑποτελής, φορολογούμενος (ἢ σημ. 'τιμαριούχος' ἴσως ὄχι σωστῇ)

7 στρατιώτης, πολεμιστής.

Τὰ ἑρμηνεύματα συνοδεύονται ἀπὸ 47 συνολικῶς παραθέματα πού ἐπιβεβαιώνουν τὴ σημασιολογ. ἐξέλιξη καὶ κατάταξη, ἐνῶ 25 παραπ. βοηθοῦν τὸ χρῆστη τοῦ λεξικοῦ νὰ κατανοήσῃ μερικὲς ἀπὸ τὶς σημασίες καὶ τὴν ἑρμηνεία τῶν χωρίων.

5. ἀκριβός (μοναδικὸς τύπ.)· 29 γρ. περιλαμβάνουν τὶς παραπ. γιά τὸ λῆμμα ἀπὸ τὶς Ἀσίτες (μετὰ τὸν 12. αἰ.) ὡς τὸν Τζάνε· ἡ ἑτυμολ. ἐξήγηση (3 γρ.) ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἑλλην. ἀκριβής περιλαμβάνει τὸν τύπ. ἀκριβότερον ἤδη τῆς Κοινῆς· οἱ διάφορες ἔννοιες, συνοδευμένες μὲ τ' ἀντίστοιχα χωρία ἀπὸ κείμενα, ἔχουν τὴν ἐξῆς διάταξη:

1 ἀκριβής, σωστός, λεπτομερειακός

- 2 α φιλάργυρος, τσιγκούνης· β ἄπληστος
 3 πού πουλιέται σὲ ὑψηλὴ τιμὴ, πού στοιχίζει ἀκριβὰ
 4 α ἀγαπητός, προσφιλής· β ἄρεστός, εὐχάριστος
 5 α πού ἔχει μεγάλη ἀξία, πολύτιμος, βαρύτιμος· β σπουδαῖος, σημαντικός, ἀξιόλογος

6. σπάνιος

7 φημισμένος, ξακουστός

8 καίριος, κρίσιμος

Τὰ ἑνδεκα ἑρμηνεύματα κατατάσσονται κατὰ κατηγορίες μὲ τὰ 47 παραθέματα, πού ἔτσι ἐρμηνεύονται, ἐνῶ 10 παραπ. εἶναι ἐγκατασπαρμένες, γιὰ νὰ διευκρινίσουν λεπτομερειακὰ σημεῖα.

6. ἀνοιχτός, ἀνοιχτός (κυπριακὸς τύπος), ἀνοιχτός, ἀνεωχτός· 9 γρ. καλύπτονται ἀπὸ τὶς παραπ. ἀπὸ τὶς Ἀσίτζες στὸν Τζάνε (ἓνα διορθωτέο ἀναφέρεται σὲ μιὰ παραπ.)· ἡ ἔτυμολ. ἐξήγηση τῆς λέξεως ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς τῆς Κοινῆς πιάνει μιὰ γρ. καὶ κάτι· ἡ σημασιολογ. δομὴ ἔχει τὴν ἐξῆς μορφή:

1 α (1-4) ἀνοιχτός· πού ἔχει ἀνοιγμα· β πού οἱ πύλες του εἶναι ἀνοιχτές, ἀφρούρητος· ἀτείχιστος· γ ξεκλείδωτος· δ ἀκάλυπτος· ε πού ἔχει ἀνοιχτὸ καὶ εὐρὺ ὀρίζοντα· ἀνοιχτός, ἐλεύθερος· ζ ἀπλωμένος, ξεδιπλωτος

2 πού δὲν εἶναι τυφλός, πού βλέπει

3 (γιὰ γυναῖκα, μὲ ἐπίρρ. ὀπίσω) παρὰ φύση βιασμένη

4 μὲ φαρδιὲς πλάτες, ρωμαλέος

5 ἐκκρεμῆς (γιὰ δικαστικὴ διαδικασία)

Τὰ 10 ἑρμηνεύματα ἀκολουθοῦνται ἀπὸ συνολικῶς 26 χωρία ἀπὸ κείμενα, ἐνῶ 15 παρενθετικὲς παραπ. βοηθοῦν στὴν κατανόηση σημείων σὲ λεπτομέρειες.

7. ἄλλος ἀντων. (μοναδικὸς τύπος)· 20 γρ. καλύπτονται ἀπὸ παραπ. ἀπὸ τὸ Γλυκᾶ (12. αἱ.) στὸ Φορτουνάτο· στὸ ἔτυμολογ. τμήμα γίνεται παραπ. γιὰ ὀρισμένους πτωτικούς τύπους. στὸ Γ. Χατζιδάκι καὶ τὸ Στέφ. Ξανθοιδίδη· ἡ σημασιολ. ἀκολουθεῖ τὸ ἐξῆς σχῆμα:

1 κάποιος ἄλλος

2 κάποιος (2ος, 3ος κλ.) πού μοιάζει μὲ προηγούμενο (ἢ προηγούμενους)

3 πρόσθετος, συμπληρωματικός

4 ὑπόλοιπος· οὐδ. τὸ ἄλλο τοῦ λοιποῦ, στὸ ἐξῆς

5 α διαφορετικός· β σαστισμένος· γ τρελὸς ἀπὸ χαρά· δ πού παρουσιάζεται σὲ διαφορετικὴ κατάσταση, ἀνάστατος

6 ιδιότυπος, παράξενος, ἐξαιρετικός

7 προηγούμενος (γιὰ ἡμέρα)

8 ἐπόμενος, ἀκόλουθος (γιὰ ἡμέρα)

Τὰ 11 ἑρμηνεύματα διαφωτίζονται μ' 62 παραθέματα ἀπὸ κείμενα τῆς περιό-

δου, ἐνῶ 28 διεσπαρμένους παραπ. βοηθοῦν στήν καλύτερη κατανόηση μερικῶν ἀπὸ τὰ χωρία.

8. ἄμα ἐπίρρ., πρόθ., σύνδ. (μιὰ προσθήκη δίνει τὸ χαρακτηρισμὸν πρόθ. καὶ σύνδ.) μὲ μιὰ παραλλαγή: ἄμαν· 10 γρ. καλύπτουν τὶς παραπ. ἀπὸ τὸ Μακρεμβολίτη στὸν Τζάνε· σύντομη ἔτυμολογ. σημείωση παίρνει 2 1/2 γρ.· οἱ σημασίες κατανέμονται σὲ τρεῖς κατηγορίες:

Α ἐπίρρ.: 'μὲ τὸν ἴδιο τρόπο'· 1 ἄμα ἄμα 'γρήγορα γρήγορα'· 2 ὡς ἄμα 'μὲ ἔντονο ρυθμὸ, γρήγορα'· 3 ἐν τῷ ἄμα (α) ἀμέσως (β) μαζὶ

Β πρόθ.: 1 ἄμα μετὰ + αἰτ. 'μαζὶ μὲ (κάποιον)'· 2 ἄμα + ὀνομαστικὸ ἀπαρ.

Γ σύνδ. 1 ὅταν· 2 ἀφοῦ, ἐφόσον· 3 ἐὰν

Οἱ δέκα σημασιολογ. ἐφαρμογὲς διαφωτίζονται μὲ τὴ βοήθεια 16 παραθεμάτων ἀπὸ κείμενα τῆς περιόδου· 7 παραπ. βοηθοῦν τὴν καλύτερη κατανόηση σημασιῶν καὶ χωρίων. ("Ὅσον ἀφορᾷ B1, εἶναι προτιμότερο νὰ ἐννοήσουμε ὅτι ἄμα κατέχει τὴν ἐπίρρ. ἔννοια, ἐνῶ τὸ συνοδεῖον μετὰ εἶναι ἡ πρόθεση· πβ. καὶ τὸ ἀμέσως ἀκόλουθο 9: ἀντάμα (στὸ τέλος τοῦ ἄρθρου).

9. ἀντάμα ἐπίρρ. μὲ 11 παραλλαγές (τύπους): ἐντάμα, ἐντάμι, ἐνταμῶς, ἐνταμοῦ, ἀντάμα (ὑπερλόγιος τύπ. ποὺ θὰ εἶχε παράλληλο νεοελλην. ἐντάξει ἀντὶ ἐντάξει), ἀντάμε, ἀντάμι, ἀντάμιν, ἀνταμῶς, ἀντάμως, ἀνταμοῦ (καὶ ἀκόμη δύο προσθήκες: ἀνταμῶς μαρτυρούμενο καὶ γιὰ τὰ ἔτη 1453 καὶ 1477)· 46 γρ. περιλαμβάνουν παραπ. ἀπὸ τὸν Πρόδρομο (12. αἰ.) καὶ τὶς Ἀσίτζες στὸν Τζάνε· ἡ ἔτυμολογ. ὑποδιαίρεση καλύπτει 2 γρ., ὅπου ἡ λέξη (τὸ λῆμμα), μαρτυρούμενη τὸ 10. αἰ., ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὴ φρ. ἐν τῷ ἄμα τῆς Κοινῆς (θὰ πρότεινα ἐδῶ τὴν ἐνδειξὴ ὅτι ἡ φρ. ἐν τῷ ἄμα εἶναι καὶ μεσαιωνικὴ ἐλληνικὴ, ὅπως πράγματι παρατίθεται σὲ χωρία ὑπὸ τὸ ἄμα [βλ. 8: ἄμα]) καὶ οἱ παραλλάσσοντες τύπ. ἐρμηνεύονται ὡς δημιουργημένοι ἀναλογικὰ κατὰ ἐπιρρήματα ποὺ λήγουν σὲ -ε, -ι, -ως, -ον· 12 παραπ. ἀναφέρονται σ' ἔτυμολογ. μελέτες ἐρευνητῶν· τὸ σημασιολογ. τμήμα εἶναι ἀρκετὰ ἀπλό, διότι ὑπάρχουν μόνον δύο βασικὲς ἔννοιες καὶ τέσσερις ἐφαρμογὲς ὅλες ὅλες:

Α ἐπίρρ. 1 (τροπικὸ) μαζὶ (μέ)· 2 (χρονικὸ) συγχρόνως· συνεχῶς

Β πρόθ. μὲ ἀντων.: ἀντάμα (του, μας)

Οἱ σημασιολογ. αὐτὲς χρήσεις διατυπώνονται σὲ 16 χωρία καὶ πέντε ἀπ' αὐτὰ συνοδεύονται ἀπὸ παρενθετικὲς παραπ. Θὰ πρότεινα (ὅπως εἶπα πρὶν πάντω στὸ 8: ἄμα) ὅτι τὸ ἐπίρρ. ἀντάμα στὸ Β ἔχει ἀκόμη τὴν ἐπίρρ. δύναμη στὶς φρ. ἀντάμε μέ, ἀ. μετὰ καὶ ἀ. εἰς· πβ μαζὶ μέ, μετὰ σένα ἄμα [βλ. ἄμα Β 1] καὶ ἀγγλικά together with, along with κλπ.

10. ἀντὶ πρόθ. μὲ ἔξι ἀκόμη διαφορετικοὺς τύπ.: ἀντίς, ἄντις, σαντίς, σάντες, ἀντιτά, ἀντιτα· 18 γρ. καλύπτουν τὶς μαρτυρίες τῆς λέξεως ἀπὸ τὸν Πρόδρομο ὡς τὸν Τζάνε. Ἐξί γρ. ἔτυμολογίας περιέχουν 9 παραπ. καὶ τὶς ἐξηγήσεις: ἀντίς μὲ -ίς ἀναλογικὰ κατὰ τὸ χωρίς· σαντίς κατὰ τὸ ὡς ἀντίς· σάντες ὅπως πάντες (ἀπὸ πάντως)· ἀντιτά κατὰ τὸ μετὰ (θὰ πρότεινα τὴν ἐρ-

μηνεῖα τοῦ τύπ. ἀντιτὰ μᾶλλον ὡς ἀποτέλεσμα συμφυρμοῦ τῶν φρ. ἀντί [καλὸ + με]τὰ καλὸ). Ἡ χρῆσις καὶ ἡ σημασιολ. τῆς προθ. διευκρινίζονται στὶς ἀκόλουθας 5 (ἀλλὰ θὰ πρότεινα 4) ὁμάδες:

- 1 στὴ θέσις (τοῦ), ἀντί (δηλώνεται ἀντικατάστασις, ἀνταλλαγὴ, ἀνταπόδοσις)
- 2 ἐξαιτίας (κάποιου)
- 3 γιὰ λογαριασμό (μου), γιὰ χάρι (μου) (ἂν δὲν πλανῶμαι ἡ σημασία αὕτη ταυτίζεται μὲ τὴν 1 ἢ εἶναι ὑποσημασία τῆς)
- 4 (ἀντιτὰ ὅς) γιὰ τὸ λόγο ὅτι, ἐπειδὴ (ὑποπτεύομαι ὅτι ἐδῶ πρόκειται ἀντιτὰ ὡς καὶ ὅτι ἔχει ἐπιρρ. ἰσχύ· πβ. καταπῶς, ὡς καθὼς κλπ., ἀκόμη τὴν ἐπόμενῃ σημασίᾳ 5)
- 5 (ἀντιτὰ ὅς) ἐνῶ

Οἱ σημασίαι αὗτὲς ἐξετάζονται μὲ βάση 24 χωρία, ἡ περαιτέρω διαφώτισις τῶν ὁποίων ἐνισχύεται ἀπὸ 7 πρόσθετες παραπ. (σὲ παρενθέσεις).

11. ἂν σύνδ. μὲ τὸν παραλλαγμένο τύπ. ἄ· 21 γρ. εἶναι γεμάτες μὲ πληθος παραπ. σὲ κείμενα ἀπὸ τὸ ἔπος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα (9./10. αἰ.;) καὶ τὸν Πρόδρομο ὡς τὸν Τζάνε καὶ τὸ Διακρούση· τὸ περιορισμένο ἐτυμολογ. τμήμα ἀπασχολεῖται κυρίως μὲ τὸν τύπ. ἄ καὶ τὴν ἀφομοίωσις τοῦ τελικοῦ -ν στὴν ἄρθρωσις μὲ τὸ ἀρχικὸ σύμφωνο τῆς ἐπομένης λέξεως· στὸ σημασιολογ. τμήμα οἱ σημασίαι κατατάσσονται ὡς ἑξῆς:

- 1 ἂν (ὑποθετικόν)· 2 καὶ ἂν 'καὶ στὴν περίπτωσις ἀκόμη πού, ἀκόμη καὶ ἂν'·
- 3 ὅποιος καὶ ἂν
- 4 α μήπως, ἂν· β μήπως
- 5 ὅταν (χρονικόν)· 6 εἴθε νά, μακάρι νά· (α) ἂν· (β) μήπως

Οἱ 8 σημασίαι τοῦ συνδ. διαφωτίζονται στὴ θέσις τῶν συμφραζομένων 61 χωρίων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα διαφωτίζονται ἀπὸ συνολικὰ 13 παραπ. σὲ μελέτες ἢ βοηθητικὰ ἔργα.

Ἄς μνημονευθῇ καὶ ὁ σύνδ. ἀνίσως μὲ τρεῖς ἀκόμη τύπους του: ἀνισώς, ἀνοσώς, ἀνισωστάς, σύνθετο ἀπὸ τὴν παρατακτικὴ φρ. ἂν ἴσως (πβ. ἀραγε, ἀφῆς, μήπως, κλπ.)·

4 σημασίαι μαρτυροῦνται:

- 1 ἂν τυχόν, ἂν συμβῇ νά· 2 ἂν καί, μολονότι, ἐνῶ· 3 ἐπειδὴ· 4 ἀνίσως καὶ 'μήπως καί, ἐάν'

12. ἀπῆς σύνδ., μὲ 4 παραλλαγές: ἀπῆν, ἀφῆς, ἀφῆν, ἀφῆ· 21 γρ. περιέχουν μαρτυρίες στὴ γραμματεία. Τὸ σύντομο (2 1)3 γρ.) ἐτυμολογ. μέρος ἐξηγεῖ τὸ σύνδ. ἀπὸ τὴν ἐκφραση στὰ συμφραζόμενα ἀφ' ἧς (δηλ. ἡμέρας ἢ ὥρας ἢ στιγμῆς), ὅπως ἄλλωστε ἀφοῦ ἀπὸ τῆ φρ. ἀφ' οὗ (δηλ. χρόνου). Διερωτῶμαι μήπως ὁ τύπ. ἀπῆς (μὲ τίς παραλλαγές ἀπῆ, ἀπῆν, ἀβῆς, ἀβῆν στὶς Κυκλάδες, στὴν Κρήτη, στὴ Δωδεκάνησο, κλπ.) εἶναι μᾶλλον ἰωνικὸ χαρακτηριστικὸ ἀπὸ ἀπ' ἧς μὲ ἰωνικὴ ψίλωσις στὴ θέσις τοῦ ἀττικοῦ τύπ. ἀφ' ἧς· πβ. καὶ ἀπότε, ἀπόταν, ἀπῶς. Οἱ λίγες βασικὲς σημασίαι τοῦ συνδέσμου ἀπῆς διαφωτίζονται

μέ μερικά παραδείγματα καθεμιά, σύνολο από 11 παραθέματα (4 παραπ. συνοδεύουν μερικά απ' αυτά):

1 α όταν, άφου· β μόλις· γ από τη στιγμή που, άφóτου

2 (χρονικός) άφου, μιá καί· (αιτιολογικός) έπειδή

3 άπής ή άπής και 'μιá καί, έπειδή'

Ό σύνδ. άπής (μέ έξι παραλλαγές: άπήςτι, άπήςντις, άφήςτις, άφουτίς, άπέτις, έπήςτις) είναι τύπος του άπής έπεκτεταμένος· ή σημασία και ή χρήση και τών δύο ταυτίζονται. Έποπτεύομαι ότι ό συντάκτης τών λημμάτων τούτων στο Έστορικό Λεξικό (τόν όποιο άκολουθεί ό Κριαράς) έπλανήθηκε στην κρίση του ότι άφής και άφήςτι είναι δύο διαφορετικά λήμματα άντι ενός, ένw π.χ. ό σύνδ. άμισωστάς όρθά συνετάχθη στο λήμμα άνίσως.

Δ. ΜΕΡΙΚΕΣ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ

1. Μικρολεπτομέρειες άρθρων

Τό λήμμα **άηρ** και **άέρας**. Στο τυπολογικό μέρος παραπομπή γίνεται στόν τύπο **άγέρας** (Συναξ. γυναικών 1030). Μεταξύ τών πολλών άλλων χωρίων ή ένική όνομ. **άηρ** δέ μαρτυρείται στην πραγματικότητα· άν είναι έτσι, τότε ό σωστός τύπος του λήμματος θά είναι **μόνον άέρας**. 'Ακόμη και άν **άηρ** μαρτυρηται μιá ή δυό φορές, τό βασικό λήμμα πρέπει νά είναι **άέρας** και τό λόγιο **άηρ** νά δοθῇ ως δεύτερος τύπος.

αίγιαλός 'θάλασσα'. Η σημασία 'θάλασσα' χωρίς προσδιορισμό κατά τη γνώμη μου δέν δικαιολογείται· διότι θά ήταν άδύνατο νά σκεφθῇ κανείς νά όνομάση όποιοδήποτε σημείο μακριά από την άκτή **αίγιαλός** (και ή νεοελληνική δέν έχει την άπεριόριστη σημασία 'θάλασσα' για τό ουσ. **γιαλός**). Θά πρότεινα για τό **αίγιαλός** 'θάλασσα κοντά στην άκτή', τό άκριβές αντίστοιχο της Κοινής **αίγιαλίτις**· πβ. γεώδεις **αίγιαλοι**: Γαληνός, Περὶ τῆς από τών ένύδρων ζώων τροφῆς έκδ. Κοραή (Παρίσι, 1814), σ. 24, και τό σύγχρονο συνών. χωρικά ύδατα, άγγλ. 'territorial waters', γαλλ. 'eaux territoriales', έπίσης **αίγιαλώδη ζώα** μέ αντίθετο **πελάγια ζώα**, πρόσγειοι **ιχθύες** μέ αντίθετο **πελάγιοι** ('Αριστοτέλης).

άναλικιώνομαι 'γίνομαι ένήλικος, μεγαλώνω, φτάνω την άνδρική ήλικία' θά πρέπει μάλλον νά προέρχεται από τό **ένηλικιώνομαι** (ΐδια σημασία), τουτο από τη φρ. **έν ήλικία** 'σε άνδρική ήλικία' (όχι από τό επίθ. **ένήλικος**, διότι τότε τό -κι- στο ρήμα δέ δικαιολογείται). Τό πρόθημα **άνα-** έμεσολάβησε και μετέβαλε τό **ένη-** (ένηλικιώνομαι) στο **άνα-** (άναλικιώνομαι). Τό νεοελληνικό **άναλικιώνω** 'άνατρέφω σ' ένηλικιότητα' παράγεται από τό ***ένηλικιώνω**, τό όποιο είναι παράγωγο του **ένήλικος**.

2. Τὰ σύνθετα ἐπίθετα σὲ -τος

Τὸ θέμα τῶν σὲ -τος στερητικῶν συνθέτων ἐπιθέτων ἤρθε σὲ συζήτηση, διότι τέτοια ἐπίθετα συζητοῦνται στὸ Λεξικὸ Κριαῤῥ. Τὸ ἐπίθετο ἀθέλητος (ὡς ἐρμήνευμα στὸ Λεξικὸ τοῦ Ἡσυχίου: ἀβούλητον· ἀθέλητον) ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Κρ. ἀπὸ τὸ στερητικὸ πρόθημα ἀ- (ἀν-) καὶ θέλω· ἀγιάτρευτος: ἀ- καὶ γιάτρεύω· ἀνιάτρευτος ἀπὸ ἀν- καὶ ιατρεύω· ἀπάτητος ἀπὸ τὸ ἀ- καὶ πατῶ· καὶ ἄλλα παρόμοια. Ἐξήγησε ὁμοῦς ὁ λεξικογράφος καὶ ἄλλα τέτοια ἐπίθετα ἀπὸ τὰ ἀπλὰ σὲ -τος, π.χ. ἀνάριστος. Γενικὰ ἡ πρώτη ἐρμηνεία δὲν εἶναι τελείως λανθασμένη, ἀλλὰ ἀκριβέστερη εἶναι ἡ δεύτερη. Χωριστὴ εἶναι ἡ περίπτωσις τῶν στερητικῶν ἐπιθέτων σὲ -ος τοῦ τύπου ἄβλεπος (βλέπω) μὲ θέμα ἐνεστωτικόν, ἄφατος ἢ ἡσθητικόν· μὲ θέμα ἀορίστου (φάγω) ἢ καλύτερα μὲ φαγίν, ὅπως ἀφρατος καὶ ξέφρατος (φραγῇ).

Ὁ Β. Φόρης εἶχε τὴν εὐκαιρίαν στὴ βιβλιοκρισίαν τοῦ Λεξικοῦ Κριαῤῥ νὰ συζητήσῃ τὸ πρᾶγμα λεπτομερῶς καὶ ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ Κρ. «συντηρητικὸς καὶ ἀκόλουθος τῆς πεπατημένης» δὲν ἀκολουθεῖ τὴ νεώτερη μέθοδο, πού συνίσταται σὲ τοῦτο: τὸ δεύτερον μέλος συνθέτων μὲ ἀ- (ἀν-) εἶναι ὁ ἐνεστώς ἢ ὁ ἀόριστος τοῦ ρήματος καὶ ὅχι τὸ ἀπλὸ ἐπίθετο σὲ -τος⁵¹.

Μεθοδολογία ἀπαιτεῖ πρώτα πρώτα πλήρες ὕλικὸ καὶ πολὺ ὕλικὸ ἀρχαίων ἐπιθέτων σὲ -τος, τῆς Κοινῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς, παρέχεται ἀπὸ τὸ Ἀντίστροφον εὑρετήριον ἑλληνικῶν προσηγορικῶν καὶ ἐπιθέτων τοῦ Buck (1944)⁵². Δεύτερον, ἡ ἐξέτασις τοῦ ὕλικου πρέπει νὰ γίνῃ μὲ ξεκαθαρισμένη βάση, ὅχι βέβαια τὴ γλωσσικὴ χρῆσις, πού εἶναι ἡ πρακτικὴ ἀποψή καὶ μέρος τοῦ γλωσσικοῦ αἰσθητηρίου, παρὰ μὲ τὴ γλωσσολογικὴ ἀνάλυσιν, γὰ νὰ βρεθῇ πῶς ἐσχηματίσθησαν τὰ στερητικὰ σύνθετα ἐπίθετα σὲ -τος. Ἄλλο σημεῖον εἶναι ὅτι ρηματικὰ ἐπίθετα ἐπλάσθησαν σὲ διάφορες περιόδους, μερικὰ στὴ μυκηναϊκὴ ἑλληνικὴ, ἄλλα στὴν ὀμηρικὴ, ἄλλα στὴν κλασικὴ περίοδο, ἄλλα στὴν Κοινὴ, ἄλλα στὴν βυζαντινὴ καὶ μεσαιωνικὴ καὶ νεοελληνικὴ. Ἡ κατάλληλη μέθοδος λοιπὸν εἶναι νὰ ἐξετάζωνται τὰ ρηματικὰ ἐπίθετα μέσα στὴ γλωσσικὴ περίοδο, στὴν ὁποία καθένα εἶναι γνωστὸ ἢ ὑποτίθεται ὅτι ἐδημιουργήθηκε. Ἡ σωστὴ ἐρμηνεία τοὺς θὰ προκύψῃ ἀπὸ τὴν ἐρευνητικὴ ἐξακριβώσιν τοῦ ὕλικου στὸ φῶς αὐτό. Διότι τὸ ἐξακριβωμένον ὕλικὸ μᾶς ὁδηγεῖ σὲ κάθε

51. Β. Δ. Φόρης, Μεσαιωνικὰ στερητικὰ ἐπίθετα, Βυζαντινὰ 3 (1971), 344-365. Δεκαπέντε σύνθετα ἐπίθετα σὲ -τος (μεταξὺ αὐτῶν ἀπάτητος σελ. 347-351).

52. A Reverse Index of Greek Nouns and Adjectives by C. D. Buck and W. Petersen (Chicago, [1944]), σελ. XVII, 765 (μικρὰ στοιχεῖα). Προσφέρει ἐξαντλητικὸ ὕλικὸ γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ σχηματισμοῦ τῶν προσηγορικῶν καὶ ἐπιθέτων (μαζὶ καὶ ἐπιρρημάτων ἀπὸ ἐπίθετα). Εἶναι ὀρυχεῖον πλουσίον ὕλικου ἀπὸ ἐπιγραφάς, παπύρους, πατερικά κείμενα, γραμματικούς, ὑπομνηματιστάς, σχόλια, γλωσσάρια καὶ βυζαντινὴ ἑλληνικὴ. Γερμανικὴ ἀνατύπωσις, 1970.

περίπτωση στην ἐπιστημονικὴ ἐρμηνεία, καὶ ὅχι ἡ a priori θεωρία, ποὺ θὰ ἔριχνε ἀδιάκριτα ὅλα τὰ ρηματικὰ ἐπίθετα στὴν ἴδια χύτρα.

Τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα εἶναι ἀπὸ τὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ (τόμοι 1-3).

ἄβραστος (Πουολόγος) 'νωθρός, βαρετός, ἀνούσιος' ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν Κρ. ἀπὸ ἄ- καὶ βραστός. Βασικὸ εἶναι τὸ ρηματικὸ ἐπίθετο βραστός (παράγωγο βραστ-ικὸς Κοινῆς καὶ διαλεκτ. κυπριακὸ), πού, κ' ἂν δὲν ὑπῆρχε, θὰ μπορούσε νὰ ἀπομονωθῇ μὲ ἀνάλυση τῶν νεοελλήν. συνθέτων καλό-βραστος. δυσκολό-βραστος, μισό-βραστος κλπ., ἀλλὰ καὶ ἀρχ. ἀνάβραστος (Φερεκράτης), ὠμόβραστος (Θεόφιλος πρωτοσπαθάριος), δμόβραστος (Ψελλός).

ἀγριοθεώρητος ('Ακολουθία Σπανοῦ) 'πού ἔχει ἄγρια ὄψη' ἀναλύεται ἀπὸ τὸν Κρ. ἀπὸ τὸ ἄγριος καὶ θεωρητός (πβ. ἀγροθώρετος τῆς ποντικῆς διαλέκτου). Πράγματι ὑπάρχει θεωρητός καὶ δεύτερο συνθετικὸ στὰ σύνθετα: ἀθεώρητος, εὐθεώρητος καὶ δυσθεώρητος (καὶ τὰ δυὸ στὸν 'Αριστοτέλη), λογοθεώρητος (Caelius Aurelianus), πολυθεώρητος (βυζαντινὸ) καὶ ἄλλα.

ἀθέλητος στὸν 'Ησύχιο ἀβούλητον' ἀθέλητον καὶ 'πού δὲν τὸν θέλει κανεὶς' (Μανασσῆς) καὶ 'χωρὶς θέληση' (Σφραντζῆς) ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν Κρ. ἀπὸ τὸ ἄ- καὶ θέλω. Προτιμότερη εἶναι ἡ ἐξήγηση κατευθεῖαν ἀπὸ τὸ θελητός (μαρτυρημένο στοὺς 'Εβδομήκοντα καὶ κατόπιν), ποὺ βρίσκεται καὶ στὰ βυζαντινὰ σύνθετα αὐτοθέλητος, κακοθέλητος, μονοθέλητος. Τὸ -θέλητος εἶναι πραγματικότητα καὶ ταυτίζεται μὲ τὸ ἀπλὸ θελητός· περαιτέρω ὑπάρχει παράγωγο τοῦ θελητός: θελητ-ικὸς (Εὐσέβιος). Παράλληλο εἶναι ἀπὸ τὸ ἐθέλω: ἐθελητός (κατὰ συμπερασμὸν στὸ Σοφοκλῆ) καὶ στερητικὸ ἐπίθετο ἀνεθέλητος 'ἀνεπιθύμητος' ('Ηρόδοτος).

αἱματόχαρτος 'αἱμοχαρής' (Μανασσῆς) ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν Κρ. ἀπὸ τὸ αἷμα καὶ χαίρω, ἀλλὰ χαρτός 'πού προκαλεῖ χαρὰ' εἶναι ἀρχαῖο (ὁ 'Αρχίλοχος ἔχει τὰ χαρτὰ 'οἱ χαρές') καὶ ὑπάρχει ὡς δεύτερο συνθετικὸ στὸ ἐπίχαρτος (Αἰσχύλος), ἀγλαόχαρτος, κακόχαρτος, μεγαλόχαρτος καὶ στὸν ἴδιο τὸ Μανασσῆ: πολεμόχαρτος 'πολεμοχαρής'.

ἀκάθιστος 'πού δὲ μένει σταθερὰ σ' ἓναν τόπο' ('Αποφθέγματα Πατέρων, 'Αντίοχος μοναχός, Πουολόγος) σωστὰ ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Κρ. ἀπὸ τὸ ἐπίθ. καθιστός (πού εἶναι καὶ νεοελληνικὸ). Πβ. καὶ κυπριακὸ σύνθετο κροκαθιστός (ἀπὸ τὸ *ἀκροκαθιστός).

ἀπάτητος 'ἀδιάβατος, ἀπροσπλάστος' (Χρονικὸν τοῦ Μορέως, κλπ.) (καὶ νεοελληνικὸ) ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν Κρ. ἀπὸ τὸ πατῶ, ἀλλὰ σωστότερα ἀπὸ τὸ πατητός, ποὺ ἔχει παραδοθῇ ἀπὸ τοὺς 'Εβδομήκοντα καὶ ἀπαντᾷ ὡς -πάτητος στὰ σύνθετα: δυσπάτητος (Λουκιανός), θεοπάτητος (Ψελλός), νεοπάτητος (Μανασσῆς), πολυπάτητος (καὶ ὑπάρχουν 13 σύνθετα ἐπίθετα σὲ -πάτητος) καὶ νεοελληνικὸ ἀλαφροπάτητος.

ἀπερπάτητος, μεσαιων. (ἀπορπάτηχτος, ἀπροπάτηχτος) καὶ νεοελληνικὸ, ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Κρ. ἀπὸ τὸ περπατῶ, ἀλλὰ εἶναι μᾶλλον ἀπὸ τὸ ἀπεριπά-

τητος, τοῦτο πάλι σύνθετο μὲ *περιπατητός, ποὺ δὲν εἶναι πλάσμα, διότι ὑπάρχει νεοελλην. περπατητός 'περπατώντας' (π.χ. ξεκίνησε περπατητός γιὰ τὴν πόλη, περπατητός ἔφτασε στὸ χωριό) καὶ ὑπάρχουν σύνθετα: ἀκαιροπεριπάτητος (στὴ γλῶσσα τῶν Πατέρων), λοξοπεριπάτητος (ἐρμηνεῦμα στὴ Βατραχομουμαχία 295), στραβοπεριπάτητος (Σχολ. Βατραχομουμαχία), νεοελληνικά ἀργοπερπάτητος, ἀερο-, ἀλαφρο-, σιγαλο-, σιγανοπερπάτητος. Πβ. καὶ μεσαιων. ἀστενοπερπατητός 'ποὺ περπατεῖ ἐξασθενημένα' γιὰ τὸ περιπ. μεσαιων. περιπάτης.

ἀφάγωτος μεσαιων. (Πανώρια Γ 278 τὸ κρές τῆ ἀκόμη-ο) καὶ νεοελλην. 'ὄχι φαγωμένος' ἔχει *φαγωτός (φαγω-τός ὅπως φαγω- στὸ φαγω-μένος), ὅπως καὶ καλοφάγωτος καὶ ἀκροφάγωτοι...ἡ πεταλίδα (Α. Μαρμέλη, Θαλασσινά, 41). Ἔτσι καὶ ἀχώνευτος (Κοινή, μεσαιων.) ἔχει *χωνευτός (ἀπό-που χωνευτικός): δυσκολοχώνευτος, εὐκολοχώνευτος, κακοχώνευτος, καλοχώνευτος.

ἀφώναχτος νεοελλην. 'ὄχι καλεσμένος, ἀκάλεστος', πιθανῶς καὶ μεσαιωνικὸ ἢ μεταμεσαιωνικόν, εἶναι σύνθ. μὲ τὸ ἐπίθ. φωναχτός, μαρτυρημένο στὸ ὕλικό τοῦ Λεξικοῦ τῆς Καλλιεργημένης Νεοελληνικῆς σὲ τριάντα δελτία (μαζὶ καὶ ἓνα ἀπὸ τοῦ Β. Φόρη, Βυζαντινά 3 [1971], 350: φωναχτὴ ἀνάγνωση τοῦ στίχου). Παράλληλα εἶναι ἀφώνητος: φωνητός, ἀναντιφώνητος: *ἀντιφωνητός (παράγωγο πατερικὸ ἐπίρρ. ἀντιφωνητικῶς), ἀνεκφώνητος καὶ δυσεκφώνητος: *ἐκφωνητός (ἀπ' αὐτὸ παράγωγο ἐπίρρ. ἐκφωνητικῶς), ἀπροσφώνητος: *προσφωνητός (ἀπ' αὐτὸ παράγωγο ἐπίθ. προσφωνητ-ικός), ἀνεπιφώνητος: *ἐπιφωνητός (ἀπ' αὐτὸ παράγωγο οὐσ. ἐπιφωνητικόν), ἀπροφώνητος: *προφωνητός.

Στὸν τρίτο τόμο τοῦ Λεξικοῦ Κριαρά δίνονται 40 ρηματικὰ ἐπίθετα σὲ -τος, ποὺ ὁ λεξικογράφος ἐρμηνεύει κατευθεῖαν ἀπὸ τὸν ἐνεστώτα τοῦ ρήματος, γιὰ τὴν πιθανῶς ἀκολούθησε τὴν παραπάνω ὑπόδειξη τοῦ Φόρη:

ἀπονήρευτος (πονηρεύομαι)

ἀποπατητός 'δυνατός' (ἀποπατῶ 'πατῶ στερεά')· διαλεκτ. ποπατητός 'ἀκίνητος'

(Σύμη): Andriotis, Archaismen, σ. 140

ἀπούλητος (πουλῶ)· πβ. πωλητός (ἐπιγρ.)

ἀπόχωστος, ὅπως χωστός, παράχωστος (χώνω)· πβ. χωστός, ἄχωστος, ἀμμό-, ἡμί-, πολύ-, ποταμό-, τυμβόχωστος, ἀπρόχωστος

ἀπρασίνητος (πρασινίζω)

ἀπρόδοτος (προδίδω)· πβ. ἀρχ. πρόδοτος, (Φώτιος) εὐπρόδοτος

ἀπρομελέτητος (προμελετῶ)· πβ. ἀρχ. καὶ Κοινῆς μελετητός, ἀρχ. ἀμελέτητος

ἀπρόσεκτος (προσέχω)

ἀπροσμάχητος (7. αἰ.) (προσμάχομαι)· πβ. ἀμάχητος καὶ πολυμάχητος (μαχητός), περιμάχητος, ἀπεριμάχητος κλπ.

ἀπροσπόριστος (προσπορίζω)· ὑπάρχει καὶ δυσπροσπόριστος (Αἰν. Τακτ.),

ἀλλὰ μὲ τὸ -πόριστος: εὐπόριστος (καὶ δυσεὐπόριστος), δυσπόριστος, πολυπόριστος

ἀραχνοστόλιστος }
 ἀστόλιστος } (στολίζω)· πβ. πατερικὸ φωτοστόλιστος, βυζ. λαμπρο-,
 ἀστεροστόλιστος } χρυσο-, (Μανασσοῦς) ἄβρο- καὶ πολεμοστόλιστος
 ἀρογκίνητος (κινεῖσθαι)· πβ. κινήτος, ἀκίνητος, εὐκίνητος, δυσκίνητος, βρα-
 δυκίνητος καὶ 31 ἄλλα σύνθετα σὲ -κίνητος

ἀργυροκάμωτος }
 ἀργυροχρυσοκάμωτος } (κάμνω)
 αὐτοκάμωτος }

ἀργυροκατασκευάστος (κατασκευάζω)· πβ. κατασκευαστὸς ('Αριστοτέλης),
 ἀκατασκευάστος (Θεόφραστος), ἐγκατα-, θεοκατα-, νεοκατα-, ξυλο-
 κατα-, ἀπροκατα-, αὐτοκατα-, πρωτοκατασκευάστος

ἀργυροχρῦσωτος (χρυσῶν)· ἀλλὰ ἀργυροχρυσωμένος ἀπὸ τῇ μετχ. χρυσω-
 μένος)· πβ. ἀρχ. χρυσωτός, ἀχρῦσωτος

ἀριφυτεύτος (φυτεύω)· ἀλλὰ ὑπάρχει ἀρχ. φυτευτός (Πλάτων), ἀφύτευτος
 (Ξενοφῶν) καὶ μεσαιων. ἀγλαο-, ἀστρο-, θεο-, καλλι-, πορφυρο-, πτερο-,
 χαριτο-φύτευτος

ἀσελάγητος (σελαγῶ)

ἀσήκωτος (σηκώνω)· ὑπάρχει καὶ εὐσήκωτος 'ποὺ ἔχει σωστὸ βάρος' (-ος
 κανών: Βίτων, 3./2. αἰ. π.Χ.)

ἀσκότωτος (σκοτώνω)

ἀσκούφωτος (Μαχαιρᾶς) (σκουφώνω)· πβ. ξε-σκούφωτος

ἀστενοχώρητος (στενοχωρῶ)· πβ. χωρητός, ἀχώρητος (καὶ διαλεκτ. ἀχώρε-
 τος) καὶ 21 ἄλλα σύνθετα

ἀστερέωτος (στερεώνω)

ἀστηλίτευτος (στηλιτεύω)· ὑπάρχει βυζ. στηλιτευτός

ἀστράβωτος (στραβώνω)· πβ. νεοελλην. ξεστράβωτος

ἀσυγκατάβατος (συγκαταβαίνω, [διαλεκτ.] τοῦ συγκατεβαίνει "Ηπ. 'φαντά-
 ζεται')· πβ. καταβατός, διαβατός, ἀδιάβατος, δυσδιά-, εὐδιά-, παραβα-
 τός, ἀπαρά-, δυσπαρά-βατος, κλπ.

ἀσυμβούλευτος (πατερικὸ καὶ μεσαιων.: συμβουλεύομαι)· πβ. δυσσυμβού-
 λευτος (v. l. 'Αρτεμίδωρος), εὐσυμβούλευτος (Ψευδο-Καλλισθένης)

ἀσυμπάθητος (συμπαθῶ)· ἀσυμπάθητος (Anal. Oxyrh. 2.340), εὐσυμπάθητος
 (Γρεγέντιος)

ἀσυνήθιστος (συνηθίζω)

ἀσφαλτος (σφάλω)· πβ. ὁλόσφαλτος (gloss.), ἀδιάσφαλτος ("Ηρων μηχαν.),
 κλπ.

ἀσκημοθώρετος (θωριά)· ἀγριοθεώρητος (παραπάνω, σ. 284)

ἀσχόλαστος (σχολάζω)

ἀτσιπίωτος (τσιπώνομαι)· πβ. ἀποτσιπίωτος (ἀποτσιπώνομαι), ξετσιπίωτος (ξετσιπώνομαι)

ἀφανέρωτος (φανερώνω)

ἀφιμίωτος (φιμώνω: ἀρχ. φιμῶ)

ἄφτιαστος (φτιάνω)· πβ. νεοελλην. κακόφτιαστος (φτιαστός←*εὐθιαστός: μεσαιων. εὐθειάζω, Theod. Stud. ἡυθείασται, Prodromos imperat. εὐθείασε, τῆς ποντικῆς διαλέκτου εὐτάγω)

ἀχάλαστος (χαλῶ)· ἀχάλαστος (Γρηγόρ. Νύσσης)· πβ. χαλαστόν (LXX), χαλαστός (πάπ.), τριχάλαστος (Θεοφάνης)

Συνοφίζοντας ἐπαναλαμβάνω ὅτι στὴν ἐξέτασή τῶν ἐπιθέτων σὲ -τος ἐπιβάλλεται νὰ ἐξετασθοῦν ὄχι μόνον τὰ στερητικὰ ρηματικὰ ἐπίθετα, ἀλλὰ καὶ ὅποια ἄλλα σύνθετα ρηματικὰ ἐπίθετα σὲ -τος· αὐτὸ εἶναι ζήτημα μεθόδου. Δεύτερο ζήτημα μεθόδου εἶναι ὁ διαχωρισμὸς δύο στοιχείων γλωσσολογικῆς ἔρευνας: α) *χρήση καὶ συγχρονικὸ γλωσσικὸ αἶσθημα* ποῦ συνδέεται μὲ τὴν *χρήση τῶν λεκτικῶν στοιχείων* (λέξεων καὶ φράσεων) στὴν ὁμιλίᾳ καὶ β) *ετυμολογικὴ ἐρμηνεία ἢ γλωσσικὴ ἀνάλυση* λεκτικῶν στοιχείων, ἔρευνα τῆς ἀρχῆς τῶν λέξεων διαχρονικῶς, δηλ. πῶς μιὰ δεδομένη λέξη ἦ, ὅπως ἐδῶ, σειρὰ λέξεων μὲ κοινὰ στοιχεῖα παράγονται.

Βλέπομε στὰ ἐπίθετα σὲ -τός ὅτι ἔχουν κοινὸ τὸ ρηματικὸ θέμα μὲ τὰ ἐπίθετα (μετοχές) σὲ -μένος στὰ τελευταῖα στάδια τῆς ἐλληνικῆς: *σηκω-τός* καὶ *σηκω-μένος*, *βρασ-τός* καὶ *βρασ-μένος*, *καθισ-τός* καὶ *καθισ-μένος*, *πατημένος*: *ἀπάτητος* (=ὄχι πατημένος), *πουλη-μένος* καὶ *πουλη-τός*, *στολισμένος* καὶ *στολιστός*, κλπ. Ἀλλὰ καὶ στὴ σημασία συνέπεσαν ὄχι τόσο στὰ μὴ σύνθετα ὅσο στὰ ζεύγη ἀντιθέτων: *βρασμένος*: *ἄβραστος* (=ὄχι βρασμένος), *σηκωμένος*: *ἀσηκωτος* (=ὄχι σηκωμένος), *καθισμένος*: *ἀκάθιστος* (=ὄχι καθισμένος), κλπ. Ἀποτέλεσμα δὲ τῆς συζυγίας αὐτῆς θετικοῦ ἐπιθέτου (τῆς μετοχῆς) καὶ στερητικοῦ ἐπιθέτου (ἀ-+θέμα+-τος) ἦταν ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ μὴ χρησιμοποιούμενα θετικὰ ρηματικὰ ἐπίθετα, π.χ. *πονηρευτός*, *προδοτός*, *προσεκτός*, *στολιστός*, *καμωτός*, *χρυσωτός*, *σκουφωτός*, *στραβωτός*, *σφαλτός*, *σχολαστός*, *φανερωτός*, *χαλαστός*, κλπ. δὲν εἶναι πιά σὲ *χρήση*, διότι περιέπεσαν βαθμιαῖα σὲ *ἀχρησία* καὶ ἐξέλιπαν, ἀλλὰ ἦταν σὲ *χρήση* παλαιότερα, ὅπως ἡ *Κοινὴ* ἢ ἡ *ἀρχαία* μᾶς μαρτυρεῖ ἢ ὅπως ὑποδηλώνουν παράγωγα τῶν σὲ -τος ρηματικῶν ἐπιθέτων, π.χ. *προσεκτικός* (ἀπὸ **προσεκτός*), *στραβωτικός* (ἀπὸ **στραβωτός*), κλπ. ἢ τέλος τὰ σύνθετα μὲ πρόθημα ἢ ἄλλες λέξεις (οὐσιαστικά, ἐπίθετα, ἐπιρρήματα), ὅπως ἐδείχθη παραπάνω. Τὸ συμπέρασμα εἶναι τὰ ἀπλὰ σὲ -τος ἐπίθετα ὑπῆρξαν καὶ ἡ διάκριση πολλῶν ἀπ' αὐτὰ μὲ ἀστερίσκο εἶναι ἀνάγκη μεθοδική. Καὶ μέθοδο πρέπει νὰ συνιστοῦμε στοὺς νεώτερους ἐρευνητάς ^{52α}.

52α. Γιά τὸ λεξιλόγιό τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ στὸ ἔργο του «Χρονικὴ Σύνοψις» (12. αἰ.) βλ. Ὁδυσσεά Λαμπιδή, Πλάτων 23 (1971), 254-277· Βυζαντινὰ 5 (1973), 189-

3. 'Επίθημα -ούτσικος

Τὸ ἐπίθημα -ούτσικος ἐπιθέτων καλούτσικος, μικρούτσικος, κλπ. εἶχε ἐξηγηθῇ τὸ 1958 ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Σ. Καψωμένο ἀπὸ τὸ -ὅς τις στὸ σύνταγμα καλὸς τις→καλούτσικος, μικρὸς τις→μικρούτσικος, καὶ τὰ ὅμοια. Ἡ πρότασις αὕτη δὲν ἀποδεικνύεται στὶς λεπτομέρειες καὶ δὲν πείθει, γι' αὐτὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὸν D. Tabachovitz καὶ ὁ γράφων τὴν ἀπέκρουσε⁵³ γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ πρότασις δὲν ἐξηγεῖ πῶς τὸ ἀδελφ-ούτσιν προῆλθε ἀπὸ ἀδελφός τις δίπλα στὸ ἀδελφούτσικος ὡς οὐσιαστικὸ (στὸ Χρονικὸ τοῦ Μορέως, στὴν "Ἠπειρο καὶ Μακεδονία), καὶ ὡς ἐπίετο (στὴν "Ἠπειρο) 'φιλικὸς σὰν ἀδελφός', δηλαδὴ α) πῶς προῆλθε τὸ τσ ἀπὸ στ (καλότσις ἢ καλόστσις←καλόστις), β) πῶς καλὸς τις δὲν ἐγίνε *καλόστινας, ἀφοῦ τὸ ἀπλὸ τις ἐγίνε τινάς, γ) πῶς ἀδελφός τις ἀπέδωκε ἀδελφούτσης, μικρὸς τις→μικρούτσης, καλὸς τις→καλούτσης, δ) τὸ ἐπίθημα -ούτσικος πρέπει νὰ ὑπεβλήθη σὲ ἀλλεπάλληλες τροπὲς γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὸ πού εἶναι, δηλ. -όστικος (καλόστικος, μικρόστικος)→*-όστικος (καλόστικος, μικρόστικος)→*-όστικος (καλόστικος, μικρόστικος)→-ούτσικος. Ἀλλὰ καμιὰ ἀπὸ τίς φωνολογικὲς αὐτὲς τροπὲς δὲν ἐδικαιολογήθη ἀπὸ τὸν Καψωμένο, ὅσο ξέρω, κατὰ τὰ 18 χρόνια πού πέρασαν ἀπὸ τότε. Ὁ Φόρης ὁμῶς πιστεύει παρ' ὅλ' αὐτὰ ὅτι ἡ ἐρμηνεία αὕτη εἶναι σωστὴ καὶ ὁ Κριαρᾶς ἀκολουθώντας τὴν ὑπόδειξιν ἔκαμε προσθήκη στὸ δεῦτερο τόμο⁵⁴. Ἡ μνεία μιᾶς ἀποφῆς εἶναι χρήσιμη στὴν ἔρευνα, ἀλλὰ χωρὶς ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα δὲν ἀποτελεῖ ἐρμηνεία τοῦ φαινομένου, γιὰ νὰ γίνῃ ἀπαραιτήτως παραπομπὴ στὸ μεσαιωνικὸ λεξικό.

4. Ἐπίσης τὸ ἐπίθ. ἀλλιώτικος, πού μερικοὶ σκέφτηκαν ὅτι μπορούσε νὰ ἐγίνε ἀπὸ τὸ ἀλλοιωτικός 'transformative, alterative' ('Αριστοτέλης, Φίλων, Γαληνός), παράγωγο τοῦ ἀλλοιωτός 'ὑποκείμενος σὲ μεταβολή' ('Αριστοτέλης), ἐρμηνεύθηκε ἀπὸ τὸν Καψωμένο ἀπὸ ἀλλοιός τις⁵⁵. Ἀλλὰ τότε γιὰτὶ δὲν ἐγίνε καὶ τοῦτο ἀλλιούτσικος; Ὁ Κριαρᾶς παραπέμπει καὶ σ' αὐτό, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα μένει μετέωρο. Ἡ ἐτυμολογία τοῦ ἀλλιώτικος ἀπὸ τὸ ἀλλιῶς (ἀλλέως) εἶναι προτιμότερη.

268· Πλάτων 25 (1973), 19-70, 26 (1974), 209-222 (καὶ συνεχίζεται). Ἐδῶ καὶ τὰ ρηματικά ἐπίθετα σὲ -τος καὶ -τέος· ὑπὸ τύπωσιν). [Λεξιλογικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τὴν Χ.Σ. τοῦ Μανασσῆ πού δὲν ἐχρησιμοποιήθη ἀπὸ λεξικά σημειώνεται μὲ ἀστερίσκο ἀπὸ τὸν Λαμπιδῆ].

53. D. Tabachovitz, Korreferat zu S. G. Kapsomenos: Die griechische Sprache zwischen Koine und Neugriechisch, Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongress (München 1958), VII: Korreferate· D. J. Georgakas, The 11th International Byzantine Congress and Major Topics Discussed, Athene (Chicago). 20 (1959), σελ. 6a.

54. Κριαρᾶς, Λεξικὸ 2, σελ. 375, στὴ λ. ἀκριβούτσικος, δίνει παραπομπὴ στὸν Καψωμένο, Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongress, VII, σελ. 37.

55. Κριαρᾶς, ὅπου παραπάνω, στὴ λ. ἀλλιώτικος, παραπέμπει στὸν Καψωμένο, σελ. 37.

Ε. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τὸ Λεξικὸ Κριαῖ, πλούσιο σὲ ὕλικό, παρέχει βεβαίως ἐρεθίσματα καὶ κεντρίσματα γιὰ συστηματικὴ διερεύνηση καὶ συζήτηση πολλῶν λημμάτων καὶ λεξιλογικῶν λεπτομερειῶν, ποὺ θὰ γίνῃ σὲ ἰδιαιτέρες ἐτάσεις ἀπὸ ἐνδιαφερομένους συναδέλφους. Στὴν παρούσα θεώρηση ἡ πρόθεσή μου ἦταν νὰ παρουσιάσω ὡς λεξικογράφος τὸ ἔργο τοῦ Κριαῖ, ὅπως τὸ ἀξίζει, καὶ νὰ τονίσω τὴ μεγάλη ἀξία του καὶ τὴν τεράστια συμβολή, ποὺ εἰσάγει καὶ θὰ ἀσκῇ πάντοτε στὴν ἔρευνα τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὸ προσεχὲς καὶ τὸ ἀπώτερο μέλλον. Μιὰ ἀνεξίτηλη σφραγίδα λεξικογραφικῆς ἰδιοφυΐας τοῦ Λεξικοῦ Κριαῖ εἶναι ἡ προσεκτικὴ, συνεπὴς, λεπτολόγος φροντίδα καὶ ἀκρίβεια τῶν λεπτομερειῶν στὸ σχεδιασμὸ τοῦ ἔργου καὶ στὴν ἐκτέλεσή του.

Μὲ τὴ συνειδητοποίηση ὅτι κάθε προσπάθεια καὶ μόχθος καὶ κάθε ἔργο εἶναι ἡ ἀμοιβὴ τοῦ ἐργαζομένου (ἡ χαρὰ τῆς δουλειᾶς καὶ ἡ εὐτυχία τοῦ μόχθου, ὅπως ταιριαστὰ κ' ἐπιτυχημένα τὸ διατυπώνει ὁ καθηγητὴς Ι. Θ. Κακριδῆς), κλείνοντας ἄς ἀπευθύνω στὸν καθηγητὴ Κριαῖ (καὶ ἐν μέρει στοὺς κυριότερους συνεργάτες του) θερμότατα συγχαρητήρια γιὰ τὸ θαυμαστὸ λεξικὸ ποὺ δημιουργεῖ ἀπὸ τόσα χρόνια καὶ ποὺ δημοσιεύει ἀπὸ τὸ 1968 γιὰ τὸ καλὸ καὶ τὴν πρόοδο τῶν ἑλληνικῶν καὶ ἀνθρωπιστικῶν ἐρευνῶν. Εἶθε νὰ τὸν συντροφεύουν ἀτσαλένια ὑγεία, δύναμη καὶ χαρὰ καὶ νὰ φέρῃ τὸ μνημειῶδες ἔργο σὲ αἴσιο πέρας.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Δ. Βαγιακάκου

Στὴ μακρὰ βιβλιοκρισία του γιὰ τὸ Λεξικὸ Κριαῖ ὁ κ. Δ. Βαγιακάκος (ΕΕΒΣ 38 [1972], 437-470) συζητεῖ γιὰ τὸ ἔτυμο ἐνεήντα τριῶν λέξεων (σ. 449-457) καὶ ἀφιερώνει δώδεκα σελίδες σὲ ζητήματα ὀρθογραφίας. Ἐπειδὴ συμβαίνει νὰ μὴ συμφωνῶ σὲ μερικὰ κύρια σημεῖα μὲ τίς ἀπόψεις τοῦ Βαγιακάκου, ἐπιθυμῶ νὰ παρουσιάσω ἐδῶ μερικὲς δικές μου ἀπόψεις.

Στὸ ζήτημα τῆς ὀρθογραφίας τῆς νεοελληνικῆς ὑπάρχουν δύο κυρίως κατευθύνσεις:

- 1) ἡ συντηρητικὴ ποὺ δὲν ἐπιτρέπει μεταβολές στὴν κατὰ παράδοση ὀρθογραφία καὶ
- 2) ἡ μεταρρυθμιστικὴ, ποὺ σέβεται κάποια ζωντανὴ πραγματικότητα καὶ ποὺ ὄχι μόνον ἐπιζητεῖ μεταρρύθμιση ἀπλουστευτικὴ τῆς ὀρθογραφίας, ἀλλὰ καὶ τὴν ἔχει ἐπιβάλλει μιὰ τέτοια μεταρρύθμιση σὲ πλῆθος κείμενα τῆς νέας γλώσσας. Εἶναι βέβαιο ὅτι μιὰ γλωσσοεκπαιδευτικὴ πολιτικὴ μᾶς ἔλειψε καὶ στὸ πεδίο αὐτό. Ὅμως νομίζω ὅτι στὸ μέλλον θὰ αἰσθανθοῦμε ὑποχρεωμένοι νὰ λάβουμε ὑπόψη μας τὴ δεδομένη πραγματικότητα καὶ θὰ διαμορφώσουμε ἄ-

πλοποιημένη ὀρθογραφία. Ὁ Βαγιακάκος, καθὼς διαπιστώνεται, ἀγνοεῖ τὴν πραγματικότητα αὐτὴ, γι' αὐτὸ καὶ ξεκινᾷ ἀπὸ ἀπόψεις ποὺ ὑποστήριζαν καθαρῶντες πρὶν ἀπὸ πενήντα ἢ ἑκατὸ χρόνια.

Ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐπανελθῶμε στὸ Λεξικὸ Κριαρᾶ, τὸ ἔργο αὐτό, ποὺ μελετᾷ τὴ γλῶσσα τῆς ὑστεροβυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου, δὲν ἔχει οὔτε χρηστικὸ οὔτε σχολικὸ σκοπὸ. Ὡς αὐστηρὰ ἐπιστημονικὸ ἔργο ἀποβλέπει στὴν πρόοδο τῆς γλωσσικῆς ἔρευνας τῆς περιόδου αὐτῆς καὶ γενικότερα στὴν ἐξυπηρέτηση τῆς γλωσσικῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν γλωσσικῶν τῆς κλάδων. Εἶχε γι' αὐτὸ κάθε δικαίωμα ὁ λεξικογράφος ὡς ὑπεύθυνος ἐρευνητῆς νὰ προγραμματίσῃ τὸ ἔργο του καὶ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ὀρθογραφίας ὕστερα ἀπὸ βαθύτερη μελέτη τῶν πραγμάτων. Ἄν ὑπάρχουν στὸ ἔργο του ἀσυνέπειες, ὅπως ὁ Βαγιακάκος δείχνει ὅτι ὑπάρχουν, πρέπει νὰ διορθωθοῦν. Καὶ ὁ Κριαρᾶς εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ τὶς διορθώσῃ ὕστερα ἀπὸ τὴν πείρα ποὺ ἀπέκτησε μὲ τὴν προετοιμασία καὶ τὴ δημοσίευση τῶν τεσσάρων τόμων ποὺ ἕως τώρα ἔχουν ἐκδοθῇ. Τὸ θέμα ὅμως εἶναι ἂν καλὰ ἔκαμε ὁ λεξικογράφος νὰ υἱοθετησῇ μιὰ ἀπλοποιημένη ὀρθογραφία. Ἡ δική μου γνώμη εἶναι ὅτι ἐπιβάλλεται μιὰ ἀπλοποιημένη ὀρθογραφία στὰ κείμενα τῆς μεσαιωνικῆς καὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς, καθὼς καὶ στὰ λεξικά ποὺ ἀναφέρονται στὰ κείμενα αὐτά. Τὴν ὀρθὴ αὐτὴ κατὰ τὴ γνώμη μου ἀρχὴ ἐφαρμόζω καὶ ἐγὼ στὸ Ἑλληνοαγγλικὸ Λεξικὸ ποὺ συντάσσω.

Κατὰ τὸ Βαγιακάκο (σελ. 458-9) ἡ ὀρθογραφία εἶναι πολύτιμη. Προσθέτω ἐγὼ ὅτι πρέπει νὰ τηρῇται μόνο ὅταν κατὰ κάποιον τρόπο συμπίπτῃ μὲ τὴν πραγματικὴ προφορὰ σὲ μιὰ δεδομένη γλωσσικὴ περίοδο, γιατί - πρέπει νὰ τὸ δεχθοῦμε - ἄλλο εἶναι ἡ ἱστορικὴ ὀρθογραφία καὶ ἄλλο ἡ ἔρευνα τῆς γλώσσας. Ὅμως ὁ Βαγιακάκος λέγει ὅτι «ἡ ὀρθογραφία ὁδηγεῖ καὶ εἰς τὴν ἐτυμολογίαν» (σελ. 456). Ἐντούτοις ἡ μεσαιωνικὴ γενικὴ τῆς *Μαΐνης* δὲ μᾶς ἐφώτισε, ἐνῶ ἡ πραγματικὴ λαϊκὴ προφορὰ *Μάινη* (← *Μάνη*) μὲ γενικὴ *Μάινης* μᾶς ἐδίδαξε τὸ ὁρθό. Ἐξάλλου ἡ γενίκευση τῆς ὀρθογραφῆσεως -οσύνη (καὶ γιὰ τὶς λέξεις ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ γραφοῦν -ωσύνη) καὶ -ότερος -ότατος (καὶ γιὰ τὰ παραθετικὰ ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ γραφοῦν -ώτερος -ώτατος) ἐπροτάθη ἀκόμη καὶ ἀπὸ καθαρῶντες φιλόλογους. Εἶναι καθαρῶνσιάνικη, καθαρολογικὴ πρόληψη νὰ θεωρῇ κανεὶς σφάλμα τὴν παράλειψη τῆς ὑπογεγραμμένης (ἄδης λ.χ.) ἢ τῆς προσωδιακῆς αὐξήσεως (δρῖσα λ.χ.) ἢ τὸν ἀπλοποιημένο τονισμό -ίνος (λ.χ. *Κωνσταντίνος*) ἢ τοὺς τύπους ἀπλὸς -ῆ -ὸ (ἀντὶ ἀπλοῦς, ἀπλῆ, ἀπλοῦν) ἢ τὸν τονισμό ἀγγουράς, ἀμπελας ἢ τὴν ὀρθογράφηση *λιώνω* (ποὺ εἶναι δισύλλαβο στὴν προφορὰ) ἀντὶ *λειώνω* (ποὺ προῆλθε ἀπὸ *λειῶ*), κλπ. Σὲ νεοελληνικὰ βιβλία γραμμένα στὴ νέα γλῶσσα (λογοτεχνικά, ἱστορικά, κ.ἄ.) συχνὰ διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ἔχει υἱοθετηθῇ αὐτὴ ἡ ὀρθογραφία, ποὺ εἶναι σωστὴ καὶ ἐπικράτησε. Ἐπίσης τὸ θηλυκὸ *γλυκιὰ* προῆλθε ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ θηλυκὸ *γλυκέα* (καὶ ἔχει ἱστορικὴ ὀρθογραφία) καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ ἄττικὸ *γλυκεῖα*. Τὸ *γιαλὶ* εἶναι φωνητικὰ καὶ ἱστορικὰ ὁρθότερο ἀπὸ τὸ *γυαλί*,

διότι τὸ ὑαλὶν τῆς ὀψιμῆς Κοινῆς προφερόταν *ü-a-lin* καὶ (μὲ τροπὴ τοῦ *ü* σὲ *i*) ἔγινε *i-a-lin*, ὥστερα σὲ δισύλλαβο *jalin*, ποὺ γραφόμενο μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτῆρες πρέπει νὰ γραφῇ *γιαλίν*. (Ἐὰν γράφω ὁ ἴδιος *γυαλί*, *γυαλάδα*, *γυαλένιος*, *γυαλικά*, *γυαλίζω*, κλπ. εἶναι γιὰ τοῦτο, ὅτι στὴν κοινὴ χρῆσις ἔχει καθιερωθῇ ἡ γραφὴ αὐτὴ· σὲ μιὰ μεταρρυθμιστικὴ ὁμῶς ἀπλοποίηση εὐχαρίστως θὰ ἐβλεπα τὴν καθιέρωσιν τῆς γραφῆς *γιαλί*, κλπ.).

Γιὰ «ὀρθογραφικὴν ἰσοπέδωσιν» τῶν λέξεων τῶν μεσαιωνικῶν δημωδῶν κειμένων κατηγορεῖται ὁ Κριαρᾶς ἀπὸ τὸ Βαγιακάκο (σ. 444, 445). Ὁ ὅρος *ἰσοπέδωσις* δὲν εἶναι κατὰλληλος ὅρος. Ὁρθολογιστικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ ὀρθογράφηση κἀνεὶ ὁ Κριαρᾶς. Ἐγγραφαν ἄλλοτε *ἀγαθουσύνη*, *ἀγιοσύνη* στὴν Κοινὴ, διότι εἶχαν τὸ *ω* [ῶ], ἀλλὰ ἔγραφαν στὴ μεσαιωνικὴ γλῶσσα καὶ γράφομε *κ'* ἐμεῖς στὴ νέα *ἀγαθοσύνη*, *ἀγιοσύνη*, διότι ἡ πραγματικὴ προφορὰ μὲ *ο* εἶναι (φῶς φανάρι) σημαντικότερο στοιχεῖο ἀπὸ τὸ σύμβολο *ω*, ποὺ καὶ αὐτὸ στὴν πραγματικὴ προφορὰ ἀντιπροσωπεύει τὸ βραχὺ *ο*. Ἡ γενίκευσιν λοιπὸν τῆς γραφῆς -*οσύνη* εἶναι εὐεργετικὴ ἀπλοποίηση.

Ἐξάλλου ἡ «φωνητικὴ ἐξέλιξις τῶν τύπων τῶν λέξεων» (σ. 447) δὲ φαίνεται στὴν ὀρθογραφία, ποὺ εἶναι ψευδοφωνητικὴ, ἀλλὰ στὴν παράστασις τῶν λέξεων μὲ φωνητικὰ σύμβολα (λ.χ. φωνητικά: *akéreos*, *akérjos*, *kérjos*, *akekéos*, *akerjos* καὶ ὅχι *ἀκέραιος*, *ἀκέριος*, *κέριος*, *ἀκεραῖος*, *ἀκεριος*). Μὲ ἄλλα λόγια καὶ συμπερασματικά: ἐπιστημονικὴ μέθοδος δὲν εἶναι ἡ υἱοθέτησις αὐστηρῆς ἱστορικῆς ὀρθογραφίας (γιατὶ ἡ ὀρθογραφία εἶναι κάτι ἐξωτερικόν), ἀλλὰ ἡ παρακολούθησις τῆς ἱστορίας τῆς κατὰ στάδια πραγματικῆς προφορᾶς, ἡ ὁποία (πραγματικὴ προφορὰ) συχνὰ κρύβεται κάτω ἀπὸ τίς ἀνορθογραφίαις τῶν γραφένων (π.χ. *ὑκοδομήθη* ἀντὶ *οἰκ-*, διότι *υ* καὶ *οι* προφέρονταν ἕως τὸ δέκατο μεταβυζαντινὸν αἰῶνα *ü*)⁵⁶.

Τέλος πρέπει νὰ πῶ ὅτι «διάσπασις τῆς ἱστορίας τῶν λέξεων» (σ. 445, 446) δὲν ἐπέρχεται καθόλου ὅταν τὸ οὐδέτερον (τὸ *λεπτό*, τὸ *μικρό*) ἢ τὸ θηλυκὸ (ἡ *μουσικὴ*, ἡ *χρυσή*) ἢ τὸ ἀρσενικὸ (ὁ *στρατιωτικὸς*, ὁ *μικρὸς*) ἐπιθέτων χρησιμοποιοῦνται ὡς οὐσιαστικὰ καὶ ὁ λεξικογράφος τὰ παραθέτῃ στὸ λεξικόν του σὲ ἰδιαιτέρα λήμματα, ἀφοῦ ἔχουν γίνει οὐσιαστικά. Τὸ ὄφελος ἀπὸ τὴν τακτικὴν αὐτὴν εἶναι ὅτι διευκολύνεται ἔτσι ὁ χρήστης τοῦ λεξικοῦ γιὰ νὰ βρῇ ὅ,τι χρειάζεται χωρὶς νὰ σπαταλᾷ χρόνον. Τὰ λεξικά δὲν γίνονται γιὰ νὰ εἶναι τὸ κάθε λῆμμα «πατριαρχικὴ» καὶ ἀσφυκτικὴ ἀποθήκη διαφόρων πραγμάτων. Ἡ ἐξέλιξις ἐξάλλου τῶν γλωσσικῶν πραγμάτων παρουσιάζεται μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν ἱστορικῇ, διότι καθρεφτίζεται τὸ ἱστορικὸ γεγονὸς τῆς ἐξέλιξεως τοῦ ἐπιθέτου καὶ σὲ ἀνεξάρτητο οὐσιαστικὸ μὲ τίς δικῆς του σημασίας. Ἐτσι προβάλλεται καὶ ὁ λεξιλογικὸς πλοῦτος τῆς γλώσσας.

56. Ἐκ τῶν ὑστέρων βλέπω (18.2.1975) ὅτι ὁ Ε. Κριαρᾶς στὸ ἄρθρον του «Λεξικογραφικά» (Φίλιτρα. Τιμητικὸς τόμος Σ. Γ. Καψωμένου, σ. 365-374) ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὰ ὀρθογραφικὰ ζητήματα, γράφοντας ἀπ' ἀφορμὴ τὴν κριτικὴν τοῦ Βαγιακάκου (σ. 371-373).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΛΕΞΕΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

- ἄβλεπος 283
 ἄβραστος 284
 ἀγαπητὸς 266
 ἀγιάτρευτος 283
 ἀγράμματος 262, 263
 ἄγραφος 266
 ἀγριοθεώρητος 284
 ἀγροικῶ 277
 ἄερας 282
 ἀθέλητος 284,
 ἀθῶος 262, 263
 αἰγιαλὸς 282
 αἰματόχαρτος 284
 αἶσθημα 262, 263
 ἀκάθιστος 284
 ἀκριβὸς 279 κέ.
 ἀλλιώτικος 288
 ἄλλος 279
 ἄμα 280
 ἀμεθοδία λεξικογράφου 267·-
 στήν ἐπιλογήν λέξεων καὶ ἀπο-
 δελτίωση 267
 ἄν (σύνδ.) 281
 ἀναλικιώνομαι 282
 ἀναλικιώνω 282
 ἀναπαύω 277
 ἄνθρωπος 271-2 μὲ σημ. 45
 ἀνιάτρευτος 283
 ἀνίσως 281
 ἀνοικτὸς 279
 ἀντάμα 280
 ἀντὶ 280 κέ.
 Ἀντίστροφος εὐρετήριο ἑλληνικῶν οὐ-
 σιαστικῶν καὶ ἐπιθέτων (Buck) 283
 καὶ σημ. 52
 ἀντιτὰ 280, κέ.
 ἀπάτητος 284,
 ἀπερπάτητος 284 κέ.
 ἀπῆς 281 κέ.
 ἀπῆτις 282
 ἀποδελτίωση: μέθοδος ἀποδελτιώσεως
 λογοτεχνικῶν κειμένων 262-263· ἐξ-
 αντλητικὴ ἀποδελτίωση 262, 267
 ἀπροσμάχητος 285
 ἀπροσπόριστος 285
 ἀργοκίνητος 286
 ἀργυροκατασκευάστος 286
 ἀργυροχρύσωτος 286
 ἀρτιφύτευτος 286
 ἀρχαῖσμοι στὶς νεοελληνικὲς διαλέκτους
 (λεξικὸ) 248, σημ. 6· 264
 ἀσυγκατάβατος 286
 ἀσυμβούλευτος 286
 ἄσφαλτος 286
 ἄφαγος 283
 ἀφάγωτος 285
 ἀφ' ἧς 281
 ἀφοῦ 281
 ἄφραγος 283
 ἄφτιαστος 287
 ἀφώναχτος 285
 ἀφώνητος 285
 ἀχάλαστος 287
 βαλκανικὲς γλῶσσες καὶ μεσαιων. λε-
 ξικὸ 260
 βιβλιογραφικὸς κατάλογος κειμένων στὸ
 Λεξ. Κριαρᾶ 269
 βυζαντινὸ ἑλλην. λεξικὸ (σχεδιαζόμενο)
 249, σημ. 9· ἐκθέσεις Bandy καὶ
 Κριαρᾶ, σημ. 9
 βυζαντινοελληνικὸ ὕλικὸ λείπει στὸ Λεξ.
 Δημητράκου 254
 γλῶσσα 'συνολικὸ σύστημα λεξιλογίου'
 267· 'ὀλοκληρωτικὸ σύστημα ἐπι-
 κοινωνίας' 267
 γλωσσικὴ ἀνάλυση 283, 287
 data bank σημ. 7

διγλωσσία προφορική 268
δομή τῶν λημμάτων τοῦ Λεξ. Κριαρᾶ 276

ἐλληνική λεξικογραφία 247 κέ.
ἐλληνοελληνικά λεξικά 275
ἐν τῷ ἄμα 280
ἐξακριβωμένο ὕλικόν (λεξικοῦ) 283 κέ.
ἔπος· λεξικὸν ἔπος 247, σημ. 3
ἐτυμολόγησις τοῦ νεοελλην. λεξιλογίου 271
ἐτυμολογικά λεξικά 247, σημ. 3
ἐτυμολογικὴ ἐργασία· τὸ Λεξ. Κριαρᾶ
γιὰ ἐτυμολογ. ἐργασία τῆς νεοελληνι-
κῆς 260· ἐτυμολογικὴ ἐρμηνεία 287
ἐτυμολογικὸν λεξιλόγιον τῆς βυζαντινῆς
καὶ μεσαιων. ἐλληνικῆς σύγχρονον
μ' ἐκεῖνο τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν
μεσαιων. γλωσσῶν 273
ἐτυμολογικὸν τμήμα τοῦ λήμματος τοῦ Λεξ.
Κριαρᾶ 271-3· δίνει στοιχεῖα τῆς ἱ-
στορίας τῆς λέξεως 272
εὐθειαστὸς 287
εὐρετήριο ἀντίστροφο βλ. Ἀντίστροφο εὐ.

θησαυρός· γενικὸς θ. 255· θησαυροὶ ἀτο-
μικῶν συγγραφέων 252 κέ.· θησαυρὸς
παράδομένης σὲ κείμενα καὶ ἐξα-
φανισμένης γλώσσας 252 καὶ σημ. 14·
νέος θησαυρὸς τῆς ἀρχ. ἐλληνικῆς
(Καλιφορνίας) 248 καὶ σημ. 7· θη-
σαυρὸς ὅλης τῆς ἐλληνικῆς 253 καὶ
σημ. 15· θησαυρὸς τῆς βυζαντινῆς
250, σημ. 9

ἱστορία τῶν λέξεων 269
Ἱστορικὸν Λεξικὸν 251, 272, σημ. 46 καὶ 47

Καινὴ Διαθήκη· λεξικά 247, σημ. 4
-κάμωτος σύνθετα ἐπιθ. 286
κείμενα· χρονολογία τους 269· χρονολο-
γημένα καὶ ἀχρονολόγητα 270
Κριαρᾶ δημοσιεύματα 256 καὶ σημ. 24.
Βλ. λεξικόν

λατινικά δάνεια στὴν ἐλληνική· λεξικὸν
251, σημ. 11
λατινικὸς (λεξιλογικὸς) κολοσσὸς 254
λέξεις· ἱστορία τῶν λέξεων καὶ χρονο-
λογικὰ δεδομένα 269· λέξεις κοινὲς
λείπουν στὸ Λεξ. Κριαρᾶ 262

λεξικά· τύποι λεξικῶν 252· κολοσσιαῖα λε-
ξικά 5· ἡ οἰκονομία χώρου μεγάλης
σημασίας σὲ μεγάλο λεξικὸν 274· εἰδι-
κά λεξικά κατ' εἶδη 255· λεξικά κατὰ
περίόδους ἢ ἐνδεδειγμένη λύση 255·
λεξικὸν τοῦ παλαιοῦ ἔπους (* Ἀμβούργο)
247 καὶ σημ. 3· ἐλληνοελληνικά λεξι-
κά 275· τὸ Λεξ. Δημητράκου (χωρὶς
ἀξιώσεις) 254 κέ.· τὸ ἴδιο γιὰ ἐνδοε-
λληνικὰς ἀνάγκας 255· λεξικὸν τῆς
νεοελληνικῆς (προφορικῆς, τοῦ ἐν-
τέχνου καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ λό-
γου) 251, σημ. 12· 260 καὶ σημ. 33·
34· 265 καὶ σημ. 40· ἀνεπαρκές, σκε-
λετώδες λεξικὸν χωρὶς λόγια στοι-
χεῖα 267. Βλ. καὶ μεσαιωνικὸ λ.

λεξικὸν Κριαρᾶ· αὐτοτελὲς τῆς μεσαιων.
ἐλλην. δημώδους γραμματείας 274·
ἡ δομὴ του 270 κέξ.· 276 χρῆσις μὴ
ἐλληνικῆς γλώσσας (π.χ. γαλλικῆς)
ὡς ἐρμηνευτικῆς στὸ λεξικὸν ἀπρόσ-
φορη 274 κέ. καὶ σημ. 49

λεξικογραφία 247 κέ. ἐγχειρίδιον λεξικο-
γραφίας (Zgusta) 252· τὸ ὕλικόν λύει
λεξικογραφικὰ καὶ ἄλλα προβλή-
ματα 267· ἐλληνικὴ λεξικογραφία
247 κέ· μεθοδολογία στὴ λεξικο-
γραφία 283

λεξικογραφικὰ ἔργα 247 κέ.
λεξιλόγιον λογοτεχνικόν (λόγιον) 267· λεξι-
λόγιον στὸ σύνολόν του εἶναι ὅ,τι
χρειάζεται καὶ συλλέγει ὁ λεξικο-
γράφος 267 κέ· λεξιλόγιον Μανασσῆ
σημ. 52

λόγια στοιχεῖα· στὸ Λεξ. Κριαρᾶ 264-69·
στὴ νεοελληνικῇ 265 καὶ σημ. 40·
266· λόγιον (λογοτεχνικόν) λεξιλό-
γιον 265· λόγια λατινικά στοιχεῖα
στὶς ρωμανικὰς γλώσσας 265
λογοτεχνικὴ γλῶσσα κειμένων· μέθοδος
ἀποδελτιώσεως ὕλικου 267-69

μεθοδολογία στὴ λεξικογραφία 283
μέθοδος στὴ γλωσσολογικὴν ἔρευνα 287·
μέθοδος στὴν ἐξέταση ρηματικῶν
ἐπιθέτων 287

-μένος μετοχές 28
μεσαιωνικά δημώδη κείμενα 261 κέ.

μεσαιωνική και μεταμεσαιωνική έλλη-
νική ή άμεση προγονική γλώσσα
τῶν Νεοελλήνων 260

μεσαιωνικό έλληνικό λεξικό 256 κέ. τὸ Λεξ.
Κριαρά τὸ 1ο έπιστημον. λεξ. στὴ
νέα Ἑλλάδα 256· βιβλιοκρισίες τοῦ
Λεξ. Κριαρά σημ. 28· ἀξιολόγηση
257 κέ.· τρία σημεία 260· λεξικό
τῶν λίγο-πολύ δημωδῶν κειμένων
263· λεξιλόγιο τοῦ περιελήφθη 262
μικτὴ γλώσσα στὰ μεσαιων. κείμενα
262 κέ.

μορφολογικό (τυπολογικό) τμήμα τοῦ
λήμματος στὸ Λεξ. Κριαρά 270 κέ.
μικηναϊκὴ γλώσσα 247, σημ. 1

νεοελληνική γλώσσα: νεοελλην. καλλιερ-
γούμενη γλ. 265 μὲ σημ. 40· νεοελ-
ληνική σ' έπιστημον. ἔργα 274· ὡς
έρμηνευτικὴ στὸ Λεξ. Κριαρά 23 κέ.
ὡς μέσο βαθύτερης γνώσης τῆς μεσαι-
ων. έλληνικῆς καὶ τῆς μεσαιωνοελλην.
λεξικογραφίας 275 καὶ σημ. 49

νεοελληνικό λεξικό· βλ. λεξικά
νεοελληνικό λεξιλόγιο σημασιολογικῶς ἐξ-
ελισσόμενο ἀπὸ τὴν ἀρχ. έλληνικὴ
σημ. 2· έτυμολόγηση νεοελλην. λε-
ξιλογίου 271

νεολογισμοὶ σημ. 42

ξέφραγος 283

ὀνοματολογικό λεξικό (Βρεταννικῆς Ἀ-
καδημίας) 248 κέ.

ὀνομαστικὸν τῆς μεσαιων. έλληνικῆς σημ.
8· 262 καὶ σημ. 35

ὀρθογραφία στὸ Λεξ. Κριαρά: ἀρχές καὶ
μέθοδος 274

-ούτσικος ἐπίθετα 288

παρθεύματα στὸ λεξ. Κριαρά 270 κέ.
Πατερικά κείμενα: λεξικό τῆς γλώσσας
τῶν Πατέρων 248, σημ. 5

*προσεκτός, προσεκτικὸς 287· ἀπρόσε-
κτός 285

προφορά τῆς μεσαιων. καὶ νεοελλην.
διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν προφορά τῆς
ἀρχαίας έλλην. 271 κέ. καὶ σημ. 45

σημασιολογικό μέρος στὸ Λεξ. Κριαρά 273
κέ.

στερητικά σύνθετα ἐπίθετα σὲ -τος 283-287

*στραβωτός, στραβωτικὸς 287· ἀστρά-
βωτος, ξεστράβωτος 286

συνώνυμα στὸ Λεξ. Κριαρά 273

Thesaurus Linguae Graecae (στὶς
Η.Π.Α.) 248 καὶ σημ. 7

-τος ρηματικά ἐπίθετα 283-287

ὑπερλόγιος τύπος 280

φτιαστός 287

χεττιτικὴ 252 καὶ σημ. 14

χρήση λεκτικῶν στοιχείων 287· λέξεων 273
χρονολογία κειμένων 269· κείμενα με-
σαιωνικὰ χρονολογημένα καὶ ἀχρο-
νολόγητα 270

χροнологικὰ δεδομένα καὶ ἱστορία τῶν
λέξεων 269

χωρικά ὕδατα 282

ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ

Σελ. 247 - 249: Τὸ ἀρχαιοελληνικό λεξικό, Liddell - Scott - Jones, A Greek - English Lexicon (Oxford, 1925 - 1940), συνοδεύεται τώρα ἀπὸ Supplement, ed. E.A. Barber, 1968. - Σ' αὐτὸ προστέθηκε τελευταία: Robert Renehan, Greek Lexicographical Notes: A Critical Supplement to the Greek - English Lexicon of Liddell - Scott - Jones, Göttingen, 1975. 208 σελ. (Hypomnemata, 45). - "Ας ἀναφερθῇ καὶ ἡ παλαιότερη ἐργασία: D.J. Georgacas, A Contribution to Greek word history, derivation, and etymology, Glotta 36 (1958), 100 - 122 καὶ 161 - 193.

Σελ. 260 (ἀνω): Τὸ λεξικό Κριαρά θὰ βοηθήσῃ τὴν καλύτερη ἐκδοσὴ μεσαιωνικῶν κειμένων. Ἡδὴ ἡ Κομνηνὴ Δ. Πηδώνια κατάρτισε εὔρετηριακὸν πίνακα διορθώσεων σὲ μεσαιωνικά κείμενα, οἱ ὁποῖες ἔχουν γίνῃ στὸ λεξικό Κριαρά: Πίνακας χωρίων μεσαιωνικῶν κειμένων ποὺ διορθώνονται στὸ Λεξικό μεσαιωνικῆς έλληνικῆς δημώδους γραμματικῆς Ε.Κριαρά, Βυζαντινὰ 7 (1975), 223 - 250.

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΚΑ

ΚΩΣΤΑΣ Α. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΣ / Ἀθήναι

Τὸ «Ἑτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς», ποῦ ἔχει ἐκδώσει ὁ καθηγητὴς Ν. Π. Ἀνδριώτης¹, ἀποτελεῖ σημαντικὴ προσφορὰ γιὰ τὴν πληρέστερη γνωριμία τῆς νέας μας γλώσσας. Στὴ διάθεση τῆς ἔρευνας ὑπάρχει σήμερα τὸ πρῶτο λεξικὸ τῆς νεοελληνικῆς, στὸ ὁποῖο συγκεντρώνονται οἱ πιὸ κοινές νεοελληνικές λέξεις καὶ ἀρκετὲς ἰδιωματικές, μὲ τὴν ἀσφαλῆ, πιθανὴ ἢ ἀμφίβολη ἑτυμολογία τους, καὶ ἐπισημαίνονται λέξεις κοινές ἀγνωστικῆς ἀρχῆς. Βέβαια, ὁ καθηγ. Ἀνδριώτης περιορίζει μετρίοφρονα τὸν ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τῆς ἐργασίας του στὴ συγγραφὴ ἐνὸς χρηστικοῦ βοηθήματος, ποῦ καλύπτει πραχτικὲς μορφωτικὲς ἀνάγκες· ὅπωςδὴποτε, ὅμως, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ παραβλεφθῇ ἡ ἀξία τοῦ λεξικοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐπιστημονικῆς συμβολῆς στὴ νεοελληνικὴ ἑτυμολογία. Ἡ ὀρθὴ ἑτυμολόγηση πολλῶν λέξεων δίνει τὴν ὀριστικὴ λύση σὲ προβλήματα, ποῦ ἔμεναν ἀξεδιάλυτα· ἐπιπλέον, ἡ «κωδικοποιημένη» καὶ κριτικὴ καταχώριση τῶν ἑτυμολογιῶν, ποῦ ἀνήκουν σὲ προγενέστερους ἐρευνητές, ἀνταποκρίνεται σὲ ἀποκλειστικὰ ἐπιστημονικὲς ἀπαιτήσεις, ὑποβοηθώντας ἀναμφισβήτητα τὸν ἐπιστήμονα ἐρευνητὴ σὲ κάθε μελλαντικὴ ἑτυμολογικὴ ἀναζήτηση.

Ἡ λεξιλογικὴ καταγραφὴ τοῦ ἑτυμολογικοῦ ὕλικου, καὶ μάλιστα ἡ «κωδικοποίησις» τῶν ἀμφίβολων ἢ σφαλερῶν ἑτυμολογιῶν, δὲν ἐμφανίζουν ἱκανοποιητικὸ τὸν ἀπολογισμὸ στὸ χῶρο τῆς νεοελληνικῆς ἑτυμολογίας. Πολλές λέξεις ἐξακολουθοῦν νὰ κρατοῦν σκοτεινὴ τὴν προέλευσίν τους καὶ ἄλλες, πολὺ περισσότερες, συνοδεύονται ἀπὸ ἐρμηνεῖς ἐλάχιστα πειστικὲς ἢ καὶ ἀπίθανες. Ποικίλοι εἶναι οἱ λόγοι, ποῦ ἔχουν συντελέσει στὸ νὰ ἐπιβραδυνθῇ ἡ ἑτυμολογικὴ σπουδὴ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς. Καὶ πρῶτα-πρῶτα, ὁ πλοῦτος τῆς γλώσσας μας, κληροδοτημένος ἀπὸ μακρόχρονη γραφτὴ καὶ προφορικὴ παράδοση, δημιουργεῖ ἐνδογενεῖς δυσχέρειες, ποῦ ἡ ἀντιμετώπισή τους θὰ ἦταν εὐχερής, ἂν εἶχε γίνῃ συστηματικὴ περισυλλογὴ τοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου καὶ ἂν παράλληλα ἐπιταχυνόταν ἡ ἔκδοση τοῦ «Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Ἄλλος σοβαρὸς λόγος, ποῦ ἐπέδρασε ἀνασταλτικὰ στὴν πρόοδο τῆς νεοελληνικῆς ἑτυμολογίας, εἶναι ὁ γλωσσολογικὸς ἐρασιτεχνισμὸς· δικαιολογημένα ὁ καθηγ. Ἀνδριώ-

1. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, Ἑτυμολογικὸ Λεξικὸ τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς, Ἀθήνα 1951 (Collection de l'Institut Français d'Athènes), σελ. 312· 2η ἔκδοση, Θεσσαλονίκη 1967 (Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης - Ἰνστιτούτον Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), σελ. 442· φωτοτυπικὴ, μὲ διόρθωση παροραμάτων, Θεσσαλονίκη 1971. Οἱ παραπομπές γίνονται στὴν τελευταία ἔκδοση.

της παρατηρεῖ ὅτι ἀπαρὰ τὶς πλούσιες ἐτυμολογικὲς συμβολὲς Ἑλλήνων καὶ ξένων, ἡ νεοελληνικὴ ἐτυμολογία ὑποφέρει πάντα ἀπὸ τὸν ἐρασιτεχνισμόν καὶ ἀπὸ τὴν ἀναπόδειχτὴ ἀληθοφάνεια τῶν τολμηρῶν εἰκασιῶν»². Ἀκόμα σοβαρότερος λόγος εἶναι ἡ τάση, ποὺ ἔχει ἐπικρατήσῃ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἀρχὲς τῆς ἐτυμολογικῆς ἔρευνας καὶ ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ τὴν προσπάθεια νὰ διασφαλισθῇ ὅπωςδὴποτε ἡ ἐλληνικότητα τῶν λέξεων, ἔστω καὶ ἂν ἀρκετὲς ἀπὸ αὐτὲς εἶναι ἀναμφίβολα ξένης ἀρχῆς. Ὅταν ἐπιχειροῦμε νὰ ἀνιχνεύσουμε σὲ ὅλες, σχεδόν, τὶς λέξεις ἐλληνικὴ προέλευση, καταφεύγοντας συχνὰ σὲ ἀπαράδεχτους γλωσσολογικοὺς ἀκροβατισμούς, ἀναπόφευχτο εἶναι νὰ καταλήγουμε σὲ ἐρμηνεῖς ἀπίθανες, ἢ καὶ γελοῖες, καὶ νὰ παρεμποδίζουμε τὴν πρόοδο τῆς ἐτυμολογίας. Οἱ γλωσσολόγοι μας — κυρίως τῆς παλαιότερης ἐποχῆς — δὲ θέλησαν νὰ ἀντιληφθοῦν, ἂν καὶ διέθεταν πλούσια γλωσσολογικὴ κατάρτιση, πὼς δὲν εἶναι ἐπιτρεπτὸ νὰ κατευθύνεται ἢ νὰ ἐπηρεάζεται ἡ ἐπιστημονικὴ ἀναζήτησις ἀπὸ συναισθηματισμούς καὶ προκαταλήψεις.

Ὁ καθηγ. Ἀνδριώτης δὲν ἀγνοοῦσε αὐτὲς τὶς χρόνιες ἀδυναμίαι τῆς νεοελληνικῆς ἐτυμολογίας, ἀλλὰ καὶ δὲν εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐξουδετερώσῃ τὶς ἀναπόφευχτες δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις τους, διορθώνοντας τὰ σφάλματα τῶν προγενέστερων ἐτυμολόγων καὶ προτείνοντας ἀσφαλεῖς ἐτυμολογίες γιὰ ὅλες τὶς λέξεις, ποὺ περιλαμβάνονται στὸ Λεξικὸν τοῦ καθὼς ὁμολογεῖ καὶ ὁ ἴδιος, κανεὶς συγγραφέας «ἐτυμολογικοῦ λεξικοῦ δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ εἶναι τόσο σοφός, ὥστε νὰ ἐτυμολογήσῃ μόνος του ὅσες λέξεις εἶναι ἄγνωστης ἀρχῆς, οὔτε νὰ ἀποφανθῇ ἀξιωματικὰ ἂν ἡ ἐρμηνεία ποὺ ἔδωκε κάποιος σὲ μιὰ λέξη εἶναι ἀσφαλῶς σωστὴ ἢ ὅχι, οὔτε ἀπὸ τὶς πολλὰς τυχὸν ἐρμηνεῖς μιᾶς λέξεως νὰ προκρίνῃ ἀδίσταχτα τὴ μιὰ»³. Κατὰ συνέπεια, πολλὴ ἐργασία ὑπάρχει γιὰ τὸν ἐτυμολόγο ἐρευνητὴ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς. Μὲ ἀφετηρίαν τὴν «κωδικοποίησιν» τοῦ Λεξικοῦ μπορούμε νὰ προχωρήσουμε στὴν προσπάθεια γιὰ τὴν ἐτυμολογικὴ ἐρμηνεία τῶν λέξεων, ποὺ εἶναι ἄγνωστης, ἀμφίβολης ἢ ἀπίθανης ἀρχῆς. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἐπιχειρεῖται στὴ μελέτη αὐτὴ γιὰ μιὰ σειρὰ νεοελληνικῶν λέξεων, ποὺ συγκαταλέγονται στὶς παραπάνω τρεῖς κατηγορίαι.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ἀλβαν. ἀλβανικὸ
ἀραβ. ἀραβικὸ
ἀρχ. ἀρχαῖο ἐλληνικὸ

ἀρωμουν. ἀρωμουνικὸ
βενετσιάν. βενετσιάνικο
βουλγ. βουλγαρικὸ

2. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ, ὁ.π., σ. η'.

3. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σελ. θ', ι'.

γαλ.	γαλλικὸ	παλσλαβ.	παλαιοσλαβικὸ
ἰσπαν.	ἰσπανικὸ	ρουμαν.	ρουμανικὸ
ἰταλ.	ἰταλικὸ	ρωσ.	ρωσικὸ
λατιν.	λατινικὸ	σερβ.	σερβικὸ
μεσαιων.	μεσαιωνικὸ	σλαβ.	σλαβικὸ
νεοελ.	νεοελληνικὸ	τουρκ.	τουρκικὸ
παλβουλγ.	παλαιοβουλγαρικὸ		

I. ΛΕΞΕΙΣ ΑΓΝΩΣΤΗΣ ΑΡΧΗΣ

Ὁ καθηγ. Ἀνδριώτης ἔχει συγκεντρώσει στὸ Λεξικὸ του πενήντα, περίπου, λέξεις, ποὺ εἶναι ἀγνωστῆς ἀρχῆς· σ' αὐτὲς περιλαμβάνονται καὶ ὅσες ἔχουν ταυτισθῇ μὲ ἀντίστοιχες μεσαιωνικές, ποὺ δὲν ἐτυμολογοῦνται. Προτείνεται ἡ ἐτυμολογία τῶν λέξεων: βελούχι, λούτσος, μακάρι, μπαμπούλας, νίλα, ντόρος, ρεμπεσκέ, σονγιάς, τσαγανός, τσιγαρίζω, φάρσωμα, φουφούλα.

1. βελούχι, τό: πηγὴ μὲ πολὺ νερό· λέγεται καὶ κεφαλόβρυσος καὶ κεφαλάρι. Ἡ λ. βελούχι, καθὼς καὶ τὰ συνώνυμά του, ἀπαντῶνται καὶ σὰν τοπωνύμια σὲ πολλὲς περιοχὲς στὴν Ἑλλάδα. Τὸ νεοελ. βελούχι, μεσαιων. βελούχιν, προέρχεται ἀπὸ τὸ παλαιὸ βουλγ. ἐπίθ. *veliko* = μεγάλος⁴: βελούχι = μεγάλη (πηγή)· γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ παλαιοῦ βουλγ. *veliko* > μεσαιων. βελούχιν > βελούχι πβλ. τουρκ. *zarik*. > μεσαιων. *tsarouchin* > νεοελ. *tsarouchi*. Νομίζω πὼς ἀπὸ τὸ μεσαιων. προσηγ. βελούχιν (=μεγάλῃ πηγῇ) εἶναι καὶ τὸ τπν. Βελούχι, τὸ βουνὸ Τυφρηστὸς (Εὐρυτανία). Ὀνομάστηκε τὸ βουνὸ Βελούχιν στοὺς ὕστερους μεσαιωνικοὺς χρόνους⁵, γιὰτὶ λίγα πρὶν κάτω ἀπὸ τὴ χαμηλότερη κορυφὴ του, κοντὰ στὸ χωριὸ Μαυρίλο, βρίσκονται οἱ πρῶτες πηγὲς τοῦ ποτ. Σπερχειοῦ. Ἀρχικὰ ἡ ὀνομασία κάλυπτε τὴν περιοχὴ τῶν πηγῶν καὶ μὲ τὸν καιρὸ ἐπεχτάθηκε μέχρι καὶ τὴν πρὶν ὕψηλῃ κορυφῇ⁶, ποὺ εἶναι τὸ κυρίως Βελούχι, ἐνῶ ἡ χαμηλότερη πῆρε τὴν ὀνομασία

4. Βλπ. MAX VASMER, *Die Slaven in Griechenland*, Leipzig 1970, σ. 165.

5. Στὸ «Θρῆνον» γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης, ποὺ ἔχει γραφῇ ἀπὸ ἀνώνυμο στιχοῦργὸ καὶ πρωτοεκδόθηκε ἀπὸ τὸν Α. ELISSEN, *Analekten der Mittel-und neugriechischen Literatur*, 3 Theil, Leipzig 1857, σελ. 16-35, ἀναφέρεται: «... Ἑλλάδα, Πάτρα, Ἀγραφα, Βελούχιν καὶ Πριστόλιο(;)...» (EMILE LEGRAND, *Bibliothèque grecque vulgaire*, Paris, τ. 1, Α', 1880, σ. 194), στὸ στ. 981, ἐνῶ στὸν προηγούμενο στ. 770: «... Ἑλλάδα, Ἀγραφα, Βελούχι, τὸ Πριστόλιο (;)...».

6. Ἀνάλογο παράδειγμα ἔχουμε ἀπὸ τὸ τοπωνυμικὸ τοῦ Παρνασοῦ: Μία κορυφὴ — πρὶν χαμηλὴ ἀπὸ τὴ Λιάκουρα καὶ τὸ Γεροντόβραχο — ὀνομάστηκε Λικέρι ἀπὸ ξερολίμνη, ποὺ βρίσκεται στοὺς πρόποδες τῆς βουνοπλαγιᾶς· τὸ τπν. *Λικέρι* < ἄλβαν. *lëqeri* = ἡ λίμνη. Γιὰ τὴ λίμνη καὶ τὴν ὀμώνυμη κορυφὴ βλπ. ΧΡΙΣΤΟΥ ΚΟΥΣΟΥΛΑ, Ὁ Σάλωνας, Ἀθήνα 1950,

Μαυριλιώτικο (Βουνό)⁷. Ἡ συσχέτιση τοῦ τπν. Βελούχι μετὰ τὸ προσηγ. βελούχι = μεγάλη πηγὴ, καὶ συγκεκριμένα μετὰ τὰ βελούχια τοῦ ποταμοῦ Σπερχειοῦ, ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἀπαντᾶται καὶ ὁ τύπος τὰ Βελούχια ἀντὶ τοῦ Βελούχιν ἢ Βελούχι⁸. Ὁ Vasmer ἐτυμολογεῖ τὰ ταπωνύμια Βελούχι = α) ὄνομα πηγῆς στὴν Παρνασίδα καὶ β) ὄνομα τοῦ Τυφρηστοῦ ἀπὸ τὸ ἀμαρτύρητο σλαβ. **Bělučъ* < σλαβ. *bělъ* = λευκός⁹. Πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Vasmer ὁ ἄγγλος περιηγητὴς W.M. Leake¹⁰ ἔχει γράψει ὅτι τὸ βουνὸ Τυφρηστὸς ὀνομάστηκε Βελούχι, γιὰ εἶναι κατάλευκο ἀπὸ χιόνια, καὶ ὅτι ἡ ὀνομασία προέρχεται ἀπὸ βουλγαρικὴ λέξη, ποὺ σημαίνει «λευκός»· ὁ Ἰωάννης Γ. Βορτσέλας δὲν ἀπορρίπτει τὴν ἐρμηνεία τοῦ Leake, κρίνει ὅμως πιθανότερο πῶς τὸ βουνὸ πῆρε τὴν ὀνομασία Βελούχι «διὰ τὸ τεφρόχρουν τοῦ ἐδάφους» καὶ ὅχι γιὰ τὰ πολλὰ χιόνια, ποὺ «δὲν διατηροῦνται συνήθως πέραν τοῦ Μαΐου τὸ πολὺ»¹¹. Ἀλλὰ καὶ ἂν θὰ γινόταν ἀποδεχτὴ ἴσως ἡ ἐτυμολογία τοῦ τπν. Βελούχι, τὸ βουνὸ Τυφρηστὸς, ἀπὸ τὸ ἀμαρτύρητο σλαβ. **Bělučъ* (= λευκὸ βουνό), ὡπωςδῆποτε τὸ προσηγ. βελούχι (= πηγὴ μετὰ πολὺ νερό), καθὼς καὶ τὸ τπν. Βελούχι, πηγὴ στὴν Παρνασίδα, πρὸ δικαιολογημένα θὰ σχετισθοῦν μετὰ τὸ παλαιὸ βουλγ. ἐπίθ. *velikъ* (= μεγάλος), δηλ. βελούχι = μεγάλη πηγὴ, παρὰ μετὰ τὸ σλαβ. *bělъ* = λευκός.

2. λούτσος, ὁ: εἶδος ψαριοῦ, τὸ *lupus marinus* λέγεται καὶ λούτζος¹². Τὸ νεοελ. λούτσος < ὀψιμο μεσαιωνικὸ λούτζος < ἰταλ. *luzzo* < λατιν. *lucius* < ἀρχ. λύκος (Ἀθήναιος 282D)· τὸ μεσαιων. λούτζος μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Du Cange¹³, τὸ ἰταλ. *luzzo* ἀπὸ τὸν Veneroni¹⁴.

3. μακάρτι, τό: γιαούρτι· ὁ Ἀνδριώτης¹⁵ ἐξηγεῖ «ξινόγαλο», ἀλλὰ ἡ σημασία αὐτὴ μαρτυρεῖται μόνο ἀπὸ τὴ Σηλυβρία καὶ τὶς Σαράντα Ἐκκλησίες¹⁶· στίς ἄλλες περιοχὲς — ὅπου ἀπαντᾶται — ἡ λέξη δηλώνει τὸ γιαούρτι καὶ ὅχι τὸ ξινόγαλο τῶν βοσκῶν. Τὸ νεοελ. τὸ μακάρτι (= γιαούρ-

σ. 66. Ἄς σημειωθῇ ὅτι καὶ ἡ λίμνη Κωπαΐδα στὴ Βοιωτία λεγόταν παλαιότερα Λικέρι.

7. ΙΩΑΝΝΟΥ Γ. ΒΟΡΤΣΕΛΑ, Φθιώτις, ἐν Ἀθήναις 1907, σ. 13.

8. Στὸ «Χωρογραφικὸ Πίνακα τῆς ἐπαρχίας Φθιώτιδος», ποὺ συντάχθηκε ἀπὸ τὸ Βορτσέλα μετὰ βᾶσιν τὸν ἐπίσημο χάρτη τοῦ Γαλλικοῦ Ἐπιτελείου, ἀναγράφεται: «(Τυφρηστὸς) ὄρ. Βελούχια» (βλπ. ΙΩΑΝΝΟΥ Γ. ΒΟΡΤΣΕΛΑ, ὁ.π., προσάρτημα).

9. MAX VASMER, ὁ.π., σελ. 66 καὶ 114.

10. WILLIAM MARTIN LEAKE, *Travels in Northern Greece*, London 1835, τ. 2, σ. 601.

11. ΙΩΑΝΝΟΥ Γ. ΒΟΡΤΣΕΛΑ, ὁ.π., σ. 14.

12. ΧΡΙΣΤ. Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, Τοπωνυμικὸ τῆς Ρόδου, Ρόδος 1951, σ. 185.

13. CH. DU CANGE, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis*, τ. 3, Parisii 1678 (ἐπανέκδοσις, σὲ 10 τόμ., Sw. Niort 1883-1887), σὲ λέξη.

14. VENERONI, *Dictionnaire Italien et François*, Venise MDCCXXXI, τ. 1, σ. 301 γ.

15. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 194α.

16. Βλπ. Ἀρχ. Θρακ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θησαυροῦ, ἐν Ἀθήναις, Α', 1934-35, σ. 154.

τι) εἶναι ἰδιωματικὸ καὶ ἀπαντᾷται κυρίως στὴ Θράκη¹⁷· στὴ Μακεδονία λέγεται τὸ μαρκάτι¹⁸, στὴ Ρούμελη ἢ μαρκάτη. Πρόκειται γιὰ λέξη ἀρωμουνική, ποὺ πέρασε στὶς ἐλληνικὲς περιοχὲς μὲ τοὺς νομάδες βλάχους τῆς Πίνδου, καθὼς συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλες λέξεις τῆς ποιμενικῆς ζωῆς. Ἡ λ. τὸ μακάρτι ἢ μαρκάτι ἢ ἡ μαρκάτη εἶναι ἀπὸ τὸ ἀρωμουν. *mârkat*¹⁹ = «ὀξύγαλα, κοιν. γιαούρτι. . . καὶ μαρκάτι ἐν Μακεδονίᾳ¹⁹»· τὸ ἀρωμουν. *mârkat*¹⁹ εἶναι δυνατὸ νὰ σχετισθῇ μὲ τὸ μεταγν. λατιν. *melca* = «*lac acetosum*» = ὀξύγαλο, δηλ. γιαούρτι²⁰. Ἀπὸ τὸ ἀρωμουν. *mârkat*¹⁹ > τὸ μαρκάτι, καὶ μὲ τὴ μετᾶθεσιν τοῦ ὕγρου > τὸ μακάρτι· τὸ μαρκάτι > ἡ μαρκάτη, καθὼς τὸ γιαούρτι > ἡ γιασοῦρτη. Ὁ Στ. Μλαδένωφ²¹ παρατηρεῖ ὅτι ἡ λ. μακάρτι εἶναι ἴσως ἀρμενικῆς ἀρχῆς, ἐνῶ ὁ Ἀνδριώτης τὴ συγκαταλέγει στὶς λέξεις, ποὺ εἶναι ἀγνώστου ἐτύμου.

4. μπαμπούλας, ὁ: φόβητρο, κυρίως γιὰ τὰ μικρὰ παιδιὰ. Τὸ νεοελ. μπαμπούλας εἶναι ἀπὸ τὸ ρουμαν. *băboiul* = γριά μάγισσα, φόβητρο· στὴν Ἑπειρὸ μπαμπουλέτσκω = «ἡ παληόγρηνα»²². Ἀπὸ τὸ ρουμαν. *băboiul* > ὁ μπαμπούλας, κατὰ τὰ ἀρσ. οὐσ. σὲ -ας· ὁ Πέτρος Βλαστός ἀναφέρει: «Μπαμπούλας· Σεντονού»²³. Στὶς λαϊκὲς παραδόσεις καὶ στὰ παραμῦθια τῶν βαλκανικῶν λαῶν ἡ γριά μάγισσα παρουσιάζεται δύστροπη καὶ αἰμοβόρα γυναίκα, ποὺ μὲ τὰ «δαιμονικά» της μπορεῖ νὰ κάνῃ μεγάλο κακὸ στὸν ἄνθρωπο· συχνὰ ταυτίζεται μὲ τὴ στρίγγλα καὶ ἡ μορφὴ της γίνεται φανταστική, γιὰτὶ ὁ ἀπλοῦκὸς λαὸς πιστεύει ὅτι ἡ μάγισσα ἔχει τὴ δύναμη νὰ μεταμορφώνεται καὶ σὲ πουλί. Εἰδικότερα, στὰ παιδικὰ παραμῦθια ἡ γριά μάγισσα συμβολίζει τὸ τιμωρὸ πνεῦμα σὲ περιπτώσεις ἀταξίας καὶ ἀποτελεῖ τὸ φόβητρο γιὰ τὸ παιδί, καθὼς εἶναι τὸ φόβητρο καὶ ὁ μπαμπούλας, ποὺ πολὺς φορὲς ἀντικαθιστᾷ τὴ γριά μάγισσα.

5. νίλα, ἡ: α) ἀφανισμός, β) τραγικὸ θέαμα, ποὺ προκαλεῖ τὸν οἶκτο, καὶ γ) οἶκτος. Ἀπὸ τίς τρεῖς αὐτὲς σημασίες ἡ τρίτη, δηλ. νίλα = οἶκτος, ἔχει λησμονηθῇ σήμερα στὴν Ἑλλάδα, μὲ ἐξαίρεση τὴν Ἑπειρὸν — ἴσως καὶ κάποια ἄλλη περιοχὴ, ποὺ δὲ μπόρεσα νὰ ἐπισημάνω· γιὰ τὴν Ἑπειρὸν δίνει

17. ΚΩΝΣΤ. ΚΟΥΚΚΙΑΝ, Λεξιλόγιον ἐλληνικῶν λέξεων παραγομένων ἐκ τῆς τουρκικῆς, Ἀθῆναι 1960, σ. 24β.

18. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, Ἑτυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς Κουτσοβλαχικῆς γλώσσης, ἐν Ἀθήναις 1909, σ. 280.

19. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ὁ.π.

20. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π. 10.

21. Βλπ. Ἀρχ. Θρακ. Λαογρ. καὶ Γλωσ. Θεσσαυροῦ, ὁ.π.

22. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, Τὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα τῆς Ἑπείρου, Β', Ἰωάννινα 1966, σ. 40.

23. ΠΕΤΡΟΥ ΒΛΑΣΤΟΥ, Συνώνυμα καὶ Συγγενικά - Τέχνες καὶ Σύνεργα, Ἀθήνα 1931, σ. 488.

ὁ Μπόγκας τὴν ἐρμηνεία: *νήλα* = 1) τραγικὸ θέαμα καὶ 2) οἶκτος: «ὄντας τὸν εἶδα ξαπλουμένουν στὰ χῶματα μ' ἔκουψι ἡ νήλα»²⁴, καὶ παραθέτει τὸ Ζαγοριακό: «νὰ τὸν φτάκη ἡ νήλα μου» = «νὰ δυστυχῆσῃ δηλ. σὲ τέτοιο βαθμὸ πού νὰ μοῦ προκαλέσῃ τὸν οἶκτο»²⁵. Παλαιότερα, ὅμως, ἡ λ. *νίλα* στὴ σημασία «οἶκτος» ἀπαντᾶται καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, π.χ. τῇ Ρούμελῃ, καθὼς διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ Μακρυγιάννη, πού γράφει: «Τότε οἱ δυστυχεῖς ἀξιωματικοὶ Τοῦρκοι κι' ὅσοι μεῖναν βάλαν τὶς φωνές καὶ σ' ἔπαιρνε ἡ νίλα»²⁶. Τὸ νεοελ. *νίλα* προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρωμουν. *nila* (= οἶκτος, συμπάθεια) < ρουμαν. *mila* < σλαβ. *milъ* (= συμπάθεια)²⁷. στὰ ἀρωμουνικά: ρ. *niluesku* (= ἔλεω, οἰκτίρω, συμπάθω) καὶ ἐπίθ. *niluitu - ta* (= οἰκτρός)²⁸. ἡ τροπὴ τοῦ *m > n* (ρουμαν. *mila > nila*) εἶναι συνήθης στὰ ἀρωμουνικά: λατιν. *mil-le > nile* (= χίλια)²⁹. Ἐσφαλμένα ὑποστηρίζει ὁ Νικολαΐδης ὅτι τὸ σλαβ. *milъ*, τὸ ρουμαν. *mila* καὶ τὸ ἀρωμουν. *nila* προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀρχ. ἑλλην. *μεῖλιον* (= «πᾶν τὸ εὐφραῖνον»)³⁰. οὔτε, βέβαια, εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ ὅποιοσδήποτε συσχετισμὸς τοῦ νεοελ. *νίλα* μὲ τὸ ὁμηρικὸ ἐπίθ. *νηλεές* (ἡμαρ), πού ὑπαινίσσεται ὁ Μπόγκας καὶ γι' αὐτὸ γράφει *νήλα* ἀντὶ *νίλα*³¹. δικαιολογημένα ὁ Ἀνδριώτης ἀγνοεῖ αὐτὴ τὴν ἐτυμολογίαν³².

6. *ντόρος*, ὁ: θόρυβος· κυρίως λέγεται *ντόρος* ὁ θόρυβος, ἡ ζωηρὴ συζήτηση γιὰ κάτι τὸ ἐντυπωσιακό: «ἔκανε ντόρο», δηλ. προκάλεσε κάποιος πολλὰ σχόλια μὲ τὴν ἐμφάνισή του ἢ μὲ τὴν ἐνέργειά του, «ἔγινε ντόρος», δηλ. μεγάλη φασαρία κλπ. ἀνάλογο εἶναι τὸ «ἔκανε κρότο» κ.ἄ. στὴν Ἡπειρο ἡ λ. *ντόρο(ς)* σημαίνει «τά ἀστεῖα, τὸ γλέντι»³³. Τὸ νεοελ. ὁ *ντόρος* προέρχεται ἀπὸ τὸν ἰταλισμὸ *d'oro in oro*, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Veneroni δίνει τὴν ἐρμηνεία: «en toute excellence, du plus fin»³⁴. τὸ «κάτι τὸ ἐξαιρετικόν», πού δηλώνεται μὲ τὸ *d'oro in oro*, εἶναι αὐτὸ πού ἐκφράζει στὴν οὐσιαστικὴ ἔννοιά του τὸ νεοελ. *ντόρος*.

7. *ρεμπεσκές*, ὁ: ἀπρόκοφτος, ἄσωτος. Ἀπὸ τὸ παλαιὸ γαλ. *repescher* = ταραξίας, θορυβαποιός.

24. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, Τὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα τῆς Ἡπείρου, Α', Ἰωάννινα 1964, σελ. 264, 265.

25. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., Α', σ. 265.

26. Βλπ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗ, Ἀρχεῖον τοῦ στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη, ἐν Ἀθήναις 1907, 2, σ. 35.

27. Βλπ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ὁ.π., σ. 344.

28. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π.

29. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π.

30. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π.

31. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, ὁ.π., Α', σ. 265.

32. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 228α.

33. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, ὁ.π., Β', σ. 48.

34. VENERONI, ὁ.π., 1, σ. 351β.

8. *σουργιάς*, ὁ: *μαχαιράκι* τῆς τσέπης, ποὺ ἡ λεπίδα του διπλώνει καὶ κλείνεται στὴ λαβή· λέγεται καὶ ἡ *σουργιά*. Τὸ νεοελ. *σουργιάς* ἢ ἡ *σουργιά* ἔχει τὴν προέλευσίν του ἀπὸ τὸ τουρκ. *süngü* = λόγχη, ξίφος: *süngü* > τὸ *σουγγι* > τὸ *σουγγι* > ἡ *σουργιά* > ὁ *σουργιάς*, ἢ ὁ *σουργιάς* > ἡ *σουργιά*· ὁ τύπος τὸ *σουγγι* ἀπαντᾷται στὸν Πόντο καὶ στὴ Θράκη³⁵. τὸν τύπο τὸ *σουγγι* τὸν ἔχει ἀποθησαυρίσει ὁ Πέτρος Βλαστός³⁶. Γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ γένους, τὸ *σουγγι* > ἡ *σουργιά*, πβλ. ὅψ. μεσαιων. *μασ-ιον* (< τουρκ. *maşa*) > ἡ *μασιὰ* (= τσιμπίδα)³⁷, *καυκι* (μεσαιων. *καυκίν* < μεταγν. *καυκ-ιον*, ὑποκορ. τοῦ ἡ *καύκη*)³⁸ > ἡ *καυκιά*³⁹, *σκεπάρνι* > ἡ *σκεπαρνιά* (= εἶδος τσαπιοῦ, ποὺ μοιάζει μὲ στενὸ σκεπάρνι, Ρούμελη)⁴⁰, *ἀκόνι* > ἡ *ἀκονιά* (= «πέτρα ποὺ ἀκονάει»⁴¹) κ.ἄ.· δὲ μπορεῖ ὅμως νὰ ἀποκλεισθῇ καὶ ὁ σχηματισμός: τὸ *σουγγι* > ὁ *σουργιάς* — καὶ κατόπι ἡ *σουργιά* —, καθὼς *καριοφίλι* (= εἶδος παλαιοῦ τουφεκιοῦ) > ὁ *καριοφιλιάς*⁴², ἡ *κορφή* > ὁ *κορφιάς* (= κορυφαῖο ξύλο τῆς στέγης)⁴³ κ.ἄ. Σχετικὰ μὲ τὸ μαλάκωμα τοῦ φθόγγου *γκ* > *γ* πβλ. τουρκ. *yorgan* > *γιοργάνι* (= πάπλωμα)⁴⁴, τουρκ. *baglama* > *μπαγλαμάς*, βενετσιάν. *bugada* > *μπουγάδα*, βενετσιάν. *bugarin* > *μπουγαρίνι* κ.ἄ.

9. *τορός*, ὁ: ἔχνη ἀπὸ πατημασιὰ ἀνθρώπου ἢ ζώου πάνω στὸ χιόνι, στὸ βρεγμένο τόπο κλπ.· λέγεται καὶ *ντορός*. Τὸ νεοελ. *τορός* εἶναι ἀπὸ τὸ ἄλβαν. *torua* καὶ *toroi* (= ἔχνος), πληθ. *toronj*⁴⁵, τὸ συνώνυμο τοῦ ἐπίσης ἄλβαν. *nashdë*, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Χριστοφορίδης δίνει τὴν ἐρμηνεία: «... ἡ συνέχεια τῶν ἰχνῶν περασμένων προβάτων ἢ ἄλλων ζώων (μεταφορικῶς ἐπὶ ἀνθρώπων), γραμμὴ ἔξ ἰχνῶν ἐπὶ ἐδάφους»⁴⁶. Ὁ τύπος *ντορός* ἀπὸ τὴ συνεκφορά: τὸν *τορό* > τὸ *ντορό*· πβλ. τὴ ρουμελιώτικη παροιμία: «τοῦ λύκου τοὺν γλέπουμι, τοῦ ντοροῦ γυρεύουμι»⁴⁷ («τὸ λύκο τὸν βλέπουμε, τὸ ντοροῦ γυρεύουμε»).

35. ΚΩΝΣΤ. ΚΟΥΚΚΙΑΝ, ὁ.π., σ. 89α.

36. ΠΕΤΡΟΥ ΒΛΑΣΤΟΥ, ὁ.π., σ. 342.

37. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 198β.

38. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σ. 154α.

39. ΔΗΜ. ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ, Γεωργικά τῆς Ρούμελης, Ἀθήνα 1938, σ. 296.

40. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σ. 46.

41. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σ. 48.

42. ΠΕΤΡΟΥ ΒΛΑΣΤΟΥ, ὁ.π., σ. 341. Στὴ Ρούμελη: ὁ *καριοφιλιάς*.

43. Βλπ. ΖΗΝΙΜΟΥ Α. ΤΖΑΡΤΖΑΝΟΥ, Περὶ τῶν λαϊκῶν τεχνικῶν ὄρων τῆς Οἰκοδομικῆς, Ἀθήναι 1961, σ. 126.

44. ΚΩΝΣΤ. ΚΟΥΚΚΙΑΝ, ὁ.π., σ. 27α.

45. Βλπ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ - ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΤΖΟΥΒΑΝΗ, Λεξικὸν Ἀλβανο-ἐλληνικὸν — Fjalor Shqip-Grequisht, Universiteti Shtetëror i Tiranës — Instituti i Historisë e i Filologjisë, printed in Czechoslovakia, 1967, σ. 357.

46. Τῶν αὐτῶν, ὁ.π., σ. 374.

47. Βλπ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΧΑΣΙΑΚΟΥ, Γλωσσικά μνημεῖα τῆς Ρούμελης, Ἀθήνα 1972, σ. 56.

10. τσαγανός, ό: κάβουρας. Τό προσηγ. τσαγανός, μεσαιων. τζαγανός, προέρχεται από τὸ ισπαν. *zangano* = νωθρός, βραδύς ⁴⁸. Ἀπὸ τὸ ἑλλην. τσαγανός ἴσως εἶναι τὸ τουρκ. *zaganos*.

11. τσιγαρίζω: καβουρντίζω κρέας, κρεμύδι κ.ἄ. στή χύτρα ἢ στὸ τηγάνι· μεταφορ., βασανίζω κάποιον. Τὸ νεοελ. ρ. τσιγαρίζω εἶναι τὸ μεσαιων. τσιγαρίζω ⁴⁹, ποὺ ἔχει τὴν προέλευσή του ἀπὸ τὸ λατιν. ρ. *siccare* (= ξηραίνω), μὲ τὴν κατάλ. ρημ. -ίζω· καὶ ἰταλ. ρ. *siccare*· γιὰ τὸ ς > τσ πβλ. λατιν. *securis* > μεταγν. σεκούριον > μεσαιων. τσεκούριον, λατιν. *servulus* > σέρβουλον > *σερβούλιον > μεσαιων. τσερβούλιν ⁵⁰.

12. φάρσωμα, τό: ξύλινο χώρισμα, ξύλινος τοῖχος. Τὸ νεοελ. φάρσωμα εἶναι τὸ μεσαιων. οὐσ. φάρσωμα ⁵¹. τὸ μεσαιων. φάρσωμα < ρ. φαρσώνω < ἀρχ. οὐσ. φάρσος (= μέρος ἀποχωρισμένο, «ἀποκομμένο») + κατάλ. ρημ. ὦνω· πβλ. μεσαιων. πάτωμα < ρ. πατ-ώνω < ἀρχ. πάτος ⁵², μεσαιων. σκάλωμα < ρ. σκαλ-ώνω < σκάλα ⁵³, μεσαιων. καλλίγωμα < ρ. καλλιγ-ώνω < καλλίγιον ⁵⁴ κ.ἄ. Στὴν Ἑπειρὸ ἀπαντᾶται τὸ ρ. φαρσώνω = «ἐγείρω διάφραγμα» ⁵⁵.

13. φουφούλα, ἡ: εἶδος πλατειᾶς βράκας· στὴν κυριολεξία, φουφούλα εἶναι ἡ φούσκα τῆς βράκας, δηλαδή τὸ φουσκωτὸ μέρος της, ποὺ «κρεμάει» πρὸς τὰ κάτω· στὰ νεώτερα χρόνια λέγεται φουφούλα καὶ παιδικὸ φουσκωτὸ φορεματάκι. Ἡ λ. φουφούλα ἔχει γαλλικὴ προέλευση, ἀπὸ τὸ γαλ. *fofolle*, τὸ θηλ. γένος τοῦ ἐπιθ. *fou - fou* = τρελούτσικος, ἐλαφρός, «σκερτσάζος», μὲ κώφωση· *robe folle* = φουστάνι τρελούτσικο, παιγνιδιάρικο· πβλ. τὸ ἀνάλογο νεοελ. φουφούλα βράκα (Νάξος) ⁵⁶. Ἡ φούσκα τῆς βράκας — καὶ κατόπι ὁλόκληρη ἡ βράκα — ὀνομάστηκε φουφούλα γιὰ τὴν περιέργη ἐμφάνισή της, ποὺ ὁ Στέφ. Ξανθοῦδίδης τὴ χαραχτηρίζει «γελοία» ⁵⁷. ἀσφαλῶς ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία ὀφείλεται σὲ ξένους.

48. Ch. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, τ. 2, Leiden 1688 (φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση, Graz 1958), σὲ λ. Πβλ. καὶ ΣΚΑΡΛΑΤΟΥ Δ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, *Λεξικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς Διαλέκτου*, ἔκδ. 3, ἐν Ἀθήναις 1874, σ. 484α.

49. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 384β.

50. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 383β.

51. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., σ. 401α.

52. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., σ. 271β.

53. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., σ. 326α.

54. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., σ. 140α.

55. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, δ.π., Α', σ. 412.

56. ΔΗΜΗΤΡ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος Ἀπεράθου-Νάξου, περ. Ἀθηνᾶ, 56 (1952), σ. 264.

57. Βλπ. Σ[τεφ.] Ξ[ανθοῦδίδου], Βράκα, Ἑλευθερουδάκη Ἑγκυκλ. Λεξικόν, 3 (1928), σ. 524β.

II. ΛΕΞΕΙΣ ΑΜΦΙΒΟΛΗΣ ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΑΣ

Ἄρκετὲς εἶναι οἱ λέξεις τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς, γιὰ τίς ὁποῖες δὲν ἔχει προταθῇ ἐτυμολογία ἱκανοποιητικὴ. Σὲ πολλὰς περιπτώσεις ἔχουμε γιὰ τὴν ἴδια λέξιν δύο καὶ τρεῖς ἐτυμολογίες, ἀλλὰ καμιά ἀπὸ αὐτὰς δὲ μπορούμε νὰ τὴν ἀποδεχθοῦμε χωρὶς σοβαρὰς ἀμφιβολίας· διαπιστωμένο εἶναι ὅτι ὅσο περισσότερες ἐτυμολογίες ὑπάρχουν γιὰ μιὰ λέξιν, τόσο μακρύτερα βρίσκεται ἡ ἀλήθεια. Ὁ καθηγ. Ἀνδριώτης δικαιολογημένα διστάζει νὰ ἀποφανθῇ κατὰ τρόπο κατηγορηματικὸ ἂν κάποια ἐρμηνεῖα εἶναι ὀρθή καὶ ἀρκεῖται στὸ νὰ χαραχτηρίσῃ μιὰ ἐρμηνεῖα σὰν πιθανή ἢ πῶς πιθανή σὲ σύγκρισιν μὲ ἄλλη. Γιὰ ὀρισμένες ἀπὸ τίς λέξεις, πού θεωροῦνται ἀπὸ τὸν καθηγ. Ἀνδριώτη ἀμφίβολης ἀρχῆς, δίνεται νέα ἐτυμολογία, πού θέλω νὰ πιστεῦω πὺς εἶναι πειστικὴ ἢ ἔστω λιγότερο ἀπίθανη.

1. ἄσβος, ὄ: τὸ ζῶον τρόχος ὁ κοινός (*meles taxus*)· λέγεται καὶ ἄσβος καὶ — σπανιότερα — ἔσβος (Λευκάδα⁵⁸, Εὐρυτανία⁵⁹ καὶ ἄλλου). Κατὰ τὸ Μ. Στεφανίδην⁶⁰ τὸ νεοελ. ἄσβος ἢ ἄσβος, μεσαιων. ἄσβος, προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχ. ἄσρος· ἀλλὰ τὸ ἄσρος δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξελιχθῇ σὲ ἄσβος. Τὸ προσηγ. ἄσβος εἶναι ἀπὸ τὸ παλαιосλβ. *jazvъ*⁶¹ ρωσ. *jasno*⁶², ἄρωμουν. *ásnu* (= ἀκάναθόχοιρος καὶ ἄσβος)⁶³, κ.ἕ.

2. βότσαλο, τό: πετραδάκι τοῦ γιालοῦ, «πολὺ μικρὸς, λεῖος καὶ στρογγυλωπὸς λίθος, ψῆφος τῶν αἰγιαλῶν ἢ τῶν ποταμῶν»⁶⁴. Τὸ Ἱστορικὸ Λεξικὸν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἔχει συσχετίσει τὴ λ. βότσαλο μὲ τὴ λ. βήσσαλο (μεσαιων. βή(σ)αλον < λατιν. *besalis*) καὶ γι' αὐτὸ θεωρήθηκε ὅτι ἡ πρώτη λέξιν προέρχεται ἀπὸ τὴ δευτέρη⁶⁵. Ὁ Ἰω. Ν. Καλλέρης ἐπισημαίνει τὴν ἐσφαλμένη συσχέτιση τῶν δύο λέξεων καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐτυμολογία τῆς λ. βότσαλο παρουσιάζεται «σκοτεινὴ ἐπὶ τοῦ παρόντος»⁶⁶· ταυτόχρονα, ὅμως, δὲν ἀποκλείει τὴν προέλευσίν της ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν (καὶ βενετσιάνικη) λ. *bozzolo*, ἂν καὶ διατηρεῖ ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις, πού τίς ὑπαγορεύουν δυσχέρειες φωνητικὰς καὶ σημασιολογικὰς. Νομίζω ὅτι ἡ

58. Βλπ. MAX VASMER, ὁ.π., σ. 297.

59. ΣΤΕΦ. ΓΡΑΝΙΤΣΑ, Τὰ ἄγρια καὶ τὰ ἡμέρα τοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ λόγγου, ἐν Ἀθῆναις 1921, σ. 43 κ.ἕ.

60. ΜΙΧ. Κ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Φυσιολογικὴ Ὀνοματολογία, *Λεξ. Ἀρχεῖον*, 5 (1918), σ. 72.

61. Βλπ. MAX VASMER, ὁ.π., σ. 297.

62. GUSTAV MEYER, *Neugriechische Studien*. II, Wien 1894, σ. 27.

63. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ὁ.π., σ. 87.

64. Βλπ. ΙΩ. Ν. ΚΑΛΛΕΡΗ, Ἀνάλεκτα Λεξικογραφικὰ, *Λεξικογραφικὸν Δελτίον*, Θ' (1963), σ. 11.

65. Βλπ. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 54α.

66. ΙΩ. Ν. ΚΑΛΛΕΡΗ, ὁ.π.

έτυμολογία τῆς λ. βότσαλο ἀπὸ τὸ ἰταλ. *bozzolo* εἶναι ἀσφαλῆς. Κατὰ τὸν Καλλέρη ἡ ἰταλ. λ. *bozzolo* σημαίνει «βομβύκιον μεταξοσκώληκος, σφαιρίδιον ζύμης, ἐρίου, κλπ., στρογγύλον σῶμα ἐν γένει»⁶⁷ καὶ φυσικὰ εἶναι δυνατὴ ἡ μετάβαση στὴν ἔννοια «στρογγυλὸν καὶ λεῖον λιθαράκι», καθὼς ὁ ἴδιος παρατηρεῖ⁶⁸· ἡ ἰταλικὴ προέλευση τῆς λέξεως ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ σημασία, ποὺ μᾶς δίνει ὁ Veneroni: «*bozzolo*. . . une pierre taillée en pointe de diamant»⁶⁹. Ὅσο γιὰ τὴ φωνητικὴ ἐξέλιξη τοῦ ἰταλ. *bozzolo* > *βότσολο > βότσαλο, τὸ βότσαλο εἶναι ἀπὸ ἀφομοίωση στὸν πληθ. τὰ *βότσολα > βότσαλα > τὸ βότσαλο⁷⁰.

3. **ζαβός**, ἐπίθ.: ἰδιότροπος, δύσκολος, «ἀνάποδος», «στραβόξυλο»⁷¹, «στρεβλός»⁷². ἀπὸ τὸ ἐπίθ. **ζαβός** τὸ ρ. **ζαβώνω** (= δυστροπῶ, ἀγριεύω) καὶ τὸ ἐπίρ. **ζαβά** (= στραβά, ἀνάποδα). Ὁ Ἀδαμ. Κοραῆς⁷³ ἔχει ἐτυμολογήσει τὴ λ. **ζαβός** ἀπὸ τὸ μεταγν. **Σάβος** ἢ **Σαβός** = ὁ ἀφοσιωμένος στὴ λατρεία τοῦ φρυγικοῦ θεοῦ Σαβαζίου, «βαγγεύων»· στὸν Ἡσύχιον: «σάβος· βαγγείων», καὶ στὸ Φώτιον: **Σάβος** = «βαγγεύων». Ἡ ἐτυμολογία τοῦ Κοραῆ δὲν προσκρούει σὲ γλωσσικὰς δυσκολίες, γιὰτὶ ἡ τροπὴ τοῦ ἀρχικοῦ σ > ζ πρὶν ἀπὸ φωνῆεν δὲν εἶναι φαινόμενο σπάνιον στὴ μεσαιωνικὴ καὶ νέα ἑλληνικὴ· πβλ. μεταγν. **σάγγαρις** > μεσαιων. **σάχαρι** (τὸ) καὶ **ζάχαρ** (τό)⁷⁴, ἀρχ. **σόγγος** > μεσαιων. **ζόχος** > **ζόχος** καὶ **ζοχός** (= εἶδος φυτοῦ)⁷⁵, ἀρχ. **σομφός** > μεσαιων. **ζοφός** > **ζοφός** (= καχεχτικός)⁷⁶ κ.ά. Οἱ ἀντιρρήσεις προκύπτουν ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ σημασία, ποὺ ἔχουν οἱ λ. **Σάβος** ἢ **Σαβός** καὶ **ζαβός**. Τὸ νεοελ. **ζαβός** δὲ σημαίνει «τρελός» ἢ «ἔξαλλος», ἔτσι ποὺ νὰ δικαιολογῆται ἡ συσχέτισή του μὲ τὸ **Σάβος** ἢ **Σαβός** = «βαγγεύων»· ἡ σημασία τοῦ ἐπίθ. **ζαβός** συμπίπτει μὲ τὴ μεταφορικὴ σημασία τοῦ ἀνάλογου **στριμμένος** = «ἀνάποδος». Τὴν ἴδια σημασία, περίπου, εἶχε ἡ λέξη καὶ στοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους· στὸ Glossarium Graecobarbarum ἀναφέρεται: **ζαβός** = «στρεβλός» καὶ **ζαβόνειν** = «κλινίσκειν»⁷⁷. Κατὰ συνέπεια, μπορούμε νὰ συσχετίσουμε τὸ ἐπίθ. **ζαβός** μὲ τὸ προσηγ. **ζάβα** (ἡ) = δαχτυλίδι

67. ΙΩ. Ν. ΚΑΛΛΕΡΗ, δ.π.

68. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., σ. 12 ὑψμ.

69. VENERONI, δ.π., 1, σ. 86.

70. Βλπ. καὶ ΙΩ. Ν. ΚΑΛΛΕΡΗ, δ.π., σ. 12 ὑψμ.

71. ΣΕΡΑΦΕΙΜ Κ. ΤΣΙΤΣΑ, Ἡ ρουμειώτικη γλῶσσα, Ἀθήναι 1956, σ. 23β.

72. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΧΑΣΙΑΚΟΥ, δ.π., σ. 31.

73. ΑΔ. ΚΟΡΑΗ, Ἀτακτα, τ. 5, Paris 1828-1835, 4, σ. 152.

74. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 112β.

75. ΑΔ. ΚΟΡΑΗ, δ.π., 1, σ. 223. Πρβ. καὶ Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά, τ. 2, Ἀθήναι 1905-1907, 1, σ. 112.

76. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 114β.

77. J. MEURSIUS, Glossarium Graecobarbarum, Leiden 1614, σὲ λέξεις.

(Ρούμελη κ.ά.), «ἀργυρᾶ πόρπη τῶν χωρικῶν γυναικῶν» ('Ηπειρος)⁷⁸. Τὸ νεοελ. ζάβα εἶναι τὸ μεσαιων. ζάβα < μεταγν. λατιν. *zaba*⁷⁹ ἢ λέξι ἀπαντᾷται καὶ στὰ ἄλβανικά: *zanë* = «πόρπη»⁸⁰, στὰ ρουμαν.: *zană* = «δακτύλιος»⁸¹, στὰ ἄρωμουνικά: *zană* = «πόρπη, κοιν. κόπιτσα»⁸². Ἡ ὑπαρξη τοῦ μεταγν. λατιν. *zaba* καὶ ἡ ἐπικράτησή του στὴ μεσαιωνικὴ ἑλληνικὴ καὶ στὶς ρομανικὲς γλῶσσες, στὴ σημασία πάντοτε ἐνὸς καμπύλου ἢ στρεβλοῦ ἀντικειμένου (κοσμήματος), καὶ παράλληλα ἡ εὐρεῖα διάδοση τοῦ ἐπίθ. ζαβός, στὴ σημασία «ιδιότροπος, δύσκολος, στρεβλός», γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἢ γιὰ κάποιο ζῶο, μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ μεταγν. λατιν. *zaba* προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀμαρτύρητο ἐπίθ. **zabus* = στρεβλός, καμπύλος, καὶ ὅτι ἀπὸ τὸ ἴδιο λατιν. ἐπίθετο προέρχεται καὶ τὸ μεσαιων. ζαβός = στρεβλός. Ὁ Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος ἔχει ἐπισημάνει καὶ αὐτὸς τὴν ἔννοια τοῦ «στρεβλός» στὸ νεοελ. ζαβός, ὅταν παρατηρῇ: «Ζαβός. . ἢ [πιθανώτερον] ἀπὸ τοῦ *Λαῖος* = *Λαφός*, *Λατ. Loeus*, ὁ ἄλλως Σκαιός, ὁ ἀνόητος καὶ χαμένος· εἰς τοὺς ἀρχαίους ἦτον συνώνυμον τοῦ Ἀγκύλος. . .»⁸³, ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἐσφαλμένη ἐτυμολογία, πού δίνει στὴ λέξι. Ἀσφαλῶς τὸ μεσαιων. ζαβός δῆλωνε ἀρχικὰ σωματικὸ ἐλάττωμα ἢ γνώρισμα, ἴσως στρεβλότητα στὸ σῶμα, καὶ ἀργότερα μετέπεσε σὲ σημασία, πού καλύπτει πνευματικὴ ἀνωμαλία· κατὰ τὸν Ξανθοῦδιδην⁸⁴ ἡ μετάπτωση αὐτῇ παρατηρεῖται σὲ ἐπίθετα, καθὼς στὰ σκαιβός (ἀρχ. σκαιός) = ἀνάπηρος καὶ ἡλίθιος, ζερβός, τρελός⁸⁵ καὶ ζαβός.

4. Ζουρλός, ἐπίθ.: παλαβός, πολὺ ζωηρός. Τὸ νεοελ. ζουρλός < μεσαιων. ζουρλός < σλαβ. *zurla* = «μωρός, εὐήθης»⁸⁶. σλαβικὴ προέλευση ἔχει καὶ τὸ ἀρωμουνικὸ ἐπίθ. *zurli*, καὶ *zur^u*, *zurlă* = τρελός⁸⁷. Θεωρῶ λιγότερο

78. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, ὅπ., 1, σ. 124.

79. Βλπ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ὅπ., σ. 166.

80. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΑΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΤΖΟΥΒΑΝΗ, ὅπ., σ. 393.

81. Βλπ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ὅπ., σ. 166.

82. Τοῦ αὐτοῦ, ὅπ.

83. ΣΚΑΡΛΑΤΟΥ Δ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, ὅπ., σ. 167α.

84. ΣΤΕΦΑΝΟΥ Α. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, Λέξεις Ἑρωτοκρίτου, περ. Ἀθηνᾶ, 26 (1914) - Λεξικογρ. Ἀρχεῖον τῆς Μέσης καὶ Νέας Ἑλληνικῆς, σ. 152. Ὁ Ξανθοῦδιδης παρατηρεῖ: «Ἐχομεν ἐν τῇ νέᾳ Ἑλληνικῇ καὶ ἄλλα ἐπίθετα, τὰ ὅποια κατὰ πρῶτον μὲν ἐδήλουν σωματικόν τι ἐλάττωμα, πῆρωςιν τινα τοῦ σώματος, ὕστερον δὲ μετέπεσαν εἰς δῆλωσιν καὶ τῆς πνευματικῆς στρεβλώσεως ὡς παρομαρτούσης πολλάκις τῇ σωματικῇ. Τοιαῦτα λ.χ. εἶναι τὸ σκαιβός. . . τὸ ζερβός καὶ ζαβός, τὸ τρελός (ἐκ τοῦ τρευλός ἢ στρεβλός)».

85. Γιὰ τὴν ὁρθὴ ἐτυμολογία τοῦ ἐπίθ. τρελός βλπ. πρόχ. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὅπ., σ. 375β.

86. Βλπ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Δ. ΜΕΡΤΖΟΥ, Συμβολὴ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ξένων ἡπειρωτικῶν τοπωνυμιῶν, περ. Ἡπειρ. Χρονικά, ἐν Ἰωαννίνους, 9 (1934), σ. 185: α. . *zurla* (Σλ.), μωρός, εὐήθης».

87. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ὅπ., σ. 171.

πιθανή την προέλευση του μεσαιων. ζουρλός από τὸ τουρκ. *zorlu*, δυνατός, «εὐρωστός, βίαιος»⁸⁸. Ἀπίθανες εἶναι οἱ ἐτυμολογίες τῶν Φιλήντα: ρ. σβουρρίζομαι (= στρέφομαι σὰ σβούρα) > (σ)βουρλός > ζουρλός⁸⁹, καὶ Ξανθοῦδι-δη: ζερβός + τρελός ἢ μουρλός > ζουρλός (συμφυρμός)⁹⁰.

5. *καρσούλι*, τό: περίοπτη θέση, παρατηρητήριον, σκοπιά. Ἡ λ. *καρσούλι* ἔχει τουρκικὴ προέλευση· ὅχι, βέβαια, ἀπὸ τὸ τουρκ. *karakol* (= φρουρά), ἀλλὰ ἀπὸ τὸ τουρκ. *karaul*⁹¹, ποὺ σημαίνει ὅ,τι καὶ τὸ νεοελ. *καρσούλι*. Ἀπὸ τὰ τουρκικὰ ἔχει περάσει ἡ λέξη καὶ στὰ βουλγαρικά: *karaul* (*karaul*)⁹², στὰ σερβικά: *karaula* (*karaula*)⁹³, στὰ ἀρωμουνικά: *kârâüle*⁹⁴.

6. *κουρνιαζώ*: συμμαζεύομαι στὴν *κούρνια*, δηλαδή στὸ μέρος ὅπου θὰ περάσω τὴ νύχτα, γιὰ τὶς κόττες, κυρίως, μὰ καὶ γιὰ τὰ πουλιά, γενικό-τερα· μεταφορικά, γιὰ τὸν ἄνθρωπον: ἀποτραβιέμαι σὲ ἀθέατο μέρος τοῦ σπιτιοῦ. Ὁ Ὁ Ἀνδριώτης διατυπώνει μὲ ἐπιφύλαξη τὴν ἀποψη μὴπως τὸ ρ. *κουρνιαζώ* εἶναι ἀπὸ τὸ προσηγ. *κουρούνα*, εἶδος πουλιοῦ⁹⁵· ὁ Δ. Ι. Γεωργακάς ἐτυμολογεῖ τὸ ρ. *κουρνιαζώ* ἀπὸ τὸ οὖσ. *κούρνια* (= κούνη) < **κορογωνιά* (= ἀναμμένο τζάκι)⁹⁶. Ἀλλὰ τὸ νεοελ. ρ. *κουρνιαζώ* δὲν ἔχει ἐτυμολογικὴ σχέση μὲ τὸ προσηγ. *κουρούνα* ἢ μὲ τὸ ἀμαρτύρητο **κορογωνιά*· ἡ προέλευσὶς τοῦ ἀπὸ τῆ μιᾶς ἢ τὴν ἄλλῃ λέξει θὰ ἦταν δύσκολο νὰ δικαιολογηθῇ, καὶ ἂν ἀκόμα δὲν ὑπῆρχε ἀσφαλὲς ἐτυμολογία. Τὸ ρ. *κουρνιαζώ* προέρχεται ἀπὸ τὸ οὖσ. ἡ *κούρνια* (= τὸ μέρος ὅπου μαζεύονται μετὰ τὸ ἡλιοβασίλεμα οἱ κόττες, καὶ γενικῶς τὰ πουλιά, γιὰ νὰ περάσουν τὴ νύχτα) + κατὰλ. *ρήμ.-ιάζω*· τὸ οὖσ. ἡ *κούρνια* πρέπει νὰ σχετισθῇ μὲ τὸ βουλγαρ. — στὸ λατ. ἀλφάβητο — *kurnik* = ὀρνιθώνας (ἀρχ. βουλγαρ. *kyr* = πετεινός)⁹⁷· καὶ στὰ ρωσικά *kurnik*, μὲ τὴν ἴδια σημασία.

7. *κουτρουβαλῶ*: κατρακυλῶ μὲ τὸ κεφάλι πρὸς τὰ κάτω· λέγεται καὶ *κουτρουβαλιάζομαι*⁹⁸. οὖσ. ἡ *κουτρουβάλα* = τὸ κατρακυλισμα: «κάμνω *κουτρουβάλαις*» = «Κυβιστάω, Κυβιστίνδα παίζω. faire la culbute»⁹⁹. Τὸ ρ. *κουτρουβαλῶ* καὶ τὸ οὖσ. *κουτρουβάλα* εἶναι ἀπὸ τὸ ρουμαν. ρ. *cotrobaî*,

88. ΚΩΝΣΤ. ΚΟΥΚΚΙΑΔΗ, δ.π., σ. 36α.

89. Μ. ΦΙΑΝΤΑ, Γλωσσογνωσία καὶ γλωσσογραφία ἐλληνική, 1, (1924), σ. 216.

90. ΣΤΕΦΑΝΟΥ Α. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, δ.π., σ. 153.

91. Βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, δ.π., σ. 201.

92. ΒΛΑΓΟΪ ΜΑΥΡΟΝ, Dictionnaire Bulgare - Français, Sofia 1949, σ. 279α.

93. ΝΙΚ. ΠΑΠΑΣΤΕΡΓΙΟΥ, Σερβο-ἐλληνικὸν Λεξικόν, Ἀθῆναι 1935, σ. 165β.

94. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, δ.π., σ. 201.

95. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 169β.

96. Δ. Ι. ΓΕΩΡΓΑΚΑ, Ἐτυμολογικά, περ. *Byzant. Neugr. Jahrb.*, 14 (1938), σ. 61.

97. ΒΛΑΓΟΪ ΜΑΥΡΟΝ, δ.π., σ. 315.

98. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, δ.π., 2, σ. 222.

99. ΣΚΑΡΛΑΤΟΥ Δ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, δ.π., σ. 248β.

ιδιωματ. *cotrobāl* = ψάχνω, ψηλαφῶ γύρω μου ἀδέξια, πασπατεύω, πέφτω, κουτροβαλῶ — to fumble, to crowd or fumble together. Ἀπίθανο εἶναι νὰ προέρχεται τὸ ρ. κουτροβαλῶ ἀπὸ τὸ ἀμαρτύρητο *κοττο-βολῶ (= ρίχνω κύβους), καθὼς ἔχει προτείνει μὲ ἐπιφυλάξεις ὁ Ἀνδριώτης¹⁰⁰, ὅταν μάλιστα ὑπάρχη τὸ ρομαν. *cotrobāl*, στὴν ἴδια ἔννοια. Στὰ ἀρωμονικά: *kutánálésku* = «κατρακυλῶ»¹⁰¹, πού προέρχεται κατὰ τὸ Νικολαΐδη ἀπὸ τὸ λατιν. *contra* + *volvo*¹⁰².

8. κουτσούβελο, τό: παιδάκι, σὲ χαϊδευτικὴ ἔκφραση. Τὸ νεοελ. κουτσούβελο εἶναι ἀπὸ τὸ μεσαιων. κουτσούβελος¹⁰³. τὸ μεσαιων. κουτσούβελος προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχ. οὐσ. κόσσυμβος, καθὼς καὶ τὸ ἐπίθ. κουτσομπὸς = ἐκεῖνος πού ἔχει κομμένη τὴν κορυφή του: κόσσυμβος > *κοσυμβός > *κουτσομβός > *κουτσομβ-έλλι(ο)ν > *κουτσούμβελος > κουτσούβελος· γὰρ τὴν τροπὴ τοῦ ἀρχ. σ ἢ σσ > τσ πβλ. ἀρχ. κόσσυφος > μεσαιων. κότσυφος¹⁰⁴, ἀρχ. σίζω > τσίζω > μεσαιων. τσουζῶ¹⁰⁵. κ.ἄ.· γιὰ τὴν ἀποβολὴ τοῦ ἔνρινου μ ἀπὸ τὸ φθογγικὸ σύμπλεγμα μβ πβλ. ἀρχ. κράμβη > κράβη (3 αἰ. π.Χ.)¹⁰⁶, ἀρχ. συμβιβάζω > μεσαιων. συβάζω καὶ ἀρχ. σύμβαισις > σύβαση, μεταγν. Δεκέμβριος > Δεκέβρης κ.ἄ. Τὰ μεσαιων. *κουτσομβός καὶ *κουτσομβέλλι(ο)ν πιστοποιοῦνται ἀπὸ νεώτερες λέξεις, πού ὅλες περικλείουν τὴν ἔννοια «κοντούλης, ζαρωμένος, μικρός»: κουτσομπὸς = «ἐκεῖνος πού εἶναι κομμένη ἡ κορυφή του»¹⁰⁷, κοντός, μικροκαμωμένος, κουτσούμβα (ἡ) = «τὸ κούτσοуро» (ῥΗπειρος)¹⁰⁸, κουτσούμβι (τὸ) = «τὸ μέρος τοῦ κορμοῦ τοῦ δέντρου πού εἶναι χωμένο στὸ χῶμα» (ῥΗπειρος)¹⁰⁹, κουτσούμβ' (τὸ) = «τὸ ξύλινο σκαμνὶ» (ῥΗπειρος)¹¹⁰, κ'τῶσούμβια (τὰ) = «τὰ ἀδέξια, τὰ ἀνίκανα χέρια κάποιου. . .» (ῥΗπειρος)¹¹¹, καὶ ρ. κουτσομβιάζω καὶ ἐπίθ. κουτσομβιάρης¹¹² καὶ κουτσουμβῆλῃ (ἡ) (μῦτη) = «κοντὴ καὶ ἄσκημη» (ῥΗπειρος)¹¹³, καὶ κουτσομπέλι (τὸ) = «σκαμνάκι ἀπὸ ἀτόφιο ξύλο (κορμὸ)»

100. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 171α.

101. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, δ.π., σ. 241.

102. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π.

103. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 171β.

104. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 167α.

105. Μ. ΦΙΑΛΗΝΤΑ, δ.π., 3, σ. 163.

106. Βλπ. HENRY G. LIDDELL καὶ ROBERT SCOTT, *Συμπλήρωμα τοῦ Μεγάλου Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθῆναι 1972, τ. 1, σ. 266β.

107. ΒΑΣ. ΦΑΒΗ, *Μετάθεσις καὶ ἀντιμετάθεσις φθόγγων ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ μετ' ἀναφορὰς εἰς τὴν ἀρχαίαν, Λεξικ. Δελτ. Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν*, 2 (1940) σ. 84 κέξ.

108. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, δ.π., 2, σ. 141.

109. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π.

110. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., 1, σ. 197.

111. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π.

112. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., 2, σ. 141.

113. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., 1, σ. 197.

(Ρούμελη) ¹¹⁴, *κουτσουνπέλια* (τά) = κάθε είδος ξυλαράκια, πού χρησιμεύουν για προσνάμματα, «σαπίνικια» (Ρούμελη), *κουτῶ'μβέλια* τὰ = «τὰ μικρά πελεκούδια» (Ἡπειρος) ¹¹⁵. στήν Ἡπειρο χρησιμοποιεῖται ἡ λ. *κουτῶ'ουμβέλι* καί σάν ἐπίρρημα: «πῆρα τὸ παιδί κουτῶ'ουμβέλι» = τὸ κράτησα στή μασχάλη μου ¹¹⁶. Νομίζω πὼς ὅλα αὐτὰ τὰ νεώτερα γλωσσικά στοιχεῖα δικαιολογοῦν τὸ συσχετισμὸ τοῦ μεσαιων. *κουτσούβελος* μὲ τὸ ἐπιθ. *κουτσουν* πὸς καί τὴν κοινὴ παραγωγὴ τους ἀπὸ τὸ ἀρχ. *κόσσυμβος*, ὅταν μάλιστα δὲν ἀνακύπτουν γλωσσικὲς δυσχέρειες. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη ἡ λ. *κουτσούβελος* (τό), μεσαιων. *κουτσούβελος* < ἴσως *κατσίβελος* (= γύφτος) ¹¹⁷.

9. *κούτσουρο*, τό: α) χοντρὸ κομμάτι ἀπὸ κομμένο κορμὸ δέντρου, β) ξηρὸ ἀπομεινάρι ἀπὸ δέντρο, πού τοῦ ἔχει κοπῇ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κορμοῦ, τὸ πρέμνο· στὰ Γιάννινα λέγεται *κούτσουρο* καί τὸ χαμηλὸ ξύλινο σκαμνί, γιατί χρησιμοποιοῦνται σὰ σκαμνιά καί μικρὰ *κούτσουρα* ¹¹⁸. μεταφορικά, *κούτσουρα* = ἀμαθὴς ἄνθρωπος. Τὸ νεοελ. *κούτσουρο* προέρχεται ἀπὸ τὸ ἄλβαν. *kërcu* καί *kërcuri* = «κοιν. τὸ κούτσουρον = ἀφοῦ κόψης τὸν κορμὸν καί τοὺς κλάδους τοῦ δένδρου» ¹¹⁹. τὸ ἄλβαν. *kërcu—ri* ἔχει ἐξελιχθῇ στὸ νεοελ. *κούτσουρο* μὲ ἀνομοίωση (ρ+ρ>—+ρ) καί προληπτικὴ ἀφομοίωση. Ἀπίθανον εἶναι ἡ προέλευση τῆς λ. *κούτσουρο* ἀπὸ τὸ ἀμαρτύρητο **κόψ-ουρον*, πού ἔχει προτείνει ὁ Φιλήντας ¹²⁰.

10. *μεσοβέζικος*, ἐπιθ.: διαφορούμενος, «ἐπαμφοτερίζων», ἀσταθής· λέγεται καί *μισοβέζικος*, *μοσεβέζικος*, *μουσαβέζικος* καί *μουσεβέζικος* ¹²¹. Τὸ νεοελ. *μεσοβέζικος* εἶναι ἀπὸ τὸ τουρκ. *müşevves* (= περίπλοκος, συγκεχυμένος, ἀσταθὴς κλπ.) ¹²² + κατὰ λ. ἐπιθ. -*ικος*· πβλ. τὰ ἀνάλογα: τουρκ. *bol*—*μπόλικος*, τουρκ. *boş*—*μπόσικος*, τουρκ. *zül*—*τσίλικος*, τουρκ. *müflis*—*μουφλούζικος*, τουρκ. *zeybek*—*ζεϊμπέκικος*, τουρκ. *yanas*—*γιαβάσικος* κ.ἄ. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη τὸ νεοελ. *μεσοβέζικος* προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὸ βενετσιάν. *mezo-vento* = ἄνεμος ἐνδιάμεσος, δηλ. Ν.Α., Ν.Δ., κλπ. ¹²³.

11. *μόκο*!, ἐπιφών.: σιωπή!· ἡ φράση: *ἀκάνε μόκο*! = πάψε νὰ μιλάς, σιώπα, καί: «ἔκανε μόκο» = σιώπησε. Ὁ Ἀνδριώτης διατυπώνει τὴ γνώ-

114. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΧΑΣΙΑΚΟΥ, δ.π., σ. 44.

115. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, δ.π., 1, σ. 197.

116. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, δ.π., 2, σ. 141.

117. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 171β.

118. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, δ.π., 1, σ. 197.

119. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΑΟΥ - ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΤΖΟΥΒΑΝΗ, δ.π., σ. 156.

120. Μ. ΦΙΛΗΝΤΑ, δ.π., 2, σ. 198.

121. Βλπ. γιά ὅλους τοὺς τύπους ΚΩΝΣΤ. ΚΟΥΚΚΙΑΝ, δ.π., σελ. 55α καί 56β.

122. Βλπ. ΚΩΝΣΤ. ΚΟΥΚΚΙΑΝ, δ.π., σ. 56β, καί ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ, Λεξικὸν Ἑλληνο-τουρκικόν—Τουρκο-ἐλληνικόν, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 329β.

123. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 204β.

μη μήπως τὸ ἐπιφών. *μόκο* (= σιωπή) προέρχεται ἀπὸ τὸ βενετσιάν. *moika* (= φλυαρία) ἢ τὸ ἰταλ. *moccio* (= βωβός) ¹²⁴. ὁ Μπόγκας σχετίζει τὸ ἡπειρωτικὸ *μόκου*! (σώπα!) μὲ τὸ ἀρχ. ἐπίθ. *μυκός* (= ἄφωνος) ¹²⁵. Τὸ νεοελ. *μόκο* προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰταλ. *moeco*, ποὺ σημαίνει «δὲν λέγει κάποιος αὐτὸ ποὺ θέλει νὰ εἰπῇ», «τὰ χάνει κάποιος καὶ μένει ἄλλωλος» κλπ. ¹²⁶.

12. *μπάμπαλο*, τό: κουρελάκι. Τὸ νεοελ. *μπάμπαλο* εἶναι ἀπὸ τὸ ἰταλ. *babbole* (= εὐτελές πρᾶγμα, παιγνιδάκι μικροῦ παιδιοῦ) ¹²⁷, μὲ ἀφομοίωση: *babbole* > **μπάμπολο* > *μπάμπαλο*. Ἀπίθανη εἶναι ἡ ἑτυμολογία τῆς λέξης ἀπὸ τὸ ἐπίθ. *παμ-πάλαιον* > *πάμπαλο* > *μπάμπαλο*, ποὺ ἔχει προτείνει ὁ Φιλήντας ¹²⁸.

13. *μπούρδα*, ἡ: ἀνοητολογία, ψευδολογία, «παχιά» λόγια. Τὸ νεοελ. *μπούρδα* εἶναι ἀπὸ τὸ γαλ. *bourde (la)* = χοντρή ψευτιά· πβλ. γαλ. *la mode* > ἡ *μόδα*, *la poudre* > ἡ *πούδρα* κ.ἄ. Ὅταν ἔχουμε τὸ γαλ. οὐσ. *bourde* (= ψέμα γιὰ νὰ κοροϊδέψης κάποιον, χοντράδα, βαρὺ λάθος κλπ.), ποὺ ἀπαντᾷται στὴ γαλλικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν XII αἰ. ¹²⁹, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ δεχθοῦμε τὴν ἑτυμολογία τοῦ νεοελ. *μπούρδα* ἀπὸ τὸ ἰταλ. *buia* = ἀστείσιμος, ἐμπαιγμός κλπ., ποὺ ἔχει προτείνει ὁ καθηγ. Ἀγ. Τσοπανάκης ¹³⁰.

14. *μπουσουλῶ*: πηγαίνω «μὲ τὰ τέσσερα», δηλ. μὲ τὰ πόδια καὶ τὰ χέρια, γιὰ τὰ νήπια, «ἄρκουδιζω»· οὐσ. *μπουσίλα* (ἡ) καὶ *μπουσουλήμα* (τό), τὸ περπάτημα τοῦ νήπιου μὲ τὰ πόδια καὶ τὰ χέρια· στὴν Ἡπειρὸ ἡ *μπουσίλα* λέγεται *μπούσλα*, ποὺ εἶναι λέξη βλάχικη κατὰ τὸ Μπόγκα ¹³¹. Τὸ ρ. *μπουσουλῶ* — *μπουσ'λάου*, στὰ βόρεια ἰδιώματα — καὶ τὰ οὐσ. *μπουσίλα* καὶ *μπούσλα* ἔχουν ρουμανικὴ προέλευση, ἀπὸ τὸ ρουμαν. *de-a bușile* ἢ *de-a bușeala* = μὲ τὰ τέσσερα (δηλ. τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια): *a merge de a bușile* = περπατῶ μὲ τὰ τέσσερα ¹³², καὶ ἀπλῶς: *de-a bușeala* = μὲ τὰ τέσσερα ¹³³. ἀσφαλῶς ἡ λέξη πέρασε κατὰ πρῶτο στὶς βόρειες περιοχὲς στὴν Ἑλλάδα (Ἡπειρὸ, Μακεδονία) καὶ κατόπι στὴ Ρούμελη κ.ἄ. μὲ τοὺς βλάχους. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη, τὸ ρ. *μπουσουλῶ* προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὸ οὐσ. *μπούσουλας* (μεσαιων. *μπούσουλας* < ἰταλ. *bussola*) = ναυτικὴ πυξίδα ¹³⁴.

124. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 210α.

125. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, δ.π., 1, σ. 238.

126. Βλπ. VENERONI, δ.π., 1, σελ. 327β, καὶ 2, σ. 58γ, σὲ συσχετισμὸ μὲ σ. 516β.

127. Βλπ. τοῦ αὐτοῦ, δ.π., 1, σ. 55α.

128. Μ. ΦΙΛΗΝΤΑΣ, δ.π., 1, σ. 38.

129. Ἡ λ. *bourde* προέρχεται ἀπὸ τὸ φραγκικὸ ρ. *bihurder* (= «Plaisanter» = χαριεντίζομαι). Βλπ. πρόχ. *Petit Robert*, 1972, σ. 186α.

130. ΑΓ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ, σὲ περ. *Ἑλληνικά*, 16 (1958-1959), σ. 336.

131. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, δ.π., 2, σ. 233.

132. MARCEL SCHÖNKRON, *Rumanian - English and English - Rumanian Dictionary*, New York 1967, 1, σ. 32α.

133. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., 2, σ. 173β. Πβλ. καὶ G. MEYER, δ.π., σ. 77.

134. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 222α.

15. οὔζο, τό: εἶδος ποτοῦ, τὸ «ματαβρασμένο ρακί», προϊόν τρίτης ἀπόσταξης τῶν στέμφυλων τοῦ σταφυλίου· τὸ πρῶτο ἀπόσταγμα λέγεται σούμα ἢ χάμικο, τὸ δεύτερο εἶναι τὸ τσίπουρο ἢ ρακί· ὅταν αὐτὸ «ματαβραστῇ» καὶ γίνῃ τρίτη ἀπόσταξη, τότε βγαίνει τὸ «ματαβρασμένο ρακί» ἢ οὔζο¹³⁵. Ἐτυμολογία γιὰ τὴ λ. οὔζο ἔχει δοθῇ ἀπὸ τὸν Ἀχιλ. Α. Τζάρτζανο¹³⁶ καὶ ἀποτελεῖ μιὰ γοητευτικὴ ἱστορία, σχετικὴ μὲ τὸ ποτὸ καὶ τὴν ὀνομασία του: Τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας στὴ Θεσσαλία, καὶ συγκεκριμένα στὴν περίοδο 1878-1881, στὴ θεσσαλικὴ πόλιν τὸν Τύρναβο τρεῖς φίλοι τοῦ ποτοῦ, δύο τυρναβίτες καὶ ἓνας ἀρμένιος γιατρός στὸν τουρκικὸ στρατό, δοκίμασαν κάποια ἐξαιρετικὴ ποιότητα «ρακιοῦ ματαβρασμένου» καὶ τόσο ἐνθουσιάστηκαν, πού ὁ τυρναβίτης Ἀντώνιος Μακρῆς ἀναφώνησε: «...Αὐτὸ εἶναι οὔζο Μασσαλίας!». Ἡ φράση οὔζο Μασσαλίας εἶναι ἢ ἰταλικὴ *uso Massalia* (= ἀπρὸς χρῆσιν τῆς Μασσαλίας) καὶ ἀναφερόταν στὴν ἐκλεκτὴ ποιότητα κουκουλιῶν, πού ἐξάγονταν ἀπὸ τὴν περιοχὴ στὴν Εὐρώπῃ «μέσω» Μασσαλίας· στίς μπάλες τοῦ κουκουλιοῦ, πού ἦταν γιὰ τὴ Μασσαλία, ἔβαζαν τὴν ἐπιγραφὴ: *uso Massalia*. Ἐτσι ἀπὸ ἓνα τυχαῖο περιστατικὸ ἢ ἐμπορικὴ φράση *uso Massalia* ἔδωσε τὸ ὄνομα στὸ ποτό. Βέβαια, ἡ ἐρμηνεία τοῦ Τζαρτζάνου στηρίζεται σὲ σχετικὰ πρόσφατη λαϊκὴ διήγηση, πού ἔχει δημιουργηθῇ στὸν Τύρναβο, κέντρο παραγωγῆς τοῦ ποτοῦ, ἀν' ὅχι καὶ «πατρίδα τοῦ οὔζου», καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀμφισβητεῖται ἡ ἀξιοπιστία της. Ἀλλ' ὅμως ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα πῶς ἔγινε δυνατὸ ἀπὸ ἓνα ἀπλὸ περιστατικὸ, ἐντελῶς ἀσήμαντο καὶ περιορισμένο στὸν κύκλο φιλικῆς συντροφιάς, νὰ συνδεθῇ τὸ ποτὸ μὲ τὴν ὀλωσδιόλου ἄσχετη ἐμπορικὴ φράση καὶ μιὰ λέξη τῆς φράσης αὐτῆς νὰ ἐπικρατήσῃ σὰν ὄνομα τοῦ ποτοῦ σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα¹³⁷, καὶ μάλιστα σὲ χρονικὸ διάστημα πού δὲν ὑπερβαίνει τὴν εἰκοσαετία. Ἐπειδὴ ὑπάρχουν αὐτὲς οἱ ἀπορίες, ἡ ἐτυμολογία τοῦ Τζαρτζάνου δὲν εἶναι πειστικὴ, καὶ δικαιολογημένα ὁ Ἀνδριώτης διατηρεῖ τίς ἐπιφυλάξεις του¹³⁸. Ἐκεῖνο πού πρέπει νὰ ἐξετασθῇ εἶναι μήπως στὴν τυρναβίτικὴ ἱστορία γιὰ τὸ οὔζο κρύβεται κάποιο λογοπαίγνιο, καὶ κατὰ συνέπεια ἡ λ. οὔζο δὲν ἔχει τὴν προέλευσίν της ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ ἐμπορικὴ φράση *uso Massalia*, ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλη ξένη λέξη. Αὐτὴ ἡ ὑπόνοια ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὴ διαπίστωση

135. Βλπ. ΑΧΙΛΑ. Α. ΤΖΑΡΤΖΑΝΟΥ, Τὸ οὔζο (ἱστορία μιᾶς λέξεως), *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος*, 16 (1932), σελ. 146 κέξ. = *Ἀρθρα καὶ Μελετήματα*, Ἀθῆναι (χωρὶς χρονολόγησιν), σελ. 81 κέξ.

136. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., σελ. 145 - 148 = *Ἀρθρα καὶ Μελετήματα*, σελ. 80-83.

137. Ἡ λ. οὔζο ὑπῆρξε πολὺ κοινὴ στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα μας. Σὲ μερικὲς περιοχὲς (Θεσσαλία, Ρούμελη) ἀπαντᾶται καὶ τὸ παρωνύμιο Οὔζος, αὐτὸς πού παρασκευάζεται τὸ ποτὸ ἢ πίνει ἀπ' αὐτό· στὴν Παρνασίδα (Σουβάλα) λεγόταν Οὔζος ὁ παρασκευαστὴς οὔζου Ἀθῶν. Παναγιώτου.

138. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 253α.

ὅτι ἡ λ. οὖζο εἶναι τουρκικῆς ἀρχῆς. Στὰ τουρκικά τὸ τσίπουρο, δηλ. τὸ στέμφυλο τῶν σταφυλιῶν, λέγεται *üzüm cibresi*· ἀπὸ τὸ *üzüm* (*cibresi*) εἶναι τὸ νεοελ. οὖζο, πού ταυτίστηκε μὲ τὸ ρακί, καθὼς τὸ ἴδιο ἔχει συμβῆ καὶ μὲ τὴ λ. τσίπουρο (τουρκοταταρ. *serpe*) = στέμφυλο τῶν σταφυλιῶν, πού στὴ νέα ἑλληνικὴ δὲ δηλώνει μόνο τὸ «στέμφυλο», μὰ καὶ τὸ ὁμώνυμο ποτό, εἶδος ρακιοῦ ἢ οὖζου. Ὅταν λοιπὸν ἔχουμε τὸ τουρκ. *üzüm cibresi*, πού σημαίνει τσίπουρο (= στέμφυλο σταφυλιῶν), καὶ παράλληλα τὴ λ. τσίπουρο, πού δηλώνει καὶ τὸ ρακί — εἶδος οὖζου —, ἐξηγεῖται πῶς τὸ τουρκ. *üzüm*, ἀπὸ τὸ *üzüm cibresi*, ἔγινε ὀνομασία τοῦ ποτοῦ ρακί ἢ τσίπουρο, πού λεγόταν πιὰ καὶ οὖζο, ἄσχετα μὲ τίς διαφορὲς πού παρατηροῦνται στὴν παρασκευὴ τους· ὁ λαὸς δὲν τίς ξέρει τίς παραλλαγὰς τοῦ ποτοῦ καὶ οὔτε φυσικὰ ἐνδιαφέρεται νὰ τίς διακρίνῃ, ἐχτὸς ἀπὸ λίγους. Ἡ τριμελὴς συντροφιά τοῦ Τυρνάβου, πού ὑπῆρξε κατὰ τὸν Τζάρτζανο ἢ ἀνάδοχος τῆς λ. οὖζο, ἀσφαλῶς λογοπαίχτοῦσε μὲ τίς λέξεις οὖζο < τουρκ. *üzüm* (*cibresi*) καὶ *uso* (*Massalia*). Ἡ ἐτυμολόγησις τοῦ νεοελ. οὖζο ἀπὸ τὸ τουρκ. *üzüm* δὲν προσκρούει σὲ φωνητικὰς δυσχέρειες· γιὰ τὸ ἀνέβασμα τοῦ τόνου στὴν παραλήγουσα πβλ. τουρκ. *boci* > *μπότζι*, τουρκ. *zati* > ζάτι¹³⁹, τουρκ. *dizi* > ντίτζι¹⁴⁰, κ.ἄ.· γιὰ τὴν ἔκπτωση τοῦ τελικοῦ συμφώνου πβλ. *yasemin* > γιασεμί, *zapt* > ζάπ(ι) κ.ἄ.

16. *πιτσιρίκος*, ὁ: μικρὸ παιδί· τὸ θηλ. ἢ *πιτσιρίκα*. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη ἡ λ. *πιτσιρίκος* προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὸ διαλεκτικὸ ἰταλ. *picciriddo*¹⁴¹. Πιὸ πιθανὴ εἶναι ἡ προέλευσις τῆς λέξης ἀπὸ τὸ «χυδαῖο» ἰταλικὸ (ναπολιτάνικο) *piccirillo* = «piccolo»¹⁴². τὸ **πιτσιρίλος* > *πιτσιρίκος* ἀπὸ ἐπίδραση τῶν ὑποκοριστικῶν ὀνομάτων σὲ -*ίκος* (Ἀντρ-ίκος, Γιανν-ίκος, Μιμ-ίκος κ.ἄ.).

17. *τσακώνω*: πιάνω, συλλαμβάνω, ἀδράχνω. Ἀλλὰ ἐχτὸς ἀπὸ αὐτὴ τὴ σημασία, πού εἶναι κοινὴ στὴν Ἑλλάδα, τὸ ρ. *τσακώνω* σὲ ὀρισμένες διαλέκτους ἔχει σημασία διαφορετικὴ: Στὴ Μ. Ἀσία χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ἑλληγες τὸ ρ. *τσακώνω* ἀντὶ τοῦ ρ. *τσακίζω* (= συντρίβω, σπάζω)¹⁴³. στὸν Πόντο ἦταν σὲ χρῆσιν τὸ παθητικὸ τοῦ ρ. *τζακώνω*, τὸ *τζακοῦμαι*, σὰν παθητικὸ τοῦ ρ. *τζακίζω* = συντρίβω¹⁴⁴. Ὁ Ἀδάμ. Κοραῆς ἔχει συσχετίσει τὸ ρ. *τσακώνω* μὲ τὰ οὖς. *τσακίον* (= «ὄργανον κοπτικὸν μέτρίου μήκους, τοῦ ὁποίου τὸ μεγαλύτερον λέγεται μαχαίριον καὶ μάχαιρα, χρήσιμα εἰς τοὺς

139. Βλπ. ΚΩΝΣΤ. ΚΟΥΚΚΙΑΝ, ὁ.π., σ. 34β.

140. Βλπ. τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σ. 82β.

141. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 283α.

142. VENERONI, ὁ.π., 1, σ. 378γ.

143. Βλπ. Ε. ΚΡΙΑΡΑ, Ἑτυμολογικά καὶ σημασιολογικά, περ. Βυζαντινά, Θεσσαλονίκη, 1 (1969), σ. 20.

144. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σελ. 20, 21.

πολέμους») και με τὸ ρ. *τσακίζω* (= σπάζω, κόβω): «ἀπὸ τὴν αὐτὴν πηγὴν [δηλ. τῇ λ. *τσακίον*] παράγεται καὶ τὸ *τσακόνω*, μαχητικὴ λέξις καὶ αὐτῇ»¹⁴⁵. τὸν Κοραῖ ἀκολουθεῖ ὁ Ἀνδριώτης, με δικαιολογημένες τὶς ἐπιφυλάξεις του, γιατί δύσκολα μπορεῖ νὰ δεχθῇ κανεὶς ὅτι ἀπὸ τὸ οὐσ. *τσακί(ον)*, ποὺ δηλώνει τὸ κοντυλομάχαιρο, εἶδος σουγιά, εἶναι δυνατό νὰ προκύψῃ τὸ ρ. *τσακόνω*, ποὺ ἔχει κοινὴ σημασία «πιάνω, ἀδράχνω»¹⁴⁶. Ὁ Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος ἔχει διατυπώσῃ τὴν ὑποψία μήπως τὸ ρ. *τσακόνω* εἶναι ἀπὸ τὸ ἀρχ. *ζαρόω*, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Ἡσύχιος παρατηρεῖ: «Ζαγῶσαι, Δωρικὴ ἢ λέξις, ἀντὶ τοῦ Ἐπισχεῖν, κατασχεῖν»¹⁴⁷. ὁ Στέφ. Δραγούμης ἔχοντας ὑπ' ὄψιν του τὸ λῆμμα τοῦ Ἡσυχίου: «σάκωσε κατέκλεισεν· σῆκα· οὕτως ἐπιφθέγγονται οἱ ποιμένες εἰς τὸ συγκλεῖσαι τὰ ποίμνια» διερωτᾶται μήπως «ἐκ τούτου τοῦ δωρικοῦ σάκωσε ἔχωμεν καταγόμενον τὸ σήμερον γενικώτερον καὶ ἐπὶ συλλήψεως λεγόμενον *τσακόνω*, -σα»¹⁴⁸. ὁ Φιλήντας δέχεται τὴν προέλευση τοῦ ρ. *τσακόνω* ἀπὸ τὸ ρ. *ψακόνω* < *ψάχνω* + *μαγκόνω* (συμφυρμός), ἀλλὰ ἡ ἔτυμολογία δὲν εὐσταθεῖ, γιατί τὸ ρ. *τσακόνω* εἶναι μεσαιωνικόν, ἐνῶ τὸ ρ. *ψακόνω* καὶ τὸ *ἔνα* ἀπὸ τὰ δύο ῥήματα τοῦ ὑποτιθέμενου συμφυρμοῦ, τὸ ρ. *μαγκόνω*, εἶναι νεώτερα, καὶ μάλιστα τὸ ρ. *ψακόνω* ἀπαντᾶται μόνο στὴ Νίσυρο¹⁴⁹. ὁ Β. Σκουβαράς ὑποστηρίζει ὅτι τὸ ρ. *τσακόνω* εἶναι ἀπὸ τὸ ἰταλ. οὐσ. *schiaccia* (= εἶδος παγίδας ἀπὸ πέτρα γιὰ τὴ σύλληψη πτηνῶν καὶ μικρῶν ζώων)¹⁵⁰. τέλος, ὁ Ε. Κριαρᾶς παρατηρεῖ ὅτι τὸ ρ. *τσακόνω* σχετίζεται ἔτυμολογικὰ με τὸ ρ. *τσακίζω* καὶ ὅτι ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ «συντρίβω τὴν ἀντίστασιν κάποιου», ποὺ ἔχει τὸ ρ. *τσακίζω* σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, θὰ μπορούσε νὰ προέλθῃ ἡ ἔννοια τοῦ «γίνομαι κυρίαρχος κάποιου, ἔχω κάποιον στὴν ἐξουσία μου, τὸν κατέχω, τὸν συλλαμβάνω»¹⁵¹. Ἡ ἔννοια τοῦ «συντρίβω, σπάζω», ποὺ ἔχει τὸ ρ. *τσακόνω* στὴ Μ. Ἀσία καὶ στὸν Πόντο, ἐπιτρέπει τὴ συσχέτισή του με τὸ ρ. *τσακίζω* ἡ ἔννοια, ὅμως, «πιάνω, συλλαμβάνω», με τὴν ὁποία χρησιμοποιεῖται τὸ ρ. *τσακόνω* στὴν κοινὴ νεοελληνικὴ, πολὺ δύσκολα θὰ ἦταν δυνατό νὰ προέλθῃ ἀπὸ τὴν ἔννοια «συντρίβω, σπάζω». Ἡ σημασιολογικὴ σύμπτωση τοῦ ρ. *τσακόνω* με τὸ ρ. *τσακίζω* μόνο σὲ ὁρισμένες διαλέκτους καὶ παράλληλα ἡ εὐρύτατη χρησιμοποίησις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τοῦ ρ. *τσακόνω* στὴν ἔννοια τοῦ «πιά-

145. ΑΔ. ΚΟΡΑΗ, δ.π., 1, σ. 224.

146. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 382α.

147. ΣΚΑΡΛΑΤΟΥ Δ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, δ.π., σ. 484β.

148. Σ.Ν. ΔΡΑΓΟΥΜΗ, Εἰς Ἡσυχίου λέξεις, περ. Ἀθηνᾶ, 31 (1919), σ. 138. Πβλ. Ε. ΚΡΙΑΡΑ, δ.π., σ. 21.

149. Μ. ΦΙΛΗΝΤΑ, δ.π., 2, σ. 235.

150. Β. ΣΚΟΥΒΑΡΑ, Ἰχνηλατώντας τίς λέξεις, Βόλος 1957, σ. 78.

151. Ε. ΚΡΙΑΡΑ, δ.π., σελ. 21, 22.

νω, συλλαμβάνω», ἔτσι πού ἡ ἔννοια αὐτή νά εἶναι κοινή στή νεοελληνική, ἐνῶ ἡ ἔννοια «σπάζω, συντρίβω» νά εἶναι ὀλωσδιόλου ἄγνωστη, μᾶς ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι τὸ μικρασιατικὸ καὶ ποντιακὸ τσακώνω (= σπάζω, συντρίβω) δὲν πρέπει νά ταυτισθῇ μὲ τὸ κοινὸ νεοελληνικὸ τσακώνω (= πιάνω, συλλαμβάνω)· πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ δύο διαφορετικοὺς σχηματισμοὺς σὲ διαφορετικὲς γεωγραφικὲς περιοχές. Κατὰ συνέπεια, θά ἀναζητηθῇ ἄλλη ἐτυμολογία γιὰ τὸ κοινὸ ρ. τσακώνω, ἄσχετῇ ἀπὸ τὴν ἐτυμολογία τοῦ μικρασιατικοῦ καὶ ποντιακοῦ ρήματος. Νομίζω ὅτι τὸ κοινὸ ρ. τσακώνω πρέπει νά σχετισθῇ μὲ τὸ οὐσ. τσάκα < ἰταλ. *zacca* (= δίκτυ, δόκανο γιὰ πουλιά)¹⁵² ἢ τουρκ. *tuzak* (= παγίδα)¹⁵³. Τὸ προσηγ. τσάκα ἢ τζάκα εἶναι γνωστὸ σὲ πολλὲς περιοχές στὴν Ἑλλάδα καὶ ἔχει τὴν αὐτὴ ἢ παρεμφερῆ σημασία μὲ τὸ ἰταλ. *zacca* καὶ τὸ τουρκ. *tuzak*· στὴν Ἡπειρο σημαίνει «σιδηρένια παγίδα γιὰ πουλιά καὶ δόκανο γιὰ ἀλεποῦδες»¹⁵⁴. στὴ Ρούμελη ἡ λ. τζάκα ἢ τσάκα εἶναι συνώνυμη τῆς λ. φάκα (τουρκ. *fak*) = ποντικοπαγίδα. Ἀπὸ τὸ οὐσ. τσάκ-α + κατάλ. ρ. -ώνω > τσακώνω = πιάνω στὴν παγίδα πουλι ἢ ἀγρίμι, συλλαμβάνω, ἀδράχνω· πβλ. τὰ ἀνάλογα: μεσαιων. *κουκούλ-α*—μεσαιων. *κουκουλ-ώνω*, *φυλακ-ή*—μεσαιων. *φυλακ-ώνω*, *σούφρ-α*—*σουφρ-ώνω*, *φούχτ-α*—*φουχτ-ώνω*, *τσέπ-η*—*τσεπ-ώνω*, *σκαρ-ι*—*σκαρ-ώνω* κ.ἄ.

18. *τσουγκράνα*, ἡ: γεωργικὸ ἐργαλεῖο, πού ἡ ἄκρη του καταλήγει σὲ ἀτσάλινα «δόντια», σὰ χτένα· χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸ καθάρισμα τοῦ κήπου ἢ τοῦ χωραφιοῦ ἀπὸ τὰ ξηρὰ φύλλα καὶ χόρτα, τίς πέτρες κλπ. Ἡ λ. *τσουγκράνα* εἶναι ἀπὸ τὸ οὐσ. *τσουγκρί*, μὲ τὴν κατάλ. τῶν μεγεθυντ. οὐσ. -άνα· πβλ. *καπίστρ-ι* > *καπιστρ-άνα*, *πλέξ-ις* > *πλεξ-άνα* καὶ *πλεξιάνα*. Τὸ οὐσ. *τσουγκρί* σημαίνει α) γενικά, κάτι τὸ μυτερό, τὸ «προεξέχον», πού μπορεῖ νά εἶναι πέτρα, ξύλο, σίδηρο κ.ἄ.¹⁵⁵, β) κορυφή - *μύτη* - βράχου (Ρούμελη)¹⁵⁶ ἢ βράχος πού προεξέχει (Ἡπειρος)¹⁵⁷ καὶ γ) μυτερὴ βραχώδης κορυφὴ βουνοῦ ἢ λόφου (Ἀνατολ. Ρούμελη¹⁵⁸, Αἰτωλία¹⁵⁹ κ.ἄ.), καὶ εἶναι τὸ ὑποκορ. τοῦ οὐσ. *τσουγκρος* (ὅ), κατὰ τὸ σχῆμα: ἀρχ. *θρόνος* > *θρόν-ιον* > μεσαιων. *θρον-ιν* > *θρον-ι* (= κάθισμα)¹⁶⁰, ἀρχ. *νησος* > *νησ-ιον* > *νησ-ι* κ.ἄ. Τὸ οὐσ. *τσουγκρος* (= κάτι πού ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ ἄλλο ἀντικείμε-

152. VENERONI, δ.π., 1, σ. 577α.

153. ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΟΥ, δ.π. σ. 392 α.

154. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, δ.π., 1, σ. 396.

155. Βλπ. ΔΗΜ. ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ, Γεωργικά τῆς Ρούμελης, δ.π., σ. 135.

156. ΣΕΡΑΦΕΙΜ Κ. ΤΣΙΤΣΑ, δ.π., σ. 30α.

157. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, δ.π., 1, σ. 404.

158. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΧΑΣΙΑΚΟΥ, δ.π., σ. 79.

159. ΔΗΜ. ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ, δ.π., σελ. 141, 142.

160. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 124β.

νο)¹⁶¹ εἶναι ἀπὸ τὸ ρ. τσουγκρῶ (προφέρ. τσουγκράω) ἢ τσουγκρίζω (ὑποχωρητικό), καθὼς βροντῶ - βρόντος, πηδῶ - πῆδος, ξαμώνω - ξάμος¹⁶², κ.ά.· τὸ ρ. τσουγκρῶ ἀπὸ τὸ ρ. συγκρούω : συγκρούω > συγκρῶ>, καὶ με τροπή τοῦ τ > τσ πρὶν ἀπὸ τὸ υ καὶ κώφωση τοῦ υ > τσουγκρῶ· ἀπὸ τὸ ρ. συγκρούω καὶ τὸ τσουγκρίζω, κατὰ τὴν ὀρθὴ ἔτυμολογία τοῦ Ἀνδριώτη: συγκρούω > συγκρῶ > συγκρίζω > τσουγκρίζω¹⁶³. Γιὰ τὴ λ. τσουγκράνα ὁ Ἀνδριώτης διατυπώνει τὴν ἀποψη μὴπως προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀμαρτύρητο οὐσ. *γρατσούνα > ρ. γρατσουνῶ, -ίζω, «ἀπὸ τὸν ἤχο γρατς - γρατς» (ὀνοματοποιία), γι' αὐτὸ καὶ γράφει: τσουγγράνα¹⁶⁴.

III. ΛΕΞΕΙΣ ΕΣΦΑΛΜΕΝΗΣ Ἡ ΑΠΙΘΑΝΗΣ ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΑΣ

Γιὰ νὰ χαρακτηρισθῇ μιὰ προγενέστερη ἔτυμολογία ἐσφαλμένη ἢ ἀπίθανη, πρέπει νὰ ὑπάρχουν στοιχεῖα, κυρίως γλωσσολογικά, ποὺ μαρτυροῦν ὅτι ἡ ἔτυμολογία δὲν εὔσταθεῖ καὶ ὅπωςδῆποτε ἄλλη εἶναι ἡ προέλευση τῆς λέξης ἢ ὅτι κάποια διαφορετικὴ ἐρμηνεία εἶναι πιὸ πιθανὴ ἀπὸ αὐτή, ποὺ ἔχει προταθῇ καὶ ποὺ παρουσιάζει δυσχέρειες γιὰ τὴν παραδοχὴ της· ἡ ἔτυμολογία π.χ. τῆς λ. *μπομπότα* (= ψωμί ποὺ γίνεται με καλαμποκάλευρο) ἀπὸ τὸ ἀμαρτύρητο βενετσιάν. * *bobotta* < *boβα* ἢ τὸ ρουμαν. *boβ* + κατὰλ. -ότα εἶναι ἀναμφίβολα ἐσφαλμένη, ἀφοῦ ἀπαντῶνται τὸ ἀλβαν. *bobote* καὶ τὸ ἄρωμουν. *biβοτα*, ἐνῶ παράλληλα ἡ ἔτυμολογία π.χ. τῆς λ. *πυρόβολος* (= τσακμακόπετρα) ἀπὸ τὸ ἀρχ. *πυρο-βόλος* εἶναι πιὸ λίγο πιθανὴ ἀπὸ τὴν ἔτυμολογία: *πυρόβολος* < μεσαιων. *πυρ-έμβολον* (= εἶδος τσακμακόπετρας) < μετὰ γν. *πυρ-εκβόλος* (= αὐτὸς ποὺ βγάζει φωτιά). Ὁ ἑρηννητὴς συχνὰ διαπιστώνει ὅτι κάποια προγενέστερη ἔτυμολογία εἶναι λιγότερο πειστικὴ ἀπὸ τὴ δική του· δὲ μπορεῖ, ὅμως, νὰ εἶναι κατηγορηματικὸς στὰ συμπεράσματά του, γιὰτὶ ὁρισμένες ἀμφιβολίες δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ εἶναι ἀπόλυτα βέβαιος ὅτι ἡ προγενέστερη ἔτυμολογία εἶναι ἐσφαλμένη καὶ ἡ δική του ἡ ὀρθή. Αὐτὴ ἡ βασικὴ προϋπόθεση τηρεῖται στὴν ἔτυμολογικὴ διερεύνηση τῶν νεοελληνικῶν λέξεων, ποὺ ἀκολουθοῦν σὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ· σὲ μερικὲς περιπτώσεις δὲ δίνεται οὐσιαστικὰ νέα ἔτυμολογία, ἀλλὰ συμπληρώνεται ἢ διορθώνεται ἡ προγενέστερη.

1. *ἀλέστα*, ἐπὶρ.: *έτοιμα*. Τὸ νεοελ. *ἀλέστα* εἶναι ἀπευθείας ἀπὸ τὸ ἱ-

161. Στὴν Ἠπειρο, *τσούγγρους* (ὁ), «τὸ πιὸ γερὸ αὐγὸ τοῦ Πάσχα» καὶ αμφ. ὁ γερός, ὁ δυνατός» (ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ἈΘ. ΜΠΟΓΚΑ, ὁ.π., 1, σ. 404.)

162. ΣΕΡΑΦΕΙΜ Κ. ΤΣΙΤΣΑ, ὁ.π., σ. 79.

163. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 387α.

164. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σελ. 69β καὶ 387α.

ταλ. *allesto* (= «preparé») ¹⁶⁵ καὶ ὅχι ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ ἔκφραση *alla lesta* (= γρήγορα), ποῦ δέχεται ὁ Ἀνδριώτης ¹⁶⁶ καὶ βενετσιάν. *allesto* = ἕτοιμος, πρόθυμος, ταχύς. Γιὰ τό: *allesto* > *ἀλέστο > ἀλέστα πβλ. βενετσιάν. *averto* > ἀβέρτα.

2. ἀμπαλάρω: συσκευάζω σὲ δέμα. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη τὸ νεοελ. ρ. ἀμπαλάρω γίνεται ἀπὸ τὸ γαλ. ρ. *emballer* + καταλ. ρημ. -άρω ¹⁶⁷ ἡ ἐτυμολογία αὐτὴ δὲν εἶναι δικαιολογημένη, γιατί ὑπάρχει τὸ ἰταλ. ρ. *abballare*, μὲ τὴν ἴδια ἀκριβῶς σημασία, καὶ ἐπιπλέον εἶναι ἀναντίρρητο πῶς πολλὰ νεοελληνικά ρήματα σὲ -άρω προέρχονται ἀπὸ ἀντίστοιχα ἰταλικά ρήματα σὲ -are ἰταλ. ρ. *abballare* > ἀμπαλάρω, καθὼς: *arrivare* > ἀριβάρω, *volitare* > βολιάρω, *cornare* > κορνάρω, *lanczare* > λανσάρω, *mendare* > μαντάρω, *salpare* > σαλπάρω, *saltare* > σαλιάρω, *secondare* > σεκοντάρω, *stoccare* > στοκάρω, *stampare* > σταμπάρω, *scartare* > σκαρτάρω, *figurare* > φιγουράρω, *filtrare* > φιλτράρω κ.ἄ.

3. ἀπλόχωρος, ἐπίθ.: εὐρύχωρος. Ὁ Ἀνδριώτης ¹⁶⁸ θεωρεῖ τὸ ἐπίθ. ἀπλόχωρος σύνθετο ἀπὸ τὸ ἐπίθ. ἀπλός + χῶρος, κατὰ τὰ ἐπιθετα τὰ σύνθετα ἀπὸ ἐπίθετο + οὐσιαστικό (κακορίζικος < κακός + ριζικό, μικράνθρωπος (μικρός + ἄνθρωπος κλπ.). Ἀλλὰ τὸ ἐπίθ. ἀπλόχωρος περικλείει τὴν ἔννοια τοῦ οὐς. ἄπλα (= ξάνοιγμα, τόπος ἀνοιχτός) καὶ ὅχι τοῦ ἐπιθ. ἀπλός· γι' αὐτὸ νομίζω πῶς τὸ ἐπίθ. ἀπλόχωρος εἶναι σύνθετο ἀπὸ τὸ οὐς. ἄπλα (ἀπὸ τὸ ρ. ἀπλώνω, ὑποχωρητικό ¹⁶⁹) + οὐς. χῶρος, καθὼς οὐς. βρόμα (ἀπὸ τὸ ρ. βρομῶ, ὑποχωρητικό ¹⁷⁰) + οὐς. στόμα > ἐπίθ. βρομόστομος, οὐς. βρόντος (ἀπὸ τὸ ρ. βροντῶ, ὑποχωρητικό ¹⁷¹) + οὐς. φωνή > βροντόφωνος, οὐς. πόνος + οὐς. καρδιά > ἐπίθ. πονόκαρδος κ.ἄ. πβλ. καὶ τὸ οὐς. ἀπλοτοπιά (= ἀνοιχτός τόπος) < οὐς. ἄπλα + οὐς. τόπος + κατάλ. οὐς. -ιά.

4. ἀπολοιφάδι, τό, ὅχι ἀπολειφάδι: ὑπόλειμμα σαπουνιοῦ· μεταφορικά, ἄνθρωπος καχεχτικός, ἄνθρωπάκι. Τὸ νεοελ. ἀπολοιφάδι προέρχεται ἀπὸ τὸ *ἀπο-λοιπάδι < μεσαιων. *ἀπο-λοιπάδ-(ο)ν, ὑποκορ. τοῦ *ἀπο-λοιπὰς < μεταγν. ἀπό-λοιπος < πρόθ. ἀπο + ἐπίθ. λοιπός, μὲ ἀνομοίωση π + π > π > φ· ὁ τύπος *ἀπο-λοιπὰς πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸ μεσαιων. λοιπὰς (= τὸ ὑπόλοιπο, τὸ ἀπολειπόμενον): «ἡγνύσαμεν τὴν λοιπάδα τῶν χρυσικῶν καὶ τὴν ἀπολοι-

165. Βλπ. VENERONI, δ.π., 1,21β.

166. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 12β.

167. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 16β.

168. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., σ. 28β.

169. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., σ. 28α.

170. Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά, τ. 2, Ἀθήναι 1905-1907, 1,

σ. 76.

171. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 56α.

πασίαν τῆς ἐμβολῆς τρεισκαιδεκάτης»¹⁷², σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ μεταγν. ἀπόλοιπος (Ἰεζεκιήλ μα', 15, κ.ά.). Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη, ἡ λ. ἀπολειφάδι εἶναι ἀπὸ τὴν πρόθ. ἀπὸ + *λειφάδιον < λείπω.

5. βαβούρα, ἡ: ὄχλοβοή, βοῦισμα. Παλαιότερα ὁ Μανόλης Τριανταφυλλίδης ἔχει γράψει ὅτι τὸ νεοελ. βαβούρα εἶναι ρομανικῆς ἀρχῆς¹⁷³. ὁ Στέφ. Ξανθουδίδης θεωρεῖ πιὸ πιθανὸ πὼς ἡ λέξη εἶναι «ὄνοματοποιημένη»¹⁷⁴. μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Ξανθουδίδα συμφωνεῖ καὶ ὁ Ἀνδριώτης¹⁷⁵. Ἀλλὰ τὴν ὀρθὴ ἐτυμολογία ἔχει δώσει ὁ Φιλήντας, μὲ τὴν παραγωγὴ τοῦ νεοελ. βαβούρα ἀπὸ τὸ μεσαιων. ρ. βαβάζω = θορυβῶ, βοῦζω (Ἡσύχιος)¹⁷⁶: βαβ-άζω + κατάλ. -ούρα > βαβ-ούρα. Τὸ μεσαιων. βαβάζω προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχ. ρ. βάζω (= ὁμιλῶ, ὁμιλῶ δυνατά, φλυαρῶ κλπ.), μὲ δίπλωσιν τὸ ρ. βάζω ἀπαντᾷται καὶ σήμερα στὴν Ἑλλάδα: βάζει τὸ ποτάμι = βοῦζει τὸ ποτάμι (Ρούμελη)¹⁷⁷. ἀπὸ τὸ ρ. βάζ-ω + κατάλ. -ούρα > βαζ-ούρα (= βοή, θόρυβος), καθὼς ἀπὸ τὸ ρ. βαβ-άζω > βαβ-ούρα.

6. βαρέλα, ἡ: ξύλινο δοχεῖο γιὰ νερό. Ἀπὸ τὸ «χυδαῖον» ἰταλ. *varella*: ὁ Veneroni παρατηρεῖ: «*varrella*, v. *barella*, une brouëtte. + le premier mot est mauvais»¹⁷⁸. Κατὰ τοὺς G. Meyer καὶ Ἀνδριώτη, ἀπὸ τὸ ἰταλ. *barella*¹⁷⁹.

7. βετούλι, τό: κατσίκι ἑνὸς χρόνου· τὸ θηλ. ἡ βετούλα¹⁸⁰. Τὸ νεοελ. βετούλι εἶναι ἀπὸ τὸ ἄλβαν. *vetul*¹⁸¹ < λατιν. *vitulus*: στὰ ἰταλικά: *vitello*, στὰ ἄρωμουικά: *vituli*¹⁸², καὶ τὰ δύο ἀπὸ τὸ λατιν. *vitulus*. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη καὶ τὸ νεοελ. βετούλι < *βιτούλ-ιον, ὑποκορ. τοῦ λατιν. *vitulus*¹⁸³.

8. βραγιά, ἡ: φράχτης· σὲ πολλὰς περιοχὰς στὴν Ἑλλάδα (Ρούμελη¹⁸⁴, Ἡπειρος¹⁸⁵, Ἰθάκη¹⁸⁶ κ.ά.) τὸ προσηγ. βραγιά σημαίνει «μικρὸ τμήμα χω-

172. Σὲ πάπυρο τοῦ VI αἰ. μ.Χ. (POxy 1855.4)· βλπ. *Συμπλήρωμα τοῦ Μεγάλου Λεξικοῦ τῆς Ἑλλην. Γλώσσης*, δ.π., 1, σ. 43β.

173. MAN. A. TRIANDAPHYLIDIS, *Die Lehnwörter der mitteligriechischen Vulgärliteratur*, Strassburg 1909, σελ. 81 καὶ 145 = Ἀπαντα, 1, σελ. 391 καὶ 447.

174. ΣΤΕΦΑΝΟΥ Α. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, Βιτζέντζου Κορνάρου Ἐρωτόκριτος, Ἡράκλειον 1915, σ. 517.

175. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 45α.

176. Μ. ΦΙΛΗΝΤΑ, δ.π., 3, σ. 220.

177. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΧΑΣΙΑΚΟΥ, δ.π., σ. 24.

178. VENERONI, δ.π., 1, σ. 556α.

179. G. MEYER, *Neugr. Studien*. IV, Wien 1895, σ. 16, καὶ Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 47α.

180. ΔΗΜ. ΔΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Ποιμενικά τῆς Ρούμελης*, Ἀθήναι 1930, σ. 62.

181. Βλπ. ΚΩΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, δ.π., σελ. 122, 123.

182. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., σ. 122.

183. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 50β.

184. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΧΑΣΙΑΚΟΥ, δ.π., σ. 25.

185. ΚΩΝΣΤ. Δ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ, *Τοπωνυμικὸν τῆς ἐπαρχίας Κονίτσης*, περ. Ἡπειρ. Χρονικά, ἐν Ἰωαννίνοις, τ. 9 (1934), σ. 223.

ραφιοῦ» καὶ «μικρὸ τμήμα, χώρισμα, λαχανόκηπου ἢ ἀνθόκηπου» στὸ Σκαρλάτο Δ. Βυζάντιο ἀναφέρεται: «βραγιά (ἴσ. ἐκ τοῦ)» Πρασιά (τὸ λαχανόφυτον ἢ ἀνθόφυτον μέρος τοῦ κήπου, ὁ Τουρκ. Ταχτάς), πλινθίον, ἄνδρῶν. . .»¹⁸⁷. Ὁ Vasmer¹⁸⁸ στὴν ἐτυμολόγησιν τοῦ ἡπειρωτικοῦ τοπωνυμίου Βραγιές¹⁸⁹ σχετίζει τὸ τοπωνύμιον, καὶ ἔμμεσα τὸ προσηγ. βραγιά, μὲ τὸ ρωσ. *vrag* = «Schluicht» = φαράγγι, χαράδρα· ὁ Ἀνδριώτης ἐτυμολογεῖ τὴ λ. βραγιά (= φράχτης) ἀπὸ τὸ μεσαιων. λατιν. *bradia* < γερμαν. *breit*¹⁹⁰. Ἡ λ. βραγιά ἔχει ἑλληνικὴ προέλευση, ἀπὸ τὸ προσηγ. φραγή (ἀπὸ τὸ ρ. φράζω) = φράχτης: φραγ-ῆ + κατάλ. περιεχτ. οὔσ. -ιά > φραγ-ιά > βραγ-ιά, καθὼς ἀπλακ-ιά, χωραφ-ιά κ.ἄ.· φραγιά καὶ βραγιά, ὁ φράχτης, καὶ συνεκδοχικά, τὸ χωρισμένο τμήμα τοῦ ἀγροῦ ἢ τοῦ κήπου. Ἡ λ. φραγή (= φράχτης) ἀπαντᾷται συχνὰ στὴν Ἑλλάδα¹⁹¹. ἐπίσης, ἀπαντᾷται ὁ τύπος φραγιά ἀντὶ βραγιά· στὸν Πέτρο Βλαστό: «φράχτης, φραγιά, βραγιά. . .»¹⁹². Τὸ φραγιά > βραγιά ἀπὸ ἡχηροποίηση τοῦ δασέος φ > β, γιὰτὶ ἀκολουθεῖ ὕγρὸ (φρ > βρ, φλ > βλ)· ὁ Φιλήντας¹⁹³ παρατηρεῖ ὅτι αὐτὸ γίνεται συχνὰ στὰ Δωδεκάνησα· πβλ. φράχτης > βράχτης¹⁹⁴, φλόκος > βλόκος¹⁹⁵, φλόμος > βλόμος¹⁹⁶, φράσσω > βράσσω¹⁹⁷, φλάγγος (= ἄσπρος) < βλάγγος¹⁹⁸.

9. γαρμπής, ὁ: ἄνεμος νοτιοδυτικός. Ἀπὸ τὸ τουρκ. *garbî* (= δυτικός) < ἀραβ. *garbî*· τουρκικὴ προέλευση ἔχουν καὶ οἱ ὀνομασίες ἀνέμων: μελτέμι (τουρκ. *meltem*) καὶ καράγιαλης (τουρκ. *Karayel*). Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη τὸ νεοελ. γαρμπής εἶναι ἀπὸ τὸ ἰσπαν. *garbín* < ἀραβ. *garbî*¹⁹⁹.

10. γλέντι,τό: συμπόσιο, διασκέδαση. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη²⁰⁰ τὸ νεοελ. γλέντι προέρχεται ἀπὸ τὸ ρ. γλεντιῶ (ὑποχωρητικό), ἐνῶ τὸ ρ. γλεντιῶ ἀπὸ τὸ

186. ΣΠΥΡΟΥ Ν. ΜΟΥΣΟΥΡΗ (ΦΩΤΟΥ ΓΙΟΦΥΛΛΗ), Ἡ γλῶσσα τῆς Ἰθάκης, Ἀθήναι 1950, σ. 39.

187. ΣΚΑΡΛΑΤΟΥ Δ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, δ.π., σ. 78β.

188. MAX VASMER, δ.π., σ. 25.

189. ΒΛΠ. ΚΩΝΣΤ. Δ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ, δ.π., σ. 223.

190. Ν Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 55α. Πβλ. καὶ G. MEYER, δ.π., σ. 20.

191. ΒΛΠ. τοῦ αὐτοῦ, δ.π., σ. 411α.

192. ΠΕΤΡΟΥ ΒΛΑΣΤΟΥ, δ.π., σ. 293.

193. Μ. ΦΙΛΗΝΤΑ, δ.π., 2, σελ. 107 καὶ 208.

194. ΧΡΙΣΤ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, δ.π., σ. 245.

195. Μ. ΦΙΛΗΝΤΑ, δ.π., 2, σ. 208.

196. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., σ. 107.

197. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π.

198. ΧΡΙΣΤ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, δ.π., σ. 245. Στὴ Ρούμελη (Ἀμφίκλεια): «βλάγγο = ἄλογο ξανθοκόκκινον» (ΔΗΜΗΤΡΙΗ Α. ΤΣΙΤΣΙΠΗ, Ἀδελφοποιοὶ τοῦ Παρνασσοῦ, Ἀθήνα 1953, σ. 69).

199. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 60α.

200. Τοῦ αὐτοῦ. δ.π., σ. 65β.

ἐγλέντισα, ἀόρ. τοῦ ρ. γλεντίζω < τουρκ. *eğlenmek*, κατὰ τὸ σχῆμα: ἐτίμησα -τιμῶ. Ἀλλὰ συμβαίνει τὸ ἀντίστροφο: τὸ ρ. γλεντῶ γίνεται ἀπὸ τὸ οὐς. γλέντι· τὸ οὐς. γλέντι ἀπὸ τὸ τουρκ. *eğleniti*, ποὺ ἔχει τὴν αὐτὴ ἀκριβῶς σημασία μετὰ τὴ νεοελ. λέξη ²⁰¹. γιὰ τὸ ἀνέβασμα τοῦ τόνου ἀπὸ τὴ λήγουσα τοῦ τουρκ. *eğleniti* στὴν παραλήγουσα πβλ. τουρκ. *boci* > μπότζι (τό), βλπ. λ., τουρκ. *zati* > ζάτι (τό) ²⁰², τουρκ. *dizi* > ντίζι (τό) (= ἔχνος, γραμμὴ κλπ.) ²⁰³, κ.ἀ.· γιὰ τὴν ἔκπτωση τοῦ ἀρχικοῦ φων. ε - (e) πβλ. τουρκ. *ikindî* > κεντί (τό) (= φατ τοῦ δειλινοῦ) ²⁰⁴.

11. γρίβας,δ: γκριζο ἄλογο· στὴν Ἡπειρο ἢ λ. γρίβας = ἄσπρο ἄλογο, καὶ μεταφορικά, στὴ φράση «ἦρθι ἢ πλάκουσι οὐ γρίβας», τὰ χιόνια ποὺ σκεπάζουν τὶς κορυφές τῶν βουνῶν ²⁰⁵. στὴ Ρούμελη ἀπαντᾷ τὸ ἐπίθ. γρίβος = γκριζός: τὰ γρίβα μαλλιά, τὰ μαλλιά ποὺ εἶναι γκριζὰ καὶ δὲν κάθουν γιὰ «μεσοφανέλλες» ²⁰⁶, καὶ ἡ γρίβα γίδα, σταχτιά γίδα, καὶ γριβάκι (τό), «μικρόσωμη γρίβα γίδα» ²⁰⁷. ὁ Πέτρος Βλαστός ἀναφέρει τὸ ἐπίθ. γρίβος συνώνυμο μετὰ τὰ ἐπίθ. ξεθωριασμένος, ξασπρουλιάρικος, ξεπλυμένος (στὸ χρῶμα) ²⁰⁸ κλπ. Τὸ προσηγ. γρίβας (= γκριζο ἄλογο) < μεσαιων. γρίβας ²⁰⁹, καὶ φυσικὰ καὶ τὸ ἐπίθ. γρίβος, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σχετισθοῦν μετὰ τὸ σλαβ. *grīva*, ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται τὸ βουλγαρ. *grīva*, τὸ σερβοκροατ. *grīva* καὶ τὸ σλοβεν. *grīva* ²¹⁰, γιὰτὶ καὶ τὸ σλαβικὸ καὶ τὰ παράγωγά του δηλώνουν τὴ χαίτη τοῦ ἀλόγου καὶ σὲ καμιά περίπτωσι δὲν ἀναφέρονται στὸ χρῶμα τοῦ ἀλόγου ἢ σὲ κάτι τὸ ἀνάλογο· τὸ ἐπίθ. γρίβος καὶ τὸ προσηγ. γρίβας θὰ σχετισθοῦν μετὰ τὸ βουλγαρ. ἐπίθ. *grīv*, *grīva*, *grīvo* = γκριζός, «*agris rayé de bleu*» ²¹¹. δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ ξέρω ἂν τὸ βουλγαρ. *grīv* ἀνήκει στὸ γλωσσικὸ ὑπόστρωμα τῆς παλαιότερης βουλγαρικῆς καὶ ἔχη τὴν προέλευσίν του ἀπὸ τὸ γοτθικὸ **grēwa*, ἀπὸ τὸ ὁποῖο παράγει ὁ G. Meyer ²¹² τὸ μεσαιων. γρίβας. Ἡ παραγωγὴ τῆς λ. γρίβας ἀπὸ τὸ ἰταλ. *grigio*, ποὺ εἰ-

201. Βλπ. ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ, δ.π., σ. 242α.

202. ΚΩΝΣΤ. ΚΟΥΚΚΙΑΝ, δ.π., σ. 34β.

203. Τοῦ αὐτοῦ, δ.π., σ. 82β.

204. Βλπ. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 155α.

205. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, δ.π., 1, σ. 106.

206. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΧΑΣΙΑΚΟΥ, δ.π., σ. 29.

207. ΔΗΜ. ΔΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ποιμενικά τῆς Ρούμελης, σ. 67.

208. ΠΕΤΡΟΥ ΒΛΑΣΤΟΥ, δ.π., σ. 146.

209. Βλπ. ΣΤΕΦΑΝΟΥ Α. ΞΑΝΘΟΥΔΑΙΟΥ, Οἰκογενειακὰ ὀνόματα Κρητῶν προελθόντα ἐκ ποιμενικῶν καὶ κτηνοτροφικῶν ὀρων, στὸ *Λεξικόγρ.* Ἀρχεῖον, 6 (1923), σ. 330.

210. Βλπ. Max Vasmer, δ.π., σελ. 30, 78 καὶ 89.

211. ΒΛΑΓΟΓ' ΜΑΥΡΟΝ, δ.π., σ. 122.

212. G. MEYER, Neugriechische Studien. II, σελ. 81, 82.

χε ὑποδείξει ὁ Passow²¹⁸ καὶ δέχτηκε κατόπι ὁ Ξανθουδίδης²¹⁴, εἶναι πολὺ λίγο πιθανή, γιὰ τὴ λ. *grigio* δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἐξελιχθῇ στὸ μεσαιων. *γρίβας*· ἀπὸ τῆ λ. *grigio* προέκυψε τὸ μεσαιων. ἐπίθ. *γκρίζος*, ὅχι, ὅμως, καὶ τὸ προσηγ. *γρίβας*.

12. *ζήτουλας*, ὁ: *ζητιάνος*. Ἀπὸ τὸ ρ. *ζητουλεύω* = *ζητιανεύω* (ὑποχωρητικό)· τὸ ρ. *ζητουλεύω*, ποὺ ἀναφέρεται στὸ Λεξικὸ τῶν Βεντότη-Βλαντῆ²¹⁵, προέρχεται ἀπὸ συμφυρμὸ τῶν ρ. *ζητῶ* + *χαλεύω* — πβλ. *πάχω* + *χαλεύω* > *ψαχουλεύω*²¹⁶. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη τὸ προσηγ. *ζήτουλας* εἶναι τὸ ρ. *ζητῶ* + *κατάλ*. -ουλας²¹⁷.

13. *καῖλα*, ἡ: *στενοχώρια*, ἔγνοια. Τὸ νεοελ. *καῖλα* προέρχεται ἀπὸ τὸ τουρκ. *gaille* = «ὁ περισπασμός, ἡ στενοχώρια, ἡ ταραχή, δυστυχία, μέριμνα»²¹⁸. γιὰ τὸ μαλάκωμα τοῦ ἀρχικοῦ φθόγγου *γκ* (*g*) > *κ* πβλ. τουρκ. *gona* > *κοντσές* (= *μπουμπουκί*), τουρκ. *gurbet* > *κουρμπέτι* (= ἔξορία), τουρκ. *gayda* > *γκάιντα* καὶ *κάντα*, ἰσπαν. *gabardina* > *καμπαρτίνα* κ.ἄ. Ἀπίθανη εἶναι ἡ παραγωγὴ τῶν *Χατζιδάκι* καὶ *Φιλήντα* ἀπὸ τὸν ἀόρ. τοῦ ρ. *καίομαι* - *ἐκάη*²¹⁹ ἢ *κάηκα*²²⁰ + *κατάλ* -λα.

14. *καμιζόλα*, ἡ: εἶδος χωριάτικου γελέκου ἢ σακκακιού, ποὺ εἶναι ἀπὸ βαμπακερὸ ὕφασμα καὶ φτάνει ἀρκετὰ κάτω ἀπὸ τὴ μέση. Τὸ νεοελ. *καμιζόλα* προέρχεται ἀπὸ τὸ βενετσιάν. *camisola*· πβλ. καὶ ἰταλ. *camiciola*, γαλ. *camisole*, ἰσπαν. *camissola*. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη τὸ νεοελ. *καμιζόλα* < γαλ. *camisole* < ἰταλ. *camiciola*, ὑποκοριστ. τοῦ λατιν. *camisia* (= γυναικεῖο *πουκάμισο*)²²¹.

15. *καπάρο*, τό: *προκαταβολή*. Ἀπὸ τὸ ἄλβαν. *karar* καὶ *karari* (*kararos* = *ap karar* = *προκαταβάλλω*²²²) < ἰταλ. *cararra*· τὸ τουρκ. *kararo* εἶναι ἴσως δάνειο ἀπὸ τὴν ἑλληνική. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη τὸ νεοελ. *καπάρο* εἶναι ἀπὸ τὸ ἰταλ. *cararra*²²³.

213. ARNOLDUS PASSOW, Τραγούδια Ρωμαῖκα - Popularia Carmina, Athenis MDCCCLX, σ. 607α.

214. ΣΤΕΦΑΝΟΥ Α. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, δ.π., σ. 330.

215. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΒΕΝΤΟΤΟΥ - ΣΗΥΡΙΑΔΗΝΟΣ ΒΛΑΝΤΗ, Λεξικὸν τῆς Γραικικῆς, Γαλλικῆς τε καὶ Ἰταλικῆς γλώσσης, ἐν Βενετίᾳ 1820, σ. 273α.

216. Βλπ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, Ἐκθεσις γλωσσικοῦ διαγωνισμοῦ, στὸ περ. Ἀ-θηνα, 25 (1913), σ. 286.

217. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 113β.

218. ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ, δ.π., σ. 251β.

219. Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, Μεσαιων. καὶ Νέα Ἑλληνικά, 2, σελ. 251 κέξ.

220. Μ. ΦΙΛΗΝΤΑ, δ.π., 3, σ. 103.

221. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 142β.

222. Βλπ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ - ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΤΖΟΥΒΑΝΗ, δ.π., σ. 148.

223. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 145α.

16. *κασκαβάλι*, τό: είδος ξηροῦ τυριοῦ σὲ σχῆμα στρογγυλό. Ἡ λ. *κασκαβάλι* προέρχεται ἀπὸ τὸ ἄρωμον. *kāškāvale*²²⁴ < ρουμαν. *cașcaval* < ἰταλ. *cacio - cavallo* ἀπὸ τὸ ρουμαν. *cașcaval* εἶναι καὶ τὸ τουρκ. *kaşkaval*. Ἡ παραγωγή τῶν G. Meyer καὶ Ἀνδριώτη²²⁵ ἀπευθείας ἀπὸ τὸ ἰταλ. *cacio-cavallo* δὲ δικαιολογεῖται, ὅταν ἀπαντῶνται οἱ λ. *kāškavale*, στὰ ἄρωμυνικά, καὶ *cașcaval*, στὰ ρουμανικά, πού ὅπωςδῆποτε δὲν εἶναι δάνειες ἀπὸ τὴν ἐλληνική.

17. *κάστα*, ἡ: κοινωνικὴ τάξη. Ἀπὸ τὸ ἰταλ. ἐπίθ. *casta*, θηλ. τοῦ *casto* (< λατιν. *castus*) = ἄγνός, καθαρός. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη ἡ λ. *κάστα* προέρχεται ἀπὸ τὸ πορτογαλ. *casta* (= καθαρὴ, ἐνν. φυλὴ) < λατιν. *castus*²²⁶.

18. *κατιμάς*, ὁ: μικρὸ κομμάτι κρέας, δεύτερης ποιότητος, πού τὸ προσθέτει ὁ χασάπης στὸ καλὸ· λέγεται καὶ *κατουμάς* ἢ *κατμάς*²²⁷. Τὸ νεοελ. *κατιμάς* ἢ *κατουμάς* ἢ *κατμάς* εἶναι ἀπὸ τὸ τουρκ. οὐς. *katma* = «τὸ πρόσθετον πρᾶγμα»²²⁸ καὶ ὅχι ἀπὸ τὸ τουρκ. ρ. *katmak* (= προσθέτω), πού δέχεται ὁ Ἀνδριώτης²²⁹· γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ φων. ι ἢ ου μεταξὺ τῶν συμφώνων τοῦ φθογιτικοῦ συμπλέγματος τιμ πβλ. τουρκ. *korıca* > *κόπιτσα* καὶ *κόπτσα*, τουρκ. *şimşir* ἢ *şimşir* > *τσιμισίρι* καὶ *τσιμισίρι* (= τὸ δέντρο πύξος), τουρκ. *vezne* > *βεζινές* καὶ *βιζινές* καὶ *βεζνές* (= εἶδος μικρῆς ζυγαριᾶς), τουρκ. *lokma* > *λουκουμάς*, τουρκ. *rasmak* > *πασουνάκι* κ.ἄ.

19. *κλαβανή*, ἡ: α) *καταπαχτή* στὸ πάτωμα, πού φέρνει στὸ κατώγι, ὁ *καταρράχτης*, β) τὸ κατώγι (Ἡπειρος)²³⁰ καὶ γ) ἄνοιγμα στὸ νταβάνι, πού φέρνει στὸν κλειστὸ χῶρο μεταξὺ στέγης καὶ νταβανιοῦ· λέγεται καὶ *γκλαβανή* (Ρούμελη, Ἡπειρος κ.ἄ.). Ἡ παλαιὰ ἐτυμολογία τῆς λ. *κλαβανή* ἀπὸ τὸ σλαβ. *glava* (= κεφάλι), πού ἔχει προταθῇ ἀπὸ τὸ G. Meyer²³¹, εἶναι ἐσφαλμένη· τὸ νεοελ. *κλαβανή* προέρχεται ἀπὸ τὸ βουλγ. οὐς. *klavanie* (= κρυψώνας), κατὰ τὴν ὀρθὴ ἐτυμολογία τοῦ Μπόγκα²³²· ὁ τύπος *γκλαβανή* εἶναι ἀπὸ τὴ συνεκφορὰ τὴν *κλαβανή*.

20. *κολόστρα*, ἡ: α) τὸ πρῶτο γάλα μετὰ τὸν τοκετό, καὶ β) τὸ βουτυρωμένο πρῶτο γάλα μετὰ τὴ γέννα τῶν γιδοπροβάτων· λέγεται καὶ *κολάστρα*. Τὸ νεοελ. *κολόστρα* προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰταλ. *colostra*²³³ < λατιν. *co-*

224. Βλπ. ΚΛΙΝΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, δ.π., σ. 206. Ὁ Νικολαΐδης παράγει τὸ ἄρωμον. *kāškāvale* ἀπὸ τὸ ἰταλ. *cacio-cavallo*.

225. G. MEYER, Neugr. Studien. IV, σ. 34· Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 148β.

226. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π.

227. ΚΩΝΣΤ. ΚΟΥΚΚΙΑΝ, δ.π., σ. 40α.

228. ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ, δ.π., σ. 286α.

229. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 152β.

230. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, 1, σ. 96.

231. G. MEYER, Neugr. Studien. II, σ. 21.

232. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, δ.π. σ. 96

233. VENERONI, δ.π., 1, σ. 140γ.

lostra (καὶ *colostrum*) καὶ ὄχι ἀπευθείας ἀπὸ τὸ λατιν. *colostrum*²³⁴. ἀπὸ τὸ λατιν. *colostra* καὶ *colostrum* προέρχεται τὸ ρουμαν. *colastra*, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ ἄρωμουν. *colastra*²³⁵ νομίζω πῶς καὶ τὰ νεοελ. κολάστρα, παράλληλος τύπος μὲ τὸ κολόστρα, εἶναι ἀπὸ τὸ ἄρωμουν. *colastra*.

21. κόρα, ἦ: ἡ φλούδα τοῦ ψωμιοῦ· μεταφορ. τὸ «κάκαδο» σπειριοῦ ἢ πληγῆς, ποῦ ἔχει ἐπουλωθῇ. Τὸ νεοελ. κόρα προέρχεται ἀπὸ τὸ σερβ. *ko-ra*²³⁵ — τονίζεται στὴν παραλήγουσα — < σλαβ. *korá* καὶ ὄχι ἀπευθείας ἀπὸ τὸ σλαβ. *kora*, ποῦ προτείνει ὁ G. Meyer²³⁶.

22. κότσαλο, τό: φρύγανο, σκουπιδάκι. Ἐκ τὸ ἰταλ. *cosso* = φλούδι ἀπὸ ὄσπριο, λέπυρο²³⁷. τὸ ἰταλ. *cosso* > *κότσο, καὶ ἀπὸ τὸν πληθ. *κότσοι > κότσαλα > κότσαλο· ἀπὸ τὸ ἰταλ. *cosso* καὶ τὸ νεοελ. κούσουλο (τό), βλπ. λ. Ἀπίθανη εἶναι ἡ προέλευσις τοῦ νεοελ. κότσαλο ἀπὸ τὸ ἀμαρτύρητο *κόψανον, ποῦ δέχεται ὁ Φιλήντας²³⁸.

23. κοτσάνι, τό: ὁ μίσχος φυτοῦ, καρποῦ κλπ. Ὁ Φιλήντας ἐτυμολογεῖ τὴ λ. κοτσάνι ἀπὸ τὸ ἀμαρτύρητο *κοψάν-ιον, ὑποκοριστ. τοῦ ἐπίσης ἀμαρτύρητου *κόψανον < ρ. κόπτω, θεωρώντας τὸ τουρκ. *kozan* δάνειο ἀπὸ τὴν ἑλληνική²³⁹. ἀπὸ τὸ *κόψανον παράγει καὶ τὴ λ. κότσαλο (βλπ. λ.). Βασικὴ ἀδυναμία τῆς ἐτυμολογίας εἶναι τὸ ὅτι στηρίζεται σὲ δύο ἀμαρτύρητες λέξεις, ποῦ ἡ μία εἶναι παράγωγη τῆς ἄλλης. Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ σοβαρότερος λόγος, ποῦ μᾶς ὑποχρεώνει νὰ μὴ συμφωνήσουμε μὲ τὴν ἄποψιν τοῦ Φιλήντα γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τῆς λέξης: Ἐχτὸς ἀπὸ τὸ τουρκ. *kozan*, ποῦ ὁ Φιλήντας τὸ θεωρεῖ ἑλληνικῆς ἀρχῆς, ἀπαντᾶται τὸ σλαβ. *košanb* = «Stengel, Strunk»²⁴⁰, καθὼς καὶ τὸ βουλγ. *košan* καὶ τὸ σερβοκροατ. *košanj*, ὅλα στὴν ἴδια περίπου σημασία μὲ τὸ νεοελ. κοτσάνι, καὶ σλαβικά τπν. *kočani*, *kočane* κλπ.²⁴¹. Ὅταν, λοιπόν, ἡ λέξις εἶναι κοινὴ σὲ τρεῖς σλαβικὲς γλώσσες, καὶ ἐπιπλέον στὴν τουρκική, δὲ δικαιολογεῖται νὰ δεχθῶμε τὴν ἀμφίβολη, ἂν ὄχι καὶ ἀσθαίρετη, παραγωγή τοῦ νεοελ. κοτσάνι ἀπὸ δύο ἀμαρτύρητες ἑλληνικὲς λέξεις καὶ νὰ ἀποκλείσουμε τὴ σλαβικὴ προέλευσίν της. Νομίζω πῶς τὸ νεοελ. κοτσάνι θὰ πρέπει νὰ σχετισθῇ μὲ τὸ σλαβ. *košanb*. Ἰσως καὶ τὸ τουρκ. *kozan* εἶναι σλαβικὸ καὶ ὄχι ἑλληνικὸ δάνειο.

24. κούσουλο, τό: φρύγανο, σκουπιδάκι. Ὁ Ἀνδριώτης τὸ σχετίζει

234. Βλπ. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 162α.

235. ΝΙΚ. ΠΑΠΑΣΤΕΡΓΙΟΥ, δ.π., σ. 180α: «*Kora* (*Kora*) θ., φλοιός. κέλυφος, φλόγωμα, κόρα ἄρτου».

236. G. MEYER, δ.π., σ. 33.

237. VENERONI, δ.π., 1, σ. 157γ, καὶ 2, σ. 123γ.

238. Μ. ΦΙΛΗΝΤΑ, δ.π., 1, σελ. 16 καὶ 150.

239. Μ. ΦΙΛΗΝΤΑ, δ.π., 1, σ. 16.

240. MAX VASMER, δ.π., σ. 183.

241. Βλπ. τοῦ αὐτοῦ, δ.π., σελ. 118, 183 καὶ 226.

μέ τὸ μεσαιων. *κίσσαλο(ν)*²⁴². Ἡ λ. *κούσουλο* προέρχεται ἀπευθείας ἀπὸ τὸ ἰταλ. *cosso* = λέπυρα, λέπυρα ἀπὸ ὕσπριο: *cosso* > **κόσσο*λο, καὶ με κώ-
φωση > *κούσουλο*.

25. *λαγύνα*, ἥ, ὄχι *λαγήνα*: εἶδος στάμνας. Τὸ νεοελ. *λαγύνα* εἶναι τὸ μεγεθυντικὸ τοῦ οὖς. *λα(γ)ύνη*: *λα(γ)ύνη* + *κατάλ.* μεγεθυντ. οὖς. α > *λα-γύν-α*, κατὰ τὸ σχῆμα: *κοφίν-ι* < (μεταγν. *κοφίν-ιον*, ὑποκοριστ. τοῦ ἀρχ. *κόφινος*)—*κοφίν-α*, *καρύδ-ι* (μεταγν. *καρυ-ίδιον*, ὑποκοριστ. τοῦ ἀρχ. *κά-ρυον*)—*καρύδα*, *πλατάν-ι* (μεσαιων. *πλατάνη* < ἀρχ. *πλάτανος*, ὁ)—*πλατάν-α*, *μαχαίρ-ι* (μεσαιων. *μαχαίριν* < ἀρχ. *μαχαίρ-ιον*, ὑποκοριστ. τοῦ *μάχαιρα*)—*μαχαίρ-α*, *κλαδευτήρ-ι* (μεταγν. *κλαδευτήρ-ιον*)—*κλαδευτήρ-α*, *καρδόρι* (**καρδόριον* < *καδόρ-ιον*, ὑποκοριστ. τοῦ *κάδος*)—*καρδόρ-α*²⁴³ καὶ πολλὰ ἄλ-
λα· τὸ νεοελ. *λα(γ)ύνη* < μεταγν. *λαγύν-ιον*, ὑποκοριστ. τοῦ ἀρχ. *λάγνυος*· ἡ λ. *λαήνη* (γράφ. *λα(γ)ύνη*) στὸν «Ἐρωτόκριτο», Γ 591: «Ὡσὰ λαήνη πού γενῇ πολλὰ πλατὺ στὸν-πάτο. . .», βλπ. καὶ στ. Γ 594. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη²⁴⁴ τὸ νεοελ. *λαγήνα* παράγεται ἀπὸ τὸ λατιν. *lagena* < ἑλλην. *λάγνυος*, ἐνῶ τὸ *λαγήνη* (= σταμνὶ) ἀπὸ τὸ μεταγν. **λαγήν-ιον* < *λαγύν-ιον*.

26. *λακέρδα*, ἥ: εἶδος παστοῦ ψαριοῦ (παλαμίδας). Ἀπὸ τὸ τουρκ. *lakerda* < ἰταλ. *lacerto*²⁴⁵ < λατιν. *lacerta*· ἀπὸ τὸ τουρκ. *lakerda* ἴσως καὶ τὸ ρουμαν. *lakerda*. Κατὰ τὸν Τριανταφυλλίδη²⁴⁶ τὸ νεοελ. *λακέρδα* εἶ-
ναι ἀπὸ τὸ λατιν. *lacerta*.

27. *λάπατο*, τό: εἶδος χορταρικοῦ, τὸ *λάπαθο*. Ἀπὸ τὸ ἰταλ. *lapato*²⁴⁷ < λατιν. *lapathum* < ἀρχ. ἑλλην. *λάπαθον*· ἐσφαλμένη εἶναι ἡ ἐτυμολογία τοῦ Α. Maidhof²⁴⁸ ἀπὸ τὸ ἰσπαν. *lapato* < λατιν. *lapathum* < ἑλλην. *λά-παθον*.

28. *λινάτσα*, ἥ: χοντρὸ ὕφασμα—συνήθως ἀπὸ καννάβι—, ποὺ χρησιμεύ-
ει γιὰ τὴν κατασκευὴν σάκκων, καὶ κατ' ἐπέχταση, ὁ σάκκος, ἀλλὰ καὶ τὸ σφουγγαρόπανο. Τὸ νεοελ. *λινάτσα* προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰταλ. *linaccio* (= *καραβόπανο*) < ἰταλ. *lineo* (λατιν. *lineus*), καθὼς ἰταλ. *primaccio* > *πρι-μάτσα*, ὄχι *πρυμάτσα*, βλπ. λ., κατὰ σὲ -άτσα νεοελληνικὰ οὐσιαστικά, ποὺ τὰ περισσότερα ἔχουν ξενικὴ προέλευση—*γκριμάτσα* < ἰταλ. *gri-mazza*, *μπεκάτσα* < ἰταλ. *beccacia*, *μπουγάτσα* < τουρκ. *boğaza* < ἰταλ. *fo-*

242. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 170α.

243. Βλπ. τοῦ αὐτοῦ, δ.π., σὲ λέξεις.

244. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 177β.

245. VENERONI, 1, σ. 282α.

246. ΜΑΝ. Α. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, δ.π., σ. 119 = Ἀπαντα, 1, σ. 423.

247. VENERONI, δ.π., 1, σ. 284γ.

248. Α. MAIDHOF, Neugriechische Rückwanderer aus den romanischen Sprachen unter Einschluss des Lateinischen, Athen 1931, σ. 31.

cacio, μπουνάτσα < ἰταλ. *bonaccia*²⁴⁹, σιχνάτσα < ἀσιγνάτσια < γαλ. *assig-nat*²⁵⁰, ταράτσα < ἰταλ. *terrazza* κ.ἄ. Ὁ Ἀνδριώτης²⁵¹ ἐτυμολογεῖ τὴ λ. λινάτσα ἀπὸ τὸ οὐσ. λινὸ + κατάλ. -άτσα, καθὼς κυρά — κυράτσα, καὶ λίγα ἄλλα νεοελληνικά οὐσιαστικά, ποὺ ἔχουν σχηματισθῇ μὲ τὴν κατάλ. -άτσα, κατὰ τὰ σέ -άτσα οὐσιαστικά ξενικῆς ἀρχῆς· ἡ ἐτυμολογία θὰ ἦταν ἀποδεχτή, ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ ἰταλ. *linaccio*, ποὺ ὁπωσδήποτε δὲν ἔχει προ-κύψει ἀπὸ τὸ νεοελ. λινάτσα.

29. λουκάνικο, τό: ψιλοκομμένο παστὸ χοιρινὸ κρέας μέσα σὲ στεγνά ἔντερα. Κατὰ τὸν Τριανταφυλλίδη²⁵² τὸ νεοελ. λουκάνικο προέρχεται ἀπευ-θείας ἀπὸ τὸ λατιν. *lucanika*· κατὰ τοὺς G. Meyer καὶ Ἀνδριώτη²⁵³, ἀπὸ τὸ λατιν. *lucanicum*. Ἀλλὰ ἡ λ. λουκάνικο εἶναι ἀπὸ τὸ «χυδαῖο» ἰταλικὸ — λέξι τῆς Λομβαρδίας — *lucanica* < λατιν. *lucanicum*· στὸ Veneroni ἀναφέ-ρεται: «Lucanica, lucaniga, mot Lombard, une saucisse»²⁵⁴. στὰ ἀρω-μουνικά: *lukánik*^u < λατιν. *lucanicum*²⁵⁵. Τὸ ἰδιωματικὸ ἰταλ. *lucanica* > λουκάνικο, γιὰτὶ θεωρήθηκε ἀπὸ τὸ λαὸ πληθυντ. ἀριθμός.

30. λούτσα, ἡ: τέλμα, ὑγρὸς τόπος, καί, γενικότερα, κοῖλος τόπος, στὸν ὁποῖο μαζεύεται νερό· στὴ Ρούμελη, στὴν Ἡπειρο καὶ ἀλλοῦ ἔχουμε καὶ τὴν ἐπιρρηματικὴν χρῆσιν τῆς λ. λούτσα: «ἔγινε λούτσα» = «ἔγινε μού-σκεμα»²⁵⁶. στὴ Ρούμελη (Παρνασίδα) ἀπαντᾶται καὶ τὸ ρ. λουτσάω (= κατα-βρέχω)²⁵⁷. ἐπίσης ἀναφέρονται στὴν Ἑλλάδα καὶ πολλὰ τοπωνύμια: ἡ Λού-τσα καὶ οἱ Λοῦτσοι. Ἡ ἐτυμολογία τῆς λ. λούτσα ἀπὸ τὸ σλαβ. *luža* (προφέρ. λούζα) = τέλμα, ἐλώδης τόπος, εἶναι ἐσφαλμένη, γιὰτὶ ἀπὸ τὸ σλαβ. *luža* προέρχεται τὸ προσηγ. λούζα = α) κοίλωμα στὸ ἔδαφος, καὶ β) λάκκος ἢ χωράφι ποὺ κρατεῖ νερό, καὶ ὅχι τὸ προσηγ. λούτσα, καὶ οὔτε βέβαια ἡ λ. λούζα εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ λούτσα· ὁ Ἀνδριώτης²⁵⁸ ἀποδίδει στὸ Vasmer αὐτὴ τὴν ἐτυμολογίαν, ποὺ τὴν ἀποδέχεται καὶ ὁ ἴδιος, ἐνῶ ὁ σοφὸς σλαβολό-γος ἐτυμολογεῖ ἀπὸ τὸ σλαβ. *luža* τὸ προσηγ. λούζα καὶ ὅχι λούτσα²⁵⁹. Ἐ-

249. Ὁ Ἀνδριώτης (δ.π., σ. 221β) παράγει τὸ νεοελ. μπουνάτσα ἀπὸ τὸ βενετσιάν. *bonazza* (= καλοσύνη)· τὸ ἰταλ. *bonaccia* = «tranquillità del mare» (VENERONI, 2, σ. 52γ).

250. Βλπ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, δ.π., 1, σ. 65.

251. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 186α.

252. ΜΑΝ. Α. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, δ.π., σ. 121 = Ἀπαντα, 1, σ. 425.

253. G. MEYER, Neugr. Studien. III, σ. 39· Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 188β.

254. VENERONI, δ.π., 1, σ. 228γ.

255. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, δ.π., σ. 267.

256. Βλπ. Γ. Τ. ΚΟΛΙΑ, Τοπωνυμικὸν τοῦ δήμου Δωριέων Παρνασσίδος, στὸ περ. Ἀ-θηνα, 44 (1939), σ. 125 ὑσμ. 5, καὶ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, δ.π., 1, σ. 219.

257. Γ. Τ. ΚΟΛΙΑ, δ.π.

258. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 189β.

259. Βλπ. MAX VASMER, δ.π., σελ. 116, 117.

πίσης, ἐσφαλμένη εἶναι ἡ παραγωγή τῆς λ. λούτσα ἀπὸ τὸ θηλ. τῆς ἀρχ. μετοχῆς τοῦ ρ. λούω — λούουσα²⁶⁰. Τὸ νεοελ. λούτσα εἶναι ἀπὸ τὸ ἄλβαν. *lucë* = πηλός, λάσπη, τόπος λασπερός²⁶¹.

31. μόρτης, ὁ: ἀναιδής, γυναικοθήρας, «μουντάρης». Κατὰ τὸ G. Meyer²⁶² τὸ νεοελ. μόρτης προέρχεται ἀπὸ συγκοπὴ τοῦ ἰταλ. *beccamorti* (= τυμβωρύχος). Ἀλλὰ γιατί νὰ ἀναζητηθῇ ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξης στὸ ἰταλ. *beccamorti*, πού ἡ σημασία του εἶναι τόσο διάφορη ἀπὸ αὐτὴ τοῦ νεοελ. μόρτης, ἀφοῦ ἀπαντᾷται τὸ ἰταλ. *morto* στὴ σημασία: «ποθοπλανταγμένος» στὸ Veneroni: «*morto, qui meurt d' amour*»²⁶³. γιὰ τὸ σχηματισμὸ *morto* > μόρτης, πβλ. ἰταλ. *vagabondo* > βαγαπόντης καὶ μπαγαπόντης, ἰταλ. *gaglio* > γαλίφης, ἰταλ. *meschino* > μεσαιων. μεσκίνης > μεσκίνης (= ἄθλιος)²⁶⁴ κ.ἄ.

32. μουλιάζω: μουσκεύω. Ἀπὸ τὸ ἀρωμουν. ρ. *moliu* (= «ἐμβάπτω εἰς ὕδωρ, ὑγραίνω»²⁶⁵) < λατιν. *mollio*· ἰταλ. *mollare*, ἰσπαν. *mojar*, πορτογαλ. *molhar*, γαλ. *mouiller*, ρουμαν. *moju*²⁶⁶, ὅλα ἀπὸ τὸ ἰταλ. *mollio*. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη²⁶⁷ τὸ νεοελ. ρ. μουλιάζω παράγεται ἀπὸ τὸ ἀμαρτύρητο ἰταλ. **moliare*.

33. μουρούνα, ἡ: εἶδος ψαριοῦ, ὁ γάδος ἢ ὀνίσκος. Ἀπὸ τὸ ἰταλ. *morona* (καὶ *morone*)· γιὰ τὴν κώφωση τοῦ ο > ου σὲ λέξεις, πού προέρχονται ἀπὸ τὰ ἰταλικά καὶ τὰ βενετσιάνικα, πβλ. ἰταλ. *spione* > σπιούνος, ἰταλ. *mozzo* > μούτσος, βενετσιάν. *muosona* > μουτσούνα καὶ ἄλλα. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη²⁶⁸ ἡ λ. μουρούνα εἶναι ἀπὸ τὸ λατιν. (*gadus*) *morrhua*.

34. μπαγάσα, ἡ: πρόστυχη γυναίκα· συνηθέστερο εἶναι τὸ ἄρσεν. ὁ μπαγάσας = πρόστυχος ἄνθρωπος, κατεργάρης. Ἡ λ. μπαγάσα, μεσαιων. μπαγάσα, εἶναι ἀπὸ τὸ προβηγκιανὸ *bagassa*²⁶⁹ < γαλ. *bagasse* (= πόρνη)· κατὰ τὸν Ἀνδριώτη ἀπὸ τὸ ἰταλ. *bagascia* ἢ τὸ γαλ. *bagasse*²⁷⁰.

35. μινές, ὁ: κίναϊδος. Ἀπὸ τὸ τουρκ. *ihne*, πού ἔχει τὴν αὐτὴ ἀκριβῶς σημασία μὲ τὴ νεοελ. λέξη, καὶ ὅχι ἀπὸ τὸ ρ. μινεύω (< τουρκ. *binmek*)

260. Βλπ. ΑΔ ΚΟΡΑΗ, ὁ.π., 4, σ. 296.

261. Βλπ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΟΥ - ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΤΖΟΥΒΑΝΗ, ὁ.π., σ. 188· πβλ. καὶ G. MEYER, Neugr. Studien. II, σ. 68.

262. G. MEYER, Neugr. Studien. IV, σ. 53.

263. VENERONI, ὁ.π., 1, σ. 332β.

264. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 204β.

265. ΚΩΝΣΤ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ὁ.π., σ. 299.

266. Βλπ. τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π.

267. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 213α. Πβλ. καὶ G. MEYER, ὁ.π., σ. 54.

268. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 274α.

269. Βλπ. Ἑγκυκλοπ. Λεξ. Ἑλευθερουδάκη, 9 (1930), σ. 576α.

270. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., 215β. Πβλ. καὶ G. MEYER, ὁ.π., σ. 57.

=καβαλικεύω, πού δέχεται ὁ Ἀνδριώτης²⁷¹. τὸ ρ. *μπινεύω* ἀκούγεται σπάνια καὶ μὲ σημασίες ἄσχετες ἀπὸ αὐτῇ τοῦ προσηγ. *μπινές*. Τὸ τουρκ. *ibne* > ὀμπνές > *ὀμπινές > *μπινές*· στὴν Κρήτη: ὀμπνές²⁷².

36. *μπόλια*, ἥ: α) γυναικεῖο κεφαλομάντηλο, τσεμπέρι, καὶ β) πετσέτα τοῦ προσώπου· λέγεται καὶ ὀμπόλια (Ἑπειρος). Τὸ νεοελ. *μπόλια* προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰταλ. *innoqlia* = περικάλυμμα: *innoqlia* > **ιμπόλια* > ἡ *μπόλια* καὶ ὀμπόλια. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη τὸ νεοελ. *μπόλια* εἶναι ἀπὸ τὸ βενετσιάν. *imboglio*²⁷³.

37. *μπομπότα*, ἥ: ψωμί ἀπὸ καλαμποκάλευρο, πού ἔτρωγαν οἱ χωρικοὶ σὲ παλαιότερη ἐποχή, κυρίως σὲ περιοχὰς ὀρεινές. Ἡ λ. *μπομπότα* εἶναι ἀπὸ τὸ ἄλβαν. *bobote* = ἀραποσίτι²⁷⁴. καὶ στὰ ἀρωμουνικά: *buibótá*, στὴν ἴδια σημασία μὲ τὸ νεοελληνικὸ²⁷⁵. Ἡ παραγωγή τοῦ νεοελ. *μπομπότα* ἀπὸ τὸ ἀμαρτύρητο βενετσιάν. **bobotta* < *boba*²⁷⁶ ἢ τὸ ρουμαν. *bob* + καταλ. -ότα²⁷⁷ δὲν εὐσταθεῖ, ὅταν ἀπαντᾶται τὸ ἄλβαν. *bobote*, καθὼς καὶ τὸ ἀρωμουν. *buibótá*.

38. *μπότηζι*, τό: κούνημα τοῦ πλοίου στὴν τρικυμία. Ἀπὸ τὸ τουρκ. *boci*, καὶ *boca*, καὶ ὅχι ἀπὸ τὸ τουρκ. ρ. *bocalamak* (= κουνιέμαι)²⁷⁸.

39. *μπουνκέτο*, τό: ἀνθοδέσμη: Ἀπὸ τὸ «*χρυσάιο*» ἰταλ. *bocchetto*²⁷⁹. Κατὰ τοὺς Meyer καὶ Ἀνδριώτη²⁸⁰ ἡ λ. *μπουνκέτο* προέρχεται ἀπὸ τὸ γαλ. *bouquet*· ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμα δὲν ὑπῆρχε ἡ τόσο ἀσφαλὴς ἐτυμολογία τῆς λέξεως ἀπὸ τὸ ἰταλ. *bocchetto*, ὅπως δὴποτε δὲ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ γίνῃ ἀποδεχτὴ ἡ παραγωγή της ἀπὸ τὸ γαλ. *bouquet*, γιὰ τὴν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαμε στὸ νεοελληνικὸ σχηματισμὸ κατὰλ. -έ ἢ ἑς, καθὼς συμβαίνει σὲ ὅλα τὰ ἀνάλογα παραδείγματα: *carnet* > τὸ *καρνέ*, *cabinet* > τὸ *καμπινέ* καὶ ὁ *καμπινές*, *gilet* > τὸ *ζιλέ* καὶ ὁ *ζιλές*, *filet* > τὸ *φιλέ* καὶ ὁ *φιλές*, *valet* > ὁ *βαλές*, *beret* > ὁ *μπερές*, *buffet* > ὁ *μουφές* κ.ἄ.

40. *μπουνκιά*, ἥ: κομματάκι ψωμοῦ ἢ ἄλλου ἐδέσματος, ὅσο χωρεῖ στὸ στόμα, *ψωμὸς* ἢ *βλωμός*. Τὸ νεοελ. *μπουνκιά* προέρχεται ἀπὸ τὸ μεσαιων.

271. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 219α.

272. ΙΔΟΜΕΝΕΣ Ι. ΠΑΠΑΓΡΗΓΟΡΑΚΙ, Συλλογὴ ξενογλώσσων λέξεων τῆς ὀμιλουμένης ἐν Κρήτῃ, ἐν Χανίοις 1952, σ. 110.

273. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 220α. Πβλ. καὶ G. MEYER, Neugr. Studien. IV, σελ. 60, 61.

274. Βλπ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ὁ.π., σ. 327. Πβλ. καὶ G. MEYER, Neugr. Studien. II, σ. 84.

275. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π.

276. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 220β· πβλ. καὶ ΔΗΜΗΤΡ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, ὁ.π., σ. 263.

277. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, ὁ.π., 1, σ. 254.

278. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 221α.

279. Βλπ. VENERONI, ὁ.π., 1, σ. 80α.

280. G. MEYER, Neugr. Studien. IV, σ. 61. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 221α.

*βουκία < μεταγν. βουκία (ή) (= ἀρτίδιο) < λατιν. *buccea*· στὸν πάπυρο POxy 3.97 (1 αἰ. μ.Χ.)²⁸¹ ἀναφέρεται: βουκίαι, καὶ στὸν πάπυρο POxy 155.4 (4 αἰ. μ.Χ.)²⁸²: ἀρτίδιον, βουκίον. Γιὰ τὴν ἡχηροποίηση τοῦ φθόγου β > μπ, πβλ. μπούκλα < μεσαιων. βούκλα < γαλ. *boucle* < λατιν. *buccula*²⁸³, μπάμπakas < μεταγν. βάβακος²⁸⁴ κ.ἄ. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη²⁸⁵, ἡ λ. μπουκιά εἶναι ἀπὸ τὸ νεοελ. οὐσ. μπούκα (= στόμα) + κατάλ. -ιά.

41. νεραγκούλα, ἡ: τὸ φυτὸ βατράχιον (*ranunculus species*)· ἀπαντᾶται καὶ στοὺς τύπους: νεράγκουλα (τά), νεραγκοῦλες (οἱ) καὶ ρόγκολο (τό)²⁸⁶. Τὸ φυτὸν. νεραγκούλα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰταλ. *ranunculo* < λατιν. *ranunculum*: *ranunculo* > νεράγκουλο (τό), ἀπὸ παρετυμολογία πρὸς τὴ λ. νερό, > νεραγκούλα (ἡ)· κατὰ τὸ Μ. Στεφανίδη²⁸⁷ τὸ νεοελ. νεραγκούλα προέρχεται ἀπευθείας ἀπὸ τὸ λατιν. *ranuncula*.

42. πατούνα, ἡ: πατούσα τῆς κάλτσας, τὸ πέλμα. Ἡ λ. πατούνα εἶναι ἀπὸ τὸ ἀρωμουν. *rátúnǎ* = «ἡ πτέρνα, καὶ τὸ τελευταῖον ἄκρον τοῦ περιποδίου, κοιν. πατούνα»²⁸⁸. κατὰ τὸ Νικολαΐδη τὸ ἀρωμουν. *rátúnǎ* δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ νεώτερο βουλγαρ. *reta*, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ νεοελ. πάτος²⁸⁹. Ἀπίθανη εἶναι ἡ παραγωγή τοῦ νεοελ. πατούνα ἀπὸ τὴ λ. πατούσα, μὲ ἐπίδραση τῆς λ. λεχώνα²⁹⁰ ἢ τῆς λ. φτέρνα²⁹¹.

43. προμάτσα, ἡ, ὄχι προμάτσα: τὸ πρυμνήσιο σχοινὶ (κάλως) τοῦ πλοίου, μὲ τὸ ὁποῖο προσδένεται αὐτὸ στὴν ἀκτὴ. Ἀπὸ τὸ ἰταλ. *primaccio*· πιὸ λίγο πιθανὴ εἶναι ἡ προέλευση τῆς λέξεως ἀπὸ τὸ οὐσ. πρύμ(ν)η + κατάλ. -άτσα²⁹². βλπ. καὶ λ. λινάτσα.

44. πυρόβολος, ὁ: τσακμακόπετρα· λέγεται καὶ πρυόβολος — συνηθέστερα — καὶ πρυγιόβολος καὶ πυργιόβολος (πυριόβολος). Ἡ λέξη δὲν ἔχει τὴν προέλευσίν της ἀπὸ τὸ ἀρχ. ἐπίθ. πυρο-βόλος²⁹³, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ μεσαιων. *πυρέκβολον*: «πυρέκβολον μετὰ Ἰσκάς» (Κωνστ. Πορφυρογεν, Περὶ βασιλ. τάξεως 471,14)· τὸ μεσαιων. *παρέκβολον* εἶναι ἀπὸ τὸ μεταγν. ἐπίθ. πυρ-

281. Βλπ. πρόχ. Συμπλήρωμα τοῦ Μεγάλου Λεξικοῦ τῆς Ἑλλην. Γλώσσης, β.π., σ. 87β.

282. Βλπ. β.π., 1, σ. 87β.

283. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, β.π., σ. 221α.

284. Τοῦ αὐτοῦ, β.π., σ. 216β.

285. Τοῦ αὐτοῦ, β.π., σ. 221α. Πβλ. καὶ G. MEYER, Neugr. Studien. III, σ. 16.

286. Βλπ. Θ. ΧΕΛΔΡΑΓΙΧ - ΣΠ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ, Τὰ δημῶδη ὀνόματα τῶν φυτῶν, Ἀθήναι 1926, σ. 2.

287. Μ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ, Ὀρολογικὰ δημῶδη, β', ἐν Ἀθήναις 1944, σ. 9.

288. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, β.π., σ. 417.

289. Τοῦ αὐτοῦ, β.π.

290. Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά, 2, σ. 121.

291. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, β.π., σ. 271α.

292. Τοῦ αὐτοῦ, β.π., σ. 302β.

293. Τοῦ αὐτοῦ, β.π., σ. 305α.

εκβόλος (= πού βγάζει φωτιά): «λίθος πυρεκβόλος» (= εἶδος τσακμακό-πετρας, Ἑκκλησιαστ.), «λίθος πυρεκβολίτης» (Σχολ. Λουκιαν., Περὶ ἀληθ. ἱστορίας 1,3,2). Τὸ μεσαιων. *πυρέκβολον* > **πυρέκβολο* > *πυρόβολο*, ἀπὸ παρασχετισμὸ πρὸς τὴ λ. *πυρόβολο* > *πυρόβολος** τὸ: *πυρόβολος* > *πυρόβο-λος* > *πυργιόβολος* καὶ *πυργιόβολος* (*πυριόβολος*).

45. *ρόβολος*, ὁ: κατηφόρισμα. Ἀπὸ τὸ ρ. *ροβολῶ* (ὑποχωρητικό)· πβλ. *πηδῶ* > ὁ *πῆδος*, *πετῶ* > ὁ *πέτος*, *κουβαλῶ* < ὁ *κουβάλος*, *σκαλίζω* < ὁ *σκά-λος*, *βαυκαλίζω* < ὁ *βαύκαλος* κ.ἄ. Κατὰ τὸ Χατζιδάκι τὸ νεοελ. *ρόβολος* εἶναι ἀπὸ τὸ ἀμαρτύρητο **ρεβό-βολος* < *ρέβω* + *κατάλ.* -*βολος*²⁹⁴. Βλπ. λ. *ροβολῶ*.

46. *ροβολῶ*: κατηφορίζω, κατεβαίνω *τρεχάτος* ἀπὸ ὑψηλὸ τόπο πρὸς τὰ χαμηλά· ὁ Ἀνδριώτης²⁹⁵ ἀναφέρει καὶ τὴ σημασία «ἐφορμῶ». Τὸ νεοελ. ρ. *ροβολῶ* ἀπαντᾷτο στοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους στὸν τύπο: *ροβολεύω*. Τὸ μεσαιων. ρ. *ροβολεύω* προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰταλ. ρ. *rinviare* (= ἐπιστρέφω «πετώντας», ἔρχομαι *τρεχάτος*), μὲ τὴν κατάλ. ρήμ. -*εύω* καὶ *προληπτική* ἀφομοίωση· ἀπὸ τὸ μεσαιων. *ροβολεύω* > *ροβολῶ*, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ ἀπευθείας παραγωγή τοῦ νεοελ. *ροβολῶ* ἀπὸ τὸ ἰταλ. *rinviare*. Λιγότερο πει-στικὲς εἶναι οἱ ἐτυμολογίαι: α) μεσαιων. *ροβολεύω* < **ρεβο-βολῶ* < *ρέβω* + *κατάλ.* -*βολῶ* (ἀπλολογία)²⁹⁶ καὶ β) μεσαιων. *ροβολεύω* < ἰταλ. *rubellare* ἢ γαλ. *reveller* < *rebellier* (= ἐπαναστατῶ)²⁹⁷. Ἐσφαλμένη εἶναι ἡ παραγω-γὴ τοῦ G. Meyer ἀπὸ τὸ βενετσιάν. *rugolar*²⁹⁸.

47. *ρόκα*, ἡ: εἶδος χορταρικοῦ γιὰ σαλάτα (*eruca sativa*) λέγεται καὶ *ρούκα* (Κεφαλληνία)²⁹⁹. Τὸ κοινὸ φυτὼν. *ρόκα* εἶναι ἀπὸ τὸ τουρκ. *roca** τὸ ἐπτανησιακὸ *ρούκα* ἀπὸ τὸ ἰταλ. *ruca* (καὶ *eruca*). Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη³⁰⁰ τὸ νεοελ. *ρόκα* προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰταλ. *ruca* (καὶ *eruca*).

48. *σαλάτα*, ἡ: ἔδεσμα ἀπὸ διάφορα χορταρικά κλπ. Ἀπὸ τὸ παλαιὸ ἰταλικὸ (τῆς Λομβαρδίας) *salata*. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη³⁰¹ ἀπὸ τὸ ἰταλ. *insalata* = ἀλατισμένη.

49. *σαλτσιέρα*, ἡ: ἐπιτραπέζιο σκεῦος γιὰ τὴ σάλτσα. Ἡ λ. *σαλτσιέρα* εἶναι ἀπὸ τὸ παλαιὸ ἰταλ. οὐσ. *salsiera*, πού σημαίνει «ἀλατιέρα», ἀλλὰ καὶ «δοχεῖο γιὰ τὴ σάλτσα»· στὸ Veneroni: «*Salsiera*, saliere, et saussiere

294. Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, Νεοελληνικά, περ. Ἀθηνᾶ, 22 (1910), σ. 244.

295. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 310β.

296. Γ. Ν. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ, δ.π.

297. Βλπ. ΜΑΝ. Α. ΤΡΙΑΝΔΑΦΥΛΛΙΔΙΣ, δ.π., σ. 137 = Ἀπαντα, 1, σ. 441, καὶ Ν. Π.

ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 310β.

298. G. MEYER, Neugr. Studien. IV, σ. 77.

299. Θ. ΧΕΛΔΡΑΓΙΧ - ΣΠ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ, δ.π., σ. 8.

300. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 311α.

301. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, δ.π., σ. 315β. Πβλ. καὶ G. MEYER, δ.π., σ. 79.

[ἀντί: saucière]. + ce mot ne vaut rien»³⁰². Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη τὸ νεοελ. σαλτσιέρα προέρχεται ἀπὸ τὸ νεοελ. σάλτσα + κατὰλ: -ιέρα³⁰³. Ὅταν, ὅμως, ἀπαντᾷται ἡ παλαιὰ ἰταλ. λ. *salsiera*, στὴν ἴδια σημασία μὲ τὸ νεοελ. σαλτσιέρα, καὶ ἐπιπλέον εἶναι διαπιστωμένο πὼς πολλὰ νεοελληνικὰ οὐσιαστικά σὲ -ιέρα ἔχουν ἰταλικὴ προέλευση, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνη ἀποδεχτὴ ἡ παραγωγή τῆς λ. σαλτσιέρα ἀπὸ τὸ οὐς. σάλτσα + κατὰλ. -ιέρα· ὁ Ἀνδριώτης δὲν ἀρνεῖται τὴν ἰταλικὴ προέλευση τῶν νεοελληνικῶν προσηγορικῶν καπελιέρα < *capell - iera*,³⁰⁴ σουπιέρα < ἰταλ. *zuppa - iera*,³⁰⁵ φρουτιέρα < ἰταλ. *frutt - iera*³⁰⁶ κ.ἄ. βέβαια, μὲ τὴν κατὰλ. -ιέρα (ἰταλ. -iera) ἔχουν σχηματισθῇ νεώτερα οὐσιαστικά, καθὼς ἀλατ-ιέρα, κουνουπ-ιέρα, ψηστ-ιέρα κ.ἄ., κατὰ τὰ σὲ -ιέρα οὐσιαστικά ἰταλικῆς ἀρχῆς.

50. σειριά, ἡ: γενιά, τὸ σόι. Ἀπὸ τὰ οὐς. σειρά + γενιά > σειριά (συφурμός). Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη³⁰⁷ τὸ νεοελ. σειριά εἶναι ἀπὸ τὸ οὐς. σειρά.

51. σίκλα, ἡ: κουβάς. Τὸ νεοελ. προσηγ. σίκλα προέρχεται ἀπὸ τὸ προσηγ. ὁ σίκλος (μεταγν. ὁ σίκλος), κατὰ τὸ σχῆμα: ἀρχ. ὁ στάμνος—ἡ στάμνα, ἀρχ. ὁ σφάκος—μεταγν. ἡ σφάκα, ὁ βράχος (ἀρχ. ὁ βράχος)—ἡ βράχα, καὶ πιν. Παλαιοβράχα, κ.ἄ. Πρόκειται γιὰ σχηματισμὸ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ μεσαιων. σίτλα < λατιν. *situla*, ποὺ δέχονται οἱ Τριανταφυλλίδης³⁰⁸ καὶ Ἀνδριώτης³⁰⁹.

52. σινamikή, ἡ: εἶδος φυτοῦ, ποὺ ὁ καρπὸς τοῦ χρησιμοποιεῖται γιὰ φαρμακευτικούς σκοποὺς. Ἀπὸ τὸ τουρκ. *sinameki* < ἀραβ. *sinai-meki*· κατὰ τὸν Ἀνδριώτη³¹⁰ ἀπευθείας ἀπὸ τὸ ἀραβ. *sinai - meki*.

53. σκαμάγκι, τό: τολύπη ἀπὸ ἀφράτο βαμπάκι ἢ μαλλί· στὴ Ρούμελη λέγεται σκαμάνι³¹¹, σὲ ἄλλες περιοχές (Μακεδονία κ.ἄ.) σκαμάκι. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀρωμουν. *skāmāngu*, πληθ. *skāmāndzi* καὶ *skāmangi*, τὸ ξασμένο, λαναρισμένο μαλλί³¹². ἀρωμουν. *skāmā* = φουσκαλίδα, ἀφρός³¹³. καὶ οἱ δύο ἀρωμουν. λέξεις εἶναι ἀπὸ τὸ λατιν. *squama* (ἰταλ. *squama*). Κατὰ τὸν Ἀδ. Κοραῖ³¹⁴ τὸ νεοελ. σκαμάγκι προέρχεται ἀπὸ τὸ προσηγ. καμάκι· κατὰ

302. VENERONI, ὁ.π., 1, σ. 444γ.

303. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 316β.

304. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σ. 145α.

305. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σ. 334β.

306. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σ. 413.

307. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σ. 320β.

308. Μαν. Α. ΤΡΙΑΝΔΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, ὁ.π., σ. 121 = "Ἀπαντα, 1, σ. 425.

309. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 324β.

310. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., 325α.

311. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΧΑΣΙΑΚΟΥ, ὁ.π., σ. 69.

312. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ, ὁ.π., σ. 479.

313. Βλ. τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π.

314. ΑΔ. ΚΟΡΑΗ, ὁ.π., 4, σελ. 407 καὶ 521.

τὸν Π. Φουρίκη³¹⁵, ἀπὸ τὸ μεσαιων. σκαραμάγγιον > σκαραμάγγι > σκαμάγγι· κατὰ τὸν Ἀνδριώτη³¹⁶, ἀπὸ τὸ ἀμαρτύρητο *σκαμμ-άκιον, ὑποκορ. τοῦ σκάμ-α (= ἀφρός).

54. σκορδαλιά, ἥ: τὸ πολὺ κοινὸ στὴν Ἑλλάδα ἔδεσμα, ποὺ παρασκευάζεται ἀπὸ σκόρδο, «χτυπημένον» στὸ ξύδι μαζὶ μὲ ψωμί ἢ πατάτα κλπ.· στὴ Ρούμελη λέγεται καὶ σκορδάρι(τό)³¹⁷, στὴν Ἡπειρο (Θεσπρωτία): σκορδάκι(τό)³¹⁸. Ἡ λ. σκορδαλιά προέρχεται ἀπὸ τὸν τύπο: σκορδάρ-ι < + κατάλ. -ιά, καθὼς ἀλεύρ-ι—ἀλευρ-ιά (= κουρκούτι)³¹⁹, ἀρμ-η—ἀρμ-ιά³²⁰, κρασοψίχ-ι—κρασοψιχ-ιά³²¹, ψάρ-ι—ψαρ-ιά, μοῦστος + ἀλεύρ-ι—μουνταλευρ-ιά, λάχανο + ἀρμ-ιά—λαχαναρμ-ιά κ.ἄ.· γιὰ τὴν ἀνομοίωση τῶν ρ+ρ > ρ+λ πβλ. πορφύρι > προφύλι³²², κρεμανταράς > κρεμανταλάς, *κρεμαστάρα, ποὺ πιστοποιεῖται ἀπὸ τὰ κρεμαστάρης³²³ καὶ κρεμαστάρι, > κρεμαστάλα³²⁴, κρεμαντζούρι > κρεμαντζούλι, φαρφαράς (= φλύαρος, τουρκ. *farfara*) > φαρφαλάς³²⁵ > φαρφαλιάρης³²⁶, φορτσέρι > φορτσέλι (Κρήτη)³²⁷ κ.ἄ. καὶ τὰ μεσαιωνικά: τεσσαράριος > τεσσαράλιος, βενεφικιάριος > βενεφικιάλιος, κέρβερος > κέρβελος³²⁸, τρεμούρα (τρέμω + κατάλ. -ούρα) > τρεμούλα³²⁹ κ.ἄ. Λιγότερο πειστικὴ εἶναι ἡ ἐτυμολογία τοῦ Ἀνδριώτη³³⁰: σκόρδο + ἀλιά(δα) < ἰταλ. *agliata*· ἀπὸ τίς λέξεις: σκόρδο + ἀλιάδα προέρχεται τὸ ἰδιωματικὸ σκορδαλιάδα (Ἀρτάκη)³³¹.

55. σλέπι, τό: εἶδος παλαιοῦ φορτηγοῦ πλοίου. Ὁ Ἀνδριώτης³³² ἐτυμολογεῖ τὸ νεοελ. σλέπι ἀπὸ τὸ γερμαν. *Schepper*, ποὺ ἔχει διεισδύσει στὴ

315. Π. ΦΟΥΡΙΚΗ, Μεγαρικά Μελετήματα Γ', *Λεξικογρ. Ἀρχεῖον*, 6(1923), σελ. 431 κέξ.

316. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 326α.

317. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΧΑΣΙΑΚΟΥ, ὁ.π., σ. 70.

318. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, ὁ.π., 2, σ. 179.

319. ΠΕΤΡΟΥ ΒΛΑΣΤΟΥ, ὁ.π., σ. 278.

320. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σ. 278.

321. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σ. 279.

322. Μ. ΦΙΛΗΝΤΑ, ὁ.π., 3, σ. 187.

323. Στὴν Ἡπειρο (Δρόβιανη): κρεμαστάρης, ὅ = «τὸ ξύλο ἢ τὸ σκοινὶ μὲ τὸ γάντζο ὅπου κρεμοῦν τὸ κακάβι, ὅταν βράζει τὸ φαγητό» (ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, ὁ.π., 2, σ. 30).

324. Βλπ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘ. ΜΠΟΓΚΑ, ὁ.π., 1, σ. 200 καὶ 2, 142.

325. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., 2, σ. 194.

326. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Α. ΧΑΣΙΑΚΟΥ, ὁ.π., σ. 80.

327. ΙΔΟΜΕΝΕΣ Ι. ΠΑΠΑΓΡΗΓΟΡΑΚΙ, ὁ.π., σ. 69.

328. Βλπ. STAMATIOS B. PSALTES, *Grammatik der Byzantinischen Chroniken*, Göttingen 1913, σ. 76.

329. Βλπ. καὶ Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 375β.

330. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σ. 330α.

331. Μ. ΦΙΛΗΝΤΑ, ὁ.π., 2, σ. 236.

332. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 332α.

νεοελληνική με τὴ ρουμανική· ἀλλὰ τὸ νεοελ. σλέπι προέρχεται ἀπὸ τὸ τουρκ. *şilep*.

56. σολομός, ὁ: εἶδος ψαριοῦ. Ἀπὸ τὸ ἰταλ. *salmone* < λατιν. *salmo* κατὰ τὸν Ἀνδριώτη, ἀπειθείας ἀπὸ τὸ λατιν. *salmo*, κελτικῆς ἀρχῆς³³³.

57. σουμάρω: ἀθροίζω. Τὸ ρ. σουμάρω < ὄψιμο μεσαιων. σουμάρω < ἰταλ. ρ. *summare*· πβλ. ρ. στιμάρω (= ἐκτιμῶ, ὑπολογίζω) < μεσαιων. στιμάρω < ἰταλ. *stimare*³³⁴, τρατάρω < ὄψιμο μεσαιων. τρατάρω < ἰταλ. *trattare*³³⁵, καλμάρω < ἰταλ. *calmare* κ.ἄ. (βλπ. καὶ λ. ἀμπαλάρω). Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη³³⁶ τὸ νεοελ. σουμάρω < ὄψιμο μεσαιων. σουμμάρω < σούμμα (λατιν. *summa*) + καταλ. -άρω.

58. σούρβουλο, τό: εἶδος ὀπωρικοῦ, ὁ καρπὸς τῆς ὄας (*sorbus domestica*, κοιν. σουρβιά)· λέγεται καὶ σοῦρβο (τό). Τὸ νεοελ. σούρβουλο προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰταλ. *sorbola* = σοῦρβο· στὰ ἰταλικά *sorbo* καὶ *sorba* = ἡ σουρβιά. Ὅταν ἀπαντᾶται ἡ ἰταλ. λ. *sorbola*, μετὴν αὐτῇ ἀκριβῶς σημασία ποὺ ἔχει τὸ νεοελ. σούρβουλο, δὲν εὐσταθεῖ ἡ ἐτυμολογία τοῦ Φιλήντα³³⁷, κατὰ τὴν ὁποία ἡ λ. σούρβουλο προέρχεται ἀπὸ συμφυρμὸ τῶν λ. μεσαιων. σοῦρβον + μούσπουλο· τὸ μεσαιων. σοῦρβον, νεοελ. σοῦρβο, εἶναι ἀπὸ τὸ λατιν. *sorbum* ἢ ἰταλ. *sorbo* καὶ *sorba* = ἡ σουρβιά.

59. στάλος, ὁ: τὸ μεσημεριάτικο ξεκούρασμα τῶν γιδοπροβάτων. Ὁ Ἀνδριώτης³³⁸ ταυτίζει τὴ λ. στάλος μετὴ λ. σταλὸς (μεταγν. σταλός), ἀλλὰ πρόκειται γιὰ λέξεις μετὰ διαφορετικὴν σημασίαν· ἡ λ. σταλὸς σημαίνει «σκιερός τόπος στὸν ὁποῖο ξεμεσημεριάζουν — σταλίζουν — τὰ γιδοπρόβατα», ἐνῶ ἡ λ. στάλος εἶναι ἀφηρημένο οὐσιαστικὸ καὶ δηλώνει τὸ ξεμεσημέρισμα τῶν γιδοπροβάτων³³⁹. Ἡ λ. στάλος εἶναι ἀπὸ τὸ ρ. σταλίζω (σταλ-ὸς + κατάλ. -ίζω) (ὑποχωρητικόν)· πβλ. σκαλίζω — ὁ σκάλος, παραθερίζω — ὁ παραθέρος, ξαμώνω — ὁ ξάμος, σπλαχνίζομαι — τὸ σπλάχνος κ.ἄ.

60. ταμπουράς, ὁ: εἶδος μικρῆς κιθάρας. Ὁ Ἀνδριώτης³⁴⁰ σχετίζει τὴ λ. ταμπουράς, μεσαιων. ταμπουράς, μετὴ λ. ταμπούρι (= πρόχωμα) < τουρκ. *tabur*. Ἀλλὰ ἡ λ. ταμπουράς εἶναι ἄσχετη ἀπὸ τὴ λ. ταμπούρι καὶ στὴν σημασίαν καὶ στὴν ἀρχὴ της, καθὼς ἄσχετο εἶναι καὶ τὸ τουρκ. *tabur*

333. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σ. 333β.

334. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σ. 342β.

335. Τοῦ αὐτοῦ, ὁ.π., σ. 375α.

336. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 334β.

337. Μ. ΦΙΛΗΝΤΑ, ὁ.π., 1, σ. 122.

338. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 339α.

339. Γιὰ τὴ διάκριση τῆς λ. στάλος ἀπὸ τῆς λ. σταλὸς βλπ. ΔΗΜ. ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ποιμενικά τῆς Ροῦμελης, ὁ.π., σελ. 49 κέξ. Πρέπει νὰ ὑπομνησθῇ ὅτι στὰ νεώτερα χρόνια γίνεται συχνὰ σύγχυση σχετικὰ μετὰ τὴν σημασίαν τῶν δύο λέξεων.

340. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 360β.

(= στρατιωτικὸν τάγμα) ἀπὸ τὸ ἐπίσης τουρκ. *tambur* = κιθάρα· ἡ λ. *ταμπουράς* προέρχεται ἀπὸ τὸ τουρκ. *tambura* (= μικρὴ κιθάρα), ὑποκοριστ. τοῦ οὖς. *tambur*.

61. *ταυραμπάς*, ὁ: χοντρός παπάς, καὶ σὲ ἐπέχταση, χοντρός ἄνθρωπος. Ἡ λ. *ταυραμπάς* ἔχει τὴν ἀρχή της ἀπὸ τὸ τουρκ. ἐπιθ. *tanlibaş* ἢ *tanlibaş* = παχύσαρκος — καὶ τουρκ. ρ. *tanlanmak* = παχύνω κάποιον· ἀπὸ τὸ τουρκικὸ ἐπίθετο παράγεται τὸ νεοελ. ἰδιωματικὸν *ταβλαμπάς* καὶ *ταμπλαμπάς* (Κωνσταντινουπόλη, Μ. Ἀσία κ.ά.), πού τὸ χρησιμοποιοῦσαν σκωπτικὰ οἱ Ἕλληνες τῆς Τουρκίας γὰρ τοὺς μητροπολίτες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου³⁴¹. τὸ *ταβλαμπάς* ἢ *ταμπλαμπάς* > *ταυραμπάς* ἀπὸ παρετυμολογία, ἴσως ἐθελημένη, πρὸς τὸ ταῦρος, δηλ. *ταυραμπάς* = παπάς χοντρός σὰν ταῦρος· πβλ. τὰ ἀνάλογα: *βουβαλόπαπας*, *ταυρόπαπας*. Κατὰ τὸ Φαίδωνα Κουκουλὲ τὸ νεοελ. *ταυραμπάς* εἶναι σύνθετο ἀπὸ τὰ οὐσιαστικὰ ταῦρος + ἀββάς (*ἀμβᾶς* καὶ *ἀμπᾶς*)³⁴².

62. *τζιτζιρας*, ὁ: ὁ τέττιξ. Ἀπὸ τὸ τουρκ. *circir* = α) ἐλαφρὸς θόρυβος, β) φλύαρος, καὶ γ) *τζιτζικας*³⁴³. τὸ **τζιτζιρας* > *τζιτζιρας* ἀπὸ ἀνομοίωση τοῦ ὕγρου ρ. Ἀπίθανον εἶναι ἡ ἐτυμολογία τοῦ Φιλήντα ἀπὸ τὸ ἀρχ. *τίττυρος*³⁴⁴.

63. *τουρλίδα*, ἡ: εἶδος πουλιοῦ, *νουμίνιος* ὁ *χλωρός* (*numenius arguatus*) ἢ *νουμίνιος* ὁ *μικρὸς* (n. minor, *μικρὴ τουρλίδα*). Τὸ ὄν. *τουρλίδα* εἶναι ἀπὸ τῆ λ. *τουρλ-ι* (τὸ) + κατὰλ. *-ίδα*· λέγεται τὸ πουλὶ *τουρλί* ἀπὸ τῆ χαρᾶς τρισηλικῆς φωνῆς *τούρλι* - *τούρλι*³⁴⁵ (ὀνοματοποιία)· πβλ. τὰ ἀνάλογα νεοελληνικὰ ὀνόματα πουλιῶν, πού ὀφείλονται σὲ ὀνοματοποιία: *τσόνι* (τὸ) (*τσόν-τσόν*), *κιρκίρι* (τὸ) (*κίρ-κίρ*), *τιρτιλί* (τὸ) (*τίρ-τίρ*), *δεκοχτούρα* (ἡ) (ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τῆς φωνῆς της μὲ τῆ λ. *δεκοχτώ*) κ.ά. Κατὰ τὸν Ἀνδριώτη³⁴⁶ τὸ ὄν. *τουρλίδα* παράγεται ἀπὸ τὸ οὖς. *τούρλ-α* + κατὰλ. *-ίδα*.

64. *τσαμπουνῶ*: φλυαρῶ· σὲ δημοτικὸν τραγούδι: «τί τσαμπουνᾷς βρωμότουρκε; τί λὲς παλιομουρτάτη;»³⁴⁷. Τὸ νεοελ. ρ. *τσαμπουνῶ* προέρχεται ἀπὸ τὸ μεσαιων. ρ. *τσαμπουνίζω*, πού ὁ Ἀνδριώτης³⁴⁸ ἐτυμολογεῖ ἀπὸ τὸ οὖς. *τσαμπούνα* + κατὰλ. *-ίζω*· ὁ Ἀνδριώτης ἀναφέρει μιὰ καὶ μόνο νεοελ.

341. Βλπ. ΚΩΝΣΤ. ΚΟΥΚΚΙΑΔΗ, ὁ.π., σελ. 90α καὶ 91α.

342. ΦΑΙΔΩΝΟΣ ΚΟΥΚΟΥΛΕ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τόμος Ε', Παράρτημα, Athènes 1952, σ. 66.

343. Βλπ. ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ, ὁ.π., σ. 220β.

344. Μ. ΦΙΑΛΗΝΤΑ, ὁ.π., 2, σ. 198.

345. Βλπ. ΗΡΑΚΛΗ Ε. ΚΑΡΑΛΕΚΑ, Ἀγρίμια καὶ πουλιὰ τοῦ τόπου μας, Ἀθῆναι 1968, σ. 206.

346. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 372α.

347. ARNOLDUS PASSOW, ὁ.π., σ. 173.

348. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 382β.

λ. τσαμπούνα, αὐτὴ ποὺ ἔχει τὴ σημασία «εἶδος αὐλοῦ, γκαΐδα» καὶ ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ μεσαιων. τσαμπούνα < ἰταλ. *zampogna* < λατιν. *symphonia* < ἀρχ. ἑλλην. συμφωνία, κατὰ τὴν ἔτυμολογία τοῦ Α. Maidhof³⁴⁹. Ἀλλὰ στὴ νεοελληνικὴ ἀπαντῶνται τρεῖς λ. τσαμπούνα, μὲ διαφορετικὴ σημασία: α) τσαμπούνα (I), εἶδος αὐλοῦ, βλπ. πιὸ πάνω, β) τσαμπούνα (II), φλυαρία, ἀπὸ τὸ ἰταλ. *zampogne* = φλυαρίες³⁵⁰, καὶ γ) τσαμπούνα (III), ὑγρὸ ποὺ πετιέται μὲ δύναμη («τὸ αἷμα πῆγε τσαμπούνα»), ἀπὸ τὸ ἐπίσης ἰταλ. *zarrone* = ἔντερο, ἀρρώστια τῶν ἐντέρων, ἀντλία κλπ.³⁵¹. Βέβαια, τὸ μεσαιων. ρ. τσαμπουνίζω > νεοελ. τσαμπουνῶ δὲν ἔχει τὴν προέλευσίν του ἀπὸ τὸ τσαμπούνα (I), εἶδος αὐλοῦ, καθὼς δέχεται ὁ Ἀνδριώτης, οὔτε ἀπὸ τὸ τσαμπούνα (III), ὑγρὸ ποὺ πετιέται μὲ δύναμη· θὰ ἦταν λογικὸ νὰ δεχθούμε ὅτι ἡ προέλευσίν του εἶναι τὸ οὐσ. τσαμπούνα (II), φλυαρίες. Γιατί, ὅμως, νὰ ἔτυμολογηθῇ τὸ μεσαιων. ρ. τσαμπουνίζω ἀπὸ τὸ τσαμπούνα (II) < ἰταλ. *zampogne*, ὅταν ἀπαντᾶται τὸ ἰταλ. ρ. *zampognare* = φλυαρῶ³⁵², ποὺ ἔχει δικαιολογημένη τὴν προτεραιότητα γιὰ τὸ σχηματισμὸ τοῦ μεσαιων. τσαμπουνίζω, παρὰ τὸ οὐσ. τσαμπούνα (II)· τὰ περισσότερα μεσαιωνικὰ καὶ νεοελληνικὰ ρήματα ξενικῆς ἀρχῆς, καὶ μάλιστα ἰταλικῆς, προέρχονται ἀπὸ ἀντίστοιχα ξένα ρήματα καὶ ὄχι ἀπὸ οὐσιαστικά.

65. τσαουλί, τό: α) εἶδος βερίκοκου, ποὺ λέγεται καὶ καϊσί, καὶ β) εἶδος τρυφερῶν φασουλιῶν, ποὺ ἔχουν πλατεῖα θήκη καὶ ζουμερὸ καρπὸ. Ἡ λ. τσαουλί εἶναι ἀπὸ τὸ τουρκ. *çağlı* = «εὐτραφής»³⁵³. Ἀπίθανη εἶναι ἡ ἔτυμολογία τοῦ Φιλήντα ἀπὸ τὴ σύνθεση: διὰ + (γ) οἰλη = διαύλια, «ποὺ εἶναι δηλ. παχιά γεμάτα ἀπὸ ὄλη, ἀντίθετα πρὸς τὰ μαμούσια, δηλ. τὰ μικρὰ ἄγρια ζέρζελα...»³⁵⁴. ἡ ἔτυμολογία αὐτὴ ἐξασθενίζει ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι οἱ λ. τσάγαλα (τά) καὶ τζάνερα (τά), ποὺ ἀναφέρει ὁ Φιλήντας γιὰ δικαιολόγησιν τῆς παραγωγῆς διὰ (γ) οἰλη > διαύλια, ἔχουν καὶ αὐτὲς τουρκικὴ προέλευσιν: ἡ λ. τσάγαλα (τά) δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀμαρτύρητο *διάγαλα (= «τάγένωτα ἀμύγδαλα ποὺ μέσα ἡ ψίχα τους εἶναι ὅλο γάλα»³⁵⁵), ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἐπίσης τουρκ. *çağla* (= ἀγίνωτο ἀμύγδαλο, ποὺ εἶναι ἀκόμα πράσινο), ἐνῶ ἡ λ. τζάνερα (τά) δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀμαρτύρητο *διάνερα (= «τὰ βράβυλα — ποὺ εἶναι ὅλο ζουμί = ὅλο νερό»³⁵⁶), ἀλλὰ ἀπὸ τὸ προσ-

349. Α. MAIDHOF, δ. π., σ. 75.

350. VENERONI, δ. π., 1, σ. 578α.

351. Τοῦ αὐτοῦ, δ. π., 1, σ. 579α, σὲ συσχετισμὸ μὲ 2, σ. 59γ.

352. Τοῦ αὐτοῦ, δ. π., 1, σ. 578α.

353. ΜΕΝΕΛΑΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ, δ. π., σ. 222α.

354. Μ. ΦΙΛΗΝΤΑ, δ. π., 1, σ. 147.

355. Τοῦ αὐτοῦ, δ. π.

356. Τοῦ αὐτοῦ, δ. π.

ηγ. τζανερίκι (= είδος δαμάσκηνου) < τουρκ. *can - eriği*, κατὰ τὴν ὁρθὴν ἐτυμολογίαν τοῦ Ἀνδριώτη ³⁵⁷. τὸ τουρκ. *can - eriği* σημαίνει στὴν κυριολεξία «τῆς ψυχῆς δαμάσκηνο», δηλ. «ἐπιθυμητόν», τὸ τουρκ. *şaglı* σημαίνει «βερίκοκο μεγάλο, παχύ» ἢ «τρυφερό φασόλι μὲ παχιά θήκη καὶ πολὺ ζουμερό».

66. φόρα, ἐπίρ.: στὰ φανερά, ἔξω στὸν κόσμον κοινὴ ἢ φράση: «βγάζω στὴ φόρα». Τὸ νεοελ. ἐπίρ. φόρα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰταλ. ἐπίρρημα καὶ πρόθεση *fora* καὶ *fuora* = ἔξω: «*fora, fuora, excepté, dehors. . .*» ³⁵⁸. καὶ βενετσ. *fora* ³⁵⁹. Δὲ δικαιολογεῖται ὁ συσχετισμὸς τοῦ νεοελ. ἐπίρ. φόρα μὲ τὸ νεοελ οὐσ. φόρος (μεσαιων. φόρος < φόρον < λατιν. *forum*) = ἀγορά ³⁶⁰ καὶ ἡ παραγωγή του ἀπὸ τὸ οὐσ. φόρος — «βγάζω στὴ φόρα» = «τὰ βγάζω στὴν ἀγορά» — ποὺ δέχεται ὁ Ἀνδριώτης ³⁶¹, ὅταν ἀπαντᾶται τὸ ἰταλ. ἐπίρ. *fora* = ἔξω.

67. χασές, ὁ: ἄσπρο βαμπακερὸ ὕφασμα. Τὸ νεοελ. χασές εἶναι ἀπὸ τὸ τουρκ. *hase* ³⁶² < τουρκ. ἐπίθ. *has* (= καθαρός, λευκός) < ἀραβ. *hassa* κατὰ τὸν Ἀνδριώτη ³⁶³ τὸ νεοελ. χασές προέρχεται ἀπευθείας ἀπὸ τὸ ἀραβ. *hassa*.

357. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 366α.

358. VENERONI, ὁ. π., 1, σ. 210γ.

359. G. MEYER, Türkische Studien. I, Wien 1893, σ. 76.

360. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 409α.

361. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 408β.

362. Βλπ. ΚΩΝΣΤ. ΚΟΥΚΚΙΑΝ, ὁ.π., σ. 110α.

363. Ν. Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗ, ὁ.π., σ. 423α.

NACHRICHTEN ÜBER DEN AUFSTAND THOMAS
DES SLAWEN
AUS PROTOBULGARISCHEN INSCRIFTEN

V. BEŠEVLIJEV/Sofia

Unter den sog. protobulgarischen Inschriften befinden sich drei Fragmente von zwischen Bulgarien und dem Byzantinischen Reich geschlossenen Friedensverträgen (NrNr 41, 42 und 43) ¹. Sie sind übrigens die einzigen im Original erhaltenen byzantinischen Staatsverträge. Das erste Fragment stellt einen Teil des sonst bekannten dreissigjährigen Friedensvertrages dar, der von dem Bulgarenherrscher Omurtag und dem byzantinischen Kaiser Leon V. wohl im Jahre 815 abgeschlossen wurde², und enthält ungefähr vier von den insgesamt elf Kapiteln. Das erste Kapitel handelt von der Festlegung der bulgarisch - byzantinischen Grenze. Das zweite bestimmt die Lage der dem Kaiser untertanenen und der freien Slawen. Die übrigen erhaltenen Kapitel beziehen sich auf die Kriegsgefangenen, die entführte Bevölkerung und die Deserteuren.

Das zweite Fragment, dessen Inhalt, soweit er erhalten ist, wieder von Grenzfragen und verschiedenen Kategorien von Slawen handelt, scheint, nach der Buchstabenart zu urteilen, von derselben Zeit wie das erste zu stammen und eine Ergänzung zu demselben zu sein. Der Vertrag in diesem Fragment ist jünger als der erstere.

Das dritte Fragment stellt den Schlussteil eines Vertrages dar, der im Jahre 6328 seit der Erschaffung der Welt, d. h. im Jahre 819 / 820 nach der Geburt Christi geschlossen wurde ³. Dieser Vertrag gehört wohl in die Zeit, als die Regierung Byzanz bereits in den Händen des Michael III. Balba lag. Er sollte wohl die Vereinbarungen des dreissigjährigen Friedensvertrages bestätigen.

Die angeführten drei Fragmente zeugen nun, dass ein dauerhafter Frieden zwischen Bulgarien und dem Byzantinischen Reich von 815 bis 820 geherrscht hat. Das wird gewissermassen auch durch das Schweigen der byzantinischen Chronisten über Feindseligkeiten zwischen den beiden Nachbarländern bestätigt.

Der Inhalt der Bauinschrift Nr 56 steht jedoch mit dieser Schlussfolgerung in krassem Widerspruch. Die Inschrift berichtet nämlich, dass

1. V. Beševliev, Die protobulgarischen Inschriften, Berlin 1963.

2. G. Ostrogorsky, Geschichte des Byzantinischen Reiches, 3. Aufl., München 1963, 169.

3. 9-11: ὁ]δὲ χρόνος[ς ἴτο μετὰ τὴν παρουσίαν ἀλιθινοῦ θεοῦ ωβ' καὶ ἀπὸ κτίσεως κόσμου[ου ζτηκῇ'.

der Bulgarenherrscher Omurtag ein Feldlager an dem Fluss Tiča nördlich vom Balkangebirge gebaut und dorthin sein Heer gegen Griechen und Slawen (τὴν δύναμιν του ἰς τοὺς Γρῆκοὺς καὶ Σκλάβους) verlegt hat. Ausgesprochen feindlich ist aber das Polychronion in derselben Inschrift gesinnt, in dem es unter Anderem heisst: ὁ θεὸς ἀξιόσι τὸν ἐκ θεοῦ ἄρχονταν μὲ τὸν πόδα αὐτοῦ τὸν βασιλέα καλο[πατῖν... Alles das erregt noch grösseres Befremden, wenn man die Datierung der Inschrift berücksichtigt: Ἰτο δὲ ὁ κερὸς, ὅταν ἐκτίσῃν, βουλγαριστὶ σιγορ ελεμ, γρικιστὶ ἰνδικτιονος ιε'. Das Feldlager wurde also im Jahre 822 gebaut, als die friedlichen Beziehungen zwischen dem Kaiser und dem Bulgarenherrscher besonders gut, wenn nicht herzlich, waren. Aus der ganzen Inschrift spürt man eine feindselige, kriegerische Stimmung gegen die Byzantiner heraus.

Um man diesen scheinbaren Widerspruch zu verstehen, ist es notwendig, dass man sich die damaligen Zeitumstände ganz kurz erinnert. Im Jahre 820 bestieg Michael II. bekanntlich den Kaiserthron von Byzanz. Thomas der Slawe, der noch in der Lebenszeit Leons V. einen grossen Anhang um sich in Kleinasien versammelt hatte, wurde bereitwillig in seinen Ansprüchen auf die Kaiserkrone von den Arabern unterstützt. Er entfesselte einen grossen Bürgerkrieg, als Michael die Herrschaft an sich riss. Thomas wurde sogar zum Kaiser von dem Patriarchen von Antiocheia gekrönt.

Im Jahre 818 löste sich der slawische Stamm Timociani, der unter bulgarischer Herrschaft stand, von dem Bulgarenherrscher Omurtag los und siedelte zu den Franken über. Ihrem Beispiel folgten bald andere slawische, den Bulgaren ebenfalls unterstellte Stämme wie die Abodriten und anerkannten freiwillig die Herrschaft der Franken. Das zwang Omurtag einen Feldzug gegen sie zu unternehmen. Später kam es zum Zusammenstoss mit den Franken.

Die politische Lage war also fast gleichzeitung sowohl für den neuen Kaiser Michael II, als auch für den Bulgarenherrscher nicht sehr rosig. Der byzantinische Kaiser hatte zu befürchten, dass der Bulgarenherrscher seinem Gegner Thomas die Hand reichen konnte, was sein Untergang wäre, Omurtag dagegen, dass Michael den von dem ermordeten Kaiser Leon V. geschlossenen dreissigjährigen Friedensvertrag nicht anerkennen und mit einem Feldzug gegen Bulgarien den Franken helfen werde. Beide Herrscher hatten also gemeinsames Interesse an die Erhaltung bzw. Befestigung der bis dahin bestehenden friedlichen Beziehungen. Sie schlossen deshalb einen neuen Vertrag, der beide Vertragspartner verpflichtete keine feindlichen Schritte gegeneinander zu unternehmen.

Wenn die erhaltenen Buchstaben im dritten Fragment (4 - 5):... ΘΙΑΙCΜΟΝ... ΑΟΘΕΟCΑΠΟΔ... sich richtig zu [ἐάν ὁ βασιλεὺς ἐξέλθῃ, λισμον [ὄν τοὺς ὄρκους, ἐν] αὐτῷ ὁ θεὸς ἀποδ[όσει αὐτὸν (=αὐτῷ)] ergänzen lassen, so hat sich der Kaiser verpflichtet nicht gegen die Bulgaren aus-zuziehen⁴. Ob der neue Vertrag auch eine Hilfeleistung gegen den auf-ständigen Thomas vorsah, ist ungewiss. Vielleicht wurde der Titel ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων damals dem Bulgarenherrscher zuerkannt. Ein Bruchstück von diesem Vertrag ist m. E. im erwähnten dritten Fragment vom Jah-re 820 erhalten.

Im Jahre 821 setzte Thomas nach Europa über und begann Kon-stantinopel zu belagern. In diesem kritischen Augenblick für den Kaiser Michael II. mischte sich Omurtag in den Bürgerkrieg auf seiner Seite ein. Das geschah nach Georgios Monachos auf Verlangen des Kaisers Michael⁵. Nach Genesisios und dem Fortsetzer des Theophanes hat Omur-tag aus freien Stücken seine Hilfe angeboten. Beide letzteren Chroni-sten verbinden die Hilfeleistung Omurtags mit dem dreissigjährigen Friedensvertrag:... συμμαχεῖν αἰτεῖται αὐτῷ· αἱ γὰρ ὑπὸ Λέοντος... τρια-κοντούτεις σπονδαὶ ἤδη τὴν πρώτην δεκαετηρίδα συνεπλήρουν σχεδόν⁶ und... Μορτάγων... τὰς πρὸς αὐτὸν δὲ τριακοντούτεις σπονδὰς γεγεννημένας παρὰ τοῦ προκατασχόντος Λέοντος ἐπιβεβαιῶσαι καὶ ἰσχυροτέρας ποιῆσαι ζητῶν⁷. Es liegt hier anscheinend eine Ungenauigkeit vor. Es ist wenig wahr-scheinlich, dass der dreissigjährige Friedensvertrag eine Hilfeleistung bei Aufständen in Byzanz vorsah und dass sie auch für seine Nachfolger gültig war. Es ist eher wahrscheinlich anzunehmen, dass eine solche Klausel in dem Vertrag von 820 wirklich vorhanden war⁸, auf deren Grund Michael die Hilfeleistung von Omurtag verlangt hat. Der byzan-tinische Kaiser wünschte aber, dass man mit Stillschweigen diese Hilfe übergeht, wie sein Brief an Ludwig den Frommen deutlich zeigt. In dem Brief erwähnt er überhaupt nicht die bulgarische Hilfe und stellt den Sieg über Thomas als seinen persönlichen Erfolg dar⁹. Diese offizielle

4. Die Ergänzungen ὁ ἄρχων statt ὁ βασιλεὺς und μὴ βοι[θ]ῇ wären auch möglich. Sie sind aber kaum wahrscheinlich, da die Friedensverträge, wie üblich, nur die-jenigen Verpflichtungen enthielten, die der Kaiser übernommen hat, s. *Beševliev*, op. cit., S. 56.

5. ed. de Boor II 796, 24-25: τοὺς Βουλγάρους εἰς συμμαχίαν προεκαλέσατο. βα-σιλεὺς Ῥωμαίων.

6. Genesisios, ed. Bonn 41.

7. Theoph. Cont., ed. Bonn. 65, 7-10.

8. P. Lemerle, Thomas le Slave, Travaux et mémoires, 1, 1965, 281.

9. MHG, leg. III, conc. II, concilia aevi Karolini I, pars II, 1908, 475-480.

Version schimmert auch in den Berichten des Genesios und des Fortsetzers von Theophanes durch, wonach die Hilfe des Bulgarenherrschers nicht nur vom Kaiser nicht verlangt, sondern sogar auch als unerwünscht abgelehnt wurde. Dieselben Chronisten stellen demnach die Hilfe als einen persönlichen Wunsch Omurtags um dadurch den dreissigjährigen Friedensvertrag zu befestigen dar. Sie wussten entweder nichts von dem Vertrag von 820 oder verschwiegen ihn absichtlich. In diesem Hinsicht ist Georgios Monachos zuverlässiger.

In dem Brief an Ludwig den Frommen teilt Michael mit, dass es sich in dem Heer Thomas unter dem anderen auch die Slawen befinden, die das Gebiet um Thessalonike bewohnten ¹⁰. Es sind wohl eben dieselben Slawen in der oben erwähnten protobulgarischen Bauinschrift gemeint, gegen welche die bulgarische Kriegsmacht in das neugebaute Feldlager transloziert wurde. Trifft man mit dieser Vermutung das Richtige, so ist dann nicht der Kaiser Michael in dem Polychronion derselben Inschrift, sondern der Gegenkaiser Thomas gemeint. In diesem Fall lässt sich auch die feindselige Stimmung gegen die Griechen in der gleichen Inschrift leicht erklären. Es handelt sich nicht um die dem Kaiser Michael treuen Griechen bzw. um die Byzantiner überhaupt, sondern um Thomas und seine griechischen und slawischen Anhänger. Für Omurtag galt Thomas demnach für einen byzantinischen Kaiser ¹¹.

Das neugebaute Feldlager, das sich über 100 klm. von der byzantinischen Grenze entfernt befand, war also nicht um das bulgarische Land vor eventuellen Einfälle der Byzantiner zu schützen bestimmt, sondern als Sammelplatz der bulgarischen Truppen für einen zukünftigen Angriff gegen Thomas und seine Anhänger zu dienen.

Das Feldlager war entweder im Herbst 822 oder im Sommer 823 schon gebaut. Mitte Oktober 823 wurde Thomas aber hingerichtet. Der Bau musste demnach bereits im Herbst 822 fertig gewesen und der Zug Omurtags bald darauf erfolgt sein. Das stimmt mit der Schlussfolgerung von Paul Lemerle, wonach die Einmischung der Bulgaren im November 822 stattfand ¹².

Die protobulgarischen Inschriften werfen also ein neues, willkommenes Licht auf den Aufstand des Slawen Thomas und helfen manche dunklen Punkte besser zu verstehen.

10. . . ille . . . hostium validam manum habuisset non solum . . . sed etiam . . . Thessalonica et circumjacentibus Sclaviniiis.

11. *P. Lemerle*: 288: Il n'est pas douteux que celui-ci, pendant deux ans ou plus, ait porté le titre de βασιλεὺς Ῥωμαίων.

12. ebenda 291.

Ο ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΛΟΓΟΣ
«ΕΠΙ ΤΗΣ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ»

ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ/Θεσσαλονίκη

(Με πίνακες 45-46)

Ἀνάμεσα στὰ παικίλα κείμενα ποὺ διασώζει ὁ cod. Vatic. gr. 483 περιλαμβάνεται στὰ φύλλα 43^r - 51^r ἀνώνυμος ρητορικὸς λόγος μετ' τίτλο «Ἐπὶ τῇ τῶν Βουλγάρων συμβάσει». Τὸ κείμενο αὐτὸ πρωτοεκδόθηκε ἀπὸ τὸν Th. I. Uspensky τὸ 1894 μετ' εἰσαγωγή, ρωσικὴ μετάφραση καὶ ἀνάλυση ¹. Ἀκολούθησαν μία δεύτερη ἐκδοση στὴ σειρὰ τῶν Fontes Graeci Historiae Bulgaricae τὸ 1964 μετ' βουλγαρικὴ μετάφραση ² καὶ ἡ ἐκδοση δύο ἀποσπασμάτων μετ' ἀγγλικὴ μετάφραση καὶ ἱστορικὸ σχολιασμὸ ἀπὸ τὸν R. J. H. Jenkins. ³

Προκειμένου νὰ ἐκτιμηθῇ ἡ ἀξία τοῦ λόγου αὐτοῦ ἀπὸ ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ ἄποψη θεωρήθηκε ἀπαραίτητη μία ἐπανεκδόσή του μετ' φιλολογικὸ καὶ ἱστορικὸ σχολιασμὸ γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῶν ἱστορικῶν ὑπαινιγμῶν ἀλλὰ καὶ τῇ διαφώτιση τοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου ὅχι μόνον τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα ἀλλὰ καὶ τῆς ἐποχῆς του ⁴.

Ὁ κώδικας

Ὁ ἑλληνικὸς Βατικανὸς κώδικας 483, σύμφωνα μετ' τὴν περιγραφὴ τοῦ μᾶς δίνουν ὁ Uspensky καὶ ὁ κατάλογος χειρογράφων τοῦ Βατικανοῦ, εἶναι χαρτῶος καὶ ἀνήκει στὸν 13 - 14 αἰῶνα. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 185 φύλλα, 192X128 χιλ. καὶ περιέχει συλλογὴν κειμένων ἀπὸ διάφορα χέρια γραμμένη. Περιλαμβάνει ἐπιστολὰς τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ διαφόρων φιλοσόφων, τὸν λόγον «ἐπὶ τῇ τῶν Βουλγάρων συμβάσει», «Τιβερίου περὶ σχημάτων ρητορικῶν», ὀκτὼ ἀνώνυμες ἐπιστολὰς, τὸν λόγον περὶ ψυχῆς τοῦ Νικηφόρου

1. Th. I. Uspensky, *Neizdannoe cerkovnoe slovo o bolgarskovizantijskikh otnošenijah v pervoj polovine X veka*, *Letopis istorikofilologičeskago obščestva pri imperatorskom Universitete*, IV. Vizantijskoe otdelenie II, Odessa 1894, 48 - 123.

2. *Fontes Historiae Bulgaricae* 9, Sofia 1964, 84 - 101.

3. R. J. H. Jenkins, *The Peace with Bulgaria* (927) celebrated by Theodore Daphnopolates, *Polychronion. Festschrift F. Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg 1966, 287 - 303.

4. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ ποὺ τὴν ἐπισήμανε καὶ ὁ Jenkins, *The Peace* σ. 289 γίνεται ἀκόμη πὺρ ἐπιτακτικὴ, διότι ἡ πρώτη ἐκδοση εἶναι δυσεύρετη καὶ ἡ βουλγαρικὴ, ἂν καὶ πλουσιώτερη ἀπὸ τὴν πρώτην σὲ ὑπομνηματισμὸ, ἔχει πολλὰ τυπογραφικὰ λάθη.

Βλεμμύδη, τῇ χρονογραφίᾳ τοῦ Ἰωήλ, παροιμίες ἀπὸ τῇ συλλογῇ τοῦ Διογενιανοῦ καὶ παραφράσεις ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη⁵.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν τίτλο τοῦ λόγου ποὺ εἶναι γραμμένος μὲ ἐρυθρὰ μελάνη, τὸ κείμενο συνοδεύουν καὶ μερικὲς παρασελίδες σημειώσεις, ἄλλες μὲ ἐρυθρὰ καὶ ἄλλες μὲ μαύρη μελάνη. Οἱ σημειώσεις αὐτὲς συνίστανται ἀπὸ ὀνόματα ὅπως *Συμεὼν ὁ Σκύθης, Πέτρω τῷ υἱῷ Συμεών, Λέοντα βασιλέα κ.ἄ.* ποὺ σκοποῦν ἔχουν τὴν ταύτιση τῶν βιβλικῶν ἢ μυθολογικῶν ὀνομάτων ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ ρήτορας μὲ τὰ ἱστορικὰ πρόσωπα ποὺ ὑπαινίσσεται. Ὁ Uspensky ὑπέθεσε ὅτι τόσο ὁ τίτλος ὅσο καὶ οἱ σημειώσεις προέρχονται ἀπὸ τὸν φιλόλογο τοῦ περασμένου αἰῶνα Hase, ποὺ ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ κατάλοιπά του (*Supplem. graec.* 810 f. 33 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων) εἶχε γνωρίσει τὸν κώδικα⁶. Παλαιογραφικὰ ὅμως τόσο ὁ τίτλος ὅσο καὶ οἱ σημειώσεις φαίνεται πὺς προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν γραφέα τοῦ κειμένου τοῦ λόγου, ἀνάγονται ἐπομένως στὴν ἐποχὴ τοῦ χειρογράφου, 13 - 14 αἰ.⁷, ἢ παλαιότερου ἀπογράφου. Ὅπως ὅποτε πάντως δὲν ἀνήκουν στὸν συγγραφέα τοῦ λόγου, διότι σ' ἓνα σημεῖο ὑπάρχουν δύο διαφορετικὲς ἐπεξηγηματικὲς σημειώσεις γιὰ τὸ ἴδιο βιβλικὸ ὄνομα: Στὴν § 7 στὴν ἀριστερὴ ῥα: *Κωνσταντῖνον τὸν υἱὸν αὐτοῦ, στή δεξιὰ: Ῥωμανόν*. Ἐπεξηγοῦν τὸ ὄνομα Ἰωνᾶς τοῦ κειμένου.

Γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἀξιοποίηση τοῦ λόγου ὥστόσο πρέπει νὰ βροῦμε ὁρισμένα ἀντικειμενικὰ κριτήρια μέσα ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο καὶ νὰ ἀποδεσμευθοῦμε ὅσο τὸ δυνατό ἀπὸ τίς παρασελίδες σημειώσεις καὶ τὸν τίτλο.

Ὁ λόγος «Ἐπὶ τῇ τῶν Βουλγάρων συμβάσει»

Ὅπως ὅλοι οἱ ρητορικοὶ λόγοι—λογοτεχνικὸ εἶδος καθαρὰ συντηρητικὸ—ἔτσι καὶ ὁ πανηγυρικός αὐτὸς διακρίνεται γιὰ τὴν κομψοέπεια, τὸ περίτεχνο καὶ ἀρχαιοπρεπὲς ὕφος, τὸ πλῆθος τῶν βιβλικῶν καὶ ἀρχαίων χωρίων, παροιμιῶν καὶ ἀλληγοριῶν⁸. Σχήματα λόγου, ἐπικὲς ἐκφράσεις αὐτούσιες ἢ παραλλαγμένες, εἰκόνες ποὺ προσφέρει ἡ φύση, ἡ ἀγροτικὴ καὶ ποιμενικὴ ζωὴ χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ διανθίσουν τὸ κείμενο. Ὁ ρήτορας διαθέτει πλούσια γνώση τῆς Βίβλου ἀλλὰ καὶ τῆς θύραθεν παιδείας.

Ἡ ἔνταση τῆς ἐνασχόλησης μὲ τοὺς κλασικοὺς ποὺ παρατηρήθηκε τὸν 9 αἰ. καὶ ποὺ ἐξελίχθηκε σὲ μιὰ γενικώτερη κλασικιστικὴ ἔξαρση κατὰ τὸ 10 αἰ. ὄχι μόνο στὰ γράμματα ἀλλὰ καὶ στὴν τέχνη⁹ συνυπάρχει ἀρμονικὰ μὲ τὸ χρι-

5. Βλ. *Th. I. Uspensky*, Slovo 49. - *R. Devreesse*, Codices Vaticani Graeci II cod. 330 - 603. In *Bibliotheca Vaticana* 1937.

6. *Th. I. Uspensky*, Slovo 51.

7. Πβλ. *R. J. H. Jenkins*, *The Peace* 288. Βλ. πίν. 45-46.

8. Πβλ. Ἀ. Βασιλικοπούλου - Ἰωαννίδου, Ἡ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν 10 αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Ὀμηρος, ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 95 - 98.

9. Βλ. Ἀ. Βασιλικοπούλου - Ἰωαννίδου, Ἡ ἀναγέννησις σ. 173. - *R. J. H. Jenkins*,

στιανικὸ πνεῦμα. Τὸ συνταίριασμα αὐτὸ τῆς ἑλληνικῆς μετὰ τὴ χριστιανικὴ παράδοση ἐπέτρεπε τὴν παράλληλη χρῆση μυθολογικῶν καὶ ἱστορικῶν παραδειγμάτων τῆς ἀρχαιότητος με βιβλικὰ ¹⁰. Στὸ κείμενό μας σύγχρονες προσωπικότητες ἀναφέρονται με μυθολογικὰ ἢ βιβλικὰ ὀνόματα, πράγμα ποὺ δίνει ἰδιαίτερη γοητεία στὸν λόγο, ἀλλὰ καθιστᾷ τὸ κείμενο περισσότερο δυσνόητο με τὸ πλῆθος τῶν ἀλληγοριῶν καὶ ὑπαινιγμῶν, ποὺ φαίνεται πὺς ἦταν ἰδιαίτερα προσφιλεῖς στοὺς συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς ¹¹.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα ποὺ ἀνακύπτουν κατὰ τὴ μελέτη τοῦ ρητορικοῦ αὐτοῦ λόγου καὶ ποὺ θὰ ἐξετασθοῦν στὸ χωρὸ τῶν σημειώσεων, ὑπάρχουν καὶ τὰ ἐξῆς βασικὰ προβλήματα ποὺ πρέπει νὰ διερευνηθοῦν: 1) Πότε καὶ μεταξὺ ποίων συνομολογήθηκε ἡ εἰρήνη ποὺ πανηγυρίζει ὁ ρήτορας. Πρόκειται γιὰ εἰρήνευση, ἀνακωχὴ μεταξὺ ἐμπολέμων ἢ γιὰ συνθήκη εἰρήνης; Ἡ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ εἶναι ἀποφασιστικὴ, γιὰτὶ καθορίζει καὶ τὸν χρόνον συγγραφῆς τοῦ λόγου. 2) Ἐκφωνήθηκε ὁ λόγος καὶ ποῦ; 3) Ἡ πατρότητα τοῦ κειμένου.

1. Καθορισμὸς τῆς εἰρήνης καὶ τῶν συμβαλλομένων

Στὴν § 11 ὁ ρήτορας ἐκθειάζει τὴν κατάστασιν τῶν δύο συμβαλλομένων πρὶν ἐμπλακοῦν στὸν πόλεμον: «Ἦνθει τὰ ἡμέτερα πάλαι καὶ ἀνθοῦντα προέκοπτεν, ἠύγαζε. . . συνήνθει καὶ τὰ Β ο υ λ γ ἄ ρ ω ν καὶ ἔσφοριγε. Καὶ πὺς γὰρ οὐ; υἱ ο θ ε τ η θ ἔ ν τ ω ν αὐτῶν καὶ τῷ Θεῷ ἡμῶν καὶ ἀπομαθόντων μὲν ἤδη τὰ τῶν ἀμαξοβίων τε καὶ νομάδων, μεταμαθόντων δὲ τὸ τῆς χάριτος εὐαγγέλιον;». Τὸ ἴδιον τὸ κείμενον λοιπὸν μᾶς παρέχει ἀπ' τὴ μὴ τὴν πληροφορία ὅτι τὰ δύο συμβαλλόμενα μέρη ἦταν οἱ Βυζαντινοὶ καὶ οἱ Βούλγαροι καὶ ἀπ' τὴν ἄλλη ὡς *terminus post quem* γιὰ τὴν ἔναρξιν τοῦ πολέμου τὸ ἔτος ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Βουλγάρων, τὸ 864, ὁπότε καὶ ἐπῆλθε ἡ πνευματικὴ υἱοθεσία τῶν ἀπὸ μέρους τῶν Βυζαντινῶν.

The Classical Background of the *Scriptores post Theophanem*, Dumb. Oaks Pap. 8 (1954) 16.- K. Weitzmann, *Greek Mythology in Byzantine Art*, Princeton 1951, 200 - 201.

10. Βλ. H. Hunger, *On the Imitation* (μίμησης) of Antiquity in Byzantine Literature, Dumb. Oaks Papers 23 - 24 (1969 - 70) 21 - 22. - F. Dölger, *Byzantine Literature*, ἐν *Cambridge Medieval History*³ IV. 2 σ. 239.

11. Π.χ. Ἀρέθας (Σ. Κουγέας, Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, ἐν Ἀθήναις 1913, 146.11 - 14 = L.G. Westerink, *Arethae Scripta Minora* I. 324. 15-17) «ἐμοὶ δ' εἴ τις ἐθελήσει πειθῆναι εἶναι, οὐδὲ μύθους ἂν ἔτ' ἀξιώῃ τούτοις λογίζεσθαι, πραγμάτων δὲ μόνον ἀλληγορίαν ὀξέως πᾶσι τὸ λυσιτελοῦν προμηθευμένην». Πβλ. Ἀ. Βασιλικούλου - Ἰωαννίδου, Ἡ ἀναγέννησις σ. 67.

Στὴ συνέχεια ὁ ρήτορας κάνει λόγο γιὰ βεβήλωση τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς πνευματικῆς υἱότητος («ὅταν ὁ φιλοδοξίας ποταμός, ὁ τυφῶν, ὁ ὑετός, ἡ νιφάς, οἷα καὶ μάλιστα τὸν Αἰμόν τε καὶ τὸν Ἴστρον κλονεῖ, τῇ τοῦ ἄρχοντος προσερρῇ ψυχῇ»). Ὁ βυζαντινὸς ρήτορας δὲν ψέγει τοὺς Βουλγάρους σὰν ἔθνος γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῶν βυζαντινοβουλγαρικῶν σχέσεων καὶ γιὰ τὰ δεινὰ ποὺ ἐπισώρευσε ὁ πόλεμος, ἀλλὰ ἓνα πρόσωπο, τὸν «ἄρχοντα». Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ ρήτορας ἐννοεῖ τὸν ἄρχοντα τῶν Βουλγάρων Συμεὼν καὶ αὐτὸν ἀποκαλεῖ σὲ ἄλλα μέρη τοῦ κειμένου νέον Ἀδερ, καινὸν Ὀλοφέρνην, Γολιάθ, θῆρα, πολύτροπον.

Ἄς δοῦμε ὅμως τί στοιχεῖα προσφέρει ὁ λόγος σχετικὰ μὲ τὴν εἰρήνην ποὺ πανηγυρίζεται. Σὲ δύο σημεῖα τοῦ κειμένου μᾶς παρέχεται κατὰ ρητορικὸ τρόπο ὡς *terminus post quem* γιὰ τὴ σύναψη τῆς εἰρήνης τὸ ἔτος θανάτου τοῦ Συμεὼν, τὸ 927:

α) Στὴν § 7 αἰς τὸν πλοῦτον τῆς σοφίας καὶ δυνάμεως αὐτοῦ (=τοῦ Θεοῦ) διηγῆσεται; . . . ὅτι τὸν τῶν ζιζανίων σπορέα καὶ φύλακα, τὸν νέον Ἀδερ, τὸν καινὸν Ὀλοφέρνην (=Συμεὼν) προδιαμεθοδευσάμενος τῷ αὐτοῦ κόρῳ (=υἱὸς τοῦ Συμεὼν, Πέτρος) τὴν διασπορὰν τοῦ Ἰσραὴλ ἀνεσώσατο».

β) § 16: «Τὸν μὲν Ἰεσσαὶ παῖδα (=Δαβὶδ) μετὰ τὸ χρῆσμα καὶ τὴν ἐπιπνοίαν ὅμως οὐκ εἶα Θεὸς οὐδὲ θεμέλιον πῆξαι τῷ οἴκῳ· εἰ γὰρ τὸ ἐξ Αἰγύπτου παραιτεῖται σιδήριον, πῶς αἱμάτων χεῖρα προσήσεται; τῷ μέντοι παιδί (=Σολομῶν) τελέσαι τὸ ἔργον προτρέπεται, ἵσως ὅτι τῶν τοιούτων ἀνέπαφος. Οὕτω μοι δοκεῖ καὶ αὐτὸν (=Συμεὼν) ἐξ ἥβης τοῖς τοιούτοις ἐνασκηθέντα εἰς τὸ οὕτω σεπτὸν ἔργον οὐ παραδέξασθαι, διὸ τῷ αὐτοῦ μᾶλλον ἐπευδοκεῖ παιδί κατανύσαι τὸ βούλημα».

Προφανῶς ὁ ρήτορας κάνει λόγο γιὰ τὴν εἰρήνην, ἡ ὁποία κατὰ τίς μαρτυρίες τῶν χρονογράφων ὑπογράφηκε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Συμεὼν (27 Μαΐου 927) μαζί μὲ τὰ «γαμικὰ συμβόλαια», λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν γάμο τοῦ υἱοῦ τοῦ Συμεὼν Πέτρου μὲ τὴν ἐγγονὴ τοῦ Ρωμανοῦ Μαρία (8 Ὀκτωβρίου 927)¹².

Ἡ ἐπικίνδυνη κατάσταση ποὺ δημιουργήθηκε στὴ Βουλγαρία ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Συμεὼν ἀπὸ τὸν λιμό, τὴν ἐξέγερση τῶν ἄλλων ἐθνῶν (τουρκικῶν φύλων, Κροατῶν κ.ἄ.) καὶ ἀπὸ ἐπικειμένη ἐκστρατεία τῶν Βυζαντινῶν ἀνάγκασε τὸν διάδοχό του Πέτρο νὰ προχωρήσῃ σὲ διαπραγματεύσεις καὶ νὰ προτείνῃ στοὺς Βυζαντινοὺς εἰρήνην¹³ (πβλ. § 17 «Ἦκεν οὖν αὐτόμολος ὅτι ἐκεῖθεν τὸ ὄρημα»). Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ ριζικὴ μεταβολὴ στὰ βυ-

12. Συν. Θεοφ. 413.21 - F. Dölger, Reg. 612. Πβλ. Th. Uspensky, Slovo σ. 101 κ.ἑ. - R. Devreesse, Codices vaticani II, cod. 483. - Fontes Historiae Bulgaricae 82. - R. Jenkins, The Peace 287, 289.

13. Συν. Θεοφ. 411. 13 κ.ἑ., 412. 9 κ.ἑ.,

ζαντινοβουλγαρικά πράγματα καὶ τὴν πρωτοβουλία τοῦ υἱοῦ τοῦ Συμεὼν ὑπαινίσσεται ὁ ρήτορας ὅταν λέγῃ: § 7 «τίς τὰ παρόντα κατ’ ἀξίαν αἰνέσεται; Τὴν παρ’ ἐλπίδα μεταβολήν, τὴν παρὰ προσδοκίαν ἀλλοίωσιν, τὴν ἀνέκφραστον ἄμειψιν, τὴν ἄπιστον ταύτην ἐνότητα;».

Τὸ συμπέρασμα αὐτό, ὅτι πανηγυρίζεται ἡ συνθήκη εἰρήνης · οὐ 927 καὶ ὄχι ἀπλῶς μιὰ ἀνακωχή ἢ ὑπόσχεση εἰρήνης (ὅπως πιθανώτατα συνέβη τὸ 924), ἐνισχύεται ἀπὸ τοὺς ἐξῆς λόγους τοῦ ρήτορα: § 17 «Ἦκεν οὖν αὐτόμολος ὅτι ἐκεῖθεν τὸ ὄρημα. Καὶ ὑμεῖς τὸ πατρῶν τειχίον χερσὶ διασπᾶσαντες καὶ χεῖλεσι χεῖλην προσπτύξαντες καὶ χερσὶ χεῖρα λαβόντες, ἐσπείσασθε, ἐπιστώσασθε, καὶ οἱ λόγοι μετὰ τοῦ λόγου καὶ καλῶς ἡ διαθήκη ἐπισφραγίζεται». Ἐπισημαίνεται μάλιστα καὶ ἡ δυσαρέσκεια πού θά προκαλέσῃ ἡ βυζαντινοβουλγαρικὴ εἰρήνη στοὺς Ἀραβες: § 18 «οἱ τῆς Ἀγαρ μόνον οἰμώζουσι καὶ οἰμώζουσιν, οἱ καὶ μόνω τῷ ἡχῷ τῆς ἡμῶν ὁμονοίας τὰς καρδίας ἀφῆρηνται».

Ὁ λόγος λοιπὸν πρέπει νὰ γράφηκε γιὰ τὸν πανηγυρισμὸ τῆς εἰρήνης τοῦ 927.

2. Ἐκφωνήθηκε ὁ λόγος καὶ ποῦ;

Δὲν ἔχομε καμία πληροφορία ἢ ἐνδειξὴ ἀπὸ ἄλλες πηγὰς ἢ τὸ ἴδιο τὸ κείμενο ἀν’ ὃ λόγος ἐκφωνήθηκε ἢ γράφηκε ἀπλῶς μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς εἰρήνης.

Ὁ χ ὤ ρ ο ς ὅπου ἐκφωνήθηκε ἢ ἐπρόκειτο νὰ ἐκφωνηθῇ ὁ λόγος δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσδιορισθῇ ἐπακριβῶς. Ὁ Uspensky ὑπέθεσε ὅτι πρόκειται γιὰ πανηγυρικὸ πού ἐκφωνήθηκε στὴν Ἀγία Σοφία καὶ γι’ αὐτὸ τὸν ὀνόμασε «ἐκκλησιαστικὸν λόγον» (*cerkovnoe slovo*)¹⁴. Ἀντίθετα ὁ Jenkins ὑποστήριξε ὅτι ἐκφωνήθηκε στὸ παλάτι ἀπὸ τὸν ἐπίσημο ρήτορα τοῦ παλατιοῦ καὶ μπορεῖ νὰ συγκριθῇ μὲ τοὺς λόγους πού εἶχε ἐκφωνήσει παλαιότερα ὁ Ἀρέθας κατὰ τὴ διάρκειαν συμποσίων. Τὴν ἀποψή του αὐτὴ τὴ στηρίζει στὸ γεγονός ὅτι τὸ κείμενο εἶναι πλούσιο σὲ κλασικὰ χωρία καὶ ὁ ρήτορας ἀναφέρεται ἔστω καὶ συγκαλυμμένα σὲ σύγχρονα πολιτικὰ πρόσωπα¹⁵.

Κατ’ ἀρχὴν νομίζω πὼς ἡ χρῆσις κλασικῶν χωρίων — πού ἐξ ἄλλου στὸ κείμενόν μας εἶναι πολὺ λιγότερα σὲ ἀριθμὸ ἀπὸ τὰ ἀγιογραφικά — καὶ παραδειγμάτων ἀπὸ τὴ θύραθεν φιλολογία δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς τεκμήριον γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ χώρου καὶ τῆς ιδιότητος τοῦ ρήτορα. Ἡ συνύπαρξις τῆς κλασικῆς καὶ τῆς χριστιανικῆς παράδοσης θεωροῦνταν αὐτονόγη στα ἔργα τῶν μορφωμένων τῆς ἐποχῆς, εἴτε κληρικοὶ ἦσαν αὐτοὶ εἴτε λαϊκοί.

14. Th. Uspensky, Slovo 48.

15. R. Jenkins, The Peace 289.

Τὰ ἐξῆς στοιχεῖα ὥστοςο κατὰ τὴ γνώμη μου δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ λόγος ἐκφωνήθηκε στὸ παλάτι:

1) Πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν περίπτωσιν νὰ ἐκφωνήθηκε ὁ λόγος κατὰ τὴ διάρκεια αὐτοκρατορικοῦ συμποσίου, διότι εἶναι πολὺ μεγάλος, ἂν συγκριθῇ μὲ τὶς «ἐπιτραπέζιες δημηγορίες» π.χ. τοῦ Ἀρέθα.

2) Ἄν ὁ λόγος ἐκφωνοῦνταν στὸ παλάτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελεῖ καὶ ἓνα πανηγυρικὸ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα. Ἀντίθετα μὲ ἄλλους πανηγυρικοὺς, στὸ κείμενό μας ὁ αὐτοκράτορας δὲν προσφωνεῖται σὲ κανένα σημεῖο. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ μάλιστα μᾶς ὀδηγεῖ στὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἴσως δὲν ἦταν κἀν παρών. Ἀπουσιάζουν τελειῶς τὰ συνήθη κοσμητικὰ ἐπιθέτα πού χρησιμοποιοῦνται ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὸν αὐτοκράτορα. Ὁ ρήτορας ὑπαινίσσεται μόνον τὸν αὐτοκράτορα ὡς ἐξῆς: § 4 «ἀλλ' οἶμαι τὸ κράτος ἀγανακτεῖν, ἐπεὶ καὶ εἰρηνικώτατον καὶ λίαν φιλόφιλον καὶ τῶν ἐορταζομένων παραίτιον.», § 5 «δεῦτε λευχειμονοῦντες. . . Μωσέως ἡγουμένου.», § 7 «τὸν ζηλωτὴν Ἰωνᾶν τοῖς καιροῖς ἐχαρίσατο. . . τὸν αὐτὸν καὶ βασιλέα καὶ πρόμαχον καὶ ἀγωνιστὴν καὶ διαλλακτήριον», § 15 «ἐξ ὕδατος ἀναλαμβάνει Θεὸς τὸν Μωσῆν. . . τὸν Ἰακώβ οἶκον ἐπανασώσασθαι», § 22 «αὐτοῦ Μωσέως ἡγουμένου». Μόνον στὴν § 16 ὁμιλεῖ σὲ β' πρόσωπο: «Καὶ παρουσιάσας εὐθὺς προκαλεῖται τὸ κράτος. Καὶ ὃ τῆς ὑμῶν πίστεως καὶ γενναιότητος. . . φίλος κατὰ τὸν Δαβὶδ στιλβουμένοις τοῖς δόρασιν ἔδυνας». Ἀντίθετα οἱ ἀκροατὲς προσφωνοῦνται σὲ δύο σημεία: § 10 «μηκέτι, μηδαμῶς, ἀδελφοί», § 20 «μὴ μηδαμῶς, ὃ φιλότης καὶ ἀδελφότης».

3) Ὁ ρήτορας καλεῖ στὴν § 5 ὅλο τὸν λαὸ νὰ προσέλθῃ ἐορταστικὰ ντυμένος στὸ ναό, νὰ ἀπευθύνῃ εὐχαριστήριους ὕμνους στὸ Θεό, νὰ πλησιάσῃ τὸ Θυσιαστήριον: «Δεῦρό μοι πᾶς ὁ τῶν θρόνων καὶ ὁ τοῦ βήματος. . . ὅσοι τε τοῦ κράτους πέλας καὶ ὅσοι τούτων ἐχόμενοι, πολῖται καὶ ἀστυγείτονες, αἱ πατριαὶ τῶν ἐθνῶν, οἱ ἀνὰ πάντα τὰ πέρατα, οἱ λογιζόμενοι τὴν ἄνωθεν πρόνοιαν καὶ τὰ ἐκεῖθεν περιμένοντες κρίματα, οἱ θύοντες τὰς αἰνέσεις. . . οἱ ἐκτοπισθέντες. . . ἐν ἐσχατιαῖς ἀβάτοις τε καὶ ἀνύδροις. . . δεῦτε λευχειμονοῦντες ἔνδοθεν ἔκτοθεν, ἀμφοτέρως τὰς λαμπάδας φαιδρύναντες, τοῖς περὶ τὸν Ἰθάματα ἐναριθμούμενοι, τῆς γερουσίας ἀπτόμενοι, Μωσέως ἡγουμένου καὶ Ἀαρὼν τῶν τιμῶν εἰς τὸν οἶκον Κυρίου μετὰ ὁμονοίας συνίωμεν, εἰς τὰς πύλας αὐτοῦ ἐν ἐξομολογήσει, εἰς τὰς αὐλὰς αὐτοῦ ἐν ὕμνοις. Διαβῶμεν τὸ κλίτος, τῇ σκηνῇ προσχωρήσωμεν, τῷ ἱλαστηρίῳ προσχῆσωμεν, ἀκούσωμεν τί λαλήσει ὁ τοῖς χερουβὶμ καλυπτόμενος»¹⁶. Ὡς ἦταν περίεργο νὰ ἀπηύθυνε μία τέτοια

16. Πβλ. ἐπίσης στὴν § 22: «Δεῦτε καὶ ταῖς εὐχαῖς αὐτὴν ἔτι κρατύνωμεν, αὐτοῦ Μωσέως ἡγουμένου καὶ τῷ κατὰ τοῦ Ἀμαλὴκ τύπῳ ἱλεουμένου». - Συνήθως ἦταν ὁ πάνδημος ἐορτασμὸς καὶ ἡ προσέλευση τοῦ λαοῦ στοὺς ναοὺς ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ ἀπαλλαγὴ πόλεως ἀπὸ

ἐκκληση ἀπὸ τὸ παλάτι, διότι ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ Κλητορολόγι τοῦ Φιλοθέου, οἱ θρησκευτικὲς ἐκδηλώσεις (τελετές, ἀκολουθίες, λιτανεῖες κλπ.) πάντοτε προηγούνταν τῶν τελετῶν καὶ συμποσίων ποὺ παρέθετε ὁ αὐτοκράτορας στὸ παλάτι ¹⁷. Ἡ πρόσκληση λοιπὸν ποὺ ἀπευθύνει ὁ ρήτορας πρὸς ὅλες τὶς κατηγορίες τῶν κληρικῶν καὶ λαϊκῶν στὴν § 5 παρέχει ἐνδείξεις ὅτι ὁ πανηγυριστὴς θὰ μιλοῦσε μέσα σὲ ναό.

3. Πατρότητα τοῦ κειμένου

Ἡ εὐρεῖα φιλολογικὴ συγκρότηση, ἡ ἄφθονη χρῆση ὀνομάτων καὶ εἰκόνων ἀπὸ τὴν Ἀγία Γραφή καὶ τῇ θύραθεν φιλολογία μᾶς ὁδηγοῦν στὴν ἀναζήτηση τοῦ ρήτορα μέσα ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν μορφωμένων κληρικῶν ἢ καὶ ἀξιωματοῦχων κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή. Ὡς πιθανότεροι συγγραφεῖς θεωρήθηκαν κατὰ καιροὺς ὁ Νικόλαος Μυστικός, ὁ Νικῆτας Μάγιστρος, ὁ Ἀρέθας καὶ ὁ Θεόδωρος Δαφνοπάτης ¹⁸.

α) Νικόλαος Μυστικός

Κατὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ λόγου ὁ Uspensky παραθέτει ἀνάλογα χωρία ἀπὸ τὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ, γιὰ νὰ διαφωτίσει ὀρισμένους ὑπαίνομους τοῦ ρήτορα, ποὺ ἀναφέρονται στὶς βυζαντινοβουλγαρικὲς σχέσεις. Κατὰ τὴ γνώμη του ὄχι τόσο ἡ γλῶσσα ὅσο ἡ ὁμοιότητα στὶς ἰδέες φέρουν τὸν λόγο πολὺ κοντὰ πρὸς τὸν Νικόλαο Μυστικό ¹⁹. Ὅπως ὅμως καὶ ὁ ἴδιος διαπιστώνει, εἶναι ἀδύνατη ἡ ταύτιση τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ μὲ τὸν ρήτορα, διότι ὁ Πατριάρχης πέθανε στὶς 25 Μαΐου τοῦ 925, ἐνῶ ὁ λόγος, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, ἀναφέρεται στὴν εἰρήνῃ τοῦ 927 ²⁰. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ F. Dölger κáνοντας λόγο γιὰ τὸ ἀνώνυμο αὐτὸ κείμενο θεωρεῖ ὅτι τοῦτο ἀναφέρεται στὴν εἰρήνῃ τοῦ 924 καὶ ὅτι ἀσφαλῶς συγγραφέας του πρέπει νὰ εἶναι ὁ Νικόλαος Μυστικός ²¹. Μὲ τὴ μετáθεση τῆς χρονολογίας τῆς πανηγυριζόμενης εἰρήνης στὸ 924 αἶρεται βέβαια τὸ ἐμπόδιο ποὺ παρέχει τὸ ἔτος θανάτου τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ (925).

βαρβαρικὴ ἐπιδρομὴ, τὴν ὑπογραφὴ εἰρήνης ἢ καὶ γιὰ τὴν κατάργηση φόρου ἀκόμη. Βλ. σχετικὰ Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν Βίος καὶ πολιτισμὸς τ. 5, σ. 21 σημ. 44 καὶ 46, σ. 191 καὶ 195.

17. Κλητορολ. Φιλοθ. (ἐκδ. Bury) 166. 1 κ.έ., 169. 20 κ.έ., 171.33 κ.έ., 175.13 κ.έ.κ.ἀ.

18. G. Moravcsik, Byzantinoturcica 1 ², Berlin 1958, σ. 223 - 224. - I. Καραγιαννόπουλος, Πηγαὶ τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1975³, ἀρ. 308.

19. Th. Uspensky, Slovo 121.

20. Th. Uspensky, Slovo 123.

21. F. Dölger, Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen (Kaisers (=Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ettal 1953, 183 - 196) 227.17 = Staatenwelt 190, σημ. 17) - Πβλ. Reg. 604.

Γεγονός όμως είναι ότι απ' τή μιὰ εἰρήνην τοῦ 924 δὲν φαίνεται νὰ ὑπογράφηκε ποτὲ ²² καὶ απ' τὴν ἄλλη ὁ λόγος μᾶς παρέχει ἐνδείξεις ὅτι πανηγυρίζει τὴν εἰρήνην τοῦ 927.

Ἐξ ἄλλου οἱ ὁμοιότητες μεταξὺ τοῦ λόγου καὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ εἶναι ἐλάχιστες. Περιορίζονται μόνο στὴν ἀναφορὰ τῆς πνευματικῆς υἱοθεσίας τῶν Βουλγάρων ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ²³, στὴ θεώρηση τοῦ πολέμου ὡς ἔργου τοῦ σατανᾶ ²⁴ καὶ στὴν περιγραφὴ τῶν καταστροφῶν ποὺ προκάλεσε ὁ πόλεμος ²⁵. Καὶ ἡ περιγραφὴ ὅμως αὐτὴ ἀνάγεται σὲ παλαιότερα πρότυπα ²⁶. Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ λόγος εἶναι τελείως ξένος πρὸς τὶς ἐπιστολὰς τοῦ Νικολάου ἀπὸ ἄποψη φρασσεολογίας καὶ ὅφους.

β) Νικήτας μάγιστρος

Ὁ J. Darrouzès θεώρησε ὡς πιθανὸν συγγραφέα τοῦ λόγου τὸν Νικήτα μάγιστρο ²⁷. Πλούσιος καὶ μορφωμένος πατρίκιος, συμπέθερος τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ καὶ παπποὺς τῆς Μαρίας ποὺ παντρεύτηκε τὸν γιὸ τοῦ Συμεὼν Πέτρο, τὸ 927 ὁ Νικήτας βρισκόταν στὸ ἀπόγειο τῆς σταδιοδρομίας του ὡς μαγίστρου, γιὰ νὰ πέσῃ σὲ δυσμένεια λίγο ἀργότερα καὶ νὰ ἐξορισθῇ (927 - 928) ²⁸. Τοῦ ἀποδίδονται ὁ Βίος Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας καὶ 31 ἐπιστολὰς ποὺ τὶς ἐξέδωκε τελευταῖα ὁ L. G. Westerink ²⁹.

Οἱ ἐπιστολὰς του διακρίνονται γιὰ τὸ περίτεχνο ὅφος καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐξεζητημένων ἐκφράσεων, τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας ³⁰. Ἀφθονες εἰκόνες ἀπὸ τὴ φύση, ὁμηρικὰ καὶ ἄλλα ἀρχαῖα χωρία, ἐλάχιστα ἀγιογραφικά, πλῆθος ἀρχαίων ἱστορικῶν καὶ μυθολογικῶν ὀνομάτων διαν-

22. Τὸ λέγει σαφῶς ὁ Ρωμανὸς σ' ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Συμεὼν, ΔΙΕΕ. 2 (1885/9) 44: «ὁπου γε ἀμφοτέρων ἡμῶν αὐτοῦ καὶ καθομιλησάντων οὐδὲν τῶν εἰς εἰρήνην συντεινόντων ἐγένετο». - Νικ. Μυστ. ἐπιστ. 31, 208.24-25 ('Ιαν.-Ἀπρ. 925) ἔκδ. R.J.H. Jenkins - L.G. Westerink, Nicholas I. Patriarch of C/ple. Letters. [Dumbarton Oaks Texts, 2] Dumbarton Oaks 1973. «Ποῦ τοῖνυν... τῶν σῶν λόγων αἱ ὑποσχέσεις; Τί γέγονεν ἡ μακαρία ἐκείνη ἐν τοῖς ρήμασιν εἰρήνην...»

23. Βλ. κατωτέρω σ. 383 (σχόλια).

24. Βλ. κατωτέρω σ. 384 (σχόλια).

25. Βλ. κατωτέρω σ. 383 (σχόλια).

26. Ψαλμ. 77. 63 - 64, Θρῆνοι Ἱερεμ. 5. 11 - 14, C. Kempen, Procopii Gazei in imperatorem Anastasium Panegyricus (Diss. Bonn 1918) 6.8 κ.έ.

27. J. Darrouzès, Inventaire des epistoliers byzantins du Xe siècle. REB. 18 (1960) 126.

28. Συν. Θεοφ. 417. 3 κ.έ. Πβλ. J. Darrouzès, Inventaire 126.

29. Nicétas Magistros, Lettres d'un exilé (928 - 946). Introduction, édition, traduction et notes par L.G. Westerink [Le monde byzantin] Paris 1973, ὅπου καὶ ἐκτενὴς εἰσαγωγὴ γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸν βίον τοῦ Νικήτα μάγιστρου, σ. 23 - 38.

30. Βλ. Ν. Τωμαδάκης, Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία. Ἀθῆναι 1969 - 70.- Ἀ. Βασιλικοπούλου - Ἰωαννίδου, Ἡ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων σ. 95.

θίζουν τις ἐπιστολές του. Τὸ στοιχεῖο ὅμως ποὺ ἀπομακρύνει τὸν Νικήτα μάγιστρο ἀπὸ τὸν συγγραφέα τοῦ λόγου εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ὑπερβολὴ καὶ τὸ πομπώδες ὕφος. Οἱ ἐπιστολές κατακλύζονται ἀπὸ κενές, ἐξεζητημένες ἐκφράσεις, μύθους καὶ ἱστορικές ἀφηγήσεις. ‘Ο Νικήτας μάγιστρος δὲν ἀρκεῖται σὲ ἀπλὴ μνεῖα τῶν ἀρχαίων ὀνομάτων καὶ σὲ ὑπαινιγμούς μύθων, ἀλλὰ δίνει συνήθως ὀλόκληρους τοὺς μύθους ἢ ἀφηγεῖται τὸ ἱστορικὸ γεγονός (π.χ. ἐπ. 18 ἀφήγηση γιὰ τὴ διάβαση τοῦ ‘Ελλησπόντου ἀπὸ τὸν Ξέρξη, ἐπ. 7 τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Κροίσου καὶ ‘Αδραστου). ‘Αντίθετα ὁ συγγραφέας τοῦ λόγου ὑπαινίσσεται τοὺς μύθους καὶ τὰ ἱστορικά γεγονότα, τὰ θεωρεῖ γνωστά καὶ γι’ αὐτὸ τὰ χρησιμοποιεῖ ἀλληγορικά, γιὰ νὰ ὑποδηλώσῃ πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς ἐποχῆς. Οἱ ἀλληγορίες, ὅσο κι ἂν καθιστοῦν τὸ κείμενο δύσκολο, ἐντάσσονται στὴν ὅλη διατύπωση τῶν ἰδεῶν τοῦ ρήτορα χωρὶς νὰ δίνουν τὴν ἔννοια τοῦ περιττοῦ ³¹.

γ) ‘Αρέθας

Μία ἄλλη προσωπικότητα τῆς ἐποχῆς μὲ ἔντονη φιλολογικὴ καὶ συγγραφικὴ δραστηριότητα καὶ μὲ ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὰ πράγματα τῆς ‘Εκκλησίας, ἦταν ὁ πρωτόθρονος Καισαρείας ‘Αρέθας. ‘Η μορφὴ του κυριαρχεῖ κατὰ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 10 αἰ. μὲ τὴ στάση του στὸ θέμα τῆς τετραγαμίας ποὺ τὸν ἔφερε ἀντιμέτωπο πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Στ’ ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν Πατριάρχη Νικόλαο Μυστικὸ ³². Τὸ 927, τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφηκε ὁ λόγος, ὁ ‘Αρέθας πρέπει νὰ εἶχε περάσει τὰ 75 του χρόνια, ἂν δεχθοῦμε ὡς πιθανὸ ἔτος γεννήσεως τὸ 850 ³³. ‘Ετρεφε φιλικὰ αἰσθήματα πρὸς τὸν Ρωμανό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ συγχαρητήρια ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ ἀπηύθυνε συνοδευοντας τὸ δῶρο του γιὰ τὴ σύναψη τῆς εἰρήνης τοῦ 927 ³⁴ καὶ ἀπὸ τὴ στάση του λίγο ἀργότερα στὸ θέμα τῆς χειροτονίας τοῦ υἱοῦ τοῦ Ρωμανοῦ, Θεοφυλάκτου, ὡς Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ³⁵.

‘Ο Sangin σ’ ἓνα σύντομο σημείωμα ὑποστήριξε ὡς συγγραφέα τοῦ λόγου τὸν ‘Αρέθα, διότι διαπίστωσε, γράφει, στυλιστικὲς ὁμοιότητες τοῦ λόγου πρὸς τὰ ἔργα τοῦ ‘Αρέθα ³⁶.

‘Ωστόσο ὁ τελευταῖος ἐκδότης τοῦ ἔργου τοῦ ‘Αρέθα L. G. Westerink δὲν

31. Καὶ ὁ L.G.Westerink, Nicetas magistros σ. 46 ἀποκλείει τὸν Νικήτα μάγιστρο ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς συγγραφεῖς.

32. Βλ. Σ. Κουγέας, ‘Ο Καισαρείας ‘Αρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ, ἐν ‘Αθήναις 1913, σ. 10, 12 κ.έ.

33. Σ. Κουγέας, ‘Ο Καισαρείας ‘Αρέθας σ. 1 - 2.-P. Lemerle, Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle, Paris 1971, σ. 207.

34. ‘Αρέθας, Scripta Minora I, σ. 265 - 6.

35. ‘Αρέθα ἐπιστ. πρὸς τὸν Γρηγόριο ‘Εφέσου, Scripta Minora I, σ. 290-3.

36. M.Sangin, Vizantiiskii pisatel’ Arefa - avtor «Slova o mire s Bolgarami» 927 goda. Istoricheskie Zametki No 3, σ. 177.

συμπεριέλαβε τὸν λόγο στὴν ἔκδοση καὶ αἰτιολογεῖ στὴν εἰσαγωγὴ τὴν παράλειψή αὐτὴ ὡς ἑξῆς: «contra vero orationem de pace cum Bulgaris... sciens omisi, cum in ea nihil quod Arethae proprium sit agnoscam»³⁷.

δ) Θεόδωρος Δαφνοπάτης

Ὁ λόγος τέλος ἀποδόθηκε καὶ στὸν Θεόδωρο Δαφνοπάτῃ ἀπὸ τὸν I. Dujčev³⁸, δὲν γνωρίζουμε ὅμως τί στοιχεῖα τὸν ὀδήγησαν στὸ συμπέρασμα αὐτό. Τὴν ἀποψὴ τοῦ ὥστος ἀκολουθεῖ καὶ ἡ βουλγαρικὴ ἔκδοση, ἐνῶ τελευταῖα ὁ R. J. Jenkins προσπάθησε νὰ τὴν αἰτιολογήσῃ³⁹.

Τὰ στάδια τῆς σταδιοδρομίας τοῦ Θεόδωρου Δαφνοπάτῃ εἶναι γνωστά, μᾶς διαφεύγουν ὅμως τὰ ἀκριβῆ χρονικά τους ὅρια. Χρημάτισε μάλιστα καὶ μυστικός τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἐπιστολὲς ποὺ ἔγραψε ἐξ ὀνόματος τοῦ Ρωμανοῦ. Τὴ θέση αὐτὴ κατεῖχε πιθανὸν ἀπὸ τὸ 925⁴⁰. Ἀναδείχθηκε πατρίκιος καὶ ἐπὶ Ρωμανοῦ Β' ἑπαρχος τῆς πόλεως⁴¹.

Ἐγραψε ἐπιστολὲς καὶ λόγους⁴², μιὰ ἐκλογὴ ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου⁴³ καὶ πιθανὸν βίο τοῦ Θεόδωρου Στουδίτη⁴⁴. Θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς Σακκελίωνα καὶ Šestakov ὡς ὁ πιθανότερος συγγραφέας τῶν βιβλίων I - IV καὶ VI τῆς Συνέχειας τοῦ Θεοφάνη⁴⁵, ἐνῶ ἀπὸ τὸν K. Krumbacher τοῦ β' μέρους τοῦ VI βιβλίου⁴⁶. Τὸ V βιβλίο, ὡς γνωστόν, ἀποδίδεται στὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο.

37. L.G.Westerink, *Arethae Scripta Minora* II, σ. IX - X. Καὶ ἡ P.Karlin - Hayter, *Le paracoimomène Constantin l'eunuque était euthymien*. *Byzantion* 33(1963) 251 σημ. 1, ἀποκλείει τὸν Ἀρέθα ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς συγγραφεῖς.

38. G.Moravcsik, *Byzantinoturcica* 1² σ. 223.

39. R.Jenkins, *Peace* 302. - Μὲ τὸν Jenkins συμφωνοῦν καὶ οἱ P. Karlin - Hayter, *The Homily on the Peace with Bulgaria of 927 and the «Coronation» of 913*. *JÖBG*. 17 (1968) 39. - L.G.Westerink, *Nicéas magistros* σ. 49. Ὁ I. Dujčev, *Medioevo Byzantino-slavo* τ. 2, Roma 1968, σ. 623 ἀποδέχεται τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Jenkins χωρὶς ὅμως νὰ προσθέτῃ τοὺς δικούς του λόγους ποὺ τὸν ὀδήγησαν στὴν ταῦτιση.

40. Κατὰ τὸν R. Browning, *The Correspondence of a tenth-century Byzantine Scholar*. *Byzantion* 24 (1954) 431 ὁ Δαφνοπάτης διαδέχθηκε πιθανὸν ὡς μυστικός τὸν Ἰωάννη μυστικὸ καὶ παραδυναστεύοντα ποὺ κατηγορήθηκε γιὰ συνωμοσία τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 925: *Συν. Θεοφ.* 410. 13.

41. Πβλ. *Σακκελίων*, ΔΙΕΕ. 2 (1885 - 89) 39 - 40. - R. Browning, *Correspondence* σ. 431 - 432.

42. *Σακκελίων*, ΔΙΕΕ. 1 (1883 - 85) 657. - Σπ. Λάμπρος, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 20 (1926) 31 - 46 καὶ 139 - 144. - J. Darrouzès, *Inventaire* 130 - 131.

43. Πβλ. Σπ. Λάμπρος, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 1 (1904) 186.

44. PG. 100, 113. Πβλ. P. Alexander, *Secular Biography at Byzantium*. *Speculum* 15 (1940) 196, σημ. 3.

45. *Σακκελίων*, ΔΙΕΕ. 2(1885/9) 39-40. F. Hirsch, *Byzantinische Studien*, Leipzig 1876 (Amsterdam 1965), σ. 284 σημ. 1. Šestakov, 2me Congrès Int. des Etudes Byzantines (Belgrad 1929) 35 - 45. - R. Jenkins, *Peace* 302.

46. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis*

‘Ο R. Jenkins ἀπέδωσε καὶ αὐτὸς τὸν λόγο στὸν Θεόδωρο Δαφνοπάτη, διότι διαπίστωσε τὶς ἐξῆς ὁμοιότητες μεταξὺ τοῦ λόγου καὶ τῆς Συνέχειας τοῦ Θεοφάνη: α) “Ὅπως εἶχε ὁ ἴδιος παρατηρήσει παλαιότερα ὁ συγγραφέας τῆς Συνέχειας πρέπει νὰ ἐπηρεάσθηκε κυρίως ἀπὸ δύο ἱστορικούς, τὸν Πολύβιο καὶ τὸν Πλούταρχο ⁴⁷. Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονὸς σημειώνει ὅτι καὶ ὁ ρήτοράς μας μόνον αὐτοὺς τοὺς δύο ἱστορικούς μνημονεύει ὀνομαστικά: «Πόσων ἱστορίαι Πολυβίων, πόσων Πλουτάρχων παράλληλοι, ποίων ῥαψωδῶν μέτρα, τίνα εὐγλωτταῖαι ῥητόρων τὰ τοιαῦτα σχήσουσι διηγήματα;» (§7). β) ‘Η πρόθεση τοῦ ρήτορα νὰ ἐκθέσῃ τὰ αἷτια καὶ τὶς ἀφορμὰς τῆς βυζαντινοβουλγαρικῆς σύρραξης (§11): «ἐπεὶ δὲ τὸ πᾶν οὐχ οἶόν τε διατρανῶσαι μὴ καὶ τὰ πρότερον παραδείξαντας, τὰ δ’ οὐκ ἄλλως μὴ καὶ τὰς λαβὰς καὶ τὰ αἷτια παραστήσαντας καὶ ὅθεν καὶ ὅπως ἐκεῖνά τε προέβη καὶ τὰδ’ ἐπέβη...» παραλληλίζεται πρὸς ἐκείνη τοῦ συγγραφέα τῆς Συνέχειας (Συν. Θεοφ. 167. 17 κ.έ.): «ὅθεν καὶ ὅπως δηλώσει καὶ ταῦτα ἡ ἱστορία. Κωφὸν γὰρ τῷ ὄντι πως καὶ διάκενον τὸ σῶμα τῆς ἱστορίας ὅταν ἐστερημέναις ἔχει τὰς αἰτίας τῶν πράξεων» καὶ πρὸς χωρίο «προσφωνήσεως» τοῦ Δαφνοπάτη πρὸς τοὺς μητροπολίτες ἐκ μέρους τοῦ αὐτοκράτορα: «τὸ μὲν ὅθεν καὶ ὅπως, οὐκ ἐμὸν λέγειν, ἀλλ’ ὑμῖν παραχωρητέον εἰδέναι» ⁴⁸.

Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Jenkins ὥστόσο δὲν μοῦ φάνηκαν ἐπαρκῆ ὥστε νὰ δεχθῶ τὸν Θεόδωρο Δαφνοπάτη ὡς συγγραφέα τοῦ λόγου. Διαβάζοντας ἐξ ἄλλου τὸ ἔργο τοῦ Ἀρέθα διαπίστωσα πολὺ περισσότερες ὁμοιότητες στὴ φρασσεολογία, στὸ ὕφος καὶ στὸν ρυθμὸ μὲ τὸν λόγο τοῦ ρήτορά μας. Ἐτσι θεώρησα ἀπαραίτητη μίαν σύγκριση τοῦ λόγου μὲ τὰ ἔργα τοῦ Ἀρέθα καὶ μὲ τοῦ Δαφνοπάτη τὶς ἐπιστολὰς καὶ τὴ Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη στὸ σύνολό της. ‘Η ἀνεύρεση στυλιστικῶν ὁμοιοτήτων ἦταν ἀδύνατη, λόγῳ τοῦ ὅγκου καὶ τῆς ἀνομοιότητος τῶν συγκρινομένων ἔργων. Γι’ αὐτὸ περιορίστηκα στὴν ἀναζήτηση ὁμοιοτήτων στὸ λεξιλόγιο καὶ τὴ φρασσεολογία.

Σύγκριση τοῦ λόγου μὲ ἔργα τοῦ Ἀρέθα

Μία σύγκριση τοῦ λόγου μὲ τὸ ἔργο τοῦ Ἀρέθα μὲ ὀδήγησε στὶς ἀκόλουθες διαπιστώσεις:

1. ‘Ο ρήτορας ἀρέσκεται ὅπως καὶ ὁ Ἀρέθας στὴ χρῆση ὁμοήχων λέξεων, λέξεων μὲ τὸ ἴδιο θέμα ἢ καὶ διαφορετικῶν τύπων τῆς ἴδιας λέξης μέσα στὴν ἴδια πρόταση. Π.χ.

§1 τοῦ λόγου: εἶδεν ἰδοῦσα... ὁ πόλεμος πεπολέμωται §2 δίχα νόσου νοσοῦμεν...

zum Ende des byzantinischen Reiches (527 - 1453), München 1897 ², σ. 348..

47. R. J. H. Jenkins, The Classical Background of the Scriptorum post Theophanem, DOP. 8 (1954) 13 - 30.

48. Σακκελίω, ΔΙΕΕ. 2 (1885/9) 405. 15.

δίχα παρακοπῆς παρακόπτομεν... δίχα τῆς Αἰγυπτίων ἀχλύος ἀχλυούμεθα... §2 κατασκευῆς ἀποσκευασθείσης, ἀοίκητον γὰρ ἅπαν οἰκούμενον §3 παρθένων αἰδῶς ἀναιδῶς ἐλκομένη... τῆς τῶν δρώντων ἀναληγσίας, τῆς ἀλγεινῆς τῶν πασχόντων κακώσεως, ἐχθρῶν ἀσπόνδων γεγόναμεν ἀσπονδοῦντες... ὅτι μὴ ἀλλογενεῖς ἀλλοφύλοις, μηδὲ ἀλλογλώσσοις ἀλλόγλωσσοι §3 καὶ ταῦτα δόξης προσκαίρου καὶ στεφάνου χάριν ἐνὸς καὶ τούτου περιττοῦ τινος καὶ ἀκαίρου §7 τηρήσας ἐν τοῖς μεγίστοις τὸν μέγιστον καὶ χειρὶ χειρα κρατύνων καὶ βραχίονι βραχίονα δυναμῶν καὶ κυρῶν καὶ μετακινῶν ὅπου βούλεται καὶ ὡς βούλεται... §8 ἐκ διχονομίας ὁμόνοια, μετὰ διαφωνίαν ὁμοφωνία... οὐδὲ ὀρίζουσί τε καὶ παρορίζουσιν §12 στέφος δ τὴν Εὐρώπην ἀπεστεφάνωσε §13 τοὺς βουλευόντας κατὰ τῆς βουλῆς §17 κατὰ τοῦ νείκους νίκος ἡράμεθα... οἱ μετὰ τῆς ἀφροσύνης ἐν σωφροσύνῃ, οἱ μετὰ τῆς ἀπονοίας ἐν ὁμονοίᾳ §18 ταῦτα καὶ ὁ βλέπων, προβλέπων...

Πβλ. Ἀρέθα, Scripta Minora I. 14. 9 - 10 στρατηγῶ... συστρατηγούμεθα I. 14. 14 - 15 ἀπειρόκαλος... ἀπειροκάλως I. 58. 12 πάθος τῇ ἀπαθεί φύσει καὶ I. 16. 25 σκληρὸν σκληρῶς φέρεσθαι I. 138. 10 εἰς ἀπονοίας τε καὶ ἀνοίας ἀποκατάστασιν I. 157.5 κοινὸν ἄκουον καὶ ἰδιάζον ἀνιδιαζόμενον I. 180.24 τοῖς ἀνεπηρεάστοις ἐπηρεάζοντος I. 210.31 ὁ ἀκάθαρτος ἀνακαθάρας I.232.14 φοβεῖν ἡμᾶς φόβον οὗ φόβος οὐκ ἔστιν I.249.4 ὡς τὸ ἀπαρρησίαστον παρρησιάζειν I. 182. 24 βιάζεσθαι τὸ ἀβίαστον κ.ἄ.

2. Παράλληλη χρήση συνθέτων λέξεων, ποὺ διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ πρῶτο ἢ τὸ δεύτερο συνθετικό, μέσα στὴν ἴδια πρόταση.

§1 ἡ νύξ κατὰ τὸν εἰπόντα προέκυψε καὶ αὕτη ὡς ἑωσφόρος λελουμένος ἀφ' ὕδατος προέκυψε τὸν ὀρίζοντα §2 συγκέχυμαι τὸ πνεῦμα καὶ συντετάραγμαί §9 καὶ οὐδενὸς ἐλαύνοντος ἀπελήλათαι καὶ ἀπήλειπται... τὸ γὰρ κακὸν ἀνύπαρκτον, ἀνυπόστατον §3 ἀντέστημεν, ἐπανέστημεν §8 συναίρεσις ἐκ διαιρέσεως §8 καὶ οὐ τὰδε μὲν διαφέρεται, τὰδε δὲ ἀντιφέρεται §10 συναπηνέχθημεν... ἀλλ' οὖν ἐπαναχθέντες μηκέτι παρενεχθείμεν... §17 οἱ ἐνεδρεύοντες συνεδρεύοντες §22 οἱ διέστημεν ἐν ἀβουλίᾳ καὶ συνέστημεν εὐδοκίᾳ σου.

Πβλ. π.χ. Scripta Minora I.164.26 παρακοπῇ καὶ παραφροσύνῃ καταλαμβάνεται I.131.18 σαυτὸν πρῶτον τῇ καταχρήσει καὶ παραχρήσει I.138.10 εἰς ἀπονοίας τε καὶ ἀνοίας ἀποκατάστασιν II.2.27 κρείττονος τὸ πᾶν ἐπινοίας τε καὶ προνοίας.

3. Ὁμοιότητες στὸ λεξιλόγιον.

Λέξεις κοινές στὸν λόγο καὶ στὸ ἔργο τοῦ Ἀρέθα π.χ.

§1 εἴ τις φιλαίτιος ~ Ser. Min. I.9.14 τις τῶν φιλαιτῶν πβλ. καὶ I.179.7, 182.11, 255.1

§2 κατασκευῆς ἀποσκευασθείσης ~ Ser. Min. I.9.19 ἀποσκευάσασθαι θνείδος §2 τῆς περιχαρείας ἤδη καλῶς ἐνδημούσης ~ Ser. Min. I.265.13 (συγχαρη-

τήρια ἐπιστολὴ πρὸς Ρωμανὸ γιὰ τὴ σύναψη τῆς εἰρήνης) ἐκ περιχαρείας τῶν τελουμένων §4 τῶν ἐορταζομένων παραίτιον ~ Ser. Min. I.9.15 σκανδάλου παραίτιος I.44.9 τῆς ὑπερηφανίας παραίτιος §8 εὐείκτως ~ Ser. Min. I.21.13 καὶ II.69.6 §8 λημῶν ~ Ser. Min. I.42.30 , II.98.21 §18 ὁστᾶ... ἀνικμα ~ Ser. Min. 1.7.8 κενόν τε καὶ ἀνικμον.

4. Ὅμοιότητες στὴ φ ρ α σ ε ο λ ο γ ί α.

π.χ. §11 ἦνθει τὰ ἡμέτερα πάλαι καὶ ἀνθοῦντα προέκοπτεν... συνήνθει καὶ τὰ Βουλγάρων ~ Ser. Min. I.62.18 Κωνσταντίνῳ δὲ τὸ κράτος ἐπήνθει Ῥωμαίων καὶ συνηυξάνετο.

§12 ἡ γὰρ ἀνάρρησις καὶ τᾶλλα οἷς ἡ σφραγὶς ἐβεβήλωτο... καὶ ἀθετεῖ μὲν τὸν πατέρα, ἀθετεῖ δὲ τὸ πνεῦμα, δι’ οὗ ὁ ἀρραβὼν τῆς υἰότητος ~ Ser. Min. I.303.5 οὐκ ἂν οἴμαι ὁ τῇ σφραγίδι τῆς πίστεως ἐνσημανθεὶς καὶ τῷ ἀρραβῶνι τοῦ πνεύματος νυμφευθεὶς ἀγνοήσῃ.

§13 Ἀλλ’ ὁ μὲν (= Λέων) τὴν εἰρήνην τιμῶν καὶ ὑπ’ αὐτῆς ἔτι τιμώμενος ἀστασίαστος τοῖς ἀστασιάστοις ἐφίσταται ~ Ser. Min. I.89.20 κ.έ. συνετηρεῖτο δὲ (= Ἀλέξανδρος) ὡς μὴ ὥφελε τῇ βασιλείᾳ, τοῦτο δοκοῦν δίκαιον τῷ εἰς τὴν ἀρχὴν ἐπηρεαζομένῳ, ἀστασίαστον τῷ τὴν ἀρχὴν συλλαχόντι I.89.23 ἐπεὶ δὲ Λέων ὁ εὐμενέστατος καὶ γλυκὺς βασιλεὺς τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει ὑπέικων μετ’ εἰρήνης ἀπελύετο τῶν τῆδε...

§18 νῦν καὶ παρθένοι τῇ Μωσέως συνερχόμεναι Μαριάμ λιγυρὸν ἄδουσι μέλος καὶ ἀλλήλας δεχόμεναι τὸν κατὰ τῆς ἐχθρας χορεύουσιν ἐπινίκιον ~ Ser. Min. I.92.14 καὶ ἄσεται χορὸς τῶν νεανίδων, αἱ καθ’ ἡμᾶς φημὶ ἄγιοι ἐκκλησίαι, τὸν ἐπινίκιον τοῦ νέου καὶ ἀλαζόνος Φαραώ...

§7 ὅτι μετὰ Σολομῶντα τὸν εἰρηνικὸν καὶ φιλόσοφον τῷ Ἱεροβοάμ (= Ῥοβοάμ) τοῦ ποιμνίου διασπασθέντος διὰ τὴν τῶν νεωτέρων βουλὴν τὸν ζηλωτὴν Ἰωνᾶν τοῖς καιροῖς ἐχαρίσατο ~ Ser. Min. I.255.21 - 23 οὐχ ὅσιον οἴμαι τοὺς νέους προὔργιαιτέρους τῶν πρεσβυτέρων ποιεῖσθαι, τὸν ἐν ταῖς Βασιλείαις ἀναπεμπιζόμενον Ῥοβοάμ.

§3 κῶμαι καὶ χῶραι κατεστραμμέναι καὶ ἔτι πρὸς τούτοις πολὺ κατὰ κινεζομένη, ἄωρος θεριζομένη νεότης, παρθένων αἰδῶς ἀναιδῶς ἐλκομένη, τὸ συγγενὲς διχαζόμενον ~ Ser. Min. I.63.18 κ.έ. Ἐἶχε τὰς πόλεις τῶν χριστιανῶν ἐρημίᾳ, ταῖς πόλεσιν ἐσχατιαὶ ἀντεξήγοντο τῷ πληθεὶ τῶν διωκομένων· οὐκ ἦν αἰδῶς τοῖς διώκταις πρὸς πολιάν, οὐκ ἔλεος ἡλικίας ἀνεπαισθήτου κακῶν, οὐδ’ οἷς ἡ φύσις τὸν οἶκτον ἀπένειμεν ἀσθενεῖα τὸ συμπαθεὶς ἄγαν ἐπιμετρήσασα.

§7 ὅτι τὸν τῶν ζιζανίων σπορέα ~ Ser. Min. I.165.26-27 ὁ σπορεὺς τῶν ζιζανίων.

§16 ψιλὸς κατὰ τὸν Δαυίδ... ὁ δ’ οἶον τὸν Γολιάθ ἀκούομεν, μετὰ τῆς ἀλαζονείας ἔπεισι ~ Ser. Min. I.227.26 ἐπεὶ καὶ Δαυίδ... τῇ κατὰ τοῦ ἀλαζόνος Γολιάθ ἀγωνίᾳ εἰς μέσον προάγεται.

§8 καὶ ὅπως ἂν οἱ τὸν τοῦ Ἀρίστωνος ἀπαντλήσαντες καὶ τὸν Σταγειρίτην κατα-

πιόντες Πβλ. ὁ Ἀρίστωνος ~ Ser. Min. I. 111.25 κ.ἄ. τὸ τοῦ Σταγειρίτου ~ Ser. Min. I. 78.10, 139.12, 191.14 κ.ἄ.

§3 Τῆς παραπληξίας, τῆς σκοτομήνης, τῆς τῶν δρώντων ἀναλγησίας, τῆς ἀλγεινῆς τῶν πασχόντων κακώσεως... Πβλ. ~ Ser. Min. I.182.25 Τῆς ἀβελτερίας. ~ Ser. Min. I. 136.30 Τῆς ἐμπληξίας... τῶν ληρημάτων...

Ὁ λόγος κλείνει μὲ ἐπίκληση τῆς Ἀγίας Τριάδος, ὅπως συνηθίζει καὶ ὁ Ἀρέθας στὶς δημηγορίες του: §22 «Εἰς αὐτὸς ἐν σοὶ ἐν τρισὶ συμφυῆς τε καὶ ὁμοούσιος καὶ ἡμῖν τοῖς σοῖς δοίης ἐν σοὶ καὶ ἀλλήλοις ἐν εἶναι καὶ τὸ ἐν τοῦτο διαμένειν ἐπὶ σοὶ καὶ ἡμῖν ἀθάνατον καὶ αἰώνιον. Πβλ. ~ Ser. Min. I.12. 24 - 27, 18.27 - 34, 29.26 - 32.

5. Ὁ λόγος εἶναι πλούσιος σὲ παροιμίες, ὅπως καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀρέθα. Οἱ ἀκόλουθες παροιμίες ἀπαντοῦν στὰ συγκρινόμενα ἔργα:

§2 μετὰ τοῦ ἐν Δωδώνῃ χαλκείου ~ Ser. Min. II.43.15 «καλίστερον δέ φασι τοῦ ἐν Δωδώνῃ χαλκείου τοῖς ἡμετέροις σεμνολογήμασιν εἶργασται».

§4 χωρὶς τὰ Μῆδων (Μυσῶν) καὶ Φρυγῶν δρίσματα ~ Ser. Min. I. 347.2 «οὐκ ὄντος τὸ ἀπὸ τοῦδε τοῦ χωρὶς τὰ Μυσῶν καὶ Φρυγῶν διορίζοντος».

§14 καθ' ἑαυτοῦ κινεῖ τὸν ἀνάγυρον ~ Ser. Min. I.313.20 - 21 «οἷδα μὲν οὖν ὡς πάλιν καθ' ἑαυτοῦ τὸν ἀνάγυρον κινήσω».

§20 ὥς μηδὲ πυρφόρον αὐτοῖς λειφθῆναι ~ Ser. Min. I.316.16 - 17 «ὥς μηδὲ πυρφόρον, τὸ τοῦ λόγου, τῇ παρεμβολῇ διατηρηθῆναι».

§21 καὶ τίς εἰ μὴ Κοροῦβος ἡλιθιώτερος ~ Ser. Min. II.81.3. «Κοροῖβον, βέλτιστε, ταῦτα καὶ Μαργίτου».

Σύγκριση τοῦ λόγου μὲ τὴ Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη
καὶ τίς ἐπιστολὲς τοῦ Θεόδωρου Δαφνοπάτη

1. Ὁμοίότητες στὴ φρασολογία.

§18 νῦν τὸ γῆρας ἀποξέεται γέρων ~ Συν. Θεοφ. 94.21 (βιβλ. III): «τὸ γῆρας ὥσπερ ἀποξέσας» ἀλλὰ καὶ Συν. Θεοφ. 323 (V βιβλ.): «καὶ ἀποξέσας τὸ ἀπὸ χρόνου γῆρας». Πβλ. Ἰλιάδα I 446.

§18 καὶ αἰετὸς ὥσπερ ἀνακαινίζεται ~ Συν. Θεοφ. 154.4 (IV βιβλ.): «Καὶ ἡ μὲν ὀρθόδοξος οὕτω προέκοπτεν ἐκκλησία, ἀνακαινιζομένη ὡς αἰετὸς, τὸ τῆς γραφῆς». Πβλ. Ψάλμ. 102.5.—§11 «ἐπεὶ δὲ τὸ πᾶν οὐχ οἶόν τε διατρανῶσαι μὴ καὶ τὰ πρότερον παραδείξαντας, τὰ δ' οὐκ ἄλλως μὴ καὶ τὰς λαβὰς καὶ τὰ αἷτια παρὰ στήσαντας καὶ ὅθεν καὶ ὅπως ἐκεῖνά τε προέβη καὶ τὰδ' ἐπέβη ~ Συν. Θεοφ. 167.17: «Ὅθεν καὶ ὅπως δηλώσει καὶ ταῦτα ἡ ἱστορία· κωφὸν γὰρ τῷ ὄντι πως καὶ διάκενον τὸ σῶμα τῆς ἱστορίας, ὅταν ἐστερημένως ἔχῃ τὰς αἰτίας τῶν πράξεων ~ Συν. Θεοφ. 207.17 (IV βιβλ.): «ἀλλ' ὅστις μὲν οὗτος ὁ Βασιλεις καὶ ὅθεν καὶ ὅπως ἦλθεν εἰς γνῶσιν τοῦ κρατοῦντος, ἡ κατ' αὐτὸν δηλώ-

σει ἱστορία. Πβλ. καὶ Συν. Θεοφ. 110.6 (III βιβλ.) ~ ΔΙΕΕ. 2(1885/9) 405: «Τὸ μὲν ὅθεν καὶ ὅπως, οὐκ ἐμὸν λέγειν». — §15 τὸ πᾶν ἐπὶ γόνυ κλιθὲν ἀνορθούμενον ~ Συν. Θεοφ. 341. 1 (V βιβλ.): «καὶ ἤδη ἐπὶ γόνυ κλιθέντα σχεδὸν καὶ τὸ πολὺ τῆς περὶ αὐτὸν εὐπρεπείας ἀποβαλόντα». Πβλ. Ἡσαΐας 45.23.

§8 τῶν ἀγγέλων ἡ τάξις τῆς πρώτης καὶ ἀνεκφράστου πηγῆς τὸ ἐν ἀμυνόμενοι καὶ διψῶντες ἀεὶ τῆς ὁρέξεως πρὸς τε τὴν τῶν τοιούτων αἰτίαν καὶ πρὸς ἑαυτοὺς ἀστασίαστοι μένουσιν, οὐχ ἤττον διὰ τὴν οὐσίαν ἧς ἡξιώθησαν ἢ τὴν τῆς εἰρήνης φωτοχυσίαν ἧς ἀπολαύουσι ~ ἐπιστ. τοῦ Ρωμανοῦ πρὸς τὸν ἀμυρᾶν Αἰγύπτου, γραμμένη ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Δαφνοπάτη [ΔΙΕΕ. 2 (1885/9) 407]: «Ὡσπερ αἱ ὑπερκόσμιαι τῶν ἀγγέλων δυνάμεις εἰρηνικῶς πρὸς ἀλλήλας ἔχουσιν τῆς τοῦ Θεοῦ δόξης πλειόνως ἐπαπολαύουσι. Πβλ. Γρηγ. Ναζ. λόγ. 6 (Εἰρηνικὸς Α) PG. 35, 740 Α.

2. Στῇ Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη καὶ στὶς ἐπιστολὰς τοῦ Δαφνοπάτη ἡ χρῆσις λέξεων μὲ τὸ ἴδιο θέμα ἢ διαφορετικῶν τύπων τῆς ἴδιας λέξης μέσα στὴν πρόταση ἀπαντᾷ πολὺ ἀραιά.

Π.χ. Συν. Θεοφ. 27. 11 (I βιβλ.): «ὁ δὲ κακῶ τὸ κακὸν καὶ λύσση λύσσαν οὐ θεραπεύων ἀλλ’ ἐπεγείρων», Συν Θεοφ. 33. 20 (I βιβλ.) «καὶ κακὸν τῷ κακῷ ἰαθῇ», Συν. Θεοφ. 131.23 «καὶ χερσὶν ἀνόμων ἀνομωτέρως προδίδοται», Συν. Θεοφ. 101.17 (III βιβλ.) «καὶ ταῖς τῶν μαστίγων ἀφορήτοις φοραῖς τελείως καταποννηθέντες».

3. Οἱ ἀκόλουθες παροιμίαις ἀπαντοῦν στὸν λόγο καὶ στῇ Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη:

§2 ἀφωνότερος τῶν ἰχθύων ~ Συν. Θεοφ. 102. 13 (III βιβλ.) «ἀφωνότερον ἰχθύων ἀποδείξας».

§20 ὡς μηδὲ πυρφόρου αὐτοῖς λειφθῆναι ~ Συν. Θεοφ. 25.13 (I βιβλ.) «ὡς πανδημεὶ αἰρῆσαι τὸ στρατόπεδον καὶ μηδὲ πυρφόρον, τὸ δὴ λεγόμενον, διασωθῆναι». Πβλ. παρόμοια παροιμία Συν. Θεοφ. 80.17 - 18 (II βιβλ.): «ὡς μηδὲ ἄγγελον, τὸ δὴ λεγόμενον, ὑποστρέψαι καὶ ἐκεῖθεν διασωθῆναι».

§15 πάντα λίθον κινῆσαι. Πβλ. Συν. Θεοφ. 97.17 (III βιβλ.) παρόμοια παροιμία: «καὶ πάντα κάλων, τὸ δὴ λεγόμενον, ἔσειον», Συν. Θεοφ. 119.6 (III βιβλ.): «πάντα κάλων ἐδόκει τοῦτῃ κινεῖν».

§11 καὶ αἱ Βριάρεω χεῖρες ἐξωστρακίζοντο ~ Συν. Θεοφ. 258.15 (V βιβλ.) «καὶ αἱ πρὶν ὑπὲρ τὰς Βριάρεω χεῖρες πρὸς τὰ ἀλλότρια ἐκτεινόμεναι ἐκνεαρκωμέναις ὥσπερ καὶ παρειμέναις ἐφύκεισαν».

Ὑστερα ἀπὸ ὅσα ἐκθέσαμεν παραπάνω, βλέπουμε ὅτι ὑπάρχουν πολὺ περισσότερες ὁμοιότητες μετὰ τοῦ λόγου καὶ τῶν ἔργων τοῦ Ἀρέθα παρὰ μὲ τὰ ἔργα τοῦ Δαφνοπάτη καὶ τὴν ἀμφισβητούμενη Συνέχεια τοῦ Θεοφάνη. Οἱ ὁμοι-

όητες όμως αυτές, ἐνῶ δὲν ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ ρήτορας εἶναι ὁ Ἀρέθας, μειώνουν ὥστόσο τὶς πιθανότητες τοῦ Δαφνοπάτη.

Τὸ γεγονός ἐξ ἄλλου ὅτι ὁ λόγος μᾶς παραδίδεται ἀνώνυμος καὶ σὲ ἓνα μόνον χειρόγραφο, τὸ ὅτι δὲν ἀποτελεῖ πανηγυρικό λόγο πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ρωμανὸ μὲ τὸν ὁποῖο εἶχαν στενὴ σχέση οἱ παραπάνω ἄνδρες, μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τοὺς δύο συγγραφεῖς. Νομίζω λοιπὸν πὼς δὲν μπορούμε νὰ ἀποφανθοῦμε μὲ σιγουριά γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ συγγραφέα. Θὰ πρέπει νὰ ἐξακολουθοῦμε νὰ θεωροῦμε τὸν λόγο ἀνώνυμο.

Τὸ ἴδιο τὸ κείμενο ἐλάχιστες καὶ τελείως ἀσαφεῖς ἐνδείξεις μᾶς παρέχει γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ρήτορα. Μόνο στὴν § 3 ὁ ρήτορας ὁμιλεῖ σὲ α' πρόσωπο: «καὶ οὕτω καὶ αὐτὸς ἔσωθεν, οἷον εἰπεῖν, ἐμαυτὸν κατεδήδοκα. Ἐντεῦθεν καὶ ὅ,τι μοι χάριεν ἐνομιζέτο καταλέλοιπα» συνόδους, συλλόγους, ὁμιλίας, δημηγορίας, βασιλείους σκηρὰς, ἐστίας, φιλοτιμίας, σοφῶν συνουσίας, φιλολόγων ἐπιμιξίας, ἅπαν ὅ,τι ψυχὴν διαχέει καὶ αἴσθησιν». Ἄν ὁ ρήτορας ἐκφράζη πράγματι τὴν προσωπικὴ του πικρία γιὰ τὴν στέρηση ὅλων αὐτῶν τῶν εὐχарιστήσεων κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, τότε μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἦταν πρόσωπο ἐκκλησιαστικό, ποὺ διατηροῦσε σχέσεις μὲ τὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ καὶ μετεῖχε σὲ κάποιον φιλολογικὸ κύκλο.

Στὴ συνέχεια θὰ προβοῦμε σὲ μιὰ σύντομη ἀνάλυση τοῦ λόγου, προκειμένου νὰ διακριθοῦν τὰ μέρη στὰ ὁποῖα αὐτὸς χωρίζεται καὶ νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ γεγονότα στὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ὁ ρήτορας.

Ἀνάλυση τοῦ λόγου

Ὁ πανηγυρικός τῆς εἰρήνης τοῦ 927 ἀρχίζει μὲ ἓνα προοίμιο, στὸ ὁποῖο ἐξάιρεται ἡ ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης καὶ προβάλλονται παραστατικά οἱ καταστροφές ποὺ προκάλεσε ὁ μακροχρόνιος πόλεμος. Στὸ τέλος τῆς § 4 ὁ ρήτορας μᾶς δίνει τὸ διάγραμμα ποὺ θὰ ἀκολουθήσῃ: «διὸ μὴ κωλύων ἔτι τὰ χεῖλη πρὸδρομος ἦκω τῆς εὐφημίας καὶ τὸ π α ρ ὸ ν ἐπαινέσων καὶ τὸ ἀ π ὸ ν ἀναμνήσων, καὶ τὸ μ ε σ ο ν ἀπετέλγων καὶ τὸ ἐ π ι ὸ ν ἀσφαλισόμενος»⁴⁹.

α) Κατὰ τὸν ἔπαινο τοῦ παρόντος (§ 5 - 10) ὁ ρήτορας καλεῖ τοὺς παρισταμένους νὰ ἀποδώσουν ὕμνους στὸν Θεὸ καὶ ἐξαίρει τὴ μεγαλωσύνη καὶ ἀγαθότητά Του ποὺ τοὺς χάρισε τὴν εἰρήνη. Ὅπως στὸ προοίμιο ἔτσι καὶ στὸ τμήμα αὐτὸ ὁ λόγος διανθίζεται ἀπὸ πολυπληθῆ ἀγιογραφικὰ χωρία αὐτουόσια ἢ παραλλαγμένα. Στὶς § 8 - 9 δίδεται ὁρισμὸς τῆς εἰρήνης καὶ ἐπισημαίνεται ἡ ὑπαρξὴ ἁρμονίας στὸν κόσμος τῶν ἀγγέλων, στὸ σύμπαν, στὴν ἀγροτικὴ ζωὴ σὲ ἀν-

49. Πβλ. Th. Uspensky, Slovo 95 κ.ε.

τίθεση με τὸν ἄνθρωπο ποὺ γίνεται φιλοπόλεμος καὶ ἐριστικὸς γιὰ τὴ δόξα καὶ τὸν πλοῦτο. Στὴν § 10 ἀκολουθεῖ προτροπὴ τῶν πιστῶν νὰ μὴ προτιμήσουν ποτὲ πιά τὸν πόλεμο ⁵⁰.

β) Τὸ δεῦτερο μέρος κατ’ ἐξοχὴν ἀναφέρεται σὲ σύγχρονα πρόσωπα καὶ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ὅμως ὁ ρήτορας ὑπαινίσσεται κάτω ἀπὸ βιβλικὰ, μυθολογικὰ καὶ ἱστορικὰ ὀνόματα καὶ πράγματα. Ὁ συγκερασμὸς τοῦ εἰδωλολατρικοῦ μετὰ τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, ἦταν συνήθης στὴ ρητορικὴ τῆς ἐποχῆς ⁵¹.

Ὁ ρήτορας προβαίνει σὲ μιὰ ἀναδρομὴ στὸ παρελθὸν τὴν ὁποία θεώρησε ἀπαράλιπτη γιὰ νὰ ἐκθέσῃ τίς ἀφορμὲς καὶ τὰ αἷτια ποὺ ὀδήγησαν στὴ σύγκρουση Βυζαντινῶν καὶ Βουλγάρων. Ὑπαινιγμοὶ γίνονται μόνον γιὰ ὀρισμένα καίρια σημεῖα τῶν βυζαντινοβουλγαρικῶν σχέσεων ⁵² ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Βουλγάρων ὡς τὸ 927. Ὁ ρήτορας θυμίζει στοὺς ἀκροατὲς τὴν ἀκμὴ καὶ εὐρωστία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους «ὅτε τὸ χρυσοῦν γένος ἐπολιτεύετο», ἐνωώντας προφανῶς τὰ ἔτη βασιλείας τοῦ Βασιλείου Α΄, καὶ τὴν παράλληλη κατὰστασι στὴ Βουλγαρία ⁵³. Κατὰ τὸν ρήτορα ὅμως ἡ πνευματικὴ υἱοθεσία τῶν Βουλγάρων ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ποὺ ἐπιτεύχθηκε μετὰ τὴν βάπτισι τῶν πρώτων ⁵⁴ βεβηλώθηκε ὅταν ἡ φιλοδοξία καὶ ἡ ἔπαρσι τοῦ ἄρχοντα τῶν Βουλγάρων ὀδήγησαν σὲ ἀνατροπὴ τῆς εἰρήνης.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τοὺς χρονογράφους, ἡ ἔντασι στὶς βυζαντινοβουλγαρικὲς σχέσεις κορυφώθηκε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Λέοντα Στ’ καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀλεξάνδρου μετὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Συμεὼν ἐναντίον τῆς Κωνσταντινούπολης τὸν Αὐγούστο τοῦ 913, ὁπότε ὁ ἄρχοντας τῶν Βουλγάρων εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ προβάλλῃ αὐτοπροσώπως τίς ἀξιώσεις του στὸν Πατριάρχη Νικόλαο Μυστικὸ, μέλος τῆς Ἀντιβασιλείας. Πιθανὸν ἀνάμνησι τοῦ γεγονότος αὐτοῦ παρέχει ὁ ρήτορας στὴν § 13. Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ τοῦ κειμένου παρατηροῦμε τὰ ἑξῆς: Ὁ ρήτορας μᾶς εἰσάγει ξαφνικὰ σὲ μιὰ στιχομυθία χρησιμοποιοῦντας ὡς ὑποκείμενα τρεῖς φορὲς τίς λέξεις ὁ δὲ... ὁ δὲ... ὁ δέ. Ἄν στὸ χωρίο αὐτὸ γίνεται πράγματι ἀναφορὰ στὴ συνάντησι Νικολάου Μυστικοῦ καὶ Συμεὼν, ὅπως ἐπισήμανε ὁ Jenkins ⁵⁵, τότε διαπιστώνουμε μιὰ χρονικὴ ἀνακολουθία στὸ κείμενο: Πρῶ-

50. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ G. L. Kustas, *Studies in Byzantine Rhetoric* [Ἀνάλεκτα Βλατάδων, 17], Θεσσαλονίκη 1973, σ. 45 χαρακτηριστικὰ τῆς «ὁμιλίας» εἶναι ὁ πανηγυρικὸς καὶ ὁ προτρεπτικὸς: «On the one hand the hymn to the Deity, on the other the appeal to the faithful to attend the ways of righteousness»..

51. Βλ. H. Hunger, *On the Imitation*, σ. 22.

52. Πβλ. Th. Uspensky, *Slovo* 106.

53. Ὁ Jenkins ὑποθέτει ὅτι ἀναφορὰ γίνεται μόνο στὴν ἐποχὴ τοῦ Λέοντα Στ’.

54. F. Dölger, *Bulgarenherrscher* 227 (=Staatenwelt 190 x.é.) - Τοῦ αὐτοῦ, *Die mittelalterliche «Familie der Fürsten und Völker» und der Bulgarenherrscher* 203 x.é. (=Staatenwelt 170).

55. Jenkins, *Peace* 299. - Γιὰ τὸ δλον ζήτημα βλ. Ἀ. Σταυρίδου - Ζαφράκα, Ἡ

τα γίνεται ὁ ὑπανιγμὸς γιὰ τὴ συνομιλία Νικολάου - Συμεὼν καὶ μετὰ γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Λέοντα Στ' καὶ τοῦ ἀδελφοῦ του Ἀλεξάνδρου καὶ τὸν ὀρισμὸ ἀντιβασιλείας. Θὰ πρέπει νὰ υποθέσουμε ἢ ὅτι ὑπάρχει μία διαταραχὴ στὴ σειρὰ τῶν στίχων καὶ παράλειψη στίχων ἴσως, τὴν ὁποία ὅμως δὲν μπορούμε νὰ ἀποδείξουμε μὴ καὶ τὸ κείμενο σώζεται, ὅπως εἶναι τουλάχιστον μέχρι σήμερα γνωστό, μόνο σὲ ἓνα χειρόγραφο, ἢ ὅτι ὁ ρήτορας ἀναφέρεται σ' ἓνα ἄγνωστο σ' ἐμᾶς ἐπεισόδιο.

Ἐρχεται κατόπιν ὁ ὑπανιγμὸς γιὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ στὴ μάχη τοῦ Ἀχελώου (20 Αὐγούστου 917), ἡ εὐθύνη τῆς ὁποίας ἀποδόθηκε στοὺς συμβούλους τῆς Ζωῆς καὶ μάλιστα στὸν παρακοιμώμενο Κωνσταντῖνο, τὸν «νέο Πρωτέα» τοῦ ρήτορα ⁵⁶.

Ὁ πανηγυριστὴς δράττεται τῆς εὐκαιρίας γιὰ νὰ ἐξάρη τὴ συμβολὴ τοῦ αὐτοκράτορα (Ρωμανοῦ) στὴν εἰρηνικὴ διευθέτηση τῶν βυζαντινοβουλγαρικῶν σχέσεων. Ὁ λόγος, ἂν καὶ δὲν ἀποτελεῖ πανηγυρικὸ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, συνδυάζει ὥστόσο τὸν ὕμνο τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα πρὸς τὴ μομφὴ τοῦ ἄρχοντα τῶν Βουλγάρων, τὸν «ἐπαινο» τοῦ Ρωμανοῦ πρὸς τὸν «φόγο» τοῦ Συμεὼν ⁵⁷, τονίζει τὴ σωτήρια παρουσία τοῦ Ρωμανοῦ σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ὄλεθρο ὅπου ὁδηγοῦσαν τὸ Βυζάντιο οἱ ἐκάστοτε ἰσχυροὶ ἀξιωματοῦχοι στὰ χρόνια τῆς ἀντιβασιλείας (913 - 919).

Ὁ ρήτορας ὑπανίσσεται τὰ οἰκονομικὰ μέτρα τοῦ Ρωμανοῦ ⁵⁸, τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐνότητος στὴν Ἐκκλησίᾳ ⁵⁹, τὴν καταστολὴ διαφορῶν στάσεων ⁶⁰, καὶ τὴ διπλωματικὴ του δραστηριότητα (§15). Περιγράφονται ἀκόμη τὸ θάρρος καὶ ἡ πίστη, μὲ τὰ ὁποῖα ἀντιμετώπισε τὸν Συμεὼν, σὰν ἄλλος Δαβὶδ τὸν Γολιάθ, στὴν ἱστορικὴ συνάντησή τοῦ 924 (§16).

Τὸ ἱστορικὸ μέρος κλείνει μὲ ἐπικρότηση τῆς εἰρήνης.

γ) Τὸ τρίτο (§18 - 20) καὶ τέταρτο μέρος (§21) (ἐπίλογος) εἶναι τὰ πῶς πλούσια σὲ εἰκόνες ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴ ζωὴ, τὴ φύση, σὲ παραλληλισμοὺς ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη, τὴ μυθολογία, τὴν ἀρχαία ἱστοριογραφία. Σκοπὸ ἔχουν νὰ ἐπισύρουν τὴν προσοχὴ στὰ ἀγαθὰ τῆς εἰρήνης καὶ νὰ ἀποδώσουν μὲ τὰ πῶς μελανά χρώματα τὰ δεινὰ τοῦ πολέμου. Ὁ λόγος κλείνει μὲ μία προσηυχὴ γιὰ τὴ σταθεροποίησή τῆς εἰρήνης καὶ τὴν ἀποτροπὴ ἄλλων δεινῶν.

συνάντησι Συμεὼν καὶ Νικολάου Μυστικοῦ (Αὐγούστος 913) στὰ πλαίσια τοῦ βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1972.

56. Πβλ. Νικολάου Μυστικοῦ, ἐπιστ. 9. 56.71 κέ. (= *V. Grumel*, Reg. 660 - τέλος Αὐγ. - ἀρχὲς Σεπτ. 917).

57. Γιὰ τὸν «ἐπαινο» καὶ «φόγο» ποὺ ἀποτελοῦν καὶ στοιχεῖα τῶν βιογραφικῶν πανηγυρικῶν στὸ Βυζάντιο βλ. τὸ ἐνδιαφέρον ἄρθρο τοῦ *P. Alexander*, *Secular Biography at Byzantium*, *Speculum* 15 (1940) 194 - 209.

58. Βλ. JGR. I. 198 - 204 (*Dölger*, Reg. 595).

59. Τόμος ἐνώσεως: JGR. I. 193 - 196 (= *V. Grumel*, Reg. 669).

60. Συν. Θεοφ. 397.4 κ.έ.

1. Εἰρήνην ὑμνοῦμεν, εὐφράνθητε· εἰρήνην ἀφ' ὕψους, σκιρτήσατε·
 εἰρήνην ἐπὶ τὰς πόλεις Σιών, αἱ θυγατέρες Ἰερουσαλήμ συγχορεύσατε·
 ἀλαλάξατε συμφώνως πᾶσα πνοή, ὅσοι τε χθὲς ἐτρυχόμεθα καὶ ὅσοι σή-
 5 μερον ἀνεκλήθητε· ὅτι προσέσχεν εἰρήνη τοῖς ὑπομένουσιν αὐτὴν καὶ εἴ-
 δεν ἰδοῦσα τὴν κάκωσιν τοῦ λαοῦ αὐτῆς, ὅτι εὐδόκησεν ἐπὶ τὴν τῶν ταπει-
 νῶν προσευχὴν καὶ τοὺς ἐν ἀθυμίᾳ πεπεδημένους ἐρρύσατο. Ὁ αἰθὴρ στα-
 λαξάτω γλυκασμὸν καὶ οἱ βουνοὶ ἀγαλλίασιν καὶ νάπαι καὶ ποταμοὶ συγ-
 κροτεῖτωσαν· ὅτι ὁ πόλεμος πεπολέμωται καὶ νενίκηται καὶ ἐπὶ πᾶν ἀνά-
 10 στημα καὶ ὕψωμα γῆς κατὰ τῆς ἐχθρας ἴστανται τρόπαια. Εἰ τις φιλόνει-
 κος, εἴ τις φιλαίτιος, ἐκχωρεῖτω· ἀνέστη γὰρ εἰρήνη καὶ διασκορπισθήτω-
 σαν οἱ ἐχθροὶ αὐτῆς καὶ κηροῦ δίκην ἐκ πυρὸς ἐκλιπέτωσαν· οὐ γὰρ μὴ
 θεάσεται δόξαν εἰρήνης ὅμμα βάσκανον ἢ ὑπὲρ τὸν Σεδεκίαν ἀμαυρω-
 θήσεται. Ὅρα μοι τὰς φαρέτρας ὁ βλέπων εἰς ἄροτρα καὶ τὰς ζιβύνας εἰς
 15 δρέπανα καὶ πρόσθεσ, καὶ γὰρ ἐν πνεύματι, ὅτι οὐ μὴ μάθωμεν ἔτι πολέ-
 μων. Ἡ νύξ κατὰ τὸν εἰπόντα προέκυψε καὶ αὕτη ὡς ἑωσφόρος λελουμένος
 ἀφ' ὕδατος προέκυψε τὸν ὀρίζοντα· ἐπειχθῶμεν πρὸς τὴν λάμψιν αὐτῆς
 καὶ τῷ φωτὶ αὐτῆς ὑπαντήσωμεν, ὅτι ζωὴ ἐν τῇ δεξιᾷ αὐτῆς καὶ τῇ ἀρι-
 στερᾷ εὐζωΐαν προτείνεται, ἀπὸ διαδήματος αὐτῆς εὐφροσύνη καὶ ἡ φθογ-
 20 γὴ αὐτῆς θανάτου κατάλυσις.

2. Ποῦ μοι τοσοῦτον, ὃ θεία καὶ κλήσει καὶ πράγματι, προδιέτριβες;

Sigla: cod = cod. Vatic. gr. 483; U = ed. Uspenskiij; F = ed. in *Fontes graeci historiae bulgaricae* 5; J = ed. Jenkins; K = Kurtz in *Byzantinische Zeitschrift* 4 (1895) 615-616.

2 Deut. 32. 43; Ps. 31. 11, 95. 11; Is. 49. 15; 1 Par. 16. 31 2 Luc. 6. 23 3 cf.
 Cant. 3. 10 - 11 4 cf. Ps. 99. 1 7 cf. Ps. 67. 7 7 - 9 Ioel 4. 18; Amos 9. 13;
 Ps. 97. 8 8 cf. Is. 44. 23, 55. 12 11 - 12 Ps. 67. 2 - 3 12 Mich. 1. 4; Ps. 96.
 4 13 - 14 Ier. 52. 11; 4 Reg. 25. 7 14 cf. 1 Reg. 9. 9, 18 14 - 16 Is. 2. 4, 11,
 4; Mich. 4. 3; Ioel 3. 10; cf. Athan. de incarnat. 74, PG. 25. 188 CD; Cedr. I. 318.
 17 16 cf. Rom. 13. 12 16 - 17 Hom. Ψ' 226 17 - 18 Bar. 4. 4; Is. 60. 3;
 Ps. 88. 16 18 - 19 Prov. 3. 16 19 Sir. 6. 31

2 Εἰρήνην ἀφ' ὕψους, σκιρτήσατε· εἰρήνην ὑμνοῦμεν U εἰρήνην ὑμνοῦμεν F 3 χορεύσατε U
 13 ἢ τὸν Σεδεκίαν F 15 οὐ μὲν F 18 ζῶην F 19 εὐζωΐα U

Ποῦ μοι δίχ' αὖ τῶν σῶν συνεδρίαζες; Ἡ καὶ σὺ λευκοῖς καλυψαμένη χιτῶσιν, ὡς λέγουσιν, ὅτι τὸ ἐν ἡμῖν μίσος ἐμίσησας, ἀνεπτερύξω πρὸς Ὀλυμπον; Ὑπὲρ τὸν ἐκ τρικυμίας ὄρμον ἐφιλήθης ἡμῖν, ὑπὲρ τὸν ἐκ χιόνος ἀνέφελον ἥλιον. Ὅσον ἐμάκρυνας ἀφ' ἡμῶν καὶ ἠὺλίσθης ἐκκλίνας αἱ Ἀχεσίου σελήνη, καὶ οὐδαμοῦ τὰ ἡμέτερα ὁ Ἐνδυμίων ἐξ ὕπνου καὶ τῷ αὐχμῷ [ἐ]πι-
 5 εζόμεθα μετὰ Στέντορος εἶχον εἰπεῖν, τὸ ἀδόκον, καὶ τῷ Κροίσου παι-
 43^γ δι συνεσίγησα, μετὰ τοῦ ἐν Δωδώνῃ || χαλκείου καὶ ἰχθύων ἀφωνότερος γέγονα. Καὶ γὰρ τῷ Ἰακῶβ συνήλγησα τὴν ψυχὴν καὶ ποταμούς δακρύων κατήγαγον, οὐ τὸν χιτῶνα διεψευσμένοις λύθροις ἰδὼν, οὐδὲ τὸν ζῶντα
 10 νεκρὸν ὀδυρόμενος, οὐδὲ πιστεύσας τοῖς ἀπατῶσιν, ἀλλὰ τοὺς πεποθημέ-
 νους αὐτούς, τοὺς ἀθώους, τοὺς ἀναιτίους διαστραπτέμενους ὁρῶν καὶ μεμο-
 λυσμένους ἐν αἵματι. Ναὶ δὴ καὶ τῷ Ἰερεμίᾳ συγγέχυμαι τὸ πνεῦμα καὶ
 συντετάραγμαί τὰς τῆς Σιών θυγατέρας τεθεαμένος, τὰς τιμίας, τὰς ἀπει-
 15 θεῖς, τὰς οἷον ἀστέρας τοὺς ὀφθαλμοὺς διαστραπτούσας τοῖς πέρασι, τὴν
 20 προτέραν περιηρημένας εὐπρέπειαν, ἀπημφιεσμένας τὸν ἑαυτῶν κό-
 σμον καὶ κειμένας πτῶμα αὐτῶν τε τῶν προφητικῶν καὶ τῶν Ἡρακλείτου τοῦ
 ξένου δακρύων ἐπάξιον. Οἷμοι ὅτι γέγονε καὶ πάλιν ἡ γῆ ἄβρατος καὶ
 ἀκατασκεύαστος εἴτε τῶν ὁρώντων ἀπόντων, ἀόικητον γὰρ ἅπαν οἰκού-
 μενον οὕτω τῆς ζωῆς τῷ θανάτῳ καταποθείσης, εἴτε τῆς πάλαι κατα-
 25 σκευῆς ἀποσκευασθείσης τῷ παμφάγῳ πυρὶ καὶ τοῖς πέλυξιν, ὡς μηδὲ γι-
 νώσκειν ἡμᾶς ὅπῃ γῆς ἐσμεν καὶ ὅποι βαδίζομεν. Οἷς ἔτι καὶ νῦν ἐγώ,
 καίτοι τῆς περιχαρείας ἤδη καλῶς ἐνδημούσης, σκοτοδινῶ καὶ ἡλλοίωμαι
 καὶ τοῦ πάθους οὐκ ἐπανέρχομαι.

3. Ἡ γὰρ ὑπερβολὴν ἀνίας τὰ πραχθέντα καταλιμπάνει· τείχη κα-
 25 τηδαφισμένα, ναοὶ πυρακτούμενοι, χαρακτῆρες θεῖοι φλεγόμενοι, ἱλαστή-
 ρια κατερριμμένα, ἱερεῖς αὐτῷ τῷ ἐφ' οὗδ' ἀπαγόμενοι, κειμήλια θεῖα συ-
 λούμενα, κῶμαι καὶ χῶραι κατεστραμμένοι καὶ ἔτι πρὸς τούτοις πολὺ ἀ-
 κατακλιζομένη, ἄωρος θεριζομένη νεότης, παρθένων αἰδῶς ἀναιδῶς ἐλ-

1 Hesiod. Op. 197 - 200 2 2 Reg. 13. 15; Ps. 24. 19; 138. 22 4 - 5 C par Gr. I. 189. 16 - 190. 3; II. 263. 17 - 20 5 C par Gr. I. 75. 6 - 11; I. 238. 1 - 3; II. 111. 8 - 9; II. 405. 8 - 10; cf. Plat. Phaed. 72 C; Aristot. Eth. Nic. X. 8; Apoll. Rhod. IV. 58; Leo Diac. 38. 23; Nic. Chon. 772. 21 6 Hom. E 785 6 - 7 Herod. 1. 34, 38, 85 7 C par Gr. I. 162. 4 - 11 7 - 8 Lucian, Gallus 1 8 - 10 Gen. 37. 31 sq. 12 Ier. 9. 1 13 - 16 Is. 3. 16 - 24; Lam. 1. 4 17 - 18 Gen. 1. 2 18 Iob 8. 14; Ier. 51. 2; Is. 24. 1 19 Prov. 1. 12; Is. 25. 8 24 Neem. 1. 3; 2. 3, 17 26 - 28 Ps. 77. 63 - 64; Lam. 5. 11 - 14; Proc. Gaz. Paneg. 6.8 sq.

5 πιεζόμεθα cod 13 τοῖς βιασταῖς ἀπειθεῖς U τὰς τε βίας τὰς ἀπειθεῖς F 14 καὶ ὀφθαλμούς cod F τοὺς corr U 17 ἀνήροτος corr U 18 ἀρούντων corr U F

- κομένη, τὸ συγγενὲς διχαζόμενον καί, συνόλως εἰπεῖν, τὰ θνησιμαῖα τῶν
 ὁσίων Κυρίου κυσὶ καὶ κόραξιν ἐλώρια κείμενα. Τῆς παραπληξίας, τῆς
 σκοτομῆνης, τῆς τῶν δρώντων ἀναλγησίας, τῆς ἀλγεινῆς τῶν πασχόντων
 κακώσεως! Τὸ χεῖρον ἔτι, ὅτι μὴ ἀλλογενεῖς ἀλλοφύλοις μηδὲ ἀλλογλώσ-
 5 σοις ἀλλόγλωσσοι, υἱοὶ δὲ πατράσι καὶ ἀδελφοῖς ἀδελφοὶ καὶ πατέρες υἱ-
 οῖς ἀντέστημεν, ἐπανέστημεν. Τούτοις, εἰ χρὴ κατὰ τὸν Ἀσκραῖον εἰπεῖν,
 ἐπακνώθη μοι φίλον κῆρ καὶ σίδηρον διῆλθε, τὸ τοῦ ψάλλοντος, ἡ καρδία
 μου, ὥς μὴ θέλαιν ἔτι με ζῆν καὶ ὄρᾶν τὴν ἡλίου φαιδρότητα· ὅτι διχα νό-
 σου νοσοῦμεν ἀνιάτα καὶ δίχα παρακοπῆς παρακόπτομεν καὶ δίχα τῆς
 44^Γ Αἰγυπτίων ἀχλὺς || ἀχλυοῦμεθα χείρονα. Καὶ νῦν ὁ Ἰσραὴλ Ἰούδας καὶ
 Ἑφραϊμ ἐγενόμεθα καὶ διειλόμεθα τὴν οὐσίαν ἀμφοτέροι καὶ οἱ φίλοι καὶ
 οἱ πλησίον ἐχθρῶν ἀσπόνδων γεγόναμεν ἀσπονδοῦντες. Καὶ ταῦτα δόξης
 προσκαίρου καὶ στεφάνου χάριν ἐνδὸς καὶ τούτου περιττοῦ τινος καὶ ἀκαί-
 ρου, ὅφ' οὗ τὸ πᾶν ἄνω καὶ κάτω δεδόνηται, ὅφ' οὗ καὶ νῦν ὁ δόλοισ τε καὶ με-
 15 θόδοις μόλις τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον ἀπατήσας καὶ τῆς Ἑδὲν ἀποστήσας τῆς
 οἰκουμένης ἀπονητὶ κατωρχήσατο. Τούτοις διεκόπην ὑπὲρ τὸν ἰλιγγιῶντα
 τὸν λόγον καὶ ἡ γλῶσσά μου τῷ λάρυγγί μου κεκόλληται, ὅτι συνῆκα
 καὶ κατενόησα ἃ μὴ ὦφελε μῆτε διανοηθῆναι, μῆτε γενέσθαι. Καὶ ὥσπερ
 τὰ ἐμφωλεύοντα τῶν ζώων ταῖς ὁπαῖς διὰ τὸν κρυμὸν συστελλόμενα τὸ
 20 πᾶν δαπανῶσι καὶ ἐκπιέζουσιν ἕως ἡρινῇ διαυγάσει ἡμέρα, οὕτω καὶ αὐτοὶς
 ἔσωθεν, οἷον εἰπεῖν, ἐμαυτὸν κατεδῆδοκα. Ἐντεῦθεν καὶ ὅ,τι μοι χάριεν
 ἐνομίζετο καταλέλοιπα· συνόδους, συλλόγους, ὁμιλίας, δημηγορίας, βα-
 σιλεῖους σκηνάς, ἐστίας, φιλοτιμίας, σοφῶν συνουσίας, φιλολόγων ἐπιμι-
 25 ξίας, ἅπαν ὅ,τι ψυχὴν διαχέει καὶ αἰσθησιν. Καὶ καθὼς ὑετῶν σφοδρῶν
 καταφερομένων καὶ ἀστραπῶν πυκνῶν ὑποφαινομένων κλονεῖται τὸ πᾶν
 καὶ ἡμαύρωται, οὕτω πένθει καὶ στεναγμοῖς κλονούμενος ἐξηπόρημαι τὴν
 χθὲς ὠραιότητα δυσωπούμενος· τελετὰς ἀγίας, ἑορτάς, ὑμνωδίας, φωτο-
 φανείας, ἱερέων τάξεις αὐτὸν οὐρανὸν μιμουμένας καὶ τὰ οὐράνια.

4. Ἀλλ' οἶμαι τὸ κράτος ἀγανακτεῖν, ἐπεὶ καὶ εἰρηνικώτατον καὶ λίαν
 30 φιλάνθρωπον καὶ τῶν ἑορταζομένων παραίτιον, ὥς ἐπὶ τοῖς φαιδροτέροις
 ἑατέον τὰ σκυθρωπότερα. Καὶ γὰρ ὑποχωροῦσιν ἡλίῳ σκιαὶ καὶ εὐεξίας
 δραπετεύουσι νόσοι· τῷ καιρῷ τὰ οἰκεῖα νέμειν λυσιτελέστερον, μηδὲ πει-
 ρᾶσθαι συνάγειν τὰ ἀντικείμενα—χωρὶς τὰ Μήδων καὶ Φρυγῶν ὀρίσματα—

1 - 2 cf. Arethas, Scr. Min. I. 6: 63. 17 - 22 (ed. Westerink); Nic. Myst. ep. 12, 111-119; Ps. 78. 2 - 3; Ier. 19. 7; 43. 30 2 Hom. A 4 2 - 3 Deut. 28. 28 4 Ez. 3. 6 7 Hesiod. Op. 360 7 - 8 Ps. 104. 18 10 Ex. 10. 21 - 23; Ios. 24. 7 10 - 11 3 Reg. 12. 24a sq.; 2 Par. 25. 5 sq.; Is. 12 - 13 17 Ps. 21. 16; 136. 6; Iob 29. 10; Lam. 4. 4 17 - 18 cf. Is. 21 33 C par Gr. II 730

καί μοι δοκεῖ καί λίαν εἰκότως διακελεύεσθαι καὶ μὲ σύμφωνον ἔχειν καί τοις ἐξῆς προθυμότερον. Πλὴν ἄλλ' ὅτι τῶν ἀηδεστερῶν προδιαλαβόντων ἡδύτερα τὰ χαρίεντα, ἐπεὶ καὶ μετὰ γείτονα χειμῶνα ποθεινότερον ἔαρ καὶ Ἰωσὴφ ἡδίων μετὰ τὸν ἐλπισθέντα ὄλεθρον, καὶ μετὰ τὸν ἀπόπλουν, 5 τὸ τοῦ μύθου, Τηλέμαχος καὶ Ἰθάκη μετὰ τὴν ἄλην, καὶ μετὰ δίψαν πηγῇ 44^v καὶ λιμῇ ἢ ἀκλυστος μετὰ καταιγίδα καὶ χύματα. Καὶ ἄλλως, ἵνα καλῶς τὸ κακὸν τεκμαιρόμενοι αὐτοῦ μὲν τῶν ἔργων καταγινώσκωμεν καὶ ὡς ἐνδασκόντος ἔχεως φυλασσώμεθα—φόβος γὰρ βοήθημα αὐτοσχέδιον—τοῖς δὲ 10 καλοῖς ἰστάμεθα ἀσφαλέστερον· ἄλιεύς γὰρ πληγείς νοῦν φύσει κατὰ τὴν παροιμίαν. Διὸ μὴ κωλύων ἔτι τὰ χεῖλη πρόδρομος ἤκω τῆς εὐφημίας καὶ τὸ παρὸν ἐπαινέσων καὶ τὸ ἀπὸν ἀναμνήσων, καὶ τὸ μέσον ἀπελέγξων καὶ τὸ ἐπὶ δὲ ἀσφαλίσόμενος.

5. Τὸ μὲν οὖν παρόν. Δευρὸ μοι πᾶς ὁ τῶν θρόνων καὶ ὁ τοῦ βήματος, οἱ τῆς ἐκεῖθεν ὑψηγορίας καὶ διατάξεως, ὅσοι τε τοῦ κράτους πέλας 15 καὶ ὅσοι τούτων ἐχόμενοι, πολῖται καὶ ἀστυγείτονες, αἱ πατριαὶ τῶν ἐθνῶν, οἱ ἀνὰ πάντα τὰ πέρατα, οἱ λογιζόμενοι τὴν ἀνωθεν πρόνοιαν καὶ τὰ ἐκεῖθεν περιμένοντες κρίματα, οἱ θύοντες τὰς αἰνέσεις καὶ «ὡς ἐν νότῳ χειμάρρους τὴν αἰχμαλωσίαν ἐπίστρεψον» ἐκκαλούμενοι, καὶ ἔτι σὺν τούτοις οἱ ἐκτοπισθέντες τοῖς ἡμῶν ἀτοπήμασιν ἐν ἐσχαιαῖς ἀβάταις τε καὶ 20 ἀνδρῶν, καὶ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐξουσίας τὸν τῆς δουλείας κατακριθέντες ζυγόν, οἱ πολλὰς μὲν αὐπνοὺς νύκτας ἐγκατερτήσαντες, κρυμούς τε καὶ ἡλίους ὑπενεγκόντες, μικροῦ καὶ ἀποθανόντες ἰδεῖν ἐφιέμενοι τὴν αἰθρίαν τῆς νῦν ἀναστάσεως. Δεῦτε λευχειμονοῦντες ἐνδοθεν ἐκτοθεν, ἀμφοτέρως τὰς 25 λαμπάδας φαιδρύναντες, τοῖς περὶ τὸν Ἰθάμαρα ἐναριθμούμενοι, τῆς γερούσιας ἀπτόμενοι, Μωσέως ἡγουμένου καὶ Ἀαρὼν τῶν τιμίων εἰς τὸν οἶκον Κυρίου μετὰ ὁμονοίας συνίωμεν, εἰς τὰς πύλας αὐτοῦ ἐν ἐξομολογήσει, εἰς τὰς αὐλὰς αὐτοῦ ἐν ὕμνοις. Διαβῶμεν τὸ κλῖτος, τῇ σκηνῇ προσχωρήσωμεν, τῷ ἱλαστηρίῳ προσχῆσωμεν, ἀκούσωμεν τί λαλήσει ὁ τοῖς χερουβὶμ καλυπτόμενος. Ἰδοὺ γὰρ ἔρεϊ εἰρήνην ἐπὶ τὸν λαὸν αὐτοῦ καὶ «εἰρήνην τὴν ἐμὴν δίδωμι ὑμῖν, εἰρήνην τὴν ἐμὴν ἀφιέμαι ὑμῖν». Τί τῆς φωνῆς 30 τῆσδε μακαριώτερον, τί δὲ τοῦ φθέγματος ἀγιώτερον, τί τοῦ διδόντος καὶ τοῦ δωρήματος ὀλβιώτερον! Ὡς τοῦ πολυταλάντου χαρίσματος, ὦ τῆς ὑπερ-

7 cf. Mt. 7. 16 9 C par Gr. I. 35; 200 13 cf. Greg. Naz. or. 43, PG. 36. 604 B
15 - 16 Ps. 21. 28; 95. 7 17 Ps. 49. 14; 106. 22; 115. 8; Levit. 7. 12, 13, 15
17 - 18 Ps. 125. 4 19 - 20 Ps. 62. 1; Jer. 28. 43 23 cf. Apoc. 3. 4, 5, 18; 4. 4;
7. 9; 13 - 14; Act. 1. 10; Mc. 9. 3 24 Ex. 6. 23; 37. 19; Num. 4. 28 (passim)
25 - 26 Ps. 54. 15 26 - 27 Ps. 99. 4 27 Ex. 40. 22 - 24 28 - 29 Ex. 25. 20;
1 Reg. 4. 4; 2 Reg. 12. 11; Ps. 79. 1 29 Ps. 84. 9 29 - 30 Io. 14. 27

1 καὶ τοῖς ἐξῆς om καὶ U F 6 κύματα U 22 μικρᾶ U F

μεγέθους εὐεργεσίας! Δίδωσιν ὅδε καὶ ὅδε, πορίζουσι τύραννοι, οἱ ἐπὶ σκή-
 45^τπτροις παρέχουσιν, ἄλλοι μὲν χαλκόν, ἄλλοι δὲ καὶ ἄφθονον ἄργυρον, λί-
 5 θους, ἐσθῆτα, χρυσόν, διὰ γραμ || μάτων εὐκλείας, διὰ συμβόλων προνό-
 5 μια, ὅσα τῆς ὕλης, ὅσα τῆς χειρὸς τοῦ παρέχοντος· ἃ καὶ βλάπτει πολ-
 10 λάκις ἢ ὀνίνησι καὶ μετὰ στιγμὴν οὐκέτι ἐστὶν καὶ ὥσπερ αὖραι καὶ ὄναρ
 τοῖς νέμουσι [καὶ] τοῖς λαμβάνουσι συναποίχεται. Οὐδὲ Θεὸς ὁ διδούς καὶ
 Θεὸς θεῶν καὶ ἔστι τε καὶ πιστεύεται καὶ τῶν ἑαυτοῦ τὸ ἀκρότατον καὶ
 10 θειότατον καὶ τυχὸν ἑαυτὸν κατὰ τὸ «αὐτός ἐστιν ἡ εἰρήνη» καὶ «Ὁ Μεσίας
 αὐτός εἰμι ὁ λαλῶν σοι», καὶ ὅσα τοιαῦτα, ἐπεὶ καὶ ἐπινοήσης κτίσιν ἄλ-
 15 λην τῆς νῦν ὀρωμένης καὶ νοουμένης ἀμείνω καὶ φαιδροτέραν, οὔτε τῆς
 εὐεργεσίας οὔτε τῆς χάριτος ἐφάμιλλον εὐρήσεις καὶ ἰσοστάσιον· ὅσα γὰρ
 ὁ διδούς διενήνοχε τοῦ διδόντος, τοσοῦτω καὶ τὸ δῶρημα τοῦ δωρήματος. Ὁ
 μοι δοκεῖ καὶ ὁ ἐν πορφυρίδι φιλόσοφος ἐπιστάμενος «κρεῖσσων», ἐρεῖν, με-
 15 ρὶς ὀλίγη μετ' εἰρήνης ἢ οἶκος πολὺχρυσος ἀνειρήνευτος. Ἔτι δὲ καὶ σοφίας
 καὶ ζωῆς αὐτὴν ὑπερτίθησι· πρὸ γὰρ εἰπών· «ἡ καρδία σου τηρεῖται σοφίαν
 ἐμήν», τὸ ἔπαθλον ὡς ὑπέρτιμον ἐπαγγέλλεται· «ἔτη γὰρ ζωῆς». Καὶ οὐκ
 ἔστη γε τοῦτω, ἀλλὰ τὸ κρεῖττον· «καὶ πληθεὺς εἰρήνης προστεθήσεται σοι».·
 20 Καὶ Ἰωβ τῶν πλεονεκτημάτων Θεοῦ ταύτην ὑπερθαυμάζει· θῆρας γὰρ
 ἀγρίους εἰρηνεύειν ὑπισχνεῖται τῷ ἐκεῖθεν ἀμυνομένῳ, εἴτε τοὺς ἐπὶ τὰ
 20 ὄρη καὶ τοὺς βουνούς, οὐκ οἶδα, εἴτε τοὺς ἀστικούς καὶ τῆς ἐκεῖθεν ὠμό-
 τητος αἰνιττόμενος. Διὸ καὶ μᾶλλον προσεκτέον καὶ τηρητέον τὸ δῶρημα,
 ἵνα ὥσπερ ὁ τούτου δοτὴρ οὕτως αἰδίδιον ἡμῖν καὶ τὸ δῶρημα διασφύζοιτο·
 ἀλλὰ τὸ μὲν δῶρημα καὶ ὁ διδούς οὕτω σεβάσμια.

6. Ἵνα δὲ τοῖς ὑπὲρ ἔννοιαν δεξιούμενοι καὶ προσδοκίαν ἐν εὐκαιρίαις,
 25 ἐν θλίψεσι πλατυνόμενοι μὴ διαμέλλωμεν, μηδὲ τὸν πάλαι Ἰσραὴλ ἐκ-
 μιμώμεθα ἢ σιωπῶντα τὰς χάριτας ἢ φθεγγόμενον ἄλλα τῆς σιωπῆς χεῖρω
 — καὶ γὰρ τοῖς ἄλλοις θαυμασίοις κωφεύοντες τῆς τροφῆς ὑομένης διελoi-
 δοροῦντο τῷ τρέφοντι — αὐτοὶ τὰς φωνὰς μετὰ τῆς γνώμης ὑψώσωμεν καὶ
 μετ' εὐνοίας ἀμφοτέρω. Καὶ τίς λαλήσει τὰς δυναστείας τοῦ Κυρίου βοή-
 30 σωμεν, τίς δὲ τὰς αἰνέσεις αὐτοῦ ἀκουστάς τοῖς πέρασι καταστήσεται, Ὅτι
 συνέτριψε ῥομφαίαν καὶ πόλεμον καὶ τὰ θεῖα τρυφᾷ ἡμῖν ἐχαρίσατο· ὅτι

4 - 5 Hesiod. Op. 318; Hom. Ω 45 5 cf. Suidas 6 Ps. 17. 48 7 Greg. Naz.
 or. 6. PG 35. 740 A 8 - 9 Io. 4. 25 - 26 9 - 11 Greg. Naz. or. 6. PG 35. 740 C
 13 - 14 Prov. 15. 16; 17. 1 15 - 17 Prov. 3. 1 - 2 18 - 19 Iob 5. 22 - 23 25
 Ps. 4. 1 27 Ex. 16. 14; Deut. 8. 16; Sap. 16. 20; Ps. 77. 23 - 27 27 - 28 Ex.
 17. 2 29 - 30 Ps. 105. 2 31 Ps. 75. 4; 45. 10; Os. 2. 20

6 καὶ add U F 7 πιστεύομεν cod πιστεύεται corr U F 13 κρεῖσσων corr U F
 16 τι U F 17 οὐκ ἔστι γε τοῦτο U F 25 διαμελῶμεν cod διατελῶμεν corr U F
 διαμέλλωμεν correxi 26 ἀλλὰ cod F ἄλλα corr U 29 λαλήσεται F

ἐπλεόνασεν ἡμῖν τὴν αὐτοῦ μεγαλωσύνην καὶ ἐπιστραφεὶς ἐζωοποίησε καὶ
 45^v ἐκ τῶν τῆς ἀπογνώσεως βυθῶν ἐπάνῃ || γαγε. Τίς εἰδώς, ὅποι τὰ ἡμέτερα
 ῥέπει καὶ ὅπη τὰ ἐκείνου ἀνθέλκει, συλλογίσοιτο τὴν ἐν μέσῳ χρηστότητα,
 5 ὅτι τὰ παροργισμοῦ αἵτια παραβλέψας, ἐν δὲ τοῖς οἰκτιρμοῖς αὐτοῦ δια-
 βλέψας τὸν φραγμὸν εἶλε καὶ διέλυσε τὸ μεσότηχον!

7. Ὡ τῆς ἐπινοίας! Τὸ γῆς καὶ θαλάττης μεθόριον, τὸ μεταίχιμιον
 ἡπειρώτου τε καὶ νηῆτου στρατοῦ, καὶ βασιλεῖς διχογνωμοῦντας, διστά-
 ζοντας, οἶον τὸν Φρυγίας τε καὶ Μικῆνης ἀκούομεν, εἰς ὁμοφροσύνην, εἰς
 10 ὁμόνοϊαν συνεπήγαγε. Τίς τὸ πέλαιος τῆς ἀγαθότητος αὐτοῦ περιλήψεται,
 τίς δὲ τὸν τῆς φιλάνθρωπίας αὐτοῦ βυθὸν καταλήψεται; "Ὅτι τὰ διαρρα-
 γέντα μέρη τῆς οἰκουμένης συνούλωσε καὶ οὕτως εἰς ὁλοκληρίαν καὶ
 συμφύταν, ἵνα μηκέτι Σκύθης καὶ βάρβαρος καὶ τὸ καὶ τὸ καλούμεθα, χρι-
 15 στιανοὶ δὲ πάντες καὶ Θεοῦ τέκνα καὶ ὠδῖνες τοῦ πνεύματος καὶ λεγώ-
 μεθα καὶ δεικνύμεθα. Τίς τὸν πλοῦτον τῆς σοφίας καὶ δυνάμεως αὐτοῦ δι-
 γηγῆσται; "Ὅτι τοὺς ἐσπερίους λύκους καὶ τῶν ἐφῶν περιεργότερους καὶ
 θρασυτέρους τοσαύτη μετεστοιχείωσεν ἰλαρότητι, ὥς καὶ πιστεύεσθαι φυ-
 λάσσειν τὸ ποίμνιον καὶ τοὺς μονιοὺς ἐπιτιθεμένους καὶ ἀπελαύνειν καὶ ἀ-
 ποτρέπεσθαι, ὅτι τὸν τῶν ζιζανίων σπορέα καὶ φύλακα, τὸν νέον Ἄδερ, τὸν
 20 καινὸν Ὀλοφέρνην προδιαμεθοδευσάμενος τῷ αὐτοῦ κόρῳ τὴν διασποράν
 τοῦ Ἰσραὴλ ἀνεσώσατο. Καὶ πάλιν ἐπὶ τὰς οἰκείας πηγὰς καὶ συκαῖς ἔκα-
 στος τὸ θέρος ἀμῶν καὶ τὸν ἀμπελῶνα τρυγῶν, καὶ ἀνακαθαίρων τὴν ἄλω
 καὶ βαθύνων τὸ ὑπολήνιον τῷ βραβευτῇ τῶν τοιούτων ἐπεύχεται. Τίς τὴν
 25 ἀνεξερεύνητον αὐτοῦ κηδεμονίαν ὑμνήσεται; "Ὅτι μετὰ Σολομῶντα τὸ[ν]
 εἰρηνικὸν καὶ φιλόσοφον τῷ Ἱεροβοάμ τοῦ ποιμνίου διασπασθέντος διὰ
 25 τὴν τῶν νεωτέρων βουλὴν τὸν ζηλωτὴν Ἰωανν τοῖς καιροῖς ἐχαρίσατο, τη-
 ρήσας ἐν τοῖς μεγίστοις τὸν μέγιστον καὶ χειρὶ χεῖρα κρατύνων καὶ βρα-
 χίονι βραχίονα δυναμῶν, καὶ κινῶν καὶ μετακινῶν ὅπου βούλεται καὶ ὥς

18 - 19 marg Συμεὼν ὁ Σκύθης 19 marg Πέτρῳ τῷ υἱῷ Συμεὼν 24 - 25 marg
 Λέοντα βασιλέα 25 marg sin Κωνσταντῖνον τὸν υἱὸν αὐτοῦ marg dext Ῥωμανὸν

5 Ps. 79. 13; Ephes. 2. 14; Nic. Myst. ep. 8. 20; 17. 163 10 - 11 cf. Ier.
 40. 6 12 Coloss. 3. 11 18 Mt. 13. 24 sq.; cf. Greg. Naz. or. 21, PG. 35.
 1105 B 18 3 Reg. 11. 14 - 22; cf. Cedr. I. 118. 16; 170. 18; 177. 17 19 Iud.
 2. 4 19 - 20 Ps. 146. 2; Is. 49. 6; 2 Macc. 1. 27 20 Neem. 2. 13 21 cf. Aristoph.
 Equites 392 Deut. 24. 21; Judic. 9. 27 20 - 21 cf. Is. 36. 16 sq.; 4 Reg.
 18. 31; 1 Macc. 14. 12 22 Is. 16. 10 24 - 25 3 Reg. 12. 8, 13; 2 Par. 10. 8;
 cf. Cedr. I. 173. 20 - 21

1 τὴν om U 5 μεσότηχον cod U F 8 Φρυγίας cod F J Φθίας corr U 23 ὑ-
 πομνήσεται U F J; τὸ cod U τὸν K F J 24 Ἱεροβοάμ cod U B J Ῥοβοάμ mel

βούλεται, τὸν αὐτὸν καὶ βασιλέα καὶ πρόμαχον καὶ ἀγωνιστὴν καὶ δια-
λακτῆριον, τὸ δέον σκοπούμενον, τὸ συμφέρον προμηθεύμενον τοῖς πράγ-
μασιν ἀνεστήσατο. Τίς ταῦτα τῶν εἰδόντων ὅσον ἡ εἰρήνη καλόν, ἡ θέμις
46r ἐστίν, ἐπαινέσεται; Τίς τὰ παρόντα κατ' ἀξίαν αἰνέσεται; || Τὴν παρ' ἐλ-
5 πίδα μεταβολήν, τὴν παρὰ προσδοκίαν ἀλλοίωσιν, τὴν ἀνεκφραστον ἁμει-
ψιν, τὴν ἀπιστον ταύτην ἐνότητα; Πόσων ἱστορίαι Πολυβίων, πόσων
Πλουτάρχων παράλληλοι, ποίων ῥαψωδῶν μέτρα, τίνων εὐγλωττίαι ῥη-
τόρων τὰ τοιαῦτα σχήσουσι διηγήματα; «Οὐδὲ τὸν κόσμον» καὶ ἐγῶμαι,
τὸ τοῦ ἡγαπημένου, «τῶν τοιούτων χωρῆσαι τὸ μέγεθος».

10 8. Ἄλλ' ἐπεὶ τῆς εὐφημίας οὐδ' ἐφαπτόμεθα — καὶ γὰρ ὁρώμεθα καὶ
αὐτῶν Λακῶνων βραχυλογώτεροι — καλῶς ἂν ἤδη τοῖς ἐξῆς εὐδρομήσω-
μεν. Ὅτι μὲν οὖν τὸ δῶρον τῆς δεξιᾶς τοῦ Ὑψίστου καὶ ὁ λημῶν ἂν ἐπί-
δοιτο· τίνος γὰρ καὶ ὅθεν; Εἰ γὰρ οὐδὲ τῶν μικρῶν τι δίχα τῆς ἀνωθεν τε-
λεῖται προνοίας, ὅσον ἡ παγκόσμιος σωτηρία καὶ ἀγαλλίας! Ἄλλ' ὅτι
15 μὲν ἐκεῖθεν, οὐκ ἄδελον· νῦν δ' ὅ,τι πέρ ἐστιν τὴν φύσιν διασκεψόμεθα,
ἵνα τὸ λυσιτελὲς ὅσον καὶ ὅλον συνέντες παγιώτεροι μένωμεν. Ἔστι τοιγα-
ροῦν εἰρήνη, ὡς ἔγωγε διορίζομαι, στάσεως προδιαλαβούσης συνάφεια, ἡ
περιχαρῆς ὁμιλία μετὰ σιωπῇν ἔγκοτον, φιλονεικίας καταστροφή, ὅπλων
ἀπόθεσις, ἔχθρας κατάλυσις, συναίρεσις ἐκ διαιρέσεως, ἐκ διχονοίας ὁμό-
20 νοια, μετὰ διαφωνίαν ὁμοφωνία, καὶ ὅπως ἂν οἱ τὸν τοῦ Ἀρίστωνος ἀπαν-
τλήσαντες καὶ τὸν Σταγειρίτην καταπιόντες γένει καὶ διαφοραῖς ὑπο-
γράψαιεν. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἡ ὅ,τι σχεδὸν· νῦν δέ μοι σκόπει τὸ ἐπὶ πᾶσιν
αὐτῆς εὐχρηστον· σειρὰν ἐξ οὐρανόθεν ὑπολαβὼν διὰ πάντων καθήκουσαν,
τῆς δ' ἐξαπτομένης τὰς αὐτῆς συντρόφους καὶ μύστιδας· φιλίαν, ἀγάπην,
25 ὁμοφροσύνην, ὁμόνοιαν, ὅσα τῆς μακαρίας ἑταιρείας καὶ συγγενείας, ὧν
ὑποστῆναί τι δίχα τῶν ἀμηχάνων καὶ ὑπονοίᾳ συστῇ τοῦ μὴ συστάντος
δεινότερον. Καὶ πρῶτα μὲν, ἵνα τῶν θείων ἐς τὴν παροῦσαν ἀποχωρῶμεν,
— εἰρήνη γάρ, οὐ θεολογία τὸ παριστάμενον αὐτίκα — τῶν ἀγγέλων ἡ τά-
ξις τῆς πρώτης καὶ ἀνεκφράστου πηγῆς τὸ ἐν ἀμυνόμενοι καὶ διψῶντες
30 αἰετῆς ὁρέξεως πρὸς τε τὴν τῶν τοιούτων αἰτίαν καὶ πρὸς ἑαυτοὺς ἀστα-
σίαστοι μένουσιν, οὐχ ἥττον διὰ τὴν οὐσίαν ἥς ἡξιώθησαν ἢ τὴν τῆς εἰρή-
νης φωτοχυσίαν ἥς ἀπολαύουσι· τὸν μέντοι τῆς χάριτος ἀλογήσαντα ἴ-
σμεν τὴν δίκην ἀξίαν ἐκτίσαντα, ἐξ ἀστραπῆς μὲν εἰς σκοτίαν μεταβα-

3 - 4 Hesiod. Theog. 396; Op. 137; Hom. B 73, I 276, T 177, Ω 652 8 - 9 Io. 21. 25
21 Plat. Parm. 129 C; Arist. Top. 102a 31; Arist. Metaph. 1057b 7, Top. 139a 29
23 - 24 Hom. Θ 19 - 20 28 - 31 Greg. Naz. or. 6 PG. 35. 737 BC, or 22, PG. 35,
1148 B 32 - 33 Is. 14. 12; Luc. 10. 18; 2 Petr. 2. 4

3 ἡ corr K 8 καὶ om U 12 λειμῶν cod λυμεῶν U F λημῶν corr K 20 τῶν cod U F
22 τὸ τοῖς πᾶσιν U 24 τῆς δ' ἐξαπτομένης cod τὰς δ' ἐξαπτομένης U τῆς δ' ἐξαπτομένης K

λόντα, ἵνα κεῖται τυχὸν τοῖς ὁμοίοις ὑπόδειγμα. Τί δαί ὁ περὶ τὸν αἰθέρα
 διάκοσμος; Ἄρ' οὐκ αἰεὶ διασφύζει τὸ ἀστασίαστον; Ὅτι γὰρ ἀμυγῇ τὰ
 46^v τοιαῦτα διαφορᾶς καὶ πέμπτον σῶμα τὸ στερέωμα λέγουσι, ξένον αὐτὸ
 5 πάσης ἢ συνθέσεως ἀποφαίνοντες, στάσις δὲ συνθέσεως ἔργον ὃν, εἵκει δὲ
 νυξὶ μὲν ἥλιος, νύκτες δὲ ὄρθοις, οἱ δὲ τὸν ἑωσφόρον προσαγορεύουσιν,
 ὁ δὲ τὴν ἡμέραν ἐπάγεται, τῇ δ' ὑποχωροῦσιν ἀστέρες καὶ τῇ τοιαύτῃ φι-
 λίᾳ ἀτίδιον αὐτοῖς τὸ εἶναι τε καὶ τὸ φέρεσθαι ὥραϊον καὶ καιροὶ καὶ χρό-
 νοι τὸ μέσον ἑαυτῶν κατὰ μικρὸν τιθασσεύοντες εἴτα τοῖς ἄκροις οἶον
 10 δακτύλοις ὁμοσιδέσιν, ὁμοφύεσιν ἀλλήλων ἐχόμενοι, χορείαν χορεύουσι καὶ
 χορείαν χορῶν πάντων εὐρυθμοτέραν καὶ πλατυτέραν. Καὶ ἵνα τὰ προφανέ-
 στερα λέγωμεν, ἄρα οὐχὶ ἵππων ἀγέλαι καὶ ἑταιρεῖαι βοῶν ἑτερογενῇ καίτοι
 περ ὄντα ἀναμιξὶ διαιτῶμενα φαίνεται; Καὶ οὐ τὰδε μὲν διαφέρεται, τὰδε
 δὲ ἀντιφέρεται, οὐδὲ ὀρίζουσί τε καὶ παρορίζουσιν, ἀλλὰ τὴν πόαν ἐρέ-
 πτεται ἀδιάκριτα. Ποίμνια δὲ καὶ αἰπόλια τοῖς αὐτοῖς σηκοῖς ὁμοθυμαδὸν
 15 εἰσοικίζεταί, εἴτα τοῖς τῶν ποιμένων καὶ νεύμασι καὶ συρίγμασιν εὐείκτως
 ἄγεται, φέρεται, διακρίνεται. Κέντρα δὲ φέρουσι μέλισσαι, καὶ καθορᾶται
 γάρ, ἄλλ' οὐ τοῖς ὁμοφύλοις, οὐμενοῦν—καὶ γὰρ εἰσὶ φιλάλληλοι καὶ πι-
 στόταται—φαλαγγίοις δὲ τοῖς ἀλλογενέσι καὶ ἀλλοκότοις κηφῆσι καὶ
 κοθούροις, εἶπεῖν, καὶ τοῦτο φοβοῦσαι καὶ μόνον καὶ εἰς φυγὴν τῶν σίμ-
 20 βλων ἐκτρέπουσαι. Τὸ φαυλότατον, μύρμηκες μιᾷ ταμιεύοντες ἐν ὀπῇ ὁ-
 μοῦ μὲν διαπονοῦσιν, ἐπὶ τὸ αὐτὸ δὲ συνάγουσι καὶ ὅμως οὐκ ἐρίζουσιν,
 οὐκ ἀμύνουσι, κοινὰ δὲ τὰ ἐφόδια θησαυρίζουσιν.

9. Οὕτω διὰ πάντων, ὅσον διὰ βραχέων ἐρεῖν, ὁ τῆς εἰρήνης δεσμός
 τε καὶ πλοῦτος καὶ ἔστι καὶ διαφαίνεται. Ἄνθρωπος δέ, τὸ θειότατον ἔργον
 25 καὶ πρώτιστον, δι' ὃν τὰ βλεπόμενα καὶ νοούμενα τὸ τῆς αὐτῆς χειρὸς
 καὶ τῆς αὐτῆς ἡξιωμένον ἐμπνεύσεως, τὸ γνώσει καὶ λόγῳ τετιμημένον
 καὶ τὰ θεῖα φρονεῖν παιδευόμενον, ὁ σύνθετος ἄγγελος, ὁ χαρακτήρ τοῦ
 ποιήσαντος, ὁ βουλήσει δεδημιουργημένος καὶ θαλάσσης ἄρχων καὶ κυ-
 ριεύων ἡπείρου, δέον θηρσί τε καὶ κτήνεσι τὸν χρόνον ἐπάγειν ἢ κατὰ τοῦ
 30 κοινοῦ δυσμενοῦς μόνον, ὁ δὲ τῷ ἀδελφῷ θήγει τὸ ξίφος καὶ ὅπλα χαλ-
 κεύει, καὶ θώρακα περιβάλλεται καὶ γέρρα τινάσσει, καὶ καταπέλτας ὀξύ-
 νει καὶ εἰκονίζει τὸν Ἄρην καὶ ὑπὲρ τὸν Ἀπόλλω πηδᾷ καὶ κατὰ τοὺς
 ἀραβικοὺς ὄρᾳ θήρας καὶ ὀρνίθων τῶν ἐν τοῖς νέφεσιν ὑπεραίρεται. Ἀλλὰ

1 - 2 Arist. De coselo I. 3. 270a, 13b, Metaph. 8. 1044, b, 7, 12. 1. 2. 1069a. 30b. 25
 3 Philol. 12; Placit. 1. 3. 22; cf. Cedr. I. 282. 3 sq. 8 - 9 cf. Soph. Ai. 1230 9 - 10
 Plat. Epin. 982 E 11 Hom. T 281 14 Hom. A 679; ι 219, 227, 439; Σ 589
 18 - 19 Hesiod. Op. 304 27 - 29 Gen. 1. 26; 9. 6; Sap. 9. 2; Ps. 8. 7 - 9; Sir. 17, 3

4 ὃν om U F 8 οἶον om U 15 εὐείκτως cod εὐηκόως K εὐείκτως correxi 16
 καθορᾶτε U F 17 εἰσι om F 33 ἀραβικοὺς cod

τούτοις ἀφόρατον τὸ κακὸν καὶ διὰ τοῦτο εὐφυλακτότερον. Ὁ δὲ καὶ δό-
 47^τ λους ῥάπτει καὶ πι || κρίας ἔσωθεν γέμει καὶ φιλεῖν ὑποκρίνεται καὶ ὑπὸ
 τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ κρύπτει πόνον καὶ τοῖς χεῖλεσι σωτηρίαν προβάλλε-
 5 ται, ὑποφενακίζει καὶ τοῖς νεύμασι καὶ τοῖς σχήμασιν, ἔχεμυθεῖ, ἄλλοφάσ-
 σει. Τί γὰρ οὐχὶ τελεῖ; Τί δαὶ οὐ σκέπτεται τῶν ἐχομένων ἀπωλείας καὶ
 φόνου; Καὶ ταῦτα ἵνα τί; Ἴν’ ἐγκολπώσῃται ταῦτα καὶ ἵνα καὶ αὐτὸν αὐτίκα
 συναπολέσῃται, ἵνα κλέος ἔξοι τὸ καὶ χλόης εὐμαραντότερον, ἵν’ ἐπὶ γῆς
 γραφῇ καὶ τοῦτο τυχὸν κατὰ τὸν Κάϊν καὶ Λάμεχ καὶ τὴν τοιαύτην φα-
 10 τριάν, ἀπαλειφῇ δὲ τῆς βίβλου τῶν σφζομένων τοῖς ἐρίφοις ἀποπεμπόμε-
 νος, ἵν’ «ἔχῃς ἀγαθὰ κείμενα» εἴπῃ καὶ ἀκούσῃ τὸ «ἄφρον, τὴν ψυχὴν ἀπαι-
 τούμενος», ἵνα πάθῃ τὰ Κροίσου καὶ Πολυκράτους καὶ ἀρχόμενος καὶ οἰ-
 χόμενος. Ἀλλὰ τάδε μὲν Ἑλλήνων παῖδες ποιούντων τε καὶ πασχόντων,
 ἐπεὶ καὶ θεῶν τὸν οὐρανὸν ἔπλησαν, ὧ τῆς αὐτονομίας! Ὡς μὲν φιλοπολέ-
 15 μων, ὡς δὲ μαχίμων, ἐριστικῶν, ἐπιβούλων, μᾶλλον ἀναπνεόντων τὸν Ἀ-
 ρην ἢ τῆς κνίσσης ὁσφραϊνομένων ἐλισσομένης περὶ καπνῶ! Ὡν δὲ τὰ πρω-
 τότυπα στάσεις καὶ μάχαι, πότε ἂν εἰρηνεύσειε τὰ μιμήματα; Ἀλλ’ οἱ μὲν
 αὐτοῖς θεοῖς καὶ οὐδενὸς ἐλαύνοντος ἀπελήλαται καὶ ἀπῆλειπται· τὸ γὰρ
 κακὸν ἀνυπαρκτον, ἀνυπόστατον.

10. Ἡμεῖς δὲ οἱ τοῦ καινοῦ νόμου καὶ τῆς καινοτέρας ἐντολῆς μαθη-
 20 ταί, οἱ τοῦ εἰρηνικοῦ καὶ πράου καὶ ταπεινόφρονος μύσται, οἱ τῶν ἐπηρεα-
 ζόντων καὶ δυσμενῶν καὶ θλιβόντων καὶ τυραννούντων ὑπερεύχεσθαι διδα-
 σκόμενοι καὶ τοῖς φίλοις τὴν ψυχὴν τιθέναι καὶ εἴκειν τοῖς ἀγορεύουσι, καὶ
 ἔτι μᾶλλον, οἱ εἰδότες ὅτι ἔστιν ὁ τοὺς σοφοὺς σοφίζόμενος καὶ δρασσό-
 25 μενος ἐντέχνους, καὶ ὁρῶν ἐν κρυπτῷ καὶ ἀποδιδούς ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα
 αὐτοῦ, τοὺς πολέμους καὶ τό τε καθ’ ἑαυτῶν καὶ ἀναλόγως ἀσπασόμεθα;
 Μηκέτι, μηδαμῶς, ἀδελφοί, ἀλλ’ εἰ καὶ ποσῶς ἐκείνοις συναπηνέχθημεν,
 τῆς γὰρ αὐτῆς πλάσεως εἰ καὶ μὴ πλάνης μετέχομεν, ἀλλ’ οὖν ἐπανα-
 χθέντες μηκέτι παρενεχθείημεν. Ἔστι καὶ πεσόντας ἐξαναστήναι καὶ στῆ-
 ναι τῶν οὐ πεσόντων ἀσφαλέστερον καὶ ἀνώτερον.

1 - 2 Ps. 9. 28; Iob. 20. 12 7 Ps. 36. 2; 48. 17 - 18; 1 Petr. 1. 24; Cyril. 36. 2,
 PG. 69. 924 D 8 Gen. 4. 1 sq.; 5. 25 sq. 9 Ex. 32. 32 - 33; Ps. 68. 29;
 Apoc. 3. 5, 13. 8, 17. 8, 20. 15 9 Mt. 25. 31 - 33 10 - 12 Luc. 12. 20 11
 Herod. 1. 86; 3. 42; 125 15 Hom. A 317 18 cf. Greg. Caes. PG. 111. 421
 A 19 - 20 cf. Io. 13. 34 - 35; 15. 12, 17; 1 Io. 3. 11; 1 Thess. 4. 9 20 cf.
 Mt. 5. 3, 5, 9; Mc. 9. 35 20 - 21 Mt. 5. 44; Luc. 6. 28 22 Io. 15. 13; Mt.
 5. 41 23 - 24 1 Cor. 3. 19 - 20; Iob 5. 13; Ps. 93. 11 24 - 25 Mt. 6. 4, 18;
 16. 27; Rom. 2. 6; Ps. 27. 4 28 cf. Io. Chrys. Lit. PG. 63. 915

1 εὐφώρατον corr U 6 ταῦτ’ ἄ corr K καὶ ἵνα om U F 7 συναπολέσεται K 8 φα-
 τριάν U 10 ἐχης cod ἐχη U ἐχω K F 13 ἐπλήρουν U F 21 θλιβούντων U F τυ-
 ραννούντων om U 22 ἀγγαρεύουσι corr U F 27 ἐπαναχθέντας U

λόντα, ἵνα κείται τυχὸν τοῖς ὁμοίοις ὑπόδειγμα. Τί δαί ὁ περὶ τὸν αἰθέρα
 διακόσμος; Ἄρ' οὐκ αἰεὶ διασφύζει τὸ ἀστασίαστον; Ὅτι γὰρ ἀμιγῇ τὰ
 46^v τοιαῦτα διαφορᾷς καὶ πέμπτον σῶμα τὸ στερέωμα λέγουσι, ξένον αὐτὸ
 5 πάσης ἢ συνθέσεως ἀποφαίνοντες, στάσις δὲ συνθέσεως ἔργον ὄν, εἵκει δὲ
 10 νυξὶ μὲν ἥλιος, νύκτες δὲ ὄρθοις, οἱ δὲ τὸν ἑωσφόρον προσαγορεύουσιν,
 ὁ δὲ τὴν ἡμέραν ἐπάγεται, τῇ δ' ὑποχωροῦσιν ἀστέρες καὶ τῇ τοιαύτῃ φι-
 λία ἀτίδιον αὐτοῖς τὸ εἶναι τε καὶ τὸ φέρεσθαι ὠραῖον καὶ καιροὶ καὶ χρό-
 νοι τὸ μέσον ἑαυτῶν κατὰ μικρὸν τιθασσεύοντες εἴτα τοῖς ἄκροις οἶον
 15 δακτύλοις ὁμοιδέσιν, ὁμοφύεσιν ἀλλήλων ἐχόμενοι, χορεῖαν χορεύουσι καὶ
 χορεῖαν χορῶν πάντων εὐρυθμοτέραν καὶ πλατυτέραν. Καὶ ἵνα τὰ προφανέ-
 στερα λέγωμεν, ἄρα οὐχὶ ἔππων ἀγέλαι καὶ ἐταιρεῖαι βοῶν ἑτερογενῇ καίτοι
 περ ὄντα ἀναμιῖξ διακτώμενα φαίνεται; Καὶ οὐ τὰδε μὲν διαφέρεται, τὰδε
 δὲ ἀντιφέρεται, οὐδὲ ὀρίζουσί τε καὶ παρορίζουσιν, ἀλλὰ τὴν πῶαν ἐρέ-
 20 πτεται ἀδιάκριτα. Ποίμνια δὲ καὶ αἰπόλια τοῖς αὐτοῖς σηκοῖς ὁμοθυμαδὸν
 15 εἰσοικίζεται, εἴτα τοῖς τῶν ποιμένων καὶ νεύμασι καὶ συρίγμασιν εὐεῖκτως
 ἄγεται, φέρεται, διακρίνεται. Κέντρα δὲ φέρουσι μέλισσαι, καὶ καθορᾶται
 γάρ, ἀλλ' οὐ τοῖς ὁμοφύλοις, οὐμενοῦν—καὶ γὰρ εἰσὶ φιλάλληλοι καὶ πι-
 στοτάται—φαλαγγίους δὲ τοῖς ἀλλογενέσι καὶ ἀλλοκότοις κηφῆσι καὶ
 κοθούροις, εἰπεῖν, καὶ τοῦτο φοβοῦσαι καὶ μόνον καὶ εἰς φυγὴν τῶν σίμ-
 20 βλων ἐκτρέπουσαι. Τὸ φαυλότατον, μύρμηκες μιᾷ ταμιεύοντες ἐν ὀπῇ ὁ-
 μοῦ μὲν διαπονοῦσιν, ἐπὶ τὸ αὐτὸ δὲ συνάγουσι καὶ ὁμῶς οὐκ ἐρίζουσιν,
 οὐκ ἀμύνουσι, κοινὰ δὲ τὰ ἐφόδια θησαυρίζουσιν.

9. Οὕτω διὰ πάντων, ὅσον διὰ βραχέων ἐρεῖν, ὁ τῆς εἰρήνης δεσμός
 τε καὶ πλοῦτος καὶ ἔστι καὶ διαφαίνεται. Ἄνθρωπος δέ, τὸ θεϊότατον ἔργον
 25 καὶ πρῶτιστον, δι' ὃν τὰ βλεπόμενα καὶ νοούμενα τὸ τῆς αὐτῆς χειρὸς
 καὶ τῆς αὐτῆς ἡξιωμένον ἐμπνεύσεως, τὸ γινώσκει καὶ λόγῳ τετιμημένον
 καὶ τὰ θεῖα φρονεῖν παιδεύμενον, ὁ σύνθετος ἄγγελος, ὁ χαρακτήρ τοῦ
 ποιήσαντος, ὁ βουλήσει δεδημιουργημένος καὶ θαλάσσης ἄρχων καὶ κυ-
 30 ριεύων ἡπείρου, δέον θηρσί τε καὶ κτήνεσι τὸν χόλον ἐπάγειν ἢ κατὰ τοῦ
 κοινοῦ δυσμενοῦς μόνον, ὁ δὲ τῷ ἀδελφῷ θήγει τὸ ξίφος καὶ ὅπλα χαλ-
 κεύει, καὶ θώρακα περιβάλλεται καὶ γέρρα τινάσσει, καὶ καταπέλτας ὀξύ-
 νει καὶ εἰκονίζει τὸν Ἄρην καὶ ὑπὲρ τὸν Ἀπόλλω πηδᾷ καὶ κατὰ τοὺς
 ἀραβικοὺς ὄρᾳ θήρας καὶ ὀρνίθων τῶν ἐν τοῖς νέφεσιν ὑπεραίρεται. Ἄλλὰ

1 - 2 Arist. De coelo I. 3. 270a, 13b, Metaph. 8. 1044, b, 7, 12. 1. 2. 1069a. 30b. 25
 3 Philol. 12; Placit. 1. 3. 22; cf. Cedr. I. 282. 3 sq. 8 - 9 cf. Soph. Ai. 1230 9 - 10
 Plat. Epin. 982 E 11 Hom. T 281 14 Hom. A 679; ι 219, 227, 439; Σ 589
 18 - 19 Hesiod. Op. 304 27 - 29 Gen. 1. 26; 9. 6; Sap. 9. 2; Ps. 8. 7 - 9; Sir. 17, 3

4 ὄν om U F 8 οἶον om U 15 εὐεῖκτως cod εὐηκόως K εὐεῖκτως correxi 16
 καθορᾶτε U F 17 εἰσὶ om F 33 ἀραβικοὺς cod

τούτοις ἀφόρατον τὸ κακὸν καὶ διὰ τοῦτο εὐφυλακτότερον. Ὁ δὲ καὶ δό-
 47^F λους ῥάπτει καὶ πι || κρίας ἔσωθεν γέμει καὶ φιλεῖν ὑποκρίνεται καὶ ὑπὸ
 τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ κρύπτει πόνον καὶ τοῖς χεῖλεσι σωτηρίαν προβάλλε-
 ται, ὑποφενακίζει καὶ τοῖς νεύμασι καὶ τοῖς σχήμασιν, ἔχεμυθεῖ, ἀλλοφά-
 5 σει. Τί γὰρ οὐχὶ τελεῖ; Τί δαὶ οὐ σκέπτεται τῶν ἐχομένων ἀπωλείας καὶ
 φόνου; Καὶ ταῦτα ἵνα τί; Ἰν’ ἐγκολπώσῃται ταῦτα καὶ ἵνα καὶ αὐτὸν αὐτίκα
 συναπολέσῃται, ἵνα κλέος ἔξοι τὸ καὶ χλόης εὐμαραντότερον, ἵν’ ἐπὶ γῆς
 γραφῇ καὶ τοῦτο τυχὸν κατὰ τὸν Κάϊν καὶ Λάμεχ καὶ τὴν τοιαύτην φα-
 10 τριάν, ἀπαλειφῇ δὲ τῆς βίβλου τῶν σφζομένων τοῖς ἐρίφοις ἀποπεμπόμε-
 νος, ἵν’ «ἔχεις ἀγαθὰ κείμενα» εἴπῃ καὶ ἀκούσῃ τὸ «ἄφρον, τὴν ψυχὴν ἀπαι-
 τοῦμενος», ἵνα πάθῃ τὰ Κροίσου καὶ Πολυκράτους καὶ ἀρχόμενος καὶ οἰ-
 χόμενος. Ἀλλὰ τάδε μὲν Ἑλλήνων παῖδες ποιούντων τε καὶ πασχόντων,
 ἐπεὶ καὶ θεῶν τὸν οὐρανὸν ἔπλησαν, ὧς τῆς αὐτονομίας! Ὡς μὲν φιλοπολέ-
 15 μων, ὧς δὲ μαχίμων, ἐριστικῶν, ἐπιβούλων, μᾶλλον ἀναπνεόντων τὸν Ἀ-
 ρην ἢ τῆς κνίσσης ὁσφραϊνομένων ἐλισσομένης περὶ καπνῶ! Ὡς δὲ τὰ πρω-
 τότυπα στάσεις καὶ μάχαι, πότε ἂν εἰρηνεύσειε τὰ μιμήματα; Ἀλλ’ οἱ μὲν
 αὐτοῖς θεοῖς καὶ οὐδενὸς ἐλαύνοντος ἀπελήλαται καὶ ἀπῆλειπται· τὸ γὰρ
 κακὸν ἀνυπαρκτον, ἀνυπόστατον.

10. Ἡμεῖς δὲ οἱ τοῦ καινοῦ νόμου καὶ τῆς καινότερας ἐντολῆς μαθη-
 20 ταί, οἱ τοῦ εἰρηνικοῦ καὶ πράου καὶ ταπεινόφρονος μύσται, οἱ τῶν ἐπηρεα-
 ζόντων καὶ δυσμενῶν καὶ θλιβόντων καὶ τυραννούντων ὑπερεύχεσθαι διδα-
 σκόμενοι καὶ τοῖς φίλοις τὴν ψυχὴν τιθέναι καὶ εἵκειν τοῖς ἀγορεύουσι, καὶ
 ἔτι μᾶλλον, οἱ εἰδότες ὅτι ἔστιν ὁ τοὺς σοφοὺς σοφίζόμενος καὶ δρασσό-
 25 μενος ἐντέχνους, καὶ ὁρῶν ἐν κρυπτῷ καὶ ἀποδιδούς ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα
 αὐτοῦ, τοὺς πολέμους καὶ τό τε καθ’ ἑαυτῶν καὶ ἀναλόγως ἀσπασόμεθα;
 Μηκέτι, μηδαμῶς, ἀδελφοί, ἀλλ’ εἰ καὶ ποσῶς ἐκείνοις συναπηνέχθημεν,
 τῆς γὰρ αὐτῆς πλάσεως εἰ καὶ μὴ πλάνης μετέχομεν, ἀλλ’ οὖν ἐπανα-
 χθέντες μηκέτι παρενεχθεῖμεν. Ἔστι καὶ πεσόντας ἐξαναστῆναι καὶ στῆ-
 ναι τῶν οὐ πεσόντων ἀσφαλέστερον καὶ ἀνώτερον.

1 - 2 Ps. 9. 28; Iob. 20. 12 7 Ps. 36. 2; 48. 17 - 18; 1 Petr. 1. 24; Cyril. 36. 2,
 PG. 69. 924 D 8 Gen. 4. 1 sq.; 5. 25 sq. 9 Ex. 32. 32 - 33; Ps. 68. 29;
 Apoc. 3. 5, 13. 8, 17. 8, 20. 15 9 Mt. 25. 31 - 33 10 - 12 Luc. 12. 20 11
 Herod. 1. 86; 3. 42; 125 15 Hom. A 317 18 cf. Greg. Caes. PG. 111. 421
 A 19 - 20 cf. Io. 13. 34 - 35; 15. 12, 17; 1 Io. 3. 11; 1 Thess. 4. 9 20 cf.
 Mt. 5. 3, 5, 9; Mc. 9. 35 20 - 21 Mt. 5. 44; Luc. 6. 28 22 Io. 15. 13; Mt.
 5. 41 23 - 24 1 Cor. 3. 19 - 20; Iob 5. 13; Ps. 93. 11 24 - 25 Mt. 6. 4, 18;
 16. 27; Rom. 2. 6; Ps. 27. 4 28 cf. Io. Chrys. Lit. PG. 63. 915

1 εὐφώρατον corr U 6 ταῦτ’ ἄ corr K καὶ ἵνα om U F 7 συναπολέσεται K 8 φα-
 τριάν U 10 ἔχης cod ἔχη U ἔχω K F 13 ἐπλήρουν U F 21 θλιβούντων U F τυ-
 ραννούντων om U 22 ἀγαρεύουσι corr U F 27 ἐπαναχθέντας U

11. Ἄλλ' ἐπὶ τὰ νῦν ἐπανακτέον τελούμενα καὶ προδεικτέον τὰ τῆς ἑορ-
 τῆς ἐκδηλότερον· ἅπαν γὰρ ἄδηλον ἀηδέστερον. Ἐπεὶ δὲ τὸ πᾶν οὐχ οἶόν τε
 47^v διατρانώσαι μὴ καὶ || τὰ πρότερον παραδείξαντας, τὰ δ' οὐκ ἄλλως μὴ καὶ
 τὰς λαβὰς καὶ τὰ αἵτια παραστήσαντας καὶ ὅθεν καὶ ὅπως ἐκεῖνά τε προ-
 5 ἐβῆ καὶ τὰδ' ἐπέβη, οὕτω μοι δοκεῖ διαθετέον εἶναι τὸν λόγον. Ἦνθει τὰ
 ἡμέτερα πάλαι καὶ ἀνθούοντα προέκοπτεν, ἠγύαζε, τῆς ἀκμῆς ἐθαυμάζετο,
 τῆς ἐπιδόσεως ἐθειάζετο, ζηλωτὰ πᾶσιν ὑπῆν καὶ ὀρώμενα καὶ λεγόμενα
 καὶ μετὰ δόξης διηχεῖτο τοῖς πέρασιν, ὅτε τὸ στρατιωτικὸν ἐρρυθμίζετο
 Λέοντι καὶ συνεβούλευεν Ἀχιτόφελ καὶ Δράκων καὶ Σόλων ἐθέσπιζον, ὅ-
 10 ταν αἱ μυθικαὶ μοῦσαι, οἷον εἰπεῖν, ἐπὶ γῆς ἐγνωρίζοντο καὶ ὁ Ἄρης κα-
 τετιτρώσκετο, ὅταν εἰς πέταυρον ἄδου τὸ ἀφιλόσοφον καὶ παρὰ τὸ δρυὸς
 σκότος ἀνομία, κατὰ τὴν παροιμίαν, καὶ αἱ Βριάρεω χεῖρες ἐξωστρακί-
 ζοντο, ὅτε τὸ χρυσοῦν γένος ἐπολιτεύετο καὶ τὸ πᾶν εἶχεν εὐδαιμονία καὶ
 τῶν θεῶν ἀπόλαυσις. Οὕτω πως εἶχε τὰ ἡμέτερα πάλαι, συνήνθει καὶ
 15 τὰ Βουλγάρων καὶ ἔσφριγε. Καὶ πῶς γὰρ οὐ, υἱοθετηθέντων αὐτῶν καὶ
 Θεῶ ἡμῶν καὶ ἀπομαθόντων μὲν ἤδη τὰ τῶν ἀμαξοβίων τε καὶ νομάδων,
 μεταμαθόντων δὲ τὸ τῆς χάριτος εὐαγγέλιον;

12. Ἔως μὲν ἰσόρροπα τὰ ζυγὰ καὶ ὁ θεῖος εὐμενῆς ὀφθαλμός, γα-
 λήνη τὴν θάλασσαν εἶχε καὶ ὁ πλοῦτος ἐξ οὐρίας ἐφέρετο. Ἐπεὶ δὲ ὁ κύβος
 20 ἀντέστραπται καὶ ὑπερέσχε τὰ τάλαντα, ἔδει τε γενέσθαι κακῶς καὶ νι-
 κῆσαι τὰ χεῖρονα, εἴτε τοῦ καλοῦ τὴν ἀκράρειαν φθάσαντος καὶ διὰ τοῦτο
 πρὸς τὸ κἀταντες ἀποβλέποντος, εἴτε τῶν παραπτωμάτων ἡμῶν Θεῶ πα-
 ρεστώτων καὶ τὸ κόνδῳ τῆς μέθης προκαλουμένων, ἵνα τοῖς δεινοῖς κραίπα-
 λήσωμεν, φεῦ μοι τοῦ πέμπτου γένους καὶ τῆς ἀπαύστου ταλαιπωρίας!
 25 Αὐτίκα γὰρ ὁ φιλοδοξίας ποταμός, ὁ τῆς προεδρίας τυφῶν, ὁ υἱός, ἡ νι-
 φάς, οἷα καὶ μάλιστα τὸν Αἰλὸν τε καὶ τὸν Ἴστρον κλονεῖ, τῇ τοῦ ἄρχον-
 τος προσερρύνῃ ψυχῇ καὶ ὁ σεισμός, ὅσος καὶ οἱ ἐπέκεινα Γαδείρων ἐπύ-
 θοντο! Εὐθὺς οὖν τὸ στέφος καὶ ὁ δίφρος ἐθριαμβεύετο, στέφος δὲ τὴν Εὐ-
 ρώπην ἀπεστεφάνωσε καὶ πολλῶν ἐπὶ γῆς ἔρριψε κάρηνα. Τὸ ἐξῆς ὁ δῆ-

26 marg Συμῶν

9 2 Reg. 15. 12, 31; 16. 15, 23; 1 Par. 27. 33-34 11 - 12 C par Gr. I. 165 12 Hom.
 A 403; Hesiod. Theog. 149 - 153, 714; C par Gr. II. 483. 98; Greg. Naz. or. 18, PG.
 35. 992 C 13 Hesiod. Op. 109 15 - 16 cf. Rom. 8. 23, 9. 4; Ephes. 1. 5; Io. 1.
 12 20 - 21 Hom. A 576 23 cf. Is. 51. 22; Ez. 23. 32 24 Hesiod. Op. 176 sq.
 29 Hom. B 117, A 500

12 ἡ ἀνομία J αἱ om UFJ
 βοs cod ὁ κύβος corr UFJ
 ὅσον F

16 ἀμαξόνων cod ἀμαξοβίων corr UFJ 19 τὸ κύ-
 27 τὸν σεισμόν, ὅσος cod ὁ σεισμός, ὅσου UJ ὁ σεισμός

μος καὶ ἡ ἀποστασία μᾶλλον, ἡ γὰρ ἀνάρρησις καὶ τᾶλλα οἷς ἡ σφραγὶς ἐβεβήλωτο, καὶ ὠδίνετο τὸ κακὸν καὶ τὰ γεννήματα τοῦ τεκόντος ἐξιδιάζεται καὶ ἀθετεῖ μὲν τὸν πατέρα, ἀθετεῖ δὲ τὸ πνεῦμα, δι' οὗ ὁ ἄρραβὼν τῆς υἰότητος.

- 5 13. Ὁ δέ, καὶ γὰρ ὁ προήδει διαπυνθάνεται, εἵργει τέως τοὺς τῆς
48^f συγκλήτου, τὸ κράτος τιμῶν καὶ τὸν αὐτὸν χαρισάμενον· ὁ δέ, τῇ τοῦ || ξ-
δου κυνέῃ συγκαλυπτόμενος, τοὺς συνεόρτους αἰτεῖ καὶ εἰς ἰσχὺν τὴν δια-
θήκην προτείνεται. Ὁ δ' ἀντιτείνεται, βασιλέα προσκυνεῖσθαι σαφῶς ἐρῶν
εἰ μὴ Ῥωμαῖον Ῥωμαίοις ἀπώμοτον· ἡ βραχὺ τιθεὶς τὸ περινοηθέν σοι
10 διάδημα προσκυνητὰς ἔχε τοὺς συνεόρτους. Καὶ τίς τὰς ἐνθυμήσεις τε καὶ
προτάσεις, τίς δὲ τὰς ἐπιβολὰς ἐκείνου ἐξαριθμήσαιτο; Οἶδα, φησὶν ὁ μῦ-
θος, ψάμμου τ' ἀριθμὸν καὶ μέτρα θαλάσσης. Ἀλλὰ καὶ ὡς εἰδέναι τὰ ἐ-
κείνου ἀμήχανον, οἷς καὶ δίχα σιδήρου διὰ βίου τὸν Ἄδερ ὑπεκράτει τε
καὶ ἀνέστελλεν. Ἀλλ' ὁ μὲν τὴν εἰρήνην τιμῶν καὶ ὑπ' αὐτῆς ἔτι τιμώμενος
15 ἀστασίαστος τοῖς ἀστασιάστοις ἐφίσταται, καὶ τοῖς αὐτοῖς ὁ ἀδελφὸς ἱ-
χνεσὶν ἐπιβὰς συναποίχεται τῷ παιδὶ τὰ σκῆπτρα λιπῶν καὶ ἀριστοκρατίαν
ὑφάψας τὴν ἡβὴν τῷ νέῳ προσμένουσιν. Καὶ ἵνα τὰ πλείω σιγῶ, τὰς ἱερα-
τικὰς καὶ φιλοθέους ἐπιστολάς καὶ τὸ συμβοσκοθῆναι λύκον μετὰ ἀρνὸς
τῇ κατὰ τὸ εὐαγγέλιον εἰρήνῃ καλῶς προρρηθέν τε καὶ τελεσθὲν ἐπὶ τοῖς
20 παροῦσι μεθεῖλκον καὶ μεθρημῆνευον αἷμασι, τοὺς συκοφαντοῦντας
τὰ τοῦ κράτους ἀπόρρητα, τοὺς Ἱερεμίας ἐκείνῳ καὶ Ἡσαΐας, τοὺς λό-
γῳ Ζωπύρους, ἔργῳ δὲ δειλοτέρους τοῦ παρακύπτοντος, τοὺς βουλευόντας
κατὰ τῆς βουλῆς καὶ τὸ πᾶν ἑαυτοῖς ἀποφέροντας, τᾶλλα οἷς ἡγόμεθα τε
καὶ ἐφερόμεθα καὶ ὡς οἱ πίνοντες οἶνον κατ' ἀλλήλων ἐψάλλομεν τραγω-
25 δίαν ποιούμενοι τὰ ἡμέτερα.

14. Ἀλλ' ἦκεν ἡμῖν ὁ νέος Πρωτεύς καὶ τοῦ παλαιοῦ ποικιλώτερος,
ὃς ἐπιθεῖναι λίθῳ λίθον τῷ πατρώῳ δόμῳ μὴ κεκτημένος, μὴ ἐπιστάμενος
τὸν Χριστοῦ τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν κληῖρον, τὸ περιούσιον
σχοίνισμα τημελεῖν ἐπηγγέλλετο· καὶ πλατῦναί γε τημελούμενος καὶ δὴ

26 marg Κωνσταντῖνος εὐνοῦχος

1 Bas Eun. 3. 5, PG. 29. 665 C; Orig. in Num. hom. 13, PG. 12. 665 C 3-4 cf.
Arethas, Scr. Min. I. 42: 303. 5 6-7 Hom. E 845; C par Gr. I. 15; Greg. Naz. or.
4, PG 35. 628B; Apoll. Bibl. 2. 4. 2 11-12 Herod. 1. 47; C par Gr. I. 27 18
Is. 11. 6, 65. 25 21 cf. Ier. 1. 15-19 22 Herod. 3. 153-160; C par Gr. I. 86
26 Hom. B 365, 385 28-29 Deut. 32. 9; Ios. 17. 14; cf. Greg. Naz. or. 42. 9, PG.
36. 469 B

17 ἐφάψας τὴν ἡδὴ J 20 ἐπὶ τοῖς παροῦσι <ν, δ> suppl J 24 οἱ om U 29 τη-
μελούμενον corr KJ

ἀναβάσεις ἄλλοκότους ἐν ψυχῇ διαθέμενος καθ' ἑαυτοῦ κινεῖ τὸν ἀνάγυρον καὶ τοὺς παραστήσαντας τὴν ἕω καὶ τὴν ἐσπέραν, οἷμοι, ἐλάφω τῷ γαμβρῷ παραθείς ἡγουμένω κατὰ τοῦ ἐκ δρυμοῦ μονιοῦ διεξάγεται καὶ ἀναρρίπτει τὴν κόνιν καὶ ὑπανάπτει τὸ πῦρ, οὗ καὶ νῦν αἱ φλόγες διαθέ-

5 οῦσιν ἄσβεστοι.

15. Ἐπεὶ δὲ πυρὶ τὸ πῦρ δυσανάλωτον, ἐξ ὕδατος ἀναλαμβάνει Θεὸς τὸν Μωσῆν καὶ ταῖς ἐπιστάταις πιεζομένω τῷ Ἰσραὴλ φέρων ἐφίστησι τὴν νομὴν σβέσαι, τὸν Φαραὼ σχῆσαι, τοὺς τριστάτας ἀπῶσαι καὶ τὸν Ἰακώβ οἶκον ἐπανασώσασθαι. Ἐντεῦθεν—καὶ γάρ, εἰ σιγῶμεν ἡμεῖς, τὰ

10 ἄψυχα φθέγγεται—εὐθύς εὐνομίαι, φιλοτιμίαι, διανομαί, βουλευτήρια, φόροι κοπτόμενοι, τὸ ἄδικον τυραννούμενον, Ναζηραῖοι ὁμοδοξοῦντες, τὸ

48^v ἀπερίσπαστον || βοηθούμενον, οἱ τῆς ἀρετῆς ἐν τιμαῖς, ἐν ἀτιμίᾳ τὸ ἄμουσον, τὸ πᾶν ἐπὶ γόνυ κλιθὲν ἀνορθούμενον. Τὸ μεῖζον, αἱ πρὸς τὸ κατεπεῖγον πρεσβεῖαι, νῦν μὲν ἡδουσαι, νῦν δὲ στύφουσαι, καὶ τοτὲ μὲν πτο-

15 οῦσαι, τοτὲ δὲ θαρρύνουσαι, ὑπαλείφουσαι, προσάγουσαι, πλύνουσαι, πάντα λίθον κινουσαι, ἔν' ἐνὶ τρόπῳ τὸν θῆρα προσάξωνται· τοῖς γὰρ ποι-κίλοις τὸ μονοειδὲς ἀνῆρμостαι, ὃ δῆλον καὶ μεταβάλλεται· τοιοῦτον γὰρ ὁ πολύτροπος.

16. Καὶ παρουσιάσας εὐθύς προκαλεῖται τὸ κράτος. Καὶ ὧ τῆς ὑμῶν

20 πίστεως καὶ γενναιότητος! Τῇ μὲν γὰρ Θεῷ, τῇ δὲ καὶ ὑμῖν πεποιθὼς καὶ τὸ «βούλομ' ἐγὼ λαὸν εἶναι σὸν ἢ ἀπολέσθαι» ἔργῳ διατρανῶν, ψιλὸς κατὰ τὸν Δαβὶδ στιλβουμένοις τοῖς δόρασιν ἔδυνας· ὁ δ', οἶον τὸν Γολιάθ ἀκούομεν, μετὰ τῆς ἀλαζονείας ἐπεισι καὶ τῶν ὅπλων προηγουμένων ἐπὶ τὴν φιλίαν χωρεῖ, καὶ πολλὰ μὲν βαρβαρίζων, πλειὴ δὲ σολοι-

25 κίζων, εἶτα τὸ δέον ἀκούσας, τῇ ὑστεραίᾳ διαθέσθαι συνθεὶς ἀπαλλάττεται. Καὶ ὥσπερ τὰ τῶν θηρίων ὠμότερα, ἐπὶ ἀπορῶσι τοῖς βάλλουσι, πρὸς τὰ βέλη διαγωνίζονται, οὕτω καὶ οὗτος μετὰ τῆς ἔχθρας ἀποκρουθεὶς τοῖς δρυμοῖς τὸν χόλον ἀπέσκηψε. Τὸν μὲν οὖν Ἰεσσαὶ παῖδα μετὰ

7 marg Ῥωμανὸν

1 - 2 C par Gr. 1. 46, 184; Suid. 2 C par Gr. I. 73 7 Ex. 1. 11, 5. 14; 3 Reg. 3. 1
9 - 10 Luc. 19. 40 12 cf. Sir. 41. 1 13 Is. 45. 23; cf. Theoph. Cont. 341. 1 16 C
par Gr. I. 146, II. 201 21 Hom. A 117 22 1 Reg. 17. 38 sq. 22 - 23 1 Reg.
17. 4 - 10 28 cf. Mt. 1. 6

8 σχίσαι UF 9 γὰρ om F καὶ τὰ add J 12 ἀπερίστατον corr KJ 14 - 15 τότε. . .
τότε F 15 καὶ τοτὲ add καὶ UFJ πλύνουσαι om UJ 17 ἀνάρμостαι cod ἀνήρμостαι
corr U ἀνάρμостον J δήλω cod δῆλον corr J 19 παρασιάσας cod παρουσιάσας corr
UFJ 22 θώραξιν corr U

τὸ χρεῖσμα καὶ τὴν ἐπίπνοιαν ὅμως οὐκ εἶα Θεὸς οὐδὲ θεμέλιον πῆξαι τῷ οἴκῳ· εἰ γὰρ τὸ ἐξ Αἰγύπτου παραιτεῖται σιδήριον, πῶς αἱμάτων χειρὰ προσήσεται; Τῷ μέντοι παιδί τελέσαι τὸ ἔργον προτρέπεται, ἵσως ὅτι τῶν τοιούτων ἀνέπαφος. Οὕτω μοι δοκεῖ καὶ αὐτὸν ἐξ ἥβης τοῖς τοιούτοις
5 ἐνασκηθέντα εἰς τὸ οὕτω σεπτὸν ἔργον οὐ παραδέξασθαι, διὸ τῷ αὐτοῦ μᾶλλον ἐπευδοκεῖ παιδί κατανύσαι τὸ βούλημα.

17. Ἦκεν οὖν αὐτόμολος, ὅτι ἐκεῖθεν τὸ ὄρημα. Καὶ ὑμεῖς τὸ πα-
τρῶον τειχίον χερσὶ διασπάσαντες καὶ χεῖλεσι χεῖλη προσπτύξαντες καὶ
10 χερσὶ χεῖρα λαβόντες ἐσπέισασθε, ἐπιστάσασθε, καὶ οἱ λόγοι μετὰ τοῦ
λόγου καὶ καλῶς ἢ διαθήκη ἐπισφραγίζεται. Οὕτω χθές καὶ σήμερον τὰ
ἡμέτερα. Οὕτω κατὰ τοῦ νείκου νίκος ἡράμεθα καὶ κατὰ τῆς ἔχθρας στή-
λην περίοπτον ἀνηγείραμεν καὶ πεφήναμεν οἱ κατ' ἀλλήλων ὑπὲρ ἀλλήλων,
οἱ μετὰ τῆς ἀφροσύνης ἐν σωφροσύνῃ, οἱ τῆς διαθήκης ὁμόκληροι, οἱ ἐν-
εδρεύοντες συνεδρεύοντες, οἱ μετὰ τῆς ἀπονοίας ἐν ὁμονοίᾳ. Καὶ ἵνα πά-
49^τ λιν διὰ τὸ περι || χαρὲς ἀνακυκλῶμεν ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς, οἱ τοῦ ἐνὸς ἐνικώτα-
τοι, οἱ διαιρεθέντες κακῶς καλῶς συναιρούμενοι, οἱ τῆς ἀληθείας κατὰ
τοῦ ψεύδους, Ἱερουσαλὴμ καὶ Σαμάρεια σύννομοι, πάντες ἐν καινότητι φι-
λαδελφίας καὶ ὁμονοίας.

18. Ταῦτα καὶ ὁ βλέπων, προβλέπων, ἐόρταζε, Σιών, τὰς ἐορτάς σου,
20 διακελεύεται, πολυανθρώπους ἄγε τὰς πανηγύρεις, πλήθουσι τὰ ὄριά σου
εἰρήνης καὶ ὁμοφροσύνης αἱ ἀγοραί σου· οὐ μὴ προσθῶσιν ἐλθεῖν εἰς πα-
λαίωσιν, ὅτι Κύριος ἐπελήψατο. Ἴδου τὰ ὁστ' αὐτὰ διεσκορπισμένα παρὰ τὸν
ἄδην καὶ ἀνικμα, σάρκα καὶ δέρμα καὶ τένοντας περιβάλλεται. Καὶ ὁ οἶκος
Ἰακώβ προλαβὼν ὁρᾷ τὴν ἀνάστασιν· καὶ νῦν ἡ ἐσχάτη δόξα τοῦ οἴκου
25 Κυρίου ὑπὲρ τὴν πρώτην, ὅτι εὐδόκησε Κύριος. Ἄρτι μὲν αἰθὴρ καὶ τὰ με-
τέωρα καθαρώτερα καὶ τὸ γῆς πρόσωπον ἀνθηρότερον. Ἄρτι δὲ καὶ κρῆ-
ναι πηγάζουσι ποτιμώτερον καὶ γῆ καὶ θάλασσα τὰ ἑαυτῶν ἀφθονώτερον
νέμουσιν, ἄρτι δὲ δρυς ἀληθῶς, ἄκρη μὲν τε φέρει βαλάνους μέση δὲ με-
λίσσας, καὶ τὰ θρέμματα τοῖς πόκοις καταβαρύνεται. Νῦν ἡ ἀποικία
30 ἐγκατοικίζεται καὶ θεμέλιον τίθησι, καὶ ὄροφον ὑπερτίθησι καὶ ἀνεγείρει
τὴν γῆν, καὶ καταβαρύνει φυτὰ καὶ κρύπτει σπέρματα, καὶ ἐξελαύνει τῶν
ἀγγείων ἀράχνια καὶ ταῖς ἐλπίσι συντρέφεται· νῦν ὁδοὶ πλήθουσιν ὁδοί-

1 - 4 1 Par. 22. 8 - 10, 28. 3; 2 Reg. 7. 5 - 13; 1 Par. 17. 4 - 12 2 - 3 2 Reg. 8. 1
sq., 11. 1 sq., 12. 26 sq., 16. 7 - 8 5 - 6 3 Reg. 8. 26, 56 19 - 22 Na. 1. 15
22 - 24 cf. Ez. 37. 1 - 14; Is. 26. 9 24 - 25 Ag. 2. 9 28 - 29 Hesiod. Op. 233
29 - 30 2 Ez. 4. 1; Je. 28. 26

7 ἡμεῖς cod ὑμεῖς corr UFJ 9 ἐπέισασθε U F 13 τῆς διαθήκης <ἄκληροι> suppl J
17 κοινότητι corr KJ 22 τὰ om U 28 τε om U

πόρων καὶ ἄμνοι καὶ μόσχοι ταῖς νάπαις περισκιρτῶσιν. Ὡς ἤδιστα καὶ
 πάλιν τερπνὸς ὀλκὸς ἀμάξης ἀκούεται! Νῦν τὸ γῆρας ἀποξέεται γέρων
 καὶ ἀετὸς ὥσπερ ἀνακαινίζεται, καὶ παῖδες ἀνδρίζονται καὶ οἱ τῆς ἥβης
 5 πονουσὶν ἀκάματα· νῦν καὶ παρθένοι τῇ Μωσέως συνερχόμενοι Μαριάμ
 λιγυρὸν ἄδουσι μέλος καὶ ἀλλήλας δεχόμενοι τὸν κατὰ τῆς ἐχθρας χορεύ-
 ουσιν ἐπινίκιον. Νῦν καὶ τὸ εἶναι τερπνὸν καὶ τὸ βιῶναι τερπνότερον καὶ
 ἄνθρωποι κατὰ τοὺς πάλαι μακροβιώτεροι. Οὕτω πάντα νεάζει, οὕτω
 γάννυται καὶ τὸν αἴτιον τούτων ἀνυμνεῖ καὶ δοξάζεται. Οἱ τῆς Ἄγαρ μό-
 νον οἰμώζουσι καὶ οἰμώξουσιν, οἱ καὶ μόνῳ τῷ ἦχῳ τῆς ἡμῶν ὁμονομίας
 10 τὰς καρδίας ἀφῆρηνται.

19. Καὶ τίς ὑψώθη τῆς εἰρήνης ἐκτός, τίς δὲ δέιχα ταύτης ἀπέλιπε δό-
 49^v ξαν εἰ μὴ τοῖς εὖ φρονοῦσιν ἐπίφογον; || Σολομῶν, ὁ Δαβὶδ βασιλεύσα-
 τος, οὐχ ὅτι σοφίαν καὶ βασιλείαν ἤρμωστο, ἀλλ' ὅτι Σατάν αὐτῷ διὰ
 βίου οὐκ ἦν· «ἀνατελεῖ γὰρ αὐτῷ πλῆθος εἰρήνης», ἀκούεις; «ἔως ὁ πυρ-
 15 σὸς τῆς σελήνης σβεσθήσεται». Καὶ ἵνα τὰ πᾶσι δῆλα παράγωμεν, οἱ περὶ
 τὰς ἐμπορίας καὶ κοινωνίας ἴσην προθυμίαν ἔχοντες οὐκ ἴσασι τὸ διάφο-
 ρον. Ὅδοιπόροις κουφίζει τὸν πόνον καὶ ὀλίγον τὸ διάστημα τίθησι καὶ
 πρὸς ἀλλήλους ὁμόνοια. Πλωτῆρες καὶ λαίλαπος καὶ κυμάτων καταφρο-
 νοῦσιν, ὅταν ὁμοψύχως διαγωνίζωνται. Καὶ διφρελάται, εἰ μὴ ὁμοτρόπους
 20 ἀρμόσονται ἵππους, πότ' ἂν τοὺς ἀντιτέχνους ὑπερβαλοῦνται; Καὶ φάναι
 καθόλου, εὐδαιμονίζουσιν ἔθνη καὶ πόλεις, αἷς εἰρήνη προσεπικάθηται.
 Ὅταν ὁ δῆμος τὸ αὐτὸ καὶ λέγῃ καὶ διαπράττῃται καὶ τὸν καθ' ἓνα πεῖθῃ
 τῷ κοινῷ συμφρονεῖν ὑποδείγματι, τούτους ὑποπτήσσει μὲν εἴ τι πολέ-
 μιον, συνασπίζει δὲ καὶ Θεός· εἰ γὰρ μεταξὺ δύο συμφρόνων ὀρᾷται, ὅσῳ
 25 πολυανθρώπου πληρώματος!

20. Εἰ δὲ δεῖ τι καὶ τάναντία σκοπεῖν — τῇ γὰρ τοῦ κακοῦ παραθήσει
 τὸ καλὸν ἐκδηλότερον καὶ διὰ τοῦτο καὶ αἰρετώτερον — τοὺς Μήδους λα-
 βέ μοι καὶ τοὺς Πέρσας, ἔθνη τῶν τῆς Ἀσίας ὀλβιώτερά τε ἐθνῶν ἀλκι-
 μώτερά τε καὶ ἰσχυρότερα, οἱ τῆς εἰρήνης τὸν πόλεμον προστησάμενοι
 30 καὶ τάδε μὲν αἰροῦντες, τάδε δὲ καταστρέφοντες, οὕτω συγκατεστράφη-
 σαν, ὥς μὴδὲ πυρφόρον αὐτοῖς λειφθῆναι, μὴδὲ βλαστῆσαι θαλλόν, κατὰ
 γὰρ τὸν πευκής τρόπον ὀλόρριζοι διεφθάρησαν. Πάρθους δὲ τοὺς κατὰ τὰς
 Πύλας ἀκούομεν παντοίων πολέμων εἰδήμονας· οὐ γὰρ ὑπὸ ζυγὸν ἄγουσι

2 Hom. I 446; cf. Theoph. Cont. 94. 21 3 Ps. 102. 5; Is. 40. 31 4-6 cf.
 Ex. 15. 20-21 7-8 cf. Is. 61. 10 8-9 Gen. 16. 1, 3, 4, 8, 15, 16; 21. 9, 14, 17
 12 Hom. I 69 14-15 Ps. 71. 7 31 Herod. 9. 6; Cpar. Gr. I. 134, II 44 31-
 32 C par Gr. I. 134; II. 612, 46, 30; cf. Herod. 6. 37

17 τὸ om F καὶ om UF 18 πλωτῆρος cod πλωτῆρες corr UF 19 διφρελάται cod
 F διφρηλάται corr U 27 λάβε cod F 29 οἱ UF

βόας, οὐδὲ διασχίζουσιν ἄρουραν, οὐδέ τι τῶν τῆς εἰρήνης σεβάζονται, ἀλλ' ἔτι νήπιοι τόξοις ἐθίζουσι, δόρατα θήγουσι, πεζομαχίαις, ἵππομαχίαις, φυγαῖς, διώξεσιν ἐναθλεύουσιν, οὐ μὴ φάγωσι ἐὰν μὴ τῷ πολέμου νόμῳ τὴν κεφαλὴν ἐφιδρώσωσι. Καὶ ὁμῶς τῇ Ῥωμαίων ἡττηθέντες αἰχμῇ
 5 αὐτοῖς ὅπλοις καὶ τοῦνομα προσαπώλεσαν. Τί δὲ τοὺς περὶ τὸν Νεῖλον Θηβαίους διελυμήναντο; Ἔως γὰρ τοῖς ὁμόροις συνέβαινον, τὴν τε Χρυσίτιν ἐπεῖχον καὶ τὰλλα τοῦ Νεῖλου ἐνέμοντο, ἐπεὶ δὲ πῶς ἐφυσιώθησαν καὶ περὶ τοὺς γείτονας ἔσκασαν, ἵστε τὴν Καμβύσου στρατείαν καὶ τὸν ἐκεῖθεν τούτοις ἐπιπολάσαντα ὄλεθρον, οὗ τὴν κεφαλὴν οὐκέτι διαίρουσιν. Ὁ
 50^r μέντοι τὴν ὄφρυν Ξέρξης αἰθέριος ἐπεὶ κατὰ Λακεδαιμονίων || ἐξέμηγε, γῆν μὲν ὑπερέθηκεν ἄλλην τῇ θαλάσῃ μετέωρον καὶ μηχανῇ ξένη τὰς μυριάδας ἡρίθμει, ἐπεὶ δὲ τὸ ἔργον μετὰ τῆς αὐθαδείας, τὰς μυριάδας ἀποβαλὼν οὐδὲ χιλιάσι τὰ Σοῦσα κατέλαβε. Καὶ παρήμι τὰ Ἑτεοκλέους καὶ Πολυνείκους τῶν Οἰδίποδος, οἱ τῆς Θηβαίων ἀρχῆς προμαχόμενοι ἀλλήλους ἀνεῖλον. Ἐὼ καὶ Κῦρον τὸν ἔσχατον, ὃς Δαρεῖω τοῦ Ἀρταξέρξου διαφερόμενος καὶ τὴν εὐτυχίαν οὐ φέρων τῷ δυστυχοῦντι πεσὼν τὴν ἀρχὴν προεξένησε. Καὶ τὸν Λίβυν Ἀνταῖον ἀφῶμεν, ὃς ἀναιρῶν τοὺς ἐπιξενουμένους ὁπὲ καὶ αὐτὸς ἐπιξενωθείς Ἡρακλεῖ τῆς ξενίας εὗρε τάπιχειρα. Τίς δὲ τὸν Φιλίππου παῖδα, τὸν ἀκάθεκτον ἐκεῖνον καὶ μαχιμώτατον, οὐκ ἐπίσταται, ὃς σχεδὸν τὴν οἰκουμένην παραστησάμενος καὶ τῷ δημιουργῷ ἐπεμ[έμ]φετο, ὅτι μὴ μᾶλλον τὸν γῦρον τῆς γῆς ἐπλατύνατο, ὥς οὐχ ἱκανοῦ τοῦ νῦν ὀρωμένου τῷ ἐκείνου συνεκτείνεσθαι δόρατι, ἀλλὰ καὶ ὅς, πρὸς τῷ μηδὲν τι τῆς ἀπληστίας ἀπόνασθαι, Ὀλυμπιάδα τε τὴν μητέρα καὶ Περδίκκαν καὶ Ἀντίπατρον τοὺς ἐπιτηδέους καὶ τὸ γένος ὁμοῦ καὶ
 25 τὴν Μακεδονίαν ὅλην ἀπώλεσεν, εὐθύς αὐτῷ συνδιαλυθέντος τοῦ κράτους καὶ Ἰταλοῖς προσχωρήσαντος.

21. Τοιαῦτα τὰ τῆς ἔχθρας ἐπίχειρα! Οὕτω τιμᾷ τοὺς τιμῶντας αὐτὴν, οὕτω δεξιοῦται τοὺς αὐτῇ προσανέχοντας, τοιοῦτω τέλει, τοιαύταις ἀμείψει· καὶ τίς, εἰ μὴ Κορύβου ἡλιθιώτερος, οὐκ ἀποτρόπαιον αὐτὴν, οὐκ
 30 ὀλέθριον, οὐ τῆς Ὑδρας αὐτῆς, Σκύλλης αὐτῆς, οὐ πάντων ἀτόπων ἀτο-

5 [cf. Ios. 7. 9; 1 Reg. 24. 22; Sir. 10. 15 - 17; Iob 18. 16 - 17 6 Herod. 2. 15
 8 - 9 Herod. 3. 1 sq. 11 Herod. 7. 34 sq. 11 - 12 Herod. 7. 60 sq. 13 - 15
 cf. Soph. Ant. 13 - 14 15 - 17 Xenoph. Anab. 1. 3 sqq.; 8. 27 17 - 18 Apollod. Bibl. 2. 5. 11; Pind. Isthm. 4. 56 sqq.; Diod. Sic. 4. 17. 4 29 C par Gr. I. 101, I. 262, II. 483; cf. Eust. Odys. 1669. 46 30 Apollod. Bibl. 2. 5, 2; Diod. Sic. 4. 11. 5; Hom. Ψ 328; Apollod. Epit. 7. 20

2 τόξοις U 8 ἐσκαίωρσαν corr U 12 lacunam post αὐθαδείας statuit U 15
 τῷ cod UF 18 τὰ ἐπίχειρα UF 21 ἐπέμφετο cod ἐπεμέμφετο corr UF 22 ὡς
 UF ἀπόνασθαι cod F 26 προχωρήσαντος UF 30 οὐ τῆς Σκύλλης UF

πωτέραν ἡγήσοιτο; Ἀφρήτωρ, ἀθέμιστος καὶ παράκοπος ὄντως καὶ κά-
 ρου καὶ παροινίας ἀνάπλεως, ὁ διχοστασίας καὶ πολέμων ἐρών! Πλήρεις
 αἱ παροιμίαι τῶν ταύτης ἀπαγορεύσεων, ὁ προφητῶν θιάσος, ἡ καινότης,
 ἡ παλαιότης, ἡ θύραθεν· μεστὰ γὰρ τῶν ταύτης κακῶν πᾶσαι μὲν ἀγυιαί,
 5 πᾶσαι δ' ἀνθρώπων ἀγοραί, μεστή δὲ θάλασσα καὶ λιμένες καὶ ὁ ἄηρ τυ-
 χὸν ταῖς ὀνίθων ἀντιθέσεων. Ἐχθρας καὶ ἡ κλῆσις δυσώνυμος καὶ χεῖ-
 ρων ἡ μνήμη καὶ ἡ ἀρχὴ ἔτι χειρίστος καὶ τὸ τέλος χειρότερον· τὸ συγγε-
 νὲς διαιρεῖ, τὸ ἀλλογενὲς οὐ προσίεται. Τί οὐχὶ τελεῖ τῶν κακῶν; Πατέρας
 ἐκμαίνει, παῖδας ἀνάπτει, κυμαίνει δῆμους, διαιρεῖ χώρας, καταστρέφει
 10 πόλεις, ψυχὰς θηριοῦ, λυεῖ τὰ σώματα. Ἄρ' οὖν εἰσάμενοι ὅποῖον ἡ μάχη
 50^ν κακὸν καὶ συμφορῶν ὁπόσων || αἰτία, οὐ καταβαλοῦμεν αὐτὴν εἰς τὸν
 τάρταρον, οὐκ ἀπορρίψομεν εἰς τὸν Κέρβερον, εἰς ἄδου ταμεῖα, εἰς βάρα-
 θρον ἀδηλίας; Οὐ σωρὸν λίθων καὶ θημῶνα γῆς συνεπιφορήσωμεν ἄνω-
 θεν, οὐ κορμούς καὶ ὕλην καὶ ὅ,τι που κατὰ χεῖρα συνεπιθήσωμεν, ὥς ἐπα-
 15 ναστῆναι βουνὸν καὶ ἀναδραμεῖν ὄρος πάντων ὀρέων τραχύτερόν τε καὶ
 ὑψηλότερον, ἵνα καὶ πολλῶν ἀνελκόντων μαχίμων μηκέτι που διαφαίνη-
 ται; Οὐ τῇ συνεχείᾳ τῶν ἀλγεινῶν πιεσθέντες καὶ Στυγὸς καὶ Χιμαίρας
 καὶ τῶν «κύρβεις κακῶν» καὶ τῶν Λαιστρυγόνων αὐτῶν καὶ τῶν Αἰγύ-
 πτου πληγῶν μᾶλλον αὐτὴν βδελυξώμεθα; Οὐ τὰ τῶν προγόνων ἐπιμνη-
 20 σθέντες, οἷον τὰς πανηγύρεις ἐκείνας, τὰς ἐορτάς, τὴν ἐλευθερίαν, τὴν ἀο-
 χλίαν, τὰς ὀλοφώτους νύκτας καὶ ὑμνωδίας, εἴτα καὶ τὰ νῦν ἐπικωμάσαντα
 προσεπιλογισάμενοι, τὰς λεηλασίας, τὰς οἰμωγὰς, τὰς καθημερινὰς μαι-
 φονίας, παραφυλαξώμεθα καὶ νοῦν καὶ ὦτα καὶ τὰς αἰσθήσεις, εἰπεῖν, μη-
 δὲν τῶν ταύτης ἕως καὶ λεπτοῦ παραδέξασθαι, ἀλλ' ἀνδροφόνους μὲν
 25 καὶ τοιχωρύχοις καὶ λωποδύταις καὶ ἀκολάστοις καὶ τῇ τοιαύτῃ φατρίᾳ,
 διὰ βίου τὰ πολλὰ τῆς κακίας ἀνέκφορα καίτοι θριάμβων πόσων ἐπάξια,
 ἡμεῖς δὲ τι τῶν τῆς εἰρήνης παρακινήσωμεν ἢ παραλύσωμεν, ἢ Λοκροὶ
 τὰς συνθήκας ἐσόμεθα, τὸ ἄδόμενον; Μὴ μηδαμῶς, ὦ φιλότῃς καὶ ἀδελ-
 φότῃς, ὅσοι τῆς σαγήνης τοῦ λόγου καὶ τῆς μερίδος τοῦ [κλήρου], ἀλλ'
 30 ὅτι καὶ ποσῶς ἠλώμεθα τῷ κακῷ, σχετλιάζοιμεν, οὕτω γὰρ καὶ δυσάλω-
 τότεροι τοῖς ἐξῆς ὀραθείμεν. Οὐκ ἔστι τῶν ἀμεινόνων οὐδὲν ἄμεινον ὁμο-

1 - 2 cf. Hom. I 63 - 64 12 Apollod. Bibl. 1. 1. 2; Apollod. Bibl. 2. 5. 12 13 - 14 cf.
 2 Reg. 18. 17; Ios. 7. 25, 8. 29 17 Hom. © 369, κ 514; Hesiod. Theog. 361; Apol-
 lod. Bibl. 1. 2. 2 Hom. Z 179, II 328; Apollod. Bibl. 2. 3. 1 18 CparGr. I. 105,
 265 Hom x 119 18 - 19 Ex. 7 - 11 27 - 28 C par Gr. II. 507, 272, 186; I. 116,
 115 cf. Eust. B 529 29 Coloss. 1. 12

11 καταναλοῦμεν cod κατακαλοῦμεν F καταβαλοῦμεν corr K 13 καὶ λίθων F 18
 κύρβης cod Κύρβης F κύρβεις corr U κύρβεις correxi 20 ἀοχλίαν cod F ἀοχλησίαν
 corr U 29 lacunam cod κλήρου supplevi

νοίας· τὰς σχέσεις φυλάσσει, τὰς διαφορὰς ἀναιρεῖ, χρηστεύεται, μεγαλο-
 ψυχεῖ, ῥυθμίζει τὸν βίον, οὐχ ὑπερτίθησιν ὄρους. Τί τᾶλλα; Θεῷ συνάγει
 καὶ ἀγγέλοις τὸν ἄνθρωπον. Οἶμαι λυσιτελεῖν καὶ ἐν ὕδασι διαιτωμένην
 αὐτὴν καὶ ἐν αἰθέρι, ἐπεὶ συνεδριάζει Θεῷ καὶ Θεός, ὡς δέδεικται, τυχὸν
 5 ἔνεστιν. Ἐγὼ μὲν οὖν καὶ τὴν εὐπροφάσιστον ἔχθραν καὶ ὡς ἂν εἴποι τις
 εὖλογον, αὐθημερὸν εἰ οἶόν τε διαλύεσθαι, τῶν καλλίστων τίθεμαί τε καὶ
 ὑποτίθεμαι· ἔχθρα γὰρ αὐρίζουσα δύσλυτος. Πλὴν εἰ μὴ φιλαίτιός τις ὑ-
 πὼν τὰς ἀντινομίας ὠδίνει καὶ ὠδίνων γλῶσσαν δολίαν προβάλλεται. Τί
 δὲ δοθείη σοι καὶ τί προστεθείη σοι πρὸς τοιαύτην γλῶσσαν, ἀλλ' ἢ τὰ
 10 τοῦ δυνατοῦ βέλη καὶ ταῦτα μετὰ καὶ τῶν ἐμπυριζόντων ἀνθράκων, ἀκή-
 κοας; Εἰ δὲ λόγου μεγάλου δίχα καὶ ὑπὲρ ὄνου σκιᾶς τε καὶ παρακύ-
 ψεως, τὸ θρυλούμενον, ἐπιφύεται, οὐδὲ φροντιστέον, οὐδὲ διασκεπτέον
 51^Γ τοῦτο ἐκεῖνο, ἀλλ' αὐτοβοεῖ χωρητέον || πρὸς τὴν διάλυσιν καὶ προκατα-
 βολῇ καὶ τὰς ρίζας διατμητέον· καὶ γὰρ ἀρχομένων τῶν νόσων κατὰ τῶν
 15 αἰτίων ἰστάμεθα, ἀκμάζοντα γὰρ πολλὰ παρέχεται πράγματα. Ἐπεὶ δὲ Θε-
 ὸς τὴν μέν, οἶαν τὴν Νιόβην ἀκούομεν, ἔθηκε, τῇ δὲ συγχορεύειν ἡμᾶς ἔ-
 δωκε, καὶ δεδωκὼς συνεπελήψατο καὶ τὸ αὐτὸ καὶ νοεῖν καὶ φρονεῖν καὶ
 λαλεῖν καὶ ἐπιτελεῖν ἐχαρίσατο καὶ μίαν, οἷον εἰπεῖν, ψυχὴν ἐν ἀπείροις
 διένειμε σώμασι, καὶ ἡμεῖς διὰ παραινέσεων ὅση δυνάμει αὐτὴν ἐπισχύ-
 20 σαμεν.

22. Δεῦτε καὶ ταῖς εὐχαῖς αὐτὴν ἔτι κρατύνωμεν, αὐτοῦ Μωσέως ἡ-
 γουμένου καὶ τῷ κατὰ τοῦ Ἀμαλήκ τύπῳ ἰλεουμένου, τὸν εὐδιάλλακτον.
 Πρόσχευς ἐξ αὐτοῦ κατοικητηρίου σου, Κύριε, καὶ ἴδε τὰ χθὲς διεστώτα
 25 συνεστώτά σοι σήμερον· οἱ διέστημεν ἀβουλίᾳ καὶ συνέστημεν εὐδοκίᾳ
 σου, ἔπιδε τὰ διασπασθέντα μέλη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ σου εἰς ὀλο-
 κληρίαν ἀρμολογούμενα. Ἐπαισας καὶ ἰάσω ἡμᾶς, ἡλεγκας καὶ ἐπιστρα-
 φεῖς παρεκάλεσας, ἐπύρωσας ἡμᾶς ὡς χρυσὸν καὶ εἰς ἀναψυχὴν ὑπέξη-
 γαγες. Ἐξομολογούμεθά σοι καὶ τῆς παιδείας καὶ τῆς ἀκέσεως. Τίς γὰρ
 ἐνατενίσοι τῇ ἀβύσσῳ σου τῶν κριμάτων, τὸ δὲ πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν σου
 30 τίς ἐξυμνήσεται; Διαλλάσσεις καρδίας ἀρχόντων, ἐν δὲ βουλῇ μενεῖς βου-
 λευομένων, ἐντέλλῃ καὶ ὁ θαλάσσης κατευνάζεται σάλος, ἐμπνεῖς καὶ ἀ-
 νακαινίζεις τὰ ξηραίνόμενα· πάντα σου ὑπὲρ ἔννοιαν καὶ κατάληψιν!
 Ἀλλ' ἔτι δόλης μηδὲν ὁ μὴ βούλει πεπονθέναι ἡμᾶς, μηδὲ παρολισθῆσαι

10 Sir. 8. 10; cf. 2 Reg. 22. 9; Ps. 17. 9, 139. 11 11 CparGr. I. 169 - 170, 287; II. 566 11 - 12 CparGr. II. 193, 565; I. 136 16 Hom. Ω 602 sq.; Apollod. Bibl. 3. 5. 6; 22 Ex. 17. 8 - 13 23 cf. Io. Chrys. Lit. PG. 63, 919 25 - 26 Rom. 12. 4 - 5; 1 Cor. 6, 15 27 - 28 Ps. 65. 10 - 12 29 cf. Ps. 68. 17 31 Luc. 8. 24; Mt. 8. 26

τοῖς πρὶν ὀλισθήμασιν, αἰεὶ δὲ νεάζειν τε καὶ ἡβᾶν καὶ ἀκμάζειν τὰ δεδογμένα σοι σήμερον. Εἰς αὐτὸς ἐν τρισὶ συμφυῆς τε καὶ ὁμοούσιος καὶ ἡμῖν τοῖς σοῖς δούλης ἐν σοὶ καὶ ἀλλήλοις ἐν εἶναι καὶ τὸ ἐν τοῦτο διαμένειν ἐπὶ σοὶ καὶ ἡμῖν ἀθάνατον καὶ αἰώνιον.

2-3 cf. Io. 17. 22 - 23.

1 νεάζειν cod ζεῖν U

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ - ΣΧΟΛΙΑ

363. 2 εἰρήνην ἀφ' ὕψους, σκιρτήσατε: ἡ φράση εἶναι γραμμένη δίπλα στὸν τίτλο «Ἐπὶ τῇ τῶν Βουλγάρων συμβάσει», γι' αὐτὸ ὁ Uspensky τῇ θεώρησε ὡς ἀρχὴ τοῦ λόγου καὶ διόρθωσε: εἰρήνη. Στὴν πραγματικότητά πρόκειται γιὰ φράση ποὺ παρέλειψε ὁ ἀντιγραφέας καὶ τὴν προσέθεσε μετὰ, ὅπως δείχνει παραπεμπτικὸ σημάδι στὸ χφ., πάνω ἀπὸ τὸν πρῶτο στίχο, στὸ κενὸ μετὰ τὸν τίτλο. Πβλ. G. Mercati, Bessarione 23 (1919) 38-39.
- 3 Γιὰ τὶς πόλεις Σιών βλ. Ἀριθμοὶ 21. 20-31. Λεξικὸ Σούδας (ἐκδ. Α. Adler) λ. Σιών. Πβλ. Fontes Hist. Bulg. 83 σημ. 3. Στούς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς συνήθως ἡ Κωνσταντινούπολις ὀνομάζεται (νέα) Σιών, Ἱερουσαλήμ. Βλ. E. Fenster, Laudes Constantinopolitanae [Miscellanea Byzantina Monacensia, 9], München 1968. Ἐδῶ ὅμως πρόκειται μᾶλλον γιὰ σχῆμα λόγου.
- 13 Γιὰ τὸν Σεδεκία βλ. Ἱερεμ. 51. 11: «καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς Σεδεκίου ἐξετύφλωσε καὶ ἔδωκεν αὐτὸν ἐν πέδαις καὶ ἤγαγεν αὐτὸν βασιλεὺς Βαβυλῶνος εἰς Βαβυλῶνα».
- 14 Ἡ ἐκφραση ὁ βλέπων εἶναι παρμένη ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Πβλ. Α' Βασ. 9. 9, 18.
- 16 ἡ νύξ προέκοψεν: Πβλ. Πρὸς Ρωμ. 13. 12 «ἡ νύξ προέκοψεν, ἡ δὲ ἡμέρα ἤγγικεν». κατὰ τὸν εἰπόντα: ἐννοεῖ τὸν Ὅμηρο (Ψ 226: ἦμος δ' Ἑωσφόρος εἰσι φῶς ἐρέων ἐπὶ γαῖαν, | ὃν τε μετὰ κροκόπεπλος ὑπεῖρ ἄλλα κίδναται Ἡώς).
- 17 ἐπειχθῶμεν πρὸς τὴν λάμπιν αὐτῆς: ἐννοεῖ τῆς Εἰρήνης.
- 18 ὅτι ζωή. . . προτείνεται: Πβλ. Παροιμ. 3. 16 ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴ σοφία: «μῆκος γὰρ βίου καὶ ἔτη ζωῆς ἐν τῇ δεξιᾷ αὐτῆς, ἐν δὲ τῇ ἀριστερᾷ αὐτῆς πλοῦτος καὶ δόξα». Κράτησα τὴ γραφὴ τοῦ χφ. ἐδῶταν,

διότι ὡς ὑποκείμενο τοῦ προτείνεται ἐννοεῖται ἡ Εἰρήνη. Βλ. Λεξικὸ Σούδας λ. προτείνειν = δωρεῖσθαι, χαρίζεσθαι.

364. 1 Πβλ. Ἡσιόδου, Ἔργα καὶ Ἡμέραι 197-200.

4 ἡ Ἀκεσίου σελήνη (= ἡ Ἀκεσσαίου σελήνη): παροιμία «ἐπὶ τῶν εἰς χρόνον ἀναβαλλομένων πράξεαί τι. Ἦν δὲ κυβερνήτης, ὃς ῥάθυμος ὢν, ἔλεγε διὰ παντὸς ἀναμένειν σελήνην, ἵνα ἐν φωτὶ ὁ πλοῦς αὐτῷ γένηται». C par Gr. I. 189. 16-190.3, II. 263. 17-20. - Πβλ. Ἐπιστ. Λέοντος μαγίστρου πρὸς Λέοντα Στ', ΔΙΕΕ. 1 (1883/4) 400: «Δεῖξον Ἀκεσσαίου σελήνην αὐτοῦς, ὅπως χαίρων ζήσομαι, καὶ θνήσκων χαιρήσομαι». Πιθανὸν κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ρήτορα (10 αἰ.) ἡ παροιμία ἦταν γνωστὴ ὡς «Ἀκεσίου σελήνη», διότι καὶ στὸ χφ. τῆς παραπάνω ἐπιστολῆς τοῦ Λέοντα μαγίστρου τοῦ 10-11 αἰ. ἡ γραφὴ εἶναι: Ἀκεσίου (βλ. ΔΙΕΕ. 1, σ. 400 σημ. 6).

5 καὶ οὐδαμοῦ τὰ ἡμέτερα ὁ Ἐνδυμίων ἐξ ὕπνου (ἐνν. ἐγένετο). Ἡ ἔκφραση Ἐνδυμίωνος ὕπνος χρησιμοποιεῖται παροιμιωδῶς «ἐπὶ τῶν πολλὰ κοιμωμένων». C par Gr. I. 75. 6-11, I. 238. 1-3, II. 405. 8-10. Λεξικὸ Σούδας: Ἐνδυμίωνος ὕπνος. Στούς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς: Λέων Διάκ. CB. 38. 23, Κεδρηνὸς CB. I. 126. 12-21, Νικήτ. Χωνιάτης 772. 21, Νικήφ. Γρηγ. II. 1061. 14, III. 133. 6, 427. 13. Πβλ. *Th. Uspensky*, Slovo 57 σημ. 2, *Fontes Hist. Bulg.* 84 σημ. 1, *Bethe* ἐν RE. V2, 2560 8, *Rocher*, *Lexikon der Mythologie* 1, 1246-1248.

6 Γιὰ τὸν Στέντορα βλ. Ἰλιάς E 785. - Μετὰ Στέντορος εἶχον εἰπεῖν ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν παροιμιώδη φράση στεντόρειον φάναι = βροντοφωνάζω. Λουκιανός, Περὶ πένθους 15, Νικήτας μάγ., ἐπ. 14, 7 (Westerink): «Στέντορος ζητήσω φωνήν», Εὐσταθίου Ἀλωσις Θεσσαλονίκης (ἐκδ. Στ. Κυριακίδη) 92. 4, Τζέτζης, Χιλιάδες III. 500 κ.ά. Βλ. σχετικὰ *D. K. Karathanasis*, Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten des Altertums in den rhetorischen Schriften des Michael Psellos, des Eustathios und des Michael Choniates sowie in anderen rhetorischen Quellen des XII. Jh. 1936, σ. 30. - Ἀ. Βασιλικοπούλου - Ἰωαννίδου, Ἡ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων. . . σ. 129. - Κακῶς στὴ βουλγαρικὴ μετάφραση καὶ τῇ ρωσικῇ τοῦ *Uspensky* τὸ ἀδόκμενον ἐκλαμβάνεται ὡς ἀντικείμενο τοῦ εἰπεῖν. Ἡ ἔκφραση εἶναι γνωστὴ καὶ χρησιμοποιεῖται καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ρήτορα (σ. 378 στ. 28) γιὰ νὰ δηλώσῃ τὸ παροιμιώδες.

τῷ Κροίσου παιδὶ συνεσίγησα: ὁ ρήτορας ὑπαγινώσσεται τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο A 34, 43 ἐπεισόδιο τοῦ τυχαίου φόνου τοῦ γιοῦ τοῦ Κροίσου Ἀττος ἀπὸ τὸν Ἀδραστο.

7 μετὰ τοῦ ἐν Δωδώνῃ χαλκείου (ἐνν. εἶχον εἰπεῖν): Ἡ ἔκφραση τὸ Δω-

δωναῖον χαλκεῖον χρησιμοποιεῖται παροιμιωδῶς γιὰ ὅσους μιλοῦν πολὺ καὶ ἀσταμάτητα: C par Gr. I. 162. 4-11, Λεξικὸ Σούδας, RE. II. 1195, V. 1262. Ἀρέθας, Scripta Minora II. 43. 1-15: «λαλίστερον δέ φασι τοῦ ἐν Δωδώνῃ χαλκείου τοῖς ὑμετέροις σεμνολογήμασιν εἰργασταί». - Βλ. D. Karathanasis, Sprichwörter σ. 49. - Ἡ φράση μετὰ τοῦ ἐν Δωδώνῃ χαλκείου ἀντιστοιχεῖ στὸ κείμενό μας πρὸς τὸ μετὰ Στέντορος εἶχον εἰπεῖν τοῦ στ. 6 καὶ δὲν συνάπτεται μὲ τὸ ρῆμα συνεισήγησα, ὅπως μεταφράζεται ἀπὸ τὸν Uspensky καὶ τῇ βουλγαρικῇ ἔκδοσιν.

364. 7 Καὶ ἡ ἔκφραση ἰχθύων ἀφωνότερος γέγονα εἶναι παροιμιώδης καὶ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τῷ Κροίσου παιδὶ συνεισήγησα τῶν στ. 6-7. - Λουκιανός, Ὀνειρος ἢ Ἀλεκτρυὼν 1. - Συν. Θεοφ. 102. 13 «ἀφωνότερον ἰχθύων ἀποδείξας».

8-10 Ἀναφέρεται στὸν θρῆνον τοῦ Ἰακώβ, ὅταν οἱ γιοὶ του τοῦ παρουσίασαν τὸν χιτῶνα τοῦ Ἰωσήφ ματωμένο μὲ αἷμα ἐριφίου (διεφνεσμένοις λύθροις) καὶ τὸν ἐξαπάτησαν λέγοντάς του ὅτι θηρία εἶχαν κατασπαράξει τὸν ἀγαπημένο του γιό. Βλ. Γένεσις 37. 1-34.

13-16 Ὁ ρήτορας ἔχει ὑπόψη του καὶ τὸ χωρίο τοῦ Ἡσαΐα 3. 16 κ.έ. «ἀνθ' ὧν ὑψώθησαν αἱ θυγατέρες Σιών καὶ ἐπορεύθησαν ὑψηλῷ τραχήλῳ καὶ ἐν νεύμασιν ὀφθαλμῶν καὶ τῇ πορείᾳ τῶν ποδῶν ἅμα σύρουσαι τοὺς χιτῶνας καὶ τοῖς ποσὶν ἅμα παίζουσαι, καὶ ταπεινώσει ὁ Θεὸς ἀρχούσας θυγατέρας Σιών. . . καὶ ἀφελεῖ Κύριος τὴν δόξαν τοῦ ἱματισμοῦ αὐτῶν καὶ τοὺς κόσμους αὐτῶν».—Στὸν στ. 13 ὁ Uspensky ἀνέγνωσε: τὰς τε βίας τὰς ἀπειθεῖς—γραφὴ πού ἀκολούθησε καὶ ἡ βουλγαρικὴ ἔκδοση—καὶ διόρθωσε: «τοῖς βιασταῖς ἀπειθεῖς». Κράτησα τὴ γραφὴ τοῦ χφ.: «τὰς τιμίας, τὰς ἀπειθεῖς». Πιθανὸν στὸ ἀρχικὸ κείμενο ἀντὶ τῆς λ. ἀπειθεῖς, πού ἐδῶ μᾶς παρέχει δυσκολίες, νὰ ὑπῆρχε ἡ λ. ἀπαθεῖς. Πβλ. Γρηγ. Ναζ. Εἰρηνικὸς Α' (PG. 35 λόγ. 6, 745 A): «καὶ ἐν' ἐξ αὐτῶν εἶπω τι τῶν Ἱερεμίου Θρήνων, οἱ υἱοὶ Σιών, οἱ τίμιοι καὶ ἀντιτιθέμενοι χρυσίῳ, οἱ τρυφεροὶ καὶ κακῶν ἀπαθεῖς, ξένην ὁδὸν ὁδεύοντες».

16 Ἀναφορὰ στὸν ποιητὴ Ἡράκλειτο ἀπὸ τὴν Ἀλικαρνασσό, φίλο τοῦ Καλλιμμάχου, πού ἔγραψε ἐλεγεῖες καὶ ἐπιγράμματα. Βλ. A. Lesky, Geschichte der griechischen Literatur, Bern-München 1965, μετάφρ. Α. Τσοπανάκη, ἔκδ. Θεσ/νίκη 1972, σ. 1008. Πβλ. Νικηφ. Γρηγ. I. 375, II. 957. 2-4. - Fontes Hist. Bulg. 84 σημ. 9.

17-18 Προτιμήθηκε ἡ γραφὴ τοῦ χφ. ἢ γῆ ἀόρατος. . . τῶν ὁρώντων ἀπόντων παρὰ ἡ διόρθωση τοῦ Uspensky ἢ γῆ ἀνήροτος. . . εἴτε τῶν ἀρούντων ἀπόντων, διότι τὸ χωρίο εἶναι παρμένο ἀπὸ τῇ Γένεση 1. 2 «ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος». Ὁ ρήτορας μάλιστα λέγει

«οἱμοι διτι γέγονε καὶ πάλιν ἡ γῆ ἀόρατος». Πβλ. διορθωτικά *E. Kurtz BZ.* 4 (1895) 616.

24 κ.έ. Ὁ ρήτορας ἀναφέρεται στὶς καταστροφὲς ποὺ προκάλεσαν οἱ ἐκστρατεῖες τοῦ ἄρχοντα τῶν Βουλγάρων Συμεὼν στὰ βυζαντινὰ ἐδάφη. Πβλ. Νικ. Μυστ. ἐπιστ. 12, 88. 111 (*V. Grumel*, *Regestes* 663 - χειμῶνας 918/19) «ἀνάμνησον αὐτὸν τῆς καταστροφῆς τῶν ἀγίων τοῦ Θεοῦ οἰκων. . . Πρόσθετες τὴν ἀπώλειαν τῶν σεμνῶν διαιτημάτων, ἐν οἷς μονάζοντες, ἐν οἷς παρθένοι διὰ παντὸς ὕμνους ἀνέπεμπον τῷ Θεῷ, καὶ νῦν ἐν ἐρειπίοις λέλειπται κατακαίμενα· πρόσθετες τὰς πολυτρόπους τῶν ἀνθρώπων σφαγὰς. . . τῶν ἱερέων, τῶν μοναζόντων, ἀνδρῶν, γυναικῶν, ἐρριμένα σώματα καὶ μὴδ’ αὐτὸ τοῦτο ταφῆς ἤξιωμένα, ἀλλὰ κυσὶ καὶ θηρίοις εἰς βρῶσιν προτεθειμένα». - Νικ. Μυστ. ἐπιστ. 24, 170. 57 κ.έ. (*V. Grumel*, *Reg.* 707, ἔτ. 922 - Ἰούν. 923). Πβλ. *Th. Uspensky*, *Slovo* σ. 104-105.

26 Γὰ τὸ ἱερατικὸ ἔνδυμα ἐφοῦδ βλ. *Encyclopedia Iudaica* VI. 188-190 λ. efod.

365. 4 Περίεργο θὰ ἦταν ἂν ὁ ρήτορας ἐννοοῦσε τοὺς Βουλγάρους ὡς μὴ ἀλλοφύλους καὶ μὴ ἀλλογλώσσους. Ἡ φράση χρησιμοποιοῖται γενικὰ γιὰ νὰ δοθῇ μεγαλύτερη ἐμφαση στὴν ἀντίθεση ποὺ ἀκολουθεῖ: υἱοὶ δὲ πατράσι κλπ. ποὺ ἀναφέρεται πράγματι στοὺς Βουλγάρους καὶ Βυζαντινοὺς. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πιθανὸν ὁ ρήτορας ἔχει ὑπόψη τοῦ τὴν περιγραφὴ τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ Ἰσραὴλ στὴ Βαβυλώνα ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Ναζιανζηνό: Εἰρην. Β’, PG. 35, λόγ. 22, 1132C-1133A: «ἐλεεινὸν δὲ καὶ ἡ κιβωτὸς ὑπὸ τῶν ἀλλοφύλων κατεχομένη. . . καὶ λαὸς ἀλλογλωσσος ὡς οἰκίαν διατρέχων τὴν ἀλλοτρίαν».

5 υἱοὶ δὲ πατράσι, καὶ ἀδελφοῖς ἀδελφοί. . . Ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴν πνευματικὴ σχέση τῆς υἱότητας μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Βουλγάρων ποὺ προέκυψε μετὰ τὸν ἐκχριστιανισμὸ τοῦ Βουλγαρικοῦ ἔθνους τὸ 864 (βλ. καὶ σ. 372 στ. 15). Πβλ. Νικ. Μυστ. ἐπιστ. 21, 144.59 (θέρος 921 - τέλη 922) (*V. Grumel*, *Reg.* 702) καὶ 144.70-3 «ἐπεισῆλθε τὰ κακὰ μέσον Ῥωμαίων καὶ Βουλγάρων, μεταξὺ τῶν πατέρων καὶ τῶν τέκνων, οὓς οὐχ αἷμα καὶ σάρξ, ἀλλὰ τὸ πανάγιον πνεῦμα υἱοὺς καὶ πατέρας ἀπέδειξεν». - ἐπιστ. 29, 202.87-9 (923/24) (*V. Grumel*, *Reg.* 713) - ἐπιστ. 9, 54.23-25 (τέλη Αὐγ. - ἀρχὲς Σεπτ. 917) (*Reg.* 660) «τὸ τῶν Βουλγάρων γένος πρὸς ἑαυτὸν ὤκειώσατο καὶ εἰς ἀδελφότητα τῷ Ῥωμαϊκῷ γένει συνῆψεν». - Β’ ἐπιστ. Ῥωμανοῦ πρὸς Συμεὼν, ΔΙΕΕ. 2 (1885/89) 47 (*F. Dölger*, *Reg.* 607) «Διὰ ταῦτα οὖν πάντα, πνευματικὴ μου ἀδελφέ. . .». Πβλ. *F. Dölger*, *Bulgarenherrscher* σ. 227 κ.έ. (= *Staatenwelt* σ. 190 κ.έ.). Τοῦ αὐτοῦ, *Die mittelalterliche «Familie der Fürsten und Völker» und der*

Bulgarenherrscher 203 κ.έ. (= Staatenwelt σ. 170 κ.έ.) - *Th. Uspensky*, Slovo σ. 98-Α. Σταυρίδου - Ζαφράκα, Ἡ συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μυστικοῦ στὰ πλαίσια τοῦ βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 86-87.

365. 9-10 *δίχα τῆς Αἰγυπτίων ἀχλύος*: Βλ. Ἔξοδος 1. 22-23: ἀέξέτεινε δὲ Μωϋσῆς τὴν χεῖρα εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐγένετο σκότος γνόφος, θύελλα ἐπὶ πᾶσαν γῆν Αἰγύπτου τρεῖς ἡμέρας. . .).

10-11 *ὁ Ἰσραὴλ Ἰούδας καὶ Ἐφραὶμ ἐγενόμεθα*: Ὁ ρήτορας ἔχει ὑπόψη τοῦ τῇ διάσπαση τῶν Ἑβραίων μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Σολομώντα (971-931 π.Χ.) στὸ νότιο βασίλειο τοῦ Ἰούδα μὲ πρωτεύουσα τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ στὸ βόρειο βασίλειο τοῦ Ἰσραὴλ μὲ πρωτεύουσα τὴ Σαμάρεια καὶ βασιλέα τὸν Ἱεροβοάμ, ἀπόγονο τοῦ Ἐφραὶμ. Πβλ. Γεώργ. Μον. 212.7 κ.έ. (ἐκδ. C. de Boor).

12-14 *καὶ ταῦτα δόξης προσκαίρου καὶ στεφάνου χάριν ἐνὸς καὶ τούτου περιττοῦ τινος καὶ ἀκαίρου*. Γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ὅρου *στεφανος* στὴ σημασία τοῦ στέμματος βλ. A. Vogt, *Le livre des cérémonies*. Commentaire 1, Paris 1935, σ. 25. - J. Deér, *Der Ursprung der Kaiserkrone*. Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte 8 (1950) 79 σημ. 131. - Τὸ χωρίο ἀπηχεῖ τὴ βυζαντινὴ ἀποψη ποὺ τόσο τονίζεται στίς ἐπιστολὰς τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ καὶ τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ γιὰ τίς ἀδικαιολόγητες ἀπαιτήσεις τοῦ Συμεὼν νὰ λάβῃ τὸ αὐτοκρατορικὸ στέμμα: Νικ. Μυστ. ἐπιστ. 5, 32.100 κ.έ. (V. Grumel, Reg. 641-ἀρχὲς Ἰουλίου 913), ἐπιστ. 18, 126.104 κέ. (Reg. 682, ἀνοιξη-θέρος 921), ἐπιστ. 27, 190.69-74 (Reg. 710, 922-Ἰούν. 923) - Α' ἐπιστ. Ρωμανοῦ Λεκαπ., ΔΙΕΕ. 1 (1883/4) 659 (F. Dölger, Reg. 606), Β' ἐπιστ. ΔΙΕΕ. 2 (1885/9) 41-42 (F. Dölger, Reg. 607). Πβλ. St. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-century Byzantium*, Cambridge 1929, σ. 81. - G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*², München 1963, σ. 217-8. - F. Dölger, *Zartum* 60 (= Staatenwelt 144-145) - Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ἡ συνάντηση. . . σ. 63 κ.έ.

14 *ἄνω καὶ κάτω* βλ. Λεξικὸ Σούδας.

14-16 *ὅφ' οὗ καὶ νῦν ὁ δόλοισ τε. . . μόλις τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον ἀπατήσας. . . κατορχήσατο*: ἀναφέρεται στὴν ἐξαπάτηση τοῦ Ἀδάμ ἀπὸ τὸν σατανᾶ. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς ἔκρηξης τοῦ βυζαντινοβουλγαρικοῦ πολέμου στὸν σατανᾶ βλ. Νικ. Μυστ. ἐπιστ. 5, 32.98 κ.έ., ἐπιστ. 9, 54.9 κ.έ., ἐπιστ. 11, 74.44 κ.έ. Πβλ. D. Angelov, *Metodi vizantijskoj diplomatii v otnošenijsah s Bolgarijej po dannim pisem konstantinopoljskogo patriarha Nikolaja Mistika, Voprosi Istorii Slavjan* 1 (Voronež 1963) σ. 65-66. - Τὴν ὑπόθεσιν τοῦ *Uspensky*, Slovo σ.

111 ὅτι τὸ χωρίο ἀπηχεῖ πιθανώτατα παράδοση ἀπὸ τὴν ἀπόκρυφη φιλολογία, ὅτι ὁ στέφανος ὑπῆρξε τὸ μέσον πειρασμοῦ τῶν πρωτοπλάστων, δὲν μπόρεσα νὰ τὴν ἐπιβεβαιώσω.

365. 22-24 συνόδους. . . φιλολόγων ἐπιμιξίας. Τὸ χωρίο εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα τοῦ λόγου. Ὁ ρήτορας περιγράφει τὶς εὐχαριστήσεις ποὺ στερήθηκε ὁ ἴδιος ἢ γενικὰ τὸ ἀκροατήριό του κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου — συνόδους: ἀναφέρεται στὶς ἐκκλησιαστικὲς συναθροίσεις — συλλόγους: ὁ ρήτορας εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπαινίσσεται α) τὶς συνεδριάσεις τῆς συγκλήτου ἢ τὶς εὐρύτερες συγκεντρώσεις ὅπου συμμετεῖχαν συγκλητικοί, ὁ Πατριάρχης, ἱερεῖς καὶ πολιτευόμενοι (βλ. Αἰ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ Σύγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος. Ἐπετ. Ἀρχείου Ἱστορίας τοῦ Ἑλλην. Δικαίου τευχ. 2, ἐν Ἀθήναις 1949, σ. 18, 19 καὶ 26) ἢ β) τὶς συναθροίσεις ἰδιωτικοῦ χαρακτῆρος, ὅπου διδάσκονταν καὶ συζητοῦνταν θέματα φιλοσοφίας, ρητορικῆς, ποίησης (πβλ. συλλογὴ, συναυλία). Μὲ τὴ σημασία αὕτῃ ὁ ὅρος ἀπαντᾷ στὶς πηγὲς ἀργότερα π.χ. Ἰω. Μόσχου, Λόγος ἐπιτάφιος ἐπὶ τῷ Λουκᾷ Νοταρᾷ, ἔκδ. Ε. Légrand, ΔΙΕΕ. 2 (1885/9) 418: «ἦν συλλόγου ὁρᾶν ἐν τοῖς οἴκοις ἐκείνου, ἀνδρῶν οὐκ ὀλίγων συνερχομένων. . . ὧν οἱ μὲν περὶ δογμάτων θεολογικῶν ἐποιοῦντο τὸν λόγον. . . οἱ δὲ φιλοσόφων ἤπτοντο ζητημάτων τε καὶ θεωριῶν». Πβλ. F. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, Leipzig - Berlin 1926, σ. 53. — ὁμιλίας: ἐκκλησιαστικοὶ λόγοι (βλ. λεξικὸ Du Cange). — δημηγορίας: συμβουλευτικὲς καὶ παραινετικὲς πολιτικὲς ἀγορεύσεις ἀλλὰ καὶ οἱ λόγοι ποὺ ἐκφωνοῦνταν στὰ συμπόσια π.χ. δημηγορίαι ἐπιτραπέζιοι τοῦ Ἀρέθα — βασιλείους σκηνάς: βασιρικὰ συμπόσια (βλ. Θησαυρὸς Στεφάνου καὶ Liddel-Scott-Jones λ. σκηνή) ἢ τὸ παλάτι. — ἐστίας: συνώνυμον τοῦ ἐστιάσεις = συμπόσια καὶ συνεστιάσεις (Κλητορολ. Φιλοθ. 166. 38 κ.ἀ.) πβλ. Φιλοστόργ. 67, 22 (GCS 21): ἐστία βασιλική (βλ. Liddel-Scott-Jones λ. ἐστία (4). — σοφῶν συνουσίας (βλ. Θησαυρὸς Στεφάνου λ. συνουσία). Πβλ. J. Darrouzès, Epistoliers grecs du Xe s., Paris 1960, II. 15. 9 «καὶ εὐχόμεθα θᾶπτον ἡ-ἡμῖν αὐθις ταύτην φανῆναι τὴν εὐωχίαν ὡς ἂν ἐν ταῖς συνουσίαις καὶ διαλέξεισι τὰς ἀκοὰς συνήθως ὑπέχοντες, τοῖς τῆς γνώσεως ἐντροφῶμεν καρποῖς» καὶ II. 16. 3, II. 71. 2.

- 27-28 τελετὰς ἁγίας. . . οὐράνια: ἀναφέρεται σὲ θρησκευτικὲς τελετὲς καὶ ἐκδηλώσεις. — ὕμνωδιαι: ἐννοεῖ ἢ «λιτανίους ὕμνῳδιαις» (Πβλ. π.χ. Κλητορολ. Φιλοθ. 166. 35 (ἔκδ. Bury) = 197.17 (ἔκδ. N. Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972): «τελεῖται ἡ λιτανίος ὕμνωδία ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς ἁγίας Θεοτόκου τοῦ Φάρου πρὸς τὸν ναὸν τῆς ἁγίας Τριάδος τῆς Δάφνης»)

ἡ ὕμνωδίες μέσα σὲ ναὸ (π.χ. Συν. Θεοφ. 154. 4) — φωτοφανείας = φωταγωγίας, α) ἐπίσημες λιτανεῖες μετὰ «φωταγωγούς», δηλ. λαμπάδες (βλ. *Du Cange*, Gloss. med. et infimae latinitatis λ. luminaria). Πβλ. Συν. Θεοφ. 432. 12 κ.έ. «τοῦ ἁγίου δὲ ἐκμαγείου, ἦτοι μανδηλίου ἀποσταλέντος καὶ ἤδη τῇ Κωνσταντινουπόλει πλησιάζοντος, Θεοφάνης. . . ὁ παρακοιμώμενος. . . ὑπὴντησεν αὐτῷ μετὰ λαμπρᾶς φωταγωγίας καὶ τῆς δεούσης τιμῆς τε καὶ ὕμνωδίας. . . τῆς συγκλήτου πάσης προπορευομένης καὶ φωταγωγίας μεγίστης προαγούσης, μέχρι τῆς Ἀγίας Σοφίας περὶ διεκόμισαν» ἢ β) φωταψίες κατὰ τὴ διάρκειά ὁλονυκτίων ἀγρυπνιῶν. Πβλ. παρακάτω § 21: «τάς ὁλοφώτους νύκτας καὶ ὕμνωδίας». — ἱερέων τάξεις: ἱερεὺς ἀκολουθίες (βλ. *J. Goar*, *Euchologion* 161).

365. 29-30 τὸ κράτος. . . τῶν ἐορταζομένων παραίτιον: τὸ χωρίο ἀποτελεῖ ἔπαινο πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ρωμανό, στὸν ὁποῖο ὁ ρήτορας ἀποδίδει τὴ σύναψη τῆς εἰρήνης. Πβλ. καὶ συγχαρητήρια ἐπιστολὴ τοῦ Ἀρέθα πρὸς τὸν Ρωμανό γιὰ τὴ σύναψη τῆς εἰρήνης: *Arethas*, *Scripta minora* I (ed. *L. G. Westerink*) ἀρ. 31, σ. 265-6.

εἰρηνικώτατον καὶ φιλάνθρωπον: Γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ αὐτοκράτορα ὡς εἰρηνικοῦ καὶ φιλανθρώπου βλ. Κων. Πορφ., *Περὶ βασιλ. τάξεως* II. 47: 682. 20, 683. 4 (CB.). Πβλ. *O. Treitinger*, *Die oströmische Kaiser - und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Jena 1938, φωτ. ἀνατ. Darmstadt 1956², σ. 229-231. - *A. Grabar*, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire de l'Orient*, Paris 1936, σ. 19 καὶ 31. - *H. Hunger*, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*. [Wiener Byzantinische Studien 1], Wien 1964, σ. 143 κ.έ.

- 33 χωρὶς τὰ Μήδων καὶ Φρυγῶν ὁρίσματα: Ὁ κώδικας φέρει τὴ γραφὴ Μήδων. Ὁ *Uspensky* διόρθωσε σὲ *Μυσῶν*, διότι πρόκειται γιὰ γνωστὴ παροιμία ποὺ χρησιμοποιοῦται γιὰ τὴ δῆλωση τῶν ἀντιθέτων (C par Gr II. 730). Λεξικὸ Σούδας, Εὐσταθ. Παρεκβολαὶ Θ 364. 42: «δύσγνωστα τὰ Μυσῶν καὶ Φρυγῶν ὄρια». Ἀρέθας, *Scripta minora* I ἀρ. 56. σ. 347. 1 «οὐκ ὄντος τὸ ἀπὸ τοῦδε τοῦ χωρὶς τὰ Μυσῶν καὶ Φρυγῶν διορίζοντος». - Βλ. *D. Karathanasis*, *Sprichwörter* σ. 43.

366. 9 ἀλιεὺς γὰρ πληγρεῖς νοῦν φέει: παροιμία παρόμοια πρὸς τὸ «ρεχθὲν δέ τε νήπιος ἔγνω» (C par Gr I. 200), C par Gr I. 35. 1-6, Λεξικὸ Σούδας.

- 13 πᾶς ὁ τῶν θρόνων = μητροπολίτες καὶ ἐπίσκοποι βλ. *Du Cange* λ. θρόνος. Πβλ. *Fontes Hist. Bulg.* 86 σημ. 6.

ὁ τοῦ βήματος = οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἀξιώματοῦχοι ἀπὸ τὸν διάκονο ὡς τὸν ἐπίσκοπο· ἀντιδιαστέλλονται πρὸς τοὺς κατωτέρους κληρικούς καὶ μοναχοὺς, τοὺς ἔξω τοῦ βήματος π.χ. Βίος Εὐτυχίου Πατρ. Κων/λεως, PG. 86, 2385C, Νικηφ. Γρηγ. I. 70. 7, Παχυμέρης 186. 16. Βλ. *Du Cange* λ. βῆμα καὶ *J. Darrouzès*, *Recherches sur les ὀφφίκια de l'eglise byzantine*. (Archives de l'Orient Chrétien 11), Paris 1970, σ. 89 καὶ 443 σημ. 3.

366. 15 πολῖται καὶ ἀστυγείτορες: κατὰ τὸν Βούλγαρο ἐκδότη ἐδῶ γίνεται ὑ-
παινιγμὸς γιὰ τὴν ἀριστοκρατία τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς ἐ-
παρχίας. Πιθανὸν ὁ ρήτορας ἀναφέρεται στοὺς κατοίκους τῆς Κωνσταν-
τινούπολης καὶ τῶν περιχώρων, πβλ. Θεοφύλακτος Ἀκρίδος, ἐπιστ. 8, PG. 126, 516D: «τῶν πολιγειτότων ἱερέων».

αἱ πατρίαι τῶν ἐθνῶν: ἐννοεῖ προφανῶς τοὺς ξένους πρέσβεις Πβλ. Κλητορ. Φιλοθ. 155. 26 «οἱ δὲ ἐξ ἐθνῶν εἰσερχόμενοι πρέσβεις. . .».

16 οἱ λογιζόμενοι τὴν ἄνωθεν πρόνοιαν: ἐννοεῖ πιθανὸν τοὺς μοναχοὺς.

17 οἱ θύοντες τὰς αἰνέσεις: ὑπαινίσσεται τοὺς ἱερεῖς. Πβλ. λ. θύτης ποὺ
χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ ὑποδηλώσῃ μητροπολίτη, ἐπίσκοπο ἢ καὶ ἀπλὸ
ιερέα. Παραδείγματα βλ. εἰς *V. Laurent*, *Le corpus des sceaux de
l'empire byzantin*, tome V. 2., Paris 1965.

19-23 οἱ ἐκτοπισθέντες. . . ἀναστάσεως: οἱ Βυζαντινοὶ αἰχμάλωτοι ποὺ ἐπέ-
στρεψαν ἀπὸ τῇ Βουλγαρία, ὕστερα ἀπὸ τὴ συνάφη τῆς εἰρήνης.

21 οἱ πολλὰς μὲν αὐπνους νύκτας ἐγκατεργήσαντες: Πβλ. Ὁμ. Ἰλ. I
325 «ὥς καὶ ἐγὼ πολλὰς μὲν αὐπνους νύκτας ἴαον».

23 λευχειμονοῦντες: τὸ λευκὸ σύμβολο ἀγνότητος καὶ χαρᾶς, π.χ. ἡ
λευκὴ ἀμφίεση τῶν ἱερωμένων ἀπαραίτητη κατὰ τὴν προσέλευσὴ των
στὰ βασιλικά συμπόσια. Πβλ. Κλητορ. Φιλοθ. 162. 38-39 κ.ἄ.

ἀμφοτέρως τὰς λαμπάδας φαιδρύναντες: σὲ ἐπίσημες τελετὲς οἱ ὀστιά-
ριοι κρατοῦσαν δυὸ λαμπάδες ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Πατριάρχη, ἐνῶ τίς
ἄλλες φορὲς μία. Βλ. *Du Cange* λ. λαμπάς, *διβάμβουλον* καὶ *J. Dar-
rouzès*, *Recherches* σ. 546 (E 19), 549 (G 15).

24 τοῖς περὶ τὸν Ἰθάμαρα ἐναριθμούμενοι: Ὁ νεώτερος ἀπὸ τοὺς τέσ-
σερεις υἱοὺς τοῦ Ἀαρών, ὁ Ἰθάμαρ, ἦταν γενάρχης τῶν Λευϊτῶν, τῆς
μῆς ἀπὸ τίς δύο κύριες σειρὲς τοῦ ἐβραϊκοῦ ἱερατείου (Ἐξόδος 37. 19).
Ὁ ρήτορας ἀναφέρεται πιθανὸν στοὺς παρευρισκομένους ἀρχιερεῖς.
τῆς γερουσίας ἀπτόμενοι = οἱ συγκλητικοί. Γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ὅρου
γερουσία ὡς ταυτόσημου πρὸς τὴν σύγκλητο στοὺς διαφόρους Βυζαν-
τινοὺς συγγραφεῖς βλ. Αἰ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ Σύγκλητος. . . σ.
11-31.

25 Μωσέως ἡγουμένου καὶ Ἀαρὼν τῶν τιμίων: κατὰ τὸν *J. Darrouzès*

ἡ παράλληλη χρήση τῶν δύο βιβλικῶν ὀνομάτων συνήθης ὅταν γίνεται ἀναφορὰ στὸν Πατριάρχη καὶ τὸν χαρτοφύλακα τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας ἀντιστοίχως. Π.χ. Πρόσταγμα Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ τοῦ 1094, JGR. 1. 649 (*F. Dölger*, Reg. 1175): «ὥς γὰρ ἄλλον Ἀαρὼν μετὰ Μωσέως λογίζεσθαι τὸν χαρτοφύλακα ἢ βασιλεία μου διορίζεται. . . καὶ πάντα τὰ ἀνήκοντα τῇ ἀρχιερωσύνῃ ἐπιμελεῖσθαι καὶ διευθύνειν, καθὼς τετύπεται καὶ ἡ παλαιὰ ἐκκλησιαστικὴ συνήθεια ἐπεκράτησεν. . . Ἐπεὶ δὲ καὶ περὶ τοῦ προκαθῆσθαι τῶν ἀρχιερέων ὁ χαρτοφύλαξ ἐν τοῖς ψήφοις καὶ ταῖς κοιναῖς συνελεύσεσιν ἐκτὸς τοῦ πατριαρχικοῦ βήματος καὶ ἐν ταῖς πανδήμοις τελεταῖς καὶ ἑορτασίμοις. . .» (*J. Darrouzès*, *Recherches sur les ὁφείκια* σ. 340, σημ. 2 καὶ 3). - Νομίζω ὅμως πὼς εἶναι δύσκολο νὰ ὑπονοῇ ὁ ρήτορας μὲ τὸ ὄνομα Μωϋσῆς τὸν Πατριάρχη, ἐφ' ὅσον σὲ ἄλλα δύο σημεῖα τοῦ λόγου (§ 15 καὶ § 22) μὲ τὸ ἴδιο βιβλικὸ ὄνομα ὑπαινίσσεται μᾶλλον τὸν αὐτοκράτορα. Μὲ τὸ ὄνομα Ἀαρὼν ἴσως ὑπαινίσσεται τὸν Πατριάρχη.

366. 27 τῇ σκηνῇ (ἐνν. τοῦ μαρτυρίου) προσχωρήσωμεν. Πβλ. Ἔξοδος 40. 20-24.

28-29 τῷ ἱλαστηρίῳ προσήξωμεν, ἀκούσωμεν τί λαλήσει ὁ τοῖς Χερουβίμ καλυπτόμενος—ἱλαστήριον: τὸ κάλυμμα τῆς κιβωτοῦ τῆς Διαθήκης στὰ Ἅγια τῶν Ἀγίων. Ἀπὸ πάνω ὑπῆρχαν χερουβίμ: Λευϊτ. 16. 2, Ἑβρ. 9. 5. «ὑπεράνω δὲ αὐτῆς Χερουβίμ δόξης κατασκιάζοντα τὸ ἱλαστήριον». Πβλ. καὶ Γρηγ. Ναζ. λόγ. 45, PG. 36. 628D. Βλ. καὶ μικρογραφία Ὀκτατεύχου Βατοπεδίου f. 122 ἐν *P. Huber*, *Bild und Botschaft. Byzantinische Miniaturen zum alten und neuen Testament*, Zürich 1973, εἰκ. 16.

367. 5 ὥσπερ αἶθρα καὶ ὄναρ: ἡ ἔκφραση χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσῃ τὸ εὐμετάβολο τῶν πραγμάτων. Βλ. Λεξικὸ Σούδας.

ἔστι τε καὶ πιστεύεται: Πβλ. Γρηγ. Ναζ. λόγ. 6 (Εἰρην. Α'), PG. 35, 740A «εἷς Θεὸς ἐστὶ τε καὶ εἶναι καὶ πιστεύεται», ἐπομένως ὁρθὴ ἡ διόρθωσις *Uspensky*.

9-11 Πβλ. Γρηγ. Ναζ. λόγ. 6 (Εἰρην. Α') 740C «κόσμος τέ ἐστιν. . . καὶ οὐδὲν μὴ ποτε τούτου τις ἐπινοήσῃε λαμπρότερον ἢ μεγαλοπρεπέστερον».

13 ὁ ἐν πορφυρίδι φιλόσοφος: ὁ Σολομῶν.

16-17 καὶ οὐκ ἔστι γε τούτῳ, ἀλλὰ τὸ κρεῖττον. . . Πβλ. Παροιμ. Σολομ. 3. 1-2 «τὰ δὲ ρήματά μου τηρεῖτω σὴ καρδίᾳ· μῆκος γὰρ βίου καὶ ἔτη ζωῆς καὶ εἰρήνην προσθήσουσί σοι». Μὲ τὴν διόρθωσιν «οὐκ ἔστι γε τοῦτο» ὁ *Uspensky* παρέβλεψε τὴν προεξαγγελτικὴν παράθεσιν: ἀλλὰ τὸ κρεῖττον».

27 τῆς τροφῆς ὑομένης ἐνν. τὸ μάννα: Ἔξοδος 16. 11-14.

368. 6-9 τὸ γῆς καὶ θαλάττης μεθόριον, τὸ μεταίχιμιον ἡπειρώτου καὶ νηΐτου

στρατοῦ. . . καὶ βασιλεῖς διχογνωμοῦντας, διστάζοντας, οἷον τὸν Φρυγίας τε καὶ Μυκήνης ἀκούομεν, εἰς ὁμοφροσύνην, εἰς ὁμόνοιαν συνεπήγαγε: δὲν εἶναι σαφές ἂν στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ ρήτορας ὑπαινίσσεται τὴν ἀντίθεση μεταξὺ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου καὶ Ρωμανοῦ, πράγμα πῶς πιθανόν, ἐφ’ ὅσον γίνεται λόγος γιὰ βασιλεῖς, ἢ μεταξὺ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα καὶ τοῦ Συμεών. - ‘Ο Uspensky διόρθωσε Φθίας ἀντὶ Φρυγίας τοῦ κώδικα, διότι ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ρῆμα ἀκούομεν ποὺ χρησιμοποιοῖ ὁ ρήτορας στὸν στ. 8, ἐδῶ γίνεται παραλληλισμὸς πρὸς τὴν ἔριν Ἀχιλλέως καὶ Ἀγαμέμνονος ποὺ μᾶς περιγράφει ὁ Ὅμηρος.

368. 15-18 τοὺς ἐσπερίους λύκους καὶ τῶν ἐφῶν περιεργότερους. . . ἀποτρέπεσθαι: πιθανὴ ἀναφορὰ στοὺς Ἀραβες τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀνατολῆς ἀντιστοίχως. Πβλ. Κλητορ. Φιλοθ. 156. 5: «οἱ δὲ ἐξ Ἀγάρων φίλοι τῇ τῶν πατρικίων καὶ στρατηγῶν ὑποπίπτουσι τάξει ἐν ταῖς καθέδραις, οἱ μὲν ἀνατολικοὶ προκρινόμενοι τῶν ἐσπερίων». Κατὰ τὸν Jenkins, Peace 297 ἀναφορὰ στοὺς Βουλγάρους. - Τὸ χωρίο πρέπει νὰ συνδυασθῇ μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Σκυλίτση 264. 71-265. 4 (ἐκδ. Thurn) ὅτι ὁ Βούλγαρος ἡγεμόνας εἶχε ἔλθει σὲ διαπραγματεύσεις μὲ τὸν Φατλὸν (Al-Mahdi) γιὰ συντονισμένη ἐκστρατεία τῶν Ἀράβων τῆς Ἀφρικῆς κατὰ τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 924 ἀπὸ τῆ θάλασσα καὶ τῶν Βουλγάρων ἀπὸ τὴν ξηρά. Ἡ ἔγκαιρη ἐπέμβαση τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἡ ἀνανέωση τῆς εἰρήνης μὲ τὸν Al-Mahdi ἀπὸ τὸν Ρωμανὸ ὡς καὶ ἡ συμφωνία μὲ τὸν Χαλίφη τῆς Βαγδάτης ματαίωσαν τὸ σχέδιο τοῦ Συμεών (F. Dölger, Reg. 603 καὶ 605 - Βλ. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes II. 1 σ. 251-253. - St. Runciman, Romanus Lecapenus σ. 90).
- 18-19 τὸν τῶν ζιζανίων σπορέα. . . νέον Ἀδερ, τὸν καινὸν Ὀλοφέρνην: στὴν παρασελίδια σημείωσι: Συμεὼν ὁ Σκύθης.
- 19 προδιαμεθοδευόμενος: λέξι ἀπαξ. Πβλ. R. Jenkins, Peace σ. 297. τῷ αὐτοῦ κόρῳ: στὴν ῥα: Πέτρῳ τῷ υἱῷ Συμεών. μετὰ Σολομώντα: στὴν ῥα: Λέοντα βασιλέα.
- 24 τῷ Ἱεροβοάμ τοῦ ποιμνίου διασπασθέντος διὰ τὴν τῶν νεωτέρων βουλὴν: Τὸ χφ. φέρει Ἱεροβοάμ ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ Ῥοβοάμ. Προφανῶς ὁ ρήτορας ἔχει ὑπόψιν τοῦ τὸν γιὸ τοῦ Σολομώντα Ροβοάμ, ὁ ὁποῖος «ἐγκατέλιπε τὴν βουλὴν τῶν πρεσβυτέρων, ἀ συνεβουλεύσαντο αὐτῷ, καὶ συνεβουλεύσατο μετὰ τῶν παιδαρίων τῶν ἐκτραφέντων μετ’ αὐτοῦ τῶν παρεστηκότων πρὸ προσώπου αὐτοῦ» (3 Βασιλ. 12. 8). Πβλ. Ἀρέθας, Scripta Minora I. 28. 21-33: «οὐχ ὅσιον οἶμαι τοὺς νέους προϋργιατέρους τῶν πρεσβυτέρων ποιεῖσθαι, τὸν ἐν ταῖς Βασιλείαις ἀναπεμπαζόμενον Ῥοβοάμ». Νικητὰ Χων. Λόγος Η’, ἐκδ. I.A. van Dielen, Nicetae Choniatae orationes et epistulae, München 1972, 82. 3. - ‘Ο-

πως πολὺ ὀρθὰ παρατήρησε ἡ *P. Karlin-Hayter*, *The Homily*. . . σ. 29, στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ λόγου γίνεται ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρο καὶ ὄχι γιὰ τὸν Λέοντα Φωκά, ὅπως ὑπέθεσε ὁ *R. Jenkins*, *The Peace* σ. 297. Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς πηγές ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος ἀντικατέστησε ὅλους τοὺς συμβούλους τοῦ Λέοντα Στ' μετὰ τὴν ἀνοδὴ του στὸν θρόνο: Ἀρέθα, Ἐπιτάφιος Εὐθυμίου 90. 3-5 (ἐκδ. *Westersink*, *Scripta Minora* I), *Κων. Πορφ.*, *de admin. imp.* 50. 196-200 (ἐκδ. *G. Moravcsik-R. Jenkins*). Πβλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ἡ συνάντηση. . . σ. 47.

368. 25 τὸν *ξηλωτὴν Ἰωάνν*: Στὴν ἀριστερὴ ὡς σημειώνεται: *Κωνσταντίνον τὸν υἱὸν αὐτοῦ*, ἐνῶ στὴ δεξιὰ: Ῥωμανόν. - Δέχομαι ὅπως καὶ ὁ *R. Jenkins*, *Peace* 297-298, ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ γίνεται ἀναφορὰ στὸν Ῥωμανὸ Λεκαπηνό. Στὴν ταύτιση αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ ὄχι μόνο τὸ γεγονός ὅτι καὶ ὁ Ῥωμανὸς προῆλθε ἀπὸ τὴ θάλασσα (ὡς δρουγγάριος τῶν πλωτῶν, *Συν. Θεοφ.* 389. 30) ὅπως καὶ ὁ Ἰωάννης, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ σώσῃ τὴ Νινευτὶ, ἀλλὰ κυρίως οἱ χαρακτηρισμοὶ ποὺ ἀκολουθοῦν στοὺς στίχους 26 κέ.. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὶς πηγές, ὁ Ῥωμανὸς ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή του στὸ πολιτικὸ προσκλήνιο τοῦ Βυζαντίου τὸ 919 διαδραμάτισε οὐσιαστικὸ ρόλο στὴν ἀποκατάσταση τῆς θρησκευτικῆς ἐνότητος (τόμος ἐνώσεως τοῦ 920) καὶ στὶς διαπραγματεύσεις μετὰ τὸν Βούλγαρο Συμεὼν γιὰ τὴν εἰρήνην (συνάντηση Ῥωμανοῦ-Συμεὼν τὸν Νοέμβριον τοῦ 924, ἐπιστολὲς Ῥωμανοῦ πρὸς τὸν Συμεὼν).
369. 4-6 τὴν *παρ' ἐλπίδα μεταβολήν*. . . ἐννοεῖ τὴν ἀπροσδόκητη μεταβολὴ στὶς βυζαντινοβουλγαρικὲς σχέσεις, ἡ ὁποία προέκυψε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Συμεὼν τὸ 927 (βλ. εἰσαγωγὴ σ. 348). Πβλ. Ἀρέθα ἐπιστ. πρὸς Ῥωμανόν, *Scripta Minora* I. 265, 2-3: «ἐπὶ μεγάλῳ κατορθώματι τῆς νῦν ἐνεργουμένης κοσμικῆς εἰρήνης καὶ ὁ μηδεὶς ἤλπισεν ἀνθρώπων. . .».
- 6-7 πόσων *ἱστορίαι Πολυβίων, πόσων Πλουτάρχων παράλληλοι*: κατὰ τὸν *R. Jenkins*, *Peace* σ. 302 ἡ μνεία τῶν δύο αὐτῶν ἱστορικῶν μᾶς ὁδηγεῖ στὴν ταύτιση τοῦ ρήτορα μετὰ τὸν συγγραφέα τῆς Συνέχειας τοῦ Θεοφάνη, τὸν Θεόδωρο Δαφνοπάτη πιθανώτατα (βλ. εἰσαγωγὴ σ. 355).
- 8-9 τὸ τοῦ *ἡγαπημένου*: ἐννοεῖ τὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη: Ἰω. 21. 25: «ἔστι δὲ καὶ ἄλλα πολλὰ ὅσα ἐποίησεν ὁ Ἰησοῦς, ἅτινα ἐὰν γράφηται καθ' ἓν, οὐδὲ αὐτὸν οἴμαι τὸν κόσμον χωρῆσαι τὰ γραφόμενα βιβλία».
- 12 καὶ ὁ *λημῶν* *ἂν ἐπίδοιτο*: Ὁ κώδικας φέρει γραφὴν: *λειμών*. Ὁ *Uspensky* διόρθωσε σὲ *λυμεών*, γραφὴ ποὺ κράτησε καὶ ἡ βουλγαρικὴ ἐκδοσις. Θεώρησα ἐπιτυχέστερη τὴ διόρθωση τοῦ *Kurtz*: *λημῶν* (ἀπὸ τὸ ρ. *λημάω*) = τσιμπιλιάρης, κοντόφθαλμος, σχεδὸν τυφλός. Ἡ λέξις ἀπαντᾷ καὶ στὸν Ἀρέθα, *Scripta Minora* I. 42. 30 καὶ II. 98. 21.

369. 20-21 οἱ τὸν τοῦ Ἀρίστωνος. . καὶ τὸν Σταγειρίτην: ἀναφορὰ στὸν Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη ἀντιστοίχως.
- 21 γένει καὶ διαφοραῖς: Οἱ ἔροσι ἀπὸ τῇ Λογικῇ. Βλ. Πλ. Παρμ. 1290 κ.ἄ. Ἀριστ. Τοπ. 1, 5, 6 4. 1, 9 κ.ἄ. Ἀριστ. Μεταφ. 1057B, 7.
- 23 σειρὰν ἐξ οὐρανόθεν: Πβλ. Ἰλιάς Θ 18-20: «εἰ δ’ ἄγε πειρήσασθε, θεοί, ἵνα εἴδετε πάντες / σειρὴν χρυσεῖην ἐξ οὐρανόθεν κρεμάσαντες / πάντες δ’ ἐξάπτεσθε θεοὶ πᾶσαι τε θάιναι.
- 28-31 τῶν ἀγγέλων ἢ τάξις. . καὶ πρὸς ἑαυτοὺς ἀστασίαστοι μένουσιν: Πβλ. τὴν ἴδια εἰκόνα στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ρωμανοῦ πρὸς τὸν ἀμνηρᾶ Αἰγύπτου, γραμμμένη ἀπὸ τὸν Θεόδωρο Δαφνοπάτη ΔΙΕΕ. 2 (1885/9) 407: «Ὡσπερ γὰρ αἱ ὑπερκόσμιαι τῶν ἀγγέλων δυνάμεις εἰρηνικῶς πρὸς ἀλλήλας ἔχουσιν τῆς τοῦ Θεοῦ δόξης πλειόνως ἐπαπολαύουσιν» ἀλλὰ καὶ Γρηγ. Ναζ. λόγ. 6 (Εἰρην. Α’) PG. 35, 737 BC καὶ λόγ. 22 (Εἰρην. Β’) PG. 35, 1148 B.
- 32 κέ. τὸν μέντοι τῆς χάριτος ἀλογήσαντα. . ἐξ ἀστραπῆς. . εἰς σκοτίαν μεταβαλόντα: ἀναφέρεται στὸν σατανᾶ, πβλ. Γρηγ. Ναζ. λόγ. 6 (Εἰρην. Α’) PG. 35, 737 CD: «Ἀγγέλων δὲ ὁ μὲν στασιάζει τολμήσας. . δίκην ἔδωκε τῆς ἀπονοίας ἀξίαν, σκότος ἀντὶ φωτός εἶναι κατακριθεὶς. . οἱ δὲ λοιποὶ μένουσιν ἐπὶ τῆς ἑαυτῶν ἀξίας, ἥς πρῶτον τὸ εἰρηνεῖον καὶ ἀστασίαστον, τὸ ἐν εἶναι λαβόντες παρὰ τῆς ἐπαινετῆς καὶ ἀγίας Τριάδος, παρ’ ἧς καὶ τὴν ἔλλαμψιν», λόγ. 23 (Εἰρην. Γ’) PG. 35, 1165. Βλ. καὶ Γ. Μέγα, Ἀδάμ καὶ Χριστὸς εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ λαοῦ. Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1929, σ. 401 καὶ 410.
370. 1-2 τί δαὶ ὁ περὶ τὸν αἰθέρα διάκοσμος, ἄρ’ οὐκ αἰεὶ διασφύζει τὸ ἀστασίαστον; Πβλ. Ἀριστ., Περὶ οὐρανοῦ A. 3. 270a, 270b, 1 «ὅτι ἀγέννητον καὶ ἄφθαρτον καὶ ἀναυξὲς καὶ ἀναλλοίωτον. . αἰδὶον καὶ οὐτ’ αὐξησιν ἔχον, οὐτε φθίσιν, ἀλλ’ ἀγήρατον καὶ ἀναλλοίωτον καὶ ἀπαθὲς ἐστὶ τὸ πρῶτον τῶν σωμάτων». Πβλ. Zeller, Die Philosophie der Griechen³ τ. II. 2, σ. 435 κ.ἑ.
- 3 πέμπτον σῶμα τὸ στερεώμα λέγουσιν: Πβλ. Φιλόλαος 12, ἐκδ. H. Diels, Fragmente der Vorsokratiker⁶, Berlin 1951, I. 412. 16.-Πλάτ. Ἐπιν. 981C. - Ἀλλοῦ λέγεται καὶ πέμπτον στοιχεῖον ἢ πέμπτη οὐσία. Βλ. Liddel-Scott-Jones λ. σῶμα (III), πέμπτος (III)-Πβλ. Ἰουλιανός λόγ. 4. 132C, Κεδρ. I. 282. 1.
- 9-10 χορείαν. . χορῶν πάντων εὐρυθμοτέραν: Ἡ λέξις χορεία χρησιμοποιοῦται γὰρ καθεὺς κυκλικὴ κίνησις ὅπως π.χ. τῶν ἀστέρων. Πβλ. Πλάτ. Ἐπιν. 982e «τοῦτο δ’ εἶναι τὴν τῶν ἄστρον φύσιν, ἰδεῖν μὲν καλλίστην, πορεῖαν δὲ καὶ χορείαν πάντων χορῶν καλλίστην. . χορεύοντα». Λουκιανός, Περὶ ὄρχ. 17.

- 11 ἔππων ἀγέλαι: Ἰλιάς T 281 «ἔππους δ' εἰς ἀγέλην ἔλασαν θεράποντες ἀγανοὶ».
 ἔταιρειαι βοῶν: Πβλ. Ἀριστ. π. τὰ Ζ. Ἰστ. 4 «αἱ δὲ βόες νέμονται καθ' ἔταιρείας».
- 15 εὐείκτως: Ὁ κώδ. φέρει γραφή *εὐίκτως*. Ὁ Kurtz διόρθωσε: *εὐηκώς*. Ἡ ὀρθή γραφή εἶναι *εὐείκτως*. Πβλ. Ἀρέθας, *Scripta Minora* I. 21. 13 καὶ II. 69. 6.
- 27 ὁ σύνθετος ἄγγελος: ὁ ἄνθρωπος χαρακτηρίζεται ἔτσι διότι εἶναι τὸ μοναδικὸ πνευματικὸ καὶ ψυχασωματικὸ ὄν.
- 30 κατὰ τοῦ κοινοῦ δυσμενοῦς μόνον: ἐννοεῖ τὸν σατανᾶ. Πβλ. *Fontes Historiae Bulgaricae* 91 σμ. 3.
- 32 εἰκονίζει τὸν Ἀρην: προσωποποίηση τοῦ Ἀρη ὡς θεοῦ τοῦ πολέμου. Πβλ. ἐπίθετα τοῦ Ἀρη: *μαινόμενος, βροτολογιός, μαιφόνος* κ.ἄ. ἐν *Darenberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités* III. 2. 1607.
 ὑπὲρ τὸν Ἀπόλλω πηδᾶ: δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἐδῶ γίνεται ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα - ἥλιο βλ. *H. Hunger, Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Wien 1959, σ. 40 ἢ γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα - ἐκδικητὴ (οὐλῖος Ἀπόλλων).
- 32-33 καὶ κατὰ τοὺς ἀραβικοὺς ὁρᾷ θήρας. Πβλ. Ἀββακούμ. I. 8 «ὀξύτεροι ὑπὲρ τοὺς λύκους τῆς Ἀραβίας». - Νικήτα μαγ. ἐπ. 30. 2 (ἐκδ. Westerink): «λύκον Ἀράβιον» - Ἐπιστ. Δ. Τορνίκη (ἐκδ. Darrouzès) 165. 20 «ἡ μάλλον εἰπεῖν λύκους Ἀραβικοὺς τοῦ τῶν πενήτων λάβρως ἐμπορουμένους αἵματος».
371. 1 Ὁ κώδικας φέρει τὴν γραφήν *ἀφόροτον*, λέξη ἀθησαύριστη, ἀπὸ τὸ ρῆμα ἀφοράω-ῶ. Πβλ. *ὑφόροτον*, Συν. Θεοφ. 483. 16 - Γιὰ τὰ ὀξύτερα ρηματικά ἐπίθετα εἰς -τος βλ. *S. Psaltes, Grammatik* σ. 299 κ.ἑ.
372. 5 κέ. ἦνθι τὰ ἡμέτερα . . . πάλαι ἀπόλανσις. . . ἀναφέρεται στὴν περίοδο μετὰ τὸ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Βουλγάρων (864) καὶ τῆς ἑναρξῆς τοῦ βυζαντινοβουλγαρικοῦ πολέμου (894), καὶ ὅχι μόνο στὰ ἔτη βασιλείας τοῦ Λέοντα Στ' (896-912), ὅπως ὑπέθεσε ὁ Jenkins.
- 8 ὅτε τὸ στρατιωτικὸν ἐρρυθμίζετο Λέοντι: Κατὰ τὸν Jenkins στὸ σημεῖο αὐτὸ γίνεται ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Λέοντα Στ' «Τακτικά». Ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα δὲν φαίνεται κάτι τέτοιο. Ἐξ ἄλλου θὰ ἦταν ἡ μοναδικὴ περίπτωση ποὺ ἱστορικὸ πρόσωπο ἀναφέρεται στὸν λόγο μὲ τὸν πραγματικὸ του ὄνομα. Δὲν μπορῶ ὅμως νὰ ὑποθέσω ποῖο πρόσωπο ὑπαινίσσεται ὁ ρήτορας. Πιθανὸν ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τὸ ὄνομα Λέων, ἀλλὰ γιὰ τὴ λ. *λέων* ποὺ μεταφορικὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλώσῃ τὸν γενναῖο, ὅπως παρακάτω ὁ ρήτορας χρησιμοποιεῖ τὴ λ. *ἐλαφος* γιὰ τὸν δειλὸ, ἐννοώντας τὸν Λέοντα Φωκᾶ. Στὴν περίπτωση

αὐτὴ ἴσως ἐννοεῖ κάποιον στρατηγὸ τοῦ Βασιλείου Α', ὅπως π.χ. τὸν Νικηφόρο Φωκά.

372. 9 *συνεβούλευεν Ἀχιτόφελ*: νομίζω πὼς ὁ ρήτορας ὑπαινίσσεται τὸν Στυλιανὸ Ζαούτση καὶ ὄχι τὸν Σαμωνᾶ ποῦ ὑπέθεσε ὁ *Jenkins, Pearce* 294 καὶ 298. Ἡ ἐκλογὴ τοῦ βιβλικοῦ αὐτοῦ ὀνόματος δὲν ἔγινε τυχαῖα. Ὅπως ὁ Ἀχιτόφελ εἶχε χρηματίσει σύμβουλος τοῦ Δαβὶδ καὶ ἀργότερα τοῦ υἱοῦ του Ἀβεσσαλώμ (2 Βασιλ. 15. 12 κ.έ., 16. 15 κ.έ.), ἔτσι καὶ ὁ Ζαούτσης «μικρὸς ἐταιρειάρχης» ἐπὶ Βασιλείου Α' (Συν. Γεωργ. Μον. 847. 1), ὀρίσθηκε «ἐπίτροπος» τοῦ Λέοντα Στ' (Βίος Εὐθυμίου 5. 25-27 ἔκδ. P. Karlin-Hayter) καὶ ἔφθασε νὰ ὀνομασθῇ «βασιλεοπάτωρ» (Βίος Εὐθυμίου 7. 5, Συν. Θεοφ. 357. 4). Δὲν εἶναι ἴσως χωρὶς σημασία τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ἀχιτόφελ ἦταν παπποὺς τῆς Βηρσαβεέ, τῆς γυναίκας ποῦ ὁ Δαβὶδ εἶχε ἀφαιρέσει ἀπὸ τὸν Οὐρία. Πβλ. ὁ Ζαούτσης πατέρας τῆς Ζωῆς μὲ τὴν ὁποία συνδέθηκε ὁ Λέων Στ', ἐνῶ ζοῦσε ἀκόμη ὁ σύζυγός της Θεόδωρος Γουζουρνιατής. Γιὰ τὸν Ἀχιτόφελ βλ. II. N. Σιμωντᾶς ἐν Ὁρησκευτ. καὶ Ἡθ. Ἐγκυκλ., γιὰ τὸν Ζαούτση P. Karlin-Hayter, *Vita Euthymii Patriarchae CP., Bruxelles* 1970, σ. 40, 48, 149-152.

Δράκων καὶ Σόλων ἐθέσπιζον: ἀναφέρεται στὸ νομοθετικὸ ἔργο τοῦ Βασιλείου Α' καὶ Λέοντα Στ' ἀντιστοίχως. Περιγραφὴ τῶν νομοθετικῶν μέτρων τοῦ Βασιλείου Α' βλ. Συν. Θεοφ. 257. 14-261. 19. Σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963³, 199-204.

- 0-13 *δταν αἱ μυθικαὶ μοῦσαι. αἱ Βριάρεω χεῖρες ἐξωστρακίζοντο*: Βλ. Συν. Θεοφ. 258. 13 κ.έ. «ἅπαντα μὲν ἀδικία εὐθὺς ἀπὸ πάντων ἡλαύνετο, καὶ τὸ δίκαιον ἐπαρρησιάζετο, καὶ αἱ πρὶν ὑπὲρ τὰς Βριάρεω χεῖρες πρὸς τὰ ἀλλότρια ἐκτεινόμεναι ἐκνεναρκαμέναις ὥσπερ καὶ παρειμέναις ἐφύκεισαν, καὶ τὰ ἀσθενῇ πρό τούτου τῶν πενήτων μέλη ἐρρῶνυντο. . .», ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴ μεταβολὴ ποῦ ἐπῆλθε στὴ δικαιοσύνη μὲ τὴν ἀνοδο τοῦ Βασιλείου Α' στὸν θρόνο. - Πβλ. Γρηγ. Ναζ. λόγ. 18, PG 35.992 C: «Δικαιοσύνης δὲ τί μείζον γνῶρισμα καὶ περιφανέστερον. . οὐδὲ μιᾷ δραχμῇ πλείω τὴν οὐσίαν πεποίηκε, καίτοι γε ὁρῶν τοὺς Βριάρεω χεῖρας ἐπιβάλλοντας τοῖς δημοσίοις».

- 3 *ὅτε τὸ χρυσοῦν γένος ἐπολιτεύετο*: Πβλ. A. Vogt - I. Hausherr, *Oraison funèbre de Basile I par son fils Léon VI le Sage*. [Orient. Christiana 26.1] 1932, σ. 58. 26-30: «τοιαύτην δὴ οὖσαν (=τὴν πολιτείαν) οὕτως ἀνεκτήσατο, ὥς ἐκεῖνα, ἃ ποτε φασὶ χρυσᾷ εἶη ἡ παλαιότης ἀνατεῖλαι, εἰς ταῦτα δοκεῖν αὐτὴν καταστῆναι· ἀκριβῶς γὰρ ἐνταῦθα ἡ ἐκ τοῦ ἀλύπου ἐγγινομένη ταῖς διαθέσει τῶν ἀνθρώπων λαμπρότης ἐδίδου χρυσᾶς τὰς ἡμέρας ὀνομάζειν.

372. 15 *υἰοθετηθέντων αὐτῶν*. εὐαγγέλιον: ἀναφέρεται στὴν πνευματικὴ υἰοθεσία τῶν Βουλγάρων ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ἢ ὅποια προσέκυψε ἀπὸ τὸν ἐκχριστιανισμό τῶν Βουλγάρων. Βλ. ἀνωτέρω σ. 383.
- 16 *ἀμαξοβίων*: Ὁ κώδικας φέρει: *ἀμαξονίων*. Ἡ διόρθωση ἀπὸ τὸν Us-pensky.
- 19 κέ. *ἐπεὶ δὲ ὁ κύβος ἀντέστραπται*. . *κάρηνα*: Ὁ ρήτορας ὑπαινίσσεται τὴ μεταβολὴ στὶς βυζαντινοβουλγαρικὲς σχέσεις πού ἐπῆλθε μετὰ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Βλαδίμηρου καὶ τὴν ἀνοδο τοῦ Συμεὼν στὸν βουλγαρικὸ θρόνο (893-927) (Συν. Θεοφ. 357.12 κ.έ. - Συν. Γεωργ. Μον. 853.1 κ.έ. - Συουλ. 175.75 κ.έ.) - Ὁ *Jenkins, Peace* 298, ὑποστήριξε ὅτι τὸ χωρίο ἀναφέρεται στὰ γεγονότα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Λέοντα Στ'.
- 25-27 *αὐτίκα ὁ φιλοδοξίας ποταμός*. . *τῇ τοῦ ἄρχοντος προσεερούη ψυχῇ*: Στὴν *ῥα*: Συμεὼν ὁ Σκύθης.
- 26 *τὸν Αἰμόν τε καὶ τὸν Ἰστρον κλονεῖ*: Οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις διε-ξήχθησαν κυρίως στὴν περιοχὴ τοῦ Αἰμου καὶ τοῦ Δούναβι. Βλ. Ὁ *Σταυρίδου-Ζαφράκα*, Ἡ συνάντησις. . . 27-32.
- 28 κέ. *εὐθὺς οὖν τὸ στέφος καὶ ὁ δίφρος ἐθριαμβεύετο*. . *υἰότητος*: Μὲ ρη-τορικὰ σχήματα δηλώνει ὁ ρήτορας τίς ὑπέρμετρες καταστροφὲς πού προκάλεσαν οἱ ἐπιδρομὲς τῶν Βουλγάρων στὰ βυζαντινὰ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνοδο τοῦ Συμεὼν στὸν βουλγαρικὸ θρόνο. Μὲ τοὺς ὅρους *στέφος* καὶ *δίφρος* γίνεται ἀναφορὰ στὸ βουλγαρικὸ στέμ-μα καὶ θρόνο καὶ ὅχι στὸ αὐτοκρατορικὸ βυζαντινόν, ὅπως ὑπέθεσε ὁ
373. 1 *Jenkins, Peace* 298. Πολὺ λιγότερο ἐπομένως ἢ ἀνάρρησις ἀναφέ-ρεται στὴν αὐτοτιτλοφορία τοῦ Συμεὼν ὡς αὐτοκράτορα καὶ ἡ σφραγὶς στὶς σφραγίδες πού κυκλοφόρησε μὲ τὸν τίτλο τοῦ «βασιλέως τῶν Ῥωμαίων», ὅπως μετέφρασε ὁ *Jenkins, Peace* 298: «He proclaims himself emperor (that is the obvious and most common meaning of ἀνάρρησις). He profanes his seals with the blasphemous title of «Βασιλεὺς Ῥωμέων». Ἐδῶ σφραγὶς σημαίνει τὸ βάπτισμα. Πβλ. Γρηγ. Ναζ. λόγ. 40, PG 36.361 C «Δῶρον καλοῦμεν, χάρισμα, βάπτισμα, χρῖ-σμα, φῶτισμα. . . σφραγιδα, πᾶν ὅ, τι τίμιον». - Σχολιαστῆς Ἰωάννου Κλίμακος κεφ. 107: «τὴν σφραγίδα, τὸ βάπτισμα. Σφραγὶς τοῦ Κυ-ρίου». Βλ. *Du Cange*, Appendix λ. σφραγίς.
- 2-4 *καὶ ὠδίνετο τὸ κακὸν καὶ τὰ γεννήματα τοῦ τεκόντος (= τοῦ κακοῦ) ἐξιδιάζεται καὶ ὅχι*: He appropriates the property of his spiritual father Const. Porphyrogenitus. — *ἀθετεῖ τὸν πατέρα*: τὸν πνευματικὸ πατέρα, τὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα. — *ἀθετεῖ τὸ πνεῦμα, δι' οὗ ὁ ἄρραβὼν τῆς υἰότητος*: ἐννοεῖ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, διὰ τοῦ ὁποῦ κατὰ τὸ βάπτισμα τῶν Βουλγάρων ἐπιτεύχθηκε ἡ υἰοθεσία των ἀπὸ

μέρους τῶν Βυζαντινῶν καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Βλ. ἀνωτέρω σ. 365. στ. 5. Πβλ. ἀνάλογη διατύπωση Ἀρέθας, *Scripta Minora* I.42 (ἐκδ. Westerink σ. 303.5) «οὐκ ἂν οἶμαι ὁ τῇ σφραγίδι τῆς πίστεως ἐνσημανθεὶς καὶ τῷ ἄρραβῶνι τοῦ πνεύματος νυμφευθεὶς ἀγνοήσῃ». - Τὴν ἀνατροπὴ τῆς εἰρήνης ἀπὸ μέρους τοῦ Συμεῶν ἐλέγχει καὶ ὁ Νικόλαος Μυστικὸς στὴν ἐπιστ. 5, 32.117 κέ. (Reg. 641, ἀρχ. Ἰουλ. 913): «Τὴν δὲ παράβασιν τῶν φρικτῶν ὅρκων τοῦ θήσομεν; Οὐκ ἔστι πίστεως ἄρνησις; Οὐκ ἔστιν εὐσεβείας ἁλλοτρίωσις; Οὐκ ἔστιν αὐτοῦ τοῦ χριστιανῶν ὀνόματος ἀνατροπὴ; Ὅταν γὰρ τὰ φρικτὰ τῶν χριστιανῶν τις ἐνυβρίσῃ μυστήρια, πῶς ἔτι χριστιανὸς ἐκεῖνος κεκλήσεται;».

Στὸ σημεῖο αὐτό, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῶν φιλικῶν βυζαντινοβουλγαρικῶν σχέσεων καὶ τὶς φιλοδοξίες τοῦ Συμεῶν, ὁ ρήτορας παρεμβάλλει ἓνα ἐπεισόδιο, κατὰ τὸ ὁποῖο φαίνεται πῶς ἀπροκάλυπτα ὁ Συμεῶν ἀπαίτησε νὰ τοῦ ἀποδοθῇ ἡ αὐτοκρατορικὴ τιμὴ τῆς προσκύνησης, ἀπὸ μέρους τῶν Βυζαντινῶν ἀξιωματοῦχων. Τὸ ὅλον χωρίον ὁ δέ. . . προσμένουσιν σχετίσθηκε ἀπὸ τὸν *R. Jenkins* μὲ τὸ γνωστὸ ζήτημα τῆς «στέψης» τοῦ Συμεῶν ἀπὸ τὸν Πατριάρχην Νικόλαο Μυστικὸ τὸν Αὐγούστο τοῦ 913 ποὺ ἀνακίνησαν οἱ *V. N. Zlatarski*, *Pervyi pochod bolgarsko carja Simeona na Konstantinopolj*, *Recueil Kondakov* (Prag 1926) 19-27 καὶ *G. Ostrogorsky*, *Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaus Mystikos*, *Bull. de l' Inst. archéol. Bulg.* 9 (1935) 275-286. Βλ. σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα αὐτὸ Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ἡ συνάντησις. . . σ. 68-77 καὶ ἀνωτέρω σ. 361-2.

Ἄς δοῦμε ὅμως τὸ χωρίο ἀπὸ κοντά: ὁ δέ. . . χαρισάμενον: Πιθανὸν ἀναφέρεται στὸν Πατριάρχην Νικόλαο Μυστικόν, ὁ ὁποῖος γνωρίζοντας τὸν ἀπώτερο σκοπὸ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Συμεῶν ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ προβλέποντας ἴσως τί θὰ διαμεμβόταν κατὰ τὴν προσωπικὴ του συνάντησις μὲ τὸν ἄρχοντα τῶν Βουλγάρων δὲν πῆρε μαζὶ του τοὺς συγκλητικούς, τιμώντας τὴν αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία (τὸ κράτος τιμῶν) καὶ τὸν Θεὸ ποὺ τὴ χάρισε (τὸν αὐτὸ χαρισάμενον).

373. 6 κέ. ὁ δέ (= ὁ Συμεῶν) τῇ τοῦ ἄδου κυνέῃ συγκαλυπτόμενος: ὁ *Jenkins* παρερμῆνευσε στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅταν γράφῃ: σκεπασμένος μὲ τὸ μαῦρο. πατριαρχικὸ ἐπιρριπτάριο. Ἡ ἔκφρασις ἄδου κυνέῃ εἶναι γνωστὴ στοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς παροιμιώδους ἔκφρασις ποὺ χρησιμοποιοῦται προκειμένου νὰ δηλώσῃ ἀπόκρυψη ἐνεργειῶν καὶ προθέσεων (βλ. *СрарGr.* I.15-16 καὶ Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ἡ συνάντησις... σ. 96 ὅπου σχετικὰ χωρία). Θὰ μεταφράζαμε λοιπόν: Ὁ Συμεῶν ἔχοντας κάποιον σχέδιο στὸ νοῦ του ἢ κρύβοντας τὶς πραγματικὲς του προθέ-

σεις ζήτησε τοὺς συνεόρτους (λ. ἄπαξ), πιθανώτατα τοὺς Βυζαντινοὺς ἀξιωματοῦχους, γιὰ νὰ προχωρήσῃ στὴ σύναψη τῆς συνθήκης. Ἀπὸ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Νικολάου (ὁ δὲ ἀντιτείνεται) φαίνεται πὺς ὁ Συμεὼν εἶχε ἀπαιτήσῃ νὰ τὸν προσκυνήσουν οἱ (Βυζαντινοὶ) «συνέορτοι», νὰ τοῦ ἀποδώσουν δηλ. τιμὴ πού ἀποδιδόταν μόνον στὸν αὐτοκράτορα (Κων. Πορφ. Περὶ βασ. τάξ. 193.7κῆ. = II.2.165 Vogt). Ὁ Πατριάρχης ὁμως τοῦ ἀπαντᾷ ξεκάθαρα ὅτι ἀπαγορεύεται οἱ Βυζαντινοὶ νὰ προσκυνοῦν ἄλλον ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα (βασιλέα προσκυνεῖσθαι σαφῶς ἐρῶν εἰ μὴ Ῥωμαῖον Ῥωμαίοις ἀπώμοτον). Ἀπὸ τὴ συνέχεια φαίνεται πὺς ὁ Νικόλαος συνιστᾷ στὸν ἄρχοντα τῶν Βουλγάρων νὰ ἀρκεσθῇ στὴν προσκύνησίν του ἀπὸ τοὺς παρισταμένους (Βουλγάρους) τῆς συνοδείας του.

Δυσκολίες παρέχει ἡ φράσις «ἡ βραχὺ τιθεῖς τὸ περινηθέν σοι διάδημα». Ὁ Jenkins, Peace 299 ὑποστήριξε ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ πατριαρχικὸ ἐπιρριπτάριο πού ἀναφέρουν οἱ χρονογράφοι ὅτι ἔθεσε ὁ Νικόλαος Μυστικὸς στὴν κεφαλὴ τοῦ Συμεὼν «ἀντὶ στέμματος» ἢ «ἀντὶ στεφάνου» [Συν. Θεοφ. 385.5-24, Συν. Γεωργ. Μον. 877.12-878.9, Σκυλ. 200.25-26 (ἐκδ. Thurn), Ζωναρᾶς III. 461.14-462.8]. Τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ τὴν ἔδωσε σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ φράσις «τῇ τοῦ ἄδου κυνέῃ συγκαλυπτόμενος» τὴν ὁποία, ὅπως ἀναφέραμε, παρερμήνευσε. Ἐπειδὴ ὁμως οὕτως ἢ ἄλλως τὸ ἐπιρριπτάριο δὲν μπορεῖ νὰ ἐκληφθῇ ὡς στέμμα, ἐδῶ ἴσως ὑπονοεῖται τὸ διάδημα τοῦ ἄρχοντος τῶν Βουλγάρων πού ἤδη εἶχε ὁ Συμεὼν. Ὅτι δὲν πραγματοποιήθηκε τὸ 913 ἓνα τόσο σημαντικὸ γεγονός, ὅπως θὰ ἦταν ἡ «στέψη» τοῦ ἡγεμόνα τῶν Βουλγάρων, οὔτε καὶ καμιὰ ἄλλη παραχωρητικὴ ἐνέργεια τοῦ Πατριάρχου πού ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχει ἐπιπτώσεις γιὰ τὸ Βυζάντιο, φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ συνέχεια τοῦ λόγου: «τίς τὰς ἐνθυμήσεις τε καὶ προτάσεις, τίς δὲ τὰς ἐπιβολὰς ἐκείνου ἐξαριθμήσαιτο;». Ἀναφέρεται στὰ τεχνάσματα καὶ τίς προτάσεις πού κατὰ καιροὺς ἐπρόβαλε ὁ Συμεὼν, οἱ ὁποῖες ὁμως προσέκοπταν πάντοτε στὴν διπλωματικὴ ἱκανότητα καὶ εὐελίξια τοῦ Πατριάρχου Νικολάου: «ἀλλὰ καὶ ὡς εἰδέναι τὰ ἐκείνου ἀμήχανον οἷς καὶ δίχα σιδήρου διὰ βίου τὸν Ἄδερ ὑπεκράτει τε καὶ ἀνέστελλεν». Σχετικὰ μὲ τὴ διπλωματικὴ δραστηριότητα τοῦ Νικολάου βλ. D. Angelon, *Metodi*. . . σ. 60-88.

Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ χωρίου σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μαρτυρία τῶν χρονογράφων βλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ἡ συνάντησις. . . σ. 112-113. Ἡ παρέκβασις αὐτὴ γιὰ τὴ μεταβολὴ καὶ δξυνση τῶν βυζαντινοβουλγαρικῶν σχέσεων κλείνει γιὰ νὰ περάσῃ ὁ ρήτορας στὰ ἐσωτερικὰ πράγματα τοῦ Βυζαντίου.

373. 14-17 Ἄλλ’ ὁ μὲν τὴν εἰρήνην τιμῶν. . . προσμένουσιν. Τὸ χωρίο αὐτὸ ὁ R. *Jenkins* ἐρμήνευσε ὡς ἐξῆς: So, then, Symeon, goes off home, after his peaceful enthronisation over his peaceful Bulgars. He is now «imperial Brother» (ὁ ἀδελφός) and no longer «spiritual son» of Constantine Porphyrogenitus. But he leaves the (Roman) sceptre and, at least by implication, the «autokratoria» to the boy-emperor, who, as the orator remarks, «had it already». Νομίζω, ὅπως καὶ ἡ P. *Karlin-Hayter*, Homily, σ. 34, ὅτι γιὰ κανένα λόγο δὲν μπορούμε νὰ ἐννοήσουμε ἐδῶ τὸν Συμεών. Ποτὲ ὁ Συμεών δὲν ἀναφέρεται ὡς εἰρηνόφιλος οὔτε ἀπὸ τοὺς χρονογράφους οὔτε καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ρήτορα. Ἀντίθετα ὁ τελευταῖος τὸν χαρακτηρίζει ὡς «νέον Ἄδερ, καινὸν Ὀλοφέρνην» κ.ἄ. (βλ. § 2 καὶ 3 τοῦ λόγου). Ἐπὶ πλεόν τὸ ρῆμα συναποίχεται δὲν σημαίνει ἀναχώρησε ἀλλὰ πέθανε. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπομένως γίνεται λόγος γιὰ τὸν Λέοντα Στ’, τὸν γνωστὸ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς εἰρηνικὸ αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος πέθανε (ἀστασίαστος τοῖς ἀστασιάστοις ἐφίσταται) ἀκολουθούμενος σὲ λίγο ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του Ἀλέξανδρο, καὶ ἀφήνοντας τὸ στέμμα στὸν γιό του Κωνσταντῖνο, παιδὶ ἑπτὰ ἐτῶν τὸ 912, καὶ ἐπιτρόπους (ἀριστοκρατίαν) μέχρι νὰ ἐνηβωθῇ ὁ Κωνσταντῖνος (Συν. Θεοφ. 380. 19-20.-Συν. Γεωργ. Μον. 874.2-3.-Σκυλ. 197.20 κ.ἔ. (ἐκδ. Thurn). - Πβλ. Ἀρέθας, Ἐπιτάφ. Εὐθυμίου 89.20-26 «συνετηρεῖτο δὲ (= Ἀλέξανδρος) ὡς μὴ ὦφελε τῇ βασιλείᾳ, τοῦτο δοκοῦν δίκαιον τῷ εἰς τὴν ἀρχὴν ἐπηρεαζομένῳ, ἀστασίαστον τῷ τὴν ἀρχὴν συλλαχόντι καὶ ἀπαθῇ παραδοῦναι κακῶν. Ἐπεὶ δὲ Λέων ὁ εὐμενέστατος καὶ γλυκὺς βασιλεὺς τῇ ἀνθρωπείᾳ φύσει ὑπέλειπον μετ’ εἰρήνης ἀπελύετο τῶν τῆδε, τὴν αὐτοκράτορα τύχην Ἀλεξάνδρῳ καταλιπών. . .». - Ἡ ἐρμηνεία ποὺ δώσαμε συμφωνεῖ καὶ μὲ τὴν γραφὴ τοῦ χφ. τὴν ἡβὴν προσμένουσιν καὶ ὄχι τὴ διόρθωση τοῦ Jenkins τὴν ἡδῆ. . . - Γιὰ τὴν παραμονὴ τῆς ἀντιβασιλείας ὡς τὴν ἐνήβωση τοῦ αὐτοκράτορα βλ. Αἰ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ ἀντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον [Σύμμεικτα 2 (1970) 1-144], σ. 43-45. Πβλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ἡ συνάντησις. . . σ. 48 καὶ 97.

Ὅπως δὲ ποτε δὲν θὰ ὑπῆρχε χρονικὴ ἀνακολουθία καὶ οἱ παραπάνω δυσκολίες θὰ παρακάμπτονταν ἐὰν τὸ χωρίο «Ἄλλ’ ὁ μὲν. . . προσμένουσιν» παρεμβάλλονταν μετὰ τῶν χωρίων «. . . ὁ ἀρραβὼν τῆς υἱότητος» καὶ «ὁ δὲ. . . ὁ δὲ. . .». Ἡ σειρὰ θὰ ἦταν ὡς ἐξῆς: «ἀθετεῖ μὲν τὸν πατέρα, ἀθετεῖ δὲ τὸ πνεῦμα δι’ οὗ ὁ ἀρραβὼν τῆς υἱότητος. Ἄλλ’ ὁ μὲν (= ὁ πατὴρ = ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας) τὴν εἰρήνην τιμῶν. . . προσμένουσιν. Ὁ δέ, καὶ γὰρ ὁ προῆδει διαπνυθάνεται. . . ὁ δέ, τῇ τοῦ ἄδου κυνέῃ συγκαλυπτόμενος. . . ὁ δ’ ἀντιτείνεται. . . ἀλλὰ καὶ ὡς εἰ-

δέναι τὰ ἐκείνου ἀμήχανον, οἷς καὶ δίχα σιδήρου διὰ βίου τὸν Ἄδερ ὑπεκράτει τε καὶ ἀνέστελλεν. Καὶ ἵνα τὰ πλείω σιγῶ τὰς ἱερατικὰς καὶ φιλοθέους ἐπιστολάς. . .

373. 17-18 τὰς ἱερατικὰς καὶ φιλοθέους ἐπιστολάς: ἀναφέρεται πιθανώτατα στὶς ἐπιστολὰς ποὺ ὁ Νικόλαος Μυστικὸς ἀπηύθυνε πρὸς τὸν Συμεὼν γιὰ νὰ τὸν ἀποτρέψῃ ἀπὸ τὶς ἐκστρατεῖες ἐναντίον τοῦ Βυζαντίου.
- 20-23 τοὺς συκοφαντοῦντας τὰ τοῦ κράτους ἀπόρρητα. . . ἀποφέροντας: πιθανὸν ἀναφέρεται στὴ νέα σύνθεση τῆς Ἀντιβασιλείας ποὺ ἐπῆλθε μετὰ τὴν ἐπάνοδο τῆς Ζωῆς στὴν ἐξουσία (914). Ὁ ρήτορας ὅπως καὶ ὁ Νικόλαος Μυστικὸς στὶς ἐπιστολὰς του ἀποδίδουν τὴν ἐπιδείνωση τῶν βυζαντινοβουλγαρικῶν σχέσεων καὶ τὴν ἀναζωπύρωση τοῦ πολέμου στοὺς συμβούλους τῆς Ζωῆς. Πβλ. Νικ. Μυστ. ἐπιστ. 9, 56.71 κέ., (Reg. 660, τέλη Αὐγ. - ἀρχὲς Σεπτεμβρ. 917): «Ἄ μὲν γὰρ προσμελετήθη καὶ προκατεσκευάσθη (δεῖ γὰρ κατηγορῆσαι, τὴν ἀλήθειαν τιμῶντας ἡμᾶς, καὶ τῶν ἐνταῦθα λαχόντων ἀρχεῖν), οὔτε συνέγνωμεν, οὔτε εἰς μάθησιν ἔσχομεν, οὐδ' ὅπως ἡ κίνησις τῆς τοσαύτης ὑπῆρξε στρατιᾶς». Ἐπιστ. 18, 122.54 κέ. (Reg. 682, ἀνοιξη-θέρος 921): «ἐμνημόνευε τὸ γράμμα καὶ περὶ τῶν εὐνοῦχων, ὡς ἐκεῖθεν ἡ τῶν κακῶν αἰτία. . . Ἐκεῖνοι μὲν κακῶς πεφρονηκότες συνετάραξαν καὶ συνέχεαν, ὥσπερ τὰ κοινὰ Ῥωμαίων πράγματα, οὕτω καὶ τὴν κοινὴν ἀγάπην καὶ ὁμόνοιαν Ῥωμαίων καὶ Βουλγάρων. . .» καὶ ἐπιστ. 14, στ. 114-6 (Reg. 672) «Τί ταῦτα πρὸς τὸν βασιλέα τὸν μηδὲν συνειδότα, εἰ ἄνθρωποι τὰ ἐκείνου πράγματα κακῶς διοικοῦντες τὴν αὐτὴν γνώμην περὶ σοῦ ἀνελάβοντο;» - Εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ἐννοήσουμε ἀθέτηση «τῆς μυστικῆς συμφωνίας» (Jenkins, Peace 300), διότι τέτοια συμφωνία δὲν ἐπιτεύχθηκε τὸ 913. Βλ. Συν. Θεοφ. 385.23 - Συν. Γεωργ. Μον. 878.8 - Σκυλ. 220.67 - Ζωναρᾶς III.462, 7-8-Νικ. Μυστ. ἐπιστ. 8, 50. 88-98 (ἔτ. 914-Reg. 655). Πβλ. Ἀ. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ἡ συνάντησις σ. 93.
- 22 Ζωπύρους: γιὰ τὸ θαυμαστὸ θάρρος τοῦ Πέρση Ζωπύρου βλ. Ἡρόδ. Γ 153-160.
- 26 Ἄλλ' ἦκεν ἡμῖν ὁ νέος Πρωτεύς: στὴν ῥα: Κωνσταντῖνος ὁ εὐνοῦχος. Ὁ παρακοιμώμενος Κωνσταντῖνος, μιὰ ἀπὸ τὶς πρὶν σκοτεινὲς προσωπικότητες τῆς περιόδου αὐτῆς, ἐπαιξε σημαντικὸ παρασκηνιακὸ ρόλο ὡς εὐνοούμενος τῆς Ζωῆς μετὰ τὴν ἐπάνοδό της στὸ παλάτι (διαβολές, συμμετοχὴ σὲ στάσις ἐναντίον τοῦ Κωνσταντίνου κ.ἄ.)
- 27 ἐπιθεῖναι λίθω λίθον τῷ πατρὶ φθόμῳ μὴ κεκτημένος: Ὑπαινιγμὸς γιὰ ἀνικανότητα τοῦ Κωνσταντίνου ν' ἀφήσῃ ἀπογόνους, ἐφ' ὅσον ἦταν εὐνοῦχος. Πβλ. P. Karlin-Hayter, Le paracoimomène Constantin l'eunuque était euthymien, Byzantion 33 (1964) 251. - Γιὰ τὴν παροιμιακὴ χρῆσις τοῦ ὀνόματος Πρωτεύς βλ. D. Karathanasis, Sprich-

- wörter σ. 23. Πβλ. Γρηγ. Ναζ. λόγ. 4 (Κατὰ Ἰουλ. Α΄) PG. 35.609 A.
374. 1 καθ’ ἑαυτοῦ κινεῖ τὸν ἀνάγκυρον: παροιμία «ἐπὶ τῶν κινούντων τινὰ ἐπὶ κακῷ ἑαυτῶν» (C par Gr. I.46 - Λεξικὸ Σούδας. *D. Karathanasis*, Sprichwörter σ. 102). - Μετὰ τὴν καταστολὴ τῆς στάσης ὁ παρακοιμώμενος Κωνσταντῖνος ἐξορίσθηκε, ἐνῶ ὁ γαμβρὸς τοῦ Λέων Φωκᾶς τυφλώθηκε (Συν. Θεοφ. 390.22 κ.έ., 392.6 κ.έ., 395.2-397.2).
- 2-5 τοὺς παραστήσαντας τὴν ἔω καὶ τὴν ἐσπέραν. . . ἄσβεστοι: παραστήσαντας ἀντὶ παραστησαμένους κατὰ τοὺς *Jenkins*, *Peace* 300-301, *P. Karlin-Hayter*, *The Homily* σ. 38. - Ὁ ρήτορας ὑπαινίσσεται τὴν συγκέντρωση τῶν θεμάτων καὶ ταγμάτων τῆς Ἀνατολῆς στὴ Θράκη καὶ τὴν ἐκστρατεία ἐναντίον τῶν Βουλγάρων, ἡ ὁποία κατέληξε στὴν ὀλοσχερῇ καταστροφή τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ κατὰ τὴ μάχη τῆς Ἀγχιάλου (20 Αὐγούστου 917): Συν. Θεοφ. 388.13-389.22: «τρέπονται Ῥωμαῖοι πανστρατὶ καὶ γέγονεν φυγὴ παντελὴς καὶ φρικώδης ὀλοφυγῇ, . . αἷματός τε χύσις οἷα ἐξ αἰῶνος οὐ γέγονεν. . . » - Ἡ ἡττα ἀποδόθηκε σὲ δειλία καὶ ἀνικανότητα τοῦ δομestikou τῶν σχολῶν Λέοντα Φωκᾶ. Πβλ. Νικ. Μυστ. ἐπιστ. 10, 70.22 κέ. (Reg. 661, α΄ τρίμηνο 918): «ἀλλὰ νενίκηται ὁ πρὸς σὲ λαὸς ἐκστρατεύσας, πρῶτον μὲν κρίμασιν ἀπορρήτοις τοῦ ἐξ ἀποκρύφων ταμείων τὰς ἑαυτοῦ κρίσεις ὅποτε βούλοιτο προάγοντος· δεύτερον δὲ . . τῶν οἰκείων ἔνεκεν σφαλμάτων» - ἐπιστ. 11, 76.50 κέ. (Reg. 662, χειμῶνας 918-9).
- 2-3 ἐλάφω τῷ γαμβρῷ: (= ὁ γαμβρὸς ἀπὸ ἀδελφῇ τοῦ παρακοιμωμένου Κωνσταντίνου, Λέων Φωκᾶς) πβλ. παροιμία: ἐλάφειος ἀνὴρ = ὁ δειλὸς (C par Gr. I.73)
- 6 δυσανάλωτον: ἀντὶ δυσάλωτον. (Πβλ. σ. 378. στ. 30: δυσάλωτότεροι).
- 6 κέ. ἐξ ὕδατος ἀναλαμβάνει Θεὸς τὸν Μωσῆν: στήν ᾧα: Ῥωμανός. - Ἐκ τὸς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Ῥωμανὸς Λεκαπηνὸς ἀπὸ δρουγγάριος τοῦ πλωίμου ἀναρριχήθηκε στὸν βυζαντινὸ θρόνον - ἀπὸ τὸ ὕδωρ δηλ. προῆλθε ὅπως καὶ ὁ Μωυσῆς - εἶναι συνήθης στοὺς Βυζαντινοὺς ὁ χαρκτηρισμὸς τοῦ αὐτοκράτορα ὡς «νέου Μωϋσέως» ἢ «νέου Δαυὶδ». Π.χ. Εὐσεβ. *Vita Constantini* I.12 καὶ I.38 (13 καὶ 24 κ.έ., ἐκδ. *Heikel*), Κωνστ. Πορφ., *Περὶ βασιλ. τάξεως* I.73 (368.2), I.69 (322.18) κ.έ. Πβλ. *O. Treutinger*, *Kaiseridee* σ. 81 καὶ 130 κ.έ. - *A. Grabar*, *L' empereur* σ. 95 κ.έ., 236 κ.έ. - Στὴ συνέχεια ἀκολουθεῖ ἐγκώμιο τοῦ Ῥωμανοῦ. Ὁ ρήτορας ὑπαινίσσεται τὴν ἀπομάκρυνση τῆς Ζωῆς καὶ τῶν συμβούλων τῆς (919) καὶ τὴν καταστολὴ τῶν στάσεων ποὺ στρέφονταν κατὰ τοῦ Κωνσταντίνου (ταῖς ἐπιστάταις πιεζομένῳ τῷ Ἰσραὴλ φέρων ἐφίστησι τὴν νομὴν σβέσαι, τὸν Φαραὼ σχῆσαι, τοὺς τριστάτας ἀπῶσαι). Πβλ. Συν. Θεοφ. 397. 4 κ.έ. καὶ ἐπιστ. Β΄ Ῥωμανοῦ πρὸς

Βυζαντινῶν ἀνάρχησαν τὸν Πέτρο νὰ σπεύσῃ καὶ νὰ προτείνῃ εἰρήνην στὸν Ρωμανὸ (Συν. Θεοφ. 411.13 κ.έ. - Συν. Γεωργ. Μον. 904.1 κ.έ. - Σκυλ. 222.16 κ.έ. Πβλ. *St. Runciman*, *Romanus Lecapenus* σ. 96-98). Οἱ διαπραγματεῦσες ποὺ ἄρχισαν στὴ Μεσημβρία κατέληξαν στὴν ὑπογραφή τῆς εἰρήνης μεταξὺ Βουλγάρων καὶ Βυζαντινῶν καὶ στὸν γάμο τοῦ Πέτρου μὲ τὴ Μαρία, ἐγγονὴ τοῦ Ρωμανοῦ, στὴν Κωνσταντινούπολη (8 Ὀκτωβρίου 927).

375. 17 Ἱερουσαλήμ καὶ Σαμάρεια σύννομοι: Πβλ. Γρηγ. Ναζ. λόγ. 6 (Εἰρην. Α') PG. 35.729C.

ἐν καινότητι φιλαδελφίας: ὁ Jenkins ἀκολούθησε τὴ διόρθωση τοῦ Kurtz: κοινότητι. Πβλ. ὅμως ἐν καινότητι ἀληθείας περιπατήσωμεν τῆς Ἀγ. Γραφῆς.

19 ὁ βλέπων: ὁ Θεός, πβλ. σ. 363 στ. 14.

19-22 ἐόρταζε, Σιών, τὰς ἐορτάς σου. . οὐ μὴ προσθῶσιν ἔλθεῖν εἰς παλαιῶσιν: Πβλ. Ναούμ 1.15 «ἐόρταζε, Ἰούδα, τὰς ἐορτάς σου, ἀπόδος τὰς εὐχάς σου, διότι οὐ μὴ προσθήσωσιν ἔτι τοῦ διελθεῖν διὰ σοῦ εἰς παλαιώσιν».

25-26 ἄρτι μὲν. . ἄρτι δέ (=νῦν μὲν. . νῦν δέ). Βλ. *S. Psaltes*, *Grammatik der byzantinischen Chroniken*, Göttingen 1913, σ. 334.

29-30 νῦν ἡ ἀποικία ἐγκατοικίζεται καὶ θεμέλιον τίθησι: Πβλ. 2 Ἔσδρας 4.1 «ὅτι υἱοὶ τῆς ἀποικίας (= αἰχμαλωσίας) οἰκοδομοῦσιν οἶκον τῷ Κυρίῳ Θεῷ Ἰσραήλ».

31-32 καταβαθύνει. . τῶν ἀγγέλων: στὴν ἔκδοση τοῦ Uspensky ὑπάρχει διαταραχὴ τῆς σειρᾶς τοῦ κειμένου: ὁ στ. βρίσκεται στὴ σελ. 85 στ. 7 ἀντὶ σελ. 84 στ. 16.

376. 4-7 νῦν καὶ παρθένοι τῇ Μωσέως συνερχόμεναι Μαριάμ λιγυρὸν ἄδουσι μέλος. . ἐπινίκιον: Πβλ. Ἔξοδος 15.20-21 «Λαβοῦσα δὲ Μαριάμ, ἡ προφῆτις, ἡ ἀδελφὴ Ἀαρών, τὸ τύμπανον ἐν τῇ χειρὶ αὐτῆς, καὶ ἐξήλθοσαν πᾶσαι αἱ γυναῖκες ὀπίσω αὐτῆς μετὰ τυμπάνων καὶ χορῶν, ἐξῆρχε δὲ αὐτῶν Μαριάμ. . .». - Γρηγ. Ναζ. λόγ. 4 (Κατὰ Ἰουλ. Α'). PG. 35.541 BC.

8-10 οἱ τῆς Ἀγαρ μόνον οἰμώζουσι. . ἀφῆρηνται: ὑπαινίσσεται τὴ δυσαρέσκεια τῶν Ἀράβων γιὰ τὴ συμφωνία εἰρήνης Βυζαντινῶν καὶ Βουλγάρων. Πβλ. *A. Vasiliev*, *Byzance et les Arabes* II, 1, 261.

19 διφρελάται: ἀντὶ διφρηλάται. Πβλ. καὶ Σωφρ. Πατρ. Ἱεροσ. Τριφῶδιον PG. 87.3977 A.

31 μὴδὲ πυρφόρον αὐτοῖς λειψθῆναι: παροιμία ποὺ δηλώνει τὴν πανωλεθρία. C par Gr. I.134, 289. - Ἀρέθας, *Scripta Minora* I, 316.16-17: «ὥς μὴδὲ πυρφόρον, τὸ τοῦ λόγου, τῇ παρεμβολῇ διατηρηθῆναι». - Συν. Θεοφ. 25.13: «μὴδὲ πυρφόρον, τὸ δὴ λεγόμενον, διασωθῆναι».

376. 32 κατὰ γὰρ τὸν πεύκης τρόπον δλόρριζοι διεφθάρησαν: παροιμία «ἐπὶ τῶν πανωλεθρία ἀπολλυμένων, ἐπεὶ ἡ πεύκη κοπεῖσα οὐκ ἀνίσχιν ἐτι βλαστὸν» C par Gr. I. 134, II. 612.
Πάρθους. . . προσαπώλεσαν: ἀναφέρεται στὴν ὁλοσχερῇ ἤττα τῶν Πάρθων ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους ἐπὶ Τραϊανοῦ. Πβλ. Ἰω. Λυδός, de mag. 142, Φώτιος Βιβλ. 58 (I. 51). Ἡ περιγραφή τῆς πολεμικῆς τακτικῆς τῶν Πάρθων πιθανὸν ἀπὸ τὸ χαμένο ἔργο τοῦ Ἀρριανοῦ «Παρθικά».
- 33 *Πύλας*: ἐννοεῖ τὰς *Κασπίας Πύλας*. Πβλ. Στράβων 11.514 «Παρθικὴ . . . μέχρι πυλῶν Κασπίων».
377. 6 *Χρυσῖτις*: ἡ χερσόνησος Χρυσῇ στὴν Αἴγυπτο.
- 10-12 *Ξέρξης*. . . ἡρίθμει: περιγραφή τῆς διάβασης τοῦ Ἑλλησπόντου ἀπὸ τὸν στρατὸ τοῦ Ξέρξη βλ. στὸν Ἡρόδοτο 7, 34 καὶ 60 κ.έ.
- 15 *Κῦρον τὸν ἔσχατον*: ἀναφέρεται στὴν ἤττα τοῦ Κύρου Β' (424-401 π.Χ.) στὰ Κούναξα (401 π.Χ.).
- 17 *τὸν Αἴβον Ἀνταῖον*. . . τὰπίχειρα. Βλ. τὸν μῦθο Ἀπολλοδ. Βιβλ. 2.5.11.
- 18 *τὰπίχειρα* - βλ. λεξικὸ Σούδας.
- 19 *τὸν Φιλίππου παῖδα* = τὸν Ἀλέξανδρο.
- 26 *Ἱταλοί*: οἱ Ρωμαῖοι κατὰ τὸν Ἡσύχιον.
- 29 *Κορύβον ἡλιθιώτερος*: παροιμία ποὺ δηλώνει τὸν «εὐήθη καὶ μωρόν», (C par Gr. I.101), λεξικὸ Σούδα λ. Κόροιβος. - Ἡ ὀρθὴ γραφή εἶναι Κόροιβος. Στούς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς ὁμοῦς ἀπαντᾷ καὶ γραφή με-υ- π.χ. ἐπιστ. Λέοντα μαγίστρου πρὸς Λέοντα Στ', ΔΙΕΕ. 2 (1885/9) 401. Γιά τὴ διπλῇ γραφῇ τῶν λέξεων με υ, οἱ βλ. S. Psaltes, Grammatik σ. 116. - Ἡ παροιμία ἀπαντᾷ καὶ στὸν Ἀρέθρα, Scripta Minora II.81.3 «Κοροῖβου, βέλτιστε, ταῦτα καὶ Μαργίτου». Βλ. D. Karathanasis, Sprichwörter σ. 42.
378. 1 *ἀφρήτωρ, ἀθέμιστος*. . . ἔρων: Πβλ. Ἰλιάς I 63 κ.έ. «ἀφρήτωρ, ἀθέμιστος, ἀνέστιος ἐστὶν ἐκεῖνος, /δς πολέμον ἔραται ἐπιδημίον ὀκρυόεντος.
- 11 οὐ καταβαλοῦμεν εἰς τὸν τάραννον: θεώρησα ἐπιτυχῇ τῇ διόρθωσι τοῦ Kurtz καταβαλοῦμεν ἀντὶ καταναλοῦμεν τοῦ χφ.
- 18 *κύρβεις κακῶν*: στὸ χφ.: *κύρβης*. Ὁ Uspensky διόρθωσε: *κύρβεως*. Διόρθωσα σὲ *κύρβεις*, διότι ἡ παροιμία εἶναι γνωστὴ ὡς *κύρβεις κακῶν*. Χρησιμοποιεῖται «ἐπὶ πλήθους κακῶν» C par Gr. I.105.
Αἰγύπτου πληγαί: Βλ. Ἔξοδος 7-11.
- 20 *ἀοχλία*: ἡ γραφή τοῦ κώδικα *ἀοχλία* δὲν μαρτυρεῖται ἄλλοῦ (ἀπὸ τὸ σπάνιο ἐπίθετο *ἀοχλος*, πβλ. αὐστηρὸς-αὐστηρία (Θεοφ. Συν. 277. 13), ἀμεριμνία κ.ἄ. βλ. St. Psaltes, Grammatik σ. 260-262. Ὁ Uspensky διόρθωσε: *ἀοχλησία*.
- 21 *τὰς ὀλοφώτους νύκτας καὶ ὕμνωδίας*. Πβλ. ἀνωτέρω σ. 365, στ. 27 ὁ-

μνηδίας, φωτοφανείας... καὶ Συν. Θεοφ. 154.4: «πάννυχον ὕμνω-
δίαν».

27-28 Λοκροὶ τὰς συνθήκας ἐσόμεθα: ἡ παροιμία χρησιμοποιεῖται σὲ περι-
πτώσεις ψευδομένων. Βλ. C par Gr. I. 116, 115, II. 507.

29 τῆς μερίδος τοῦ [κλήρου]: συμπλήρωσα τὸ κενὸ τοῦ στ. 20 φ. 50^v
τοῦ χφ. μὲ τὴ λέξη κλήρου. Πβλ. Κολασσ. α' 12: «εὐχαριστοῦντες
τῷ Θεῷ καὶ πατρὶ τῷ ἱκανώσαντι ἡμᾶς εἰς τὴν μερίδα τοῦ κλήρου τῶν
ἀγίων ἐν φωτί...».

379. 10 μετὰ τῶν ἐμπυριζόντων ἀνθρώκων: Πβλ. Ψαλμ. IZ' (IH') 9: «ἀνέβη
καπνὸς ἐν ὀργῇ αὐτοῦ καὶ πῦρ ἀπὸ προσώπου αὐτοῦ καταφλεγθήσεται,
ἄνθρωποι ἐξεκαύθησαν ἀπ' αὐτοῦ».

11 ὄνου σκιά: παροιμία «ἐπὶ τῶν ἔνεκεν εὐτελεστάτου τινος ἐριζόντων»
C par Gr. I 169, 287.

ὄνου παράκνυψις: παροιμία «ἐπὶ τῶν μάτην συκοφαντούμενων» C par
Gr. II 193.

21 Μωσέως ἡγουμένου καὶ κατὰ τῷ Ἀμαλήκ τύπῳ ἰλεουμένου: ὁ ρήτορας
ἔχει ὑπόψη του τὴν περιγραφὴ τῆς μάχης τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ κατὰ
τοῦ Ἀμαλήκ. Ὁ Μωυσῆς παρακολουθοῦσε τὴ μάχη στὴν κορυφὴ ἑνὸς
βουνοῦ ἔχοντας ὑψωμένα τὰ χέρια πρὸς τὸν Θεὸ σὲ στάση oranta.
Ἐπειδὴ ὅταν τὰ κατέβαζε νικοῦσε ὁ Ἀμαλήκ, σὲ ὅλη τὴ διάρκειά τῆς
μάχης τοῦ τὰ ὑποβάσταζαν ὁ Ἀαρὼν καὶ ὁ Ὠρ: «καὶ ἐγένοντο αἱ χεῖ-
ρες Μωϋσῆ ἐστηριγμέναι ἕως δυσμῶν ἡλίου» Ἔξοδος 17.8-13. Πβλ.
Fontes Historiae Bulg. 101 σημ. 2 καὶ P. Scheidweiler, Studien
zu Johannes Geometres, BZ. 45 (1952) 285-286.

ΠΑΡΟΙΜΙΕΣ

- Τῇ τοῦ ἄδου κυνέῃ συγκαλυπτόμενος (C par Gr. I.15): 373. 6
 ἡ Ἀκεσ(σα)λου σελήνη (C par Gr. I.189): 364. 4
 ἄλιενδ γὰρ πληγείς νοῦν φύει κατὰ τὴν παροιμίαν (Cpar Gr. I.35; 200) : 366. 9
 καθ’ ἑαυτοῦ κινεῖ τὸν ἀνάγυρον (C par Gr. I.46, 184) : 374. 1
 αἱ Βριάρεω χεῖρες (C par Gr. II 483) : 372. 12
 παρὰ τὸ δρυὸς σκότος ἀνομία, κατὰ τὴν παροιμίαν (C par Gr. I.165) : 372. 11
 μετὰ τοῦ ἐν Δωδώνῃ χαλκείου (C par Gr I.162) : 364. 7
 ἔλαφος (C par Gr. I.73) : 374. 2
 ὁ Ἐνδυμίων ἐξ ὕπνου (πβλ. Ἐνδυμίωνος ὕπνος: C par Gr. I.75, 238) : 364. 5
 Ζώπυρος (C par Gr. I.86) : 373. 22
 ἰχθύων ἀφωνότερος γέγονα (Λουκ. Ἀλεκτρῶν 1) : 364. 7
 καὶ τίς, εἰ μὴ Κορύβου ἡλιθιώτερος (C par Gr I.101) : 377. 28
 κύρβεις κακῶν (C par Gr. I.105) : 378. 18
 πάντα λίθον κινεῖσαι (C par Gr. I.146.II.201) : 374. 16
 Λοκροὶ τὰς συνθήκας ἐσόμεθα, τὸ ἄδόμενον (C par Gr. II.507) : 378. 27
 μέτρα θαλάσσης (C par Gr. I.27) : 373. 12
 χωρὶς τὰ Μήδων (=Μυσῶν) καὶ Φρυγῶν ὀρίσματα (C par Gr. II.730) : 365. 33
 ὑπὲρ ὄνου σκιᾶς καὶ παρακύνεως, τὸ θρυλούμενον (C par Gr. I.169, 287.II.193) : 379. 11
 κατὰ γὰρ τὸν πενύκης τρόπον ὀλόρριζοι διεφθάρησαν (C par Gr. I.314) : 376. 32
 εἰς πέταυρον ἄδου (Παροιμ. Σολομ. 9.18) : 372. 11
 Πρωτεύς (C par. Gr. Suppl. σ. 318, C par Gr I. 134, 289): 373. 26
 ὡς μηδὲ πυροφόρον αὐτοῖς λειψθῆναι (Ἡρόδ. 9.6, C par Gr. I 134, 289) : 376. 31
 μετὰ Στέντορος εἶχον εἰπεῖν, τὸ ἄδόμενον (Ἰλ. E 785) : 364. 6
 οἶδα, φησὶν ὁ μῦθος, ψάμμον τ’ ἀριθμὸν καὶ μέτρα θαλάσσης (C par Gr. I.27) : 373. 12

Παροιμιακὴ χρῆσις φαίνεται πῶς εἶχαν:

- νῦν τὸ γῆρας ἀποξέεται γέρων (Ἰλ. I 446, Συν. Θεοφ. 94.21, 323) : 376. 2
 καὶ ἀετὸς ὥσπερ ἀνακαινίζεται (Ψαλμ. 102. 5, Συν. Θεοφ. 154.4) : 376. 3
 τὸ πᾶν ἐπὶ γόνυ κλιθεὶν (Ἡσαΐας 45.23, Συν. Θεοφ. 341.1) : 374. 13

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Ἀαρών, ἀδελφὸς Μωυσῆ 366.25	Ἀντίπατρος 377.24
Ἄγαρ, οἱ τῆς Ἄγαρ 376.8	Ἀπόλλων 370.32
Ἄδερ 368.18, 373.13	Ἄρης 370.32, 371.14, 372.10
Αἰγυπτίων ἀχλὺς 365.10	Ἀρίστων, ὁ -ωνος (= Πλάτων) 369.20
Αἰγυπτὸς 375.2 — πληγαὶ 378.18	Ἀρταξέρξης 377.15
Αἶμος 372.26	Ἀσία 376.28
Ἀκεσίου σελήνη 364.4	Ἀσκραῖος 365.6
Ἀμαλῆχ 379.22	Ἀχιτόφελ 372.9
Ἀνταῖος 377.17	Βούλγαροι 363.1, 372.15

- Βριάρεω χεῖρες 372.12
 Γάδεια 372.27
 Γολιάθ 374.23
 Δαβὶδ 374.22, 376.12
 Δαρεῖος 377.15
 Δράκων 372.9
 Δωδώνη 364.7
 Ἑδὲν 365.15
 Ἑλληνας 371.12
 Ἑνδυμίων 364.5
 Ἑτεοκλῆς 377.13
 Εὐρώπη 372.28
 Ἐφραιμ 365.11
 Ζώπυρος 373.22
 Ἡράκλειτος, ποιητῆς 364.16
 Ἡρακλῆς 377.18
 Ἡσαΐας (πληθ.) 373.21
 Θηβαῖοι (Αἰγύπτου) 377.5
 Θηβαῖοι (Βοιωτίας) 377.14
 Ἰακώβ 364.8, 374.8, 375.24
 Ἰερεμίας 364.12, (πληθ.) 373.21
 Ἰεροβοάμ 368.24
 Ἰερουσαλήμ 363.3, 375.17
 Ἰεσσαὶ παῖς (Δαβὶδ) 374.28
 Ἰθάκη 366.5
 Ἰθάμαρ 366.24
 Ἰούδας 365.10
 Ἰσραὴλ 365.10, 367.25, 368.20, 374.7
 Ἰστρος 372.26
 Ἰταλοὶ (=Ρωμαῖοι) 377.26
 Ἰώβ 367.18
 Ἰωνᾶς 368.25
 Ἰωσήφ 366.4
 Κᾶιν 371.8
 Καμβύσης 377.8
 Κέρβερος 378.12
 Κόρυβος 377.29
 Κροῖσος 364.6, 371.11
 Κύριος (Ἰησοῦς Χριστὸς) 365.2, 366.26, 367.29, 375.22, 379.23
 Κῦρος (Β') 377.15
 Λαιστρυγόνες 378.18
 Λακεδαιμόνιοι 377.10
 Λάκωνες 369.11
 Λάμεχ 371.8
 Λέων (;) 372.9
 Λοκροὶ τὰς συνθήκας 378.27
 Μακεδονία 377.25
 Μαριάμ, ἀδελφὴ Μωϋσῆ 376.4
 Μεσίας 367.8
 Μῆδοι 365.33, 376.27
 Μυκῆνη 368.8
 Μωσῆς 366.25, 374.7, 376.4, 379.21
 Ναζαραῖοι, μοναχοὶ 374.11
 Νεῖλος 377.5,7
 Νιόβη 379.16
 Ξέρξης 377.10
 Οἰδίπους 377.14
 Ὀλοφέρνης 368.19
 Ὀλυμπίας, μητέρα Μ. Ἀλεξάνδρου 377.23
 Ὀλυμπος 364.2
 Πάρθοι 376.32
 Περδίκκας 377.24
 Πέρσαι 376.28
 Πλούταρχος 369.7
 Πολύβιος 369.6
 Πολυκράτης 371.11
 Πολυνείκης 377.14
 Πρωτεύς 373.26
 Πύλαι (=αἱ Κάσπαι) 376.33
 Ρωμαῖος 373.9, -οι 373.9, 377.4
 Σαμάρεια 375.17
 Σατάν 376.13
 Σεδεκίας 363.13
 Σιών 363.3, 364.13, 375.19
 Σκύθης 368.12
 Σκύλλα 377.30
 Σολομών 368.23, 376.12
 Σόλων 372.9
 Σοῦσα 377.13
 Σταγειρίτης (=Ἀριστοτέλης) 369.21
 Στέντωρ 364.6
 Στύγξ 378.17
 Σωτήρ 373.28
 Τηλέμαχος 366.5
 Ὑδρα 377.30
 Φαραώ 374.8
 Φιλίππου παῖς (=Ἀλέξανδρος) 377.19
 Φρύγες 365.33
 Φρυγία 368.8
 Χίμαιρα 378.17
 Χριστὸς 373.28, 379.25
 Χρυσῆτις, χερσόνησος Αἰγύπτου 377.6

PĂCUIUL LUI SOARE - VICINA

PETRE DIACONU/Bucarest

(avec des tableaux 47-58)

Un peu en aval de ville de Silistra — l' antique Durostorum (Dorostolon, Dristra), située sur la rive droite du Danube — un lambeau de terre en forme de faucille sort des eaux du fleuve: c' est l' îlot dit Păcuiul lui Soare (fig. 1). Sa végétation est celle de la Dobroudja; ormes, poiriers, viornes et cornouillers mêlent leurs troncs aux ceps de la vigne sauvage, couverts ça et là de lianes de l' espèce *Periploca graeca*.

A l' extrémité sud-orientale de l' île, qui s' avance vers la rive droite du fleuve là où se dresse la colline Dervent, les ruines d' une forteresse de pierre ont été mises au jour par l' action conjuguée des eaux et du temps ¹. Il ne reste de nos jours qu' environ une sixième de l' en-

1. Voir à ce sujet: Petre Diaconu et D. Vilceanu, *Păcuiul lui Soare. I. Cetatea bizantină*, Bucarest 1972; cf. aussi la bibliographie de cet ouvrage, enrichie des études suivantes, parues depuis: Silvia Baraschi, *Capacele de lut de la Păcuiul lui Soare*, SCIV, 23, 1972, 4, p. 609-617; idem, *O ștampilă de bronz de la Păcuiul lui Soare*, SCIV, 24, 1973, 3, p. 541-544; idem, *Un cuptor de ars oale de la Păcuiul lui Soare*, SCIVA, 25, 1974, 3, p. 461-472; Petre Diaconu et Silvia Baraschi, *Objects of bone and antler from Păcuiul lui Soare*, Dacia, XVII, 1973, p. 351-359; Petre Diaconu et Silvia Baraschi, *Tipuri de opaițe de la Păcuiul lui Soare*, Pontica, Constanța, 7, p. 486-487; Petre Diaconu, *Quelques considérations sur les briquets de Păcuiul lui Soare*, Dacia, XVI, 1972, p. 317-323; idem, *Boucle d'oreille en croissant de lune découverte à Păcuiul lui Soare*, RESEE, XII, 3, 1974, p. 395-396; idem, *Cîteva cuvinte despre un zid medieval de la Păcuiul lui Soare*, BMI, 2, 1973, p. 33-36.

Liste des abréviations

BMI = Buletinul Monumentelor istorice, Bucarest.

BOR = Biserica ortodoxă română, Bucarest.

Byz. Neugr. Jahr. = Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher, Athènes.

Dacia = Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucarest.

Etudes balcan. = Etudes Balkaniques, Sofia.

Izvestija-Sofia = Bulletin de l'Institut d'archéologie, Sofia.

Izvestija-Varna = Bulletin du musée national de Varna.

REB = Revue des Études Byzantines.

RESEE = Revue des études sud-est européenne, Bucarest.

RHSEE = Revue historique sud-est européenne, Bucarest.

RI = Revista de istorie, Bucarest.

RRH = Revue Roumaine d'Histoire, Bucarest.

SA = Slavia Antiqua.

SCIV = Studii și cercetări de istorie veche, Bucarest.

SCIVA = Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, Bucarest.

semble de cette forteresse², les eaux du Danube ayant emporté avec le temps la majeure partie de cette construction. Deux murailles bordent la portion conservée, l'une de 42 m. au nord-est³, l'autre longue de 240 m. au sud-est (fig. 2). Sur une distance appréciable, le tracé des murs est marqué par une crête de décombres et de terre végétale. Au début, la forteresse était probablement de forme à peu près rectangulaire couvrant une superficie approximative de 5 hectares.

La portée stratégique de son emplacement, l'aspect monumental des murs, particularités architectoniques, la variété des objectifs archéologiques de cette fortification posent des problèmes du plus intérêt relatifs au passé des régions basdanubiennes⁴. Afin de mieux saisir le rôle qu'elle a tenu, ses implications historiques en tant que forteresse dressée dans l'angle sud-ouest de la Dobroudja (fig. 1), il convient avant tout de jeter un regard, ne fût-ce que rapide, sur la conjoncture politique dans laquelle se trouvait la région du Bas-Danube pendant le dernier tiers du Xe siècle.

C'est un fait généralement connu qu'en 971, à la suite des grandes batailles livrées par les armées de Jean Tzimiskès aux troupes kievien-nes commandées par Sviatoslav, les régions du Bas-Danube rentrèrent sous l'administration byzantine⁵. De ce fait, des mesures furent prises pour la fortification de la frontière et de la ligne du Danube, ce qui eut pour conséquence la restauration des antiques camps romains de la rive droite du fleuve⁶. Les données littéraires à cet égard ont

2. Comme le tracé du mur d'enceinte n'a pu être restitué avec la précision requise, on ne saurait affirmer en toute certitude le quantum réel qui s'est conservé de la superficie initiale de notre cité. De toute façon, les eaux du Danube emportent chaque jour une partie même de ces vestiges.

3. La longueur totale de ce mur ne peut être précisée, compte tenu de ce que le fleuve l'a détruit dans sa majeure partie.

4. Le présent article est en réalité la reprise, développée, de deux autres études déjà parues dans *Pontica*, 3, 1970, p. 275-295 et *BMI*, 1, 1971, p. 3-20.

5. Consulter à ce sujet N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucarest, 1946; Petre Diaconu, *Pontice*, 2, Constanta 1969, p. 395-400; Iv Božilov, *Studia Balcanica*, II, Sofia 1970, 75-96. Suivant un point de vue formulé par E. Stănescu, les territoires byzantins nord-danubiens englobaient aussi quelques régions transylvaines (cf. les Actes du XIVe Congrès international d'études byzantines, Rapports, 4, Bucarest 1971, p. 12-13, 18).

6. Suivant Iv. Božilov (*Izvestija-Varna*, IX (XIV), 1973, p. 101-122), ces cités devaient se dresser sur les deux bords du Danube. Toutefois nous sommes obligés d'attirer son attention sur le fait que les fortifications dont parle Skylitzès-Cédrénus II, p. 412, 19-21 se trouvent uniquement sur la rive droite du fleuve; on n'a trouvé aucune fortification de ce genre sur la rive gauche du Danube.

été attestées par les fouilles archéologiques pratiquées à Dinogetia-Garvăn⁷ et à Capidava⁸. Dans les deux sites on constate le nivellement des ruines d'époque romane-byzantine effectué au Xe siècle, superposé par des constructions de pierre abritant un habitat de forte teinte byzantine. L'opération de nivellement et la construction des bâtiments de pierre fut menée de front avec la restauration des murailles d'enceinte, des tours et des portes.

Mais toutes ces mesures défensives, en dépit de leur efficacité, n'auraient pu empêcher les mouvements éventuels d'une flotte ennemie qui, venant des bouches du Danube, aurait remonté la fleuve. Cette éventualité constituait une menace pour Dorostolon, la ville la plus importante de la région, qui allait devenir par la suite la capitale du thème de Paristrion (Paradonavon).

Qui étaient en réalité ces ennemis navigateurs que craignaient les Byzantins du temps de Jean Tzimiskès? Il ne pouvait s'agir à cette époque que des Kieviens⁹. C'est un fait connu que les Russes de Kiev se déplaçaient généralement sur les eaux dans leurs incursions contre le monde byzantin, accompagnés des gardes varégues. Fréquemment ils avaient frappé grièvement les Byzantins, favorisés par leurs embarcations légères, si faciles à manoeuvrer. Le knèze Sviatoslav a dû sans doute bénéficier de ces petits bateaux dans la dernière phase des combats de 971 entre Byzantins et Kieviens, qui eurent lieu à Silistra. La flotte tenait encore un rôle de tout premier rang dans les incursions des Kieviens contre Byzance. Ceci explique qu'à leur tour les Byzantins aient pris toutes les mesures nécessaires pour s'assurer le contrôle des voies navigables que leur ennemi aurait pu suivre.

Or, un fleuve comme le Danube, laissé sans les contrôle et la protection d'une flotte, dans les conditions du danger kievien, était une voie d'attaque idéale contre Dorostolon, dont la chute risquait d'ouvrir une brèche importante¹⁰ dans le système défensif du nord-est de la Péninsule balkanique. D'autre part, le fleuve étant la clé des régions nord-danubiennes rentrées en 971 sous l'autorité impériale, une flotte bien organisée s'imposait pour consolider cette autorité. Les sour-

7. Petre Diaconu, RESEE, VII, 1969, 1, p. 45.

8. *Ibidem*.

9. Petre Diaconu, Dacia, X, 1966, p. 365-371.

10. A cet endroit, à la hauteur de l'îlot Păcuiul lui Soare il y avait un antique gué facilitant la traversée du Danube. Du reste, le nom Dervent donné à la colline faisant vis-à-vis à l'îlot sur la rive droite du fleuve signifie en vieux-turc «passagé», «traversée», «gué».

ces littéraires nous apprennent l'installation dès cette même année 971 des garnisons de l'armée impériale dans les agglomérations fortifiées de la gauche du Danube¹¹. De ce fait, par la restauration de l'autorité impériale dans cette partie de l'Europe¹², le fleuve devenait une véritable colonne vertébrale du nouveau système des possessions byzantines.

Cependant, toute flotte bien organisée a besoin au moins d'une base navale sur sa mesure. *Une telle base fut construite pour la flotte impériale du Danube juste après 971 dans l'îlot connu de nos jours sous le nom de Păciul lui Soare*¹³.

Aucun indice n'a été relevé jusqu'à présent quant au type ou au tonnage des navires pour lesquels on avait bâti la base de Păciul lui Soare. Aucune source littéraire ne mentionne d'ailleurs explicitement l'existence de la forteresse qui nous occupe. Et ce silence des sources écrites est à l'origine de plusieurs hypothèses la concernant, hypothèses aussi erronées que contradictoires, qui suggèrent d'y localiser tantôt les ruines de Glavinitză¹⁴, tantôt celles du Petit Preslav¹⁵.

* * *

La forteresse devait avoir grand air à l'époque, avec ses murs massifs et les ensembles monumentaux dressés à l'abri de l'enceinte. Malheureusement, il nous est impossible aujourd'hui de préciser le nombre et le plan des édifices qui composaient sa zone centrale, car ils sont dans leur majeure partie engloutis par les eaux. Les fragments de marbre soigneusement poli trouvés çà et là pourraient bien provenir de quelque palais fastueux ou de quelques églises, que le temps aura démentelées.

De toute façon, une fois sa construction achevée, la forteresse de Păciul lui Soare devait témoigner de la puissance byzantine au Bas-Danube. Elle constituait aussi un témoignage éclatant de la grandeur des empereurs appartenant à la dynastie macédonienne, qui voulaient

11. Skylitzes-Cédrénus, II, p. 401.

12. On n'a pas réussi à préciser jusqu'à présent la trame exacte de l'organisation administrative des territoires bas-danubiens juste après l'an 971 (cf. V. Tăpkova-Zaimova, in *Etudes Balkan.*, 9, 1973, 3, p. 90-112).

13. Pour la datation de la cité, voir Petre Diaconu, *Păciul lui Soare*, I, p. 23-24.

14. Petre Diaconu, *Dacia*, V, 1961, p. 501, n. 44.

15. P. S. Năsturel, *RESEE*, III, 1965, 1, p. 17-36.

ressusciter à Constantinople et ailleurs les plus riches traditions de l' Empire romano-byzantin.

Le sol dans lequel s' implantent les murs de la forteresse est de nature sédimentaire, comme il fallait s'y attendre. Il se compose surtout de sable et, à une certaine profondeur, de couches de vase d' un noir-violet. Cette remarque à son importance pour l' explication des particularités manifestes dans l' appareil des murs en général et dans l' agencement des fondations tout particulièrement ¹⁶.

Conservé souvent sur une hauteur de 5-6 m., le mur d' enceinte offre des surfaces faites de blocs parallélipède, les joints assurés grâce un à mortier *hydrofuge*, mélange de chaux et brique en poudre. Son emplecton est généralement fait de grands blocs, dont les uns de formes irrégulières, réunis entre eux au moyen d' un mortier fait de chaux, sable et galets. Le mur mesurant 6 m. de large à la base, est encore épais de 4,20 m. à la hauteur conservée. Cette différence de 1,80 m. est réalisée par une série de saillies courant sur les deux parements du mur (*crepidae*). L' épaisseur inusitée de cette enceinte (fig. 3, 1) a été réclamée par la nature du terrain, que les constructeurs durent consolider avant de poser leurs fondations; ils procédèrent à cette consolidation plantant le sol de pilots en chêne. Par endroits, ce système de pilotis supportait aussi des traverses, de chêne elles aussi, disposées dans le sens de la longueur et transversalement; l' espace qu' elles laissaient libre était comblé d' un mortier de chaux, galets et pierres concassées ¹⁷.

Parallèlement à l' édification de l' enceinte, le terrain qu' elle protégeait était lui aussi surhaussé grâce à des tas successifs de sable disposé en nappes et qui, au pied du mur d' enceinte, se mêlait au mortier tombé au moment de sa construction. La dernière nappe de sable est recouverte d' une couche plus épaisse de mortier qui, par endroits, se présente comme une véritable plaque dure et consistente. Toute cette opération avait un double but: d' une part augmenter la résistance d' un terrain sujet à des inondations, d' autre part consolider au maximum les fondations de l' enceinte. Toujours dans ce dernier but, à l' extérieur de l' anceinte, la couche de sable a été élevée jusqu' à la hauteur de la dernière saillie du parement.

Parmi les ensembles archéologiques situés à l' extérieur de l' en-

16. Sur la technique de construction, cf. Petre Diaconu, *Păciul lui Soare*, I, p. 27-46. Cf. également toute la bibliographie du sujet dans le même ouvrage.

17. *Ibidem*, p. 55-57.

ceinte, les plus intéressants sont le *port* (fig. 4, 1) et la *porte* (fig. 3, 2) de la forteresse.

Le port ou, pour plus d'exactitude, le débarcadère frappe par ses proportions massives. Il est situé du côté sud-est de la forteresse, à l'intérieur de laquelle il avait accès par une entrée large de 4,15 m., percée dans l'épaisseur du mur d'enceinte. Cette entrée était fermée par une porte à double battant; elle était certainement plaquée de fer, au moins sur les bords, comme l'indiquent les ornières circulaires imprimées dans le pavage pierreux dans le sens de l'ouverture des deux battants.

Une suite de plates-formes de pierre, étagées à la manière d'un escalier gigantesque, long de 24 m., descendaient vers le fleuve, constituant le débarcadère. La maçonnerie de ces plates-formes comporte un appareil de blocs équarris, dont les dimensions vont de 0,60 x 0,40 m. jusqu'à 1,20 x 0,60 m. A l'extérieur des plates-formes, les blocs sont toujours taillés avec plus de soin — de même d'ailleurs que ceux formant les marches de l'escalier — et fixés au moyen d'un mortier comportant toujours des fragments de briques concassées dans sa composition.

Deux tours rectangulaires veillaient sur le débarcadère. L'une d'entre elles a été entièrement dégagée par les fouilles. Il s'agit de la tour de gauche (nord-est). Adossée au mur d'enceinte avec lequel elle fait corps, cette tour mesure 11,80 m. de long pour 9,70 m. de large. Elle était perpendiculaire dans le sens de la longueur sur le mur d'enceinte et son front constituait la limite sud-ouest du débarcadère. La chambre de cette tour a été aménagée en partie dans l'épaisseur même du mur d'enceinte; son plancher dominait d'une hauteur de 1,20 m. le niveau du sol de l'intérieur de la forteresse. Bien que seulement en partie dégagée, la tour de droite se révèle de dimensions plus grandes, chose tout-à-fait explicable si l'on tient compte de la direction des blocs de glace qui descendaient sur le fil de l'eau en hiver et au printemps¹⁸.

On constate dans l'épaisseur du mur d'enceinte la présence de trois cannaux larges de 0,25 - 0,30 m., flanquant la porte de chaque côté. Ils devaient probablement servir à la récupération des amarres des navires à l'ancrage au débarcadère.

L'existence d'un débarcadère suppose nécessairement celle de différentes installations complexes: digues, dépôts de marchandises,

18. A l'époque où la cité fonctionnait, le principal bras du Danube était celui appelé de nos jours Bratul Ostrov.

etc. Si elles n' ont pas été complètement démentelées, ces installations doivent se trouver à l' heure actuelle englouties par le sable que le Danube ne cesse de charrier. En effet, il y a lieu de rappeler ici qu' à l' époque de la construction de notre forteresse, la rive gauche du bras Ostrov longeait le côté sud-est de l' édifice, alors qu' à présent le débarcadère se trouve entièrement couvert par le sable et la rive gauche du bras Ostrov se trouve à une distance appréciable de ses installations portuaires. L' explication du phénomène? Le courant dans les cours d' eau de l' hemisphere nordique mord toujours dans la rive droite, pour déposer en revanche leurs sédiments sur la rive gauche. C'est ce qui explique pourquoi la rive gauche du bras Ostrov s' est écartée avec le temps du mur sud-est de l' enceinte, cependant que les eaux du bras secondaire (devenu aujourd' hui le bras principal) ont détruit la partie nord-ouest de la forteresse.

La porte de cette-dernière aménagée dans l' aile nord-est se présente sous la forme d' une tour extérieure (fig. 2), ce qui nous la fait désigner sous le nom de la porte-tour. Les murs de cette tour porte sont édifiés sur une plate-forme faite de cinq rangées de blocs parallélépipèdes, superposés, sur une superficie approximative de 150 mètres carrés. De forme rectangulaire, la tour-porte mesure 14,70 m. x 10,50 m. et elle est disposée perpendiculairement dans le sens de la longueur sur le mur d' enceinte. Ses murs sont d' épaisseur différente: alors que ceux constituant les longs côtés sont larges de 2,20 m., son front du côté nord-est est épais de 3,20 m. L' appareil de ses murs — qui semble d' ailleurs caractériser jusqu' à un certain point l' ensemble de la forteresse — se compose de rangées alternées de pierres en boutisse et pierre à carreau, constituant une sorte de symétrie (fig. 3,1).

Deux portes ferment cette tour. L' une, extérieure, de type *cataracta*, est large d' environ 3,60 m. et épaisse de 0,13 m., dimensions appréciées par rapport aux rainures le long desquelles glissait la *cataracta*; il se peut qu' une voûte ait surmonté la *cataracta*. Pour ce qui est de la seconde porte, elle était aménagée dans l' épaisseur du mur d' enceinte, c'est-à-dire dans la parois sud-ouest de la chambre de la tour. Cette deuxième porte fermait une entrée large de 3,20 m., les deux battants qui la composaient se trouvant bloqués de l' intérieur de la forteresse par un épart dont les bouts nichaient dans deux concavités latérales prévues à cet effet. Dans la zone de fermeture des deux battants on constate la présence des retombées d' une voûte faite de blocs de pierre. La hauteur de cette entrée intérieure, mesurée depuis le plancher jusqu' à la clé de voûte reconstituée, était de 2,60 m. A l' intérieur

de la forteresse, dans la parois gauche de cette porte intérieure, des marches ont été aménagées dans le mur d'enceinte (plus épais là que partout ailleurs), donnant accès aux remparts et aux étages de la tour-porte, car — compte tenu de certains indices — celle-ci comportait deux étages. Le toit de cette tour-porte était, comme de juste, à deux pentes et couvert de tuiles marquées de signes en relief ¹⁹.

Les ruines de plusieurs édifices ont été mises au jour dans la zone conservée de la forteresse. Parmi eux, le plus intéressant s'avère un édifice doté d'une abside à l'ouest. Un mur épais de 1,85 m. partait de cette construction vers le nord-est, en quelque sorte parallèle au mur d'enceinte; il s'arrêtait quelque part, à l'ouest de la porte. La manière dont il est orienté semble indiquer qu'il avait été conçu comme une sorte de démarcation entre la zone du port et de la porte d'une part et reste de la forteresse de l'autre. Suivant les données relevées sur place, ce mur a dû être édifié juste après l'an 1000.

La taille des pierres utilisées pour les constructions atteste une maîtrise exceptionnelle; en effet, absolument tous les blocs employés pour les parements sont particulièrement bien façonnés. S'il n'y avait que ce seul détail et il suffirait à souligner l'habileté des tailleurs de pierre de l'île Păcuiul lui Soare. Toutefois, hâtons-nous de préciser que la plupart de ces tailleurs de pierre ont sans doute effectué leur travail dans les carrières mêmes d'où provenaient les blocs parallélépipèdes. Nos fouilles ont abouti à la découverte de plusieurs de ces carrières, toutes situées dans le voisinage immédiat de Păcuiul lui Soare ²⁰.

Pour l'organisation et le commencement du travail dans les carrières la main d'oeuvre hautement qualifiée s'imposait. Il a fallu donc que les Byzantins la fasse venir sur les lie x. D'autre part, il leur fallait aussi disposer d'un personnel apte à assurer le transport des pierres là où elles étaient nécessaires. Ceci devait conduire à la brusque éclosion de quantité d'agglomérations humaines au bord du lac Bugeac, dans le proche voisinage des carrières qui fournissaient les blocs de pierre.

Sa construction une fois achevée, la forteresse de l'îlot Păcuiul lui Soare remplissait deux fonctions à la fois: a) le contrôle de la navigation sur le Danube et b) la surveillance du gué facilitant le passage du fleuve à la hauteur de la colline de Dervent. C'est que à ce point là de la rive danubienne il y avait un gué fonctionnant depuis l'Antiquité,

19. A retenir que les tuiles marquées de signes en relief sont une particularité de la Dobroudja.

20. Petre Diaconu, Emil Zah, Dacia, XV, 1971, p. 289-306.

comme l'indique du reste le nom de la colline susmentionnée, car *der-bent* dans les idiomes turques antiques signifiait gué, traversée, passage.

Les fouilles archéologiques ont démontré que la forteresse de Păcuiul lui Soare fut désaffectée à brève échéance après sa construction. Ce fait pourrait être lié aux troubles suscités par les Bulgares à la mort de Jean Tzimiskès ²¹. En effet, tôt après 976, la domination byzantine dans les régions du Bas-Danube commença à être minée. Une révolte des Bulgares allait entraîner la perte pour un peu moins de vingt-cinq ans du nord-est de la Bulgarie actuelle et de la moitié méridionale de la Dobroudja, ainsi que la perte des régions nord-danubiennes annexées en 971. A cette époque, les possessions byzantines en Dobroudja sont délimitées par le fameux vallum de pierre qui sillonne la province depuis l'antique Axiopolis, sur le Danube, jusqu'à l'antique Tomis, port maritime, les séparant de celles de Samuel ²². L'autorité des Bulgares de Samuel dans cette partie de la Péninsule balkanique devait se maintenir jusque vers les années 1001 ²³.

A Păcuiul lui Soare, l'intervalle compris environ entre les années 976 et 1001 n'est marqué par aucun reste d'habitat. Par conséquent, la forteresse de l'îlot danubien ne devait présenter aucun intérêt pour l'état de Samuel, vue justement son caractère de base navale.

Naturellement, la reprise par les Byzantins en 1001 ²⁴ des régions

21. Consulter à propos de ce soulèvement V. N. Zlatarskij, *Istoriija na bulgar skata durzava prez srednite vekove*, II, 1934, p. 647-657.

22. A cette époque, les Byzantins étaient parvenus à maintenir leur autorité (peut-être avec l'aide des Petchénègues) dans la moitié septentrionale de la Dobroudja (Petre Diaconu, *Dacia*, VII, 1962, p. 317-335).

23. Les Byzantins reprirent ces régions grâce aux campagnes militaires dirigées par Théodorokanos et Xiphias, de l'année 1001.

24. Selon toutes les probabilités, les territoires de la Dobroudja et de la Bulgaë du nord et du nord-est, autrement dit, le futur thème de Paradounavon, furent repris par les Byzantins au cours de l'année 1001 et annexés au thème de Thrace (v. P. Diaconu, *Peuce*, 2, 1969, p. 297). C'est l'époque où les deux thèmes de Thrace et de Macédoine n'en faisaient qu'un, leur stratège résident à Philippopolis. Si nos hypothèses seront confirmées par les recherches à venir, le chef des territoires byzantins du Bas-Danube était sans aucun doute Théodorokanos, car c'était lui et pas un autre le stratège de Thrace. Sa succession en tant que stratège de Thrace (et de la région de Dristra, dirions-nous) fut prise en 1003 par Xiphias (Skylitzes-Cedrenus, II, p. 477). On ne saurait point préciser en revanche durant combien de temps Xiphias exerça cette fonction et si en 1022, quand il fut obligé d'entrer dans les ordres il était encore le gouverneur de la Thrace (et de Dristra) (cf. pour ce qui le concerne Skylitzes-Cédrenus, II, p. 477-478; R. Guiland, *Recherches sur les in-*

perdues du nord-est de la Bulgarie et le sud de la Dobroudja devait réintégrer cette forteresse dans le système constantinopolitain. Mais, à partir de ce moment elle perdra son caractère de base navale, sans que son importance stratégique en soit diminuée, cependant. On ne saurait expliquer autrement pourquoi on constate que durant la première moitié du XIe siècle le niveau du sol de l'entrée dans le port et des la porte (fig. 3, 2) d'accès intérieure a été surhaussé au moyen d'une mur de pierres liées avec de la terre. On ne saurait expliquer non plus ni quelques autres opérations de la même époque dont le but semble avoir été de réduire la superficie de la forteresse. En effet, au commencement du XIe siècle on renonce à une bonne partie du territoire sud-ouest de l'enceinte, où un mur est dressé avec des pierres provenant des anciennes murailles désaffectées; cette fois, les pierres sont liées avec de la terre glaise, l'épaisseur du nouveau mur étant de 4 m.

Ces divers aménagements sont parallèles à un début d'habitat qui se révélera intense dans les premières années du XIe siècle. Ce nouvel habitat de Păcuil lui Soare va durer — avec une interruption au XIIe siècle — jusqu'à un certain moment du XVe siècle, encore indéterminé. L'ensemble de cet habitat s'est concrétisé en deux strates archéologiques bien distincts: a) le strate de l'époque des Xe - XIe siècles et b) celui qui débute vers le commencement du XIIIe siècle pour finir dans la première moitié du XVe siècle.

Le premier strate archéologique de Păcuil lui Soare compte trois horizons, correspondant au commencement du XIe siècle²⁵, à la moitié de ce siècle et à sa fin. Nos avons procédé à leur datation fondé sur les monnaies byzantines trouvées sur place. En ce qui concerne la culture matérielle de l'horizon de haute époque féodale (X^e - XIe siècles) attesté à Păcuil lui Soare, elle se rattache à l'aire culturelle typique de la région de Dobroudja, désignée par certains spécialistes roumains sous le nom de culture Dridu, alors que d'autres spécialistes

stitutions byzantines, 1867, p. 107). La conséquence naturelle de ce que nous venons de constater est que le sceau de David le Protospathaire, stratège de la Thrace et de Dristra (S. Maslev, *Izvestija-Sofia*, XX, 1955, p. 448-450) ne saurait plus être daté de l'an 1000 comme nous l'avons d'abord supposé (P. Diaconu, *op. cit.*, p. 400). Mais il se peut par contre que ce David ait suivi, justement, à Xiphias, en tant que gouverneur du thème de la Thrace.

25. Ce dénombrement n'englobe pas le niveau correspondant au moment où fut achevée la construction de la cité.

l'appelle la culture balkano-danubienne²⁶. Voyons maintenant les particularités archéologiques de ces trois horizons.

Tout d'abord, les habitations: comme dans toute la zone bas-danubienne à cette époque, les habitations des trois horizons susmentionnés sont dans leur majeure partie du type hutte (fig. 4, 2), plus ou moins enfouie dans la terre. De forme rectangulaire, elles mesurent environ 3 x 4 m. Dans l'un des angles était aménagé le four ou un foyer de pierres de dimensions variées, liées entre elles par un enduit d'argile. Sous l'action conjuguée de l'humidité du sol et de la poussée des racines, aucune de ces habitations ne garde les tranches de l'éventuel enduit d'argile tapissant leurs planchers.

Cette espèce d'huttes ont été découvertes dans tous les secteurs explorés par les fouilles. Mais, d'un intérêt particulier s'avèrent deux pièces mises au jour dans la zone du port et deux autres dégagées dans la zone de la tour d'angle oriental de la forteresse. Dans les deux cas il s'agit de constructions faites à la surface du sol. Les fondations des habitations de la zone du port sont faites de deux rangées de pierres parallélipèdes, espacées, de manière à laisser un vide entre elles de 0,30 - 0,50 m., comblé avec de la terre battue, procédé visant probablement à conférer une résistance plus grande à l'ensemble. Ces habitations de surface sont datées de la seconde moitié du XIe siècle et à en juger d'après les apparences elles durent être détruites à la fin du même siècle par un incendie, qui a englouti d'ailleurs toutes les habitations du troisième horizon de ce premier strate archéologique²⁷.

Toutefois, celui-ci a livré, ainsi que les décombres des habitations, divers objets: poterie, outils de métal et d'os, outils en terre cuite, objets de parures, etc.

La poterie locale est illustrée par des écuelles, des pots — généralement sans anses — et des lampes. Sa décoration de traits horizontaux incisés se remarque par la fantaisie de leur disposition, tantôt par bandes, tantôt sous forme de lignes continues. Dans la plupart des cas ce motif est bordé sur l'épaule du vase par des lignes ondulées ou des piqures faites avec une pointe de corne ou au peigne. Les vases du premier horizon sont les plus richement ornés. Au fur et à mesure qu'on avance dans le temps, on constate une tendance à simplifier le décor au

26. Toute tentative d'attribuer cette culture à telle ou telle ethnie est vouée à l'échec; c' est qu' elle est le reflet d'une situation socio-économique et non le fruit d' une quelconque ethnie (cf. Petre Diaconu, *Păciul lui Soare*, I, p. 121-129).

27. Dégats dus à l'invasion cumane des années 1094.

point que dans le dernier horizon les incisions décoratives des vases sont rares et ne descendent en général que jusqu'à la ligne de leur diamètre maximum. Une bonne partie de ces vases sont marqués sur la face extérieure de leur fond de certains signes en relief, dits marques de potier ²⁸.

Plusieurs fragments et quelques brocs à minces parois attestent la présence sur place de la céramique d'importation. Celle-ci présente les caractères de la plus authentique tradition byzantine, aussi peut-on affirmer qu'elle provient soit des ateliers constantinopolitains, soit des ateliers byzantins des bords de la mer Noire. Les fragments de poterie à l'émail vert-olive trouvés à Păcuiul lui Soare proviennent des cruches et des bols émaillés confectionnés certainement en Dobroudja, qui continuent la tradition de la céramique émaillée suivant la même technique dans la région du Bas-Danube à l'époque romano-byzantine. Il ne serait pas impossible que le procédé de l'émaillage se fût conservé dans nos régions tel quel pendant tout le laps de temps compris entre le VIe et le Xe siècle. Notons, toujours de la catégorie de la céramique émaillée, les anses ornées de motifs zoomorphes (ours, aigles ou tortues) ²⁹. D'un intérêt tout particulier s'avèrent aussi les silhouettes de sangliers ou de quelques bovidés appliquées sur la panse des vases à la racine de la partie intérieure des anses ³⁰.

Une dernière catégorie de céramique locale est celle de la poterie grise ornée de bandes lustrées. Elle n'est que faiblement représentée ³¹. Selon toutes les probabilités, la céramique grise de Păcuiul lui Soare, de même que celle de la même espèce des autres agglomérations de la Dobroudja, semble être l'écho éloigné de la catégorie céramique grise propre à la culture Sîntana de Mureș-Tchernéakhov.

Les métiers sont attestés à Păcuiul lui Soare par un matériel abondant. Il y a des preuves concluantes qu'on y fabriquait de la poterie ³² et qu'une industrie navale s'y était développée (on y construisait des navires et des barques); ce serait d'ailleurs inimaginable que dans un centre fluvial comme Păcuiul lui Soare il n'y ait pas d'industrie liée à la construction des embarcations. C'est justement en rapport avec cette—dernière industrie qu'il convient de mettre la quantité des

28. Petre Diaconu, *op. cit.*, p. 131-136.

29. D. Vilceanu, *Păcuiul lui Soare*, I, p. 98-100.

30. *Ibidem*, p. 98, fig. 40/4.

31. Celle qui existe vient de l'horizon du Xe siècle.

32. Silvia Baraschi, *SCIVA*, 25, 1974, 3, p. 461-472.

déchets de plomb trouvés là — notamment sur la plage faisant front à la forteresse. L'importance du plomb pour lester les navires est généralement connue.

A partir du plomb en tant que lest il n'était guère difficile de passer à la confection des parures de ce même métal; nulle part ailleurs dans la Péninsule balkanique on ne retrouve cette quantité de lunules de plomb. Qui plus est, on a trouvé à Păcuiul lui Soare des petits pendentifs circulaires de plomb, appartenant à cette catégorie de parures qui d'habitude sont confectionnées dans les métaux nobles ou en bronze. Il y a aussi des preuves — la présence des boucles rebuts — qu'on y coulait un certain type de boucles en bronze³³. Naturellement, dans le stade actuel des recherches il est encore difficile de préciser si dans le centre qui nous occupe on confectionnait d'autres catégories de parures. Mais, il est hors de doute que les habitants de l'endroit en portaient. Rappelons en ce sens les perles nombreuses et les bracelets en verroterie de types et couleurs variés³⁴, (fig. 6; fig. 7, 1-10, 13-16) les bracelets de cuivre ou de bronze³⁵ — dont quelques uns ornés de têtes zoomorphes³⁶ —, les petits grelots globulaires avec une fente en forme de croix³⁷, etc.

L'activité la plus développée des habitants de Păcuiul lui Soare au XIe siècle devait être la pêche. Elle est attestée par de nombreux outils caractéristiques: poids de pierre ou de brique pour les filets, harpons en forme de trident, hameçons et lignes de fils. L'importance de la pêche se reflète en outre dans l'importance des restes de poisson livrés par les horizons archéologiques. La quantité de grandes arêtes trouvées là suggère que les poissons de quelques centaines de kilos, silures ou morues, ne constituaient guère une pêche rare à Păcuiul lui Soare. On ne saurait non plus passer sous silence une autre activité relativement fréquente à l'époque, à savoir: la chasse. Le grand nombre des ossements de cerf, des défenses de sanglier, des restes d'oiseaux sauvages autorise la pensée que la chasse devait être même plus développée que l'agriculture.

Toute une série d'objets attestent, par ailleurs, les échanges commerciaux non seulement avec les régions voisines, mais aussi avec des

33. Petre Diaconu, *op. cit.*, p. 155, fig. 62/17.

34. *Ibidem*, fig. 55.

35. *Ibidem*, p. 148, fig. 60.

36. *Ibidem*.

37. *Ibidem*, p. 140, fig. 56/7.

contrées éloignées, telles la région de Kiev ou celle s'étendant au nord du Caucase. D'autre part, il n'est pas impossible que certains phénomènes de culture matérielle soient en rapport avec la présence au Bas-Danube de quelques populations d'origine orientale. Mais les échanges les plus fréquents ont dû être ceux avec le nord de la Dobroudja: il n'est pas rare de trouver à Păcuiul lui Soare de vases provenant sûrement de cette région. Il s'agit de cette poterie dont la pâte comporte comme dégraissant des fragments pilés de schiste vert. On sait que cette céramique caractérise les sites de Troesmis-Iglița, Noviodunum-Isaccea, Dinogetia-Garvăn, etc. Des liens avec la zone nord-danubienne sont également à envisager, mais au stade actuel des recherches on ne saurait pas en préciser la nature³⁸. De même en ce qui concerne les liens commerciaux avec les sites du nord-est de la Bulgarie: il serait difficile de désigner avec précision les éléments de culture matérielle originaires de cette région. Néanmoins, à notre avis, au moins une partie de la céramique découverte à Păcuiul lui Soare doit avoir été modelée dans ses ateliers. C'est vers ces mêmes centres que nous conduisent également certains objets de parure. Vers Constantinople et les autres centres d'ancienne tradition byzantine nous mènent la vaisselle de verre et certaines pièces de parure, notamment les croix-reliquaires. Enfin, toujours des centres byzantins proviennent les amphores sphéroïdales³⁹ ou piriformes, dotées d'ansette surhaussées et d'une colerette sur le rebord⁴⁰. Ces échanges commerciaux avec les centres byzantins sont non seulement l'expression des liens traditionnels de la région bas-danubienne avec le Sud, mais aussi la conséquence des circonstances qui firent de la Dobroudja une partie intégrante du thème de Paristrion. Ceci devait l'introduire tout naturellement dans le circuit commercial byzantin. L'intensité de ce circuit est parfaitement illustrée par l'abondance des monnaies byzantines mises au jour à Păcuiul lui Soare: on a récupéré déjà plus de mille pièces de bronze⁴¹, datées de la fin du Xe et du XIe siècle. Il y a lieu de mentionner ici la découverte,

38. Ces régions ont subi le contre-coup de la présence des Petchénègues dans la contrée.

39. Un certain nombre de ces amphores étaient confectionnées à Păcuiul lui Soare, justement (cf. Silvia Baraschi, SCIV, 24, 1973, 3, p. 541-544.

40. On n'a pas trouvé par contre des amphores aux anses surhaussées et à l'ouverture surbaissée; elles sont le produit d'une époque plus récente (fin du XIIe siècle et commencement du XIIIe siècle).

41. B. Mitrea (*Păcuiul lui Soare*, I, p. 181-212) a publié environ 600 pièces de ces monnaies.

à part des monnaies, de dix sceaux environ ⁴², dont l'un de l'empereur Alexis I Comnène ⁴³, preuve certaine du rôle tenu par la forteresse de Păcui du temps du premier empereur de la maison des Comnène.

Avant de clôre les paragraphes consacrés aux échanges commerciaux, il convient de revenir quelque peu en arrière pour préciser ce qu'on connaît des liens de Păcuiul lui Soare avec l'Est. Ceux avec la région kievienne sont attesté entre autres par les fusaiöles confectionnées dans la pierre rouge d'Ovroutchi. Mais il y a aussi des témoignages de la culture matérielle des Turcmens nomades. Dans cet ordre d'idées notons tout d'abord les chaudrons d'argile des Petchénègues ⁴⁴ et ensuite certaines pièces de harnachement, ainsi que plusieurs pointes de flèche en os ⁴⁵. Enfin, parmi les objets attestant la présence sur les lieux d'une population orientale il faut compter aussi les miroirs métalliques ⁴⁶. A notre avis, ces miroirs, de même que les anses ornées de représentations zoomorphes seraient, plutôt qu'une preuve de la tradition sarmatique, un indice de la présence au Bas-Danube des Alains. Bien que les sources littéraires ne consignent pas leur présence dans cette région au XIe siècle, on peut la présumer néanmoins, compte tenu de ce que certains groupes ont dû accompagner les tribus turcmènes. Cette présomption semble être corroborée non seulement par les miroirs et les anses zoomorphes de Păcuiul lui Soare, mais aussi par une toponymie d'origine alanique, relevée en Moldavie et Valachie.

Cet habitat de Păcuiul lui Soare devait aboutir brusquement à son terme en 1094 — comme nous l'avons déjà mentionné — par suite d'une attaque des Cumans ⁴⁷. Ce sera le commencement d'un long intervalle d'abandon de l'îlot. En effet, tout au long du XIIe siècle, il n'y aura plus la moindre trace d'habitat à Păcuiul lui Soare ⁴⁸. Il se peut que cet abandon fût la conséquence des troubles suscités par l'installation massive des Cumans dans le territoire de la Roumanie ac-

42. L'énumération englobe aussi les sceaux publiés par I. Barnea comme originaires de Dervent; en réalité, ils ont été trouvés dans l'îlot de Pacuiul lui Soare (I. Barnea, SCN, III, 1960, p. 325-326; idem, *Din istoria Dobrogei*, III, 1971, p. 130).

43. Petre Diaconu, SCN, IV, 1968, p. 249-251; I. Barnea, *Byzantina*, 3, p. 170-171.

44. Petre Diaconu, *Dacia*, VIII, 1964, p. 249-263.

45. Petre Diaconu, et Silvia Baraschi, *Dacia*, XVII, 1973, p. 351-359.

46. Petre Diaconu, *Păcuiul lui Soare*, I, p. 140, fig. 56/9-10.

47. Ci-dessus, n. 27.

48. Il se peut néanmoins que dans certaines parties de l'îlot (de nos jours disparues) de faibles formes d'habitat se fussent conservées.

tuelle. Leurs raids, notés ou non par les sources historiques, auraient rendu impossible toute existence dans certaines agglomérations humaines des rives du Danube. Ceci ne veut point dire cependant que la Dobroudja ait cessé d'appartenir à l'Empire romain au cours du XIIe et de la première moitié du XIIIe siècle. Les seules découvertes de Dinogetia-Garvăn⁴⁹ et de Noviodunum-Isaceea⁵⁰ suffiraient à démontrer le contraire.

b) Une existence dans des formes «parfaitement consolidées» recommence à Păcuil lui Soare vers le milieu du XIIIe siècle, pour durer — comme nous l'avons déjà précisé — jusque dans les premières décennies du XVe siècle.

Le strate archéologique correspondant à cette époque se divise de son côté en trois horizons. Si nous nous proposons de traiter ces trois horizons dans leur ensemble, il convient toutefois que le premier arrive à son terme vers la fin du XIIIe siècle, peut-être en 1285, lors de l'attaque tartare des régions basdanubiennes⁵¹. A un certain temps après cette attaque, une réorganisation de l'existence s'amorce dans l'îlot de Păcui, annoncé par le nivellement des décombres et la construction d'un nouveau mur d'enceinte dans l'aile sud-ouest de la forteresse⁵².

On constate que le strate archéologique des XIIIe - XVe siècles est lui aussi très riche en vestiges. On a déjà découvert les fondations des plus de 50 habitations de l'époque. A noter comme particularité essentielle de ces habitations leurs assises de pierre et la présence des foyers circulaires à bordure de pierre. Certaines habitations comportent deux pièces, chacune grande d'environ 16 m².

Des écuelles, bols cruches et gobelets souvent émaillés en différentes teintes forment une gamme céramique spécifique pour ce deuxième habitat (fig. 8, fig. 9). Quelques écuelles sont ornées à l'intérieur de représentations zoomorphes et anthropomorphes (aigles bicéphales, oiseaux fantastiques, poissons, cavaliers chevauchant leurs montures —

49. L'existence de Dinogetia-Garvăn est brutalement interrompue en vers les années 1022-1023, à notre avis, lors de l'attaque des Cumans, pour reprendre qu'à la charnière des XIIe - XIIIe siècles.

50. Sur les réalités de Noviodunum-Isaceea, consulter I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, III, p. 275-325, 400.

51. Pachymeres, Bonn, 1839, II, 29, p. 80, 13-16. Voir chez P. S. Năsturel, *Byz. Neugr. Jahr.*, XXI (1972), p. 32-42 la question du danger présenté par les Tartars à l'époque.

52. Petre Diaconu, *BMI*, 2, 1973, p. 33-36.

peut-être s'agit-il des saints Georges et Démètre). Une partie de ces vases émaillés étaient sans doute confectionnés sur place⁵³, mais la plupart d'entre eux provenaient des centres byzantins.

La poterie d'usage courant, d'habitude sans émail ou avec un émail vert-olive couvrant seulement l'intérieur du rebord, était modélée dans une pâte de qualité supérieure sans autres ingrédients et cuite dans des fours perfectionnés. On constate la minceur des parois chez les vases de cette catégorie, leur surface lisse, ainsi que la teinte rouge qui en constitue la particularité. Il y a dans leur répertoire ordinaire des pots munis d'habitude d'une anse, des lampes, des écuelles (moins fréquentes pourtant), de petits gobelets et des cruches largement ouvertes, les bord légèrement trilobé.

En plus des vases, les fouilles ont mis au jour bon nombre d'objets variés, surtout des outils: haches, couteaux, grattoirs pour récupérer les pétrins, ciseaux, marteaux, tenailles, etc. A noter aussi les fragments de fonte récupérés dans un contexte de la fin du XIIIe siècle ou du commencement du siècle suivant, ce qui prouve son usage à cette époque dans notre agglomération, devançant en ceci les autres régions du Bas-Danube. Sans doute, les habitants de Păcui devaient s'adonner également à l'agriculture, en labourant les terres de leur proche voisinage, c'est à-dire celles de la rive droite du fleuve, voire celles à l'intérieur des marais de la Balta Ialomitei. Un certain nombre de faucilles, bèches, binettes et serfouettes l'attestent. D'autre part, vu la position du site, au bord du Danube, ses habitants pratiquaient nécessairement la pêche, de même qu'on la pratiquait au XIe siècle. Cette activité a laissé elle aussi des témoignages nombreux: hameçons, poids de filet, harpons.

En ce qui concerne les objets de parure, ils sont également très nombreux, leur beauté égalant leur grande variété. On en trouve des pièces d'or, ainsi que des exemplaires en argent doré ou bronze. Enumérons les boucles d'oreille de type Tokay, les espèces simples ou à boutons circulaires, les bagues ornées de différentes représentations, les plaques de ceinture métalliques, les bracelets de métal ou de verre, les colliers, les fréquentes perles de verre, ainsi que les divers accessoires (boucles, boutons), parfois d'or. Très nombreuses sont les croix de bronze ou d'argent. La plupart de ces parures et des croix récoltées sont des objets d'importation⁵⁴.

53. Silvia Baraschi, *Păcuiul lui Soare*, II (sous presse).

54. La plupart de ces objets et des parures seront publiés dans *Păcuiul lui Soare*, II.

Comme on le voit, le centre de Păcuiul lui Soare devait avoir en une certaine portée économique et commerciale aux XIIIe - XVe siècles. L'activité commerciale est attestée, entre autres, par l'abondance des monnaies découvertes là. Les pièces d'or et d'argent ne manquent pas, bien que le fonds des découvertes monétaires soit constitué par les pièces de bronze. Une partie de ces monnaies viennent de Byzance ou de Bulgarie, une autre de Valachie et même de Serbie. Assez fréquentes aussi sont les monnaies tartares. A retenir parmi les pièces de bronze comme revêtant un intérêt particulier celles dites d'Ivanco⁵⁵, ainsi que trois exemplaires marqués d'un côté par une croix de l'autre par la tamga tartare⁵⁶. Il s'agit, dans les deux cas, d'émissions propres à la Dobroudja.

Disons, pour clôre ce paragraphe que nos fouilles ont mis au jour jusqu'à présent trois dépôts monétaires⁵⁷ et un dépôt composé d'objets de parure⁵⁸.

Certaines découvertes, telles que les pointes de flèche ou de lance, montrent que l'agglomération de Păcuiul lui Soare ne perdit point à l'époque féodale son caractère militaire.

Enfin, une autre remarque s'impose en ce qui concerne le rituel des morts. A la différence de leurs prédécesseurs, les habitants des XIIe - XVe siècles aménagèrent leur nécropole⁵⁹ à l'intérieur de la forteresse, dans la zone de la porte. Leurs morts y reposent par rangs serrés, ensevelis suivant le rite chrétien et dépourvus de tout mobilier funéraire.

Si sommaire que soit cette présentation des principales découvertes faites dans l'îlot danubien de Păcuiul lui Soare, il résulte toutefois que l'agglomération fortifiée située là aux XIe et XIIIe - XVe siècles offrait néanmoins toutes les apparences d'une ville ayant tenu un rôle économique et commercial particulier dans la région du Bas-Danube. La question qui s'impose par conséquent est celle de savoir sous quel nom cette ville était-elle connue à l'époque.

55. V. Culica et Petre Diaconu, *Izvestija-Sofia*, XXVI, p. 253-256.

56. O. Iliescu, *RI*, 27, 1974, 3, p. 451, avec la bibliographie respective.

57. Un du XIe siècle (Constantin X Dukas), un autre en argent du XIVe siècle (cf. E. Isăcescu, *SCN*, V, 345-353), ainsi qu'un autre de bronze également du XIVe siècle (E. Isăcescu, *SCN*, VI, Un alt tefaur monetar găsit la Păcuiul lui Soare (jud. Constanta), *SCN*, VI, 1975, p. 253-256.

58. Encore inédit.

59. Encore inédit.

**

A l'époque où l'agglomération de Păcuiul lui Soare développait le cours normal de son existence, il y avait au Bas-Danube une ville célèbre, du nom de Vicina.

La mention la plus ancienne de Vicina se trouve dans l'*Alexiade* d'Anne Comnène. En parlant des combats entre Byzantins et Petchénègues qui eurent pour champs, vers la fin du XIe siècle, la nord-est de la Bulgarie et le sud de la Dahroudja, l'impératrice-écrivain donne le nom de plusieurs chefs petchénègues. C'est ainsi qu'elle note que l'un de ces chefs, Tatos (qu'on appelait aussi Chalis), était le maître de Silistra, alors que les autres, c'est-à-dire Sestlav et Saccea, gouvernaient «Vicina et le reste» (τῇν Βιτζίναν καὶ τᾶλλα) ⁶⁰. Naturellement qu'à défaut d'autres précisions toute tentative de localiser Vicina à partir de la seule chronique d'Anne Comnène était vouée à l'échec ⁶¹.

Deux conclusions se dégagent cependant de l'étude approfondie de ce passage. Tout d'abord, que Vicina était située dans le nord-est de la Péninsule balkanique, qu'elle devait, d'autre part, avoir eu une certaine importance au XIe siècle pour qu'un chef petchénègue la choisît pour résidence.

Aucune source ne mentionnera ensuite Vicina dans l'intervalle compris entre le XIe siècle et le milieu du XIIIe. Mais à partir de ce moment, le nom de cette ville fait de nouveau surface et il va figurer

60. Anne Comnène, *Alexiada*, II (V-X), éd. B. Leib, Paris 1943, p. 82.

61. Quelques historiens se sont ralliés à l'hypothèse erronée de l'existence d'une Vicina dans les régions orientales du Pont. Sur l'inexistence d'une Vicina taurique voir Gh. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucarest 1935. Le point de vue que nous avons formulé dans *Pontica*, III, 1970, suivant lequel la localité de l'embouchure de la rivière Kamča, dans l'est de la Bulgarie, connue sous le nom de Laviza (Viça ou Viza) ou de Ditzina, n'était pas désignée aussi par le nom de Vicina, est aujourd'hui dépassé. De nos jours la Venzina de la chronique de Leunclavius (*Historiae Musulmanae Turcorum et monumentis ipsorum excerptae libri XVIII*, Frankfurt, col. 268) a été localisée à Laviza, comme bon nombre d'auteurs l'ont souligné (nous nous braverons de rappeler en ce sens seulement les contributions de Gh. I. Brătianu, *Vicina*, II, Bucarest 1940 p. 20 et Anca Ghiată, *Studii istorice sud-est europene* (ouvrage collectif), Bucarest 1974, p. 61 n. 124). Gh. I. Brătianu (op. cit. le cit.) pense de même que J. Bomberg (*Byzantion* XII, 1957, p. 176), que la Pezina (Pezinavöllu) figurant dans la chronique de l'Islandais Snorre Sturluson désigne en réalité la localité Laviza-Venzina. Quant à Pezinavöllu, nous estimons que ce nom désigne la vallée de la rivière Vitzina (Ditzina). Pour le XIIIe siècle voir V. Laurent, *RHSEE*, XXII, 1945, p. 194, nn. 1-4 et pour ce qui est de la confusion entre la Vicina du bord du Danube et la Ditzina de l'embouchure de la Kamča, cf. Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 16-22.

désormais dans toutes les listes d'éparchies, dans les documents des commandites établis par les notaires de Péra, ainsi que dans les portulans, les cartes et autres documents du temps⁶². Les dernières mentions de Vicina sont datées du milieu du XVe siècle⁶³.

L'examen de sources littéraires montre que Vicina était une ville danubienne. Son plein épanouissement se place dans la seconde moitié du XIIIe siècle, se prolongeant durant les deux ou trois premières décennies du siècle suivant. A cette époque Vicina était même le plus important centre commercial du Bas-Danube. Elle fut aussi un siège métropolitain, qui devait poursuivre son existence jusque vers les années 1359. Il est également connu que Jacynthe, premier métropolite de l'Hongro-Vlaquie fut aussi le dernier métropolite de Vicina.

C'est au cours de la seconde moitié du XIVe siècle que commence le déclin progressif de cette ville, processus destiné à aboutir pendant la première moitié du XVe siècle.

Différentes localisations de Vicina ont été tentées. Certains historiens, dont Tomaschek⁶⁴, Jireček⁶⁵, P. Mutavčiev⁶⁶, B. Nedkov⁶⁷, N. Dobrescu⁶⁸ l'ont identifiée avec l'ancienne Măcin. N. Iorga plaçait la ville quelque part entre Tulcea et Isaceea⁶⁹. Constantin Brătescu pensait qu'elle se dressait sur l'emplacement de la commune actuelle de Niculițel⁷⁰. N. Grămadă proposait la localisation de Vicina à Isaceea⁷¹ et ce point de vue rallia plusieurs spécialistes, parmi lesquels nous ne citerons que les noms de Gh. Moisescu, St. Lupaș, Al. Filipescu⁷²,

62 Cf. cette mention chez Gh. I. Bratianu, *Recherches sur Vicina*... , passim.

63. N. Bănescu, *Vechi legături ale țărilor noastre cu genovezii*, dans *Inchinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 34-35.

64. W. Tomaschek, *Zur Kunde der Hămus-Halbinsel*, II, Sitzungsberichte der Wiener Akad. (phil.-hist. Classe), t. CXIII, p. 302.

65. K. Jireček, *Jastrow*, Jahresberichte III, 1897, p. 63.

66. P. Mutavčiev, *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiennes*, Sofia 1932, p. 181, 183.

67. Boris Nedkov, *Bulgaria i sesednite i zemi prez XII vek*, Sofia 1960, p. 135.

68. N. Dobrescu, *Intemeierea mitropoliiilor și a celor dintii mitropolii din țara*, Bucarest 1906, p. 45.

69. N. Iorga, *Chilia și Cetatea Albă*, Bucarest 1899, p. 47-48, n. 5; idem, *Istoria bisericii românești*, II, 1929, p. Le même point de vue chez A. Decei, *Studii*, 4, 1973, p. 846-849.

70. C. Brătescu, *Dobrogea în secolul al XII-lea. Bergean, Paristrion*, Analele Dobrogei, I, 1920, p. 30.

71. N. Grămadă, *Vicina. Izvoarele cartografice. Originea numelui. Identificarea orasului*, Codrul Cosminului, I, 1924, p. 458.

72. Ap.C.C. Giurescu, BOR, LXXVII, nos 7-10, 1959, p. 681.

N. Bănescu⁷³, C.C. Giurescu⁷⁴ et C. Cihodaru⁷⁵. Dans une étude spéciale réservée à Vicina, Gh.I. Brătianu formulait l'hypothèse d'une localisation à Mahmudia⁷⁶. Il y a quelques années, on a suggéré de chercher les vestiges de Vicina dans l'îlot danubien qui se trouve à la hauteur d'Isaccea⁷⁷. Enfin, ces derniers temps une autre hypothèse tâchait de la localiser à Somova, près de Tulcea, dans le nord de la Dobroudja⁷⁸.

Comme on le voit, on est encore loin d'aboutir à un consensus quant à la localisation de Vicina. En revanche, tous les historiens sont d'accord qu'il convient de chercher son emplacement dans la région du Danube, aussi proche que possible de son Delta. Ce point de vue est fondé sur l'idée qu'une ville danubienne consacrée au commerce maritime ne pouvait se développer que dans le nord de la Dobroudja, idée corroborée par l'interprétation des données fournies par la Géographie d'Idrisi et les portullans médiévaux.

L'idée qu'une ville comme Vicina ne pouvait se développer que

73 N. Bănescu, Byzantion, XIII, 1938, p. 83.

74 C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 682; idem, *Tîrguri sau orașe și cetăți moldovene*, Bucarest 1967, p. 49, n. 1; idem, *Peuce*, 2, Tulcea 1971, p. 257-260.

75 C. Cihodaru, *Studii*, 24, 1968, 2, p. 229.

76 Gh.I. Brătianu, *op. cit.*, p. 88-92; idem, *Vicina II, Nouvelles recherches sur l'histoire et la toponymie médiévale du littoral roumain de la mer Noire. A propos des Miscellanées de M.J. Bromberg*, Bucarest 1940 (tirage à part).

77 P.S. Năsturel, *SCIV*, VIII, 1-4, 1957, p. 295-303.

78 M. Lerian, *România Literară*, V, 33, 1972; v. aussi la réponse d'A. Decei, *op. cit.*, p. 846-849, qui fournit une refutation argumentée de l'hypothèse de M. Lerian. M. Lerian reprend dans une autre article la question de la localisation de Vicina, proposant cette fois l'actuelle Somova (v. BOR, XLI, 3-5, 1973, p. 471-473). Ses principaux arguments seraient les suivants: a) la présence des vestiges de murs à la limite de Somova; b) la présence dans la zone respective des toponymes signifiant «l'Administration des églises grecques» et «l'Evêché grec.» Aussi, l'auteur localise Vicina sur le promontoire Beșlina (et non Bezina ou Bezlina, comme l'appelle M.L.), qui se dresse devant le village de Somova. Mais l'hypothèse de M.L. ne saurait être acceptée pour les raisons suivantes: 1) les vestiges mentionnés sont en réalité ceux d'un camp des IVe - VIe siècles; 2) les toponymes invoqués sont de date récente, imposé par les circonstances qui firent que l'évêché grec de Tulcea (qui a existé jusqu'en 1877) possédait des terres dans cette région. Quant à l'étymologie du toponyme Beșlina, c'est la langue turque qui nous la fournit (v. beșleaga qui désigne un rang militaire, Beștepe nom d'un village du nord de la Dobroudja, etc.). Du reste, l'hypothèse de M.L. ne repose sur aucun fondement archéologique: nulle part, ni dans le reste du territoire de Somova, ni sur le promontoire de Beșlina, on n'a pu récupérer le moindre tessou céramique ou autre témoignage archéologique d'un éventuel habitat des XIIIe - XVe siècles.

dans le nord de la Dobroudja repose, à notre avis, sur l'exagération des avantages économiques que la proximité de la mer pourrait lui conférer. Cependant, l'histoire plusieurs fois séculaire de la Dobroudja offre un nombre suffisant d'exemples en ce qui concerne les villes très actives au point de vue du commerce maritime sans être pour autant situées dans le proche voisinage du Delta; quelques unes en sont même assez éloignées. C'est le cas du centre romain de Pîrjoaia, le principal débouché bas-danubien dans la seconde moitié du IVe siècle des marchandises produites par les centres méditerranéens et pontiques⁷⁹.

Plusieurs autres facteurs que la proximité de la mer ont joué chaque fois dans le développement particulier des différentes villes danubiennes. Parmi ces facteurs, il faut compter l'essor des arts et métiers, le peuplement plus dense, une position favorisant les échanges commerciaux, la possibilité de veiller effectivement sur la sécurité des voies d'accès du flux commercial. Or, vu les circonstances historiques aux XIIIe - XIVe siècles, ces conditions étaient mieux assurées dans la zone des gués danubiens situés dans les environs de Silistra, que dans celle de Măcin-Ghecet ou Isaccea. Il s'ensuit que la simple proximité de la côte maritime, sans l'apport des autres facteurs déterminant l'épanouissement d'une ville, ne saurait constituer un argument suffisant pour la localisation de Vicina nécessairement au nord de la Dobroudja.

Cependant, comme nous l'avons déjà vu, certaines données de la Géographie d'Idrisi furent évoquées à l'appui d'une telle localisation. En effet, cet ouvrage mentionne par deux fois une localité du nom de Disina, que les historiens ont interprété comme dérivé de Vicina.

Le premier à utiliser les données d'Idrisi pour tenter la localisation de Vicina est — pour autant que nous le sachions — Tomaschek, qui a combiné à cet effet les deux passages où figure le nom de Disina, en leur donnant la traduction suivante: «De Diristra (Silistra) jusqu'à la ville Berisklafissa il y a quatre jours de marche vers l'est; elle (Berisklafissa) est située sur le Danube à proximité des marais. De là, il y a quatre jours de marche en longeant le fleuve jusqu'à Disina qui est située à l'embouchure du Danube et qui dispose de beaucoup d'habitants et d'un territoire fécond; elle (la ville de Disina) tire de grands revenus de son commerce. De là, il y a encore deux journées ou 40 mil-

79. Voir Petre Diaconu, BOR, LXXXI, no 5-6, 1963, p. 548-550, les plombs commerciaux attestant la présence à Pîrjoaia de marchandises provenant des centres de production pontiques et égéens; idem SCIV, 4, 1973, p. 629-640.

les jusqu'à l'ancienne Erimokastron, sis au bord de la mer, non loin de l'embouchure du Danube»⁸⁰. Pour Tomaschek, Berisklafissa dont parle Idrisi était la Pereislavetf et de la Chronique de Nestor, et cette Pereislavetf affirme le savant autrichien, se serait dressée sur la rive droite du Danube, là où se trouvent les ruines de la forteresse de Capidava⁸¹. Or, comme dans la description d'Idrisi Disina fait suite à Berisklafissa, Tomaschek l'a placée *en aval* de Capidava, c'est-à-dire à Măcin. Estimant que la Disina d'Idrisi ne peut être que l'ancienne Vicina (Vecina, Vezina) des portullans, propose que son nom soit lu Vesina, Besina ou Fesina. D'après Tomaschek, Idrisi aura commis une confusion: se rapportant à la ville danubienne de Vicina, il l'aura confondue avec Dicina, localité dont on nous dit qu'elle se trouvait à l'embouchure de la rivière de Tiča (Kamča)⁸².

Ainsi présentés, les informations d'Idrisi ont été acceptées sans réserve, chose toute naturelle vu la grand autorité du savant autrichien dans le monde scientifique. C'est ce qui explique que même Gh. I. Brătianu n'a fait que reproduire d'après Tomaschek les données fournies par Idrisi, bien que, considérées sous ce jour, celles-ci ne puissent être d'aucune utilité pour la localisation de Vicina à Mahmudia. En reproduisant les références d'Idrisi, Gh. I. Brătianu se borne d'ailleurs de conclure qu'«il suffit d'enregistrer l'existence d'une ville sur le Danube, dont le mouvement commercial paraît être très intense et dont le nom se rapproche beaucoup de celui qui fait l'objet de cette étude» (autrement dit, Richerches sur Vicina)⁸³.

Pour notre part, nous pensons devoir d'emblée attirer l'attention sur la très grande difficulté de se servir des renseignements d'Idrisi. En effet, les données du géographe arabe sont confuses et contradictoires quand il s'agit du nord-est de la Péninsule balkanique: les chiffres qu'il indique pour les distances entre les diverses localités sont erronés et plus d'une fois il mêle les points cardinaux, en faussant de la sorte les directions⁸⁴. De plus, les noms des localités sont écrochés, ce qui ne facilite guère les choses. Rien d'étonnant en ce qui concerne ces erreurs et inexactitudes, puisque l'oeuvre d'Idrisi est fondé sur des

80. W. Tomaschek, *op. cit.*, *loc.cit.*

81. Sur l'impossibilité chronologique d'une localisation de Berisklafissa (la localité mentionnée dans la Géographie d'Idrisi) avec les ruines de Capidava, cf. Petre Diaconu, RESEE, III, 1-2, 1965, p. 45, n. 28.

82. W. Tomaschek, *op.cit.*, *loc.cit.*

83. Gh.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina*. . . , p. 28-29.

84. Voir à ce propos le point de vue du géographe C. Brătescu, *op.cit.* passim.

informations fournies par les marchands arabes et l'on sait maintenant que ces-derniers ne prospectaient pas aux Xe - XIIe siècles la région du Bas-Danube, réservée en toute exclusivité au commerce byzantin depuis les IVe - VIe siècles⁸⁵. Donc, les informations d'Idrisi sur les réalités bas-danubiennes étaient de troisième, voire de quatrième main, d'où une augmentation sensible de leur coefficient d'erreur. D'autre part, Idrisi lui-même semble compliquer à plaisir les choses. Si l'on compare avec soin le texte de sa Géographie et les données de la carte qui l'accompagne, il devient évident que le géographe arabe ne fait que décrire les détails figurant sur celle-ci, sans tenir compte des repères géographiques du terrain respectif. On serait en droit, donc, d'affirmer que l'oeuvre d'Idrisi est en réalité une carte expliquée par un texte et non un véritable texte géographique illustré par une carte.

Aux erreurs de la Géographie d'Idrisi, les chercheurs modernes ont ajouté leurs propres erreurs. Par exemple, certains d'entre eux n'ont pas remarqué qu'étant appelé à décrire diverses voies marchandes, l'auteur arabe a été amené à mentionner deux ou trois fois le nom d'une seule et même localité, d'où leur «découverte» dans la-dite Géographie de plusieurs localités du même nom. C'est pourquoi Tomaschek⁸⁶ pense qu'il y avait deux Disina, alors que d'autres historiens pensaient avoir trouvé dans l'oeuvre de l'Arabe deux Berisklafissa et le même nombre de Iskliphanus⁸⁷.

Enfin, il nous faut préciser que les passages qui font mention de Disina ont été utilisés dans une mauvaise traduction. Il est clair par conséquent que les données d'Idrisi ne peuvent présenter aucune utilité pour le problème qui nous occupe. Voici la traduction exacte du premier passage en question: «...depuis la ville de Vidin jusqu'à Subestkastrou (Svištov), vers l'est, il y a un jour de marche, ... de celle-ci jusqu'à Deristra (Silistra), vers l'est, il y a un jour et demi de marche, ... de Deristra, à travers la *sylvo-steppe*, jusqu'à Berisklafissa, vers l'est, il y a quatre jours. Cette dernière ville est située sur une rivière, à proximité du *havuz*. De Berisklafissa jusqu'à la ville de Disina, vers l'est, il y a quatre jours. Disina est une ville florissante avec des places ouvertes, des plaines fertiles et des cultures de céréales. Elle possède toutes sortes de céréales, dont les prix sont modestes. De Disina jusqu'à

85. A retenir que jusqu'à présent le sol de la Dobroudja n'a fourni aucune monnaie arabe; Petre Diaconu, *Păcuiul lui Soare*, I, Bucarest, 1972, p. 13.

86. W. Tomaschek, *op.cit.*, *loc.cit.*

87. C. Cihodaru, *op.cit.*, p. 225, 235.

la ville d'Armoukastro, vers le sud, il y a deux jours... D'Armoukastro jusqu'à la ville de Barnas (Varna)... un jour de marche... »⁸⁸. De toute évidence, Idrisi décrit dans ce passage une route qu'il suit sur la rive droite du Danube, vers l'est, mais seulement jusqu'à Silistra. De là, c'est-à-dire de Silistra, le géographe arabe quitte la ligne du fleuve pour traverser la sylvo-steppe («fi'l barrya»⁸⁹, vers Berisklafissa. La lecture de ce passage montre, en outre, que Berisklafissa se trouvait, non sur le Danube comme le pensaient Tomaschek, Brătianu et encore quelques historiens, mais sur un autre cours d'eau («va hiya madinatum ala nahrin), près de son *havuz*⁹⁰, c'est-à-dire à proximité de sa source.

Nous avons déjà eu l'occasion de nous prononcer sur l'emplacement de Berisklafissa (qu'il faut lire Brisklofsa), en affirmant qu'il doit se trouver le nord-est de la Bulgarie. Par conséquent la ville suivante de la description d'Idrisi, Disina, devait se trouver dans la même région⁹¹. Que le géographe plaçait cette-dernière ville dans la même zone résulte aussi de la lecture du passage consacré à la description de la route marchande qui longeait les côtes de la mer Noire depuis Constantinople à Matrakha, passage où le nom de Disina est mentionné une deuxième fois. «De même — ajoute le géographe arabe — depuis la ville d'Agatobolis jusqu'à la ville de Tarmisia il y a un jour de marche... Entre la ville de Disina et la mer on compte 40 milles. De Disina se rapproche vers l'est le fleuve Danube»⁹². Cette précision concernant la proximité du Danube, à l'est de Disina, est la preuve formelle que la ville n'était pas située au bord-même, fleuve, mais bien à une certaine distance de son cours; du reste, la carte accompagnant le texte de cette Géographie⁹³ montre Disina à une bonne distance du Danube (fig. 10).

Il est encore difficile de préciser quelle était la ville appelée Disina par Idrisi. S'il est possible que le géographe en parlant de Disina

88. La traduction appartient à Boris Nedkov, *op.cit.*, p. 79-81.

89. «Barriya» signifie en arabe endroit ouvert, lieu couvert de végétation sauvage, steppe, désert (v. Boris Nedkov, *op.cit.*, p. 79, n. 3).

90. Le mot *haud* signifie en arabe source, lit, bassin. C'est avec cette signification qu'il est entre dans le lexique roumain (*havuz*), par le canal du turc. W. Tomaschek, partant de l'idée que Berisklafissa était localisée à Capidava (face au Marais de Ialomita), traduisait le mot *haud* par marais (Sumpf).

91. Petre Diaconu, *op.cit.*, p. 48-49.

92. Boris Nedkov, *op.cit.*, p. 105.

93. K. Miller, *Charta Rogeriana. Weltkarte der Idrisi*, Stuttgart 1926.

(qu'il place dans le nord-est de la Bulgarie) ait envisagé une Vicina danubienne, cette pensée ne se dégage aucunement de sa relation. Donc, suivant la Géographie d'Idrisi Disina ne se trouvait pas au bord du Danube et d'autant moins à son embouchure. Telles étant les choses, toute tentative de localiser Vicina aux bouches du Danube partant des données d'Idrisi ne peut avoir aucun sens.

La deuxième série de documents appelés à l'appui par ceux qui placent Vicina aux environs du Delta danubien est constituée par les cartes de navigation d'époque médiévale. Dans certaines d'entre elles, la ville ne figure que par son nom, écrit tantôt sur la droite, tantôt sur la gauche du fleuve; dans certaines autres ce nom s'accompagne des contours d'une cité avec des murs solides⁹⁴. Ceux qui placent Vicina sur le Danube partent de la remarque que ladite ville apparaît sur les cartes à un point en amont de l'endroit d'où se séparent les trois bras du fleuve pour former son Delta.

Mais une telle remarque est le fruit d'une double erreur. Tout d'abord, dans ce cas-là l'emplacement de Vicina n'a été estimé qu'en fonction d'un repère unique: le repère oriental fourni par le Delta. Si la position de Vicina avait été examinée aussi par rapport à l'embouchure de la Drava, le seul repère danubien occidental noté par les cartes respectives, il aurait été évident que le nom de la ville est inscrit vers l'ouest, à peu près à un tiers de la distance séparant le Delta de l'embouchure de la Drava. Dans les cartes indiquant l'emplacement de Vicina par le contour de ses murs, sa position semble encore plus éloignée du Delta. Par exemple, dans la carte de Dulcert (datée de 1337), le contour de la ville est situé presque à mi-distance entre le Delta et le point où la Drava se jette dans le Danube; quant aux portullans de Guglielmo Solieri (XIVe siècle) et de Macia De Viladestes, la même cité occupe toute la superficie comprise entre le Delta danubien et l'embouchure de la Drava.

Il convient, ensuite, de tenir compte du fait que ces cartes s'attachent à tracer avec une certaine exactitude le contour de la côte maritime; elles sont plutôt vagues, par contre, et incertaines en ce qui concerne son hinterland⁹⁵. Qu'il suffise à notre édification à cet égard de considérer l'exemple fourni par le Danube: son cours est toujours indiqué sous la forme d'une ligne, légèrement et symétriquement on-

94. Gh. I Brătianu, *op.cit.*, p. 61-67. Consulter aussi la bibliographie respective dans cet ouvrage.

95. Gh.I. Brătianu, *op.cit.*, p. 67.

dulée, sans aucun changement de direction sur tout son parcours, sans la mention d'aucun des nombreux affluents qui arrosent le pays de sa rive gauche, autrement dit l'actuel territoire roumain. Le problème vu sous cet angle, il va de soi que l'emplacement de Vicina sur les cartes médiévales revête un caractère très relatif. En négligeant cette réalité, le historiens qui placèrent Vicina aux bouches du Danube, se fondant en ceci sur les portullans médiévaux, ont commis leur seconde erreur.

De toute façon, il convient de retenir que ces portullans n'imposent pas nécessairement la recherche de Vicina au nord de la Dobroudja. Au point de vue méthodologique, la stricte analyse de ces documents ne peut aboutir qu'à la simple conclusion que Vicina était une localité située sur le cours inférieur du Danube. Sous-entendant par le cours inférieur du Danube la portion comprise entre les Portes de Fer et la mer Noire, nous purrions, suivant les portullans, chercher Vicina n'importe où à l'intérieur de cette zone. Toutefois, notre investigation laissera de côté la portion du fleuve qui se trouvait sous contrôle bulgare durant le XIIIe siècle et pendant les premières décennies du siècle suivant. C'est que, Vicina — comme on le sait — se trouvait même à cette époque en territoire byzantin. C'est ce qui suggère, notamment, la formule de deux documents de commandite rédigés à l'époque à Péra: *apud Vicinam vel quod Deus michi melius administraverit per Imperium Romaniae* ⁹⁶.

Pour souligner que Vicina se trouvait à l'intérieur des frontières de l'Empire des Rhomées, Gh.I. Brătianu faisait remarquer que tous les contrats conclus là étaient fondés sur des hyperpères byzantins ⁹⁷. V. Laurent poussait la question plus loin encore, en essayant de fixer même la date où les Byzantins perdirent le contrôle de Vicina. Ce moment se placerait, suivant le savant français, vers les années 1337-1338 ⁹⁸.

Que Vicina faisait corps au XIIIe siècle et pendant les premières décennies du siècle suivant avec le reste du territoire byzantin du Bas-Danube résulte aussi d'une relation de Pachymérès. En effet, le chroniqueur byzantin nous apprend qu'à un moment donné un groupe d'Alains ⁹⁹—dont N. Grégoras nous dit qu'ils venaient «d'au-delà du Da-

96. V. Laurent, *op.cit.*, p. 191, ajoute, en reproduisant cette formule «C'est affirmer semble-t-il équivalentement que Vicina faisait partie des Etats grecs, dont elle était l'un des ports».

97. Gh.I. Brătianu, *op.cit.*, p. 50; V. Laurent, *op.cit.*, *loc.cit.*

98. V. Laurent, RHSEE, XXIII, 1946, p. 231.

99. Pachymeres, vol. II, IV, 16, p. 307.

nube»¹⁰⁰ — qui souhaitaient entrer au service de l'Empire se sont adressés en ce sens à l'évêque de Vicina.

Naturellement, l'entrée de ces Alains au service de l'Empire supposait au préalable leur installation à demeure dans un territoire byzantin. Or, vu les circonstances, ce territoire ne pouvait être à la charnière des XIIIe et XIVe siècles que celui ayant Vicina pour chef-lieu¹⁰¹.

A retenir, donc : dans la seconde moitié du XIIIe siècle et les premières décennies du XIVe siècle, Vicina se trouvait comprise à l'intérieur des frontières de l'Empire.

Plusieurs sources attestent la domination du Bas-Danube par les Byzantins à cette époque. Parmi celles-ci, notons aussi une source arabe : Aboulfeda, parlant de la ville d'Isaccea, affirme qu'il est une ville du pays des Valaques et de la dépendance de Constantinople, dans le septième climat»¹⁰². Si Isaccea était byzantine à l'époque où Aboul-

100. Nicéphore Gregoras, VI, 10, p. 204. N. Grégoras ne fait cependant pas la moindre mention de l'évêque de Vicina. Voir aussi chez V. Laurent, RHSEE, XXII, p. 196, qui souligne le rôle politique de l'évêque de Vicina dans la conjoncture propre à l'histoire de la Dobroudja, à la fin du XIIIe siècle.

101. Le territoire doit avoir été suffisamment étendu pour abriter les 16000 Alains, habitués à la vie nomade qu'ils menaient dans la steppe; ceux-ci n'auraient jamais pu être hébergés dans la zone étroite du Delta danubien (inhabitable dans sa majeure partie) et la mince bande de terre du nord de la Dobroudja.

102. *Géographie d'Aboulfeda*, version française de Reinaud, Paris 1848, p. 316. P. Mutařčiev, *Dobrudja Sbornik ot studij* IV, éd. Haemus, Sofia 1947, p. 182-187 (ouvrage posthume), conteste l'authenticité des dires d'Abulfeda. Voici ses objections : 1). Compte tenu de ce que le géographe arabe affirme que les Bulgares étaient en 1321 les maîtres d'Akkerman, fait reconnu (remarque P. Mutařčiev) également par Gh.I. Brătianu (*Recherches sur Vicina...*, p. 72, 111), les Byzantins ne pouvaient pas être alors les maîtres d'Isaccea; 2) Akkerman est un nom tartare. Or, au commencement du XIVe siècle, quand Abulfeda rédigeait son ouvrage, les Tartares n'habitaient pas encore la zone d'Akkerman. Ils ne s'y sont établis, affirme l'historien bulgare, qu'à la fin du XIVe siècle ou au commencement du siècle suivant. Par conséquent le nom d'Isaccea, qui est lui aussi d'origine tartare, doit dater d'une époque plus récente. En réalité Isaccea n'aurait pris ce nom qu'à partir du XVIIIe siècle, auparavant elle s'appelait Oblucita. P. Mutařčiev en tire la conclusion que le passage respectif de la *Géographie d'Abulfeda* mentionnant Isaccea représente une interpolation.

Pour notre part, nous estimons les objections du spécialiste bulgar comme non fondées. 1° - Les Bulgares pouvaient fort bien être les maîtres d'Akkerman en 1321 sans qu'ils exercent pour autant le contrôle de la Dobroudja, Isaccea y compris. Leur domination pouvait s'exercer à travers la terre ferme de la plaine du Danube et du Bugeac. Telles étant les choses, la Dobroudja, restée sous l'autorité byzantine, pouvait se présenter comme une enclave dans la région contrôlée par les tzars

feda écrivait ceci, c'est-à-dire en 1321, la supposition que leur autorité englobait la Dobroudja toute entière n'a rien d'impossible.

Certains territoires, tels ceux du Delta¹⁰³ ou quelques points d'appui du bord danubien de Debroudja, avaient pour maîtres les Byzantins depuis plusieurs siècles déjà, alors que d'autres conquêtes, à l'intérieur de cette province, ont été faites sous la régence de Michel VIII Paléologue. Comme on le sait très bien, cet empereur avait entrepris une vaste campagne pour la reprise en mains des anciennes possessions byzantines de la Péninsule balkanique¹⁰⁴.

Un autre point de vue, adopté par certains historiens, est que le pouvoir byzantin dans la région du Bas-Danube ne s'exerçait au cours de la seconde moitié du XIIIe siècle et au commencement du siècle suivant que sur le Delta et sur la zone danubienne du nord de la Dobroudja¹⁰⁵. Cette thèse implique que tout le reste de la Dobroudja était

terterides. 2° - Si Akkerman semble vraiment un nom d'origine tertare, celui d'Isaccea ne saurait passer pour avoir la même étymologie. Mais même si cela était, l'explication devrait être cherchée alors dans la présence de quelques groupes épars de Tartares, restés dans les régions bas-danubiennes depuis leur grande invasion de l'an 1241. L'opinion de P. Mutařiev que le nom d'Isaccea est postérieur à celui d'Oblucita contredit la stricte réalité; en effet Navairi (v. ci-après n. 110) la nommait lui aussi Isaccea. On la retrouve mentionné sous le même nom vers 1520 (v. Irène Beldiceanu-Steinherr et Nicoară Beldiceanu, *Acte du règne de Selim I concernant quelques échelles danubiennes de Valachie, de Bulgarie et de Dobroudja*, Südost-Forschungen, XXIII, Munich, 1964 p. 91-115). D'autre part, le nom d'Oblucita n'apparaît pour la première fois que durant la dernière décennie du XVe siècle et selon toutes les probabilités il désignait la localité située vis-à-vis d'Isaccea sur la rive gauche du Danube, ainsi que le gué qui se trouvait à cet endroit. Donc, le passage de la Géographie d'Abulfeda relatif à Isaccea ne peut être une interpolation. Cf. A. Kouzev, *Izvestija-Varna*, XXII, 1971, p. 79-80.

103. Il n'y a aucune raison pour accepter l'idée d'une interruption de la domination byzantine dans la région des bouches du Danube aux XIIIe - XIIIe siècles.

104. V. Laurent, *op.cit.*, p. 186-187. *Ibidem* (p. 184-185) se trouve aussi la démonstration de V. Laurent sur l'inanité de la thèse de P. Mutařiev, *Die augenblickliche Einwanderung von Seldschuk-Türken in die Dobrudscha im XIII Jahrhundert*, Sofia 1943, p. 41, qui prétend que la Dobroudja ne faisait plus partie du territoire byzantin sous les règnes de Michel VIII Paléologue.

105. V. Laurent, *op.cit.*, *loc.cit.* Le savant français fonde notamment son point de vue sur un passage tiré d'un Éloge de Michel VIII Paléologue et attribué avec une certaine probabilité à Manuel Cholobolos. L'auteur de l'éloge s'adresse à l'empereur à un certain moment dans les termes suivants: «nombreuses sont les îles paristriennes qui, à leur tour, se réjouissent de l'avoir pour basileus» (V. Laurent, *op.cit.*, p. 188). Analysant ce passage, V. Laurent aboutit à la conclusion que «les îles paristriennes» en question sont les îlots du Delta danubien et que les événements

alors soumis aux Bulgares. Cependant, aucune source ne suggère que l'autorité du tzarat de Tyrnovo s'étendait en Dobroudja au-delà de Silistra, vers l'est et le nord-est. Tout au contraire, l'examen des sources concernant cette époque, qui nous ont été conservées, montre justement qu'au XIIIe siècle et au commencement du XIVe Dristra (Silistra) était la ville danubienne la plus avancée vers la limite orientale du territoire dominé par les Bulgares¹⁰⁶. Tel étant le cas, la zone danubien-

qui les ont faits entrer sous contrôle byzantin se placent vers les années 1273. Le même savant trouve dans ledit passage la preuve certaine que les Byzantins de Michel VIII Paléologue étaient entrés dans la possession des bouches du Danube. Pour notre part, nous sommes d'avis que l'auteur de l'Eloge désignait par l'appellation «îles paristriennes» un territoire bas-danubien plus vaste que celui du Delta, tel, par exemple, celui de la Dobroudja, en usant d'un euphémisme. A bien songer, quelqu'un qui habitait Constantinople à cette époque pouvait considérer la Dobroudja byzantine, à laquelle l'Empire n'était relié que par les voies maritimes ou fluviales, comme une île ou une série d'îles paristriennes. Identifier les «îles paristriennes» de l'Eloge de Manuel Cholobolos avec les flots du Delta ne peut se faire pour la bonne raison que ces îlots étaient depuis longtemps sous contrôle byzantin, alors que notre texte semble indiquer que les-dites îles avaient été conquises récemment, vers les années 1273. En outre, si les conquêtes byzantines du temps de Michel VIII Paléologue se limitent au Delta danubien, où pouvait-on caser dans cette partie de la Dobroudja les 16000 Alains qui avaient réclamé la permission, vers les années 1299-1300, de s'installer au sud du Danube? (v. ci-dessus, les notes 101 et 102.

106. D'ailleurs il semble que pendant la troisième décennie du XIVe siècle Silistra passa de nouveau pendant un certain temps entre les mains des Byzantins. C'est ce qui résulte tout au moins d'une liste des possessions de la métropole de Varna rédigée dans l'intervalle 1318-1323) et dans laquelle figuraient entre autres les localités Kavarna, Kilia, Silistra (v. Miklosich-Müller, *Acta Patriarchatus*, L II, I, p. 95; cf. Gh.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina*... , p. 79). Il est difficile de préciser toutefois depuis quand et pendant combien de temps Silistra resta-t-elle byzantine à cette époque. A remarquer aussi que bien que rentrant parmi les possessions de la patrie byzantine, Silistra ne redevient pas siège épiscopal, celui-ci continuant à demeurer à Vicina. Tout aussi digne d'être remarqué nous semble le fait que les Byzantins avaient déjà tenté leur chance de conquérir Silistra du temps de Michel VIII Paléologue, sans y parvenir. Le poète byzantin Manuel Philes (ap. P. Mutaftchiev, *op.cit.*, p. 349-350) raconte que vers les années 1278-1280 les troupes byzantines commandées par le général Michel Tarkhaniote Glava ont fait un siège de trois mois de la ville de Pristria. Alors que K. Jireček, *Die bulgarischen Burgen bei Manuel Philes (Aus christl. Element in der topograph. Nomenclatur der Balkanländer*, Wien 1897, p. 85) localise Πριστρία (Pristria) à Silistra, P. Mutaftchiev (*op.cit. loc.cit.*) conteste la validité de la relation de Philes, se fondant sur le fait que Pachymeres parlant des mêmes événements ne fait aucune mention d'un éventuel siège de Silistra; suivant Pachymeres, I, 6, p. 446, les troupes byzantines envoyées dans le nord-est de la Bulgarie furent défaites à Devina et dans les monts Balkans.

ne en aval de Dorostolon ne pouvait être contrôlée dans la seconde moitié du XIIIe siècle et au début du siècle suivant que par les Byzantins.

Il s'ensuit que les investigations visant à la découverte des ruines de Vicina doivent couvrir toute la zone danubienne comprise entre le Delta et Silistra.

C'est le lieu de souligner maintenant le fait qu'on ne saurait aboutir à la localisation exacte de Vicina sans tenir compte de quelques remarques. Donc, tout d'abord Vicina était vraiment une cité danubienne et une cité, placée dans une île. C'est ce qui explique pourquoi les cartes l'indiquent tantôt sur la droite, tantôt sur la gauche du fleuve. Qui plus est, dans certaines cartes elle est même notée sous la forme d'un flot, alors que d'autres portent la mention expresse d'*«isola Vicina»*. *Il convient donc de chercher Vicina dans une île du Danube*. D'autre part, les sources littéraires parlent de Vicina aussi bien au XIe siècle, que dans l'intervalle compris entre le milieu du XIIIe siècle et la première moitié du XVe siècle. D'où un trait caractéristique de l'île danubienne abritant cette cité, à savoir *la nécessité qu'elle contienne des niveaux archéologiques correspondant aux périodes de temps respectives*. Disons, pour conclure, qu'il est évident qu'aucune des localisations proposées jusqu'à présent par les spécialistes roumains ou étrangers ne peut être acceptée, car aucune ne répond parfaitement à ces desiderata.

Niculitel s'exclut d'emblée, n'étant point situé sur le Danube. Également sans perspectives s'avère l'hypothèse qui localise Vicina dans la zone comprise entre Isaccea et Tulcea, puisque cette bande de terre est séparée du Danube par des marais empêchant le développement d'un centre marchand de l'envergure de Vicina¹⁰⁷. Ni Mahmudia ne saurait le compte — en dépit de ce que pensait Gh.I. Brătianu à ce sujet — puisque le territoire du village n'a pas livré des vestiges archéologiques datés des XIIIe - XIVe siècles. Pour la même raison on ne peut la localiser à Măcin non plus, bien qu'il existe des similitudes phonétiques entre les noms des deux villes. En revanche, des traces d'habitat remontant aux XIIIe - XIVe siècles ont été mises au jour à Isaccea, en outre celle-ci à l'avantage de se situer près de l'antique gué danubien d'Oblucița. Néanmoins, Vicina ne peut être localisée là non plus,

Le fait est que les renseignements de Pachymeres ne contredisent pas nécessairement la relation de Manuel Philes. Il se peut fort bien que chacun d'eux raconte les événements intervenus à des moments différents au cours des combats qui se livrèrent entre Byzantins et Bulgares dans le nord-est de la Bulgarie.

107. D'ailleurs, cette zone manque complètement de vestiges archéologiques susceptibles de témoigner de l'existence d'une cité médiévale.

car déjà aux XIIIe - XIVe siècles Isaccea était connue sous son nom actuel¹⁰⁸.

D'ailleurs, comme aucune des localités susmentionnées ne se trouve située dans quelque île danubienne, toute discussion à ce propos devient inutile. Pour tourner justement cette objection, on a proposé de localiser Vicina dans l'îlot qui se dresse devant Isaccea. Malheureusement, l'îlot en question ne comporte aucune trace archéologique datée de la période allant du XIe au XVe siècle.

Faute de pouvoir localiser Vicina dans l'un des centres danubiens sis au nord de la Dobroudja, il convient de tourner notre attention vers la portion du fleuve comprise entre Măcin et Silistra. Du reste, une telle recherche dans cette zone loin de contredire les sources littéraires ne fait que se conformer aux dires de certaines d'entre elles. Les données archéologiques et numismatiques viennent de leur côté recouper ces dires.

Sans aucun doute Vicina devait se trouver en aval de Silistra. C'est ce qui résulte du moins d'une liste des villes danubiennes établies en russe vers les années 1397. Cette liste mentionne entre autres comme étant situées sur les bords du Danube les villes suivantes: Drestvin (Silistra), Dicin (Vicina) et Kilia¹⁰⁹. Par conséquent, Vicina se trouvait au bord du fleuve, quelque part après Silistra mais avant Kilia et comme, ainsi que nous l'avons démontré, elle ne pouvait en aucun cas être sise du côté de Kilia, il nous faut nécessairement la chercher dans la zone de Silistra.

Intéressante à ce propos s'avère une mention de l'Atlas génois. Nous y trouvons la phrase suivante: *Imperium suum* (il s'agit des territoires de Usbech) *incipit in provincia de Burgaria sed in civitate de Vicina et finit in civitate de Cerganci versus Levante*. . .¹¹⁰. Comme à la date où était rédigée cette mention¹¹¹ la limite extrême de la domination bulgare ne dépassait pas au nord-est la zone de la ville de Silistra, il est à présumer que Vicina se dressait dans son proche voisinage.

Comme nous l'avons déjà mentionné, les données numismatiques semblent abonder elles aussi dans le sens de notre hypothèse. Rappe-

108. Il s'agit des Arabes Abulfeda et Navairi qui mentionnent Isaccea sous le nom de Şakdji, apud A. Decei, RRH, XII, 1973, 1, p. 120-121.

109. M. Tychomirov, *Spisok gorodok dalnyh i bližnyh*. Istoričeskijskij zapiskij 40, 1950, p. 216.

110. Cf. Gh.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina*. . . , p. 65.

111. Bien que daté de l'an 1447, l'Atlas génois reflète des réalités vieilles d'un siècle et demi environ.

lons que la monnaie de large circulation dans la région du Bas-Danube au cours de la seconde moitié du XIIIe siècle si des premières décennies du XIVe siècle était le hyperpère byzantin. Une partie de ces pièces, à savoir celles mentionnées comme *iperperi ad sagium constantinopolitanum*, était constituée par les monnaies d'or frappées entre les années 1261-1273, intervalle pendant lequel Michel VIII exerça seul son règne, et par les émissions datées de 1273-1282, délai pendant lequel il partagea son trône avec son fils Andronic II ¹¹². Grâce aux dernières recherches effectuées à cet égard, on a pu constater que les hyperpères préférés à Vicina faisaient partie de la série frappée à Nicée, sous Jean Dukas Vatatzes (1222-1250), d'un meilleur aloi que celui des monnaies frappées plus tard sous Michel VIII et sous Andronic II ¹¹³.

L'examen de la carte montrant la diffusion des hyperpères byzantins dans la région du Bas-Danube — carte rédigée et publiée par O. Iliescu ¹¹⁴ — révèle qu'en dehors de la Dobroudja, la plupart de ces monnaies se concentraient dans la moitié occidentale de la Valachie et en Olténie. Alors qu'en Moldavie les découvertes des hyperpères ne désignent que deux endroits, les localités de la moitié occidentale de la Valachie et celles d'Olténie où de telles découvertes ont été effectuées monte à 14, jusqu'à présent. *Il va de soi que si Vicina était située dans le nord de la Dobroudja, à Macin, Isaccea ou ailleurs, le territoire de la gauche du Danube le plus riche en hyperpères byzantins aurait dû être la Moldavie, comme plus proche, plutôt que la moitié occidentale de la Valachie et l'Olténie.* La relative intensité du circuit des hyperpères en Olténie et dans la moitié occidentale de la Valachie ne peut s'expliquer que par le proche voisinage de ces régions avec la Vicina danubienne.

Donc, Vicina devait se trouver à proximité. Mais où?

Nous pensons, pour notre part, que c'est à Păcuiul lui Soare qu'il convient de la localiser.

Cette hypothèse trouve appui, en tout premier lieu, dans le fait que le site, de même que l'antique Vicina, se trouve sur une île. Un second argument de taille en ce sens réside dans le rapport chronologique des étapes du développement de Vicina et celles de l'agglomération de Păcuiul lui Soare.

Rappelons que le passage tiré d'Anne Comnène — que nous avons

112. Octavian Iliescu, RESEE, VII, 1969, 1, volume en hommage à N. Bănescu, p. 113.

113. *Ibidem*.

114. *Ibidem*, p. 119.

citée ci-dessus — atteste l'existence de Vicina au XIe siècle. Or, ainsi que la première partie de la présente étude l'a montré, nous avons à Păcuil lui Soare au XIe siècle l'un des centres les plus florissants du Bas-Danube.

Rappelons aussi que nous avons déjà souligné la manière dont Vicina refait surface dans les sources littéraires vers le milieu du XIIIe siècle, où elle continuera à figurer jusque dans la première moitié du XVe siècle. Or, l'existence recommence dans des formes *parfaitement consolidées* à Păcuil lui Soare juste vers le milieu du XIIIe siècle, pour continuer au XIVe siècle, avant de sa complète extinction dans la première moitié du XVe siècle¹¹⁵. Il y a donc une parfaite coïncidence chronologique entre les étapes de développement de Vicina et celles traversées par l'agglomération de l'îlot danubien Păcuil lui Soare.

De toute façon, il convient de retenir qu'à *partir des bouches du Danube, en remontant le fleuve jusqu'à Păcuil, les recherches n'ont révélé jusqu'à présent aucun site insulaire dont les vestiges archéologiques puissent s'accorder sur le plan chronologique avec ceux de Vicina*. C'est le moment de signaler qu'à seulement deux kilomètres en aval de Păcuil lui Soare, sur la rive droite du Danube, débouche une petite vallée, connue dès la fin du siècle dernier sous le nom de Licina ou Valea Licinei. Elle se trouve enregistrée non seulement sur la carte de P. Polonic, le collaborateur de Gr. Tocilescu, mais aussi dans les plans directeurs. De nos jours encore la petite vallée garde son nom de Licina. Quels peuvent être les rapports entre la Vicina byzantine et la moderne Licina, c'est aux fouilles futures de le préciser. On ne saurait pourtant nier la troublante consonance de ce toponyme dans le proche voisinage de Păcuil lui Soare.

C'est une chose généralement connue que dans la seconde moitié du XIIIe siècle les marchands génois exportaient à Vicina l'or, l'huile et différentes étoffes. Ils en ramenaient des navires chargés abondamment de cire, miel, graines et autres denrées ou produits spécifiques à cette région¹¹⁶.

Pour ce faire une idée du volume du trafic marchand passant par Vicina, il suffit de donner lecture à quelques chiffres consignés dans le registre d'un seul notaire de Péra. Les contrats de commandite passés par son officine dans la période comprise entre le 27 juin et le 7 oc-

115. Voir ci-dessus, p. 17.

116. Cf. Gh.I. Brătianu, *op.cit.*, p. 49; R. Ciobanu, *Pontica*, IV, Constanta 1970, *passim*.

tobre 1281 montent à une somme de 3421 hyperpères. Afin de mieux saisir l'importance de ce chiffre, notons que dans le même intervalle les contrats destinés à Caffa touchaient une valeur de seulement 1476 hyperpères et ceux concernant Gênes, la métropole, à 3204 hyperpères ¹¹⁷.

Naturellement, l'intensité du trafic commercial de Vicina implique une production très développée des marchandises respectives. Malheureusement, les sources littéraires sont muettes à cet égard. Toutefois, la comparaison entre la situation économique de Vicina, telle qu'elle se dégage de l'interprétation des sources littéraires, d'une part, et les réalités archéologiques constatées à Păciul lui Soare, d'autre part, est bien de nature à souligner encore plus les fondements solides de notre hypothèse. En effet, l'épaisseur des strates archéologiques, l'abondance et la variété des monnaies ¹¹⁸, la grande quantité d'outils, parures, poterie, les vestiges d'habitation, tout ce qui — pour résumer — constitue un véritable témoignage archéologique, désigne le site de Păciul lui Soare comme un important centre urbain épanoui surtout entre la seconde moitié du XIIIe siècle et la première moitié du XVe siècle ¹¹⁹, d'une grande productivité unie à une activité marchande jamais égalées par les autres centres de Dobroudja pendant toute cette époque.

Nous avons déjà eu l'occasion au cours de la présente étude de signaler la préférence marquée des négociants de Vicina pour les émissions monétaires de Jean Dukas Vatatzes. Ce sont ces émissions-là que

117. Gh.I. Brătianu, RHSEE, XXI, 1944, p. 48.

118. En ce qui concerne la situation de Păciul lui soare, cf. P. Diaconu et D. Vilceanu, *Păciul lui Soare*, I. Jusqu'à présent les fouilles de Păciul lui Soare n'ont pas encore rapporté des monnaies gènoises. Le fait n'a rien de surprenant puisque la Dobroudja toute entière n'a pas livré jusqu'à présent la moindre pièce de monnaie gènoise. Peut être que cette absence devrait être mise sur le compte de l'interdiction de véhiculer la monnaie gènoise dans les zones contrôlées par les Byzantins. Ceci représente une réalité historique dans le cas de Péra, ce quartier constantinopolitain où il était interdit aux Gènois de battre leur propre monnaie. Cf. E. Dallegio d'Alessio, REB, XIX, 1961, p. 315-327.

119. Notons qu'autour de cette ville gravitaient plusieurs localités rurales situées surtout dans les marais de la Ialomita et sur la rive gauche du bras danubien appelé Borcea. P.I. Panait, Pontica, 4, 1971, p. 379-384 a démontré l'ancienneté des sites de cette partie du pays. Bien que les documents sur lesquels il s'appuie soient du XVe siècle, ils reflètent des réalités plus anciennes. En outre, deux dépôts monétaires ont été trouvés sur le bord du Danube, vis-à-vis de Păciul lui Soare, l'un à Coşlogeni et l'autre au kilomètre 353; ils se composent de pièces d'argent du XIVe siècle et sont inédits.

les sources littéraires mentionnent sous le nom de *iperperi veteri ad sagium Vicinae* ¹²⁰. Autrement dit, il devait fonctionner dans cette localité un système spécial pour la vérification du poids des monnaies d'or. Il serait intéressant de remarquer à ce propos que le centre de Păcuiul lui Soare a déjà livré huit hyperpères d'or: six frappés sous le règne de Jean Dukas Vatatzes, justement, et deux autres faisant partie des émissions de Michel VIII. Encore plus intéressante s'avère la découverte — toujours à Păcuiul lui Soare — de deux petites balances de bronze pour la vérification du poids des hyperpères (fig. 11, 1-2). Bien que les deux balances ne fussent pas découvertes dans des conditions stratigraphiques parfaitement claires, il n'en est pas moins indéniable qu'il s'agit de deux pièces datées des XIIIe - XIVe siècles. Enfin, pour peu qu'à l'époque on se fût adonné à la falsification des hyperpères à Vicina, la mise au jour à Păcui d'une pièce de monnaie fourrée en plomb (sur le point, sans doute, d'être dorée) prend une signification toute particulière. (fig. 11, 3).

Maintenant, si l'on reprend la question d'un autre point de vue, notons que la carte d'Octavian Iliescu montre que Păcuiul lui Soare occupe une position centrale dans la distribution géographique des hyperpères *ad sagium Vicinae*. Cette circonstance, ajoutée à la fréquence relativement grande des hyperpères à Păcuiul lui Soare et à la découverte des deux petites balances, contribue singulièrement à étayer notre hypothèse d'arguments numismatiques.

Un autre argument, celui-ci de nature strictement archéologique, plaide lui aussi en faveur de la localisation de Vicina à Păcuiul lui Soare. Cet argument archéologique se rattache à un événement historique: l'invasion tartare au sud du Danube de l'année 1285 ¹²¹. Selon toutes les probabilités, Vicina n'échappa guère au désastre. C'est ce qui suggère la titulature de son évêque après cette date ¹²² et confirme la présence à Păcuiul lui Soare d'une couche d'incendie datée justement de cette période ¹²³.

Une fois arrivé là, nous sommes encore sûr de n'avoir pas encore épuisé la longue série des critères suivant lesquels on pourrait localiser

120. Octavian Iliescu, *op.cit.* et notamment la note 28; cf. V. Laurent, *op.cit.*, p. 191 et les notes 2 et 3.

121. Pachymeres, Bonn, 1835, I, 29, p. 80.

122. P.S. Năsturel, *Byz.-Neger.Jahr.*, XXI, 1971, p. 33-42.

123. Petre Diaconu, *BMI*, 2, 1973, p. 33-36. Nous sommes d'avis que c'est toujours à cette époque que remonte la destruction de la localité médiévale Star-men de Bulgarie. Urszula Dymaczewska, *SA*, XIX, 1922, p. 199-226.

Vicina sur le plan géographique dans la région du Bas-Danube. Par exemple, nous n'avons pas encore traité dans notre présent exposé la question de la métropole de Vicina, malgré son importance. En effet, il serait vraiment nécessaire de voir jusqu'à quel point les documents archéologiques de Păcuiul lui Soare sont susceptibles d'attester la présence sur les lieux d'une métropole. Si nous nous en sommes abstenu, c'est que les données dont nous disposons à cet égard n'ont pas une valeur absolue. Au fond, l'existence d'une métropole ne saurait être véritablement attestée du point de vue archéologique que par la découverte d'une église métropolitaine. Or, vu ce qu'il reste de nos jours du site de Pacuiul lui Soare, dont seule la sixième partie n'est pas engloutie par les eaux du Danube, on ne peut plus envisager, hélas, la découverte d'une telle église. Les seules preuves concrètes du culte pratiqué à Păcuiul lui Soare, chrétiennes en effet par leurs forme et signification et datées des XIIIe - XIVe siècles, alors que Vicina était un siège métropolitain, sont les nombreuses croix de bronze, plomb ou argent, revêtant la forme d'un reliquaire (fig. 12) ou toutes simples, trouvées là. C'est aux fouilles futures de nous montrer jusqu'à quel point de telles preuves peuvent être prises en considération dans notre débat ¹²⁴.

* * *

En admettant la localisation de Vicina à Păcuiul lui Soare, on est en droit de se demander quelles furent les circonstances historiques qui déterminèrent le rapide épanouissement de ce centre, au point de devenir vers le milieu du XIIIe siècle la cité commerciale la plus importante du Bas-Danube et le siège d'une métropole.

On sait que la révolte des Asan en 1186 fut le signal de la fondation de l'Empire roumano-bulgare. Il est difficile pour le moment de préciser les frontières initiales de cet Empire. Mais il semble certain que la ville de Dorostolon n'entra pas en 1186 dans l'ensemble du tzarat de Tyrnovo, continuant à rester sous le contrôle byzantin, fait d'ailleurs tout naturel compte tenu de ce que l'attention des Asan porta tout d'abord sur la partie occidentale du tzarat. C'est ce qui explique

124. En même temps, il reste à déterminer aussi les éventuels vestiges franciscains, car on sait qu'à Vicina il y a eu, pendant un certain temps, un couvent franciscain (apud Gh.I. Brătianu, *op.cit.*, p. 59). A l'époque où les Tartares dominaient à Vicina, le centre franciscain de l'endroit faisait partie de la Tartarie A-quillonnaire.

aussi pourquoi leur capitale, au lieu de s'installer à Preslav, comme on s'y serait attendu, fut fixée à Tyrnovo sur la Iantra.

Au cours de la première moitié du XIIIe à un moment qu'on ne peut encore mieux préciser, la frontière (si on peut lui donner ce nom) de Tzarat roumano-bulgare et les possessions byzantines de Dobroudja subirent une rectification au dépens de ces-dernières. Dès lors, exceptant un bref intervalle au début du XIVe siècle ¹²⁵, Dorostolon (Siliistra) cessera d'être une ville byzantine. Cette perte de Dorostolon enregistrée par les Byzantins intervenait juste à une époque où les territoires de la gauche du Danube venaient de commencer, après une longue occupation petchénegue et cumane, un certain développement économique et socio-politique. Or, au moment où les intérêts byzantins dans la région du Bas-Danube connaissaient un rebondissement, il convenait de combler dans les plus brefs délais le vide laissé par Dorostolon sur le plan administratif, économique, politique et religieux. Il fallait donc qu'un autre centre urbain, placé dans le proche voisinage de l'ancienne capitale, prenne d'urgence la relève. Cette nouvelle «capitale» ne pouvait être que Păcuiul lui Soare, car il n'y avait pas d'autre cité dans le voisinage aussi appropriée aux intérêts byzantins.

Certains spécialistes ont tenté l'interprétation étymologique du nom de cette localité: Vicina, Vezina, Vecina — enclins d'y voir un nom roumain: vecina «la voisine» ¹²⁶. Si tel était le cas, le nom de la cité marquerait la proximité, proximité d'un autre point, plus important, dans notre cas d'une autre ville. Or, le centre de Păcuiul lui Soare était *voisin* de Silistra.

Comme de juste, l'hypothèse localisant Vicina à Păcuiul lui Soare jette un jour nouveau sur bon nombre de problèmes se rapportant aux régions bas-danubiennes. L'un d'entre eux porte sur le rôle éventuel de cette ville le développement économique et socio-politique des pays de Valachie et d'Olténie. Car, il est bien entendu que, localisée à Păcuiul lui Soare, Vicina ne saurait plus constituer la fenêtre maritime de la Moldavie, mais bien celle des territoires qui composèrent le voïvodat de Seneslav et plus tard de la principauté de Valachie sous le premier Basarab ¹²⁷.

125. V. ci-dessus, note.

126. P.S. Năsturel, *op.cit.*, p. 300; C.C. Giurescu, *op.cit.*, p. 683-684.

127. Cf. également les considérations historiques d'Alexandru Elian, *Moldova și Bizantul în secolul al XV-lea* (dans le recueil *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, ouvrage collectif, Bucarest, 1964 p. 156, note 3), ainsi que sa

Nous nous sommes penché dans la présente étude tout à la fois sur un site, désormais célèbre, dont nous connaissons bien l'emplacement sans être absolument sûrs de son nom, et sur une ville antique, elle aussi célèbre, dont le nom est connu sans qu'on puisse encore la situer en toute certitude. En fait, nous avons essayé de transformer deux inconnues de l'histoire des régions bas-danubiennes en un repère de recherche à venir.

conclusion (p. 158): «au stade actuel de nos connaissances, nous ne persons pas qu'il puisse être question d'une influence byzantine s'exerçant en Moldavie aux XIVe - XVe siècles à travers la Dobroudja». Cette conclusion se dégage tout naturellement non d'une étude spéciale consacrée à Vicina, mais de la juste appréciation des vestiges byzantins dans la région du Bas-Danube. Ceci ne l'empêche pas de constituer encore un argument, indirect il est vrai, plaidant contre une localisation de Vicina à proximité de la Moldavie.

Η ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ ΙΩΗΛ*

ΕΥΔ. Θ. ΤΣΟΛΑΚΗΣ/Θεσσαλονίκη

* 'Ανακοίνωση στα πλαίσια τῶν ἐπιστημονικῶν ἀνακοινώσεων τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν (περίοδος 1974-75).

Σε παλαιότερο δημοσίευσμά του ὁ Ο. Mazal¹ ἐξέτασε τὴν σχέση τῶν δύο χειρογράφων — τῶν χφφ δηλαδή Vatic. gr. 483, 14ου αἰ. (=V) καὶ Vindob. theol. gr. 304, περὶ τὸ 1300 (=W)² — τὰ ὁποῖα παραδίδουν τὸ κείμενο τοῦ χρονογραφικοῦ ἔργου τοῦ Ἰωήλ καὶ κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι, ὡς πρὸς τὸ κείμενο τοῦτο, τὰ δύο αὐτὰ χφφ, παρόλο ποὺ δὲν ἔχουν μεταξύ τους ἄμεση ἐξάρτηση, κατὰγονται ὅμως ἀπὸ κοινὸ ἀπώτερο πρότυπο³. Στὸ συμπέρασμα τοῦ αὐτοῦ ὁ Ο. Mazal ὁδηγήθηκε ἀπὸ τὴν διαπίστωση ὅτι στὸ χφ V διαβάζουμε: ὁ δὲ βασιλεὺς Μαρκιανὸς στεφθεὶς τοὺς πόδας καὶ ἀρρωστήσας ἐπὶ μῆνας πέντε ἐτελεύτησεν⁴, γεγονὸς ποὺ ὁδήγησε τὸν πρῶτο ἐκδότῃ τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωήλ, τὸν Λέοντα Ἀλλάτιο, ποὺ καὶ αὐτὸς διάβασε στὸ παραπάνω χωρίο στεφθεὶς τοὺς πόδας, νὰ σημειώσῃ χάσμα μεταξύ τῶν λέξεων στεφθεὶς καὶ τοὺς πόδας⁵, ἐπειδὴ τὸ χωρίο, ἂν πράγματι μᾶς παραδίδεται ἔτσι, εἶναι ἀκατανόητο. Διαπίστωσε ἀκόμη ὁ Ο. Mazal ὅτι καὶ στὸ χφ W τὸ χωρίο ποὺ ἀνέφερα παραδίδεται κατὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο⁶. Ἡ ὑπαρξη, συνεπῶς, ἑνὸς κοινοῦ χάσματος στὰ χφφ V καὶ W δὲν μπορούσε παρὰ νὰ ὁδηγήσῃ τὸν Ο. Mazal στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ δύο αὐτὰ χφφ κατὰγονται ἀπὸ τὸ ἴδιο κοινὸ ἀπώτερο πρότυπο.

Στὸ χφ ὅμως 349 τῆς μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἀγίου Ὁρους, 14ου αἰ. (=A) στὸ ὁποῖο μᾶς παραδίδεται ἐπίσης⁷, ὅπως εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσω⁸, τὸ κείμενο τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωήλ, διαβάζουμε (φ. 56^v): ὁ δὲ βασιλεὺς Μαρκιανὸς σ τ υ φ θ ε ἰς τοὺς πόδας καὶ ἀρρωστήσας ἐπὶ μῆνας πέντε ἐτελεύτησεν καί, συνεπῶς, τὸ χωρίο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, σύμφωνα μὲ τὴν

1. Ο. Mazal, Zur Überlieferung der Chronik des Joel, JÖBG 16, 1967, 127-131.

2. Ἄς προσθέσω ὅτι ἡ Χρονογραφία τοῦ Ἰωήλ παραδίδεται καὶ ἀπὸ τὸ ἀπόγραφο τοῦ χφ V, τὸ χφ Barber. gr. 192 (=B). Ἡ ἀντιγραφή του ἔγινε ἀπὸ τὸν Λέοντα Ἀλλάτιο· βλ. Ο. Mazal, ὁ.π., σ. 128.

3. Ο. Mazal, ὁ.π., σ. 129.

4. Ὁ.π., σ. 129.

5. σ. 41, 14-15 (ἐκδ. Βόνν.). Ἡ ἐκδοση τοῦ Ἰωήλ ἀπὸ τὸν Imm. Bekker στὸ Corpus τῆς Βόννης δὲν εἶναι οὐσιαστικὰ παρὰ ἀνατύπωση τῆς ε.ρ. τοῦ κειμένου τούτου στὸ Corpus τῶν Παρισίων ἀπὸ τὸν Λέοντα Ἀλλάτιο (1651). Βλ. K. Krumbacher, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, μτφρ. Γ. Σωτηριάδου, τ. Α', Ἀθῆναι 1897, σ. 782.

6. Ο. Mazal, ὁ.π.

7. φφ. 21^r-82^v.

8. Εὐδ. Θ. Τσολάκη, "Ἐνα νέο χειρόγραφο τῆς «Χρονογραφίας ἐν συνόψει» τοῦ Ἰωήλ, ΦΙΛΤΡΑ, Τιμητικὸς τόμος Σ. Γ. Καψωμένου, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 291-303. Τὸ γεγὸς ὅτι καὶ στὸ χφ A παραδίδεται τὸ κείμενο τοῦ Ἰωήλ τὸ ἀγνοοῦσε, φυσικά, ὁ Ο. Mazal.

παράδοσή του ἀπὸ τὸ χφ Α, δὲν παρουσιάζει προβλήματα. Τὸ ρ. στύφω ση-
μαίνει καὶ «συστέλλω, συμμαζεύω», καὶ θὰ μπορούσαμε νὰ μεταφράσωμε
τὴν φρ. *στυφθεὶς τοὺς πόδας*: «τοῦ πιάστηκαν τὰ πόδια». Ὅτι ἡ γραφή τοῦ
χφ Α εἶναι ἡ ὀρθὴ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Στὸ χρονογραφικὸ
ἔργο τοῦ Μαλάλα διαβάζομε: καὶ ὀργισθεὶς (ὁ Μαρκιανὸς) διὰ τὴν ταραχὴν
ἐστύφθη τοὺς πόδας αὐτοῦ· καὶ ἐξ αὐτοῦ ἀρρωστήσας ἐπὶ μῆνας πέντε καὶ
σαπείς ἐτελεύτα ὡν ἐνιαυτῶν ξε' ⁹, καὶ στὴν Χρονογραφίᾳ τοῦ Γεωργίου μο-
ναχοῦ: *στυφθεὶς δὲ τοὺς πόδας αὐτοῦ καὶ ἀρρωστήσας ἐπὶ μῆνας ε' ὁ βασι-*
λεὺς Μαρκιανὸς ἐτελεύτησεν ¹⁰.

Θὰ μπορούσαμε, συνεπῶς, νὰ ὑποθέσωμε ὅτι στὰ δύο αὐτὰ χφφ (V καὶ
W) δὲν ἔχομε χάσμα μεταξὺ τῶν λέξεων *στεφθεὶς* καὶ *τοὺς πόδας* ἀλλὰ ἀντι-
γραφικὸ σφάλμα σὲ κοινὸ ἀπώτερο πρότυπό τους (*στεφθεὶς* ἀντὶ *στυφθεὶς*).
Ὅπως εἶχα ὅμως τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσω ἀπὸ φωτογραφίες τῶν χφφ
V καὶ W, πὺ ἐχῶ στὴν διάθεσή μου, καὶ στὰ δύο αὐτὰ χφφ διαβάζομε σ τ υ-
φ θ ε ῖ ς καὶ ὄχι *στεφθεὶς* ¹¹. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ τὸ γεγονὸς ἐξ ἄλλου ὅτι
στὸ διάστημα πὺ μεσολάβησε ἀπὸ τὴν δημοσίευση τῆς μελέτης τοῦ Ο. Ma-
zal ἔγινε γνωστὸ καὶ τρίτο χφ πὺ διασώζει τὸ χρονογραφικὸ ἔργο τοῦ Ἰωήλ,
τὸ χφ Α, ἐπιβάλλουν, ἔχομε τὴν γνώμη, τὴν ἐπανεξέταση τῆς σχέσεως τῶν
χφφ αὐτῶν μεταξὺ τους καὶ τὸν ἐξ ὑπαρχῆς καταρτισμὸ τοῦ Στέμματος τῆς
χειρογράφου παραδόσεως τοῦ «Χρονογράφου ἐν συνόψει» τοῦ Ἰωήλ ¹².

Στὴν ἐπανεξέταση τῆς σχέσεως μεταξὺ τῶν χφφ V, W καὶ Α πὺ ἐπι-
χειρήσαμε, κρίναμε ἀναγκαῖο νὰ ἔχομε παράλληλα ὑπόψην μας τὸ κείμενο
τοῦ χρονογραφικοῦ ἔργου τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ, ἐπειδὴ, ὅπως εἶναι γνωστὸ,
τὸ κείμενο τοῦτο ὑπῆρξε ἡ πηγὴ τοῦ Ἰωήλ γιὰ τὴν ἐξιστόρηση τῶν γεγονό-
των ἕως τὸ 948, καὶ τὰ κείμενα τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση
καὶ τῆς «Συνέχειάς» της, τίς πηγές δηλαδὴ τοῦ Ἰωήλ γιὰ τὰ γεγονότα ὕστε-
ρα ἀπὸ τὸ 948 ¹³.

9. σ. 368, 17-19 (ἐκδ. Βόνν.).

10. PG, τ. 110, στ. 756B. Στὸ κείμενο τῆς Χρονογραφίας τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ,
πὺ ἐκδίδει ὁ De Boor, δὲν μνημονεύεται ὁ θάνατος τοῦ αὐτοκράτορα Μαρκιανοῦ (Γεωργί-
ου μοναχοῦ, Χρονικὸν σύντομον, Λιψία 1904, σ. 610, 7-616, 3)· βλ. καὶ ὑποσ. 13. Ἐὰς
προσθέσω ὅτι ἡ ἔκφραση *στύφωμαι τοὺς πόδας* ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλο χωρίο τοῦ Μαλάλα (σ.
291, 8: *τοὺς πόδας στυφόμενος*) καὶ στὴν Χρονογραφίᾳ τοῦ Θεοφάνους (σ. 247, 30-31,
ἐκδ. De Boor: *Ἦν γὰρ ὁ βασιλεὺς στυφόμενος τοὺς πόδας καὶ τὸ πλεῖον κατακείμενος*)·
πρβλ. G. W. Lampe, A Patristic Greek Lexicon, λ. *στύφω*.

11. V, φ. 121 r· W, φ. 246 r. Ἐὰς προσθέσω ὅτι μόνον στὸ χφ Β (σ. 16) διαβάζομε,
ἀπὸ ἀντιγραφικὸ, προφανῶς, σφάλμα τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου, *στεφθεὶς*· βλ. καὶ Εἰδ. Θ.
Τσολάκη, ὁ.π., σ. 292.

12. Ὅπως τιτλοφορεῖται τὸ ἔργο στὸ χφ V, φ. 104 r, στὸ χφ Β, σ. 9, καὶ στὸ χφ
W, φ. 229 r. Στὸ χφ Α τὸ χρονογραφικὸ ἔργο τοῦ Ἰωήλ παραδίδεται ἀκέφαλο.

13. Βλ. Krumbacher, ὁ.π., σ. 782. Ἐπειδὴ τὸ κείμενο τῆς Χρονογραφίας τοῦ Γεωργίου

Ἡ παραβολὴ τοῦ κειμένου μᾶς ἐπιτρέπει τὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ χφφ V καὶ A δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν κάποια ἀμεσώτερη μεταξὺ τους σχέση, ἐπειδὴ δὲν διαπιστώνονται στὰ δύο αὐτὰ χφφ κοινὲς παραλείψεις λέξεων ἢ φράσεων. Δὲν διαπιστώνονται ἐπίσης κοινὲς παραλείψεις καὶ μεταξὺ τῶν χφφ V καὶ W καὶ πρέπει γιὰ τὸν λόγον τοῦτο, νὰ ἀποκλείσωμε τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι τὰ δύο αὐτὰ χφφ κατὰγονται ἀπὸ κοινὸ πρότυπο. Τὸ γεγονός ὅτι στὰ χφφ V (φ. 121^v) καὶ W (φ. 246^v) διαβάζομε ¹⁴: ἀδιάφθαρτός ἐστιν, ἀδιάλντος μέχρι τοῦ νῦν, τῆς ἀειπαρθένου τὸ θαῦμα σαφῶς κηρύττουσα, ἐνῶ στὸ χφ A (φ. 57^r): ἀδιάφθαρτός ἐστι καὶ ἡ ἀδιάλντος μέχρι τοῦ νῦν, τῆς ἀειπαρθένου τὸ θαῦμα σαφῶς κηρύττουσα, εἶναι χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία. Καὶ μετὴν παράλειψιν τοῦ καὶ δὲν διαταράσσεται τὸ νόημα, ἐὰν στήξωμε μετὰ κόμμα ὕστερα ἀπὸ τὴν λ. ἐστιν. Φαίνεται πιθανότερον ὅτι τὸ καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ μίαν ἀκόμη προσθήκην τοῦ ἀντιγραφέου τοῦ χφ A ἢ προσθήκην στὸ πρότυπον τοῦ χφ αὐτοῦ ¹⁵.

Κοινὲς παραλείψεις στὰ χφφ W καὶ A ποὺ δημιουργοῦν κάποια διαταραχὴ στὸ κείμενον μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν χειρογράφων ὑπάρχει κάποια στενώτερη σχέση, κοινὴ δηλαδὴ ἀπώτερον πρότυπον. Ἀπὸ τίς παραλείψεις αὐτὲς ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνά μας παρουσιάζουν οἱ ἀκόλουθοι:

χφφ W, A

χφ V

σ. 60, 9: καὶ τὸ γένος ἀναφέρων εἰς Φώτιον πατριάρχην (W, 253^v. A, 76^r) ¹⁶.

καὶ τὸ γένος ἀναφέρων εἰς Φώτιον τὸν πατριάρχην (128^v).

σ. 63, 22: Ὁ Κομνηνὸς Ἰσαάκιος τὴν βασιλείαν ἀναζωσάμενος (W, 255^r. A, 79^v).

Ὁ οὗτος ¹⁷ Κομνηνὸς Ἰσαάκιος τὴν βασιλείαν ἀναζωσάμενος (130^r).

μοναχοῦ μᾶς ἔχει διασωθῇ σὲ περισσότερες ἀπὸ μίαν «ἐκδόσεις» (βλ. Krumbacher, δ.π., σ. 722) ἢ ἔρευνά μας εἶχε ὑπόψιν τῆς καὶ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου τούτου ἀπὸ τὸν De Boor (τ. I-II, Λιψία 1904) καὶ τὴν ἔκδοσιν τοῦ E. de Muralt ἀπὸ τὴν ἀνατύπωσιν τῆς στήν PG, τ. 110.

14. σ. 42, 9-10.

15. Παρόλο ποῦ θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσωμε ὅτι ἡ παράλειψιν τοῦ καὶ ὀφείλεται ἴσως σὲ ἀντιγραφικὸ σφάλμα κάποιου ἀντιγραφέου σὲ κοινὸ πρότυπον τῶν V καὶ W ποῦ προέκυψε ἀπὸ τὴν γειννίασιν τῶν δύο συντομογραφιῶν, τοῦ ἐστι καὶ τοῦ καὶ.

16. Βλ. καὶ Ἰωάννου Σκυλίτση, Σύνοψις Ἱστοριῶν, ἔκδ. Io. Thurn, Ioannis Scylitzae, Synopsis Historiarum (CFHB, vol. V) Βερολίνο 1973, σ. 341, 12, ὅπου διαβάζομε: καὶ τὸ γένος ἀναφέρων πρὸς Φώτιον τὸν πατριάρχην. Ὅπως εἶναι γνωστὸ (βλ. Krumbacher, δ.π., σ. 782) πηγὴ τοῦ Ἰωήλ γιὰ τὰ γεγονότα ὕστερα ἀπὸ τὸ 948 ὑπῆρξε τὸ χρονολογικὸν ἔργον τοῦ Σκυλίτση.

17. Τὸ οὗν ὑπάρχει στὴν ἀρχὴ πολλῶν παραγράφων· π.χ., σ. 54, 4: Μετὰ οὗν Μι-

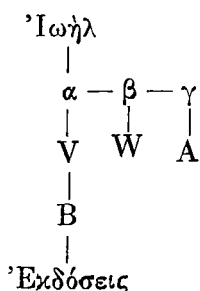
σ. 64, 25: ἦσαν δὲ καὶ θυγατέ-
ρες τρεῖς (W, 256^r. A, 81^r).

ἦσαν δὲ αὐτῶ καὶ θυγατέρες
τρεῖς (130^v).

σ. 66, 16: ὁ ἀνεψιὸς Ἀλέξιος
μειράκιον ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἰσαακίου
(W, 257^v. A, 82^v).

ὁ ἀνεψιὸς Ἀλέξιος μειράκιον ὡς
ὁ υἱὸς αὐτοῦ Ἰσαακίου (131^v)¹⁸.

Σύμφωνα μὲ τὰ προηγούμενα καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἔχομε λόγους
γιὰ νὰ μὴν δεχθοῦμε κοινὴ καταγωγὴ τῶν χφφ V, W καὶ A, θὰ μπορού-
σαμε νὰ καταρτίσωμε τὸ Στέμμα τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ κει-
μένου τοῦ Ἰωὴλ κατὰ τὸ ἀκόλουθο σχῆμα:

Ἡ σχηματικὴ αὐτὴ παράσταση τῆς σχέσεως μεταξὺ τῶν χειρογράφων
ποὺ ἀποτελοῦν τὴν χειρόγραφη παράδοση τοῦ χρονογραφικοῦ ἔργου τοῦ Ἰωὴλ,
ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες ἀκόμη παρατηρήσεις: στὴν ἀπώτερη
κοινὴ καταγωγὴ τῶν χφφ V, W καὶ A ἀπὸ τὸ ἴδιο πρότυπο μᾶς ὁδηγοῦν τὰ
ἀκόλουθα κοινὰ λάθη μεταξὺ τῶν τριῶν αὐτῶν χειρογράφων. Διαβάζομε:
*Μετά δὲ Ῥῶμον ὑπὸ ὑπάτου καὶ στρατηγῶν τῆς Ῥώμης διοικουμένης*¹⁹,
ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ: *Μετά δὲ Ῥῶμον ὑπὸ ὑπ' αὐτῶν καὶ στρατηγῶν τῆς Ῥώμης*
*διοικουμένης*²⁰. Πιὸ κάτω: *ὅς μετὰ στρατοῦ ἐπελθὼν καὶ τοὺς Γαλλίους*
*(Γαλίους A) παραλαβὼν πάντας ἀνείλε*²¹, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ: *ὅς μετὰ στρατοῦ*

χαήλ... σ. 56, 17: Ἀλέξανδρος οὖν ἐβασίλευσεν... σ. 59, 21: Μετὰ οὖν τὸν Τζιμι-
σκῆ... 63, 3: Τῆς οὖν ἀρχῆς... σ. 65, 9: κατέσχον οὖν τὰ σκῆπτρα...

18. Ἄς προσθέσω στὴν θέσιν αὐτὴ ὅτι στὰ χφφ W καὶ A παραλείπεται καὶ ἡ φρ.:
καὶ ἡ περιβλεπτος Κωνσταντίνου διὰ τὰς τοιαύτας ἀνοσιουργίας παρεδόθη τοῖς Ἰταλοῖς
(σ. 66, 20-21). Θὰ μπορούσε ὅμως νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ φρ. αὐτὴ ἀποτελεῖ προσθήκη τοῦ
ἀντιγραφέα τοῦ χφ V ἢ τοῦ ἀντιγραφέα τοῦ ἀμέσου προτύπου τοῦ χφ V.

19. σ. 6, 13 (V, φ. 105^v. W, φ. 230^v. A, φ. 23^v).

20. Πρβλ. καὶ Γεωργίου μοναχοῦ, Χρονικόν, σ. 23, 24-25: Μετὰ δὲ Ῥῶμον συνέβη
τὴν Ῥώμην ὑπὸ ὑπάτων διοικεῖσθαι καὶ στρατηγῶν ἔτη υἑξ' [PG 110, στ. 65C: Μετὰ
δὲ Ῥῶμον συνέβη τὴν Ῥώμην ὑπὸ ὑπάτων διοικεῖσθαι καὶ στρατηγῶν ἔτη υἑξ'].

21. σ. 6, 20 (V, φ. 105^v. W, φ. 230^v. A, φ. 23^v).

ἐπελθὼν καὶ τοὺς Γάλλους παραλαβὼν πάντας ἀνείλε ²². Πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι λίγο πιδὶ πάνω ἔχομε καὶ στὰ τρία χφφ τὴν ὀρθὴν γραφὴν Γάλλων ἀντὶ Γαλλίων ²³. Στὴν σ. 16, 8-9 τοῦ κειμένου (ἐκδ. Βόνν.) διαβάζομε: Μετὰ δὲ Ἀμασίαν ἐβασίλευσεν Ὁζίας, ὁ καὶ Ἀζαρίας, υἱὸς αὐτοῦ ἔτη νβ'. Τὸ αὐτοῦ ἀποτελεῖ προσθήκη τοῦ ἐκδότη, ὅπως μποροῦμε νὰ διαπιστώσωμε ἀπὸ τὸ κριτικὸν ὑπόμνημα (9 αὐτοῦ vulgo om.). Τὸ χωρίον ὅμως μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς χειρογράφου παραδόσεως ὡς ἐξῆς: Μετὰ δὲ Ἀμεσίαν ἐβασίλευσεν Ὁζίας ὁ καὶ Ἀζαρίον (Ἀζαρία W, Ἀταρίον A) υἱὸς ἔτη νβ' ²⁴. Ἡ πληροφορία ὅμως ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἀμεσία ἐβασίλευσε ὁ Ὁζίας, ὁ γιὸς τοῦ Ἀζαρία, δὲν εἶναι ὀρθή, ἐπεὶδὴ ὁ Ἀζαρίας ὑπῆρξε γιὸς τοῦ Ἀμεσία. Στὴν Χρονογραφίαν τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ διαβάζομε: Μετὰ δὲ Ἀμεσίαν ἐβασίλευσεν Ὁζίας ὁ καὶ Ἀζαρίας υἱὸς αὐτοῦ... ²⁵ καὶ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη: Ἐν ἔτει εἰκοστῷ καὶ ἐβδόμῳ τῷ Ἱεροβοὰμ βασιλεῖ Ἰσραὴλ ἐβασίλευσεν Ἀζαρίας υἱὸς Ἀμεσσίον βασιλέως Ἰουδα. Υἱὸς ἐκκαίδεκα ἐτῶν ἦν ἐν τῷ βασιλεύειν αὐτὸν καὶ πεντήκοντα δύο ἔτη ἐβασίλευσεν ἐν Ἱερουσαλήμ ²⁶. Πρέπει, συνεπῶς, νὰ δεχθοῦμε γιὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ λάθους ὅτι εἶχε παραλειφθῇ ἴσως σὲ χειρόγραφο ἀπὸ τὸ ὅποιο προέρχεται τὸ κοινὸ πρότυπο τῶν V, W καὶ A ἢ λ. αὐτοῦ καὶ διορθώθηκε στὸ κοινὸ αὐτὸ πρότυπο τὸ ἀκατανόητο ὁ καὶ Ἀζαρίας υἱὸς σὲ ὁ καὶ Ἀζαρίον υἱός. Στὴν σ. 24, 11 διαβάζομε: καὶ τὸν μῆνα Ἰούλιον μετωνόμασε, πρότερον Κυντίλλιον καλούμενον ²⁷, στὴν θέσιν ὅμως τοῦ Κυντίλλιον στὰ χφφ V (φ. 113^r), καὶ A (φ. 39^v) διαβάζομε καυτίλιον καὶ στὸ χφ W (φ. 238^v) καυτήλιον. Πρόκειται γιὰ γραφὴν ποὺ προέκυψε πιθανῶς ἀπὸ παρετυμολογίαν καὶ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὑπῆρχε ἤδη στὸ ἀπώτερο κοινὸ πρότυπο τῶν τριῶν χειρογράφων.

Τὰ κοινὰ λάθη ποὺ ὑπάρχουν μεταξὺ τῶν χφφ VA καὶ VW δὲν παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐρευνά μας, ἐπεὶδὴ δὲν εἶναι παρὰ κοινὰ ἀντιγραφικὰ σφάλματα ²⁸. Ἰδιαίτερον ὅμως ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ἀκόλουθα κοινὰ λάθη μεταξὺ τῶν χφφ W καὶ A, ὥστε νὰ ἐνισχύουν τὴν ἀποψη

22. Πρβλ. καὶ Γεώργιο μοναχό, σ. 24, 8-9: δς καὶ συναγαγὼν πλήθος στρατοῦ καὶ παραλαβὼν τοὺς Γάλλους ἀνείλε πάντας [PG 110, στ. 65D: δς (B²) καὶ συναγαγὼν πλήθος στρατοῦ καὶ παραλαβὼν τοὺς ἄλλους (Γάλλους B²) ἀνείλε πάντας].

23. σ. 6, 16: τῶν οὖν Γάλλων τῇ εἰκάδι τοῦ Σεβτίλιον μηνὸς ἐπελθόντων.

24. V, φ. 109^v· W, φ. 235^r· A, φ. 32^v.

25. "Ο.π., σ. 220, 6-7 [PG 110, στ. 272B (ΝΔ'-ΝΕ')]: Μετὰ δὲ Ἀμεσίαν ἐβασίλευσεν Ὁζίας, ὁ καὶ Ἀζαρίας, ὁ υἱὸς αὐτοῦ.

26. Βασιλειῶν Δ' ιε', 1-2.

27. Πρβλ. καὶ Γεώργιο μοναχό, σ. 293, 15: καὶ τὸν μῆνα Ἰούλιον ὠνόμασε πρότερον Κυντίλιον καλούμενον [PG 110, στ. 349A: καὶ τὸν μῆνα Ἰούλιον ὀνομάσας πρότερον Κυντίλιον καλούμενον].

28. Π.χ. σ. 7, 5 Νεκτανεβὼ VW] Νεκταναβὼ A· 10, 19 Μωυσέως VW] Μωσέως A· 19, 15 Ναμεσίον VA] Ἀμεσίον W· 43, 17 γνομένων VW] γενομένων A.

ὅτι τὰ δύο αὐτὰ χειρόγραφα κατάγονται ἀπὸ κοινὸ ἀπώτερο πρότυπο. Στὰ δύο αὐτὰ χφφ διαβάζομε μεταμέλλημαι ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ μεταμεμέλλημαι (W, φ. 239^r. A, φ. 41^r. σ. 25, 13), ὅπως διαβάζομε καὶ ἐμαρτύρησαν ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ ἐμαρτύρησεν στὸ ἀκόλουθο χωρίο: ἐφ' οὗ Λεωνίδης ὁ ἐπίσκοπος καὶ πατὴρ Ὁριγένους ἐμαρτύρησεν (W, φ. 241^v. A, φ. 47^r. σ. 31, 13-14) στὸ ὁποῖο ὁ λόγος εἶναι προφανῶς γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο ²⁹.

Τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ χφ A ὑπάρχουν, ὅπως διαπιστώσαμε ³⁰, καὶ λέξεις ἢ φράσεις πού παραλείπονται ἀπὸ τὰ δύο ἄλλα χφφ (V καὶ W) θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὴν ἄποψη ὅτι τὰ δύο αὐτὰ χφφ κατάγονται ἀπὸ κοινὸ ἀπώτερο πρότυπο. Ξέρομε ὅμως ἀκόμη ὅτι πηγὴ γιὰ τὴν συγγραφή τοῦ «Χρονογράφου ἐν συνόψει» τοῦ Ἰωὴλ ὑπῆρξε καὶ τὸ χρονογραφικὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ. Πρέπει, συνεπῶς, νὰ δεχθοῦμε ὅτι, ἐὰν οἱ ἐπὶ πλέον λέξεις καὶ φράσεις τοῦ χφ A ὑπῆρχαν στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ Ἰωὴλ καὶ ἐξέπεσαν ἀργότερα σὲ κοινὸ ἀπώτερο πρότυπο τῶν χφφ V καὶ W, τότε οἱ ἴδιες ἢ συγγενεῖς νοηματικὰ λέξεις καὶ φράσεις πρέπει νὰ ἀπαντοῦν στὰ ἀντίστοιχα χωρία τῆς πηγῆς τοῦ Ἰωὴλ, στὴν Χρονογραφίαν δηλαδὴ τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ ³¹.

Ἡ παραβολὴ τοῦ κειμένου τοῦ Ἰωὴλ, ὅπως μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸ χφ A, πρὸς τὰ ἀντίστοιχα χωρία τοῦ χρονογραφικοῦ ἔργου τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ μᾶς ἐπέτρεψε νὰ διαπιστώσωμε ὅτι καμία ἀπὸ τίς ἐπὶ πλέον αὐτὲς λέξεις καὶ φράσεις στὸ χφ A, ἡ ὁποία θὰ εἶχε γιὰ τὴν ἔρευνά μας ἰδιαίτερη, ἐνδεχομένως, βαρύτητα, δὲν ἀπαντᾷ καὶ στὸ κείμενο τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ ³². Ὑπάρχουν ὅμως καὶ περιπτώσεις πού μποροῦν ἴσως νὰ δημιουργήσουν τὴν ἐντύπωση—ἀπαντοῦμε τίς ἴδιες ἢ συγγενεῖς νοηματικὰ λέξεις καὶ φράσεις στὰ ἀντίστοιχα χωρία τῆς Χρονογραφίας τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ—ὅτι ὑπῆρξε κοινὸ πρότυπο τῶν χφφ V καὶ W στὸ ὁποῖο ἐξέπεσαν οἱ λέξεις καὶ φράσεις αὐτές. Ἡ συστηματικότερη ὅμως ἔρευνα τῶν περιπτώσεων αὐτῶν μᾶς ὀδήγησε στὸ συμπέρασμα—γιὰ λόγους πού εἰδικὰ ἀναφέρονται σὲ κάθε περίπτωση—ὅτι

29. Πρβλ. καὶ Γεώργιο μοναχό, σ. 452, 18-19: ἐφ' οὗ Λεωνίδης ὁ ἐπίσκοπος καὶ πατὴρ Ὁριγένους ἐμαρτύρησεν [PG 110, στ. 533B: Ἐπὶ τούτου Λεωνίδης, ὁ πατὴρ Ὁριγένους ἐμαρτύρησεν (ἐπίσκοπος ὦν)].

30. Βλ. Εἰδ. Θ. Τσολάκης, ὁ.π., σ. 298 κέ.

31. Γιὰ τὴν ἔρευνά μας εἴχαμε ὑπόψιν τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ χρονογραφικοῦ ἔργου τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ ἀπὸ τὸν De Boor καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ E. de Muralet. Βλ. καὶ ὑποσ. 13.

32. Π.χ. χφ A, φ. 33^v (σ. 17, 4 Βόνν.): δς καὶ τὸν μέγαν Ἡσαΐαν πρίσας ἐν ξυλίνῳ περιόνι—Γεώργιος μοναχός, σ. 235, 14 (PG 110, στ. 288A). χφ A, φ. 48^v (σ. 33, 11): ἐφ' οὗ πολλοὶ τῶν χριστιανῶν ἐμαρτύρησαν—Γεώργιος μοναχός, σ. 467, 2 [PG 110, στ. 552C: Ἐπὶ Δεκίου ὁ ἅγιος Κυπριανὸς ἐμαρτύρησε, καὶ οἱ ζ' παῖδες οἱ ἐν Ἐφέσῳ καὶ (οἱ δ' ἐν Κρήτῃ), Βαβύλας Ἀντιοχείας, καὶ Φαυανιανὸς Πώμης, καὶ Ἀλέξανδρος Ἱεροσολύμων, καὶ Διονύσιος Ἀλεξανδρείας ἐμαρτύρησαν (καὶ ἄλλοι ἀναρίθμητοι)].

οἱ λέξεις καὶ φράσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν προσθήκες στὸ χφ Α ἢ στὸ πρότυπὸ του, ὅτι δὲν ὑπῆρχαν δηλαδὴ καὶ στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ Ἰωήλ καί, συνεπῶς, δὲν μπορούμε νὰ στηριχθοῦμε σ' αὐτὲς γιὰ νὰ καταλήξωμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ χφφ V καὶ W κατὰγονται ἀπὸ κοινὸ ἀπώτερο πρότυπο. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

1. χφ Α, φ. 32^r V, φ. 109^v W, φ. 234^v (σ. 15, 18 Βόνν.): καὶ ἐποίησε τὸ πονηρὸν ἐνώπιον Κυρίου (ἐνώπιον Κυρίου παραλ. V, W). Στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ (σ. 215, 13-14) διαβάζομε ³³: καὶ ἐποίησε τὸ πονηρὸν ἐνώπιον Κυρίου. Φαίνεται πιθανότερο ὅτι ἡ φράση ἐνώπιον Κυρίου ἔχει προστεθῇ ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα τοῦ χφ Α ἢ τὸν ἀντιγραφέα τοῦ προτύπου του στὸ κείμενο, ἐπειδὴ ἀπαντᾷ καὶ σὲ προηγούμενα παρόμοια χωρία. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν περιπτώσεις κατὰ τίς ὁποῖες παραλείπεται στὸ σύνολο τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ Ἰωήλ ἡ φράση ἐνώπιον Κυρίου, παρόλο ποὺ ἀπαντᾷ στὰ ἀντίστοιχα χωρία τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ ³⁴.
2. χφ Α, φ. 36^r V, φ. 111^v W, φ. 236^v (σ. 20, 6-7): τοῦ δὲ προφήτου ἀποθανόντος καὶ (ἀποθανόντος καὶ παραλ. V, W) ἐνθαπτομένου (θαπτομένου ἐν V, W) τῷ μνήματι νεκρὸς τις ὢν (ὢν παραλ. V, W) ἐν τῷ αὐτῷ (αὐτῷ παραλ. Α) τάφῳ πλησιάσας τοῖς μακαρίοις (μακαρίοις παραλ. Α) ὁστέοις αὐτοῦ (αὐτοῦ παραλ. Α) ἀνέστη. Στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ (σ. 261, 15-16) διαβάζομε ³⁵: ὅστις ἀξιάστος προφήτης τελευτήσας καὶ ταφεὶς ἐν τῷ μνήματι, ἐν αὐτῷ τῷ μνήματι μονόζωνοι Μωαβιτῶν νεκρὸν θάψαντες, καὶ τοῖς ὁστέοις τοῦ μακαρίου προφήτου πλησιάσας ἀνέστη.

Στὸ χωρίο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, προκαλεῖ κάποια ἐντύπωση τὸ ἀποθανόντος καὶ ποὺ διαβάζομε μόνον στὸ χφ Α καὶ ποὺ φαίνεται ὅτι συνδέεται μὲ τὸ τελευτήσας καὶ στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ. Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ καταλήξωμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ χφ Α βρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ Ἰωήλ, ἐπειδὴ ἀμέσως

33. PG 110, στ. 265D (ΜΘ').

34. Π.χ. χφ Α, φ. 35^r V, φ. 110^v W, φ. 263^r (σ. 18, 23-24): καὶ ἐποίησε τὸ πονηρὸν—Γεώργιος μοναχός, σ. 252, 10-11 [PG 110, στ. 305B (Ο')]: καὶ ἐποίησε τὸ πονηρὸν ἐνώπιον Κυρίου. χφ Α, φ. 35^r V, φ. 111^r W, φ. 236^r (σ. 19, 2): καὶ ἐποίησε (ἐποίησε Α) τὸ πονηρὸν—Γεώργιος μοναχός, σ. 252, 14-15 [PG 110, στ. 305C (ΟΒ')]: καὶ ἐποίησε τὸ πονηρὸν ἐνώπιον κυρίου. χφ Α, φ. 35^r V, φ. 111^r W, φ. 236^r (σ. 19, 3-4): καὶ ἐποίησε (ἐποίησε W) τὸ πονηρὸν—Γεώργιος μοναχός, σ. 252, 18-19 [PG 110, στ. 305C (ΟΓ')]: καὶ ἐποίησε τὸ πονηρὸν ἐνώπιον κυρίου.

35. PG, 110, στ. 316A (Π'): ὅστις ἀξιάστος προφήτης τελευτήσας καὶ ταφεὶς ἐν τῷ μνήματι μονόζωνοι Μωαβιτῶν νεκρὸν θάψαντες, καὶ τοῖς ὁστέοις τοῦ μακαρίου προφήτου πλησιάσας ἀνέστη.

πιὸ κάτω στὸ ἴδιο χωρίο διαπιστώνονται σημαντικές ἀποκλίσεις τοῦ χφ Α ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ: ἐνθαπτομένου Α~ταφεῖς ἐν Γεώργιος μοναχός· ὦν Α~παραλ. Γεώργιος μοναχός καὶ χφφ V, W· ἐν τῷ τάφῳ Α~ἐν αὐτῷ τῷ μνήματι Γεώργιος μοναχός³⁶~ἐν τῷ αὐτῷ τάφῳ V, W· τοῖς ὁστέοις Α~τοῖς ὁστέοις τοῦ μακαρίου Γεώργιος μοναχός~τοῖς μακαρίοις ὁστέοις αὐτοῦ V, W· Πρέπει, συνεπῶς, νὰ δεχθοῦμε ὡς πιθανότερο ὅτι ἡ προσθήκη τοῦ ἀποθανόντος καὶ στὸ χφ Α ἔγινε ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα τοῦ ἢ τὸν ἀντιγραφέα τοῦ ἀμέσου προτύπου του, ὁ ὁποῖος ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀντιγραφή τοῦ προηγούμενου χωρίου: ἐφ' οὗ Ἑλισσαῖος ἐτελεύτησε προφητεύσας αὐτοῦ τὴν προτέραν διὰ συμβόλων νίκην κατὰ Σύρων (σ. 20, 4-5), πρόσθεσε τὸ ἀποθανόντος καὶ γιὰ νὰ καταστήσῃ σαφέστερο ἴσως τὸ ἐπόμενο χωρίο.

3. χφ Α, φ 41^v. V, φ. 114^r. W, φ. 239^r (σ. 25, 23-26, 1): οὗ τῷ ιε' ἔτει τῆς αὐτοῦ (αὐτοῦ παραλ. V, W) βασιλείας ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς (Ἰησοῦς Χριστὸς παραλ. V, W). . ἐν δὲ τῷ ιη' ἔτει (ἔτει παραλ. V, W) σταυρωθεῖς (παραλ. Α) ἀνέστη. Στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ (σ. 311, 21-312, 3) διαβάζομε³⁷: καὶ ἐν μὲν τῷ ιε' ἔτει τῆς αὐτοῦ βασιλείας ὁ κύριος ἡμῶν . . ἐν δὲ τῷ ιη' ἔτει τῇ βασιλείας αὐτοῦ σταυρωθεῖς ὁ κύριος ἀνίσταται.

Ὑπάρχει, βέβαια, τὸ αὐτοῦ στὸ χφ Α καὶ στὸν Γεώργιο μοναχό, δὲν δικαιολογεῖται ὅμως συντακτικὰ στὸ χφ Α, ἐφόσον στὴν ἀρχὴ τοῦ χωρίου ἔχομε, στὸ χφ τοῦτο, τὸ οὗ· ἀποτελεῖ, ὅπως καὶ τὸ ἔτει πιὸ κάτω, τὸ πιθανότερο, προσθήκη τοῦ ἀντιγραφέα στὸ χφ Α ἢ στὸ ἄμεσο πρότυπό του. Διαπιστώνομε μάλιστα ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Ἰωήλ, ὅπως μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὰ χφφ V καὶ W, βρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ, ἐπεὶδὴ στὰ χφφ αὐτὰ δὲν ὑπάρχει τὸ Ἰησοῦς Χριστὸς ποὺ δὲν ἀπαντᾷ καὶ στὸν Γεώργιο μοναχό, ἐνῷ διαβάζομε καὶ στὰ δύο αὐτὰ χφφ, ὅπως καὶ στὸν Γεώργιο μοναχό, σταυρωθεῖς.

4. χφ Α, φ. 57^r. V, φ. 121^v. W, φ. 246^v (σ. 42, 10-11): ὁ δὲ γε βασιλεὺς (βασιλεὺς παραλ. Α) μέγας (παραλ. V, W) Λέων δυσεντεριάσας ἀπέθανεν. Στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ (σ. 616, 5-6) διαβάζομε³⁸: Μετὰ δὲ Μαρκιανὸν ἐβασίλευσε Λέων ὁ μέγας ἔτη ιη' καὶ ἀπέθανε δυσεντερικῶς. Ἡ παράλειψή τῆς λ. μέγας στὰ χφφ V καὶ W δὲν ἔχει καμία ἀποδεικτικὴ ἀξία γιὰ τὴν ἔρευνά μας. Τὸ χωρίο τοῦ Γεωργίου μονα-

36. Ἡ λ. αὐτῷ παραλείπεται στὸ κείμενο τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ, ὅπως τὸ ξέρομε ἀπὸ τὴν ἔκδοσή του στὴν PG· βλ. τὴν προηγούμενη ὑποσημείωση.

37. PG, 110, στ. 372C (PIB').

38. PG, 110, στ. 756B (ΣΘ'): Μετὰ Μαρκιανὸν ἐβασίλευσε Λέων ὁ Μέγας ὁ Μακέλλης ἔτη ιη' καὶ ἀπέθανε δυσεντεριάσας.

χοῦ ποὺ παραθέσαμε—βρίσκεται στὴν ἀρχὴ τῆς ἐνότητος στὴν ὁποία ἐξιστορεῖται ἡ βασιλεία τοῦ Λέοντος—ἔχει χωρισθῇ στὸν Ἰωήλ σὲ δύο μέρη. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐξιστορήσεως τῆς βασιλείας τοῦ Λέοντος διαβάζομε στὸν Ἰωήλ [χφ Α, φ. 56^v. V, φ. 121^r. W, φ. 246^r (σ. 41, 16-17)]: Μετὰ δὲ Μαρκιανὸν ἐβασίλευσε Λέων ὁ μέγας ὁ λεγόμενος (λεγόμενος παραλ. Α) Μάκελ ἔτη ιη'. Τὸ χωρίο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ—τὸ δεῦτερο μέρος—βρίσκεται στὸ τέλος τῆς ἐνότητος γιὰ τὴν βασιλεία τοῦ Λέοντος καὶ φαίνεται πιθανότερο ὅτι τὸ μέγας ἔχει προστεθῇ στὸ χφ Α ἢ στὸ πρότυπό του ἀπὸ ἀντιγραφέα ποὺ ἐπανάλαβε ἀπλῶς τὸ γνωστὸ του ἥδη ἐπίθετο τοῦ αὐτοκράτορα, γιὰ νὰ τὸν ξεχωρίσῃ ἴσως καλύτερα ἀπὸ τὸν ἐπόμενον Λέοντα, τὸν Λέοντα τὸν Μικρό.

5. χφ Α, φ. 58^r. V, φ. 122^r. W, φ. 247^r (σ. 43, 6-8): Καὶ Βαρνάβα τοῦ ἀποστόλου τὸ λείψανον εὗρέθη ἐν Κύπρῳ τῇ νήσῳ (ἐν Κύπρῳ τῇ νήσῳ παραλ. V, W) ὑπὸ δένδρον κερατέαν ἔχον ἐπὶ στήθους (στήθος Α) τὸ κατὰ Ματθαῖον (Μᾶρκον Α) εὐαγγέλιον ιδιόγραφον τοῦ Βαρνάβα. Στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ (σ. 618, 21-619, 3) διαβάζομε³⁹: Καὶ Βαρνάβα τοῦ ἀποστόλου τὸ λείψανον εὗρέθη ἐν Κύπρῳ ὑπὸ δένδρον κερατέαν ἔχον ἐπὶ στήθους τὸ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιον ιδιόγραφον τοῦ Βαρνάβα. Θὰ μπορούσαμε στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ὑποθέσωμε κάποια ἀμέσωττερη ἐξάρτηση τοῦ χφ Α ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ, ἐάν ἀπὸ τὸ δεῦτερο τοῦτο κείμενο δὲν ἔλειπε τὸ τῇ νήσῳ καὶ δὲν διαβάζαμε στὸ χφ Α κατὰ Μᾶρκον, ἐνῶ στὰ χφφ V καὶ W — ὅπως καὶ στὸν Γεώργιο μοναχὸ — κατὰ Ματθαῖον. Φαίνεται γιὰ τὸν λόγο τοῦτο πιθανότερο ὅτι ἡ προσθήκη τοῦ ἐν Κύπρῳ τῇ νήσῳ στὸ χφ Α ὀφείλεται ἢ στὸ ἀμέσως ἐπόμενο χωρίο στὸ ὁποῖο διαβάζομε καὶ στὰ τρία χφφ⁴⁰: ἐξ ἧς προφάσεως περιγεγόνῃσι Κύπριοι τοῦ μὴ τελεῖν ὑπὸ Ἀντιόχειαν τὴν κατ' αὐτοὺς μητρόπολιν, ἢ στὸ ἐνδεχόμενο ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς τοῦ χφ Α ἢ ὁ ἀντιγραφεὺς τοῦ ἀμέσου προτύπου του γνώριζε ὅτι τὸ λείψανον τοῦ ἀποστόλου Βαρνάβα βρέθηκε στὴν Κύπρον καὶ πρόσθεσε στὸ χειρόγραφο ποὺ ἀντέγραψε τὴν σχετικὴ πληροφορία.

6. χφ Α, φ. 65^r. V, φ. 125^r. W, φ. 250^r (σ. 49, 22): ἐβασίλευσε (-σεν Α) πάλιν (παραλ. Α) Ἰουστινιανὸς ἐρινότμητος (ἐρινότμητος παραλ. V, W) ἔτη ζ' (ἐπτὰ V). Στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ (σ. 732, 20-21) διαβάζομε⁴¹: ἐβασίλευσε πάλιν Ἰουστινιανὸς ὁ ἐρινογλωσσότμητος ἔτη

39. PG 110, στ. 761 B (5): Βαρνάβα τοῦ ἀποστόλου τὸ λείψανον εὗρεθὲν ἐξ ἀποκαλύψεως ἐν Κύπρῳ (ἐν πόλει Κωνσταντίῳ) ὑπὸ δένδρον κερατέαν, ἔχον ἐπὶ στήθους τὸ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιον ιδιόγραφον τοῦ Βαρνάβα.

40. χφ Α, φ. 58^{r-v}. V, φ. 122^r. W, φ. 247^r (σ. 43, 9-10).

41. PG 110, στ. 905 C (ΣΜΓ'): Ἰουστινιανὸς τὴν βασιλείαν τὸ δεῦτερον ἀπολαβών.

ζ'. Τὸ πιθανότερο καὶ στὸ χωρίο τοῦτο εἶναι ὅτι τὸ ἐπίθετο τοῦ αὐτοκράτορα (*ῥινότμητος*) ἔχει προστεθῇ στὸ χφ Α ἀπὸ ἀντιγραφέα πού τὸ γνόριζε ἀπὸ κάποια ἄλλη πηγὴ καὶ τὸ πρόσθεσε. Ὁ ἀκρωτηριασμός τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' μνημονεύεται ἄλλωστε καὶ στὸ κείμενο — λίγο πιὸ πάνω — τοῦ Ἰωήλ ⁴². Συνηγορεῖ ἀκόμη γιὰ ἓνα παρόμοιο συμπέρασμα καὶ τὸ γεγονός ὅτι στὸ χφ Α παραλείπεται τὸ πάλιν πού διαβάζουμε στὰ χφφ V, W καὶ στὸν Γεώργιο μοναχό ⁴³.

7. χφ Α, φ. 67^r V, φ. 126^r W, φ. 251^r (σ. 52, 4): *ἔβασιλευσε Κωνσταντίνος υἱὸς αὐτοῦ ὁ Κοπρώνυμος* (ὁ *Κοπρώνυμος* παραλ. V, W) *ἔτη λδ'*. Στὸ ἀντίστοιχο χωρίο τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ (σ. 750, 15-16) διαβάζουμε ⁴⁴: *ἔβασιλευσε Κωνσταντίνος ὁ Κοπρώνυμος υἱὸς αὐτοῦ ἔτη λδ'*. Τὸ ἐπίθετο *Κοπρώνυμος* γιὰ τὸν εἰκονομάχο αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Ε' ἦταν πάρα πολὺ γνωστὸ στοὺς Βυζαντινοὺς καί, συνεπῶς, τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἐπίθετο αὐτὸ ἀπαντᾷ μόνο στὸ χφ Α δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ χφ τοῦτο βρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ Ἰωήλ. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχομε ἐπέμβαση ἀντιγραφέα στὸ χφ Α ὁ ὁποῖος πρόσθεσε στὸ κείμενο πού ἀντέγραφε καὶ τὸ ἐπίθετο τοῦ αὐτοκράτορα.

Θεωρῶ ἀκόμη πολὺ πιθανὸ ὅτι οἱ προσθῆκες στὸ χφ Α τῶν περιπτώσεων 4, 5, 6 καὶ 7 εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ ὀφείλονται καὶ σὲ παρασελίδες σημειώσεις κάποιου ἀναγνώστη ἢ κτήτορα πού πέρασαν ἀργότερα ἀπὸ κάποιον ἀντιγραφέα στὸ κείμενο.

* Ἀς προσθέσω ἀκόμη ὅτι ἡ παραβολὴ τοῦ κειμένου τοῦ Ἰωήλ, ὅπως μᾶς παραδίδεται ἀπὸ τὸ χφ Α, πρὸς τὰ ἀντίστοιχα χωρία τῆς Χρονογραφίας τοῦ Ἰωάννου Σκυλίτση καὶ τῆς «Συνέχειας» τῆς — τίς πηγές δηλαδὴ τοῦ Ἰωήλ γιὰ τὰ γεγονότα ὕστερα ἀπὸ τὸ 948 ⁴⁵ — μᾶς ἐπέτρεψε νὰ διαπιστώσωμε ὅτι καμία ἀπὸ τίς προσθῆκες τοῦ χφ Α δὲν ἀπαντᾷ καὶ στὰ δύο αὐτὰ κείμενα. Ἐνίσχυσε ὁμως ἡ παραβολὴ αὐτὴ τὴν ἀποψή μας ὅτι τὰ χφφ W καὶ Α κατὰ γονταὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο κοινὸ ἀπώτερο πρότυπο. Καὶ στὰ δύο αὐτὰ χφφ (W, φ. 255^r Α, φ. 79^r) διαβάζομε: *ἀνάγεται εἰς τὸν αὐτοῦ θρόνον Μιχαὴλ ὁ Κηρουλάριος* ⁴⁶,

42. χφ Α, φ. 64^v V, φ. 124^v W, φ. 249^v (σ. 49, 8): ὁ δὲ Ἰουστινιανὸς ὁ παρὰ Λεοντίου *ῥινοκοπηθείς*.

43. Δὲν κάνω λόγο γιὰ τὴν διαφορὰ *ῥινότμητος* (Α)—*ῥινογλωσσότμητος* (Γεώργιος μοναχός), ἐπειδὴ στὰ χφφ R καὶ V (βλ. κριτ. ὑπόμν.) τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ Γεωργίου μοναχοῦ διαβάζομε *ῥινότμητος*.

44. PG 110, στ. 932B (ΣΝΓ'): *ἔβασιλευσε Κωνσταντίνος ὁ Καβαλινὸς ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἔτη λδ'*.

45. Βλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 16.

46. σ. 63, 9 (Βόνν).

*Ἡ χειρόγρ. παράδοση τοῦ χρονογραφ. ἔργου τοῦ Ἰωήλ
καὶ στὸ κείμενο τῆς κυρίως Χρονογραφίας τοῦ Σκυλίτση
(φ. 130^r) παραλείπεται ἡ λ. αὐτοῦ.*

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Ἀλκμήρης Σταυρίδου - Ζαφράκα, Ἡ συνάντηση Συμεών καὶ Νικολάου Μυστικοῦ (Αὐγούστος 913) στὰ πλαίσια τοῦ βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ. [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται, 3] Κέντρον Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 130.

Le problème du «couronnement» de Syméon (913) a déjà été maintes fois une thème d' examen pour les historiens de la civilisation byzantine. Les plus grands mêmes (Ostrogorsky, Dölger, e. a.) se sont penchés intensivement sur cette question, sans y fournir pourtant une solution définitive ou tout à fait plausible. Mme Zafraka s' est appliqué dans sa thèse doctorale de reviser entièrement le problème, d' en donner le status quaestionis, d' examiner critiquement les différentes «solutions» et de proposer — après un examen minutieux des sources — ses propres conclusions. Elle l' a fait avec application et précision.

Après la bibliographie (pp. 11 - 24), l' auteur consacre la première partie de son étude à la crise bulgare - byzantine de 913 et passe en revue les rapports entre Byzance et les Bulgares sous le règne de Leon VI (pp. 27 - 32), la situation politique en Byzance pendant les dernières années du règne de cet empereur (pp. 33 - 42) et sous Alexandre (pp. 43 - 48), la période de la régence après la disparition de ce dernier et la deuxième guerre byzantino - bulgare (pp. 49 - 57).

Si cette première partie ne constitue d' un côté qu' une introduction générale au *background*, dans lequel se joue le drame du «couronnement» de Syméon, Mme Zafraka a d' autre côté apporté quelques mises au point précieuses surtout à propos de la seconde guerre bulgare - byzantine, qu' elle situe à nouveau — contre Každan — en 913 et de la chronologie de certaines lettres du Patriarche Nicolas (pp. 51 - 56).

Dans la deuxième partie de sa thèse, Mme Zafraka examine le problème du «couronnement» de Syméon. Elle montre d' abord que le Bulgare avait l' intention de remplacer la dynastie macédonienne au trône de Byzance et de créer un empire byzantino - bulgare, et ceci malgré l' influence qu' exerçait sur lui le patriarche de Constantinople, Nicolas le Mystique. Après l' échec du siège de Constantinople en 913, Syméon était cependant obligé d' adapter ses plans aux circonstances et cherchait de s' attacher par un mariage à la maison impériale de Byzance et donnant sa fille au jeune Constantin Porphyrogénète. Mais les régents et l' impératrice Zoë faisaient échouer ces plans (pp. 63 - 67).

Mme Zafraka présente ensuite les différentes théories sur la mystérieuse rencontre entre Syméon et le Patriarche Nicolas en 913 pendant le siège de Constantinople (pp. 68 - 77). Elle passe en revue les théories de *Zlatarsky* (selon lequel Syméon fut couronné «césar»), d' *Ostrogorsky* (selon lequel il s' agit d' un couronnement impériale) et de *Jenkins* (qui prétend que Nicolas a couronné Syméon βασιλεὺς Βουλγαρίας). Mme Zafraka constate à juste titre (p. 75) que ces trois théories ont pour thème centrale *la tromperie*. Selon Jenkins c' est Nicolas qui trompe Syméon (en le couronnant empereur bulgare et non pas byzantin), selon Zlatarsky c' est Syméon qui trompe le peuple bulgare (en prétendant qu' il est couronné empereur), et enfin selon Ostrogorsky c' est Nicolas qui trompe les Byzantins (en camouflant pour eux le couronnement impériale de Syméon). Ensuite viennent la théorie de *Dölger* (qui parle d' une adoption spirituelle de Syméon par Nicolas) et enfin la théorie qui prétend qu' il s' agit tout simplement d' une bénédiction de Syméon et que soutiennent *Amantos, Snegarov, Vojnov, Christophilopoulou et Gschew*. Aux noms secondaires qui se rangent encore du côté d' une de ces théories mentionnées ci - dessus et qui sont cités par Zafraka (*Serghe-raert, Charanis, Dvornik, Angelov, Obolensky, Karlin - Hayter*), on pourrait encore ajouter celui de *R. L. Wolff*¹, qui—sans prendre le parti d' une autre thèse — rejette Ostrogorsky et accepte que Syméon s' est proclamé lui - même empereur des Bulgares et des Romains en 925.

La «Critique du problème» constitue la troisième partie de la thèse sous discussion (pp. 79 - 106). Elle examine d' abord la signification du term ἐπιρριπτάριον, qui ne doit pas être compris comme synonyme d' ἐπιτραχήλιον, mais qui fait partie des vêtements extérieurs des moines et des prêtres (pp. 81 - 84).

En examinant de très près la signification des termes employés par les sources et les arguments contenus dans les différentes théories modernes, Mme Zafraka réfute successivement les théories de la bénédiction, de l' adoption spirituelle et du couronnement (pp. 85 - 98), pour arriver enfin à l' exposition de la signification du couronnement religieux et de la proskynésis du point de vue constitutionnel. Elle conclut que les acclamations constituaient une partie beaucoup plus indispensable du cérémoniel du couronnement impérial que la proskynésis, tandis que le couronnement par le patriarche n' était pas une condition sine qua non (pp.

1. *R. L. Wolff*, The 'Second Bulgarian Empire'. Its Origin and History to 1204, in *Speculum* 24 (1949), pp. 167-206, surtout pp. 169-172.

99 - 106), ce qui est accepté par la grande majorité des savants (mais non pas par tous).

Enfin dans la dernière partie de sa thèse (pp. 107 - 116), Mme Zafraka arrive à un examen profond et critique de toutes les sources sur le problème (Continuation de Théophane, Continuation de Georges Monachos, Pseudo - Syméon, Léon Grammaticos, les chroniques de Scylitzes et de Zonaras, et une partie d' un Logos de 927, éditée par Uspenskij). Selon elle, Syméon, devant les portes de Constantinople, essaia de se faire «adorer» par les archontes byzantins, mais Nicolas lui répondit que la proskynésis par les βασιλικοὶ ἄνθρωποι fut impossible et suggéra que l' adorèrent ceux qui étaient présents, c - à - d. les Bulgares et quelques Byzantins de moindre classe, qui avaient accompagné le patriarche. Non plus, Syméon ne réussit à se faire couronner empereur. Le patriarche lui lut une prière en couvrant sa tête (= de Syméon) avec l' ἐπιρριπτάριον afin de donner au *leadership* du chef bulgare un caractère plus sacré et afin d' élever le prestige moral du Bulgare dans les yeux de ses sujets. Ceci et les succès militaires du Bulgare étaient alors à la base — selon l' auteur — du fait qu' il se proclamait lui - même basileus des Bulgares et des Romains, titre que les Byzantins ne reconnaissaient jamais. En revanche son fils Pierre, qui épousait Marie, petite - fille de Romain Lécapène, recevait *officiellement* de la part des Byzantins le titre de βασιλεὺς Βουλγαρίας.

Ainsi Mme Zafraka a pu reconstruire d' une façon plausible et logique les événements de 913, si importants pour l' histoire de l' état bulgare et les relations bulgare - byzantines. On doit pourtant poser la question si l' on peut vraiment ignorer l' «ἀντὶ στέμματος» et l' «ἀντὶ στεφάνου» dans les textes de la Continuation de Théophane² et de Scylitzes³.

L' étude de Mme Zafraka se termine par une conclusion générale (pp. 117 - 118), et des habiles index de références aux sources (pp. 119 - 124) et de noms propres (pp. 125 - 130).

Il est regrettable que cette belle thèse n' est point suivie par un résumé en une langue internationale. Espérons que Mme Zafraka aura encore l' occasion de publier ses intéressants résultats dans une note ou un article, destiné à un public scientifique plus large.

Johannesburg

B. HENDRICKX

2. éd. Bekker, Bonn, p. 385: «Εὐχὴν οὖν ὁ πατριάρχης ποιήσας ἀντὶ στέμματος, ὡς φασί, τὸ ἑαυτοῦ ἐπιρριπτάριον τῇ αὐτοῦ ἐπέθετο κεφαλῇ».

3. éd. Bekker, Bonn, II, p 282, lign. 20-21: «Ἐπιθέντος (=τοῦ Πατριάρχου), ὡς φασί, τῇ τοῦ βαρβάρου κεφαλῇ ἀντὶ στεφάνου τὸ ἴδιον ἐπιρριπτάριον.

M. Angold, A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaia 1204-1261 (Oxford Historical Monographs), Oxford University Press 1975, σσ. 332.

Όπως πολύ σωστά δηλώνει στον πρόλογό του ο ίδιος ο συγγραφέας το πρόσφατο βιβλίο του M. Angold δεν έχει σκοπό να δώσει μια νέα αφηγηματική ιστορία της περιόδου 1204-1261. Τα ήδη υπάρχοντα έργα του 'Α. Μηλιαράκη ('Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της 'Ηπείρου, 'Αθήναι 1898) και του A. Gardner (The Lascarids of Nicaea. The Story of an Empire in Exile, London 1912), αν και παλιά, καλύπτουν απόλυτα την ιστορία της αυτοκρατορίας της Νικαίας από καθαρά αφηγηματική άποψη. Σκοπός του βιβλίου του M. Angold είναι να δώσει την κοινωνική και διοικητική οργάνωση του κράτους των Λασκαριδών.

Με την αρχή αυτή το βιβλίο χωρίζεται σε πέντε μέρη: Το πρώτο επιγράφεται «ή αυτοκρατορία της Νικαίας και το Βυζάντιο», το δεύτερο αναφέρεται στην «πολιτική και το πολίτευμα», το τρίτο στην «οικονομία και την κοινωνία», το τέταρτο στην «κεντρική διοίκηση» και το πέμπτο στην «επαρχιακή διοίκηση της αυτοκρατορίας της Νικαίας». Έξετάζονται λοιπόν όλα τα θέματα έσωτερικής ιστορίας του κράτους της Νικαίας και γίνεται προσπάθεια να λυθούν όσα προβλήματα δημιουργούνται και σχετίζονται με την στάση των αυτοκρατόρων της δυναστείας των Λασκαριδών σε διοικητικά ή κοινωνικά θέματα της εποχής τους.

Αυτό δεν σημαίνει ότι στο βιβλίο του M. Angold δεν μπορεί να βρῇ κανείς καθαρά ιστορικά γεγονότα. Στο πρώτο μέρος του βιβλίου π.χ. αναπτύσσεται το πρόβλημα της ένδετητας του βυζαντινού κόσμου μετά το 1204 (σελ. 9-33) και περιγράφονται οι πολιτικές και θρησκευτικές σχέσεις της Νικαίας με τους Λατίνους της Κωνσταντινουπόλεως, τους δεσπότες της 'Ηπείρου, τους Βουλγάρους, τους Τούρκους και άλλους γειτονικούς ή πιδ άπομακρυσμένους λαούς, με τους όποιους είχαν έρθει σε έπαφές πολεμικές ή διπλωματικές οι αυτοκράτορες της Νικαίας. 'Ακόμη στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, που αναφέρεται στην πολιτική και το πολίτευμα εκτίθενται με λεπτομέρειες τα γεγονότα τα σχετικά με τον σφετερισμό του θρόνου από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο. Στο κεφάλαιο το σχετικό με την στρατιωτική οργάνωση του κράτους (4ο μέρος) μνημονεύονται όλες οι μεγάλες μάχες που έδωσε ο στρατός της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας στα χρόνια που διοικητικό της κέντρο ήταν ή Νικαία. Καί τέλος στο κεφάλαιο που αναφέρεται στην επαρχιακή διοίκηση (5ο μέρος) παρακολουθεῖ κανείς όλες τις έδαφικές κατακτήσεις του 'Ιωάννη Γ' Βατάτζη και των άλλων αυτοκρατόρων της Νικαίας.

Όπωςδήποτε κύριος σκοπός του βιβλίου είναι να μᾶς δώσει την έσωτερική ιστορία της περιόδου 1204-1261 με κέντρο την Νικαία. Έτσι στο

δεύτερο μέρος εξετάζεται ὁ αὐτοκρατορικὸς θεσμὸς σὰν θεωρία καὶ σὰν πράξη, τὸ ζήτημα τῆς διαδοχῆς, καὶ στὴν συνέχεια οἱ σχέσεις αὐτοκρατόρων καὶ ἐκκλησίας, καθὼς καὶ οἱ σχέσεις τῶν αὐτοκρατόρων μὲ τοὺς τοπικοὺς ἄρχοντες καὶ τοὺς εὐγενεῖς τῆς αὐλῆς. Ἀκολουθεῖ τὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὸν σφετερισμὸ τοῦ θρόνου ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγο.

Στὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου, ὅπου ἐξετάζονται τὰ οἰκονομικὰ τοῦ κράτους καὶ ἡ κοινωνικὴ τρυ δομὴ, ἐκτίθεται ἡ κατάστασις στὶς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τοῦ κράτους, περιγράφονται τὰ σύνορα, ἡ ποιότης τοῦ ἐδάφους καὶ τὰ προϊόντα, ἡ πυκνότης τοῦ πληθυσμοῦ, γίνεται προσπάθεια νὰ ὑπολογιστοῦν οἱ τιμὲς τῶν προϊόντων, ἡ κατάστασις στὶς πόλεις καὶ ἡ κατάστασις τῶν δρόμων καί, τέλος, ἐξετάζεται τὸ ἐμπόριο καὶ τὸ νόμισμα τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας. Πρὶν ἐξετάσῃ τὴν δομὴ τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας στὸ κράτος τῶν Λασκαριδῶν, ὁ συγγραφέας κάνει μιά σύντομη ἀναδρομὴ εἰς τὴν ἐποχὴ τῶν Κομνηνῶν καὶ τῶν Ἀγγέλων καὶ εἰς τὴν συνέχεια ἐπισημαίνει τὴν αὔξησιν τῶν αὐτοκρατορικῶν κτημάτων εἰς τὴν περίοδον μετὰ τὸ 1204. Κατόπιν ἐξετάζεται ὁ πολὺ διαδεδομένος θεσμὸς τῆς προνοίας, ἡ κατάστασις τῶν παροίκων καὶ οἱ διακρίσεις ἀνάμεσα σ' αὐτούς.

Στὸ τέταρτον μέρος ἐρευνᾶται ἡ κεντρικὴ διοίκησις. Ὑστερὰ ἀπὸ τὴν γενικὴν παρατήρησιν ὅτι μετὰ τὸ 1204 ἡ κεντρικὴ διοίκησις ἔχασε τὸν γραφειοκρατικὸν τῆς χαρακτῆρα καὶ ἄρχισε νὰ ἐξαρτᾶται ὅλο καὶ περισσότερον ἀπὸ τὸ πρόσωπον τοῦ αὐτοκράτορος (σελ. 148), ἐξετάζεται τὸ αὐτοκρατορικὸν συμβούλιον καὶ τὰ μέλη του, καθὼς καὶ οἱ πολιτικοὶ ἀξιωματοῦχοι τοῦ κράτους καὶ οἱ δικαιοδοσίαι τους: ὁ μέγας λογοθέτης, ὁ μεσάζων, ὁ πρωτοασηκρήτης, ὁ μυστικὸς κ.ἄ. Στὴν συνέχεια γίνεται προσπάθεια νὰ διερευνηθῇ ποιοὶ ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους τῆς Νικαίας εἶχαν καὶ δικαστικὰς ἀρμοδιότητες καὶ πῶς διεξάγονταν οἱ δίκαι. Ἀκολουθεῖ τὸ κεφάλαιον τὸ σχετικὸ μὲ τὴν προέλευσιν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν ἀξιωματάρχων καὶ ἐρχόμεστε εἰς τὴν στρατιωτικὴν ὀργάνωσιν τῆς αὐτοκρατορίας. Στὸ κεφάλαιον αὐτὸ ἀναφέρονται οἱ ἀξιωματοῦχοι τοῦ στρατοῦ, ἐξετάζεται ἡ προέλευσις τῶν ξένων μισθοφόρων, γίνεται προσπάθεια νὰ ὑπολογισθῇ ἡ ἀριθμητικὴ δύναμις τοῦ στρατοῦ καὶ οἱ μισθοὶ τῶν στρατιωτῶν, καθὼς καὶ ἡ δύναμις, τὸ ἔργον καὶ ἡ στρατολογία ἐντοπίων στρατιωτικῶν. Τὸ κεφάλαιον κλείνει μὲ μίαν σύντομον μνείαν τῶν ναυτικῶν δυνάμεων ποὺ προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν οἱ αὐτοκράτορες τῆς Νικαίας. Στὴν οἰκονομικὴ ὀργάνωσιν τῆς αὐτοκρατορίας ἀναφέρεται τὸ ἐπόμενον κεφάλαιον, ὅπου ἐξετάζονται οἱ φόροι, ἡ ἀρμόδια αὐτοκρατορικὴ ὑπηρεσία (τὸ βεστιάριον), τὰ κτηματολόγια, οἱ οἰκονομικοὶ ἐπόπτες, ὁ προσδιορισμὸς τῶν φόρων καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὅποιον γινόνταν ἡ συγκέντρωσις των.

Στὸ πέμπτον καὶ τελευταῖον μέρος τοῦ βιβλίου ἐξετάζεται ἡ ἐπαρχιακὴ διοίκησις ξεχωριστὰ στὶς ἀνατολικὰς καὶ δυτικὰς ἐπαρχίας τοῦ κράτους. Ἐπισημαίνεται ὁ κατακερματισμὸς τῶν θεμάτων σὲ μικρότερα, οἱ ἀρμοδιότητες

τῶν δουκῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀξιωματούχων στίς ἐπαρχίες, ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση στίς πόλεις καὶ τὰ χωριά τῆς Μ. Ἀσίας, οἱ δικαιοδοσίαι τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν. Ἰδιαίτερα τονίζεται τὸ γεγονός ὅτι οἱ εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες τοῦ κράτους βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία ἐνὸς ἀντιβασιλέα μὲ πλατιά δικαιοδοσία καὶ ὅτι ἐδῶ ἡ διοίκηση ἀσκοῦνταν κυρίως ἀπὸ τὰ κάστρα μὲ διορισμένους ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα ἢ τὸν ἀντιβασιλέα ὑπαλλήλους (κεφαλαὶ—πρόδρομοι τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων). Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ γενικὴ κρίσις τοῦ συγγραφέα (σελ. 277) ὅτι ἡ διοίκηση στὰ χρόνια τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας δὲν εἶναι πάντοτε στιβαρὴ καὶ ἀψευδάδιαστη. Ὅπως δὲποτε ὅμως, ἂν τὴν συγκρίνῃ κανεὶς μὲ τὴν διοίκηση στὰ χρόνια τῶν Ἀγγέλων ἢ στὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων παρουσιάζεται σὰν ἕνας πολὺ πιὸ ζωντανὸς ὀργανισμός. Αὕτῃ ἦταν καὶ ἡ ἐντύπωση τῶν συγχρόνων της καὶ αὕτῃ εἶναι ἡ μεγάλη ἐπιτυχία τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Νικαίας.

Αὐτὰ εἶναι τὰ θέματα ποὺ διερευνᾷ ὁ Μ. Angold στὸ βιβλίον του. Τὸ πλούσιο ὕλικό ποὺ διαθέτει ἀπὸ ἀφηγηματικὲς πηγὲς καὶ ἀπὸ ἔγγραφα κάνει τὸ ἔργο του πολὺτιμο. Παρόλα αὐτὰ σὲ πολλὰ σημεῖα δὲν κατορθώνει νὰ δώσῃ μιὰ πλήρη ἱστορικὴ σύνθεση, ἀλλὰ μένει σὲ μεμονωμένα παραδείγματα. Π.χ. στὸ κεφάλαιο τὸ σχετικὸ μὲ τὴν δικαιοσύνη (σελ. 166-174) παρακολουθοῦμε ἀρκετὰ παραδείγματα διεξαγωγῆς δικῶν, ἐνῶ ἀφήνουν κενὰ καὶ δημιουργοῦν ἐρωτηματικὰ ὅσα λέγονται γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς δικαιοσύνης γενικά. Ἔτσι καὶ στὸ σημεῖο ὅπου περιγράφονται τὰ διάφορα ἀξιώματα (σελ. 155 κ.έ.) παρακολουθοῦμε οὐσιαστικὰ τὴν καριέρα ὀρισμένων ἀξιωματούχων (Δημητρίου Τορνίκη, Γεωργίου Ἀκροπολίτη κ.ἄ.) καὶ δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ἰδίων τῶν ἀξιωματῶν.

Ἀκόμη θὰ μπορούσε νὰ κάνῃ κανεὶς μερικὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν διάταξιν τῆς ὕλης. Παρακολουθοῦμε π.χ. πρῶτα τὴν συγκέντρωση τῶν φόρων καὶ μετὰ τὴν διαίρεσιν καὶ διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν. Κανονικὰ θὰ περίμενε κανεὶς ἡ διοίκηση τῶν ἐπαρχιῶν νὰ προηγῇ καὶ ἀπὸ τὴν στρατιωτικὴ καὶ ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ὀργάνωση. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ ἀποφεύγονταν ἐπαναλήψεις καὶ θὰ γίνονταν πιὸ φανερὲς οἱ δικαιοδοσίαι τῶν ἐπαρχιακῶν ἀρχόντων.

Καὶ κάτι σχετικὰ μὲ τὸν ὅρο πρόνοια. Ὁ συγγραφέας ἀσχολεῖται ἐκτεταμένα μὲ τὸν θεσμὸ τῆς πρόνοιας. Θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ τονισθῇ περισσύτερο ὅτι στὰ χρόνια αὐτὰ μὲ τὸν ὅρο πρόνοια δὲν ἐννοοῦμε πάντοτε ἕνα μεγάλο κτῆμα. Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐρευνηθῇ ξανά ἡ ἔκτασις καὶ ἡ παραγωγικότης τῶν διαφόρων κτημάτων ποὺ δίνονταν ὡς πρόνοιαι στὰ χρόνια τῶν Λασκαριδῶν. Γιατὶ τότε μόνο θὰ μπορούμε νὰ βγάλουμε θετικὰ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴν διάδοσιν τῶν μεγάλων κτημάτων καὶ τίς σχέσεις τῶν αὐτοκρατόρων τόσο μὲ τοὺς μεγάλους γαιοκτῆμονες τῆς ἐποχῆς ὅσο καὶ μὲ τοὺς

μικροῦς καλλιεργητὲς τῆς γῆς [βλ. H. Glykatzi-Ahrweiler, *La politique agraire des empereurs de Nicée, Byzantion* 28 (1959), σ. 62 καὶ 64].

“Ὅλα αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ μειώσουν τὴν ἀξία τοῦ βιβλίου τοῦ M. Angold ποὺ πραγματικὰ εἶναι πλούσιο σὲ πληροφορίες καὶ ἀντιμετωπίζει διεξοδικὰ τὰ θέματα ἐσωτερικῆς ἱστορίας τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας.

Θεσσαλονίκη

B. NEPANTZH-BAPMAZH

Otto Mazal, Die Prooimien der byzantinischen Patriarchenurkunden. [Byzantina Vindobonensia, 7] Wien 1974, σσ. 247.

Στὸ χῶρο τῆς Βυζαντινῆς Διπλωματικῆς ἰδιαίτερη θέση ἔρχεται νὰ καταλάβῃ τὸ ἔργο αὐτοῦ τοῦ κ. O. Mazal γιὰ τὰ προοίμια τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων. Τὸ γεγονός ὅτι δὲν διαθέτουμε ἓνα ὁλοκληρωμένο ἐγχειρίδιο πατριαρχικῆς Διπλωματικῆς, μολονότι βέβαια ἡ εἰσαγωγή τοῦ F. Dölger γιὰ τὰ πατριαρχικά ἐγγράφα στὸ ἔργο του «Aus den Schatzkammern des heiligen Berges» καὶ πρὸ πάντων οἱ ἐργασίες τοῦ J. Darrouzès¹ ἔχουν καλύψει κατὰ ἓνα μέρος τὸ κενὸ αὐτό, καθιστᾷ τὴν προσφορά τοῦ βιβλίου ἀκόμη πιὸ εὐπρόσδεκτη καὶ ἐξαιρετικὰ σημαντική.

Ἡ νεώτερη ἔρευνα ἔχει ἐξάρει τὴ σημασία τοῦ προοιμίου τῶν βυζαντινῶν καὶ δυτικῶν μεσαιωνικῶν ἐγγράφων ὡς μέσου ἔκφρασης καὶ προβολῆς ὁρισμένων ἰδεῶν² (βλ. εἰσαγωγή σ. 9). Στὰ προοίμια τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων π.χ. περιέχονται στοιχεῖα ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορικὴ θεωρία: προσδιορίζονται ἡ προέλευση τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας, οἱ ιδιότητες καὶ ὑποχρεώσεις τοῦ αὐτοκράτορα ἀπέναντι στὸ Θεὸ καὶ τοὺς ὑπηκόους του³. Τὰ προοίμια τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων ποὺ μελετᾷ ὁ συγγρ. ἀντι-

1. F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, München 1948, σ. 212 κέ. - J. Darrouzès, *Le registre synodal du Patriarcat byzantin au XIVe siècle* [Archives de l' Orient Chrétien, 12], Paris 1971. Τοῦ αὐτοῦ, *Recherches sur les ὁφθαλμοὶ de l' église byzantine*, Paris 1970.

2. F. Dölger, *Die Kaiserurkunde der Byzantiner als Ausdruck ihrer politischen Anschauungen*, *Histor. Zeitschr.* 159 (1938/39) 242 κέ. = *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Ettal 1953, 23 κέ. - H. Fichtenau, *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln*, Graz - Köln 1957.

3. Τὰ στοιχεῖα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορικῆς θεωρίας στὰ προοίμια τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων μελέτησε ὁ H. Hunger, *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden* [Wiener Byzantinische Studien, I], Wien 1964. Βλ. καὶ R. Browning, *Notes on Byzantine Prooimia* [Wiener Byzantinische Studien Bd. I, Supplement], Wien 1966.

κατοπτρίζουν τὴ θεωρίαν τῶν Πατριαρχῶν καὶ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας γενικώτερα πάνω σὲ θέματα θεολογικά, ἐκκλησιαστικά, θέματα σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Κράτους κ.ἄ.

Σκοπὸ τοῦ ὁ συγγρ. ἔθεσε νὰ ἐξετάσῃ τὴ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία ἐμφανίζονται τὰ ρητορικά προοίμια στὰ πατριαρχικά ἔγγραφα καὶ νὰ ἀναλύσῃ τὸ ἰδεολογικὸ περιεχόμενον τῶν προοιμίων (εἰσαγωγή, σ. 11).

Τὸ βιβλίον διαιρεῖται σὲ δύο μέρη: Στὸ α' (σ. 15-63) ὁ συγγρ. ἐξετάζει ποιά εἶδη τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων εἶχαν προοίμιο καὶ μὲ ποιά συχνότητα ἀπαντοῦν τὰ προοίμια στὸ κάθε εἶδος. Στὸ β' μέρος (σ. 75-186) γίνεται ἀνάλυση καὶ διάκριση κατὰ ομάδες τῶν ἰδεῶν ποὺ ἐκφράζονται στὰ προοίμια. Στὸ παράρτημα (σ. 187-239) δίδεται κατάλογος μὲ πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεῖα τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων ποὺ χρησιμοποίησε ὁ συγγρ. στὴν ἔρευνά του. Τὰ ἔγγραφα αὐτά, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνέκδοτα, καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 4-15 αἰ. Τὸ βιβλίον κλείνει μὲ πίνακα προσώπων καὶ πραγμάτων.

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ Διπλωματικὴ τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων παρουσιάζει τὸ α' μέρος τοῦ βιβλίου, ὅπου ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὰ εἶδη τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων, τὴν ὀνομασία των καὶ τὴν ἐξέλιξή της, τὸ περιεχόμενον, τὴ διάρθρωση, τὴν παράδοση καὶ τίς συλλογές κάθε εἵδους. Στὴ μεθόδευση τῆς ἔρευνάς του ὁ συγγρ. προβαίνει σὲ μία γενικὴ διαίρεση τῶν ἐγγράφων ποὺ ἐξετάζει σὲ προσωπικά ἔγγραφα τοῦ Πατριάρχου (persönliche Urkunden des Patriarchen) καὶ σὲ ἔγγραφα ποὺ ἐκδίδονταν ἀπὸ τὸν Πατριάρχη καὶ τὴν Ἐνδημουῖσα Σύνοδο (Urkunden des Patriarches und der Synode). Φοβοῦμαι ὅτι ἡ διάκριση ποὺ ἀποδέχεται ὁ κ. Mazal καὶ ποὺ ἔχει πολλὰ κοινὰ μὲ τὴ διάκριση τοῦ Darrouzès⁴ δὲν καλύπτει ἱκανοποιητικὰ τίς τόσες κατηγορίες τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων. Οἱ σχετικὲς δυσκολίες βέβαια εἶναι μεγάλες, διότι ὁ Πατριάρχης ἐνεργεῖ πολλὰς φορὲς συγχρόνως μὲ τὴ διπλῇ του ἐπίσημῃ ιδιότητι, τοῦ Πατριάρχου καὶ τοῦ προῖσταμένου τῆς συνόδου, καὶ τοῦ ἰδιώτη, γι' αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ καταβληθῇ ἰδιαίτερη προσπάθεια γιὰ τὴν πιὸ ἱκανοποιητικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος. Γράφει π.χ. ὁ συγγρ. (σ. 17-18) ὅτι ὡς προσωπικά ἔγγραφα θεωρεῖ κατὰ κανόνα τὰ πατριαρχικά ἔγγραφα, στὰ ὁποῖα δὲν ἀναφέρεται ἡ Σύνοδος ἢ ποὺ τὸ περιεχόμενό τους δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ συνοδικὴ ἀπόφαση. Παρακάτω ὁμως περιλαμβάνει στὰ προσωπικά ἔγγραφα ἐπιστολές, ὅπου μνημονεύεται ἀπόφαση ἢ γνώμη τῆς Ἐνδημούσης Συνόδου. Π.χ. σ. 23 Ἰωάννης Καματερός: ψήφισμα, R. 1193 (=Ράλλης-Ποτλῆς V, 103-105: σημείωμα συνοδικόν, συνοδικόν ψήφισμα, συνοδικὴ ἀπόφασις), σ. 25 Ἡσαΐας: γράμμα MM I. 101-102. Στὸ κείμενον ἀνα-

4. Ὁ J. Darrouzès, Le registre, σ. 142, τὰ ὀνομάζει actes du patriarche seul καὶ actes du patriarche et du synode (synodaux).

φέρεται: διέγνωσται συνοδικῶς τῇ ἡμῶν μετριότητι. Πβλ. καὶ σ. 26 Ἰωάννης ΙΔ' Καλέκας MM I. 199-201, Κάλλιστος Α' ² MM I. 434-436, 445-448, Ἀντώνιος Δ' ² ἀθώωσις MM II. 236-237 κ.ἄ. Αὐτὰ τὰ ἔγγραφα θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ἀποτελέσουν μία ἰδιαίτερη κατηγορία.

Ὁ χαρακτηρισμὸς ἐξ ἄλλου «προσωπικὰ ἔγγραφα» τοῦ Πατριάρχου εἶναι πολὺ γενικός. Ὁ συγγρ. θὰ ἔπρεπε ἀνάλογα μὲ τὴ διάκριση ποὺ ἔγινε στὰ πολιτικὰ ἔγγραφα ⁵ νὰ προχωρήσῃ σὲ διάκριση τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων σὲ δημόσια ἔγγραφα, στὰ ὁποῖα ὁ Πατριάρχης ὁμιλεῖ ἐξ ὀνόματος τῆς ἀρχῆς τὴν ὁποία ἐκπροσωπεῖ καὶ σὲ ἔγγραφα ἰδιωτικῆς φύσεως, ἂν ὑπάρχουν βέβαια, ὅπου ὁμιλεῖ ὡς ἀπλὸς κληρικὸς καὶ ὡς ἄνθρωπος (π.χ. οἱ παραμυθητικὲς ἐπιστολὲς τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο παρακοιμώμενο καὶ τὸν Ρωμανὸ Λεκαπηνό, R. 637 καὶ 703 ἀντιστοίχως μῆπως εἶναι ἰδιωτικὰ ἔγγραφα;).

Στὴν κατηγορία τῶν ἐγγράφων ποὺ ἐξέδιδε ὁ Πατριάρχης (σ. 19-40) ὁ συγγρ. συγκαταλέγει ἐπίσημες ἐπιστολὲς (offizielle Briefe), ὑπομνήματα ⁶ (σιγίλλια, σιγίλλιώδη γράμματα κ.ἄ.), γράμματα ⁷ καὶ ἰδιαίτερα πατριαρχικὰ ἔγγραφα, ὅπως ὁμολογίαι, εὐχές, διδασκαλίαι, διαθήκες ⁸ κ.ἄ. Κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς ὁρολογίας τῶν ἐγγράφων αὐτῶν φοβοῦμαι ὅτι προκύπτουν ὀρισμένες ἀσάφειες καὶ ἀνακρίβειες. Π.χ. στὴν κατηγορία τῶν offiziellen Briefe ὁ συγγρ. περιλαμβάνει ὀρισμένα ἔγγραφα κατὰ Πατριάρχην μὲ τὴν ἔνδειξη ohne Bezeichnung, ἐνῶ στὸ κείμενο τῶν ἐγγράφων χαρακτηρίζονται αὐτὰ ὡς: γράμμα, γράμματα, γραφή. Ἔτσι π.χ. ὡς γράμμα χαρακτηρίζονται τὰ ἐξῆς ἔγγραφα: MM I. 17-18 (Ἰωάννης ΙΓ' Γλυκύς), MM I. 333-334, 347-350, 350-351 (Φιλῶθος Κόκκινος ¹), MM I. 405-407 (Κάλλιστος Α'), MM II. 314, 320 (Ματθαῖος).

Γράμματα: MM I. 22-25 (Ἰωάννης Γλυκύς), MM I. 129-131 (Ἡσαΐας), MM II. 334-338 (Ματθαῖος).

Γραφή: MM I. 158-162, 162-164 (Ἡσαΐας), MM II. 333 (Ματθαῖος).

Ἐγγραφὸς παρακείμεσις: MM I. 445-448 (Κάλλιστος Α' ²). Γράφε ἐπίσης: πρᾶξις συνοδική MM I. 551-552 (Φιλῶθος ²), προτρεπτήριον γράμμα MM II. 205, ἀθωωτικὸν MM II. 236-237, ἐνταλτήριον γράμμα ἀντὶ ἐνταλμα MM II 256-257 (Ἀντώνιος Δ'), παραίνεσις, διδασκαλία MM I. 436-442 (Κάλλιστος Α'). Διόρθωσε: Φώτιος ψήφος R 545 ἀντὶ 535, κρίσις R 531 ἀντὶ 541.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ διαπίστωση τοῦ συγγραφέα ὅτι τὸ προοίμιο ἀπαντᾷ συχνότερα στὰ offiziellen Briefe τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου, ἐνῶ

5. Βλ. F. Dölger - J. Karayannopoulos, Byzantinische Urkundenlehre. I. Die Kaiserurkunden, München 1968, σ. 24.

6. Βλ. J. Darrouzès, Le registre synodal, σ. 186.

7. Βλ. J. Darrouzès, Le registre synodal, σ. 181. - Τοῦ αὐτοῦ, Recherches σ. 390.

8. J. Darrouzès, Le registre synodal, σ. 168,

στῆς ὑστερης βυζαντινῆς περιόδου τείνει νὰ ἐκλείψῃ. Τὸ ρητορικὸ προοίμιο ἀπουσιάζει κατὰ κανόνα ἀπὸ τὰ γράμματα (σ. 41).

Στὴν κατηγορία τῶν πατριαρχικῶν-συνοδικῶν ἐγγράφων (σ. 47-63) ὁ συγγρ. κατατάσσει ἐγγράφα στὰ ὁποῖα δηλώνονται ἡ δραστηριότητα τῆς Ἐνδημούσης Συνόδου. Στὴν κατηγορία αὕτῃ ἀνήκουν τὰ σημειώματα⁹ (συνοδικὴ διάγνωσις, συνοδικὸς τόμος κ.ἄ.), οἱ ἐπιστολὲς Πατριάρχου καὶ Συνόδου, γράμματα συνοδικά¹⁰, δικαστικὲς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου (διαγνώσεις, ἀποφάσεις κ.ἄ.)¹¹, διοικητικὲς πράξεις (πρᾶξις συνοδική) καὶ ἄλλα ἰδιαιτέρα ἐγγράφα (ὑποτύπωσις, τόμος κ.ἄ.)¹². Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν διερεύνηση τοῦ συγγρ., τὸ προοίμιο ἀπαντᾷ συνήθως σὲ «σημειώματα» ποὺ εἶχαν ὡς περιεχόμενο δογματικὰ θέματα ἢ ἐκκλησιαστικὲς περιπτώσεις μεγάλης σημασίας, ἐνῶ στὶς συνοδικὲς ἀποφάσεις κανονικοῦ δικαίου συνήθως ἀπουσιάζει τὸ προοίμιο. Τὸ προοίμιο δὲν ἀποτελοῦσε συστατικὸ στοιχεῖο τῶν ἐπιστολῶν Πατριάρχου καὶ Συνόδου καὶ τῶν διαγνώσεων, ἐνῶ σποραδικὰ ἀπαντᾷ στὶς πράξεις.

* *

Οἱ ἰδέες ποὺ διατυπώνονται στὰ προοίμια τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων ἐξετάζονται στὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου (σ. 65-186). Ὁ συγγρ. παραθέτει εἰδολογικὰ τὰ κείμενα τῶν προοιμίων μὲ γερμανικὴ μετάφραση. Οἱ ἰδέες αὐτὲς παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καὶ μὲ τὴν κατάταξή τους κατὰ θέματα ποὺ ἔχει ἐπιτύχει ὁ συγγρ. διαπιστώνεται ἡ παράδοση ὀρισμένων θεωριῶν στὶς διάφορες ἐποχὲς τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου πάνω σὲ θέματα οὐσίας τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἀποστολῆς τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἐκκλησίας, πολιτικῆς θεωρίας καὶ φιλοσοφίας.

Στὰ προοίμια τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων διατυπώνονται οἱ θεωρίες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸ Βυζάντιο γιὰ τὰ καθήκοντα τοῦ Πατριάρχου, τὴν οὐσία τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος, τὶς σχέσεις Πατριάρχου καὶ ἐπισκόπων, Ἐπισκόπου καὶ Κοινωνίας, γιὰ τὴν ἱερωσύνη, τὸν μοναχισμό. Συχνὰ στὰ προοίμια βρίσκουμε ἐκφράσεις γιὰ τὴν οὐσία καὶ ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας, θεολογικοὺς ὁρισμοὺς γιὰ τὰ καθήκοντα τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Στὰ προοίμια τῶν πατριαρχικῶν καὶ συνοδικῶν ἐγγράφων διατυπώνονται καὶ οἱ βασικὲς ἀρχὲς ποὺ διέπουν τὶς σχέσεις αὐτοκράτορα καὶ Ἐκκλησίας¹³.

Ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ ἱερωσύνη καὶ ἡ βασιλεία δόθηκαν ἀπὸ τὸν Θεὸ σὲ μιὰ

9. J. Darrouzès, Recherches 390 - Le registre synodal 204.

10. J. Darrouzès, Le registre synodal, σ. 215.

11. J. Darrouzès, Le registre synodal, σ. 218.

12. J. Darrouzès, Le registre synodal, σ. 244.

13. Βλ. σχετικὰ A. Michel, Die Kaisermacht in der Ostkirche (843 - 1204), Darmstadt 1959.

άρμονική συνεργασία για τὸ καλὸ καὶ τὴν πρόοδο τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ὁποία τονίζεται ἤδη στὰ νομοθετικὰ κείμενα τοῦ 6 καὶ 8 αἰ. ἀπαντᾷ καὶ σὲ προοίμια πατριαρχικῶν ἐγγράφων τοῦ 14 αἰ. (σ. 147 κ.έ.). Σὲ προοίμια ἐπιστολῶν τοῦ Νικολάου Μυστικοῦ (10 αἰ.) καὶ Ἀθανασίου Α' (14 αἰ.) τονίζεται ὅτι ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία προέρχεται ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ δόθηκε πρὸς μίμησιν τοῦ Θεοῦ, ὅτι ὁ αὐτοκράτορας πρέπει νὰ ὑπερέχη καὶ νὰ διακρίνεται στὴν ἀρετὴ καὶ τῇ φρόνησιν (σ. 152-3). Ἦδη σὲ ἐπιστολὰς τοῦ Ἰωάννη Β' (6 αἰ.), Ταρασίου (8 αἰ.) καὶ ὡς τὸν 14 αἰ. ἀναφέρεται ὅτι ὁ αὐτοκράτορας πρέπει νὰ ὀδηγῇ τὸ λαὸ καὶ νὰ ξεχωρίσῃ στὴν εὐσέβεια καὶ τῇ φιλάνθρωπια (σ. 156-7). Ἀπὸ τὸν 4-14 αἰ. ὁ Πατριάρχης ὁμιλεῖ στὰ προοίμια γὰρ τῇ μετριότητά του, ἀναγνωρίζοντας ὅτι «Θεοῦ εὐδοκίᾳ καὶ χάριτι» ἀνέβηκε στὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Μόνον σὲ μία ἐπιστολὴ τοῦ Φωτίου (R. 516) καὶ στὴν παραίτηση τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων (R. 1178) μνημονεύεται ἡ σύμπραξις τοῦ αὐτοκράτορα, ἐνῶ ἀπὸ τὸν Μητροφάνη Β' (1440) ἡ ψῆφος τῆς Συνόδου.

Καὶ θεολογικὰ ὅμως στοιχεῖα περιέχονται στὰ προοίμια τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐξετάζει ὁ συγγρ. στὸ τελευταῖο τμῆμα τοῦ βιβλίου του. Ἀναγράφονται οἱ ἀπόψεις περὶ Θεοῦ (ὁ Θεὸς δημιουργὸς) τονίζεται ἡ πρόνοια, ἡ ἀγάπη, τὸ ἔλεος, ἡ δικαιοσύνη Του. Ἀκολουθεῖ ἡ θεώρηση τοῦ Χριστοῦ ὡς Σωτῆρος, κεφαλῆς καὶ νυμφίου τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλὰ θεολογικὰ θέματα ἀφοροῦν τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, τῇ θεοδικίᾳ, τῇ θεώρησιν τοῦ σατανᾶ ὡς αἰτίου τῶν κακῶν κ.ἄ.

Στὸ δευτέρου μέρος τοῦ βιβλίου, τὴν ἐκθεση τῶν ἰδεῶν ποὺ διατυπώνονται στὰ προοίμια θὰ ὀλοκληρῶνε ἡ ἀναγραφή τῆς πηγῆς τῶν ἰδεῶν αὐτῶν, διότι πολλὰς ἀπ' αὐτὰς ἔχουν τὸν πυρήνα τους σὲ διάφορα ἀγιογραφικὰ καὶ πατερικὰ χωρία. Παρ' ὅλα αὐτὰ ὅμως ἡ μεθοδικὴ κατὰ τάξιν τῆς ὕλης, καὶ ἡ τεκμηρίωσις τῆς ὅλης ἐργασίας μὲ τὴν χρῆσιν ἄνω τῶν 400 ἐγγράφων συμβάλλουν θετικὰ στὴ μελέτη ὅχι μόνον τῶν προοιμίων ἀλλὰ καὶ τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων γενικότερα.

Θεσσαλονίκη

Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ

Γεωργίου Β. Ἀντουράκη, Ὁ Βυζαντινὸς νατσκος τῆς Ἀγίας Εἰρήνης εἰς Κουρνᾶν Χανίων, Ἀθῆναι 1974, σσ. 48.

Ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον καὶ μὲ καλαίσθητον ἐμφάνισιν ἐκυκλοφορήθη πρὸ ὀλίγου καιροῦ μελέτη τοῦ κ. Γ. Ἀντουράκη, θεολόγου καὶ ἀρχαιολόγου, καταγομένου ἀπὸ τὴν περιοχὴν ὅπου εὐρίσκεται τὸ περιγραφόμενον Βυ-

ζαντινὸν μνημεῖον. Ὁ συγγραφεὺς, γνωστὸς καὶ ἀπὸ παλαιότερα πολλὰ καὶ λίαν ἐνδιαφέροντα ἄρθρα τοῦ (θεολογικοῦ, ἱστορικοῦ, λαογραφικοῦ καὶ κυρίως ἀρχαιολογικοῦ περιεχομένου), εἶναι ὥριμος πλέον ἐπιστήμων. Μὲ τὸ παρὸν μάλιστα πρωτότυπον πόνημά του μᾶς προσφέρει μίαν ὁλοκληρωμένην καὶ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀρτίαν ἐργασίαν ἐπὶ ἐνὸς ἀξιολόγου κρητικοῦ ναυδρίου τοῦ δευτέρου αἰῶνος τῆς ἐν Κρήτῃ Βενετοκρατίας.

Εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ ἔργου (σσ. 9-17) ὁ συγγραφεὺς ἐξετάζει τὸν φυσικὸν χῶρον, τὴν περιοχὴν ἐνθα τὸ μνημεῖον, δηλ. τὴν ΝΑ ἄκραν τῆς ἐπαρχίας Ἀποκορώνου τοῦ νομοῦ Χανίων, ὡς καὶ τὴν γειτνιάζουσαν ἐπαρχίαν Ρεθύμνης καὶ παρουσιάζει τὰ ἀξιοθέατα τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Αἱ σχετικαὶ ἱστορικαί, ἀρχαιολογικαί, λαογραφικαὶ καὶ γλωσσολογικαὶ παρατηρήσεις τοῦ εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσαι. Οἱ δύο κύριοι πόλοι τουριστικῆς ἑλξεως τῆς περιοχῆς εἶναι ἡ λίμνη τοῦ Κουρνᾶ — ἡ μοναδικὴ φυσικὴ λίμνη τῆς Κρήτης — καὶ τὸ σπήλαιον τοῦ Κουρνᾶ, ἐφάμιλλον εἰς ὠραιότητα πρὸς τὸ τῶν Ἰωαννίνων. Ἀλλὰ καὶ ἐρείπια ἀρχαίων πόλεων κλασσικῆς, ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ὑπάρχουν εἰς τὴν περιοχὴν, καθὼς καὶ πλεῖστα ἀξιόλογα βυζαντινὰ αὐδρία (ἀπὸ τοῦ 12ου-16ου αἰῶνος) μὲ ὠραιότατας τοιχογραφίας. Περιέργως δὲν ἀνευρέθησαν ἀκόμη εἰς τὴν περιφέρειαν αὐτὴν παλαιοχριστιανικά καὶ πρωτοβυζαντινὰ μνημεῖα. Ὁ κ. Ἀντουράκης ὁμῶς πιστεύει ὅτι ἀσφαλῶς θὰ ὑπῆρχον καὶ ἐκεῖ τοιαῦτα χριστιανικὰ ἱερὰ (κυρίως ἀπὸ τοῦ 5ου ἕως τοῦ 9ου αἰῶνος), ὑπολείμματα τῶν ὁποίων δὲν ἀποκλείεται νὰ φέρῃ εἰς φῶς ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη (σ. 42).

Χαρακτηριστικῶς ἀναφέρομεν τὴν ἀρχαιοτάτην παράδοσιν περὶ τῆς Ἀθηῆας καὶ τῆς Κορησίας λίμνης (τῆς σημερινῆς λίμνης τοῦ Κουρνᾶ), ἡ ὁποία ἐπιζῇ μέχρι σήμερον εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ: εἶναι ἡ τοπικὴ παράδοσις περὶ Κόρης τινός, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται καὶ τὸ δημοσιευμένον ὑπὸ τοῦ κ. Ἀντουράκη ἀνέκδοτον μέχρι τοῦδε Ριζίτικο τραγούδι (σελ. 13, σημ. 7).

Εἰς τὸ δεύτερον καὶ κύριον μέρος τοῦ βιβλίου (σσ. 18-41) ὁ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται μὲ τὸν ναῖσκον τῆς Ἀγίας Εἰρήνης. Μετὰ τὴν περιγραφὴν αὐτοῦ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως (μονόχωρος καὶ μονόθυρος μικρὰ αἵθουσα μὲ σαμαρο-κεραμοσκεπὴ τέως, ἐκ τσιμέντου δὲ σήμερον στέγην) καὶ τὴν ἐξέτασιν τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς (συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ ναῖσκος «ἀνεκαίνισθη καὶ ἱστορήθη τὸ 1362 δι' ἐξόδων καὶ κόπου» μοναχοῦ τινός (Ἀλεξάνδρου τοῦ Μελαχρινοῦ;) ἔρχεται εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν τοιχογραφιῶν αὐτοῦ.

Εἰς τὸ τρίτον τοῦτο τῆς μελέτης (σσ. 25-38) διαφαίνεται τὸ ἰδιαιτέρον τάλαντον τοῦ κ. Ἀντουράκη ὡς ἀρχαιολόγου τῆς βυζαντινῆς κυρίως τέχνης, δεδομένου ὅτι ὁ ναῖσκος τῆς Ἀγίας Εἰρήνης, εἰς ἣν κατὰστασιν εὐρίσκεται σήμερον δὲν προσφέρεται δι' εὐκολον μελέτην παρ' οἰοῦντίποτε ἐρευνητοῦ. Ἦτο ὁμολογουμένως δύσκολον ἐγχείρημα, δεδομένου ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναΐσκου εἶναι εἴτε κεκαλυμμέναι δι' ἀσβεστοκονιάματος, εἴτε κατὰ

τὸ πλεῖστον ἐφθαρμέναι. Παρὰ ταῦτα ὁμοῦς ὁ συγγραφεὺς, παρακάμπτων τὰς δυσχερείας, μᾶς ἐνεφάνισε μίαν ἀρτίαν καὶ πρωτότυπον μελέτην. Μὲ τὸ ἀλάθητον αἰσθητήριόν του διακριβώνει τὸ πρῶτον τὸν γραπτὸν διάκοσμον τοῦ ναῦσκου καὶ ἐν συνεχείᾳ προβαίνει εἰς ἐπιτυχῇ ἐρμηνείαν μιᾶς ἐκάστης παραστάσεως. Ἐκ τούτων αἱ σπουδαιότεραι διασώζονται εἰς τὸν χῶρον τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ὡς π.χ. "Ἁγιοὶ καὶ Ἱεράρχαι, ἡ Θεία Λειτουργία, τὸ Ἅγιον Μανδήλιον, ὁ Εὐαγγελισμὸς, ἡ Ἀνάληψις τοῦ Κυρίου, ἡ Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ, ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ κ.λ.π. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναῦσκου — ὅσαι βεβαίως διακρίνονται καὶ μάλιστα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὀλίγων σχετικῶς στοιχείων — διακριβώνονται κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐρμηνεύονται ἐπιτυχῶς, ὡς προείπομεν. Ἡ περιγραφή λ.χ. καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς «Θείας Λειτουργίας» (σσ. 27-30), τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου (σσ. 35-36) καὶ κυρίως τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ (σσ. 32-35) εἶναι ὑποδειγματικά. Αἱ ἀναλυόμεναι παραστάσεις τῆς Ἁγίας Εἰρήνης συγκρίνονται καὶ πρὸς ἐτέρας συγχρόνους τοιχογραφίας, τῆς Κρήτης κυρίως, καὶ οὕτως ἐξάγονται ἀσφαλέστερα συμπεράσματα. Καὶ εἰς τὸ κύριον τοῦτο μέρος τῆς μελέτης (σσ. 18-38), ὅπως καὶ εἰς τὸ πρῶτον (σσ. 9-17), φωτογραφίαι, ὠραῖα καὶ παραστατικώτατα σχεδιαγράμματα συμπληρῶνουν τὰς περιγραφάς, ἐνῷ πλεῖστοι καὶ ἐκτενεῖς ὑποσημειώσεις τεκμηριῶνουν βιβλιογραφικῶς τὰ ἀναπτυσσόμενα.

Ἰδιαιτέρον κεφάλαιον τοῦ βιβλίου (σσ. 39-41), σύντομον ἀλλὰ λίαν περιεκτικὸν καὶ χρήσιμον, ἀφιεροῦται εἰς τὴν τεχνοτροπίαν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἐν λόγῳ ἐκκλησιδίου. Ἀκολουθοῦν, τέλος, τὰ Ἐπιλεγόμενα - Συμπεράσματα, τὰ ὅποια ἐνέχουν ὅλως ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα, καθ' ὅσον ὁ κ. Ἀντουράκης κατόπιν ἐπισταμένης ἐρεύνης ὅλης τῆς περιοχῆς, ἐνθα καὶ ὁ ναῦσκος τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, καταλήγει εἰς ἀξιολόγους ἀρχαιολογικὰς παρατηρήσεις.

Ὁ συγγραφεὺς τονίζει τὴν ἀνάγκην ἐπείγουσας ἐπισκευῆς τοῦ ναῦσκου καὶ καθαρισμοῦ τοῦ ἀρίστης βυζαντινῆς τεχνοτροπίας γραπτοῦ αὐτοῦ διακόσμου. Πράγματι ὁ ναῦσκος τῆς Ἁγίας Εἰρήνης τοῦ Κουρνᾶ, εὐρισκόμενος μακρὰν τῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς νήσου, οὐδὲν ἔδεδχθη τὴν ξενικὴν (ἐνετικὴν) ἐπίδρασιν, ἀλλὰ διατηρεῖ τὴν «κρητικὴν μορφήν τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Αἱ τοιχογραφίαι του, χρονολογούμεναι περὶ τὸ 1362, ἀκολουθοῦν τὴν Παλαιολόγειον ἀναγέννησιν τῆς ζωγραφικῆς καὶ ἐκάστη τούτων παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ἰδιαιτέρου πίνακος (σελ. 40). Ἀπομιμοῦνται τὴν λεπτολόγον τεχνικὴν τῶν φορητῶν εἰκόνων καὶ ἀποτελοῦν οὕτως ἐξαιρετὰ δείγματα τῆς «Κρητικῆς Σχολῆς», ὅπως γράφει ὁ κ. Ἀντουράκης (σ. 44). Ὁ συγγραφεὺς (σ. 43) ὑποθέτει καὶ εὐλόγως, νομίζομεν, ὅτι κάτωθεν τῶν καὶ σήμερον ὀρωμένων τοιχογραφιῶν εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἀνευρεθοῦν κατὰ τὸν καθαρισμὸν καὶ ἕτερα στρώματα γραπτοῦ διακόσμου, παλαιότερα βεβαίως τοῦ ἔτους 1362, κατὰ τὸ ὅποιον ἐπερατώθη, ὡς ἐλέχθη, ἡ εἰκονογράφησις τοῦ ναῦσκου.

Εἰς τὴν σελίδα 15 τῆς μελέτης τοῦ ὁ κ. Ἀντουράκης μνημονεύει καὶ ἕτερον βυζαντινὸν ναὸν τοῦ Κουρνᾶ, τὸν διμάρτυρον ναὸν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου-Χριστοῦ τὸν ὁποῖον ἐπεσκέφθη, ἀλλὰ διεπίστωσεν «ὅτι οὐδὲν ἔχνος τοιχογραφιῶν διακρίνεται, καθ' ὅσον οἱ τοῖχοι αὐτοῦ ἔχουν ὑποστῇ πλείστας μεταγενεστέρας ἐπισκευὰς καὶ ἔχουν καλυφθῇ νεωστὶ δι' ἀσβεστοκονιάματος. Ἐνεκα τούτου, ὁ ἐν λόγῳ ναὸς, ὡς τοῦλάχιστον εὐρίσκεται σήμερον, δὲν παρουσιάζει ἰδιαιτέρον ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον». Τελευταίως ὁμοίως ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἀνωτέρω φράσεων τοῦ κ. Ἀντουράκη ὠρμηθέντες οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου, μετὰ σχετικὴν ἐργασίαν ἔφερον εἰς φῶς τοιχογραφίας καὶ ἐντὸς τοῦ ναοῦ τούτου. Εὐχόμεθα συντόμως νὰ καθαρισθοῦν καὶ αὗται πλήρως καὶ νεώτερον πόνημα τοῦ κ. Ἀντουράκη νὰ ἀφιερωθῇ εἰς τὴν μελέτην τούτων.

Ἀτυχῶς ἡ ἐκατέρωθεν τῶν διοικητικῶν ὁρίων τῶν νομῶν Χανίων καὶ Ρεθύμνης περιοχὴ παραμένει ἀνεξερεύνητος κατὰ τὸ πλεῖστον, καίτοι παρῶν σιάζει ὅχι μόνον ἱστορικόν, λαογραφικὸν καὶ γλωσσολογικὸν ἐνδιαφέρον (περὶ τούτου ἔχομεν ἄμεσον ἀντίληψιν ὡς ἀσχοληθέντες περὶ τὸ γλωσσικὸν ἰδίωμα τῆς περιοχῆς), ἀλλὰ καὶ μεγίστην ἀρχαιολογικὴν σπουδαιότητα. Μετὰ χαρὰς πληροφοροῦμεθα (βλ. καὶ σελ. 7, 40, σημ. 36, καὶ 47 τοῦ ἔργου) ὅτι ὁ συγγραφεὺς — κατόπιν ἐπισταμένης ἐπιτοπίου ἐρεῦνης — ἔχει ἤδη συγκεντρώσει μέγα μέρος ἐκ τοῦ ἀξιολόγου καὶ ἀφθόνου ἱστορικοῦ καὶ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου, ἔχει δὲ ἤδη ἐτοίμην ἐργασίαν περὶ τῶν ἀξιολόγων Μονῶν Ρουστίκων καὶ Μυριοκεφάλων Ρεθύμνης.

Εὐχόμεθα τὸ γενικὸν τοῦτο σύγγραμμα τοῦ κ. Ἀντουράκη νὰ ἴδῃ συντόμως τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, εὐελπιστοῦντες ὅτι θ' ἀποτελέσῃ καὶ τοῦτο πολύτιμον συμβολὴν εἰς τὴν περὶ βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κρήτης ἔρευναν.

Ἀθῆναι

N. Γ. ΚΟΝΤΟΣΟΠΟΥΛΟΣ

Ioannis Scylizae Synopsis Historiarum. Editio princeps, rec. Ioannes Thurn. Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. V, Series Berolinensis, Berolini et Novi Eboraci 1973 (Walter de Gruyter), LVI u. 580 S., 3 Abb.

Die Byzantinistik wird von traditionsreichen Disziplinen wie der klassischen Philologie manchmal beneidet um ihren Reichtum an noch unbearbeitetem wissenschaftlichem Terrain. Aber auch wenn man dies bedenkt, klingt es fast unglaublich: eine umfangreiche, längst bekannte byzantinische Geschichtsquelle von hohem Wert kann im Jahr 1973 noch eine editio princeps erhalten! Zwar hatten sich die Byzanzhistoriker bisher mit Ausgaben des Chronisten Kedrenos, der Skylitzes wörtlich

ausgeschrieben hat, einigermaßen behelfen können. Trotzdem ist das, was nun, nach einem früheren, nicht ausgeführten Ansatz von J. Seger endlich vorliegt, ein Ereignis für die byzantinische Philologie und Geschichtsforschung zugleich. Die Möglichkeit, Skylitzes auf gesicherter Textgrundlage und erschlossen durch ausgezeichnete indices (nominum, verborum, graecitatis, locorum) zu benutzen, wird der Erforschung der Epoche, die der Chronist behandelt (9. - 11. Jh.) neue Impulse geben. Bis zum Jahr 944 (Thurn, S. 232) sind zwar die Hauptquellen des Skylitzes, Theophanes continuatus und Georgius continuatus, erhalten, aber noch nicht befriedigend ediert, so daß nun auch für die Zeit von 811 (Beginn der Chronik) bis 944 Skylitzes mehr als bisher heranzuziehen wäre.

Thurn beleuchtet (S. XXXV - XLV) klar die Prinzipien seiner Textkonstitution. Sein Maßstab ist das Verhältnis der einzelnen Handschriften zu Theophanes continuatus; er prüft sie an einem Abschnitt dieser Quelle, für den neben der Ausgabe Bekkers im Bonner Corpus die Kollation de Boors mit der Hs Vaticanus 167 zur Verfügung steht. Thurn unterscheidet drei Handschriftengruppen, von denen jede einige Abweichungen von der Vorlage aufweist. Folglich ist keine der drei Gruppen grundsätzlich zu bevorzugen, und in der Regel entscheidet sich T. für die Lesart, die von zwei Gruppen gemeinsam vertreten wird; dem Votum einer einzelnen Gruppe folgt er nur, wenn es durch Theoph. cont. gestützt wird. T. ist sich bewußt, daß diese Methode der Textkonstitution mit zwei Einwänden rechnen muß: 1) Theophanes liegt wie erwähnt mangelhaft ediert vor, und auch seine handschriftliche Überlieferung ist nicht so günstig wie die des Skylitzes; 2) da alle Schreiber von Skylitzeshandschriften ihren Text verstanden haben, muß man mit späteren Konjekturen rechnen, die über die Handschriftengruppen hinweg zusammenfallen können. Unter Berücksichtigung dieser Schwierigkeiten wird man Thurns Methode der Textkonstitution doch als die angemessenste bezeichnen müssen.

Die Edition zeugt von hoher Sorgfalt und entspricht dem Standard einer modernen kritischen Ausgabe in jeder Hinsicht. Vor dem Apparat zu jeder Seite gibt T. genau die benutzte handschriftliche Grundlage an, so daß man sich mit einem Blick vergewissern kann, welches Material für die Edition jeweils zur Verfügung steht. Daß im Drucksatz hier Angaben zu einzelnen Handschriften mit Zwischenraum abgerückt wurden, erschwert zunächst das Verständnis, z. B. S. 3: ACOVMN (a verbo 15 ἐπεχειρήσαν) statt besser: ACOVM N (a verbo 15 ἐπεχειρήσαν) (es muß übrigens 17 statt 15 heißen). Natürlich findet man bald heraus, daß die

Angabe in Klammern unmöglich auf die ganze Gruppe bezogen werden kann, sondern nur auf N; das wäre jedoch in der angegebenen Weise besser deutlich geworden. Ferner ist für die Angabe der handschriftlichen Grundlage die Bemerkung auf S. XLVI zu berücksichtigen, wonach Lesarten von Kedrenhandschriften nur bei Abweichung von der Gruppe MN ausdrücklich erwähnt werden.

Weitere Angaben Thurns auf jeder Seite geben wertvolle Hilfe für die Benutzung: die entsprechenden Seiten des Bonner Corpus (Kedrenausgabe) sind am oberen Innenrand jeder Seite vermerkt; zwischen Text und Handschriftenapparat werden nach den einschlägigen Untersuchungen (dazu S. XLVI) Datierungen sowie Quellen und Testimonien angegeben; über jeder rechten Seite erfährt man, von der Epoche welches byzantinischen Kaisers der darunterstehende Text handelt. Gewisse längere Interpolationen einzelner Handschriftengruppen (darüber S. XXIX - XXIV), z. B. S. 162, werden in Kleindruck wiedergegeben. Allerdings erfährt man auf der genannten Seite nicht die handschriftliche Grundlage der Interpolation Z. 20 - 39, sondern nur auf S. XXIX, eine Inkonsequenz, denn auf S. 151 wird z. B. die handschriftliche Grundlage vor dem kleingedruckten Text vermerkt. Dies Versehen ist gewiß eine Kleinigkeit angesichts der großen Gesamtleistung dieser Edition.

Für die hohe Zuverlässigkeit des neuen Textes spricht eine Stichprobe: ein Vergleich des Abschnittes über Michael VI. mit dem Bonner Corpus (Thurn 481 ff.; CB, Bd. 2, 612 ff. Kedrenos) erbrachte kein einziges Versehen bei Thurn; die Abweichungen fußen offensichtlich auf besserer handschriftlicher Grundlage.

Die Einleitung zur Ausgabe streift u. a. kurz die Frage nach den Quellen des Skylitzes (s. VIII). Vielleicht hätte T. hier auch die Theorie von den zwei Quellen des Skylitzes für die Zeit von 945 bis 976 erwähnen sollen, die von der russischen Byzantinistik begründet und weiterentwickelt wurde. Er zitiert zwar die neuere Untersuchung Každans zu dieser Frage (S. LII), aber ohne ihre Ergebnisse im genannten Zusammenhang zu verwerten. Vgl. meine deutsche Zusammenfassung in: Kategorien der Kaiserkritik in der byzantinischen Historiographie, München 1971, 108 f.; vgl. auch ebd., 110 - 115.

Welchen Fortschritt bedeutet nun Thurns Edition für den Historiker im Hinblick auf die bisher benutzte Kedrenausgabe im Bonner Corpus? Xylander benutzte für seine editio princeps des Kedren (1566) eine heute verschollene Fuggerhandschrift. Die Ausgabe von Fabrot (Paris 1647) fußt auf der Xylanderedition, ist jedoch mit Lesarten einer Skylitzeshandschrift angereichert (vgl. das Vorwort von Fabrot in der

Kedrenausgabe des Bonner Corpus, Bd. 1, S. IX). Bekker druckte den Fabrot - Text (mit Angabe der Abweichungen von Coislinianus 136 im Apparat) ab, bietet also ebenfalls einen mit Skylitzeslesarten kontaminierten Kedrentext. Vielleicht ist dies der Grund dafür, daß die Abweichungen zwischen dem Text Thurns und des Bonner Corpus relativ gering sind. Jedenfalls konnte ich bei der erwähnten Überprüfung des Textes über Michael VI. (insgesamt 20 Seiten bei T.) nur 73 Abweichungen zwischen CB und Thurn zählen, also pro Seite durchschnittlich 3,65, die noch dazu fast alle ganz geringfügig sind. Freilich ist das nur ein kleiner Abschnitt, der keineswegs repräsentativ sein muß. Aber selbst wenn die Abweichungen zwischen CB und Thurn durchweg so gering wären, würde dadurch die Bedeutung dieser editio princeps in keiner Weise eingeschränkt: abgesehen von der erwähnten vorzüglichen Erschließung des Textes dieser Edition für den Benutzer kann der Historiker und der Sprachwissenschaftler, der Thurns Ausgabe verwendet, nun sicher sein, wirklich Skylitzes zu lesen und zu zitieren. Die Unsicherheit über den Text dieses bedeutenden mittelbyzantinischen Chronisten behoben zu haben, ist eine Leistung, welche die zehnjährige Arbeit Thurns an dieser Aufgabe als höchst verdienstvoll erscheinen läßt.

Zu Einzelheiten noch zwei kritische Bemerkungen: Auf S. VII gibt Thurn das Jahr 1096 / 7 als Todesjahr des Psellos an. Dies ist nach den Ausführungen von P. Gautier, *Rev. Ét. Byz.* 24 (1966) 159 - 164 wohl nicht mehr sehr wahrscheinlich. Nicht ganz plausibel erscheint mir ferner die Stellung der derzeit nicht auffindbaren Handschrift O (Achridensis) in Thurns Stemma (S. XXXV). Während er nämlich auf S. XXII f. von einer Gruppe VBO spricht und einige gemeinsame Lesarten von VBO und C konstatiert, während er ferner (S. XLV) ACEO wie eine zusammengehörige Gruppe nennt, ordnet er im Stemma O der Gruppe UV₂ zu und setzt eine gemeinsame Vorlage für O, V₂ und die Vorlage von U an. Was ist nun richtig?

Zum Abschluß ein Wort zur menschlichen Seite dieses Werkes. Thurn erwähnt im Vorwort seine Familie, die ihm «in einem Dezennium, in dem fast die gesamte Freizeit Skylitzes gewidmet werden mußte», viel Verständnis entgegenbrachte. Die Durchführung der Editionsarbeit neben hauptberuflicher Tätigkeit an der Bibliothek in dieser relativ kurzen Zeit hat zweifellos große Opfer und eine erstaunliche Energie erfordert. Dafür ihm und seiner manchmal sicher vernachlässigten Familie Dank und herzliche Anerkennung im Namen aller Erforscher des byzantinischen Mittelalters!

A.P. Každan, *Kniga i pisatel' v Vizantii* (=Τὸ βιβλίο καὶ ὁ συγγραφεὺς στὸ Βυζάντιο), Μόσχα (Nauka) 1973, σσ. 152.

1. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, γιὰ νὰ γράψῃ ἓνας ἐπιστήμονας κάποιον βιβλίο γιὰ μεγαλύτερο κοινὸ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἔχει καθαρὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα, χρειάζεται νὰ ἔχῃ μεγάλο ταλέντο, γιὰτὶ ἡ ἐκλαίκευση, σ' ὁποιοδήποτε βαθμὸ κι' ἂν γίνῃ ἀπὸ τὸν ἐπιστήμονα-συγγραφέα ἀποτελεῖ προσφορά.

Τὸ γεγονός αὐτὸ τὸ ἐπιτυγχάνει ὁ σοφὸς Μοσχοβίτης βυζαντινολόγος Alexandr Petrovič Každan μὲ τὸ νέο βιβλίο του, ποὺ ἐκδόθηκε στὴν ΕΣΣΔ σὲ 28.500 ἀντίτυπα. Ὁ συγγραφεὺς, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπιστημονικὲς καὶ ἐκλαίκευτικὲς τοῦ ἱκανότητες, παρουσιάζεται σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο καὶ μὲ λογοτεχνικὲς ἱκανότητες (βλ. ἐνδεικτικὰ τὶς σσ. 5 καὶ 43).

2. Στὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου του («Ἀπὸ τὸν πάπυρο ὡς τὸ τυπογραφικὸ στοιχεῖο», σσ. 7-42) ὁ συγγραφεὺς ἀναλύει τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐκδοτικῆς ἐργασίας στὸ Βυζάντιο, ἐξηγεῖ πῶς δένονταν τὸ βιβλίο, διαπιστώνει ὅτι ὁ κώδικας ἀντικατέστησε τὸν κύλινδρο, ἡ περγαμινὴ τὸν πάπυρο, τὸ χαρτὶ τὴν περγαμινὴ καί, τέλος, δίνει τὴν πληροφορίαν πῶς οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς στὴν προσπάθειά τους νὰ ἐνημερώνουν τοὺς ἀναγνώστες συνόδευαν τὰ βιβλία τους μὲ σχόλια καὶ ἐξηγήσεις. Ἔτσι δημιουργήθηκαν τὰ σχόλια στὰ ἔργα τοῦ Ὁμήρου, τῶν τραγικῶν ποιητῶν, τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ τοῦ Λουκιανοῦ. Τέλος, ὁ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται μὲ τὰ εἶδη γραφῆς, τὶς μινυατοῦρες διαφόρων χειρογράφων κ.ἄ.

Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἔργου του («Ἀπὸ τὸ τυπογραφικὸ στοιχεῖο στὴ γνῶση», σσ. 43-81) ὁ συγγραφεὺς παρουσιάζει τὴν παιδείαν στὸ Βυζάντιο καὶ ἀσχολεῖται εἰδικότερα μὲ τὴν διδασκαλίαν τῶν διαφόρων μέσων καὶ ἀνωτέρων σχολῶν, μὲ τὰ προγράμματά τους, μὲ τὶς μεθόδους διδασκαλίας τους καὶ τὶς συγκρίνει μὲ τὶς σχολὰς τῆς Δύσεως. Κατόπιν ἐρευνᾷ τὴν πολιτιστικὴν στάθμην τοῦ Βυζαντίου γιὰ τὴν ὁποία λέγει ὅτι ἔφθασε σὲ θαυμαστὰ ὕψη, διότι τὸ Βυζάντιο διαφύλαξε τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ παράδοση καί, ἀκόμη ὅτι, διαφυλάσσοντας τὴν παράδοση αὐτὴ, δημιούργησε νέες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐπιστήμης. Στὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου του («Ἀπὸ τὴ γνῶση στὴ δημιουργία», σσ. 82-119) ὁ συγγραφεὺς ἀναλύει τὴν συγγραφικὴ δημιουργίαν στὸ Βυζάντιο ἐξηγώντας τόσο τὶς προϋποθέσεις, ὅσο καὶ τὰ πλαίσια στὰ ὁποῖα κινοῦνταν ὁ βυζαντινὸς συγγραφεὺς.

Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ κυρίως ἐξετάζεται ὁ βυζαντινὸς συγγραφεὺς τοῦ 12 αἰῶνα Νικήτας Χωνιάτης καὶ ἡ «Ἱστορία» του. Ἐδῶ ὁ Μοσχοβίτης βυζαντινολόγος ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Νικήτας Χωνιάτης ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς κατ' ἐξοχὴν πρωτότυπους συγγραφεῖς καὶ τὸν χαρακτηρίζει δημιουργικὸ πνεῦμα, κυρίως ὡς πρὸς τὴν ἱκανότητά του νὰ ἀπεικονίζῃ τὴν βυζαντινὴ κοινωνίαν.

Ἐδῶ θὰ εἶχαμε νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Α.Ρ. Καζdan δὲν θίγει τὴν σπουδαιότητα τὴν ὁποία εἶχε ὁ Νικήτας Χωνιάτης σὰν ἱστορικὸς συγγραφεὺς καὶ δὲν ἐξετάζει τὴν ἀξιοπιστία τῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα ἐξιστορεῖ ὁ βυζαντινὸς συγγραφεὺς.

Στὸ τέταρτο μέρος τοῦ βιβλίου του (᾿Απὸ τὸν δημιουργὸ στὸν ἀναγνώστη», σσ. 120-143) ὁ συγγραφεὺς παρουσιάζει τὴν πορεία πρὸς ἀκολουθοῦσε τὸ βιβλίον ἀπὸ τὴν στιγμή πρὸς συγγράφονταν ὡς τὸ χρόνον πρὸς ἐφθάνε στὰ χέρια τοῦ ἀναγνώστη καὶ τίς βιβλιοθήκες. Εἰδικότερα ἀναλύει τὰ εἶδη τῶν βιβλίων, τὰ πλαίσια στὰ ὁποῖα κινοῦνταν, καὶ τελειώνει μὲ τὴν παρουσίαση τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Βυζαντίου.

Τὸ βιβλίον κλείνει μὲ ὑποσημειώσεις τοῦ συγγραφέως (σσ. 144-145), μὲ τὴν παράθεση τῆς βασικῆς βιβλιογραφίας (σσ. 146-147) καί, τέλος, μὲ τὸν κατάλογο τῶν ὀνομάτων πρὸς ἀναφέρονται μέσα στὸ ἔργο (σσ. 148-151).

3. Τὸ νέο ἔργο τοῦ σοφοῦ βυζαντινολόγου γραμμένο σὲ γλῶσσα συναρπαστικῇ, παρόλο πρὸς ἀπευθύνεται στὸ εὐρὺ ἀναγνωστικὸ κοινόν, μολταῦτα παρουσιάζει νέα στοιχεῖα ἀναφορικὰ μὲ τίς ἀπόψεις σύγχρονου βυζαντινολόγου γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Νικήτα Χωνιάτη.

Θεσσαλονίκη

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ

† ENRICO JOSI

Τὴν 1ην Σεπτεμβρίου 1975 εἰς ἡλικίαν ἐνενήκοντα ἐτῶν ἀπέθανεν εἰς Ρώμην ὁ Καθηγητὴς Enrico Josi. Ἐγεννήθη εἰς τὴν ἰταλικὴν πρωτεύουσαν τὴν 23ην Μαρτίου 1885. Ἐσπούδασεν εἰς τὸ αὐτόθι πανεπιστήμιον τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην, ὅπου μεταξὺ ἄλλων παρηκολούθησε τοὺς καθηγητάς Lanciani καὶ Marucchi. Τὸ 1913 διωρίσθη βοηθὸς ἐπιθεωρητῆς τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἱερᾶς Ἀρχαιολογίας καὶ ἀργότερον κατέλαβε τὴν θέσιν τοῦ ἐπιθεωρητοῦ. Ὑπὸ τὴν ιδιότητά του αὐτὴν καὶ κατὰ τὰ ἔτη 1918-1948 ἀπέβη ὁ πρωταγωνιστὴς τῶν μεγάλων ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν κατακομβῶν τῆς Ρώμης. Μεταξὺ αὐτῶν ἀναφέρονται αἱ κατακόμβαι: Panfilo, Novaziano, Gordiano, Epimacho, Pretestato, Ἀγίου Σεβαστιανοῦ κ.ἄ. Ἐξ ἄλλου ἠρεύνησε τὸν χώρον περὶ τοῦ τάφου τοῦ ἁγίου Λαυρεντίου καὶ τὸν ὑπόγειον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Λατερανοῦ. Κατὰ τὸ χρονικὸν διάστημα 1939-1949 ἀνέσκαψε μετὰ τῶν B.M. Apollonj - Ghetti, A. Ferrua καὶ E. Kirschbaum τὸν χώρον κάτωθι τῆς κρύπτης τοῦ ἁγίου Πέτρου Ρώμης, ὅπου ἔφερεν εἰς φῶς νέα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα διὰ τὰ ὅποια ἔδωσε πλείστας διαλέξεις εἰς διαφόρους εὐρωπαϊκὰς πόλεις. Εἰς ἀναγνώρισιν αὐτῆς τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρένης του εἰς τὸ Βατικανὸν τὰ πανεπιστήμια τοῦ Στρασβούργου (τὸ 1954) καὶ τῆς Louvain (τὸ 1956) τοῦ ἀπένευμαν τὸν τίτλον τοῦ διδάκτορος «Honoris Causa».

Ἀπὸ τὸ 1926 εἰσῆλθεν εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν προσωπικὸν τοῦ Ποντιφικικοῦ Ἰνστιτούτου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας ὡς βιβλιοθηκᾶριος καὶ βοηθὸς τῆς Ἐδρας τῆς Ρωμαϊκῆς Κοιμητηριακῆς Τοπογραφίας καὶ τοῦ Ἀρχαίου Ρωμαϊκοῦ Κράτους παρὰ τῷ καθηγητῇ G.P. Kirsch. Τὸ 1932 διωρίσθη ἐπιθεωρητὴς τοῦ Μουσείου Λατερανοῦ, ὅπου καὶ ἤρχισε τὰς ἀνασκαφὰς κάτωθι τῆς βασιλικῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου. Τὸ 1936 ἐξελέγη τακτικὸς καθηγητῆς εἰς τὴν Ἐδραν τῆς Τοπογραφίας τοῦ ἀναφερθέντος Ἰνστιτούτου, ἐνῶ ἐν τῷ μεταξῷ, ὡς καὶ κατὰ τὰ ἐπόμενα ἔτη ἐδίδασκε τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν εἰς ἄλλας Θεολογικὰς Σχολὰς καὶ Ἰνστιτούτα τῆς Ρώμης.

Ὁ Καθηγητὴς E. Josi συνέγραψε τὸ κύριον ἔργον του μετὰ τῶν ἄλλων εἰδικῶν διὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ἁγίου Πέτρου εἰς δύο τόμους ὑπὸ τὸν τίτλον: *Esplorazioni sotto la confessione di S. Pietro in Vaticano eseguite negli anni 1940-1949, con appendice numismatica* di C. Serafini, Città del Vaticano 1951. Ἐπίσης συνειργάσθη μὲ πολλὰ ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ καὶ ἐγκυκλοπαιδεῖας τῆς χώρας του καὶ ἄλλων εὐρωπαϊκῶν κρατῶν καὶ ἦτο ὁ συντάκτης διὰ τὴν χριστιανικὴν ἀρχαιολογίαν εἰς τὴν γνωστὴν *Enciclopedia Cattolica* τοῦ Βατικανοῦ. Τὰ πλεῖστα τῶν ἄρθρων του πραγματεύονται θέ-

ματα τῆς τοπογραφίας καὶ ἱστορίας τῶν ρωμαϊκῶν κατακομβῶν καὶ τῶν συναφῶν προβλημάτων τους κατὰ τοὺς χρόνους τῆς πρώτης Ἐκκλησίας μέχρι καὶ τοῦ μεσαίωνα. Ἦτο ἀκόμη μέλος πολλῶν ἰταλικῶν ἐπιστημονικῶν ἐταιρειῶν καὶ ἰδρυμάτων (Ποντιφικῆς Ἀκαδημίας Ἀρχαιολογίας, Ρωμαϊκῆς Ἐταιρείας διὰ τὴν Ἱστορίαν καὶ Τέχνην τοῦ Δήμου Ρώμης, τοῦ Κολλεγίου τιμῆς τῶν Μαρτύρων κλπ.) ὡς καὶ ἄλλων ξένων (Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου, Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν τῆς Γαλλίας, τῆς Ἀκαδημίας Γιουγκοσλαβίας κ.ἄ.). Ἐτιμῆθη διὰ πολλῶν εὐρωπαϊκῶν μεταλλίων καὶ ἄλλων τιμητικῶν διακρίσεων καὶ ἐσχάτως διὰ τοῦ Ταξιάρχου τοῦ Μεγάλου Σταυροῦ τοῦ ἁγίου Σιλβέστρου ὑπὸ τοῦ πάπα Ρώμης Παύλου ΣΤ'.

Ὁ γράφων τὰς ὀλίγας ταύτας γραμμὰς ἡτύχησε νὰ ἔχῃ ὡς καθηγητὴν του κατὰ τὰς ἐν Ρώμῃ σπουδὰς του τὸν ἐκλιπόντα. Ἡ πολυμάθειά του, ἡ ἰσχυρὴ μνήμη του καὶ ἡ ἀσυνήθης εὐφράδειά του κατὰ τὰς παραδόσεις του, ὅσον καὶ ἡ ἐπὶ τόπου εἰς τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Ρώμης σοφὴ καθοδήγησις τῶν μαθητῶν του ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου εἰς τὴν κατανόησιν τῶν προβλημάτων τῆς χριστιανικῆς τοπογραφίας παρέμειναν ἀνεπανάληπτοι. Μὲ τὸν θάνατον τοῦ Καθηγητοῦ Ε. Josi συμπίπτει μία λαμπρὰ περίοδος πεντήκοντα ἐτῶν διὰ τὸ ἀναφερθὲν Ἀρχαιολογικὸν Ἰνστιτούτον, ὁπότε καὶ ἐωρτάσθη αὕτη κατὰ τὴν τελευταίαν ἡμέραν τῶν ἐργασιῶν τοῦ συγκληθέντος ἐν Ρώμῃ Θ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1975. Ὁ ἀείμνηστος, ὁ ὁποῖος ἐχάρισεν εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν τοῦτο ἱδρυμα μέγα καὶ ἔνδοξον παρελθόν, δὲν ἐπρόλαβε νὰ λάβῃ μέρος εἰς τὴν ἐκδήλωσιν αὐτήν.

In memoriam aeternam Magister!

Θεσσαλονίκη

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π. ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ

ΠΙΝΑΚΕΣ

[illegible][illegible]

βίος. **Μ**ημεν δὲ πρὸ τοῦ πειρ
 σμοῦ. οὐ γὰρ δίδωκε λέγειν
 λ' πειρ αὐτοῦ. πειρ σμῶν
 γὰρ ἡ σμῶν φασμα. λ' αὖ
 λ' αὖ τὸ μὲν καὶ τοῦ πειρ σμῶν
 τοῦ πειρ σμῶν. καὶ ἡ δὲ σμῶν
 τῶν κοινῶν αὐτοῦ ὡς ἐφίση
 τῶν σμῶν. καὶ λέγειν εὐχόμεν.
 ὁ γὰρ ἡ πειρ σμῶν. πρὸ τοῦ πειρ
 σμοῦ. τῶν σμῶν, ἡ σμῶν
 τῶν σμῶν αὐτοῦ. αὐτοῦ καὶ τὸ πειρ
 σμῶν τοῦ.
Μημεν δὲ πρὸ τοῦ πειρ
 σμοῦ. οὐ γὰρ δίδωκε λέγειν
 εὐχόμεν. πρὸ τοῦ πειρ
 σμοῦ. καὶ λέγειν εὐχόμεν.
 τοῦ πειρ σμῶν. καὶ λέγειν
 εὐχόμεν. τοῦ πειρ σμῶν.
 τῶν σμῶν αὐτοῦ. αὐτοῦ καὶ τὸ πειρ
 σμῶν τοῦ.

ἀλλ' ὁ ἰωσήφ ἐκ τοῦ τοῦ καὶ τοῦ
 εἰώμα τοῦ καὶ τὸ φρόνησι καὶ τα
 μῶν τὸ λαμπρῶν τῆν· τῆν τῶ
 χιῶν τοῦ ὑπὲρ τοῦ διδασκα
 λικοῦ σώματος τῆς τῆς· ὡς
 μετὰ τὴν ἀδωρεάν διδασκί
 αὐ τῶν, τὸ σώμα οὐκ ἔστι· ὡς
 γαστρίου τῆς ἀνθρώπου τῆς
 χυ, εἰκότως· τὸ σώμα αὐτῶν
 ἔμελλεν ἀφ' οὐρανὸν φέρει· ἀλ
 λ' ὁ ἰωσήφ πλῆσιος ὡν, ἡ κοσ
 ὅτι ἐκ τῶν κεράων τῶν πλάτων·
 χρυσοῦ· διὸ καὶ λαβὼν τὴν
 αὐτὴν καὶ τὴν σὺν μετὰ τὴν κοσμήσιν·
 ὁ μακάριος ἰωσήφ ἐκ τῶν νόμων
 δουλεύων, καὶ τὸν χρῆσιν ἐκ τῶν
 διὸ καὶ ἀνέστησεν αὐτὸν οὐκ ἔστι
 λοῦσαι τοὺς ὁτι πλοῦσι
 ἡμεῖς ἐκ πενθῶν τοῦ σώματος αὐτοῦ
 αἰτίσω τοῦ ὡς τυραννίαν ἀκατε
 κρὶ τῆν τῆς διαμνησθῶμαι τοῖς

ἀμφί
 λυ
 τῶν

4. K ω δ . 'I β η ρ . 371 (IB' / I Γ') f. 260.

Ἐκ τῆς Σειρᾶς τοῦ Νικήτα Ἡρακλείας εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον.

[illegible][illegible]

6. *Cod. Flor. Laurent.* 10, 19 (1317/1318) f. 251v.

Ἐκ τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Ψ. Οἰκουμενίου εἰς τὰς Ἐπιστολάς τοῦ Ἀπ. Παύλου.

καὶ πῦρ οὐκ αἰτῆς τῶν τοιχοῦν μετὰ ποιήσε-
 οος, καὶ τῶν ὁμοίων· τὸν δὲ πᾶν ὁμολογῶν
 ματῖς ὁρῶντας, καὶ μηδὲν μὴ τι ὑπὲρ κήρου μὴ τι
 ὑπὲρ τῶν πρὸς τὸν ὁμολογῶν, ἀχρὶ τοῦ τῆς οὐκ ἰσ-
 τῶς φησὶν ὡς πρὸς τὸν ὁμολογῶν· κήρου ὁμολογῶν·

Καὶ ὅταν τελευτήσῃ τῆς μαρτυρίας αὐτῶν, τοῦ θεοῦ
 ὁρῶντος ἀπὸ μαρτυρίας τῆς αἰτίας, ποιῶν ὅτι ὁ
 ὁμολογῶν αὐτῶν, καὶ ἡ κήρος αὐτοῦ· καὶ τὰς πο-
 τῶν αὐτῶν, ὅτι τῆς πᾶσι τῆς αἰτίας τῆς πο-
 λυῖας, ἢ τῶν καὶ τῶν πρὸς τὸν ὁμολογῶν καὶ
 ἀγνοῶν· ὅπου καὶ αὐτῶν ἰσχυρὰ ἔστι·

Μετὰ τὸ δὲ ἀμαρτυρεῖσθαι αὐτοῖς φησὶ τὴν τῆς πα-
 τῆς ἀποφυγῆς, τὸ θηριόρδην λαδὴν ὁμολογῶν·
 ἐκ τῶν σκοτεινῶν καὶ μεθυστικῶν ὁρῶν τῆς οὐ-
 ξίας, ἐν οἷς ὁ δὲ αἰσθάνεται κατὰ τὸν ὁμολογῶν· ἀπὸ
 λείας αὐτοῦ κατὰ τὴν τῆς αἰτίας ὁμολογῶν· καὶ αὐ-
 τὰ φαίνεται αὐτῶν τὰ σώματα· ἐν αὐτῇ τῇ ἐλπίδι
 ὁμολογῶν τῇ παρὰ καὶ κατὰ τὴν ὁμολογῶν ἢ ὁ
 καὶ τῶν ὁμολογῶν· ταῦτα οὐκ ἔστιν οὐκ ἔστιν τῶν
 καὶ τῶν ὁμολογῶν, κατὰ τὴν ὁμολογῶν ὁμολογῶν
 ληθιμὸς ὁμολογῶν κατὰ τὴν ὁμολογῶν·
 ἴσως καὶ τοῦτο ἔστιν αὐτοῖς ἴσως τὸν ὁμολογῶν
 πᾶν ὁμολογῶν τὸ πρὸς τὸν ὁμολογῶν τὸ φάσκειν·
 ἀμαρτυρεῖσθαι τῶν σκοτεινῶν ὁμολογῶν τῶν
 καὶ τῶν κατὰ τὴν ὁμολογῶν αὐτῆς, ἀπὸ τοῦ ὁμολογῶν
 ὅτι τῶν ὁμολογῶν ὁμολογῶν, ἢ τῶν ὁμολογῶν
 ἐστὶν αὐτῶν ὁμολογῶν·

Καὶ μετὰ τὸν ὁμολογῶν τῶν λαδῶν καὶ φυλῶν καὶ τῶν
 καὶ τῶν ὁμολογῶν τὰς αἰτίας αὐτῶν, ἢ μετὰ τῶν